

ISSN: 1304 – 8880

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çukurova University Institute of Social Sciences

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Cilt/ Vol: 29

Sayı/No: 4

Yıl/Year: 2020

Çukurova Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Sahibi / Owner

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Serap ÇABUK

Editörler / Board of Editors

Prof.Dr. İ. Çetin DERDİYOK Çukurova Üniversitesi, FEF, Türk Dili ve Edebiyatı
Prof. C. Hakan ÇUHADAR Çukurova Üniversitesi, Devlet Konservatuarı
Prof.Dr. Rukiye AKDOĞAN Çukurova Üniversitesi, FEF, Arkeoloji
Prof.Dr. Kenan LOPCU Çukurova Üniversitesi, İİBF, Ekonometri
Prof. Dr. Haşim AKÇA Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye
Prof. Dr. F. Engin ALPAT Çukurova Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi
Doç.Dr. Deniz ZEREN Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme
Doç.Dr. Sadık Erol ER Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar
Doç.Dr. Gülden TÜM Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi
Doç.Dr.Mustafa YAŞAR Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim
Dr. Öğr. Üyesi Marella BODUR ÜN Çukurova Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası
İlişkiler

Dil Editörleri

Dr. Bilge KARGA GÖLLÜ, Çukurova Üniversitesi, Türkçe
Dr. Öğr. Üyesi Figen YILMAZ, Çukurova Üniversitesi, İngilizce
Doç.Dr. Mustafa Mavaşoğlu, Çukurova Üniversitesi, Fransızca
Dr. Öğr. Üyesi Nihat Yavuz, Çukurova Üniversitesi, Almanca

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullatif AÇARLIOĞLU, Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Gül DURMUĞOĞLU KÖSE, Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Marcel ERDAL, Johann Wolfgang Goethe-University
Prof. Dr. İrfan ERDOĞAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Barbara KELLNER-HEGINKEL, Freie University Berlin
Prof. Dr. Yunus KİSHALI, Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Tamer KOÇEL, İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÜNAL, University München-Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Birol YEŞİLADA, Portland State University
Prof. Dr. Ali YILDIRIM, Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Todd Alan PRICE, National Louis University
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER, Deutsches Archäologisches Institut
Prof. Dr. Dilek ZAMANTILI NAYIR, Marmara Üniversitesi

Derleme Sekreteri / Editorial Secretary

Doç.Dr. Deniz ZEREN

Redaktör

Dr. Bilge KARGA GÖLLÜ

Dizgi-Mizanpaj / Typesetter

Doç.Dr. Deniz ZEREN ve Arş. Gör. Abdil ARIK

Copyright©Ekim 2011**Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**

Tüm hakları mahfuzdur.

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az 2 kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerin dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir. Makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Elektronik veya mekanik yöntemlerle (fotokopi dâhil) herhangi biçimde basılamaz ve / veya çoğaltılamaz. Dergimiz 2003-2013 yılları arasında ve 2018 yılı ilk sayısından itibaren Tübitak Ulakbim TR Dizinde taranmaktadır.

Adres / Address:

ÇÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

01330 Balcalı / ADANA

Tel: 0 (322) 338 65 74

Faks: 0 (322) 338 69 47

E- Posta: sosbil@cu.edu.tr

İnternet adresi: <http://sosyalbilimler.cu.edu.tr>

Kapak Tasarımı: Metin AYGÜN

Baskı: Çukurova Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

1	Doç. Dr. Asuman YURTKUR Mehmet ARPAĞ	Merkez Bankası Bağımsızlığı Ve Enflasyon Arasındaki İlişki: Enflasyon Hedeflemesi Uygulayan Ülkeler Üzerine Bir İnceleme <i>Araştırma Makalesi</i>	1-20
2	Arş. Gör. Dr. Osman PALA	Kuadratik Atama Problemine Yeni Bir Melez Karınca Kolonisi Optimizasyon Algoritması Önerisi <i>Araştırma Makalesi</i>	21-32
3	Dr. Baki ERKEN	Hegel'de Sivil Toplum Ve Devlet Üzerine Teorik Bir İnceleme <i>Kavramsal Makale</i>	33-53
4	Dr. Öğr. Üyesi Güneş Açelya SİPAHİ	2008-2018 Yılları Arasında Perakendecilik İle İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analizi <i>Araştırma Makalesi</i>	54-69
5	Dr. Öğr. Üyesi Ümit DOĞRUL Ahmet Hilmi ÖZELTÜRKAY Doç. Dr. Eda YAŞA ÖZELTÜRKAY	Fast Food Restoranlarını Ziyaret Eden Tüketicilerin Tekrar Ziyaretlerine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Pilot Bir Çalışma <i>Araştırma Makalesi</i>	70-91
6	Öğr. Gör. Dilara DEMİREZ Prof. Dr. Serkan Yılmaz KANDIR	Risk İştahının Pay Getirileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi <i>Araştırma Makalesi</i>	92-102
7	Doç. Dr. Mehmet ULUCAN	Kültür ve Edebiyatımızda Dicle <i>Kavramsal Makale</i>	103-122
8	Dr. Öğr. Üyesi Fatih ERHAN	Sikkeler Üzerinde Anazarbos Kayalığı ve Akropolisi <i>Kavramsal Makale</i>	123-137
9	Dr. Öğr. Üyesi Radiye Canan BAĞIŞ	Her Mevsimin İşçileri: Denizli'de Mahallî Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınlar <i>Araştırma Makalesi</i>	138-150
10	Dr. Uğur Korkut PATA	Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık Ve Sermaye Stokunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği <i>Araştırma Makalesi</i>	151-167
11	Dr. Yasin YILMAZ Prof. Dr. Fulya CENKSEVEN ÖNDER	Üniversite Öğrencilerinde Duygu Düzenleme Güçlüğü'nün Yordayıcısı Olarak Öz-Duyarlılık <i>Araştırma Makalesi</i>	168-182

12	Büşra Sedef ÇİFCİ Prof. Dr. Çiğdem Şahin BAŞFIRINCI	Yapay Zekâ Konusunun Toplumsal Cinsiyet Kapsamında İncelenmesi: Mesleklere Yönelik Bir Araştırma <i>Araştırma Makalesi</i>	183-203
13	Prof. Dr. İsmail Orçun GÜNDÜZ Doç. Dr. Soner YAKAR	Avrupa Birliği ve Türkiye’de Elektrikli Otomobillere Yönelik Vergi Teşviklerinin Değerlendirilmesi <i>Kavramsal Makale</i>	204-222
14	Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN	Hititçe Yeni Bayram Metinleri (Bo 3701, Bo 3968) <i>Araştırma Makalesi</i>	223-242
15	Doç. Dr. Gamze VURAL Aichetou BEICHAR	The Relationship Between Financial Literacy And Individual Financial Decisions: An Exploratory Study <i>Araştırma Makalesi</i>	243-258
16	Dr. Özer ŞEN Doç. Dr. Jale SAĞLAR	Pandemi Döneminde Kamu İdarelerinde E-İç Kontrol Sisteminin Önemi <i>Kavramsal Makale</i>	259-276
17	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZSEVEN	Klasikten Moderne Doğru: Adana Mobilyacılık Sektöründe Örgütsel Form Değişimi, 1950-2018 <i>Araştırma Makalesi</i>	277-300
18	Dr. Öğr. Gör. Hatice DEMİR	Mahperi Huand Hatun’un Sanduka Kitabesi Üzerine Düşünceler <i>Kavramsal Makale</i>	301-314
19	Elif TİRYAK Prof. Dr. Nükhet DOĞAN Prof. Dr. M. Hakan BERÜMENT	Petrol Fiyatları ile Tüketici Fiyat Endeksi ve Harcama Grupları Arasındaki Asimetrik Fiyat Aktarımı: Eşik Eşbütünleşme Analizi <i>Araştırma Makalesi</i>	315-330
20	Prof. Dr. Sefer YILMAZ Prof. Dr. Azmi YALÇIN Prof. Dr. Murat TÜRK	Examining the Smartphone Use at Work on Job Performance and Work Attitudes <i>Araştırma Makalesi</i>	331-353
21	Dr. Şakir GÜLER	Political Participation and Subjective Well-Being: Individual’s e-Participation Activities on Twitter in terms of Life Satisfaction <i>Araştırma Makalesi</i>	354-372
22	Prof. Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ Dr. Ali Osman YILMAZ Dr. Öğr. Üyesi Sema ÜNLÜER	Institutional Structure in Tax Inspection: A Case Study of Turkey <i>Araştırma Makalesi</i>	373-388
23	Sencer ÖZGÜR Prof. Dr. Mehmet TURAN	Dönüşümsel Liderliğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisinde Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü <i>Araştırma Makalesi</i>	389-405

24	Doç. Dr. Nilüfer KORKMAZ YAYLAGÜL Melis ASLAN	Yaşlılık, Mültecilik ve Sosyal Dışlanma: Suriyeli Yaşlı Mültecilerin Deneyimleri <i>Araştırma Makalesi</i>	406-422
25	Arş. Gör. Umut UYAN	Creating A Shared Meaning Towards Organizational Change Initiatives: Yahoo Case Study <i>Araştırma Makalesi</i>	423-442

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us evaluate the articles sent for the current issue of our journal.

HAKEMLER/REFEREES

Prof. Dr. Ali Haluk Pınar	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Yıldırım	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Şahin	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Fahriye Bayram	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Demirci Orel	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hanife Dilek Batıslam	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Harun Bal	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Ali Şahin	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Organ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Can Kılıç	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mine Oyman	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa H. Sayar	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Okyay Uçan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Selen Doğan	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Songül Kakilli Acaravcı	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Tamer Budak	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut Yiğit	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Cahit Aslan	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Emin Hüseyin Çetenak	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ersin Kıral	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih Orhan	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice Doğan Südaş	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Güler	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. İhsan Erdem Sofracı	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Sanberk	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Levent Koşan	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Ünsal Memiş	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Murat İsmet Haseki	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Neslihan Coşkun Karadağ	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Nesrin Akıncı Çötök	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuzhan Çolakkadioğlu	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Öznur Bozkurt	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Zerrin Karakuzulu	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erhan Aydın	Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fikret Fatih Gülşen	Çukurova Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gözde Mert	Nişantaşı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil Uçal	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker Kefe	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Erkan	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kübra Mert	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Konuralp Sezgili	Adana Alpaslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Önder Uzkaralar	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Saim Cirtil	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim Gündüz	Adana Alpaslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seval Akbulut Bekar	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pelin Şenel	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Görevlisi Açelya Telli Danışmaz	İstanbul Arel Üniversitesi
Dr. Öğr. Görevlisi Cumali Uri	Tarsus Üniversitesi
Dr. Öğr. Görevlisi Serap Sap	Abdullah Gül Üniversitesi
Dr. Öğr. Görevlisi Tarık Yolcu	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Osman Tüzün	Uşak Üniversitesi
Dr. Serap Baş	Hitit Üniversitesi

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergiye gönderilecek makalelerin yazımında uyulması gerekli kurallar aşağıda özetlenmiştir:

1. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, yılda **en az iki kez** yayınlanan **hakemli** bir dergidir.
2. Gönderilecek makalenin daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olması zorunludur.
3. Makaleler, **Türkçe, İngilizce, Fransızca** ya da **Almanca** olarak yayımlanabilir.
4. Makaleler, **MS Word** formatında Dergipark üzerinden isimsiz olarak gönderilmelidir.
5. Makalelerde; **Kağıt Boyutu:** A-4, sayfa yapısı olarak **Alt:** 6 cm, **Üst:** 5 cm, **Sol:** 4,5 cm, **Sağ:** 4 cm, **Üst Bilgi:** 4 cm ve **Alt Bilgi:** 5 cm, **Yazı Tipi:** Times New Roman, **Punto:**10, **Satır Aralığı:** Tek olarak ayarlanacaktır. Makalenin tümü **15 sayfayı** geçmemelidir.
6. Orijinal makalelerde bölümler aşağıdaki şekilde düzenlenmelidir:
 - **Öz (en çok 200 kelime),**
 - **Abstract (en çok 200 kelime),**
 - **Giriş (en çok 3 sayfa),**
 - **Araştırma bulguları, tartışma ve sonuçları,**
 - **Kaynaklar.**
7. Makalelerin başlığı metne uygun; kısa ve açık ifadeli; büyük harflerle yazılmış olmalıdır.
8. Yazar adı, başlığın sol alt kenarına konulmalı; yazar birden fazla ise, adları alt alta yazılmalıdır. Yazar adı veya adları dipnotta sırasıyla unvan, bağlı oldukları üniversite, fakülte, bölüm veya kurum adı, e-posta adresi ve ORCID ile yazılmalıdır.
9. Ana bölüm başlıkları, her iki bölümün sol üst kenarına gelecek şekilde ve küçük harflerle yazılmalıdır. Öz ve Abstract büyük harflerle metnin sol kenarına konulmalıdır.
10. Makalede resim, şekil ve grafikler "**Şekil**" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayarda çizilmeli; fotoğraf veya resimler, parlak fotoğraf kağıdına net olarak siyahbeyaz basılmış ve numaralandırılmış olmalıdır. **Şekil adları**, her kelimenin ilk harfi büyük olacak şekilde tablonun alt tarafına bilgisayarda yazılmalıdır.
11. Makalede **tablo adları**, her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde tablonun üst tarafına yazılmalıdır.
12. Kaynaklara yapılan göndermeler, dipnot yerine metnin içinde parantez arasında yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla, **yazarın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası** yer almalıdır (**Horngren, 2002: 124**). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde "**vd.**" kısaltması kullanılmalıdır.
13. Kaynak listesi, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Kaynak bildiriminde sıra; "**yazar soyadı, adının baş harfi, eserin yayın tarihi, eserin adı, basımevi ve basım yeri**" olarak düzenlenmelidir. Dergi alıntılarında, cilt, parantez içinde sayı ve iki noktayı takip eden sayfa numaraları verilmelidir. Metin içinde verilmemiş kaynaklar bu listede gösterilmemeli, kaynağın yazarı belli değilse yerine "**Anonymus**" deyimini yazılmalıdır.
14. Yukarıdaki kurallara uygun olmayan makale dikkate alınmaz.

REQUIRED FORMAT FOR ARTICLES

Submission guidelines:

1. Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences is published at least twice a year and is a peer-reviewed journal.
2. It is an obligation that the article which will be sent mustn't be published in anywhere before.
3. Articles can be published in the following languages: **Turkish, English, French and German.**
4. Articles must be written on **MS word 97** or above and they must be copied, then they must be sent **with a diskette and four print copies. (One of the hard copies should be named, the rest three will be sent unnamed.)**
5. In articles, **page layout** has to be arranged as to leave 5 cm **from above**, 6 cm **from below**, 4.5 cm **from left**, 4 cm in **from right**. And also they have to be written on **A4 pages**. Articles have to be written in Times New Roman with **10 points**. Articles mustn't exceed **15 pages**. It must be set as **single spaced**.
6. In original articles, section must be arranged in the way shown below:
 - **Summary (maximum 200 words)**
 - **Abstract (maximum 200 words)**
 - **Introduction (maximum 3 pages)**
 - **Findings, discussion and the results**
 - **Bibliography**
7. The title of the articles should be fit with the content; they should be short and understandable, written with capital letters.
8. The name of the writer should be written below the article and left side. If there is more than one writer, the names should be written side by side. Under the name of the writers, their universities, faculties, sections name and an **e-mail address** have to be written.
9. Titles of main sections should be written with small letters and they have to be written in a way that they have to be left side and above on each of two sections.
10. In an article, pictures, graphics have to be shown under the name of **the figure**. Figures and graphics have to be drawn on the computer. Photographs and pictures have to be published in white-black colours clearly, they have to be numbered and the name of **the figures** have to be written below the table on the computer with the way first letter will be capital in every word.
11. In an article, **name of the table** should be written with the way first letter will be capital every word.
12. Citations or references to the sources have to be written in the parentheses in the article. The surname of the writer, the year of the source and the number of the page have to be written left side by side. If there are more than two writers, it should be shortened like "et. al." and left by semicolon.
13. Source lists have to be arranged as the surname of the writers alphabetically. These lists have to be followed the name of the **writer, the first letter of the name, the date of the article, the name of the article and publishing place** of it. The volume of the sources must be written in the parentheses with the numbers and page numbers followed by colon. If the writer of the article is uncertain, **Anonymous** must be written.
14. Those articles, not written according to the above mentioned rules, cannot be published.

MERKEZ BANKASI BAĞIMSIZLIĞI VE ENFLASYON ARASINDAKİ İLİŞKİ: ENFLASYON HEDEFLEMESİ UYGULAYAN ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Asuman KOÇ YURTKUR¹
Mehmet ARPAĞ²

ÖZ

Merkez bankalarına verilen önem, küreselleşen ve ekonomik ihtiyaçları sürekli değişen ülke ekonomileri göz önüne alındığında, günden güne artarak devam etmektedir. Bu doğrultuda da merkez bankası bağımsızlığı meselesi gündemdeki yerini korumaktadır. Ekonomik koşullar hem bağımsızlık meselesini gündemde tutmakta, hem de merkez bankası bağımsızlığı ile ekonomik göstergeler arasındaki ilişkilerin araştırılması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bağımsızlık ile enflasyon arasında var olduğu ifade edilen ilişkinin araştırılması amacıyla çalışmada enflasyon, büyüme, kamu nihai tüketim harcamaları, merkez bankası bağımsızlığı, geniş para arzı ve döviz kuru arasındaki ilişki 15 enflasyon hedeflemesi uygulayan ülke için araştırılmıştır. 1972-2014 arası yıllık veriler ile yapılan çalışmada panel regresyon yöntemi kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca kamu harcamaları ve büyüme değişkenleri ile ilgili anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası Bağımsızlığı, Enflasyon, Panel Veri Analizi

THE RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL BANK INDEPENDENCE AND INFLATION: A REVIEW ON INFLATION TARGETING COUNTRIES

ABSTRACT

The importance given to the central banks is increasing day by day when the globalizing and economically changing economies of the country are taken into consideration. Accordingly, the central bank's independence issue remains on the agenda. Economic conditions both raise the issue of independence and raise the need to investigate the relationship between central bank independence and economic indicators. In order to investigate the relationship between independence and inflation, the relationship between inflation, growth, public final consumption expenditures, central bank independence, large money supply and exchange rate was investigated in 15 inflation targeting countries. Panel regression method was used in the study conducted with annual data between 1972-2014. According to the findings of the analysis, a negative relationship was found between central bank independence and inflation. In addition, significant results have been reached regarding public expenditures and growth variables.

Keywords: Central Bank Independence, Inflation, Panel Data Analysis

Giriş

Ekonomide yaşanan gelişmeler doğrultusunda günümüzde modern ekonomilerin işleyişine yönelik çeşitli düzenlemeler yer almakla birlikte, ekonomik faaliyetlerin

¹ Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, asuman.ky@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8366-4280.

² YL Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, arpagmehmet@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4921-8337.

* Bu çalışma 18.04.2019 tarihinde kabul edilen “Merkez Bankası Bağımsızlığı ile Enflasyon Arasındaki İlişki: Enflasyon Hedeflemesi Uygulayan Ülkeler İçin Ampirik Bir Analiz” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Received/Geliş: 16/07/2019 Accepted/Kabul: 29/10/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Koç Yurtkur, A., Arpağ, M. (2020), “Merkez Bankası Bağımsızlığı Ve Enflasyon Arasındaki İlişki: Enflasyon Hedeflemesi Uygulayan Ülkeler Üzerine Bir İnceleme”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.1-20.

yürütülmesi ve denetlenmesi için var olan çeşitli kurum ve kurullar da bulunmaktadır. Bu kurum ve kurulların görev alanları, yetki ve sorumlulukları ise yasalarla belirlenen kurallar çerçevesinde oluşturulmaktadır. Kuralların belirlenmesi ise zaman içerisinde oluşmuş olan belli ilke ve anlayışlar çerçevesinde şekillenmektedir. Bağımsızlık meselesi de bu doğrultuda yer alan en önemli konular arasında yer almaktadır.

Küreselleşen dünya ekonomilerinde merkez bankalarına verilen önem günden güne artarak devam etmektedir. Ekonomik sistem açısından merkez bankalarına önem verilmesi, bu kurumların bağımsızlığı konusunu da beraberinde getirmiştir. Merkez bankası bağımsızlığı (MBB) meselesi uzun yıllardır gündemde olan bir meseledir ve bu meseleyi sürekli gündemde tutan ekonomik koşullar; bağımsızlık ve merkez bankası bağımsızlığı kavramlarının tanımlanması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Merkez bankası bağımsızlığı kavramsal olarak taşıdığı anlamın ötesinde bir öneme sahiptir. Çünkü sonuçları itibariyle toplumsal bir değer taşımaktadır. Tarihsel bir süreç içerisinde bağımsızlığın toplumlar tarafından kurumlara verildiği gözlenmektedir. Kendisine bağımsızlık verilen kurumlar da bu sayede toplum refahını maksimuma çıkaracak şekilde hareket etmeyi amaç edinmişlerdir.

Devletin ekonomiye müdahalesinin olmadığı klasik dönemde bağımsızlık önemli hâle gelmiştir. Ancak daha sonra yaşanan ekonomik bunalım sonucu devletin ekonomiye müdahalesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Merkez bankalarının para ve kredi hacmini düzenlerken “bağımsız” olması gerektiği eskiden beri var olan ve savunulan bir konudur. Günümüzde para politikası genel ekonomi politikasının bir bölümünü oluşturduğundan, hükümetlerin merkez bankaları üzerindeki etkileri giderek artmıştır. Merkez bankasının bağımsızlığı fiyat istikrarını sağlamanın ön koşulu olarak görülmektedir. Bu nedenle başlıca amacı fiyat istikrarı olan bir merkez bankası bağımsızlık koşulunu yerine getirmiş sayılmaktadır. Ekonomilerin performans değerlendirmesi açısından da, makro değişkenlerle olan ilişkisini tespit açısından da bağımsızlığın ölçümü gerekli hâle gelmiştir. Özellikle 1990’lı yıllarda merkez bankası bağımsızlığının kanuni düzenlemelerle artırılması yönündeki çalışmalar hız kazanmıştır. Bu çalışmalar sonucu, bağımsızlığın ne anlama geldiği, çeşitli bağımsızlık kavramları, bağımsızlığı etkileyen unsurlar, bağımsızlığın ölçülmesi ve makroekonomik sonuçları gibi birçok konuda geniş literatür oluşmuştur.

Enflasyon hedeflemesi stratejisini uygulayan ülkeler açısından merkez bankası bağımsızlığı yerine getirilmesi gereken önkoşullardan birisidir. Bağımsızlık ile enflasyon seviyeleri arasında var olduğu bilinen ilişkinin özellikle enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkeler açısından varlığının araştırılması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bağımsızlık ile enflasyon arasındaki ilişkinin araştırılmasında kullanılan analiz yöntemi ve seçilen örneklem grubu çalışmanın özgünlüğünü artırmaktadır. Çalışmada enflasyon hedeflemesi stratejisi doğrultusunda, fiyat istikrarının sağlanmasında bir önkoşul olarak ifade edilen bağımsızlık ile enflasyon arasındaki ilişkiyi ifade etmek üzere, enflasyon bağımlı değişken olarak yer almaktadır.

Merkez bankası bağımsızlığının teorik temelleri incelendiğinde, ortaya çıkan sonuçlar bağımsız merkez bankasına sahip ülkelerde, bağımsızlık seviyesi düşük ülkelere kıyasla enflasyon oranlarının daha düşük seviyelerde seyrettiği ifade edilmektedir. Buradan hareketle çalışmada enflasyon hedeflemesi uygulayan örneklem ülke grubu açısından merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon seviyeleri arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Çalışmada enflasyon hedeflemesi rejimi uygulayan ülkelerin tercih

edilmesinin temel nedeni, enflasyon hedeflemesi rejiminin önkoşulları arasında olan merkez bankası bağımsızlığının enflasyona etkisinin tespit edilmesi gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.

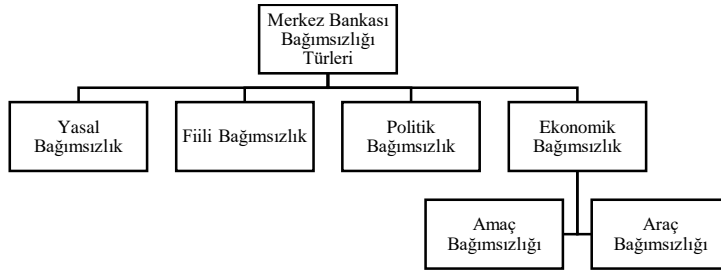
Merkez Bankası Bağımsızlığı: Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Merkez bankalarının bağımsızlığı ile ilgili yapılan her çalışmada çeşitli bağımsızlık tanımlamaları yapılmıştır. Genel anlamıyla bağımsızlık; merkez bankasının devlete ve her türlü çıkar gruplarına karşı ve de özel baskı gruplarına karşı etkiden uzak olması şeklinde tanımlanabilir. Bu genel tanımlamadan hareketle geliştirilmiş çeşitli bağımsızlık tanımları da söz konusudur. Merkez bankalarının kişisel bağımsızlığı; başkan ve yönetim kurulu üyelerinin atamaları, görev süreleri, görevlerinin sona ermesi ve yeniden atamaları gibi konularda siyasi otoritenin ne derece etkili olduğunu gösteren bir kavramdır (Sousa, 2001, s. 2). Siyasi otoritenin bu unsurlara fazlaca müdahalesi kişisel bağımsızlığı olumsuz etkilemektedir. Merkez bankası (MB) karar alıcılarının, görevlerini ifa sırasında herhangi bir kurum veya kuruluşun talimatı olmaksızın hareket edebilmesi, kurumsal bağımsızlık olarak tanımlanmaktadır (Kadyrova, 2009, s. 203). Fonksiyonel bağımsızlık kapsamında bütçede oluşabilecek açıkları merkez bankasının direkt veya dolaylı para basarak finanse etmemesi gerekmektedir. Bunun nedeni ise ancak devletin bütçe dengesini sağlamayı üstlenmeyen bir merkez bankası süreklilik arz eden para arzını sağlayabilir (Işık, 2015, s. 11). Merkez bankalarının finansal bağımsızlığı; merkez bankalarının sahip olduğu varlıklarını biriktirmeleri ve bunların dağılımıyla ilgili kararlarda bağımsız hareket edebilmelerini ifade etmektedir (Sousa, 2001, s. 2). Merkez bankalarının sahip olduğu varlıkların büyüklüğü, aynı zamanda bağımsızlıklarının da en büyük teminatı olarak görülmektedir. Bu bağlamda finansal bağımsızlık, merkez bankasının kamu gelir ve gider arasındaki açıkları finanse etmek için kredi verme gibi bir zorunlulukta olmaması şeklinde ifade edilmektedir (Erdoğan ve Orhan, 2008, s. 303).

Finansal bağımsızlığa sahip olan bir merkez bankasının, fonksiyonel bağımsızlığının tamamlandığı ve güçlendirildiği söylenebilmektedir. Çünkü finansal bağımsızlık, merkez bankasının kamuya kredi vererek enflasyona yol açmasının önüne geçilmesini ifade etmektedir. Merkez bankalarının mülkiyet açısından bağımsızlığında, merkez bankalarının sermayesinin devletin veya baskı ve çıkar gruplarının elinde bulundurup bulundurmamasına bağlı olmaktadır (Dilik, 2005, s. 7). Bu bağlamda merkez bankalarının mülkiyet açısından bağımsızlığı, sermayelerinin hangi oranda devlete ait olup olmadığına göre değişmektedir. Eğer sermaye devlete ait değilse, merkez bankasının mülkiyet açısından bağımsız olduğu kabul edilmektedir. Mülkiyet açısından bağımsızlık sadece biçimsel bir anlam ifade etmektedir. Sermayenin devlete ya da özel kişi ve kurumlara ait olması para politikasının tayininde onun devlete bağlı olup olmaması üzerinde hemen hemen hiç etkili değildir. Amaç bağımsızlığı; merkez bankasının nihai hedefini baskı altında kalmadan hür bir şekilde belirleyebilmesidir (Eroğlu vd., 2016, s. 238). Araç bağımsızlığı ise; merkez bankalarının amaç veya amaçlarına ulaşabilmek için hangi para politikası araçlarının kullanılacağına hür iradesiyle karar verebilmesi olarak tanımlanabilmektedir (Özatay, 2015, s. 325). Merkez bankalarının hedefleri arasında fiyat istikrarını sağlama, finansal istikrarı sağlama, iktisadi büyümeye yardımcı olma, çıktı istikrarını sağlama, dış ödemeler dengesini sağlama ve istihdam politikalarına gerekli desteği verme yer almaktadır. Merkez bankaları bunlar arasından öncelikli olanı tespit ederek amacını oluşturmuş olmaktadır. Günümüzde merkez bankalarının çoğuna nihai

hedef olarak fiyat istikrarını sağlama görevi yasa ile verilmiştir. Amaçları kendi iradesi dışında belirlenen ve tanımlanan merkez bankalarının, amaç bağımsızlığı açısından bağımsızlıkları bulunmamaktadır (Eroğlu vd., 2016, s. 238).

Yaygın olarak merkez bankası bağımsızlık türlerinin tasnifinde dört farklı bağımsızlık türünden bahsedilmektedir. Bunlar yasal bağımsızlık, fiili bağımsızlık, politik bağımsızlık ve ekonomik bağımsızlıktır. Yasal bağımsızlık ve fiili bağımsızlık kavramları tanımları ve görevleri itibariyle birbirinden ayrılmakta ve ayrı tür bağımsızlık olarak ifade edilebilmektedir. Daha sonra ekonomik bağımsızlık ve politik bağımsızlık türleri açıklanmaktadır. Ekonomik bağımsızlık da kendi içerisinde amaç ve araç bağımsızlığı olarak tanımlanmaktadır. MBB türlerinin ayrımı şekil 1 ile ifade edilmektedir.

Şekil 1. Merkez Bankası Bağımsızlık Türleri

Bağımsızlık türleri ile ilgili en geleneksel ayırım yasal ve fiili bağımsızlık ayırımıdır. Yasal bağımsızlık; siyasi otorite, kurumlar veya herhangi bir baskı grubunun merkez bankası ile ilişkilerinin belirlenmesi, bankanın amaç ve sorumluluklarının bir kanun ile kesinleştirilerek herhangi bir otoritenin bankaya baskı ve yönlendirmelerinin önüne geçilmesi olarak tanımlanabilmektedir (Eroğlu vd., 2016, s. 238). Merkez bankasının yasal olarak bağımsız olması tam bağımsızlık anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda yasal bağımsızlığa erişmiş merkez bankalarının fiili olarak bağımsız hareket edebilmeleri, merkez bankalarının bağımsızlığını tamamlayıcı nitelikte olmaktadır. Merkez bankasının fiili bağımsızlığı; görev ve yetki bağlamında kesinleşmiş yasal bağımsızlığın fiiliyattaki varlığı olarak tanımlanabilmektedir (Erdoğan ve Orhan, 2008, s. 51). Bir diğer ifadeyle ekonomik bağımsızlık, merkez bankasının kamu kesimine kredi açmasının yasal olarak yasaklanmasıdır. Bu da dolaylı yoldan yüksek oranlı enflasyona, hatta hiperenflasyona gidecek yollara set çekilmesini ifade etmektedir (Özatay, 2015, s. 326). Bağımsızlık ile enflasyon arasındaki ekonomik ve ters yönlü ilişki bu sayede ortaya çıkmış olmaktadır.

Politik bağımsızlık, çeşitli kurumsal ilişkilere dayanarak merkez bankasının fiyat istikrarının sağlanması gibi politik hedeflerini yani para politikasının nihai hedefini belirleme yeteneğini ifade etmektedir (Alesina ve Summers, 1993, s. 153). Bu bağlamda politik bağımsızlığın bazı kıstasları da bulunmaktadır. Merkez bankasının bağımsızlık derecesini ifade eden bu kıstasları şu şekilde sıralamak mümkündür (Alkinoğlu, 2000, s. 79):

- Yönetim kurulunun atanmasında siyasi rejimin etkisinin olup olmadığı
- Kurulda siyasi rejim içerisinde kişilerin bulunup bulunmadığı

- Fiyat istikrarı amacının merkez bankası statüsünün açık ve kesin bir parçası olup olmadığı
- Para politikası kararları için siyasal rejimin önerilerine gerek olup olmadığı

Yapılan bağımsızlık tanımlamaları ve ayrımlar içerisinde en yaygını yasal-fiili bağımsızlık ayrıımıdır. Yasal ve fiili bağımsızlık kavramları Cukierman tarafından ortaya atılmış ve bağımsızlık ölçümlerinde kullanılmıştır. Genel olarak yasal bağımsızlık denildiğinde, merkez bankası kanunu ile bankaya tanınan bağımsızlıktan bahsedilmektedir. Fiili bağımsızlık denildiğinde ise, banka ile siyasal rejim ve diğer kamu kurumları arasındaki gayriresmî düzenlemeler ve uygulamalardan bahsedilmektedir (Kum ve Atik, 1999, s. 8).

Makroekonomik göstergeler açısından iyileştirici gelişmelerin elde edilebilmesi ve özellikle enflasyonun düşürülerek ekonomiye yansımalarının ortaya konulabilmesi meselesi, ekonomilerdeki gelişmeler doğrultusunda çeşitli düzenleme ve tespitleri de beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda merkez bankalarına bağımsızlık verilmesinin gereklilikleri üzerinde durulması, merkez bankası bağımsızlığının önemini ortaya koymaktadır. Literatürde merkez bankalarının bağımsızlığının enflasyon üzerinde etkili olup olmadığı sorusuna cevap vermeye çalışan birçok çalışma bulunmaktadır. Merkez bankalarının bağımsızlığının özellikle enflasyon bağlantısının olduğu düşüncesi bu çerçevede yer alan çalışmaların giderek artmasına da yol açmaktadır. Genel bir görüş olarak kabul edilebilen “merkez bankası bağımsızlık derecesinin artması, enflasyon oranlarını düşürücü etkide bulunmaktadır” düşüncesi merkez bankası bağımsızlığının önemini ortaya koymaktadır.

Bağımsız bir merkez bankası, uygulanacak politikaların belirlenmesinde siyasal baskı altında olmayacağı için beklentilerle daha uyumlu kararlar verebilmekte ve bu sayede ekonomik istikrara katkı sağlayabilmektedir. Ayrıca bağımsız bir merkez bankası, parasal otoritenin siyasal baskıya maruz kalmasını önleyeceği için siyasal seçimler öncesi oluşabilecek manipülasyonların önüne geçilmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra seçim sonrası seçilecek parti ideolojisine bağlı olarak oluşabilecek şokların azaltılmasına katkı sağlayarak, partizan dalgalanmaların oluşmasının önüne geçilebilmektedir (Alesina ve Summers, 1993, s. 152).

Merkez bankası bağımsızlığını destekleyici nitelikte, tamamlayıcısı olarak da görülen ölçütler bulunmaktadır. Merkez bankası bağımsızlığı denildiğinde, merkez bankasının hiçbir sınırlama veya düzenleme olmaksızın ihtiyari davrandığı gibi bir durum söz konusu değildir. Bağımsızlık ölçütleri şeffaflık, hesap verebilirlik ve denetim şeklinde sıralanabilmektedir. Destekleyici hatta tamamlayıcı unsur olarak görülen şeffaflık, merkez bankalarına güveni artırıcı bir unsur olarak da düşünülmektedir. Aynı zamanda artan güvenin bağımsızlığı arttıracığı olgusu da bu durumun devamı niteliğinde gelişmektedir. Merkez bankaları açıklamalarında ve hedeflerinde sade, yalın ve toplumun her kesiminin anlayabileceği bir dil kullandığında, bilgi yetersizliğinin önü kesilebilecek ve merkez bankası daha şeffaf hâle gelerek güvenilirliğini arttırabilecektir (Turgut, 2007, s. 24-26). Merkez bankası bağımsızlığının tamamlayıcısı olduğu söylenebilen para politikasının şeffaflığı, hesap verebilirliğin sağlanabilmesi ve merkez bankasının yasal bağımsızlığının sürdürülebilmesi adına da gerekli olduğu söylenebilecek bir unsurdur (Geraats, 2002, s. 532-533).

Bağımsızlık kavramı şeffaflık ve sorumluluk kavramları ile ilişkili olduğu için tek başına düşünülmemektedir. Sorumluluk kavramı da bir nevi denetlemeyi ifade etmektedir. Bu bağlamda bankanın bağımsızlığı hesap verebilirlik kavramını akıllara getirmektedir. Merkez bankasının net bir hedefi ve bu hedefe ulaşmak için kullanabileceği politika araçlarını kendi iradesi ile belirleyebilmesi, bağımsızlık ile hesap verebilirlik kavramlarının tamamlayıcı nitelikte olduğunu göstermektedir. Merkez bankası millî paraya ve fiyat istikrarı hedefine güvenilirliği sağlarken, halka ve parlamentoya karşı hesap verebilirlik görevini yerine getirmektedir (Barışık, 2004, s. 5-6). Para politikalarında kararların bağımsızlık çerçevesinde alınmasından dolayı hesap verebilirlik, kamuoyuna karşı duyulan sorumluluğu ifade etmektedir. Hesap verebilirlik, karar alıcılarının aldığı para politikası kararlarının yetersiz görülmesi, yanlış bulunması, eleştirilmesi gibi durumları ve birtakım tepkileri de içerebilmektedir (Akay, 2007, s. 36).

Merkez bankası bağımsızlığı konusunun teorik temellerini inceleyen birçok araştırmada, bağımsız merkez bankalarına sahip ülkelerde daha düşük enflasyon oranlarının olduğu ifade edilmektedir. Merkez bankası bağımsızlığı konusundaki teorik temeller de neden daha bağımsız merkez bankasının daha düşük oranda enflasyonla karşılaştığı sorusuna cevap aramaktadır. Bu sorunun cevabı da literatürde üç kritere dayandırılmaktadır. Eijffinger ve De Haan (1996, s. 4) tarafından bu üç kriter şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Para politikasının zaman tutarsızlığı problemi
- Kamu tercihi teorisi
- Hoş olmayan monetarist aritmetik

Merkez bankası bağımsızlığının teorik olarak en öne çıkan tartışma konusu, para politikasının zaman tutarsızlığı problemine dayanmaktadır (Eijffinger ve De Haan, 1996, s. 5). Merkez bankası bağımsızlığı konusunda tartışmalara sebep olan para politikasının zaman tutarsızlığı problemi, Kydland ve Prescott (1977) ile Barro ve Gordon (1983) tarafından yapılan çalışmalar ile açıklanmaktadır.

Dinamik zaman tutarsızlığının analizinde optimal kontrol teorisi, güçlü ve kullanışlı bir teknik olmaktadır. Politika karar alıcılarının mevcut koşullar altında aldıkları kararlar optimum olarak değerlendirilirken, gelecekte de benzer kararların alınacağı düşünülmektedir. Çünkü politika karar alıcılarının mevcut koşullarda aldığı kararlar, gelecek ile ilgili beklentilerinde aynı koşulların olacağı yönünde olmaktadır. Ancak mevcut koşullar altında alınan kararlar optimal olabilirken, gelecek dönem başında konjonktürün farklı olması, zaman tutarsızlığı problemini ortaya çıkarmaktadır. Zaman tutarsızlığı probleminin önüne geçebilmek ve ekonominin geliştirilebilmesi için bazı politika kurallarının olması ve kurallara bağlı kalınması gerektiği ifade edilmektedir (Kydland ve Prescott, 1977, s. 473-474).

Para politikasındaki zaman tutarsızlığı probleminin çözümü için Barro ve Gordon (1983) çalışmalarında en iyi çözümün para politikası kurallarının uygulanması ve politika karar alıcılarının kurala bağlı kalmalarını belirtmektedirler (Barro ve Gordon, 1983, s. 101-102). Merkez bankası bağımsızlığının teorik temelleri, uzun dönemde enflasyon oranlarının işsizlik oranlarıyla ilişkisinin olmadığı ve takdire dayalı para politikası kararlarının enflasyonist bir duruma öncülük ettiğini kabul etmekle ilgili olmaktadır (Snowdon ve Vane, 2012, s. 227). Mishkin (1999, s. 3) çalışmasına göre ise para politikasındaki zaman tutarsızlığının temel nedeni, siyasal rejimin enflasyon oranlarına

rağmen kısa vadeli işsizliği düşürmek için para politikası karar alıcılarına baskı yapmasından kaynaklanmaktadır.

Kısacası para politikasındaki zaman tutarsızlığının önüne geçebilmek için, para politikası kurumu ile siyasal rejim arasında kurallara uyma zorunluluğunun olması gerekmektedir. Her iki kurumun da kurallara uyması, piyasa açısından beklentilerin şekillenmesinde rol oynamaktadır. Kurallara uyulması, piyasanın öngörülü hareket edebilmesini arttırmakta ve para politikasındaki zaman tutarsızlığının önüne geçilmesinde rol oynamaktadır.

Merkez bankası bağımsızlığının teorik temellerini oluşturan unsurlardan biri kamu tercihi teorisi olmaktadır (Üstüner ve Ayhan, 2010, s. 61). Bu bağlamda kamu tercihi, siyasal süreçte alınan karar ve uygulamaların iktisat biliminin araç, yöntem ve varsayımlarıyla açıklanması şeklinde ifade edilmektedir. Bir başka tanımda ise siyaset bilimi temel konularının iktisat bilimi araç ve teknikleri ile analiz edilmesi olarak ifade edilmektedir. Kısacası kamu tercihi, siyaset biliminin ekonomik analizi şeklinde de ifade edilebilmektedir (Aktan, 2008, s. 79).

Kamu tercihi teorisinin incelediği konulardan biri de parasal kurumların dizaynı ve para politikasının günlük işleyişi olmaktadır (Gartner, 2008, s. 423). Bu bağlamda kamu tercihi tartışmalarına göre parasal kurumlar siyasal rejimlerin yoğun baskısı altında olmaktadır. Çünkü parasal kurumların siyasal rejim kararlarına uyumlu kararlar alması beklenmektedir. Bu nedenle makro döngüler olarak adlandırılan siyasi devresel dalgalanmalar, siyasetçiler ve seçimler üzerinden çözüme kavuşturulmaktadır (Beşkaya ve Güdenoğlu, 2014, s. 49).

Merkez bankası bağımsızlığının teorik temellerini oluşturan bir diğer unsur Sargent ve Wallace (1981) tarafından ortaya konulan analiz olan hoş olmayan monetarist aritmetiktir. Analizde, parasal kurumlar ile mali kurumlar birbirinden ayrı tutulmaktadır. Çünkü parasal kurumlar, para basarak gelir elde etme durumunu etkilemektedir. Sonuç olarak para politikası ile maliye politikasının koordineli çalışmaları gerektiğini ifade etmektedirler. Ancak burada önemli olan hangi otoritenin diğerini disipline ettiği durumudur. Çalışmada para otoritesi, mali otoriteyi disipline etmektedir ve mali otorite, para otoritesini disipline etmektedir şeklinde iki varsayım yapılmaktadır. Varsayımlardan birinci durumda para politikasının maliye politikasını disipline ettiği düşünüldüğünde, parasal kurum para politikasını bağımsız bir şekilde oluşturabilmektedir. Öte yandan maliye politikasının para politikasını disipline ettiği varsayımı düşünüldüğünde, mali kurumlar bütçelerini herhangi bir kısıtlama olmadan ayarlayabileceklerdir. Bu durumda parasal kurumlar için para basımı, zorunlu bir durum hâlini almaktadır ve ek enflasyona maruz kalınacağını ifade etmektedir (Sargent ve Wallace, 1981, s. 1-7).

Merkez Bankası Bağımsızlığı Çerçevesinde Oluşmuş Literatürün İncelenmesi

Enflasyon ile merkez bankası bağımsızlığı arasında bir ilişkinin varlığını araştırmaya yönelik çalışmaların 1990'lı yıllardan itibaren oluşmaya başladığı görülmektedir. Enflasyon hedeflemesi stratejisinin de bu yıllardan itibaren popüler hâle gelmeye başladığı göz önünde bulundurulduğunda ve bağımsızlığın bu strateji için bir ön koşul olduğu ortaya konulduğunda, literatürde giderek bağımsızlık-enflasyon ilişkisini araştıran çalışmaların yer edinmeye başladığını söylemek mümkündür. Cukierman vd. (1992) çalışmalarında, enflasyon ile merkez bankası bağımsızlığı arasındaki ilişkiyi

Granger nedensellik analizi ile araştırmışlardır. Ayrıca enflasyon oynaklığı ile MBB arasındaki ilişkiyi ampirik olarak test etmişlerdir. Hem endeks hem de ekonometrik analiz ile yapılan bu çok yönlü çalışmanın bulgularına göre; bir ülkede Merkez Bankasının düşük seviyede bağımsızlığa sahip olması mutlaka yüksek enflasyona yol açmaz. Ancak düşük bağımsızlık seviyesine sahip ülkelerde yüksek enflasyon oranlarının gelişme olasılığı yüksektir.

Alesina ve Summers (1993) çalışmalarında, merkez bankası bağımsızlığı ile büyüme, işsizlik ve reel faiz oranları gibi reel ekonomik değişkenlerin düzeyi ve değişkenliği arasında bir korelasyon bulunup bulunmadığı incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, merkez bankası bağımsızlığının ekonomik performansa yararı olduğu ifade edilmektedir. Buradan hareketle kurula dayalı politikaların desteklendiğini söylemek mümkündür.

Sikken ve De Haan (1998) çalışmalarında, MBB için çeşitli göstergeler kullanarak MBB ile bütçe açıkları arasındaki ilişkiyi 30 gelişmekte olan ülke için araştırmışlardır. Ayrıca bu ülkelerden bir grubu için de bağımsızlığın borçların monetizasyonuna etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda MBB ile bütçe açıklarının seviyesi arasında bir ilişki bulunamamıştır.

Kooi ve De Haan (2000) çalışmalarında 82 gelişmekte olan ülke için 1980-1989 döneminde merkez bankası bağımsızlığının merkez bankası guvernör değişim oranına bağlı olduğuna dair yeni bir gösterge geliştirmişlerdir. Bu göstergeyi kullanarak merkez bankası bağımsızlığı için oluşturulan bu bağımsızlık temsilcisi değişkenin yüksek enflasyona bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak bağımsızlık ve enflasyonun birlikte etkili ve yüksek bir enflasyona yol açtığı görüşü desteklenmemektedir. Sala-i Martin yöntemi kullanılarak yapılan analizde MBB'nin ekonomik büyüme ile güçlü bir ilişkisi olduğuna dair kanıt bulunamamıştır.

Ünal (2008) çalışmasında, merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasındaki ilişki Türkiye açısından 1990-2005 yılları kapsamında regresyon analizi ile incelenmiştir. Çalışmada TCMB bağımsızlığı ile enflasyon oranı arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca TCMB guvernörünün ve siyasal iktidarın görev süresinin uzun olmasının enflasyon oranları üzerinde düşürücü etkide bulunduğu sonuçları ortaya koyulmaktadır.

Kadyrova (2009) çalışmasında, MBB ile makroekonomik performans arasındaki ilişki Türkiye açısından ele alınmıştır. Çalışmada MBB ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki, 1970-2006 ve 1980-2006 dönemleri itibarıyla zaman serisi regresyon analizi ile incelemiştir. MBB ile büyüme ve enflasyon arasındaki ilişkinin varlığının ve yönünün belirlenmesine yönelik yapılan çalışmada, 1980 sonrası dönemde yasal bağımsızlık endeksi ile enflasyon arasında negatif sonuçlara ulaşılmakla beraber büyüme ile yasal bağımsızlık arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Lucotte (2009) çalışması, literatürde yer alan bir açığı doldurmak amacıyla merkez bankası bağımsızlığının bütçe açıkları üzerindeki etkisini 1995-2004 dönemi için panel veri analizi ile araştırmaktadır. Ampirik sonuçlar MBB ile bütçe açıkları arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar teori ile tutarlı olmaktadır. Yani bağımsızlık açısından zayıf bir ülkede yüksek bütçe açığı eğilimi fazladır.

Özyurt ve Güler (2011) çalışmasında, MBB ile reel ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada, panel ARDL analiz yöntemiyle 30 OECD ülkesinin 2000-2010 dönemi kapsamında yıllık verileri ele alınmıştır. Çalışmada

bağımsız merkez bankasının, fiyat istikrarına koyduğu ağırlıktan dolayı işsizliği arttırma eğiliminde olduğu düşüncesini destekler nitelikte sonuçlara ulaşılmıştır. Kısacası çalışmada, merkez bankası bağımsızlığının uzun dönemde ve kısa dönemde işsizlik ve büyüme hızı oranlarını azaltıcı yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Demirgil (2011) çalışmasında, 1980-2009 yılları kapsamında Türkiye açısından merkez bankası bağımsızlığının makroekonomik performans üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Çalışmada, TCMB bağımsızlığının artmasının enflasyon oranlarını ve bütçe açıklarını azalttığı, çıktı seviyesinin de artırılmasına katkıda bulunduğu sonuçları ortaya koyulmuştur.

Demirbaş ve Kaya (2012) çalışmasında, Johansen eş-bütünleşme analizi ve Granger nedensellik analizi ile 1980-2010 verileri kullanılarak merkez bankası bağımsızlığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye açısından incelenmiştir. Çalışmada, merkez bankası bağımsızlığı ile kullanılan değişkenler arasında bir eş-bütünleşme olduğu görülmüştür. Granger nedensellik sonuçlarına göre de, kısa dönemde merkez bankası bağımsızlığı ve işsizlik oranlarından kişi başı GSYH'ya doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarından hareketle merkez bankası bağımsızlığının büyümeye katkıda bulunduğu ortaya konulmaktadır.

Arnone ve Romelli (2013) çalışmalarında, daha bağımsız merkez bankasına sahip ekonomilerin zamanla daha az enflasyon sorunu yaşadıklarını tartışmaktadırlar. Çalışmada MBB ile enflasyon arasındaki ilişkiyi, 10 OECD ülkesi açısından 1972-2010 arası veriler ile panel veri analizi ile araştırmaktadırlar. Sonuçlar merkez bankası bağımsızlık derecesinin enflasyon dinamiklerini etkilediğini ortaya koymaktadır.

Çidem (2013) çalışmasında, Türkiye açısından merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon, enflasyon belirsizliği arasındaki ilişki incelenmiştir. 1990-2010 dönemi kapsamında yapılan çalışmada, değişkenler arasındaki ilişki Granger Nedensellik analizi ve Vektör Hata Düzeltme modeli kullanılmıştır. Çalışmada, merkez bankası bağımsızlığından enflasyon ve enflasyon belirsizliğine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Beşkaya ve Güdenoğlu (2014) çalışmasında, Türkiye ekonomisi açısından merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasındaki ilişki zaman serileri analizi ile incelenmiştir. 1970-2012 yılları kapsamında yapılan çalışmada, merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasında uzun dönemde negatif ve anlamlı, kısa dönemde ise merkez bankası bağımsızlığından enflasyona doğru nedensellik ilişkisinin olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Erdem vd. (2014) çalışmasında, 1995-2005 dönemi çerçevesinde 4 ülke grubuna ait yıllık veriler ile panel veri yöntemi kullanılarak merkez bankası bağımsızlığının borç krizi üzerine etkileri incelenmektedir. Çalışmada Euro bölgesinde merkez bankası bağımsızlığındaki bir artışın, kamu borç stoku üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı, Avrupa Birliği düşük ve yüksek borç stokuna sahip ülkeler ile Avrupa birliği genelinde ise istatistiksel olarak anlamsız, ancak pozitif bir ilişkinin varlığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Işık (2015) çalışmasında, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) açısından merkez bankası bağımsızlığı ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki regresyon analizi ile incelenmiştir. Çalışmada TCMB yasal bağımsızlığı ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki, 1988-2014 yılları kapsamında incelenmiştir. Çalışmada merkez bankası bağımsızlık derecesinin artmasının, enflasyon oranları üzerinde düşürücü

etkide bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Merkez bankası bağımsızlığı ile çıktı açığı, üretim ve Phillips eğrisi arasında anlamlı sonuçlara ulaşılamamıştır.

Harunoğulları (2017) çalışmasında, Türkiye açısından merkez bankası bağımsızlığı ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki 1988-2016 arası çeyreklik verileri ile analiz edilmiştir. Yapılan regresyon analizlerine göre çalışmada, bağımsızlığın artmasının enflasyon oranlarını düşürdüğü, üretimi arttırdığı sonuçları ortaya konulmuştur. Merkez bankası bağımsızlığı ile büyüme oranı ve merkez bankası bağımsızlığı ile çıktı açığı arasında bir ilişki bulunamamıştır.

Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Bir analize konu olacak herhangi bir değişkenin aynı zaman birimindeki değişimlerini gösteren serilere yatay kesit verileri denilmektedir. Yine herhangi bir değişkenin zamana göre değişimini gösteren serilere ise, zaman serisi verileri denilmektedir. Ekonometrik analizlerde iktisat teorisi çerçevesinde yatay kesit ve zaman serisi verilerinin kullanımı söz konusu olabilmektedir. Bu seriler analize ayrı ayrı konu olabilecekleri gibi birlikte de analiz edilebilmektedirler. Hem zamana hem de birime göre analizin birlikte yapılabilmesi adına verilerin birleştirilmesi ve uygun modellerin oluşturulması ile makro ve mikro bazda analizler yapmaya izin veren yöntem panel veri analizi denilmektedir (Güriş, 2015, s. 1-2).

Çalışmada enflasyon, büyüme, kamu nihai tüketim harcamaları, merkez bankası bağımsızlığı, geniş para arzı ve döviz kuru arasındaki ilişki 15 enflasyon hedeflemesi uygulayan ülke için panel veri analizi ile araştırılmıştır. Analize dâhil edilen ülke sayısı enflasyon hedeflemesi uygulayan ve ortak verilerine ulaşılabilen ülkelere göre belirlenmiştir. Buna göre analize dâhil edilen ülkeler; Kanada, Meksika, Kolombiya, Peru, Şili, İsveç, Norveç, Güney Afrika, Türkiye, İsrail, Tayland, Filipinler, Endonezya, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan oluşmaktadır.

$$E_{it} = \alpha + \beta_1 MBB_{it} + \beta_2 KH_{it} + \beta_3 B_{it} + \beta_4 PA_{it} + \beta_5 DK_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Denklem (1)'deki panel regresyon modeli, statik panel ile tahmin edilmiş ve analizde Eviews paket programı ile Stata programı kullanılmıştır. Bağımlı değişken enflasyon olup, bağımsız değişkenler sırasıyla merkez bankası bağımsızlığı endeksi, kamu nihai tüketim harcamaları, büyüme, geniş para arzı ve döviz kuru değerlerinden oluşmaktadır. Veri seti 1972–2014 dönemine ilişkin yıllık verileri içermektedir. Modelde kullanılan değişkenlerin kısaltmaları ve kaynakları tablo 1'de açıklanmaktadır.

Tablo 1. Verilerin Tanıtılması

Değişkenler	Semboller	Kaynaklar
TÜFE (% Değişim)	E	Dünya Bankası
Büyüme Hızı (%)	B	Dünya Bankası
Kamu Nihai Tüketim Harcamaları (% GSYİH)	KH	Dünya Bankası
Geniş Para Arzı (% Yıllık)	PA	Dünya Bankası ve IMF
Döviz Kuru	DK	Dünya Bankası ve IMF
Merkez Bankası Bağımsızlığı Endeksi	MBB	Hicks ve Bodea (2015) Endeksi

Tablo 2’de analizde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Enflasyon hedeflemesi uygulayan 15 ülkede 1972–2014 döneminde enflasyon ortalaması yaklaşık 36.07 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde KH ortalaması 15.80, B ortalaması ise 3.65 olarak gerçekleşmiştir. MBB endeks ortalaması ise 0.47’dir. PA ortalaması 50.89 ve DK ortalaması da 406.25 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	E	KH	MBB	B	PA	DK
Ortalama	36.07210	15.80172	0.473376	3.656285	50.89255	406.2559
Medyan	7.272260	14.36881	0.416875	3.953591	47.05179	5.180000
Maksimum	7481.664	41.95803	0.951250	13.28881	159.1787	12440.00
Minimum	- 0.845716	5.693508	0.119167	-13.12673	6.666126	0.000000
Standart Sapma	326.2218	6.246387	0.223942	3.402698	27.01890	1599.779
Skewness	20.20200	0.938247	0.588820	-1.068756	1.195593	5.357752
Kurtosis	439.6137	3.984947	2.154484	6.652928	4.845420	32.38350
Gözlem Sayısı	645	645	645	645	645	645

Analizde kullanılacak değişkenlere ait panel birim kök testi sonuçları her üç test için de Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

	Levin-Lin ve Chu (LLC)			Im, Pesaran ve Shin (IPS)		Fisher ADF (ADF)		
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz
KH	- 2.14856 (0.0158)	- 0.56038 (0.2876)	1.23283 (0.8912)	- 2.88685 (0.0019)	-1.30595 (0.0958)	59.0819 (0.0012)	41.6434 (0.0768)	14.6162 (0.9917)
E	- 7.79605 (0.0000)	- 9.83485 (0.0000)	-7.77334 (0.0000)	- 5.40278 (0.0000)	-8.06298 (0.0000)	102.290 (0.0000)	129.248 (0.0000)	149.248 (0.0000)
B	-11.947 (0.0000)	11.9128 (0.0000)	-7.82952 (0.0000)	- 11.2497 (0.0000)	-9.65570 (0.0000)	181.807 (0.0000)	142.535 (0.0000)	107.840 (0.0000)
MBB	0.48782 (0.6872)	1.81707 (0.9654)	2.48485 (0.9935)	2.51345 (0.9940)	1.81316 (0.9651)	7.51597 (0.9998)	9.97689 (0.9980)	4.14517 (1.0000)
PA	2.27448 (0.9885)	- 0.26896 (0.3940)	3.88699 (0.9999)	3.32270 (0.9996)	0.24886 (0.5983)	13.2339 (0.9965)	25.2236 (0.7141)	7.14472 (1.0000)
DK	0.47116 (0.6812)	0.44089 (0.6704)	2.10241 (0.9822)	1.65688 (0.9512)	0.55154 (0.7094)	24.0900 (0.7679)	23.3348 (0.8013)	6.68218 (1.0000)

Not: Tüm testler için boş hipotez $H_0 =$ Seriler durağan değildir veya seri birim kök içermektedir, şeklinde kurulmaktadır.

Tablo 3 incelendiğinde; LLC, IPS ve ADF birim kök testi sonuçlarının birbirini destekler şekilde olduğu görülmektedir. MBB, PA ve DK değişkenleri dışındaki diğer değişkenler için birim kökün varlığına işaret eden boş hipotez reddedilmektedir. Yani E, KH ve B değişkenleri düzeyde durağandır. KH değişkeni, LLC, IPS ve ADF'ye göre düzey seviyede ve sabitli modelde durağandır. E değişkeni LLC, IPS ve ADF'ye göre düzeyde, sabitli modelde, sabitli ve trendli modelde, sabitsiz ve trendsiz modelde durağandır. B değişkeni LLC, IPS ve ADF'ye göre sabitli, sabitli trendli ve sabitsiz ve trendsiz modelde durağandır.

MBB değişkeni LLC, IPS ve ADF'ye göre düzeyde durağan değildir. Yani H_0 hipotezi kabul edilir. Birim kök vardır. PA ve DK değişkenleri de LLC, IPS ve ADF'ye göre düzeyde durağan değildir. H_0 hipotezi kabul edilir. Birim kök vardır. MBB değişkeninin farkı alınarak elde edilen birim kök testi sonuçlarına göre; LLC testinde sabitli ve trendli modelde seri durağandır. IPS testinde; sabitli, sabitli ve trendli modelde seri durağandır. ADF testinde seri tüm modellerde durağandır. Yani H_0 hipotezi reddedilmektedir. Birim kök yoktur. PA ve DK değişkenleri de farkı alındığında tüm testlerde ve modellerde durağan hâle gelmektedir. Düzeyde durağan olmayan ve farkı alınmış MBB, PA ve DK değişkenlerinin birim kök testi sonuçları tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Farkı Alınmış Değişkenlerin Birim Kök Testi Sonuçları

	Levin, Lin ve Chu (LLC)			Im, Pesaran ve Shin (IPS)		Fisher ADF (ADF)		
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitsiz ve Trendsiz
D(MBB)	-	14.3694 (0.0000)	-	11.8800 (0.0000)	10.1220 (0.0000)	181.751 (0.0000)	139.999 (0.0000)	252.453 (0.0000)
D(PA)	10.1215 (0.0000)	8.79340 (0.0000)	-14.3367 (0.0000)	11.9023 (0.0000)	10.4010 (0.0000)	197.163 (0.0000)	158.178 (0.0000)	270.548 (0.0000)
D(DK)	9.11325 (0.0000)	7.17979 (0.0000)	-15.4288 (0.0000)	12.8364 (0.0000)	11.1483 (0.0000)	215.090 (0.0000)	171.102 (0.0000)	283.865 (0.0000)

Hausman tanımlama testi, birim etkilerin sabit ya da rassal olduğunun tespitinde kullanılmaktadır. Yani modelin sabit etkiler ya da rassal etkiler ile kurulmasının uygunluğuna bu test ile karar verilmektedir. Bu amaçla da Hausman test istatistiği hesaplanmaktadır.

Hausman Testi H_0 Hipotezi;

H_0 : Birim etkili modeldeki açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon yoktur, şeklinde kurulur.

Tablo 5. Hausman Testi Sonuçları

	Katsayılar		
	Sabit Etkiler	Rassal Etkiler	Varyanslar Arasındaki Fark
MBB	-1.470782	-1.335659	-0.1351232
KH	-12.6168	-8.003638	-4.613158
B	-22.8513	-22.41422	-0.4370816
PA	-0.5848532	-0.6605748	0.0757217
DK	0.0195867	0.0206034	-0.0010167
Ki-Kare İstatistiği		1.32	
Prob Değeri		0.9331	

Not: Boş hipotez, H_0 : parametreler arasındaki fark sistematik değildir, şeklinde kurulmaktadır.

Değişkenlerin sabit etkiler ve rassal etkiler katsayıları ile standart hatalarını içeren tablo 5 Hausman test sonuçlarını vermektedir. Sonuçlara göre parametreler arasındaki farkın sistematik olmadığı şeklindeki H_0 hipotezi reddedilememektedir. Bu durum rassal etkiler modelinin geçerli olduğu ve rassal etkiler tahmincisinin tutarlı olduğu anlamına gelmektedir. Yani panel tahmininde rassal etkiler modelinin kullanılması gerekmektedir.

Panel veri analizinde kullanılan sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinde otokorelasyon, değişen varyans ya da yatay kesit bağımlılığı sorunlarının olmadığı varsayılmaktadır. Bu sorunlardan herhangi birinin varlığı ya da varsayımlardan herhangi birinin geçerli olmaması modelin tahmin edilen katsayılarının ve standart hataların yanlış tahmin edilmesine ve sapmaya sebep olabilmektedir. Bu nedenle model tahmininden sonra bu varsayımların test edilmesi gerekmektedir. Rassal etkiler modeli için geçerli değişen varyans Wald testi sonuçları tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Rassal Etkiler Modeli için Değişen Varyans Test Sonuçları

Sd	LBF Test İstatistiği	Prob>F
W₀	6.0321528	0.00000000
W₅₀	2.3144158	0.00416202
W₁₀	2.3187676	0.00408326

Not: Boş hipotez, H_0 = Birimlerin varyansları eşittir, şeklinde kurulmaktadır.

Levene, Brown ve Forsyth'in (LBF) test istatistik sonuçlarına göre birimlerin varyanslarının eşit olduğu şeklindeki sıfır hipotezi reddedilmektedir. Yani rassal etkili modelde değişen varyans problemi bulunmaktadır.

Tahmin edilen rassal etkiler modeli için sınanması gereken bir diğer varsayım, modelde otokorelasyon probleminin olup olmadığıdır. Otokorelasyon problemi, elde edilen standart hataların sapmalı olmasına ve parametrelere ait katsayı sonuçlarının etkin olmamasına yol açmaktadır. Panel veri analizinde rassal etkiler modelinde otokorelasyonun tespiti için Baltagi-Wu testi ile Bhargava, Franzini ve Narendranathan D-W testi kullanılmaktadır. Rassal etkiler modeli otokorelasyon test sonuçları tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7. Rassal Etkiler Modeli İçin Otokorelasyon Test Sonuçları

	Test İstatistik Değeri	Prob>Chi2
Baltagi-Wu	1.2570053	0.0000
Bhargava DW	1.2615381	0.0000

Hesaplanan test sonuçlarının 2’den küçük olması birinci dereceden otokorelasyon olduğu anlamına gelmektedir.

Rassal etkiler modelinde, modele ait artıklar arasında kesite özgü korelasyon ilişkisinin varlığı durumunda, ilgili tahmin süreci sapmalı olacaktır. Bu nedenle, kesit bağımlılığını dikkate alan CD_{LM} testi ve türevleri ile analize devam edilecektir.

Panel veri modelleri analizinde seriye belli bir şok geldiğinde panel veride yer alan tüm yatay kesit birimlerinin ilgili şoktan aynı derece etkilenip etkilenmediğinin araştırılması, yatay kesit bağımlılığı testi ile yapılmaktadır.

Genellikle panel veri modellerinde hata terimlerinin birimlere göre bağımsız olduğu varsayılmaktadır. Ancak eğer t yatay kesit birimleri arasında hataların eş zamanlı bir korelasyona sahip olduğu görülür ise bu durumda analiz ile ilgili sonuçların hatalı olması durumu ortaya çıkabilmektedir. Veri setinin oluştuğu panelin zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olursa Breusch–Pagan LM testi kullanılmaktadır. Bu test ile hata terimleri arasında ilişkinin olup olmadığı araştırılmaktadır.

Çalışmada veri setinin zaman boyutu ($T = 42$), yatay kesit boyutu ($N = 15$), olarak oluşmuştur. Zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük $T > N$ olduğu durumlarda değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığı Breusch Pagan (1980) CD_{LM} testiyle kontrol edilmektedir.

Tablo 8. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Test	İstatistik Değeri	Prob Değeri
Pesaran CD_{LM}	9.016	0.0000
Friedman R	136.190	0.0000
Frees Q	0.640	0.0000

Not: Tüm testler için boş hipotez, H_0 =birimler arası korelasyon yoktur şeklindedir.

Tablo 8’de yer alan test istatistiklerine göre, H_0 hipotezi yatay kesit bağımlılığının olmadığını yani korelasyonun olmadığını test etmektedir.

Test sonuçlarına göre tahmin edilen modelde yatay kesit bağımlılığının olduğu gözlenmektedir. Bu durumda, birimler arasında yatay kesit bağımsızlığına işaret eden H_0 hipotezi reddedilmektedir. Yani birimler arasında yatay kesit bağımlılığı söz konusudur.

Tahmin edilen modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarından birinin ya da ikisinin birlikte var olması durumunda, hata teriminin varyans kovaryans matrisi birim matrise eşit olmamaktadır. Bu durumda modelde var olan standart hataların düzeltilmesi ve uygun tahmin yöntemiyle yeniden tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu düzeltme için dirençli standart hataların elde edilmesi gerekmektedir. Uygun dirençli tahminciler model sonuçları tablo 9’da verilmektedir.

Tablo 9. Rassal Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

E	Katsayı	Standart Hata	Z	P > Z	%95 Güven Aralığı
MBB	0.1120304	0.0676096	-1.66	0.098	(-0.2445428) - (0.020482)
KH	-2.38445	0.3751191	6.36	0.000	(-3.11967) - (-1.64923)
B	-3.05575	0.4006105	-7.63	0.000	(-3.840932) - (-2.270568)
PA	0.0264569	0.1035679	-0.26	0.798	(-0.2294462) - (0.1765324)
DK	0.0010209	0.0025003	0.41	0.638	(-0.0038795) - (0.0059213)
SABİT	71.21841	10.31163	6.91	0.000	(51.00799) - (91.42883)

Tablo 9 incelendiğinde heteroskedasite, birimler arası korelasyon ve tüm panel için sabit AR(1) korelasyona izin verildiği durumda tahmin yer almaktadır. Tablo 9 Parks-Kmenta tahmincisini vermektedir. Heteroskedasite, birim içi sabit otokorelasyon ve birimler arası korelasyona izin verdiği için, Ω matrisi diagonal bir matris değildir, her bir birim için köşegenler farklı, birim içi köşegen dışı elemanlar sıfıra eşit değil ve tüm panel için sabit ve birimler arasında da eş zamanlı korelasyonlar vardır. 120 adet kovaryans ve 1 adet otokorelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Tüm parametreler anlamlı değildir ancak anlamlı olmayan parametrelerin standart hataları düşüktür. Wald test istatistiği anlamlıdır.

Modelin katsayılarını yorumlamak gerekirse, regresyonda KH ve B değişkenleri ile ilgili anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Teorik beklentileri karşılması açısından PA dışındaki diğer değişkenlerin işareti uyumludur. Merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından katsayısının işareti negatif fakat anlamsızdır. İstatistiksel olarak anlamlı olmasa da merkez bankası bağımsızlığındaki %1'lik artışın enflasyonu %0.11 azalttığı söylenebilir. Kamu harcamalarında meydana gelen %1'lik artış enflasyonu %2.38 oranında azaltmaktadır ve katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır. Büyümede meydana gelecek %1'lik bir artış enflasyonu %3.05 azaltacaktır ve katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır. Döviz kuru ve para arzı değişkeni için ise anlamlı sonuçlara ulaşılamamıştır.

Kurulan modelde anlamsız sonuçlar veren değişkenler olmasına rağmen, büyüme ve kamu harcamaları değişkenlerinin enflasyon üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca istatistiksel olarak anlamlı olmasa da, merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasında negatif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiş ve teorik beklentileri karşılamıştır. Buradan hareketle merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon arasındaki ilişkinin önemli ve enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkeler açısından hedeflenen enflasyon seviyesi için bir önkoşul olabileceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren enflasyon hedeflemesi uygulamasının popüler hâle gelmesi ile birlikte, bu stratejinin bir ön koşulu olan merkez bankalarının bağımsızlığı meselesi giderek daha çok gündemde yer almaya başlamıştır. Bu doğrultuda da gerek bu stratejiyi uygulayan ülkeler, gerekse enflasyonla mücadele eden ülkeler merkez bankası bağımsızlığının kanuni düzenlemelerle artırılması yönündeki çalışmalarına hız kazandırmıştır. Bu gelişmeler ışığında, bağımsızlığın tanımı, kavramsal boyutu, ölçülmesi meselesi ve makroekonomik sonuçları gibi birçok konuyu içine alan

geniş bir alan oluşmuştur. Bu çalışmada giderek önemi artan bağımsızlık ile enflasyon arasındaki ilişki enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkelerden seçilen ülke grubu için araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, bağımsızlık ile enflasyon arasındaki negatif yönlü ilişkinin varlığı istatistiksel olarak anlamsız olsa bile teorik beklentileri karşılamaktadır. Buna göre, merkez bankası bağımsızlığındaki %1'lik artışın enflasyonu %0.11 azalttığı söylenebilir. Ayrıca kamu harcamaları ve büyüme değişkenleri ile ilgili anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Kamu harcamalarında meydana gelen %1'lik artış enflasyonu %2.38 oranında azaltmaktadır ve katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır. Büyümede meydana gelecek %1'lik bir artış enflasyonu %3.05 azaltacaktır ve katsayı istatistiksel olarak anlamlıdır.

Sonuç

Fiyat istikrarı, geçmişten günümüze insanların ve kurumların önemle üzerinde durduğu bir meseledir. Kişilerin yatırım ve tasarruf kararlarında dikkate almayacakları kadar düşük seviyelerdeki enflasyon oranı olarak tanımlanan fiyat istikrarı, ülkelerin para politikası tasarlayıcı kurumu olan merkez bankalarının da nihai hedefini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, temel ve öncelikli amacı fiyat istikrarını sağlamak olan merkez bankalarının, bu amaca ulaşmak için kullanacağı para politikası araçlarının, siyasal baskı veya yönlendirmeler olmadan özgür bir biçimde belirlemesi ve uygulayabilmesi merkez bankası bağımsızlığının geniş tanımı arasında yer almaktadır. Merkez bankasının yasayla belirlenmiş olan nihai hedefine ulaşmak için kullanacağı para politikası araçlarını ve yöntemlerini, siyasal rejimin veya bir başka otoritenin onayına gerek duymadan serbestçe belirleyebilmesi ve uygulayabilmesi, araç bağımsızlığı açısından önemli bir durumdur. Merkez bankasının bağımsızlığı ile kastedilen, merkez bankasının para politikası ile ilgili kararlarını alırken ve uygularken politik baskılardan uzak hareket edebilmesidir.

Merkez bankası, ülkenin para politikasını belirler, karar alır, yürütür ve alınan kararları uygular. Tüm bu bileşenler ile merkez bankası, ülke ekonomisinin gelişimi noktasında büyük bir işleve sahiptir. Bu önemli işlevi nedeniyle merkez bankalarının bağımsız olması gerektiği savunulmaktadır. Merkez bankasının bağımsız olması ile ekonominin, piyasanın daha öngörülmesi ve sağlam işlemesine katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Siyasal baskılardan etkilenmeyecek bir merkez bankasının, piyasanın beklentilerine karşılık vermesi ve ekonomi işleyişinin daha istikrarlı olması beklenmektedir. Ekonominin istikrarı ve ülke refahının artmasına katkıda bulunması açısından, merkez bankası bağımsızlığı istenen ve olması gereken bir durumu oluşturmaktadır.

Bağımsız merkez bankacılığının öneminin anlaşılması, bu alanda yapılan çalışmaları günden güne arttırmıştır. Merkez bankası bağımsızlığı 1960'lı yıllardan bu yana ölçülmekte ve makroekonomik denge üzerinde etkileri incelenmektedir. Yapılan çalışmalar makroekonomik değişkenler ile bağımsızlık arasında farklı sonuçlara ulaşmakla beraber, enflasyon ile bağımsızlık arasındaki ilişkinin negatif olması genel bir sonuç hâline gelmiştir. Literatürde genel bir görüş hâline gelen –merkez bankası bağımsızlığı ile enflasyon ters yönlü ilişkiye sahiptir- sonuçları, merkez bankası bağımsızlığı konusuna ayrıca önem verilmesine ve bağımsızlık derecesinin artırılması yönünde çaba gösterilmesine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Merkez bankalarının bağımsızlığına ayrıca önem verilmesinin bir nedeni de enflasyon hedeflemesi rejimi olmuştur. İlk defa 1990 yılında uygulanmaya başlanan ve

başarılı sonuçların elde edildiği enflasyon hedeflemesi rejimi, merkez bankası bağımsızlığına verilen önemi arttırmıştır. Çünkü enflasyon hedeflemesi rejiminin önkoşulları arasında merkez bankası bağımsızlığı öne çıkmaktadır. Enflasyon hedeflemesi rejimini benimseyen birçok ülke de merkez bankası bağımsızlığına ayrıca önem vermekte ve yasalarında düzenlemeler yaparak merkez bankalarının bağımsızlık derecelerini arttırmaktadırlar. Fiyat istikrarının sağlanmasını temel alan enflasyon hedeflemesi rejiminde merkez bankası bağımsızlık derecesinin yüksek olması, hedefleme rejiminden başarılı sonuçlar alınması açısından istenen bir durumu oluşturmaktadır.

Merkez bankalarının sahip olduğu bağımsızlık derecesi ekonomiler açısından fiyat istikrarı hedefi için son derece önemli görülen meseleler arasında yer almaktadır. Para otoritesi olarak tanımlanan bir kurumun aldığı kararlarda bağımsız hareket etme kabiliyetine sahip olmasının, ekonomik göstergeler açısından daha etkin sonuçlara karşılık geleceği düşünülmektedir. Çalışmada elde edilen ampirik bulguların teorik beklentiyi karşılaması enflasyon hedeflemesi stratejisini benimsemiş örneklem ülke grubu açısından merkez bankası bağımsızlığını istikrarlı fiyatlar için önemli bir unsur hâline getirmektedir. Bu doğrultuda bu strateji üzere hareket eden ülkelerde merkez bankalarına, bağımsızlık açısından daha rahat hareket edebilme yetisinin ve bağımsızlık konusunda soru işaretlerinden uzaklaşmış olma kabiliyetinin kazandırılmış olması gerekmektedir.

Merkez bankası bağımsızlığı konusundaki teorik temeller neden daha bağımsız merkez bankasının daha düşük oranda enflasyonla karşılaştığı sorusuna cevap aramaktadır. Dünyada giderek daha fazla ülke tarafından enflasyon hedeflemesi stratejisinin benimsenmesi, merkez bankacılığına ve bağımsızlığa verilen önemin de giderek artmasına neden olmuştur. Nitekim merkez bankası bağımsızlığının teorik temelleri de; merkez bankası bağımsızlığının para arzını etkilediğini, para arzındaki bir genişlemenin enflasyon oranlarını, ekonomik büyümeyi ve bütçe açıklarını etkilediğini belirtmektedir. Dolayısıyla fiyat istikrarının sağlanması meselesinin bir para politikası amacı olarak yerine getirilmesinde merkez bankalarının bağımsızlığının da rolü göz önünde bulundurulmalıdır. Fiyat istikrarı hedefine yönelen ülke sayısı arttıkça da bu alanda yapılan çalışmaların genişletilmesi ve artması gerekmektedir.

Kaynaklar

Akay, H. K. (2007). Para politikasında şeffaflık. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(510).

Aktan, C. C. (2008). *Yeni iktisat okulları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Alesina, A. ve Summers, L. H. (1993). Central Bank independence and macroeconomic performance: some comparative evidence. *Journal of Money Credit and Banking*, 25(2), 151 – 162.

Alkinoğlu, L. (2000). Parasal istikrarı sağlamada Merkez Bankasının bağımsızlığı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*. 5(1), 75 – 86.

Arnove, M. Ve Romelli, D. (2013). Dynamic Central Bank independence indices and

inflation rate: a new empirical exploration. *Journal of Financial Stability*, 9(3), 385-398.

Barışık, S. (2004). Merkez Bankası bağımsızlığı, makroekonomik etkileri ve 2001 tarihli TCMB kanununun yansımaları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 59(3), 1 – 20.

Barro, R. J. ve Gordon, D. B. (1983). Rules, discretion and reputation in a model of monetary policy. *Journal of Monetary Economics*, (12), 101-121.

Beşkaya, A. ve Güdenoğlu, E. (2014). Merkez Bankası bağımsızlığı ve enflasyon arasındaki ilişki: Türkiye ekonomisinin zaman serileriyle analizi. *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 43 – 66.

Cukierman, A. Webb, S. B. ve Neyaptı, B. (1992). Measuring the independence of Central Banks and its effect on policy outcomes. *The World Bank Economic Review*, 6(3), 353 – 398.

Çidem, Y. (2013). *Enflasyon-enflasyon belirsizliği ve Merkez Bankası bağımsızlığı ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

Demirbaş, E. ve Kaya, M. V. (2012). Ekonomik büyüme ve Merkez Bankası bağımsızlığı arasında nedensellik ilişkisi: ekonometrik bir uygulama: Türkiye örneği. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 149-168.

Demirgil, H. (2011). Merkez Bankası bağımsızlığı ve makroekonomik performans: TCMB örneği. *Sosyoekonomi*, 16 (16), 113-136.

Dilik, S. (2005). Merkez Bankasının bağımsızlığı. *Kamu-İş Dergisi*, 8(3).

Eijffinger, S. C. W. ve De Haan, J. (1996). The political economy of central bank independence. Princeton Studies in International Economics 19, *In International Economics*.

Erdem, E. Akdemir, T. ve İlgün, M. F. (2014). Borç krizi ve Merkez Bankası bağımsızlığı ilişkisi: parasal birliğe dahil ülkelere yönelik panel veri analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 61-81.

Erdoğan, S. ve Orhan, O. Z. (2008). *Para politikası*. Ankara: YAZIT Yayın-Dağıtım.

Eroğlu, N. Aydın, H. İ. ve Kesbiç, C. Y. (2016). *Para – banka ve finans*. Ankara: Orion Kitabevi.

Gartner, M. (2008). The political economy of monetary policy conduct and Central Bank

design. *Readings in Public Choice and Constitutional Political Economy*, (Der.: Charles K. Rowley and Friedrich G. Schneider), Springer, USA.

Geraats, P. M. (2002). Central Bank transparency. *The Economic Journal*, 112, 532-565.

Güriş, S. (2015). *Stata ile panel veri modelleri*, (Ed.: Selahattin Güriş). İstanbul: DER Yayınları.

Harunoğulları, E. (2017). *Merkez Bankası bağımsızlığı ve politikaları neticesinde ekonomik büyüme: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Hicks, R. ve Bodea, C. (2015). <http://www.columbia.edu/~rh2883/data.html> (Erişim Tarihi: 20.10.2018).

Işık, S. (2015). *Merkez Bankası bağımsızlığı ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Jamanov, J. (2004). *İktisat politika uygulamalarında bağımsız merkez bankacılığı ve makroekonomik performansın değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Kadyrova, S. (2009). *Merkez Bankası bağımsızlığı ve makroekonomik performans arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Kooi, Willem J. and Jakob De Haan (2000). Does Central Bank independence really matter? New evidence for developing countries using a new indicator. *Journal of Banking & Finance*, 24 (4), 643-664.

Kum, H. ve Atik, H. (1999). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Bağımsızlığı: Avrupa Birliği Ülkeleri ile Bir Karşılaştırma. *Erişim: http://iibf.erciyes.edu.tr/akademik/kum/merkezbank.htm*.

Kydland, F. E. ve Prescott, E. C. (1977). Rules rather than discretion: the inconsistency of optimal plans. *The Journal of Political Economy*, 85(3), 473-492.

Lucotte, Y. (2009). The influence of Central Bank independence on budget deficits in developing countries: new evidence from panel data analysis. *Laboratoire d'Economie d'Orleans Université d'Orleans, CNRS*.

Mishkin, F. S. (1999). Central Banking in a democratic society: implications for transition countries. *Central Banking, Monetary Policy and the Implications for Transition Economies*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 31-53.

Özatay, F. (2015). *Parasal iktisat kuram ve politika*. Ankara: Efil Yayınevi.

- Özyurt, H. ve Güler, A. (2011). Merkez Bankası bağımsızlığı ve reel ekonomik performans: panel ARDL analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 11-20.
- Sargent, T. J. ve Wallace, N. (1981). Some unpleasant Monetarist arithmetic. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 5(3), 1-17.
- Sikken, B. J. ve De Haan, J. (1998). Budget deficits, Monetization, and Central-Bank independence in developing countries. *Oxford Economic Papers*, 50(3), 493-511.
- Snowdon, B. ve Vane, H. R. (2012). *Modern Makroekonomi: temelleri, gelişimi ve bugünü* (Çev. Ed.: Barış Kablamacı). Ankara: Efil Yayınevi.
- Sousa, P. (2001). Independent and accountable Central Banks and the European Central Bank. *European Integration online Papers (Elop)*, 5(9).
- Turgut, E. H. (2007). *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası bağımsızlığı ve seçilmiş Avrupa Birliği üyesi ülkelerle karşılaştırılması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kadir Has Üniversitesi, İstanbul.
- Ünal, H. (2008). *Merkez Bankası bağımsızlığı'nun enflasyon ile ilişkisi ve Türkiye üzerine bir uygulama* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Üstüner, Y. ve Ayhan, B. (2010). Merkez Bankalarının bağımsızlığı ekseninde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(1), 57-80.

KUADRATİK ATAMA PROBLEMİNE YENİ BİR MELEZ KARINCA KOLONİSİ OPTİMİZASYON ALGORİTMASI ÖNERİSİ*

Osman PALA¹

ÖZ

Günümüzde işletmeler çok farklı tiplerde karar problemleri ile uğraşmak durumundadırlar. Kuadratik atama problemi ise işletmelerin karşılaştıkları bu tip problemlerin birçoğu için model olarak kullanılabilir. Problem, aralarında iş akışı bulunan aktivite merkezlerinin lokasyonlara yerleştirilmesi olarak ifade edilebilmektedir. Problemin modelinde doğrusal olmayan fonksiyonlar ve tam sayılı değişkenler bulunması sebebiyle çözümünde yaklaşık iyi çözümler üreten sezgisel yaklaşımlar çoğunlukla tercih edilmektedir. Çalışma kapsamında, kuadratik atama problemi için Karınca Kolonisi Optimizasyon Algoritması ile yerel arama birleşiminden yeni bir melez sezgisel algoritma geliştirilmiştir. Önerilen yaklaşım, farklı yerel arama metodları ile hibritleştirilmiş algoritmalarla ve klasik sezgisel yaklaşımla kuadratik atama probleminin çözümünde örnek problemler üzerinden kıyaslanmıştır. Yöntemlerden elde edilen çözüm değerlerine göre önerilen yaklaşımın çözüm performansının etkili olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karınca Kolonisi Optimizasyon Algoritması, Kuadratik Atama Problemi, Yerel Arama, Komşuluk Fonksiyonları

PROPOSAL OF A NEW HYBRID ANT COLONY OPTIMIZATION ALGORITHM FOR QUADRATIC ASSIGNMENT PROBLEM

ABSTRACT

Today, businesses have to deal with many different types of decision problems. The quadratic assignment problem can be used as a model for many of these problems faced by businesses. The problem can be expressed as locating activity centers which they have work flow between each other. Because there are nonlinear functions and integer variables in the model of the problem, heuristic approaches that produce approximate good solutions are often preferred. Within the scope of the study, a new hybrid heuristic algorithm has been developed from the combination of Ant Colony Optimization Algorithm and local search for the quadratic assignment problem. The proposed approach has been compared over sample problems in solving the quadratic assignment problem with algorithms hybridized with different local search methods and classical heuristic approach. According to the solution values obtained from the methods, the solution performance of the proposed approach is seen to be effective.

Keywords: Ant Colony Optimization Algorithm, Quadratic Assignment Problem, Local Search, Neighbourhood Functions

Giriş

Önemli bir karar problemi olan Kuadratik Atama Problemi (KAP) farklı türde birçok gerçek hayat probleminin ele alınmasında başvurulan temel bir matematiksel modele sahiptir. Bu tip problemlerin en sık karşılaşılanlarından biri de işletmelere dair tesis

¹ Arş. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İ.İ.B.F. Ekonometri Bölümü osmanpala@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2634-2653.

* Bu çalışma, 25-29 Ekim 2019 tarihleri arasında Antalya, Türkiye’de düzenlenen “VI. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kongresi (İSRC2019)” konulu bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş, genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

Received/Geliş: 12/12/2019 Accepted/Kabul: 23/11/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Pala, O. (2020), “Kuadratik Atama Problemine Yeni Bir Melez Karınca Kolonisi Optimizasyon Algoritması Önerisi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.21-32.

yerleşim problemi olarak bilinmektedir. Tesis yerleşiminde eşit miktarda tesis ve lokasyon için tesislerin lokasyona yerleşimi, her bir lokasyonun birbirlerine uzaklığı ve bu lokasyonlara atanan her bir tesisin arasındaki akışa göre şekillenmektedir. Probleme hedeflenen, uzaklık ve iş yükü miktarlarına göre tüm tesisler arası etkileşimin en az maliyetle tamamlanmasıdır. Abdel-Basset vd. (2018) tarafından KAP'a dair detaylı literatür incelemesinde modelin farklı varyasyonları ve bunların çözümünde kullanılan algoritmaların üzerinde durulmuştur. Problemin boyutları büyüdüğünde, çözümün klasik en iyi çözüm veren yöntemlerle mümkün olmaması sebebiyle çözümde genellikle optimuma yakınsayan sezgisel algoritmaların kullanıldığını ifade etmişlerdir.

KAP'ın çözümünde kullanılan sezgisel algoritmalarla bakıldığında; Taillard (1991) çalışmasında problemi dayanıklı tabu arama algoritması adını verdiği sezgisel yaklaşım ile çözmüştür. Daha az kompleks yapı ve parametre kullanımı yardımıyla ortaya koyduğu paralelleştirme yaklaşımıyla test problemlerinde etkin çözüm elde etmiştir. Tate ve Smith (1996) önerdikleri probleme özgü genetik algoritma yaklaşımı ile örnek problemlerde literatürde yer alan diğer yöntemlerle yarışabilen bir model sunmuşlardır. Çalışmalarında yöntemlere dair farklı parametre değerleri kullanarak yaklaşımı detaylı bir şekilde araştırmışlardır. Peng vd. (1996) benzetilmiş tavlama yöntemi ile KAP test örneklerini çözmüşlerdir. Sonuçların en az diğer sezgiseller ile elde edilen çözüm değerleri kadar iyi bulunduğu ifade edilmiştir. Gambardella vd. (1999) problemin çözümünde Karınca Kolonisi Optimizasyon Algoritması (KKOA) ile yerel aramayı bir arada kullanarak melez bir sezgisel yaklaşımı kullanmışlardır. Önerdikleri yaklaşım olan yerel aramada, feromonların miktarlarına göre çözümlerin geliştirilmesi amaçlanmaktayken belirli bir zaman diliminde daha iyi sonuç elde edilemediğinde feromonlar ilk düzeylerine çekilmektedir. Maniezzo ve Colomi (1999) KKOA'da görünürlüğün sayısal hesaplamasında farklı bir yöntem önerdikleri çalışmada KAP test problemlerinde klasik yaklaşımlardan daha iyi sonuç elde etmişlerdir. Ahuja vd. (2000) çalışmalarında KAP'a özel önerdikleri genetik algoritma yönteminde rassallığa dayalı başlangıç çözümleri üretme, yeni bir çaprazlama yaklaşımı, çeşitliliği artıran göç mekanizması, popülasyonun bir kısmına periyodik yerel arama uygulaması ve turnuva seçim yaklaşımlarıyla çeşitliliği ve iyi çözümlere yönelimi birlikte gözetmişler ve çok sayıda test örneğinde bilinen en iyi çözümlere ulaşabilmişlerdir. Stützle ve Hoos (2000) önerdikleri karınca sistemi algoritması ile feromon miktarları için alt ve üst sınır koyarak problemi çözmüşlerdir. Görünürlük matrisi kullanımının KAP özelinde iyi etki yaratmadığını ifade ettikleri çalışmada test problemlerinde önerinin etkinliğini göstermişlerdir. Talbi vd. (2001) tarafından yapılan çalışmada paralel KKOA ile problemin çözümü için yeni bir yaklaşım önerilmiştir. Ayrıca tabu yerel arama metodu ile güçlendirilmiş yaklaşımın test problemlerinde yüksek başarımlar elde ettiği ifade edilmiştir. Tseng ve Liang (2006) problemin çözümü için KKOA, genetik algoritma ve yerel aramayı birleştirdikleri yeni bir melez sezgisel algoritma önermişlerdir. Algoritmalar arası geri bildirimlerle bağlantı kurarak önerdikleri yaklaşım ile test problemlerinde yüksek oranda başarı kaydedtiklerini ifade etmişlerdir. Demirel ve Toksan (2006) tarafından yapılan çalışmada önerdikleri melez sezgisel algoritmada KKOA ile benzetilmiş tavlama yöntemlerini bir arada kullanılarak probleme özgü yeni bir yöntem önerilmiştir. Örnek problemlerin çözümüyle, geliştirilen yöntemin başarısı gözler önüne serilmiştir. Liu vd. (2007) tarafından yapılan çalışmada KAP'a parçacık sürü

optimizasyonu algoritması uyarlanmıştır. Algoritmayı bulanık matris yapıları ile problemin yapısına uygun hâle getirdikleri çalışmada, test problemlerinin önerilen yöntemle yüksek başarımla ile çözüldüğü belirtilmiştir. Duman vd. (2012) tarafından ilk kez ortaya atılan göçmen kuşlar algoritmasının performansı KAP örneklerinde test edilmiştir. Analizler sonucunda ortaya atılan yaklaşımın birçok sezgisel algoritmadan daha iyi çözümler üretebildiği ifade edilmiştir. Dokeroglu (2015) melez öğretim öğrenme tabanlı optimizasyon algoritmasını KAP'ın çözümünde önermiştir. Önerilen yaklaşımla ilk önce öğretmen tarafından eğitim ve sonrasında öğrenciler arası etkileşimle eğitim metaforu kullanılmıştır. Ayrıca tabu arama algoritmasında da faydalanılan yöntem KAP örnek problemlerinde başarılı çözümler üretmiştir. Samanta vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada modifiye edilmiş yapay arı kolonisi KAP'a uyarlanmıştır. Önerilen yaklaşımda ayrıca komşuluk üreten yerel arama yöntemlerinden faydalanılarak test problemleri etkin bir şekilde çözülmüştür. Pradeepmon vd. (2018) KAP'ın çözümünde modifiye edilmiş ayrık parçacık sürü optimizasyonunu kullanmışlardır. Parçacık sürü optimizasyonundaki pozisyon güncelleme yaklaşımı yerine olası pozisyonları tespit edip bunlardan birini seçmeye yönelik yaklaşımı önermişlerdir. Önerilen yaklaşımın bilinen sezgisellerle benzer performansa sahip olduğu ifade edilmiştir. Dorigo ve Stützle (2019) tarafından yapılan inceleme çalışmasında ise KKOA'nın KAP için ürettiği çözümlerin yüksek başarıya sahip olduğu ifade edilmiştir. Çalışmada özellikle yerel arama yaklaşımlarıyla birlikte kullanılan KKOA'nın performansının belirgin şekilde iyileştiğinin altı çizilmiştir. Öte yandan problemin olası çözümü bir tur dizilimi olması sebebiyle tur oluşturan KKOA'nın probleme uyumunun oldukça yüksek olduğu ifade edilmiştir.

Çalışma kapsamında KAP'a dair etkin çözümler üretebilen yeni bir melez KKOA algoritması önerilmiştir. Önerilen yöntemde 3-opt komşuluk arama yaklaşımından oluşan bir yerel arama yaklaşımıyla KKOA hibritleştirilmiştir. Değişik tipte komşuluk oluşturma yaklaşımlarına göre arama yapan yerel arama yaklaşımlarıyla önerilen metodun karşılaştırılması örnek problemler üzerinden yapılmıştır. Ele alınan problemler ise Burkard vd. (1996) tarafından önerilen QAPLIB adlı veri deposundan temin edilmiştir.

Kuadratik Atama Matematiksel Modeli

Koopmans ve Beckmann'ın (1957) yaptıkları çalışmada atama problemlerini incelemişler ve iktisadi aktivitelerin lokasyonlarını ele alarak ilk defa KAP modeli ortaya atmışlardır. Maniezzo ve Colomi (1999) ise probleme ait modeli Eşitlik 1-4 ile ifade etmişlerdir. Modelde yer alan parametre ve değişkenlere dair açıklamalar ise Tablo 1'deki gibidir. Burada, amaçlanan minimum taşıma maliyetiyle tüm akışın sağlanmasıdır.

$$\text{Min } Z = \sum_{i,j=1}^n \sum_{h,k=1}^n u_{ih} \cdot a_{jk} \cdot x_{ij} \cdot x_{hk} \quad (1)$$

$$\sum_{i=1}^n x_{ij} = 1 \quad (j = 1, \dots, n) \quad (2)$$

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = 1 \quad (i = 1, \dots, n) \quad (3)$$

$$x_{ij} \in (0,1) \quad (i, j = 1, \dots, n) \quad (4)$$

Tablo 1. KAP Matematiksel Modelindeki Değişkenler

n	Problemdaki lokasyon ve aktivite merkezi adeti
u_{ih}	Lokasyon i ile lokasyon h arası mesafe
x_{ij}	Lokasyon i'ye aktivite merkezi j'nin atanma durumu
x_{hk}	Lokasyon h'ye aktivite merkezi k'nın atanma durumu
a_{jk}	Aktivite merkezi j'den aktivite merkezi k'ya akış miktarı

Melez Karınca Kolonisi Optimizasyonu Yaklaşımı

Dorigo'nun (1992) çalışmasıyla sezgisel algoritma literatürüne kazandırılan ve genel olarak KKOA şeklinde adlandırılan yaklaşım, karınca kolonilerinin habitatlarında buldukları yiyecekleri en kısa sürede kolonilerine taşıma çabalarından esinlenmiştir. Doğada alternatif yollara giden karıncalar koku partikülü olan feromonları yürüdükleri yerlere bırakmakta ve diğer karıncalar da yol tercihi yaparken bu koku partiküllerinin yoğun olduğu görece az süren yolları daha sıklıkla seçmektedir. Belirli bir noktadan sonra tüm karıncalar optimum olan yola yönelmeye başlamaktadır. KAP'a özel uyarlanmış olan melez KKOA'da öncelikle ilk lokasyona bir aktivite merkezi yerleştirilmekte ve sonrasında sırasıyla lokasyonlara diğer kalan aktivite merkezleri yerleştirilmektedir. Buna göre bir sonraki lokasyona hangi aktivite merkezinin atanacağı konusunda seçim yapılmaktadır.

Karıncaların, her bir yeni lokasyon için seçeceği aktivite merkezi, Eşitlik 5'te yer alan olasılık hesabına göre yapılmaktadır (Stützle ve Hoos, 2000, s. 892). Çalışma kapsamında da bu yaklaşıma göre seçim gerçekleştirilmiştir. Eşitlik 5'teki parametrelerin açıklamaları Tablo 2'deki gibidir.

$$P_{ij}^k = \frac{[\tau_{ij}]^\alpha [\eta_{ij}]^\beta}{\sum_{l \in N_i^k} [\tau_{il}]^\alpha [\eta_{il}]^\beta} \quad \text{eğer } j \in N_i^k \quad (5)$$

Tablo 2. Eşitlik 5'te Bulunan Parametreler ve Açıklamaları

$j \in N_i^k$ $j \in N_i^k$	i. aktivite merkezindeki karınca k'nın atanabileceği herhangi bir j. aktivite merkezi
$l \in N_i^k$	i. aktivite merkezindeki karınca k'nın atanabileceği tüm olası l aktivite merkezleri
P_{ij}^k	Karınca k'nın i. aktivite merkezinden j. aktivite merkezine geçiş olasılığı
τ_{ij}	i ve j aktivite merkezleri arasındaki feromon miktarı
η_{ij}	i ve j aktivite merkezleri arasındaki görünürlük değeri (uzaklık değerinin tersi)
α	Feromon gücü katsayısı
β	Görünürlük gücü katsayısı
N	Aktivite merkezlerinin kümesi

Karıncların tamamının turu bittiğinde aktivite merkezleri geçişleri arası feromonlar Eşitlik 6'daki gibi yeniden belirlenmektedir (Stützle ve Hoos, 2000, s. 892).

$$\tau_{ij}(t+1) = \rho \cdot \tau_{ij}(t) + \sum_{k=1}^m \Delta \tau_{ij}^k(t) \quad (6)$$

Eşitlik 6'da $(1-\rho)$ feromonların buharlaşıp yok olma oranırken karınca k tarafından i ve j aktivite merkezleri geçişi arasına bırakılan partikül miktarıysa $\Delta \tau_{ij}^k$ ile ifade edilmekte ve Eşitlik 7'de olduğu gibi belirlenmektedir. Eşitlik 7'de bulunan L_k ifadesi karınca k'ya ait olan tur uzunluğu veya bir başka adla toplam maliyettir.

$$\Delta \tau_{ij}^k = \begin{cases} \frac{1}{L_k} & \text{eğer i-j aktiviteleri arası geçiş olduysa} \\ 0 & \text{diğer durumlarda} \end{cases} \quad (7)$$

Çalışma kapsamında Stützle ve Hoos'un da (2000) önerdiği şekilde, aktivite merkezleri geçişi arasındaki feromon iz miktarlarının belirli alt ve üst değerler arasında kalması prensibi uygulanırken ayrıca sadece ilgili turda bulunan en kısa yola feromon güncelleme işlemi gerçekleştirilmiştir. Öte yandan her on turda bir, turun en kısası yerine optimizasyon süreci boyunca bulunmuş olan en kısa yola feromon güncellemesi yapılmıştır.

KAP için örnek tur gösterimi ise Tablo 3'teki gibidir. Buna göre ikinci lokasyona üçüncü aktivite merkezi atanırken, beşinci lokasyona beşinci aktivite merkezi atanmıştır.

Burada sıralama lokasyonu, rakamlar ise aktivite merkezlerini ifade etmektedir. O halde lokasyonlar her zaman küçükten büyüğe sıralanırken aktivite merkezleri bu lokasyonlara yerleşmektedir.

Tablo 3. KAP İçin Örnek Tur

Örnek Tur	1	<u>3</u>	4	2	<u>5</u>
-----------	---	----------	---	---	----------

Çalışmada Stütze ve Hoos'un (2000) önerisi olan ve probleme özgü görünürlük matrisi için eş değerlerin kullanıldığı klasik yaklaşım KKOA olarak adlandırılmıştır.

Çalışma kapsamında kullanılan ve önerilen toplamda beş tip yerel arama yöntemi olmuştur. Yöntemlerden üçü, Jahed ve Rahbari'nin (2017) probleme özgü önerdiği komşuluk oluşturma yaklaşımları olup, yer değiştirme, tersine döndürme, araya sokma şeklinde adlandırılmaktadır. Dördüncü yaklaşım ise ilk üç yöntemi rassal olarak kullanan karma yaklaşım olurken çalışmada ayrıca Johnson ve McGeoch (1997) tarafından KAP'a benzer tipte tur oluşturan bir problem türü olan gezgin satıcı problemi için önerilen, 3-opt yaklaşımı yerel aramada kullanılmıştır.

Tablo 4'te yer değiştirme ile nasıl komşuluk oluşturulduğu ifade edilmiştir. Burada 2. ve 5. aktivite merkezleri buldukları lokasyonlarını değiştirmektedirler.

Tablo 4. Yer Değiştirme ile Komşuluk Geliştirme

Eski Tur	1	<u>2</u>	3	4	<u>5</u>
Yeni Tur	1	<u>5</u>	3	4	<u>2</u>

Tablo 5'teyse komşuluk üretmede tersine döndürme yaklaşımının işleyişi aktarılmıştır. Burada belirlenmiş olan başlangıç ve bitiş yerlerine göre arada kalan tüm rakamlar tersine döndürülerek yeni tur oluşturulmuştur.

Tablo 5. Tersine Döndürme ile Komşuluk Geliştirme

Eski Tur	1	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>
Yeni Tur	1	<u>5</u>	<u>4</u>	<u>3</u>	<u>2</u>

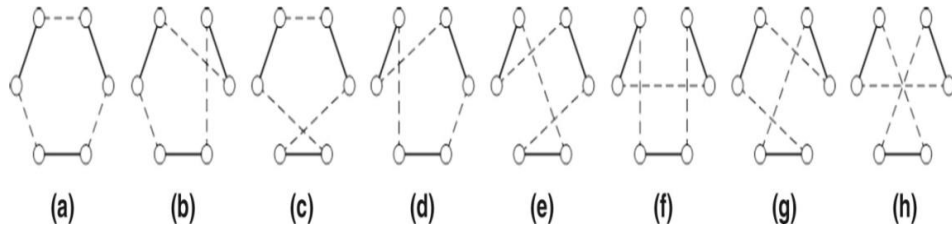
Tablo 6'da ise komşuluk üretmede araya sokma yaklaşımının işleyişi aktarılmıştır. Burada 2. aktivite merkezi 3. aktivite merkezi sonrası gelecek şekilde araya sokulmaktadır. Buna göre 3 ve 2 arka arkaya olacak biçimde yeni tur oluşturulmaktadır.

Tablo 6. Araya Sokma ile Komşuluk Geliştirme

Eski Tur	1		<u>2</u>	<u>3</u>	4	5
Yeni Tur	1		<u>3</u>	<u>2</u>	4	5

Çalışma dâhilinde kullanılan dördüncü yerel arama yaklaşımı ise komşuluk üretme yaklaşımlarını her bir turda rassal bir şekilde tercih eden ve buna göre yerel arama gerçekleştiren karma yaklaşımdır.

Çalışmada kullanılan 3-opt yerel arama yaklaşımında lokasyonlar arasındaki üç bağlantının silinerek tüm lokasyonların toplamda üç ayrı gruba ayrılması ve sonrasında farklı şekillerde bu grupların birleştirilmesine dayanmaktadır. Şekil 1’de 3-opt yaklaşımı ile mevcut çözümdeki lokasyonların kesikli çizgilerle gruplara ayrılması ve sonrasında farklı şekillerde grupların birleşerek yeni komşulukların nasıl üretildiği bulunmaktadır.

Şekil 1. 3-Opt Komşuluk Oluşturma

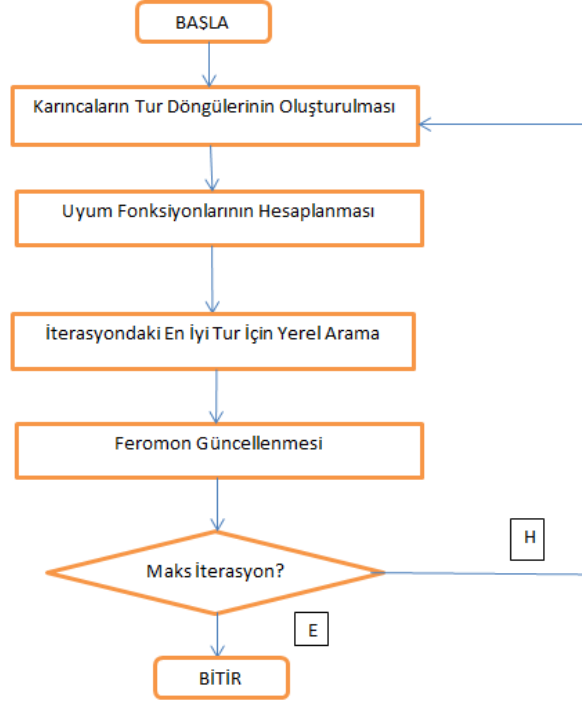
Kaynak: (Gülcü vd., 2018, s. 1672).

Yerel aramanın, algoritmanın çalışma zamanını anlamlı şekilde etkilememesi ve bu şekilde uygulanması yeterli görülmesi nedeniyle her bir tur sonunda ilgili tura ait en kısa tur için yerel arama uygulanmıştır. Her bir iterasyonda, n adet aktivite merkezinin bulunduğu problem için tüm yerel aramalarda $n*(n-1)/2$ kadar yeni tur oluşturulmaktadır. Çalışmada yer alan melez yaklaşımların tamamı Tablo 7’deki gibidir. Buna göre melez KKOA yaklaşımlarında hangi yerel arama yaklaşımının bulunduğu görülmektedir.

Tablo 7. Melez KKOA Modelleri ve Yerel Arama Yaklaşımları

	Yer Değiştirme	Tersine Döndürme	Araya Sokma	Karma Komşuluk	3-opt
YA1KKOA	+				
YA2KKOA		+			
YA3KKOA			+		
YA4KKOA				+	
YA5KKOA					+

Çalışmada kullanılan algoritmalara dair akış çizelgesi Şekil 2’deki gibi gerçekleşmiştir. Algoritmalarda öncelikle karıncaların turları oluşturulmakta ve sonrasında Eşitlik 1’deki amaç fonksiyonu, uyum fonksiyonu olarak kullanılarak en iyi sonuca sahip tur belirlenmektedir. Sonrasında ise iterasyondaki en iyi turun yerel arama ile komşulukları aranmaktadır. Daha iyi bir tur bulunduğu takdirde, yerel arama ile bulunan tur, iterasyondaki turla yer değiştirmektedir. En son olarak ise feromon miktarları güncellenmektedir. Algoritma maksimum iterasyon sayısı sağlandığında sonlandırılmaktadır.

Şekil 2. Melez KKAO Akış Çizelgesi

Bulgular

Çalışma kapsamında QAPLIB'ten temin edilen Nug12, Tai20a, Tai25a, Nug25, Tai30a ve Tai35a adlı altı adet KAP örneği kullanılmıştır. Problemlerdeki sayısal değerler problemde bulunan lokasyon sayısını ifade etmektedir. Algoritmalarda kullanılan parametre değerlerinden karınca adeti, ortalama her bir lokasyona bir adet karınca gelecek şekilde ve sıklıkla KKAO'da tercih edildiği biçimde lokasyon sayısına eşit olarak belirlenmiştir. Feromon partikülü buharlaşma yüzdesi, feromon partikülü katsayısı ve görünürlük matrisi katsayısı Stützle ve Hoos'da (2000) olduğu gibi sırasıyla %20, 1 ve 1 olarak çalışmada kullanılmıştır. Algoritma denemeler sonucu 100.n iterasyon sonunda durdurulmaktadır. Yöntemlerin tamamı MATLAB programlama dilinde yazılmış ve aynı ortamda çalıştırılarak sonuçlar elde edilmiştir.

Algoritmaların otuz defa çalıştırılması ile elde edilen ve tüm problemlere ait olan sonuç değerleri Tablo 8'deki gibidir. Problem adının altındaki, parantez içindeki değerler ilgili probleme ait bilinen en iyi değeri ifade ederken, sonuç değerlerindeki en iyi değer, sapma ve ortalama ifadeleri ise sırasıyla ilgili algoritma ile bulunan en iyi değer, bilinen en iyi değerden sapma yüzdesi ve 30 kez çalıştırılan algoritmaların ortalama sonuç değerlerini belirtmektedir. Problemlerden elde edilen sonuçlara bakıldığında, melez KKAO'ların tamamı klasik KKAO'ya göre hem en iyi değeri bulma hem de ortalama değerler açısından daha iyi sonuç vermektedir. Ayrıca yer değiştirmeye dayalı

YA1KKOA, karma yaklaşım YA4KKOA ve önerilen YA5KKOA diğer melez yöntemler olan YA2KKOA ve YA3KKOA'ya göre başarı açısından daha çok öne çıkmıştır. Nug12 problemi için bilinen en iyi değeri YA1KKOA, YA4KKOA ve önerilen YA5KKOA algoritmaları elde ederken, ortalama değer açısından YA5KKOA algoritması en yüksek başarıya sahip olmuştur. YA5KKOA algoritması toplamda, 3 adet problem için algoritmalar arasında en iyi değer bulmada ve ortalama değerinde en yüksek başarıya sahipken, YA1KKOA 2 adet problem için en iyi değeri elde etmede ve 3 adet problemde ise ortalama değer açısından önde gelmektedir. Son olarak YA4KKOA ise 3 adet problemde algoritmalar arasında en iyi sonuca ulaşabilirken, ortalama değerler bakımından öne çıkamamıştır. Diğer algoritmalara bakıldığında ise herhangi bir problem için daha iyi sonuç elde edememişlerdir.

Tablo 8. KAP Örnekleri Algoritma Çözüm Sonuçları

Problem Adı	Sonuç Değerleri	KKOA	YA1KKOA	YA2KKOA	YA3KKOA	YA4KKOA	YA5KKOA
nug12 (578)	En İyi	590	578	582	582	578	578
	Sapma	2%	0%	0.70%	0.70%	0%	0%
	Ortalama	612.8	587.4	593.47	598.6	588.67	585.8
tao20a (703482)	En İyi	743954	733142	738902	745806	734672	729234
	Sapma	5.75%	4.22%	5.03%	6.02%	4.43%	3.66%
	Ortalama	769530	744970	756550	759270	752830	750834
tao25a (1167256)	En İyi	1232474	1229132	1243576	1238330	1227602	1238690
	Sapma	5.59%	5.30%	6.54%	6.09%	5.17%	6.12%
	Ortalama	1275700	1246500	1260500	1262300	1254000	1251300
nug25 (3744)	En İyi	3978	3878	3938	3924	3936	3860
	Sapma	6.25%	3.58%	5.18%	4.81%	5.13%	3.10%
	Ortalama	4106.1	3991.4	4028.5	4045	4021.3	3976
tao30a (1818146)	En İyi	1958412	1916042	1936114	1947240	1927244	1925872
	Sapma	7.71%	5.38%	6.49%	7.10%	6.00%	5.93%
	Ortalama	1981700	1949600	1960300	1965900	1955000	1951100
tao35a (2422002)	En İyi	2606946	2582398	2607788	2593752	2574860	2582558
	Sapma	7.64%	6.62%	7.67%	7.09%	6.31%	6.63%
	Ortalama	2650600	2617700	2629100	2634000	2620200	2613300

Çalışmada önerilen YA5KKOA, başarı açısından diğer algoritmalara nazaran biraz daha öne çıkmıştır. Bunun nedeni olarak algoritmanın barındırdığı 3-opt yeni

komşuluk üretme yaklaşımlarında hem ikili hem de üçlü değişikliklerin bulunması ve bu sayede daha farklı çözüm alanlarını tarayabilmesi olduğu düşünülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Birçok işletmenin ve kurumun devamlı karşılaştıkları karar verme problemlerinin önemli bir kısmına temel teşkil eden ve bir atama problemi tipi olan KAP'ın etkin çözümü ile yüksek maliyetlerden kaçınılabilmektedir. Rekabetin arttığı günümüzde işletmeler her türlü problemin yüksek başarıyla çözümüne daha fazla ihtiyaç duymaktadır. KAP'ın klasik matematiksel metotlar ile çözümü problemin boyutu büyüdüğünde imkânsızlaşmakta ve bu nedenle sezgisel yaklaşımlara başvurulmaktadır.

Çalışmada ele alınan tur geliştirmeye dayalı sezgisel metot KKO A, karıncaların en kısa yolu bulan toplulukça hareket etme davranışını esas almaktadır. Öte yandan sezgisel algoritmaları yerel arama anlayışı ile birleştirmek algoritmaların performanslarını artırabilen bir yaklaşım olarak bilinmektedir. Çalışma kapsamında KKO A ve farklı yerel arama yaklaşımları birleştirilerek melez KKO A yöntemleri oluşturulmuştur. Örnek problemlerin çözümü ile beş farklı melez KKO A'nun tamamının klasik KKO A'ya göre çok daha iyi sonuçlar ürettiği görülmüştür. Ayrıca farklı komşuluk oluşturma biçimleri barındıran ve çalışma dâhilinde önerilen 3-opt yöntemle oluşturulan YA5KKO A yaklaşımı KAP örneklerinde en az diğer melez yaklaşımlar kadar başarılı çözümler üreterek etkinliğini ortaya koymuştur. Öte yandan KKO A algoritmasında probleme özgü geliştirmeler ile algoritmanın performansının KAP için daha da artacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın KAP için KKO A'da kullanılacak yerel arama yaklaşımlarının karşılaştırılması ve yerel aramanın uygulanışı bakımından literatüre özgün katkı sağladığı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Abdel-Basset, M., Manogaran, G., Rashad, H., Zaided, A. N. H. (2018). A comprehensive review of quadratic assignment problem: variants, hybrids and applications. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, s. 1-24. Doi: 10.1007/s12652-018-0917-x
- Ahuja, R. K., Orlin, J. B., Tiwari, A. (2000). A greedy genetic algorithm for the quadratic assignment problem. *Computers & Operations Research*, 27(10), 917-934.
- Burkard, R. E., Karisch, S. E., Rendl, F. (1997). QAPLIB—a quadratic assignment problem library. *Journal of Global optimization*, 10(4), 391-403.
- Demirel, N. Ç., Toksarı, M. D. (2006). Optimization of the quadratic assignment problem using an ant colony algorithm. *Applied Mathematics and Computation*, 183(1), 427-435.
- Dokeroglu, T. (2015). Hybrid teaching–learning-based optimization algorithms for the Quadratic Assignment Problem. *Computers & Industrial Engineering*, 85, 86-101.

- Dorigo, M. (1992). Optimization, learning and natural algorithms. Ph. D. Thesis, Politecnico di Milano, Italy.
- Dorigo, M., Stützle, T. (2019). Ant colony optimization: overview and recent advances. In Handbook of metaheuristics (pp. 311-351). Springer, Cham.
- Duman, E., Uysal, M., Alkaya, A. F. (2012). Migrating Birds Optimization: A new metaheuristic approach and its performance on quadratic assignment problem. *Information Sciences*, 217, 65-77.
- Gambardella, L. M., Taillard, É. D., Dorigo, M. (1999). Ant colonies for the quadratic assignment problem. *Journal of the operational research society*, 50(2), 167-176.
- Jahed, A. Rahbari, M. (2017). Comparison of Three Neighbor Generation Structures by Simulated Annealing Method to Solve Quadratic Assignment Problem. 10th International Conference of Iranian Operations Research Society (ICIORS 2017), University of Mazandaran, May 2017, Babolsar, Iran.
- Koopmans, T. C., Beckmann, M. (1957). Assignment problems and the location of economic activities. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 53-76.
- Liu, H., Abraham, A., Zhang, J. (2007). A particle swarm approach to quadratic assignment problems. In Soft computing in industrial applications (pp. 213-222). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Maniezzo, V., Colomi, A. (1999). The ant system applied to the quadratic assignment problem. *IEEE Transactions on knowledge and data engineering*, 11(5), 769-778.
- Peng, T., Huanchen, W., Dongme, Z. (1996). Simulated annealing for the quadratic assignment problem: A further study. *Computers & industrial engineering*, 31(3-4), 925-928.
- Pradeepmon, T., Sridharan, R., Panicker, V. (2018). Development of modified discrete particle swarm optimization algorithm for quadratic assignment problems. *International Journal of Industrial Engineering Computations*, 9(4), 491-508.
- Samanta, S., Philip, D., Chakraborty, S. (2018). Bi-objective dependent location quadratic assignment problem: Formulation and solution using a modified artificial bee colony algorithm. *Computers & Industrial Engineering*, 121, 8-26.
- Stützle, T., Hoos, H. H. (2000). MAX-MIN ant system. *Future generation computer systems*, 16(8), 889-914.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 21-32

Taillard, É. (1991). Robust taboo search for the quadratic assignment problem. *Parallel computing*, 17(4-5), 443-455.

HEGEL'DE SİVİL TOPLUM VE DEVLET ÜZERİNE TEORİK BİR İNCELEME

Baki ERKEN¹

ÖZ

Modern siyaset teorisini derinden etkilemiş en önemli düşünürlerden birisi de Hegel'dir. Siyasal teoride sivil toplum ve devlet kavramlarına Hegel çok şey katmıştır. Hegel'in sivil toplum ve devlet anlayışı klasik felsefeye ve idealizme dayanır. Ona göre siyaset, İdea sisteminin bir parçası olarak, etik yaşam amacı taşır. Sivil toplum ve devlet, nesnel ruhun bir kategorisi olan etik yaşamın uğraklarıdır ve diyalektik olarak gerçekleşirler. Özgün bir düşünce olarak, Hegel sivil toplum ve devleti karşıt konumlandırmış ve etik yaşamın gerçekleşmesi için sivil toplumdaki devlete geçişi öngörmüştür. Gereksinimlerin karşılandığı zorunlu bir tikellikler alanı olan sivil toplum, yoksulluğu ve yozlaşmayı üretir. Etik yaşamın gerçekleştiği uğrak olan devlet ise evrenselliğin en üst formudur. Somut olarak Hegel, güçler ayrılığını esas alan anayasal monarşik devleti incelemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hegel, Sivil Toplum, Devlet, Siyasal Düşünce

A THEORETICAL ASSESSMENT ON CIVIL SOCIETY AND STATE IN HEGEL

ABSTRACT

One of the most important philosophers who deeply affected modern theory of politics is Hegel. Hegel contributed very much to the concepts of state and civil society in political theory. Hegel's understanding of civil society and state is based on classical philosophy and idealism. According to him, politics, a part of Idea system, carries the objective of ethical life. Civil society and state are stations of ethical life which is a category of objective spirit and it actualizes in dialectical form. As a peculiar thought, Hegel places civil society and state in contrast and considers a transition from civil society to state for realization of ethical life. Civil society, a compulsory field of particularities where necessities are met, produces poverty and corruption. State, the category where ethical life actualizes, is the highest form of universality. Concretely, Hegel assessed constitutional monarchical state based on separation of powers.

Keywords: Hegel, Civil Society, State, Political Thought

Giriş

Sivil toplum ve devlet, siyasal düşüncenin ve siyaset biliminin en önemli kavramlarından ikisidir. Bunun nedeni insanın toplumsallaşma süreci sonrasında toplumun ve devletin siyasetin merkezinde yer almasıdır. Sivil toplum modernite döneminin bir kavramı iken sivil toplum ile beraber kullanılan devlet de klasik çağlardaki devlet değildir, modernidir. Bu anlamda sivil toplum ve devlet ikililiği modern siyasal teorilerin ürünüdür. Teoride ilk olarak devletin kurulması sürecinde oluşan siyasal toplum ile kullanılan sivil toplum, daha sonraki dönemlerde devletten ayrılmış ve ona karşı konumlandırılmıştır (Keane, 2004, s. 44-66). Artık sivil toplum devlet ayımı siyasal düşüncelerde başat konumdadır. Devlet krallıkların Kilise baskısından kurtulup egemenliklerini ilan ettikleri Orta Çağ'ın sonundan itibaren önem kazanırken, sivil toplum Aydınlanma döneminde birey merkezli

¹ Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, bakierken@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9453-2304.

Received/Geliş: 23/12/2019 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Conceptual Article/Kavramsal Makale
Cite as/Alıntı: Erken, B (2020), "Hegel'de Sivil Toplum Ve Devlet Üzerine Teorik Bir İnceleme", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.33-53.

düşünce ve kapitalizmin kurulması sonrasında önem kazanmıştır. Liberal düşünce ve demokrasinin gelişimi sivil toplumu öne çıkartmış, fakat devletlerin güçlenmesi ve otoriter rejimler olgusu devleti birey ve sivil toplum üzerinde konumlandırmıştır. Güncel siyasal teoriler sivil toplum ve devlet karışımı bir toplum savunuları ile doludur.

Modern siyasal düşüncenin en önemli isimlerinden birisi de Georg Wilhelm Friedrich Hegel'dir. 1770 yılında doğan Alman düşünür Fransız İhtilali'nin hemen sonrasında siyasal düşüncelerini ortaya koysa da, Aydınlanma düşüncesi içerisinde değerlendirilmelidir (Singer, 2013, s. 13-22). Klasik siyasal düşünceden modern siyasal düşünceye geçiş çok önceden olsa da, Hegel'i önemli kılan bir yanı klasik felsefeyle kurduğu bağıdır. Onun siyasal düşüncesi idealizm içerisinde konumlandırılmaktadır. İdealist felsefe Antik Çağ'da temellense de Aydınlanma Düşüncesi içerisinde özellikle Alman felsefesinde etkili olmaya devam etmiştir. Bununla beraber, Kant'tan itibaren akıl ve pozitivizm savunuları da Hegel'de etkili olmuştur. Bu anlamda, Hegel'in siyasal düşüncesi klasik ve modern felsefenin karmaşık izlerini taşır. İdealist felsefesi ve devletin yüceliğine ilişkin çarpıcı söylemleri Hegel'i günümüzün en çok anlaşılmayan ve tartışılan düşünürlerinden birisi hâline getirmiştir. Hegel'in siyasal düşüncesi eleştirel anlamda Marksizm'i ve olumlu anlamda otoriter teorileri oldukça etkilemiştir. Özellikle de sivil toplum eleştirisi ve devletin yüceliği sonraki siyasal düşünürlerce ele alınmıştır.

Sivil toplum ve devlet teorileri içerisinde Hegel'in önemli bir yer vardır. Başka bir deyişle, Hegel olmadan sivil toplum ve devlet teorilerini açıklamak mümkün değildir. Hegel siyaset teorisini idealizm temelinde oluşturmuş ve siyaseti bir ahlak doktrini ve hukuk felsefesi çerçevesinde ele almıştır. 1820 yılında yazdığı Hukuk Felsefesinin Prensipleri Hegel'in siyaset felsefesini anlattığı temel eseridir. Eserinde üçlü kategoriler şeklinde ve diyalektik yöntemde soyuttan somuta, İdea'dan devlete giderek İdea sistemini anlatır. Topluma ilişkin en önemli kavram bu sistemin merkezinde yer alan "etik yaşam"dır. İşte, Hegel'de sivil toplum ve devlet, evrensel ahlakın egemen olduğu bir toplum tasarımı anlamındaki etik yaşam içerisinde yer alır. Hegel maddi bir zorunluluk alanı olarak gördüğü sivil toplumu eleştirirken, etik yaşamın en üst formu olan devleti onun karşında üst bir konuma koyar ve onu yüceltir (Hegel, 1991). Hegel'in bu konumlandırması liberaller ve Marksistler tarafından ters çevrilecektir. Aynı zamanda Hegel özellikle modern devletin yapılanması ve meşruti monarşi konularında somut önemli değerlendirmelerde bulunmuştur.

İşte bu makale, Hegel'in sivil toplum ve devlet anlayışını teorik olarak incelemektedir. Hegel'de sivil toplum ve devlet kavramları idea sisteminin bir parçası olarak temellendiğinden, bunların anlaşılması için siyaset felsefesi incelenmelidir. Bu nedenle, makalede Hegel'in sivil toplum ve devlet anlayışı önce idea sistemi ve etik yaşam bağlamında incelenecek, sonrasında sivil toplum ve devlet ayrıntısıyla açıklanacaktır. Siyasete temel olan bazı felsefi açıklamalar ve kavramlar dışında, Hegel'in siyaset dışı felsefesine pek değinilmeyecektir. Ayrıca, Hegel'de sivil toplum ve devletin somut biçimine ayrıntılarıyla yer verilmeyecektir. Makalede yöntem olarak, literatür taraması ve doküman analizi kullanılmıştır. Hegel anlaşılması zor bir düşünürken hakkında birbiriyle çelişen birçok akademik yazı bulunmaktadır. Makale, bilimsel yolla Hegel'in anlaşılmasına hizmet etme amacındadır.

Hegel'in Siyaset Teorisinin Temeli: İdea Felsefesi

Hegel'in siyaset felsefesi idea felsefesinde temellenir. Hegel'in idea felsefesi ise idealizmin içerisinde yer alıp klasik felsefeden önemli izler taşır. İdealizm bilginin ve varlığının temelini maddeyi değil tinsel varlığı, felsefi tabirle idea'yı koyar. Her şeyin ardında bir gerçeğin olduğu, o gerçeğin değişmez ve evrensel olduğu şeklindeki evrensel felsefe idealist felsefenin önemli bir parçasıdır. İşte Hegel'in öğretisi yeni ve özel bir öğreti değildir, kaynağını Platon ve Aristo'nun evrensel felsefesinden alır. Stace Hegel'i evrensel felsefenin son temsilcisi olarak tanımlar (Stace, 1976, s. 16). Platon'a göre, dünyadaki her şey asıl gerçekliğin bir kopyasıdır. Şeylerde bulunan "idea" ona kendi özelliğini veren öz"dür. Gerçek bilgilerin kaynağı da idea'dır. İdea nesnel ve evrensel olan gerçekliğin kaynağıdır (Platon, 2013, s. 107-110). Hegel Platon'un idealar düşüncesini aynen almıştır. Aristoteles de şeylerin içinde var olan evrensel özü "biçim" ile ifade eder. Bir şeyin amacı biçimle özdeş olup kendi içinde bulunur. Evrensel olan (idea) yalnızca bağımsız varlığa sahip olandır, diğer her şey bağımlıdır. Aristo aynı zamanda gerçekliği ifade etmede dünyadaki her şeyin kaynağı olan zaman öncesi varlık anlamında Mutlak ifadesini kullanır (Aristoteles, 2019, s. 138-140). Bu yönüyle, Hegel'in kendiliğinden var olan (bağımsız) İdea düşüncesi temellenmiş olur.

Tinsel varlık, onun hareketi, diyalektik yöntem ve idea sistemi Hegel'in idea felsefesinin temel taşlarıdır. İdea tinsel bir varlık olarak her şeyin ardındaki mutlak varlıktır ve gerçektir. Aynı zamanda gerçeklik de bu tinsel varlık aracılığıyla anlaşılabilir. Varoluş ile Varlık arasında ayırım yaparak gerçek varlığı Varlık'a atfeden anlayış Eleacılar'dan başlayarak Platon'da temellenir. Eleacılar'ın Varlık, Platon'un idealar, Aristoteles'in biçim ve Mutlak, Descartes'in Tanrı, Kant'ın akıl ve zihin dediği şey Hegel'de İdea'dır. Ayrıca İdea'ya karşılık gelmek üzere Hegel'in Tin, Zihin ve Akıl kavramlarını da kullandığı görülmektedir. Hegel'in zihin ve akıl kavramlarını kullanmasının nedeni, Aydınlanma Düşüncesi'nin etkisiyle akıl ile mutlak varlık arasında özel bir bağ kurmasıdır. Hegel'in şu ünlü sözleri de bunu yansıtır: "*Akli olan gerçektir ve gerçek olan aklidir.*" Hegel tinsel varlığa bilinç ve özgürlük atfeder. Yani, Tin düşüncendir, bilendir, kendindedir ve özgürdür (Hegel, 2011b, s. 438).

Hegel'in idea felsefesinin kendine özgü bir düşüncesi olarak, tinsel varlığa hareket atfedilir. Bunun özü şudur ki, bilinçli bir varlık olarak Tin şeyler, başkaları aracılığıyla kendini bilir, gelişir ve gerçek varlığına, en üst düzeye ulaşır. Bu nedenle, Hegel Tinin özünün eylem olduğunu, kendi bilgisi doğrultusunda kendini ürettiğini ve gerçek kıldığını söyler. Başka bir deyişle, Tin kendine döner, mutlaklık yönünde gelişir (Hegel, 2011a, s. 59-60). Hegel'in tinsel varlığın hareketi metaforu sadece gerçekliğe ve bilgiye ve bunlara ulaşmanın aracı olan ruh ve akla ilişkin değil, aynı zamanda başta insan olmak üzere tüm maddiyata ve sosyal hayata ilişkindir. İşte, Hegel'in Tin'den siyasete uzanan teorisinin temeli budur.

Tinsel varlığın gelişme süreci, Hegel'e göre, diyalektik yoluyla gerçekleşir. Diyalektik kavramı Hegel'e önce klasik felsefeden, sonra Descartes ve Kant gibi Aydınlanma Düşüncesi'nden mirastır. Descartes diyalektik'i mantık konusunda ele alır ve sağduyuyu yıktığı ve gerçek'ten uzaklaştırdığı gerekçesiyle olumsuz bir yöntem olarak görür. Onun belirttiği diyalektik, Platon'un vurguladığı konuşma sanatıdır (Descartes, 2018, s. 74-75). Kant ise diyalektik'i eleştiri ile ilişkilendirerek ona yüksek bir felsefi anlam kazandırır. Ona göre, diyalektik mantık süreçleri içerisinde yer alan biçimsel bir etkinliktir. Fakat Kant'ta transendental diyalektik, temelsiz yargıları ortaya çıkaran bir

olumlu yöntemdir (Kant, 2015, s. 49-50). Hegel'in diyalektik yöntemi kısaca, bir olgunun kendi karşıtı kendi içinde bulundurması, bu karşıtın oradan çıkarak oluşa dönüşmesidir. Varlık, yokluk, oluş ilk Hegelci üçlüdür. Her üçlünün birinci kategorisi, olumlayıcı bir kategoridir. İkinci kategori her zaman birincinin olumsuz, karşıtıdır. Birinci ve ikinci kategorileri arasındaki çelişki, önceki iki kategorinin birliği olan üçüncü kategoride uzlaşarak ortadan kalkar. Bu üçlüye sırasıyla tez, antitez, sentez de denir (Parekh, 1982, s. 73-88). Başka bir deyişle, şey birinci aşamada sadece vardır, ikinci aşamada kendi karşıtlığını üretir ya da karşıtlık üstünden kendisini ortaya çıkarır, üçüncüsünde ise kendi özünü oluşturur. Diyalektik basit bir gelişim süreci değildir; aralarında tarihsel bir ilerleme ve sebep-sonuç ilişkisi olmayabilir. Düşünce açısından bu, biraz da olguları ele alış biçimidir, yani bir şeyi aynı anda var olan üç aşama ile açıklama yöntemidir.

İdea sisteminden kısaca bahsederseniz, öncelikle her şeyin ardında ilk ve gerçek varlık olarak İdea bulunur. İdea'nın şeylerde ortaya çıkması, onlarda yansması bazı varlıklar veya uğraklar aracılığıyla olur. Bu uğrakların her biri aslında İdea'nın bir parçasıdır, onda tezahür ettiği şekliyle bir ideadır. Teoride her uğrak idea sisteminde bir kategoriye denk gelir. Hegel'in idea felsefesi kategorilere ayrılmış bir sistemi açıklamaktadır. Diyalektik anlayış gereği tüm bu kategoriler üçlüdür. Stace'e göre, Hegel bu üçlü kategorileştirmeyi Hristiyanlığın teolojisine dayandırarak yapar (Stace, 1976, s. 193). Bilgi de bu uğraklar aracılığıyla anlaşılabilir ve bilim bunların açıklamasıdır. Bu nedenle, Hegel'in hakkında eserler verdiği mantık, fenomenoloji ve hukuk (siyaset) bilimleri onun idea felsefesinin bir parçasıdır. Hegel'de tin ile madde arasındaki bağlantı gereği onun sisteminde manevi ve maddi olgular arasında bir ayırım yoktur. Dolayısıyla, idea sistemi maddi ve sosyal faaliyetleri de içerir ve onların gerçeği ancak bu şekilde bilinebilir.

Tin'den siyasete varan tinsel hareketi açıklarsak, İdea mantık, doğa ve ruh kategorilerinde gerçekleşir. İlk halde, mantık ile anlaşılabilen şekilde, İdea sadece vardır, kendisindedir. Sonrasında İdea kendisine bir gerçeklik kazandırması için kendisini doğada gerçekleştirir. Burada soyut ve farklılaşmamış halde bulunan İdea'nın tek tek varlıklar hâline gelerek kendi dışında bir varlığa dönüştüğü görülür. Bu çelişki diyalektik sürecin üçüncü basamağında ruh ile ortadan kalkar. Böylece İdea yeniden kendini bulur, bilincine tam olarak varır ve özgürlük ortaya çıkar. Ruh tüm manevi olguları içerdiği gibi soyut kuralları ve nihayetinde maddi ve sosyal hayatı belirleyen ahlak/hukuk kurallarını içerir. Bu anlamdaki ruha kültür dünyası da denilir. Ruh; Öznel Ruh, Nesnel Ruh ve Mutlak Ruh olarak üçe ayrılır. İnsanın bilinçli bir varlık olmasını ifade eden bireysellik Öznel Ruh kategorisini oluşturur. İkinci aşamada, toplum içinde yaşayan insanın bireysellikleri ve öznellikleri belirli kurumlar içinde nesneleşmektedir. İşte, maddi ve sosyal hayatı belirleyen ahlak/hukuk kuralları Nesnel Ruh aşamasında bulunur. Bu, aynı zamanda siyaseti içerir. Ruh mutlak olmak için öznelliği ve nesnelliği üst düzeyde birleştirir ve ruhun kendisini gerçekleştirilmesi ile Mutlak Ruh oluşur. Mutlak Ruh da üç adımlı bir hareketle gerçekleşir: sanat, din ve felsefe. Mutlak Ruh konumuz dışındadır, ama şu kadarını söylemek gerekir ki, felsefe Hegel'e göre, sanatın ve dinin içlerinde taşıdıkları hakikatin daha üst bir düzeyde kavranmasıdır (Hegel, 1991).

Nesnel Ruh; soyut hukuk, ahlak ve etik yaşam uğraklarından oluşur. İlk iki uğrağın tamamen soyut olduğuna dikkat çeken Hyppolite, Hegel'in bu uğrakları Kant'ın ve Fichte'nin ahlak dünyasında yasallık ve ahlak diye yaptığı klasik ayırımından esinlenerek oluşturduğunu belirtir (Hegel, 1991, s. 14). Toplum içinde insan mülkiyetiyle,

sözleşmesiyle ve haksızlık yapmasıyla Soyut Hukuk alanında bulunur. Burada özgür irade henüz dolaysız bir varlığa sahiptir. Hegel, şahsılıktan kaynaklanan soyut, yani özel hukukun yetersizliğini göstermek ister. Soyut hukuktan keskin bir biçimde ayrılarak onun karşısında ahlak oluşmaya başlar. Buradaki ahlak sübjektiftir, kişiye bağlıdır ve henüz objektif ve evrensel değildir. Kendinde varlık hâlini alan irade, kendi karşısını oluşturarak somut bir biçim alır. Hegel’de öznelliğe bağlı olarak olumsuz bir uğrak olan sübjektif ahlak, objektif ahlakla dolaylanmalı ve evrensel somut bir biçimde oluşmalıdır. Bunu sağlayacak olan ise etik yaşamdır. Sürecin sonucunda bireysellikten bütünlüğe, şahsılıktan evrenselliğe bir geçiş olur ve özgürlük gerçek anlamda oluşur (Hegel, 1991). Böylece, idea sisteminden görülebileceği üzere, siyaset, tinsel varlığın hareketi sürecinde etik yaşam içerisinde ahlak hukuk kurallarıyla bezenerek gerçek amacına ulaşır.

Sivil Toplum ve Devletin Kökeni: Etik Yaşam

Hegel’in sivil toplum ve devlete ilişkin kuramlarını açıklamada kullanacağımız anahtar kavram etik yaşamdır. Almanca ifadesiyle “sittlichkeit” olan etik yaşam, ahlakın egemen olduğu bir toplum olarak Hegel’in etik teorisinin temel unsurudur. Etik yaşam, tinsel gelişme süreciyle oluşan gerçek özgürlüğün ve hukukun vücut bulduğu bir alandır. Bu yönüyle aslında bütün sisteme Hegel’in kitabının adında belirtildiği gibi hukuk denilebilir. Aynı zamanda etik yaşam bir toplum tasavvurudur, temelinde ahlakilik bulunan bir toplumun yaşaması veya ulaşması gereken bir biçim/hayattır. Bu, Hegel’in klasik felsefeden esinlendiği bir toplum tasarımıdır. Klasik dönemin polisi modern döneme aktarılmıştır. Başka bir deyişle, Hegel etik-politik toplum tasarımı modern bir toplum için de düşünmüştür (Yetiş, 2008, s. 37).

Hegel etik anlayışını büyük oranda Kant’tan etkilenerek oluşturmuştur. Hegel’in etik anlayışındaki ahlakın özgürlük, evrensel yasa, akıl ve vicdan ile olan bağları Kant’tan mirastır. Kant akıldan yola çıkarak evrensel gerçekliğe ve ahlaka ulaşırken, Hegel en baştan İdea’dan yola çıkarak evrensel ahlaka gider (Singer, 2003, s. 47-59). Kant’ın etik anlayışı, saf akılla evrensel yasalar arasındaki bağda temellenir. Saf akılla ulaşılabilen gerçeklik aynı zamanda evrensel yasaların gösterdiği şeydir. Vicdan da kişide oluşan evrensel ahlakın yansımasıdır. Kant Aydınlanma Dönemi’nin yararcı ve maddi özgürlükçü insan anlayışını reddederek akılcı, ahlak sahibi ve ödevleri bulunan insana vurgu yapar. Ahlak kişinin kendi saf aklına dayanarak evrensel yasalara uyduğunda ve bu yasaların söylediği doğal ödevleri yerine getirdiğinde gerçekleşir. Özgürlük doğuştan ya da toplumsal olarak koşullanmış arzularla etkinlik gösterdiğimizde değil, evrensel ve saf olan aklın yönünde hareket ettiğimizde ortaya çıkar (Kant, 2018, s. 8-21). Kant’ın felsefesini devam ettirerek idealist bir ahlak öğretisi sunan ve Hegel’i etkileyen düşünür Johann Gottlieb Fichte’dir. Fichte ahlakı açıklarken Kant’ın öne sürdüğü akıl ile beraber kişinin kendi benliğini ve eylemi vurgular. İnsanın asıl özü ahlak olduğu gibi toplumu bir arada tutan ilahi düzenin de kaynağı ahlak’tır. Fichte özgürlük ve ödevler konusunda Kant’ın düşüncesini devam ettirir. Ahlak yasasının insanda yansıdığı şekliyle ancak insan davranışları özgürlük sayılabilir. Yani, insan ahlaklı olduğu kadar özgür ve iyi bir insandır. İnsanın yapması gereken ödevler ahlakın insanda ortaya çıkardığı kendi özünün ve saf aklın eyleme dönüşmüş halleridir. Fichte’yi ahlak konusunda Kant’tan ayıran yanı, bilinçli bir varlık olarak insanın isteme ve bu doğrultuda eyleme geçme ile ahlakın gereklerini yerine getirebileceğidir (Fichte, 2006, s. 211-261).

Böylece, insanda akıl ve ruhun, toplumda ise törelliğin Tinin yansımaları olduğu ve ancak bunların kendilerini gerçekleştirmeleri ile gerçek özgürlüğe ulaşabileceği şeklindeki Hegel'in düşüncesi temellenmiş olur. Yine, Hegel'in özgür bireyin ve ahlakın ancak akıl ilkelerinin hâkim olduğu bir toplumda ortaya çıkacak olması anlamındaki söylemi aynı kaynaktanır. Burada Hegel, etik yaşamın ulaşıldığı toplumdaki bahsederken rasyonelliğe ve toplumsallığa vurgu yapar. İşte, aklın ve ahlakın hem bireyde oluşması hem de bireyin toplumsallaşması ile bu ilkelerin toplumda egemen olması etik yaşamı oluşturacaktır (Hegel, 2006, s. xi-xiii).

Tinin toplumsal hayata yansımaları törel yaşamı ifade eder. Hegel'in Tinin Fenomenolojisi'nde kullandığı "törel yaşam" Hukuk Felsefesinin Prensipleri'nde ifade edilen Nesnel Ruh'a ve etik yaşama denk gelir. Hegel'e göre, "*Tin dolaysız gerçeklik olduğu ölçüde bir ulusun törel yaşamıdır.*" Tinin kültür dünyasında kendi varlığından emin olduğu, başka bir deyişle ulaştığı en üst seviye ahlakıdır. Kültür ve inanç dünyası ahlak alanında evrensel iradeye ve özgürlüğe ulaşır. Aynı zamanda özbilincin bilgisi Tinin kendisi olur, yani bilgi gerçeklikle özdeş olur. Ahlak son aşamada bireyde vicdan ile somutlaşır ve Tin edimselleşir, yani kendini gerçekleştirir (Hegel, 2011b, s. 441-596-632). Görüldüğü gibi, Hegel Tin, kültür dünyası ve ahlak sırasını izleyerek insanda vicdan ile tinsel alan ve doğal yasalar olarak tanımlayabileceğimiz üst kurallar arasında bağ kurar ve nihayetinde bireyin uyması gereken ve böylece toplumun gerçek ahlaka ulaşabileceği bir alanı belirtir.

Hegel'e göre, etik yaşam bir iyi olarak "özgürlük idesi"dir ve etik varoluşun özbilincin bilgisi ve iradesi ile kendini gerçekleştirdiği bir sondur. Burada Hegel etik yaşamı, gerçekliğin en üst düzeyde yaşandığı bir form ve insanın özbilincine uygun olarak gerçek özgürlüğe sahip olabileceği bir hayat biçimi olarak tanımlamaktadır. Etik kuralların kişinin özgürlüğünü sınırladığına dair genel kanıya karşın, Hegel Kant'tan etkilenerek, özgürlüğe kişinin şahsiliği doğrultusunda değil, ahlakın doğrultusunda hareket etmesiyle ulaşabileceğini düşünür. Aynı zamanda etik yaşam ortak bir iyi için yaşamak anlamında olduğundan, Hegel onu "iyilik" olarak da nitilemektedir (Hegel, 1991, s. 138).

Etik yaşamda bireyin iradesini ele alırsak, evrensel ahlak kişinin kendinde var olan özün ortaya çıkarılması ve ahlaki toplumsal kurallara uyulması yönünde kişiye belirli zorunluluklar ve vazifeler getirir. Hegel bireyin karakterini ahlakın belirlediğini ve bireyin kendisine doğal olarak verilen vazifelere uyum sağlaması gerektiğini belirtir. Birinci durumda erdem, ikinci durumda da dürüstlük oluşmaktadır. Başka bir deyişle, erdem objektif ve evrensel olan ahlakın bireyde yansımalarıdır. İşte bireyler doğal vazifeleri yerine getirdikleri vakit erdemli ve dürüst kişiler olacaktır. Somut olarak, bireyin sosyal durumunun ona gösterdiği, bildirdiği ve öğrettiği işleri yapması yeterlidir (Hegel, 1991, s. 141-142).

Bir özgürlük idesi olan etik yaşam ancak belirli uğraklarda gerçekleşebilir. Bunlar orijinal ifadeyle, doğal bir etik ruhu temsil eden aile, kendi kendine yeten bireyler olarak üyelerin birlikteliği olan sivil toplum ve evrenselliğin eyleme dönüştüğü ve sona erdiği devlettir. Bu uğraklar aynı zamanda sırayla teklik, tikellik ve evrenselliğe karşılık gelir (Hegel, 1991, s. 144-145). Tikellik ve evrensellik bireyde ve toplumda bazen aynı, bazen de karşıt olarak bulunurlar. Her uğrak bireyin farklı boyutunu içerir, bireyin her uğrakta bir uğraşısı, şekillenmesi vardır. Bir bireyin kendi öz çıkarını artırma faaliyetleri olduğu kadar toplumsallaşma ve siyasallaşma faaliyetleri de vardır. Kendi öz çıkarının peşinden

koşan birey tikellik ile ilişkiliyken, toplumsal yönü bulunan, devletle ilişki kuran ve siyasal faaliyetlerde bulunan birey evrensellelikle ilişkilidir.

Hegel'in etik yaşamın uğraklarını diyalektik yöntemle ele alırsak, etik yaşamın gerçekleşme sürecinde aile, sivil toplum ve devlet sırası izlenir. Bu uğraklar etik yaşamın tarihsel olarak, sıralı biçimde gerçekleştiği alanlar değildir. Başka bir deyişle, aileden sivil topluma oradan da devlete bir geçiş ve gelişim süreci yoktur, hiçbir uğrak diğeri söz konusu olduğunda kaybolmaz. Gelişim Tinin dünyasında vardır, etik yaşam en üst formunu orada bulur. Dolayısıyla, sivil toplumdaki devlete geçiş denildiğinde hem ikili bir ele alış biçimi hem de ahlak bakımından bir gelişim söz konusudur. Diyalektik gereği devlet üçüncü uğrak olarak etik yaşamdır. Bu doğrultuda, devlet geniş anlamda etik yaşamın kendisidir ve sivil toplumu kuşatır.

Etik yaşamın dolaysız olarak, öz hâlinde var olduğu alan ailedir. Ailede birey topluluğun bir üyesi olarak vardır. Ailenin temel özelliği sevgidir ve kişi sevgi duygusu ile bir başkası ile bağ kurar ve bütünü bir parçası olduğunu hisseder. Bir tikellik alanı olan ailede her bir bireyin tekil çıkarları vardır. Buna karşın çıkarlar çatışmazlar ve sorunlar birlikte aşılar. Aile, kendine özel bu ilişkiler hariç olmak üzere, sivil toplumun bir çekirdeği hükmündedir. Bireyler aile dışına çıktıklarında şahıs olurlar, yani gerçek bağımsız şahıslar hâline gelirler ve diğer kişilerle çıkarları çatışmaya başlar, sevgi ve fedakârlık aşılar. Sivil topluma geçişte bireyler kendi öz çıkarının peşinde koşan bencil bireyler hâline gelirler. Ailenin üç evresi vardır: evlenme, ailenin mülkiyeti ve çocukların eğitimi ve ailenin dağılması. Evlenme karşılıklı sevgi içinde bir birlik olup doğal hayatın bir gereğidir. Aile bireyleri devamlı ortak bir serveti de ellerinde bulundurlar. Evlenmenin ve sevginin tezahürleri olarak meydana gelen çocuklar aile serveti ile eğitilirler. Aileler şahsiyet prensibi gereğince bölünürler, bu yüzden objektif ahlak kaybolur (Hegel, 1991, s. 145-159). İşte Hegel aileye de olumsuz bazı durumları atfetmiştir.

Sivil Toplumun Genel Teorisi

İlk modern teorilerde sivil toplum devlet ile beraber yer alsa da, modern sivil toplum teorisinin en temel savı devletten ayrılmasıdır. Keane devlet karşısındaki sivil toplum kavramını Fransız İhtilali sonrasında oluşan hakların savunusu akımından başlatır (Keane, 2004, s. 60). Buna karşın sivil toplumu doğal hukukçulardan, Hobbes'tan başlatmak daha doğru olacaktır.

Sivil toplum kavramının teoride ilk olarak, doğal hukukçularda, toplumsal sözleşme yoluyla devletin kurulması ile beraber var olan yeni toplum anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hobbes, bireylerin sınırsız özgürlüklerinden vazgeçerek yönetme yetkilerini bir güce devretmeleri sonucunda egemen soyut bir kişi oluşturmasından bahsetmekle, devleti onu oluşturan bireylerden, yani bireylerin tamamı olan toplumdaki ayırır. Fakat Hobbes vatandaş anlamında uyruklardan bahsederken, toplumdaki hele sivil toplumdaki hiç bahsetmez (Hobbes, 2014, s. 136). Böylece sivil toplum-devlet ayrımını sadece bir nüve olarak Hobbes'ta görmekteyiz. Sivil toplum kavramını ilk olarak kullanan Locke'dur. Locke'a göre, siyasal ya da sivil toplum sözleşme anında var olan toplumdur. Görülüyor ki, sivil toplum ve siyasal toplumu modern yapan olgu halkın iradesi ve devlettir (Locke, 2012, s. 59). İşte, Locke Hobbes'tan daha belirgin olarak sivil toplum devlet ayrımını yapmıştır.

Doğal hukukçulardan farklı olarak, Rousseau'ya göre, doğa durumunda bir toplum vardır ve insanlar geçici bir sözleşme ile toplum oluştururlar. Fakat toplumun kurulmasından itibaren mülkiyet temelli bir eşitsizlik egemen olur ve bir savaş durumu ortaya çıkar. Çözüm ise toplumu yeniden kurmaktır. Modernite burada başlar. İşte, Rousseau'ya göre sivil toplum, toplumsal insanın yeni bir toplum sözleşmesi ile kurduğu devlet anında var olan bir toplumdur. Toplum sözleşmesi ile sadece sivil toplum değil, vatandaş ve modern devlet de oluşur (Rousseau, 2013, s. 13-15).

Adam Smith, Ricardo ve Malthus gibi klasik iktisatçıların siyasal fikirlerini tanımlamada kullanılan Klasik Ekonomi Politik düşüncesi, sivil toplum ve devlet kavramlarını modernite içerisinde daha belirginleştirmiştir. Klasik Ekonomi Politik'e göre, sivil toplum gereksinimler alanıdır; bireyler toplumda gereksinimlerin karşılanması amacıyla bulunurlar. Gereksinimler piyasa, yani mal alınıp satılması ile karşılanır. Bireyler karşılıklı ilişki kurarak bağımlı hâle gelirler ve gereksinimlerini bu ilişkiler yoluyla karşılarlar. Dolayısıyla, sivil toplum piyasa alanı olarak bireyselliğin ve refahın yaşandığı "yüce" bir alandır (Carroy, 2013, s. 43-48).

Bobbio'ya göre, sivil toplum konusunda Hegel diğerlerine nazaran köklü bir yenilik yapmaktadır. Kendisinden öncekilerin siyasal toplumu belirlemek için kullandıkları sivil toplum kavramını Hegel, siyasal toplum öncesini belirlemek için kullanmıştır (Bobbio ve Texier, 1982, s. 14). Yani, Hegel sivil toplumu siyasal toplumun oluşumu ile açıklamaz, onu siyasal toplumdan ayırır ve siyasal toplumun etik yaşam içerisinde oluşumu doğrultusunda sivil toplumu siyasal toplum öncesindeki bir aşama olarak görür. Aslında, Hegel sivil toplumun oluşumunu açıklamaz, modern bir kavram olarak sivil toplumu ele alır. Hegel'in sivil toplum analizinde klasik ekonomi politikçilerden etkilendiğini de vurgulamak gerekir.

Hegel'e göre, sivil toplum maddi ihtiyaçlar alanıdır. Bu alanda kişi özel biri olarak nitelendirilir. Hegel'in klasik iktisatçıların rasyonel, çıkarıcı ve maddiyatçı bireyinden yola çıktığı görülür. Özel şahıs doğası gereği ihtiyaçların karşılanması için başka şahıslarla ilişki içerisinde. Hegel, sadece bu ilişkiyi karşılıklı bir tatmin olarak açıklamaz, aynı zamanda bunun bir bağımlılık sistemi oluşturduğunu ve bu sistem nedeniyle bireyin geçiminin ve refahının, herkesin geçimi ve refahı ile iç içe geçtiğini belirtir (Hegel, 1991, s. 159-160). Hegel'de etik yaşamın temel bir uğrağı olan sivil toplum maddi yaşam ile özdeşleştirilmişti. Onun diyalektik sisteminde bir hisler alanı olan aile, karşıtını maddiyat alanı olan sivil toplum ile bulmuştu. Özel çıkarlar dünyası olarak ortaya çıkan sivil toplum, genel çıkarların temsil edildiği devlet uğrağının karşıtıdır. Hegel'in diyalektik sisteminde aile ile devlet arasında yer alan sivil toplum tikellikle özdeşik olarak, evrensellelikle özdeşik olan devletin alt kategorisidir.

Hegel'de kabaca sivil toplum tikellikle, devlet evrensellelikle ilişkilendirilmesine karşın, sivil toplumda ikisi beraber var olurlar. Burada Hegel sivil toplum ve devleti bir başka düzeyde ele almış, tikelliğin evrensellelikle dolaylandığı bir sivil toplumdan bahsetmiştir. Bunun bir sonucu da insanda tezahür eder ve insan her iki belirlenimin etkisinde kalır. Her şeyden öte, ihtiyaçlar bireysel olsa da belirli kişilere ait değildir ve herkeste doğal olarak var olması nedeniyle evrensel bir özellik arz eder. Yine, şahsi ihtiyacın tatmini; ya mülkiyet ve ticaret ya da emek vasıtasıyla gerçekleşir, yani objektifleşir. Bu şekilde evrensel ihtiyaçların tatmini eylemi evrensel bir özellik kazanmış olur (Hegel, 1991, s. 163). Dahası, kişi tek başına bir bireyken başkaları ile ilişkiye girdiği

vakit bireysellikten çıkmaya başlar ve toplumsallaşmasıyla bütüne yaklaşır, evrensel özellik kazanır (Hegel, 2006, s. 160).

Hegel'e göre, sivil toplum her ne kadar kabaca maddi yaşam ve gereksinimler sistemi olarak nitelendirilse de, toplumsal sınıfları, örgütleri ve hatta polis ve yargıyı kapsayan karmaşık bir alandır. Sivil toplumda bireyler topluluk hâlinde bulunurlar ve toplumun üyesidirler. Zümre ve örgütler bireyin bir arada bulunmasını ve toplumsallaşmasını sağlayan topluluklardır. Bunlar bir anlamda toplumsal dayanışma biçimleridir ve kişiye bir bilinç ve kimlik kazandırır. Bundan dolayı, Hegel'e göre, örgütler ve zümreler etik yaşamın kaynakları ve etik yaşamı kurabilecek toplumsal insanı oluşturabilecek kurumsal araçlardır. Dahası, örgüt ve zümreler bireyi devletle ilişkilendirir, bireyselliği ve tikelliği evrensellekle dolaylandırır (Hegel, 2006, s. 250-256). Kişilerin zümre ve korporasyonlar içerisinde yer almalarının koşulu ise maddi varlıkları, yani mülkleridir. Bu nedenle, Hegel'in önerdiği sivil toplum yapılanmasının elitist olduğuna dair eleştiriler vardır (Wood, 1999, s. 399).

Marx sivil topluma ilişkin değerlendirmelerine Hegel'i eleştirerek başlar. 1843 yılında yazdığı Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi kitabında, Hegel'in sivil toplum ve devlete ilişkin en temel önerisini reddeder ve tersine çevirir. Basitçe, belirleyici olan devlet değil sivil toplumdur. Hegel'in aksine sivil toplum bencillik ve çıkarlar alanı olarak aşılması gereken bir uğrak değil, gerçek insanın ortaya çıktığı ve kendi içsel dinamikleriyle kapitalizmin sorunlarını aşabilecek başat bir alandır (Marx, 2009). Marx'ın sivil toplumun belirleyiciliğine dair anlayışı en iyi yapı-üstyapı söyleminde belirir. Buna göre, sivil toplumda bulunan üretim ilişkilerinin tümü siyasal üstyapıyı (devleti) ve entelektüel yaşamı (ideolojiyi) belirler (Marx, 2011a, s. 39). Marx'ın sivil toplum analizinde çıkış noktası olan üretim ilişkileri materyalist anlayışın sonucudur. Hegel'de devletin belirleyiciliğine ve gücüne neden olan ise idealist anlayıştır. Bu nedenle, ikisi arasındaki sivil topluma ilişkin zıt görüşlerin aslında idealizm ve materyalizm arasındaki zıtlığın bir göstergesi olduğu söylenebilir.

Gramsci ise Hegel'den etkilenerek Marx'ın sivil toplum teorisini biraz değiştirmiştir. Marx'ın sivil toplumun belirleyici ve maddi üretim ilişkiler alanı olduğu şeklindeki teorisine sadık kalan Gramsci, Hegel'in idealizm ile süslediği sivil toplumu Marx'ın üst yapısal uğrakları olan ideoloji ve kültürle de özdeşleştirmiştir. Ayrıca, Gramsci sivil toplumun basit belirleyiciliğine karşı çıkarak, karmaşık belirleyiciliği ortaya koyan ve siyasal topluma, yani hegemonya kavramını kullanarak devlete belirli bir özerklik ve güç veren tarihsel blok kavramını geliştirmiştir. Tarihsel blok, Marx'ın yapı-üstyapı ilişkisi içerisinde yer alan sivil toplumun ideolojiler ve siyasal toplumla bezenmiş alternatifidir (Anderson, 2007, s. 29-34).

19. yüzyıl siyasal düşüncesinde liberal sivil toplum anlayışı etkili olmuştur. Bu anlayış Locke'un toplum sözleşmecisi ve bireyselci bir sivil toplum anlayışına kadar gider. Locke, rızaya dayalı toplumsal ilişkilerin olduğu, mülkiyet hakkının korunduğu, yasaların ve hukukun geçerli olduğu, otoritenin bireyin özgürlüğü karşısında sınırlı olduğu ve bireysel rasyonel tercihlerin söz konusu olduğu bir sivil toplum öngörmüştü (Locke, 2012, s. 53-63). 19. yüzyıl liberal geleneğin en önemli isimlerinden olan John Stuart Mill çoğulcu ve özgürlükçü bir sivil toplumu savunur. Toplumsal yaşam ve siyasal iktidar farklı insan doğalarının dışı vurumu olan sivil topluma zarar vermemeli, bireyler başka özgürlüklere zarar vermediği sürece kendi faydaları yönünde özgürlüklerini en üst düzeyde yaşamalıdır (Mill, 2014, s. 115-129). Isaiah Berlin de bireyin başkasının

müdahalesine maruz kalmadan kendi istediklerini yapması anlamında negatif ve pozitif özgürlüğü yaşayabildiği bir toplum düşünür (Berlin, 2002, s. 168-212). Demokratik toplum anlayışını ortaya koyan en önemli düşünürlerin başında Alexis de Tocqueville gelir. Amerikan toplumunun en önemli özelliğinin demokrasi olduğunu vurgulayan Tocqueville, sivil toplumun örgütlenme özgürlüğüne dayanan sivil kuruluşların alanı olduğunu belirtir. (Tocqueville, 1994, s. 81-88). Liberal ve demokratik sivil toplum anlayışı 20. yüzyılda özellikle Friedrich von Hayek ile devam etti. Hayek, sivil toplum konusunda bireysel özgürlüğü, sınırlı devleti, bireysel ekonomik alanı ve yasaların geçerliliğini vurguladı (Hayek, 2014, s. 167-182).

Sivil Toplum Eleştirisi

Sivil toplum kavramı, toplum sözleşmecî kuramlarında devletin kurulması ile beraber oluşan yeni toplum anlamında olumlu olarak kullanılmıştır. Kant ve Hume'da olduğu gibi Aydınlanma Düşüncesi'nden itibaren sivil toplum siyasal toplum ile beraber bir özgürlük alanı olarak görülmekteydi. Ferguson'dan itibaren klasik ekonomi politikçilerde sivil toplumun doğal bir alan olarak kutsandığı görülür. Sivil toplumun devlet karşısındaki olumlanması 1820'li yıllarda Bentham'da olduğu gibi tersine çevrilmeye başlanmış ve egemen devlet sivil topluma karşı savunulmuştur. Sivil toplumun özgürlüğü çatışma üreten bir şey olarak görülmüş ve sivil toplumun katı bir devlet düzenlemesine ve denetime gerek duyduğu düşünülmüştür (Keane, 2004, s. 52). Sivil topluma olumsuz bakılması Hegel'de doruk noktasına çıkmıştır. Yalnız Hegel, çağdaşlarının dönemseller fikirlerinden etkilenerek veya sivil toplumun olumsuz etkilerine karşıt olarak değil, siyaset felsefesi gereği sivil toplumu eleştirmektedir.

Hegel'in sivil toplumu maddî ihtiyaçlar alanı ve bireyi çıkarıcı olarak tanımlaması hem bir gerçeklik hem de bir eleştiridir. Yani, insanın doğası gereği çıkarıcı olması ve sivil toplumun maddî ihtiyaçların karşılandığı alan olması doğal bir durumken, bencilliğin ve maddiyatın bireylerde ve toplumda egemen olması ise olumsuz bir durumdur. Bu nedenle, Hegel bireyi bencil ve sivil toplumu özçıklarların üzerine kurulan toplum olarak tanımlamaktadır. Sivil toplum basit bir şekilde bireysel ve toplumsal hataların ve karışıklıkların yaşandığı bir alan değil, içsel/diyalektik çelişkisi nedeniyle sefalet üreten bir alandır. Sivil toplum özçıklarların alanı olarak tikelliğin belirleyici olduğu bir uğraktır. Bencil çıkarlar doğrultusunda ilişkiler kurulduğu sürece sivil toplumun sefalet içerisine girmesi kaçınılmazdır. Hegel'in deyişiyle, "*Sivil toplum, bu zıtlıkları ve karmaşıklıkları içinde hem sefalet ve sefalet hem de bu ikisi için ortak olan fizik ve moral yozlaşma manzaraları gösterir*" (Hegel, 1991, s. 182-184). Hegel'in sivil toplum eleştirisinin dayanaklarından birisini klasik liberallerin özgürlük eleştirisi oluşturur. Kısıtlama yokluğu olarak görülen negatif özgürlük anlayışını Hegel tanımakla birlikte gerçek özgürlük olmadığını düşünmektedir. Başkalarının müdahalesi olmadan bireyin toplumda istediğini yapması görünürde özgürlük olmasına karşın bireyin eylemleri ancak toplumun dayattığı sınırlar içerisindedir. Zira, istek ve arzular toplum tarafından biçimlendirilmiştir. Bu anlamda soyut özgürlük zamanın toplumsal ve tarihsel kuvvetleri tarafından iteklenme özgürlüğüdür (Singer, 2003, s. 42-46).

Hegel ekonomik ilişkiler bağlamında bireyi ve toplumu betimlerken burjuva kavramını kullanır. Modern bir toplum olarak sivil toplum aynı zamanda burjuva toplumu olup birey de zümrelerin bir üyesi olarak burjuvadır. Hegel'in sivil toplumu olumsuzlaştırmasını da düşündüğümüzde burjuva kavramsallaştırmasının Marx'ı

etkilediği çok açıktır (Wood, 1999, s. 400-401). Hegel'in sivil toplumun en has sınıfı olarak nitelediği burjuva dolaylı olarak bir sivil toplum eleştirisidir. Çünkü Hegel burjuvaya olumsuz anlamlar yükler.

Hegel'in sivil toplum eleştirileri sadece teorik düzeyde değil, aynı zamanda emek ve üretim gibi ekonomik ilişkilerin işleyişi üzerindedir. Üretimde insanları makinelere benzeten Hegel, makineleşmeyi ise hayvanlaşma olarak nitelemektedir (Savran, 2013, s. 204). Hegel'e göre, modern dünya nesneleşmeyi getirirken insan ruhunda yabancılaşma meydana gelir. Hegel, yabancılaşmayı insanın kendi emeği yoluyla nesneleşmesi veya dışsallaşması ile özdeşleştirmiştir (Hyppolite, 2010, s. 121-124). Bireyin kurduğu bağımlı ilişkilerin de yabancılaşmayı getirdiği söylenebilir. Sivil toplumdaki bireylerin karşılıklı bağımlılığında örtük olarak var olan evrensellik, bireylerin özgürce ve bilinçli olarak ulaştıkları bir tümel yerine, onlara dışarıdan dayatılan bir güçtür. Bu bağlamda nicel ilişkiler bir yabancılaşma getirir (Savran, 2013, s. 204).

Yine, Hegel üretkenliğin ve servet artışının zenginlik getireceğini kabul etmekle birlikte, bunun servetin belirli ellerde yoğunlaşmasını ve karşıtlık olarak aşırı fakirleşmeyi meydana getireceğini belirtir. Bu eşitsizliğin getirdiği sorunlar ve “yoksullar yığını” toplumca içselleştirilmez, zümreler etkin olamaz ve sorun bir süreklilik kazanır (Savran, 2013, s. 207-216). Sivil toplumun olanaklarından yararlanamayanların oluşturduğu kitle, zenginliğin eşitsiz bir biçimde dağılmasının sonucudur. Hegel'in işaret ettiği yoksullar topluluğu sivil toplumun “rastlantısal bir yan ürünü” değil, tam tersine sivil toplumun olağan işleyişinin “yapısal” ya da Gramsci'nin ifadesiyle “organik” varoluş tarzıdır. Hegel'e göre, yoksulların ne kadar düşük seviyede yaşadığı sorun değildir; asıl yoksulluğu sorun hâline getiren onların bu durumda zenginlere, topluma ve hükümete karşı olumsuz duygular beslemeleri ve bir “güruha dönüşme” potansiyeli taşımalarıdır (Yetiş, 2008, s. 39).

Sivil toplumda bireyselleşme eğilimi çok güçlüdür, aksine toplumsallaşma güçsüz olarak bulunur. Bireyde potansiyel olarak bulunan bu yön ancak dışsal bir müdahale ile güçlendirilmelidir. Zira bireyler arasındaki karşılıklı bağımlılık, işbölümü ve eşitsizlik sivil toplumun yapısını ve içsel diyalektiğini oluşturur. Piyasanın hâkim olduğu sivil toplum tek başına bırakılırsa tikelliğin ve özçıkâr peşindeki bireyselleşmenin yaratacağı sorunlar aşılabilir. Sorunların aşılması ancak evrenselliğin üzerinde yükseldiği bir etik yaşam ile gerçekleşebilir. Etik bir toplumun oluşması için devletin sivil toplum üzerinde bir denetim kurması şarttır (Yetiş, 2008, s. 38). Zaten, Hegel'in uğraksal felsefi sistemine göre, sivil toplum her hâlükârda güçlü bir devleti ortaya çıkaracaktır, onun varlık nedeni budur.

Hegel'in sivil toplumu bir tikellikler alanı olarak gördüğü şeklindeki eleştirel yorumunu Marx sahiplenmemiş, fakat başka bir şekilde eleştirilerini yönetmiştir. Marx'ın sivil toplumu olumsuzlaması konusunu üç seviyede ele almak gerekir. Öncelikle, sivil toplum tüm siyasal sistem ile beraber aşılması gereken bir uğraktır. Üretim ilişkilerinin diyalektik ilişkisi nedeniyle gerçekleşecek olan devrim ve yapı-üstyapı ilişkisinin çökmesi kaçınılmazdır. Ortadan kalkan sadece devlet değil, aynı zamanda sivil toplumdur. Sosyalist düzende yeni, sınıfsız bir toplum kurulacaktır. İkincisi, sivil toplum üretim ilişkilerinin alanı olarak devleti belirleyen ve tarih yapan gerçek öznedir. Marx'ın sivil toplumu başat bir konuma koyması onu olumlaması ile beraberdir. Sivil toplum kendi içsel çelişkisi nedeniyle devrime neden olacaksa ve işçi sınıfının hâkimiyetiyle sonuçlanacaksa olumlu bir uğraktır. Her ne kadar Marx'ın incelediği toplum kapitalist

sınıfın egemen olduğu toplumsa da işçi sınıfının savaşı sivil toplum alanında olmaktadır. Bu nedenle, sivil toplum önemli olduğu kadar sonuçları ve sınıf analizi bakımından olumludur. Son olarak, sivil toplum kapitalizmin egemen olduğu bir toplum olarak, Marx tarafından eleştirilmekle kalmaz yerle bir edilir. Kapitalizm doğası gereği emeğin sömürüldüğü ve işçi sınıfının burjuvazi tarafından ezildiği bir ekonomik sistemdir. Marx'ın ekonomi incelemesi kapitalizmi olduğu kadar kapitalizmin egemen olduğu sivil toplumu da eleştirmektedir (Marx ve Engels, 2013).

Devletin Genel Teorisi ve Soyut Devlet

Adına devlet denmese de devletin ifade ettiği yapı teoride klasik felsefeden itibaren yer almıştır. Site, cumhuriyet, krallık gibi adlarla ifade edilen siyasal yapı moderniteden itibaren devlettir. Fakat modern devlet de klasik dönemlerdeki devlet değildir. Modern devletin oluşumunu öncelikle meşruiyet ile açıklamak gerekir. Yani, modern devletin kurucu unsuru bir ilahi güce, ideaya değil halkın iradesine dayanmasıdır (Poggi, 2011, s. 38). Bu anlamda toplum sözleşmeciler modern devletin ilk teorisyenleridir. Devleti merkezileşmiş ve egemen ilahi iktidardan ayrı olarak ele alan ilk düşünür Machiavelli'dir. Machiavelli'nin siyasal yapıyı tanımlamada kullandığı kavram olan hükümdarlık, merkezileşmiş ve Kilise'den kendini ayırmış bir siyasal yapıdır (Machiavelli, 2014). Bu anlamda modern devletin ilk nüvesini Machiavelli'de görmekteyiz.

Hobbes, Locke ve Rousseau gibi toplum sözleşmecileri devleti halkın ortak iradesine dayanarak kurulan bir yapı olarak tanımlarlar. Buna göre, devlet doğa durumunda yaşanan savaş durumundan çıkmak isteyen insanların kendi yönetme haklarını üst bir otoriteye devrederek bir araya gelerek kurdukları bir siyasal yapıdır. Devlet kurulduğu andan itibaren kendisini kuran halktan ayrılır ve egemenliğe sahip olur. Devletin kurulmasıyla birlikte toplum da sivil toplum hâline gelir. Hobbes devletin amacını güvenlik (Hobbes, 2014, s. 133), Locke ise mülkiyetin korunması olarak belirtmektedir (Locke, 2012, s. 64). Rousseau'nun temel vurgusu ise devletin kurulma biçimine, yani halk iradesinedir. Bu nedenle Rousseau oluşan siyasal birliğe genel irade ve cumhuriyet demektir. Rousseau'da devletin kurulma süreci yeni bireyin: vatandaşlığın, yeni toplumun: sivil toplumun, yeni devletin: cumhuriyetin oluşması ile beraberdir (Rousseau, 2013, s. 15). Hobbes ile Locke arasındaki devlete ilişkin temel fark teoride devletin konumunu belirtmek için önemlidir. Hobbes yeni oluşan egemeni mutlak olarak nitelendirirken, Locke sınırlı bir egemenlik öngörür. Bu anlamda, Machiavelli'den sonra güçlü devlet anlayışını Hobbes ile, sınırlı devlet ve liberalizmi de Locke ile başlatmak mümkündür.

Klasik Ekonomi Politik'te devlet kötü bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Sivil toplum bireylerin ihtiyaçlarını karşıladığı bir alan olarak doğarken, devlet yapaydır. Devlet siyaset ile kendi kuralları çerçevesinde işleyen sivil topluma ve ekonomiye müdahale etmemeli; mümkün olduğunca sivil toplumdan ve ekonomiden ayrılmalı ve sınırlandırılmalıdır (Carnoy, 2013, s. 43-48).

Doğal hukukçulardan itibaren başlayan ve klasik ekonomi politikçilerde belirginleşen sivil toplum devlet ayırımı Hegel'de daha da somutlaşmıştır. Her ne kadar güçlü devlet anlayışından dolayı Hegel'i Hobbes ile ilişkilendirmek mümkünse de, Hegel devleti toplum sözleşmesinden kaynaklanan egemenlik ile değil, idea ile açıklar. Bu anlamda, Hegel devletin meşruiyeti bakımından klasik, sivil toplum ile ilişkisi bakımından moderndir.

Hegel devleti iki anlamda ve boyutta kullanmıştır: evrensel devlet ve siyasal devlet. Etik yaşamın kendisi olarak evrensel devlet hem sivil toplumu hem de siyasal devleti kuşatacak tarzda geniştir. Siyasal devlet ise evrensel devletin biçim kazandığı somut devlettir. Devlet evrenselliğin en üst formudur. Başka bir deyişle, devlet ahlakın dışı vurumunda en üstte ve vazgeçilmez evrensel bir uğraktır. Gerçek irade olarak etik ruh kendini gerçekleştirir ve bireyin özbilincinde ve toplumda tezahür eder. Sivil toplumda bireyselleşmenin sorunlarını ortadan kaldıracak ve evrenselliğin üzerinde yükselbileceği etik yaşamı oluşturabilecek dış güç, evrenselliğin timsali olan devlettir (Hegel, 1991, s. 199-200).

Devletin birey ve toplumdaki ayrı rasyonel ve bilinçli bir varlığı vardır ve egemen bir dış güç olarak toplumda etkindir (Hegel, 1991, s. 210). Orijinal ifadesiyle, devlet rasyonel irade İdea'sıdır, onaylanmasına ihtiyaç bulunmaz (Hegel, 1991, s. 199-200). Bu doğrultuda, Hegel devletin temelini iradeyi yerleştiren Rousseu'nun anlayışını reddetmektedir. Bireylerin devlet için biraraya gelmeleri ve sözleşme yoluyla kendi iradeleriyle devlet kurulmasına katılmaları tamamen hayalidir. Hegel'in karşı çıktığı apaçık toplum sözleşmesi kuramıdır. Çünkü objektif irade kendiliğinde rasyonel olan şeydir, onun birey tarafından bilinmesi veya bireyin keyfi iradesi tarafından kabul edilmesinin bir önemi yoktur.

Evrenselliğin devlette yansımaları, devletin ortak çıkar ve iyi için hareket etmesidir. Aslında burada Hegel'in vurguladığı husus tam da günümüzdeki kamu yararı kavramına denk düşer. Bunun somut hukuk düzenindeki karşılığı da, kamu hukukunun bireysellik üzerine kurulu olan özel hukuka göre üstünlüğüdür. Hegel'in "*devletin hukuku bireyler için en üst derecede yasadır*" sözü de anlaşılmalıdır (Iltung, 1984, s. 428).

Siyasal toplumda bireyi ele alırsak, birey sadece toplumsal bir varlık değil, aynı zamanda siyasal bir varlıktır. İnsan bir yanda birey olarak ailesi ve kendisi için çalışır, sözleşme yapar, etkinliklerde bulunur; öbür yanda, yurttaş olarak evrensel ilkeler doğrultusunda hareket eder. Burjuva ve yurttaş, kişinin ayrılmaz iki ayrı niteliğidir; bu iki nitelik aynı bireyde birleşir (Hegel, 1991, s. 208). Etik toplumda birey artık bir yurttaştır ve ahlaka uyarak toplumsal sorumluluklarının bilincindedir. Evrenselliğin bireyin faaliyetleri üstündeki yansımaları siyasettir. Klasik felsefenin "homo politicus" özdeyişine benzer şekilde, Hegel siyaseti ortak iyiliğe hizmet eden faaliyet olarak sunduğundan ekonomi karşısında da birincilleştirmiştir (Hegel, 1991, s. 209).

Hegel'e göre, insan yalnızca devlette ussal varlığına kavuşur ve sahip olduğu bütün değerlere devlet sayesinde ulaşır. Bireyin kendisi ancak devletin bir üyesi olduğu takdirde objektifliğe, hakiki bireyliğe ve ahlaka sahip olabilir. Birlik içinde olma başlı başına bireyin hakiki gayesidir, kolektif bir hayat sürmek birey için bir kaddedir (Hegel, 1991, s. 258).

Etik yaşama ulaşılması için bireyde bulunan evrensel ahlakın özünün devlet tarafından gerçekleştirilmesi gerekir. Fakat birey de etkisiz değildir, etkileşim bireyin bilinci ile isteği ve iradesini gerektirir. Hegel'in "*devlet genel irade ile öznel istencin birliğidir*" şeklindeki sözü de bunu açıklar (Hegel, 2011, s. 106-107). Etik yaşam içerisinde bireylerin hakları olduğu kadar devlete karşı yükümlülükleri de vardır. Hegel bireyin görevlerini yerine getirmesini tüm toplumsal hakların bir önkoşulu olarak görmektedir. Birey devlete karşı olan görevlerini yerine getirmekle onaylanır ve korunur (Hegel, 1991, s. 204). Aynı zamanda Hegel devlette yurttaşın hissedebileceği siyasi duyguya ve vatanseverliğe vurgu yapar. Devlet içinde var olan kurumların bir ürünü olan

siyasi duygu, bireyin kendi öz menfaatini bir başkasının menfaati gibi gördüğü şeklindeki bir inançtır. Vatanserverlik ise bilincin, kolektif hayatı temel öz, gaye olarak görme yatkınlığıdır (Hegel, 1991, s. 209-210).

Hegel'in devleti ile ilgili temel eleştiriler aşkın ve elitist olduğuna dairdir. Öncelikle, Hegel'in devletini aşkın devlet olarak tanımlamak mümkündür. Aşkın devlet anlayışında genel olarak devlet, hukuk ve muhalefet veya toplumsal gruplar tarafından sınırlandırılmayacak kadar aşkın ve yüce bir otorite olarak kabul edilir. Aşkın devletin hukuk sistemi devleti sınırlandırmadan çok, devletin yaptırımlarını meşrulaştırıcı bir kılıf oluşturma işlevi görür. Devlet, gücünü ve toplum üzerindeki yönetim hakkını hukuktan değil doğrudan doğruya zordan ve kudretten alır. Dolayısıyla toplum üstünde planlayıcı ve tasarlayıcı güce ve meşruiyete sahiptir (Çaha, 2012, s. 33-34). Yine, Hegel'in bazı görüşlerini siyasete katılan vatandaşlar topluluğu anlamındaki halkın sınırlı olduğu ve mülksüzlerin (yoksulların) evrenselliği temsil edemeyeceği şeklinde anlamak mümkündür. Hegel'in "*halk yurttaşların özel bir kesimini ifade ediyorsa bunlar nüfusun istediğini bilmeyen kesimdir*" ve "*devletin içerisinde devletin evrenselliği ifade ettiğini bilen bilinçli zümreler bulunur*" şeklindeki sözleri bu anlamdadır (Hegel, 2008, s. 38).

Popper'in Hegel'e yönelttiği faşistlik ve otoriterlik ithamlarının bir nedeni de onun devlete ilişkin görüşleridir. Hegel'in devletin yüceliği, en yüce ahlakın devletin çıkarına olan olduğu ve vatandaşların ancak yasaların öngördüğü sınırlar kadar özgür olabileceği şeklindeki devlet anlayışı bu özelliği yansıtır. Ayrıca, Popper'e göre, bireyin maddi ve manevi varlığını devlete borçlu olduğu ve hükümdarın halkın egemenliğinin temel unsuru olduğu şeklindeki anlayışı da faşist veya otoriter anlayışın ürünüdür. Popper Hegel'in mutlak devlet anlayışını pratik bir nedene de bağlamaktadır. Hegel Napolyon savaşlardan sonraki güçlü devletin kurulması aşamasında Prusya Devletinin teorisyeni olmuştur. Ayrıca, Popper'e göre, Hegel tarihçi ulus kavramı doğrultusunda savaşçı Alman milleti anlayışı ile Alman milliyetçiliğinin de fikir babalarındandır (Popper, 1994, s. 45-63). Popper'in Hegel için yaptığı faşistlik suçlaması değil ama, mutlak devletin teorisyeni olduğu iddiası ile otoritelik suçlaması kayda değerdir.

Hegel sonrası devlet teorilerinde Hegel'den etkilenen iki grup teori damgasını vurdu: Marksist ve Weberyan devlet teorileri. Marksist devlet teorisi yapısal determinizme (belirleyiciliğe) dayanır. Marx'a göre, sivil toplumdaki üretim tarzı ve onu içeren ekonomik ilişkiler, devlet dâhil tüm ideolojik-siyasal yapıları belirler. Bu doğrultuda, üretim ilişkilerine egemen olan sınıf siyasal kurumları belirleyecek, kendi ideolojisini devlete hâkim kılacaktır (Marx, 2011a, s. 38). Kapitalizmin ekonomik ilişkileri belirlediği sanayi toplumunda devlet kapitalist'tir ve burjuvazi çıkarlarının temsil edildiği bir iktidardır. (Marx, 2011b, s. 128-130). Üretim ilişkileri diyalektik olarak işçi sınıfının (proletarya) hâkimiyetini ve devrimi ortaya çıkardığında devlet geçici olarak bu hâkimiyetin sağlanması sürecinde kalacak ve Sosyalist bir düzende ortadan kalkacaktır. Bu anlamda devlet Marx'a göre geçici bir zorunluluktur (Marx, 2013, s. 68). Komünist düzenin (Sovyetler Birliği) kurucu lideri olan Lenin, devleti işçi sınıfının egemenliğindeki siyasal iktidar anlamında ve proletarya bilincinin oluşturulmasındaki temel bir etken bağlamında, olumlu ve zorunlu bir yapı olarak düşünmüştür (Lenin, 2015, s. 1-5). Gramsci ve Althusser gibi neo Marksist'ler ise devleti modern bağlamda ve gücü ile var olduğu biçimi ile ele almış, Marx'tan daha fazla ideolojiye vurgu yapmış ve devlete güç ve özerklik tanımıştır (Gramsci, 1971 ve Althusser, 2014).

Max Weber devletin dayanaklarını meşruiyet, egemenlik ve otorite kavramlarıyla açıklar. Aynı zamanda, Weber devleti meşru düzen kavramı çerçevesinde ele alır. Buna göre devlet, toplumda meşru düzen sağlayıcı olan yasalar temelinde işleyen bir örgüttür. Weber, modern devletin örgütlenme biçimi olarak bürokrasiyi öne sürer. Bürokrasi rasyonel-yasal otoritenin en saf örgütlenme biçimidir. Weber'in bürokratik düzeni, Hegel'in idealist-evrensel devlet düzeni anlayışının bir parçasıdır. Weber'in modern devlet biçimini tanımlamada kullandığı yöntem ideal tip'tir. İdeal tip, ideanın ya da gerçeğin yansıması olarak var olan ve var olması gereken formları ifade eder. Weber'e göre, teknik açıdan her zaman en rasyonel tip olan bürokratik yönetim kitle ihtiyaçları nedeniyle vazgeçilmezdir. Bürokrasi modern ve kapitalist toplumun belirli bir yapısıdır. Weber bürokrasinin toplumsal düzene hizmet ettiğini düşünmektedir (Weber, 2012, s. 339-342).

Somut Devlet ve Siyasal Sistem

Hegel'in bahsettiği etik yaşamın egemen olduğu siyasal toplum Atina demokrasisinden, Roma Cumhuriyetinden ve Prusya Devletinden izler taşır. Hegel Yunan dünyasını özgür bireysellik ideasının canlanması olarak görmüştür, ama bireysel özgürlüğün tam olarak gelişmediğini ve kölelik nedeniyle sınırlı bir özgürlük var olduğunu belirtir. Roma devleti de anayasa ve birey hakları üstünde kurulan bir yasal sistemdir, fakat devletin mutlak gücü ile bireysellik ideali arasında daima bir gerilim vardır. Hegel özgürlüğe ulaşan toplumu ortaya çıkaran akılcı devleti en çok yaşadığı dönemdeki Prusya devleti ile ilişkilendirmiştir. Buna karşın onun tarif ettiği devlet ile Prusya devleti arasında önemli farklılıklar vardır. Buradaki en büyük fark Hegel'in tasavvurundaki monarhin temsiliyete dayanan yetkileri varken Prusya Kralının mutlak bir monark olmasıdır (Singer, 2003, s. 28-39).

Hegel'in savunduğu devleti anayasal monarşi olarak tanımlayabiliriz. Ona göre, meşruti krallık rejimi modern dünyanın bir eseridir. Hegel'de açıkça yönetim modeli cumhuriyet veya demokrasi olarak belirtilmese de bunların temel değerlerine vurgu vardır. Montesquieu'yü referans alarak cumhuriyetin temelini erdem olduğunu ve erdem olmadığı zaman demokrasinin de işlevsiz olduğunu ileri sürer. Hegel yönetim biçimi ayırımın anayasal monarşilerde geçersiz ve bu formlardan hangisinin en uygun form olduğu sorusunun anlamsız olduğunu belirtmiştir. Yönetim biçimlerinin değil, onların temsil ettiği değerlerin devlette yaşaması önemlidir. Demokrasinin özü devletin kendisinde özsel olarak bulunur. Böylece, Hegel öngördüğü siyasi yapının neden demokrasi olmadığına da cevap vermiş olur. Yine, Hegel aristokrasiyi kişisel menfaatlerin kamu gücünü yıpratması sonrasında bir anarşi ve zorbalık doğabilme riski nedeniyle reddetmektedir (Hegel, 1991, s. 223-225). Bununla birlikte, Hegel'in liberal demokrasiye karşı önemli itirazları vardır. Seçimler belirleyici olmamalı, devletin kaderi seçim sonuçlarına bırakılmamalıdır (Singer, 2003, s. 60-62).

Hegel'in savunduğu devletin temel özelliklerinden birisi de güçler ayrılığıdır. Güçler ayrılığını günümüzde kabul edildiği şekliyle ortaya koyan ilk kişi Montesquieu'dur. Montesquieu devletlerde yasama, yürütme (genel kuralları uygulama) ve yargı olmak üzere üç gücün bulunduğunu belirtmişti. Güçler ayrılığı düşüncesinin altında yatan savunu, yasama ve yargının hükümdarda ya da azınlıkta toplanmasının engellenmesidir (Montesquieu, 2016, s. 228-229). Hegel'e göre, devlet üç güç üzerinde yükselir: yasama, yürütme ve hükümdarlık. Bu hâliyle Montesquieu'nün klasik kuramı

Hegel’de biraz farklılaşır. Yürütme dar anlamda hükümet olarak belirlenirken temsiliyet monarka verilmiş ve yargı hükümetin içine koyulmuştur. Yasama evrenseli temsil eden bir güç iken yürütme bireysellikleri (devlet kademesine getirerek ve onları işleyerek) evrenselleştiren kurumdur. Hükümdarlık ise bu güçleri hükümdarın şahsında birleştiren nihai karar iradesini temsil etmektedir. Böylece, Hegel’in ifadeleriyle, bireysellik, azlık ve çokluk siyasal sistemin unsurları hâline gelir. Buradan, siyasi yönetim biçimlerini monarşi, aristokrasi ve demokrasi şeklinde sınıflandırdığımızda, Hegel’in siyasi modelinin her üçünü temsil eden bir sistem olduğu görülür. Fakat, Hegel güçler ayrılığı ilkesine kuşkuyla yaklaşmaktadır. Ona göre, güçler ayrılığı hakiki olarak uygulandığı takdirde kamu özgürlüğünün garantisidir; fakat güçler ayrılığının mutlak olması aralarındaki ilişkinin olumsuz olmasına ve güçlerini karşılıklı olarak sınırlandırmasına neden olabilir. Hatta güçlerin bağımsızlığı devleti parçalanmaya da götürebilir. Hegel’e göre önemli olan güçlerin ne kadar birbirinden ayrıldığı değil, bu farklılıkların devletin özünde olmasıdır (Hegel, 1991, s. 220).

Klasik düşüncenin bir devamı niteliğinde, Hegel’de devlet yasalara dayanır. Siyasal düşüncede yasa, toplumsal kurallar veya hukuk kuralları olarak somut biçimde, doğa kuralları veya evrensel yasa anlamında soyut biçimde kullanılmıştır. Reform’dan sonra ise giderek somut ve bilimsel olarak ele alınmıştır. Jean Bodin hukuku ve onu oluşturan yasaları devletin temel özelliklerinden biri olarak görür. Adalete dayanan devleti korsanlardan ayıran ve onu yasal bir düşman hâline getiren şey yasalardır (Bodin, 1967, s. 1-2). Modern uluslararası hukukun ilk örneklerinden olarak, Hugo Grotius anlaşmalar üzerine kurulu savaş hukukunu ele almıştır. Ülke içinde yasalar devletler arası anlaşmalara uygun kurallardır (Grotius, 2011, s. 114-115). Baruch Spinoza ise insani yasayı tanrısal yasadan ayırmış ve onun karşısında daha alt bir konuma itmiştir. Genel kullanımıyla yasa, hukuk şeklinde insani ve devlet amaçlarına hizmet ederken, tanrısal yasa Tanrı bilgisini gözetilen yasadır. Spinoza yasaları belirli bir amaç için yaşam tarzı sunan köleleştirici kurallar olarak görür (Spinoza, 2016, s. 95-99). Hegel’e göre, yasalar geniş anlamda törenin somutlaşmış hâli olduğundan, yasalar toplumun özgürleşmesinin ve tin yolunda gelişmesinin önemli araçlarından (Hegel, 2011, s. 122). Devletin şüphesiz ki halk üzerinde bir hükümlanlığı vardır, fakat bu despotizmi gerektirmez, kanunsuzluk demek olan despotizm devletin uygulaması olamaz. Anayasa ile devlet yaşam ve gerçeklik kazanır. Monarşik anayasa halkın ahlakına en yararlı olanıdır. İyi bir devlet anayasası denilince halk ve hükümetin birbirine karşı güvenceye alındığı, hükümet için genelin temsil edildiği ve halk için özne istencin yansıtıldığı anayasa anlaşılır. Temsilciler yoluyla yapılan anayasa özgür olmalıdır, yani özgürlüğü tesis edecek devleti inşa etmeli ve genelin temsili olmalıdır (Hegel, 2011, s. 140-143).

Modern düşünürlerce devlete atfedilen egemenlik (hükümlanlık) Hegel tarafından da devletin temel unsurlarından biri olarak görülür. Jean Bodin, bir devletin mutlak ve sürekli gücünü nitelemek için egemenlik kavramını kullanmıştır. Bodin, Machiavelli’nin Tanrı’dan alarak siyasal iktidara verdiği bölünmezlik özelliğine süreklilik özelliğini yüklemiştir. Devletler egemenliğini hem ülke içinde halka karşı hem de uluslararası alanda diğer devletlere karşı kullanır (Bodin, 1967, s. 25). Hobbes ise devleti tarif ederken “sözleşme ile kurulmuş egemen” ifadesini kullanır. Halk sözleşme ile egemenliğini devlete devretmiş, böylece yeni egemen bir güç, “leviathan” doğmuştur (Hobbes, 2014, s. 137). Locke ve Rousseau da toplum sözleşmesi ile kurulan devletin egemenliğini vazgeçilmez ve devredilmez olarak niteler. Fakat onlar Hobbes gibi devlet iktidarının

sınırlanamaz ve mutlak olduğunu savunmazlar. Locke devletin uyrukların yaşamları ve servetleri üzerinde keyfi kararlar veremeyeceğini belirtirken, Rousseau egemen varlığın sözleşmeye aykırı hareket edemeyeceğini ve halka karşı da sorumluluğu olduğunu belirtir (Locke, 2012, s. 64-84 ve Rousseau, 2013, s. 23-31). Hegel'e göre, egemenlik monarkın şahsında devlete aittir ve devlet egemenliğini hem içte, ülkede hem de dışta, uluslararası alanda kullanır. Hegel'e göre bu egemenlik kendiliğinden vardır, sadece devlete aittir, "idesel" (tinsel)'dir. Devletin egemenliğe sahip olmasının bir sonucu da nihai karar verme yetkisine sahip olmasıdır. Böylece, devlet egemenliğinin vazgeçilmezlik ve devredilmezlik özelliği Hegel tarafından da tekrarlanır. Egemenlik devletin şahsılığı kavramı ile beraberdir. Hegel devleti bir manevi şahıs olarak ele alırken, egemenliği de bu şahsın ruhu olarak düşünür. Bireylerin manevi şahıs olan devletten ayrı bir şahsılıkları yoktur. Kamu görevi veya hizmeti geneli temsil ettiğinden her türlü şahsılıktan uzaktır (Hegel, 1991, s. 228). Bu anlayış günümüz kamu hukukunun temel ilkesini oluşturan kamusal sorumluluğa (kamu görevlilerin şahsi sorumluluğu olmaması) denk gelir.

Devleti daha somutlaştırırsak, monark hem teorik anlamda temsiliyetin gerçekleştiği en yüksek makam hem de idari işlerin en üstte yapıldığı bir yerdir. Devletin ikinci unsuru olan yürütme yani hükümet, sivil toplum ile ilişki kurarak özel çıkarları genelleştiren güçtür ve yargı ile kamu yönetimini de kapsar. Hükümet monarka karşı sorumlu olup kabine tarafından yürütülür. Hegel yürütme gücünde sivil toplum ve onun temsilcileri olan korporasyonlar ile kurulan ilişki işlevine ayrı önem atfeder. Devlet toplumsallaşmış çıkarları genelleştirmek, belki somut anlamda politika hâline getirerek tüm ülke çapında uygulamak üzere belirli bir organizasyon yapısına ihtiyaç duyar. Devlet objektif olarak icraat yapmasına karşın bu görevler bireyler tarafından yerine getirilir, bunlar kamu görevlileridir. Üçüncü güç olarak yasama gücü ise aristokratlardan ve seçilmişlerden oluşan iki kamaradan meydana gelmektedir (Hegel, 1991, s. 236-241).

Hegel'in ele aldığı biçimiyle, yasamanın en önemli unsurunu oluşturan sınıf meclisleri (estates) halkı temsil eder. Sınıflar toplulukların temsiliyeti işlevi nedeniyle subjektif iradeleri, kitlesel düşünceleri somutlaştırma ve böylece tam bir evrenselliğe dönüştürme işlevi görürler. Hegel'in sınıf meclislerinde belirttiği tabakalar aslında genel olarak toplumsal sınıflara işaret eder. Bu sınıflar, soylular, ticari ve sendikal sınıflar ve milletvekilleridir. Somut olarak bu meclisler, halk temsilcileri olarak İngiltere'deki avam kamarasına denk düşer. Sınıf meclislerinin önemli bir işlevi de hükümet ile özel bireyler ve kuruluşlar arasında aracılıktır. Böylece, sınıf meclisleri devletin karşısına halkı bir bütün olarak çıkartmaktansa kurumsallaşmış ve gruplaşmış yapılar olarak çıkartır. Hegel, sınıf meclislerine, onların kimleri temsil ettiği tam belli olmadığı için ve halkın çıkarlarına en uygun olan şeyi bilemeyecekleri için eleştirel yaklaşmaktadır. Asıl genel refaha ve kamu özgürlüğüne katkı sunacak ortak iyiyi bilen, derin ve kapsamlı görüşlere sahip devlet memurlarıdır (Hegel, 1991, s. 243-245).

Sonuç

Modern siyasal düşüncenin en önemli isimlerinden olan Hegel, sivil toplum ve devlet konusunda özgün bir siyasal teoriye sahiptir. Onun özgünlüğü, sivil toplum ve devlet konusunda Aydınlanma Düşüncesi'nin temel savları üzerinden hareket ederek klasik felsefenin etkisiyle farklı bir yöne gitmesi, modern siyasal düşünceye önemli itirazlar getirmesinden ileri gelmektedir. Hegel, ilk dönem modern siyasal teorinin iki büyük

ekolü olan klasik ekonomi politikanın ve doğal hukuk geleneğinin sivil toplum ve devlet konusundaki kabullerinden hareket etmektedir. Buna karşın, devleti sivil toplum üzerine koyarak kutsallaştırması ve ciddi sivil toplum eleştirisi modern siyasal düşünceye karşı büyük bir karşıtlıktır. Bu karşıtlığın kökeninde modern siyasal olguları klasik felsefenin kabulleriyle açıklamaya çalışması yatmaktadır.

Hegel'in siyasal teorisini açıklayan en önemli kavramların başında "etik yaşam" gelir. Etik yaşam, hem bir siyasal ve toplumsal olguları açıklama aracı, hem de bir toplum tasarımıdır. Hegel'in bu doğrultudaki felsefesi Kant'ın merkezinde gelişen Alman idealizminden ve Yunan-klasik felsefesinden büyük izler taşır. Etik yaşam, özgürlüğün gerçekleştiği ve toplumun objektif ahlaka ulaştığı bir alandır. Hegel sivil toplum ve devleti etik yaşam bakımından konumlandırmaktadır. Aile ile birlikte sivil toplum etik yaşamın zorunlu aşamaları iken, diyalektik bir süreçte devlet etik yaşama ulaşıldığı en son ve üst bir alandır.

Hegel'in siyasal düşünceyi etkileyen en önemli kavramlarından birisi "diyalektik"tir. Hegel'in klasik felsefeden etkilenerek oluşturduğu bu kavram özellikle Marksist felsefeyi derinden etkilemiştir. Marx diyalektik yöntemi, kapitalizmin kendi doğası gereği çökerek işçi sınıfı hâkimiyetine neden olacağı şeklindeki temel savında kullanmıştır.

Hegel'de sivil toplum, etik yaşamın zorunlu aşamalarından birisidir ve doğası gereği olumsuz bir uğraktır. Özçıkâr peşinde koşan bireyin alanı olan sivil toplum içsel doğası gereği sefalet üretmektedir. Bu anlamda Hegel sivil toplumu ciddi bir biçimde eleştirerek onu kötü bir özellik olarak vurguladığı "tikellik" ile ilişkilendirilir. Hegel'in önemli liberal karşıtlığı olan bu sivil toplum analizi, özellikle Marksist ve muhafazakâr çevrelerce savunulmuştur.

Hegel'in siyaset kuramının günümüzde en çok tartışılan yönünü devlet kavramı oluşturur. Hegel'in düşüncesinde devlet, toplumu sefaletten kurtararak gerçek özgürlüğe ulaştıran yegâne güçtür. Bu anlamda Hegel'in devleti kutsaması onun aşırı devletçi bir siyaset teorisyeni olduğu analizlerine neden olmuştur. Soyut devlet teorisine göre ikincil bir konumda olsa da, Hegel'in monarşik ve hukuk devletini öngörmesi modern siyaset teorisi açısından önemlidir.

Sonuçta, Hegel'in sivil toplum ve devleti birbirinden ayırarak idealizm temelinde bir karşıtlığa oturttuğu siyasal düşüncesi, bugün bile siyasal düşünce içerisinde önemli ölçüde esas alınmaktadır.

Kaynaklar

Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Çev. A. Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.

Anderson, P. (2007). *Gramsci Hegemonya Doğu Batı sorunu ve strateji* (Çev. T. Günersel). İstanbul: Salyangoz Yayınları.

Aristoteles, (2019). *Metafizik* (Çev. A. Arslan). Ankara: Divan Kitap.

Berlin, I. (2002). *Two concepts of liberty*. Oxford: Oxford University Press.

- Bobbio, N. ve Texier, J. (1982). *Gramsci ve sivil toplum* (Çev. A. İpek ve K. Somer). Ankara: Savaş Yayınları.
- Bodin, J. (1967). *Six books of the commonwealth* (Trans. M. J. Tooley). Oxford: Basil Blackwell.
- Carnoy, M. (2013). *Devlet ve siyaset teorisi* (Çev. S. Coşar vd.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çaha, Ö. (2012). *Aşkın devletten sivil topluma*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Descartes, R. (2018). *Yöntem üzerine konuşma* (Çev. Ö. Doğan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Fichte, J. G. (2006). *Alman idealizmi 1* (Der. G. Ateşoğlu ve E. A. Kılıçarslan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks* (Trans. Q. Hoare and G. N. Smith). London: Lawrence & Wishart.
- Grotius, H. (2011). *Savaş ve barış hukuku* (Çev. S. L. Meray). İstanbul: Say Yayınları.
- Hayek, F. (2014). *Kölelik yolu* (Çev. T. Feyzioğlu vd.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk felsefesinin prensipleri* (Çev. C. Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2006). *Elements of the philosophy of right* (Trans. H. B. Nisbet). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte akıl* (Çev. Ö. Sözer). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (2011). *Tinin Görüngübilimi* (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hobbes, T. (2014). *Leviathan* (Çev. S. Lim). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Hyppolite, J. (2010). *Marx ve Hegel üzerine çalışmalar* (Çev. D. B. Kılınç). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İlting, K. H. (1984). Hegel'in devlet kavramı ve Marx'ın erken dönemdeki eleştirisi. *Alman İdealizmi 2 Hegel* (Çev. I. Bayar Bravo). Ed. G. Ateşoğlu (2013). Ankara: Doğu Batı Yayınları, 56-81.
- Kant, I. (2015). *Arı usun eleştirisi* (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.

- Kant, I. (2017). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (Çev. I. Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Keane, J. (2004). *Sivil toplum ve devlet* (Çev. L. Köker vd.). Ankara: Yedikıta Yayınları.
- Lenin, V. I. (2015). *Devlet ve devrim* (Çev. F. B. Aydar). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme* (Çev. F. Bakırcı). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Machiavelli, N. (2014). *Hükümdar* (Çev. N. Adabağ). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Marx, K. (2009). *Hegel'in hukuk felsefesinin eleştirisi* (Çev. K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011a). *Ekonomi politiğın eleştirisine katkı* (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2011b). *Komünist manifesto ve Komünizmin ilkeleri* (Çev. M. Erdost). Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Alman ideolojisi* (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Mill, J. S. (2014). *Özgürlük üstüne ve seçme yazılar* (Çev. A. Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Montesquieu (2016). *Kanunların ruhu üzerine* (Çev. D. C. Koçak). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Parekh, B. (1982). *Marx's theory of ideology*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Platon, (2013). *Phaidon* (Çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Poggi, G. (2011). *Devlet doğası gelişimi ve geleceği* (Çev. A. Babacan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Popper, K. (1994). *Açık toplum ve düşmanları* (Çev. M. Tunçay ve H. Rızatepe). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Rousseau, J. J. (2013). *Toplum sözleşmesi* (Çev. V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Savran, G. A. (2013). *Sivil toplum ve ötesi: Rousseau Hegel Marx*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 33-53

- Singer, P. (2003). *Hegel* (Çev. B. Ö. Düzgören). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Spinoza, B. (2016). *Teolojik politik inceleme* (Çev. C. B. Akal vd.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Stace, W. T. (1976). *Hegel üstüne* (Çev. M. Belge). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Tocqueville, A. (1994). *Amerika'da demokrasi* (Çev. İ. Sezal ve F. Dilber). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum (Cilt 2)* (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wood, A. W. (1999). Hegel ve Marksizm. *Alman İdealizmi 2 Hegel* (Çev. B. Erdağı ve M. E. Dinçer). Ed. G. Ateşoğlu (2013). Ankara: Doğu Batı Yayınları, 145-193.
- Yetiş, M. (2008). Marx ve sivil toplum. *Praksis*, 10, 35-72.

2008-2018 YILLARI ARASINDA PERAKENDECİLİK İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Güneş Açelya SİPAHİ¹

ÖZ

Türkiye’de ve dünyada belli bir konuda birikmiş bilimsel çalışmaları nitelik ve nicelik açısından araştırmaya yarayan bibliyometrik analizlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmada, Web of Science veri tabanındaki dergilerde 2008-2018 yılları arasında yayımlanan perakendecilik ile ilgili 2655 makalenin bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışma perakende alanında hangi araştırma konularının öne çıktığını, hangi çalışmaların kaynak olarak kullanıldığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın bir diğer amacı ise perakendecilik konusunda uluslararası alanda Türkiye yazınının yerinin belirlenmesidir. Çalışmada Web of Science’ta son yıllarda ağırlıklı incelenen perakende alanları, yayınların yazarları, en fazla çalışma gerçekleştirilen ülkeler, en fazla atıf alan yayınlar, Türkiye kaynaklı yayınlar ve bu yayınların atıfları incelenmiştir. Bibliyometrik atıf analizi için Bibexcel yazılımı kullanılmıştır. Web of Science veri tabanındaki Türkiye kaynaklı çalışmalar ile dünyada yapılan diğer çalışma konularının benzerlik ve farklılıklarının tespiti ve perakendeciliğin gelişim aşamalarını ortaya koyması açısından önemli bulunmaktadır. Sonuçlar araştırmacılara alandaki güncel durumlar ve eğilimlerin ne olduğu, gelecekte yapılacak çalışmaların hangi alanlarda olması gerektiğini göstermesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Perakendecilik, Bibliyometrik Analiz, Atıf Analizi, Bibexcel

STUDIES ON RETAILING BETWEEN 2008-2018: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

ABSTRACT

The number of bibliometric analyses which are being used for researching accumulative scientific studies about a specific subject in the sense of quality and quantity rises each day in Turkey and the world. The bibliometric analysis of the Web of Science database published 2655 research article about retailing between 2008 and 2018 is done in this study. The study aims to determine the research subjects of which are featured and which studies as used as resources in retailing. Another goal for the study is to define the place of Turkey’s literature in international field about retailing. In this study; highly inspected retailing fields in the last ten years in Web of Science, the writers of publishings, the most studied countries, the most cited publications, Turkey sourced publishings and the citation of these studies are analyzed. Bibexcel is used for helping this bibliometric analysis and citation studies. Evaluation of the similarities and the differences related to the studies conducted by Turkey and the other subjects around the world in Web of Science data base are considered to be important. And the findings are important regarding the fact that they put for the development stages of retailing. This study is significant for researchers in terms of recent conditions and tendencies of retailing field, and which fields should be studied in the future.

Keywords: Retailing, Bibliometric Analysis, Citation Analysis, Bibexcel

¹ Dr. Öğr. Üyesi Güneş Açelya SİPAHİ, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi, Lojistik Yönetimi Bölümü, acelya.sipahi@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6414-5618

*Bu çalışma 18-20 Ekim 2018 tarihlerinde Denizli’de gerçekleştirilen 16. Uluslararası Lojistik ve Tedarik Zinciri Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuş ve bildiri kitabında özet olarak yer almıştır.

Received/Geliş: 19/01/2020 Accepted/Kabul: 23/11/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Sipahi, G. A. (2020), “2008-2018 Yılları Arasında Perakendecilik İle İlgili Çalışmaların Bibliyometrik Analizi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.54-69.

Giriş

Perakendecilik; ekonomi üzerindeki etkisi, dağıtımdaki işlevleri ve perakendecilere yeniden satmaları veya kullanmaları için mal ve hizmet satan firmalarla ilişkisi nedeniyle üzerinde çalışılması gereken önemli bir alandır (Berman vd., 2018). Perakende sektörünün, tarım ve imalat sektörlerini desteklemesi, sağladığı istihdam, bankacılık, inşaat, lojistik, depolama gibi farklı sektörleri beslemesi, tüketicilerde farkındalık yaratarak tüketim alışkanlıklarına yön vermesi gibi birçok farklı alanda etkileri bulunmaktadır (Varinli ve Oyman, 2013).

Perakendeciliğin gelişim süreci incelendiğinde ilk dönemlerde perakendecilik kavramı klasik bir dağıtım faaliyeti olarak görülmüştür. Shaw (1912) perakendeciliği “Bir dağıtım kanalı içerisinde üretici ve tedarik kaynaklarından çok büyük miktarlarda mal satın alma ve bu malları küçük miktarlarda tüketicilere satma” olarak tanımlamıştır (Avcılar ve Varinli, 2013). Günümüzde ise perakendecilik farklı ve karmaşık faaliyetler bütününe dönüşmüştür.

Perakendecilik, yapısı gereği dinamik ve sürekli değişim gösteren bir sektördür. Özellikle iletişim teknolojilerindeki gelişim, işletmelerin ve tüketicilerin bilgi toplama, karar verme, iletişim kurma, işlem yapma ve dünyanın her tarafından satın alma ve bunları paylaşma tarzını önemli ölçüde değiştirmiştir. Diğer bir ifadeyle iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler ve buna bağlı tüketici istek ve ihtiyaçlarındaki artan çeşitlilik, perakendecilik sektöründeki değişimi arttırmıştır (Grewal vd., 2006).

Perakende sektörünün, toplum hayatında yaşanan değişimler sonucu oluşan tüketici ihtiyaç ve beklentilerini karşılayabilmek için gelişimini açıklamaya çalışan birçok teori ortaya atılmıştır. Brown (1987) perakende sektörünün değişimini ve gelişimini açıklamaya çalışan teorileri üç gruba ayırmıştır. Söz konusu teoriler; döngüsel teoriler, çatışma teorileri ve çevresel teorilerdir. Lewy ve Weitz (2001) ise perakende sektörünün bugünkü yapısını ve bu yapının nasıl değişebileceğini tahminlemeye çalışan kuramları şu şekilde gruplamıştır; modern perakendeciliğin doğuşu ve gelişimiyle ilgili kuramlar, modern perakendecilik ve ekonomik kalkınmayla ilgili kuramlar, elektronik perakendecilik ile ilgili kuramlar, perakende işletmelerinin kuruluş yeri seçimiyle ilgili kuramlar, perakendeci mağaza satış alanıyla ilgili kuramlar (Tek ve Orel, 2008).

Tüketici istek ve ihtiyaçlarının farklı olması, perakendeci işletmeleri farklı perakende formatları geliştirmeye zorlamıştır. Mağaza temelli perakendecilik uygulamaları yerini elektronik ortamda alışverişe bırakmaya başlamıştır (Levy ve Weitz, 2007, s. 127). Yakın tarihte perakendecilik ile ilgili araştırmalar incelendiğinde e-perakendecilik üzerine çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Dijital platformlarda alışveriş yapan tüketicilerin sayılarının ve satın alma güçlerinin artması sosyal çevrim içi alışveriş yerlerinin artması e-perakende pazarının büyümesini ve gelişmesini hızlandırmıştır (Chen vd., 2014).

Çalışmada Web of Science veri tabanında 2008-2018 yılları arasında yayımlanan ulaşılabilen tüm perakendecilik ile ilgili makalelerin (2655 adet) bibliyometrik analizi yapılmıştır. Web of Science veri tabanı, disiplinlerarası tarama yapmaya uygunluğu ve birçok bibliyometrik çalışmada söz konusu veri tabanının kullanılması nedeniyle tercih edilmiştir (Fetscherin ve Usunier, 2012). Bu vasıta ile çalışmanın amacı; araştırmacıları Web of Science veri tabanında yer alan 2008-2018 yılları arasında perakendecilik

konusundaki çalışmaların trendleri hakkında bilgilendirmek ve Web of Science veri tabanında yer alan Türkiye kaynaklı çalışmaların uluslararası literatürdeki yerini belirlemektir. Bibliyometrik çalışmada incelenen makalelere ait parametreler; çalışmanın yayımlandığı ülkeler, yıl, yazar sayısı, derginin adı ve atıf sayısıdır. Literatürde perakendecilik ile ilgili en çok işlenen konuların ve en fazla atıf alan makalelerin tespiti, çalışılan konu ile ilgili çalışmaların hangi yönde olduğunu gösterecektir. Bu nedenle bibliyometrik çalışmalarda kullanılan en yaygın yöntem atıf analizi kullanılmıştır (Baker, 1990).

Bibliyometrik Çalışmalara Genel Bakış

Bibliyometrik çalışmalar bir bilim dalı ile ilgili belirli bir zaman aralığında durum tespitine yönelik olarak o bilim dalının zaman içerisinde göstermiş olduğu gelişmeyi ve eğilimi ortaya koyması açısından önemlidir (Üstdiken ve Pasadeos, 1993).

Bibliyometrik çalışmaların gelişimi ise aşağıda yer alan üç yasa sayesinde olmuştur (Araújo, 2006'dan aktaran Zary vd.).

- Lotka Yasası (1926)
- Branford Yasası (1934)
- Zipf Yasası (1949)

Lotka 1926 yılında "Journal of the Washington Academy of Science" dergisinde "Bilimsel Verimliliğin Frekans Dağılımı" adlı bir çalışma yayımlamıştır. Çalışmada, belli bir alanda yazı yazar yazarların o alana ait niceliksel olarak nasıl bir dağılım gösterdiğini belirlemeye çalışarak bilimsel verimlilik sürecini tahmin etmeyi amaçlamıştır (Yılmaz, 2002).

Branford Yasası, belli bir konudaki literatürün dergilere göre dağılımını tanımlamaktadır. Brandford Yasasına göre dergiler tarafından belirli bir konuda yayımlanan makaleler "azalan verimlilik" yasasına göre düzenlendiğinde dergiler çekirdek bir dergi grubuna ve çekirdek grupla aynı sayıda birçok gruba bölünebilir (Brandford, 1934 aktaran Tonta ve Al, 2008).

Zipf Yasası'na göre, bir kelimenin uzunluğu ile o kelimenin kullanım sıklığı yakından ilişkilidir. Yani bir kelime ne kadar az harften oluşuyorsa kullanım sıklığı o kadar fazladır (Zan, 2012).

Bibliyometri kavramı ise ilk olarak 1969 yılında Alan Pritchard'ın "Statistical Bibliography or Bibliometrics" adlı çalışmasıyla literatüre girmiştir (Agada, 1987).

Bibliyometrik çalışmalarda elde edilen veriler nicel veriler olarak değerlendirilerek karşılaştırmalı çalışmalara kuramsal bir altyapı sunmaktadır. Söz konusu çalışmalar aşağıdaki şekilde sıralanabilir (Koehnler, 2001).

1. Atıf analizi
2. Ortak atıf analizi
3. Kişilerin verimliliği
4. Kurumların verimliliği
5. Ülkelerin verimliliği
6. Kitap, makale, patent benzeri bilgi ürünleri

Bibliyometrik çalışmalar matematiksel ve istatistiksel analizler yoluyla olmaktadır. Sıklıkla kullanılan iki teknik atıf ve ortak atıf analizleridir. Burada araştırmaların gelişimi için önemli olan en çok atıf alan yazarlar ve eserlerin belirlenmesi kadar kimin az atıf aldığı da göstermesi açısından da önemlidir (Zary, Banderia ve Campos, 2014).

Bibliyometrik çalışmalarda yazar verimliliği, yayınların kullanımı, literatürün yaşlanması gibi konular ele alınabilmektedir. Atıf analizi araştırmaları belirli bir alandaki en verimli araştırmacılar, sık kullanılan kaynakları ve kaynakların ne kadar süre kullanıldığını saptamaya yardımcı olmaktadır (Al, 2008).

Ayrıca bibliyometrik çalışmalar bir bilim dalının gelişim sürecini göstermesi, var olan sorunların belirlenmesi, söz konusu sorunların giderilmesi ile ilgili gerekli olan çalışmaların tartışılması için ortam yaratılması açısından tercih edilmektedir (Üstdiken ve Pasadeos, 1993).

Çalışmanın Metodolojisi

Aşağıda yer alan Şekil 1’de çalışmanın adımları görülmektedir.

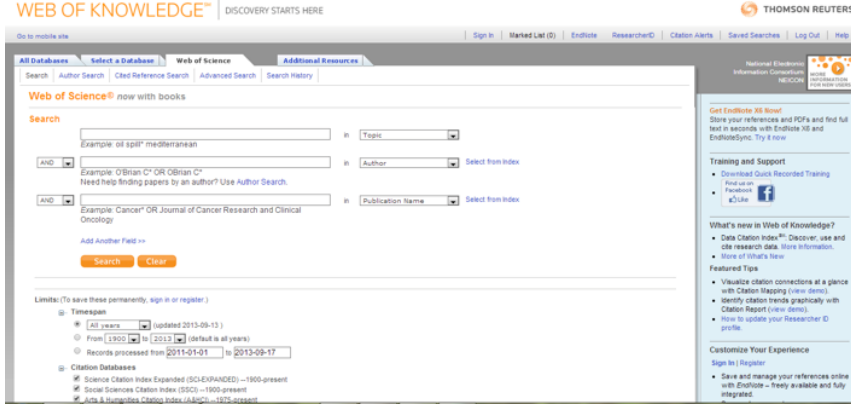
Şekil 1. Çalışmanın Adımları

Çalışma Alanı ve Anahtar Kelimelerin Tespiti

Söz konusu parametreler sisteme girildiğinde Business sekmesi Economics, Ethics gibi 95 farklı disipline ait makaleleri vermektedir. Amaç fonksiyonumuz Perakendecilik yazını “Lojistik” kategorisi olduğu için Lojistik, İşletme ve Yönetim olmak üzere üç alan içinden 2655 adet makale çalışmanın evreni olarak seçilmiştir. (Erişim Tarihi: 18.07.2018).

Veri Tabanında Bibliyometrik Araştırmanın Yapılması

Çalışmada Thomson Reuters tarafından yönetilen Web of Science (www.webofknowledge.com) üzerinden erişilen veriler kullanılmıştır. Web of Science veri tabanında farklı parametreler kullanarak, istenilen makalelerin detaylarına erişilebilmektedir. Web of Science ekran görüntüsü Şekil 2’de verilmektedir.

Şekil 2. Web of Science Ekran Görüntüsü

Perakendecilik konusunda çalışmalara Web of Science veri tabanında belirlediğimiz parametreler şunlardır;

Search Type: Topic “Retailing”

Timespan: 2008-2018

Document Types: Articles

Web of Science veri tabanından yıllara göre aşağıda yer alan bilgilere ulaşılabilmektedir.

- Makale Sayısı
- Yazarlar
- Üniversiteler
- Ülkeler
- Dergiler

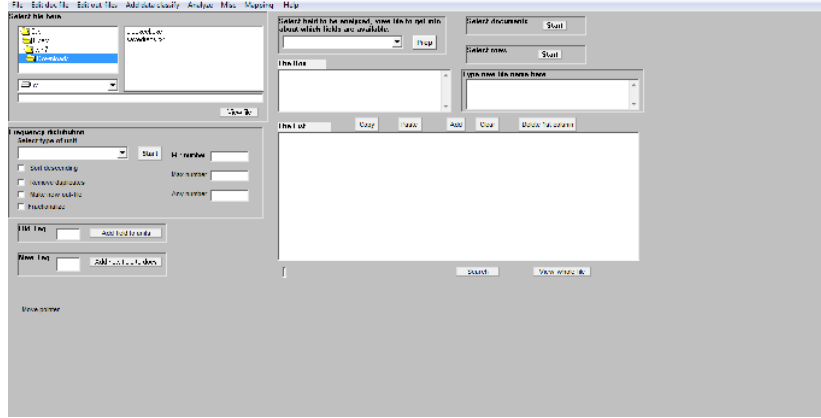
Web of Science’ta 2008-2018 yılları arasında perakendecilik konusunda yazılan çalışma konumuzu oluşturan 2655 makale bibexcel programında kullanılabilir için “Full Recort” ve “Cited References” içeriğiyle “Plain Text” biçiminde indirilmiştir. İndirme esnasında analizde kullanılacak Bibexcel programının kısıtı nedeniyle, bir seferde en fazla 500 adet makale indirilebilmektedir. İndirme işlemi için eğer 500’den fazla kayıt varsa 1-500 txt, 501-1000 txt gibi dosyaları adlandırmanız gerekmektedir.

Atıf Analizi İçin Yazılım Kullanılması

Verilerin Web of Science formatından tablo formatına dönüştürülmesinde Bibexcel program kullanılmıştır. Bibexcel, bibliyometrik analizler ve atıf çalışmalarına yardımcı olmak için kullanılan bir yazılımdır. Bibexcel ekran görüntüsü Şekil 3’ de gösterilmiştir.

Bibexcel program atıf tabanına ilişkin aşağıda yer alan analizleri gerçekleştirebilmektedir.

- Doğrudan alıntılar
- Paylaşılan referanslar
- Birlikte alıntılar
- Ortak yazarlar
- Ortak kaynaklar

Şekil 3. Bibexcel Ekran Görüntüsü

İstatistikler ve Analizlerin Sonuçları

Bu bölümde hem Web of Science'ta hem de Bibexcel programında elde edilen analiz sonuçları tablolaştırılmıştır. Ayrıca en fazla atıf alan eserler ile ilgili bilgilere internet üzerinden araştırma yapılarak yer verilmiştir.

Bulgular ve Değerlendirme

Makalelere İlişkin Değerlendirmeler

Makalelere ilişkin değerlendirmeler; makale sayıları, yazar ismi ve yayın sayıları, en çok yayın yapan ülkeler ve dergiler olarak çalışmada yer almaktadır.

Makale Sayıları

Web of Science'ta perakendecilik ile ilgili 2008-2018 dönemini kapsayan on yıllık dönemde 2655 makale yayımlanmıştır. Makalelerin yıllara göre analizi Tablo 1'de gösterilmektedir. Söz konusu tabloda görüldüğü gibi, son üç yılda perakendecilik ile ilgili makalelerde ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Makale sayısı 2015 ve 2018 arası önceki yılların hemen hemen iki katına yakındır. Yayın konuları incelendiğinde son yıllardaki artışın özellikle e-perakendecilikteki gelişim ve buna bağlı olarak perakendecilikteki dönüşüm ile ilgili olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Analizi Yapılan Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Makale Sayısı	Yıllar	Makale Sayısı
2008	135	2014	165
2009	188	2015	396
2010	175	2016	425
2011	160	2017	468
2012	171	2018 (ilk altı aylık)	219
2013	153		

Yazar İsmi ve Yayın Sayısı

İncelenen makaleler arasında perakendecilik konusunda en çok makale yazan yazar isimlerinin sınıflandırılması Tablo 2’de gösterilmektedir. 10 ve üzerinde makale yazarlar tabloya dâhil edilmiştir.

Tablo 2. Yazar İsmi ve Yayın Sayısı

Yazarlar	Yayın Sayısı
Grewal, D.	23
Burton	13
Swoboda B.	13
Chebat J. C.	12
Rosenbaum M. S.	12
Verhoef P. C.	12
Gijsbrechts E.	11
Kim J.	11
Ruiz-Molina Me	11
Das G.	10
Gupta S.	10

Perakendecilik ile İlgili Yayın Yapan Ülkeler

Tablo 3’te en çok yayın yapan ülkeler gösterilmektedir. Perakendecilik ile ilgili en fazla yayın yapan ülkelerin ilk sırasında 969 yayınlı Amerika Birleşik Devletleri gelmektedir.

Amerika’yı 317 yayınlı İngiltere ve 192 yayınlı Avusturya takip etmektedir. Türkiye 86 ülke arasında 34 yayınlı ile 22. sırada yer almaktadır.

Tablo 3. En Çok Yayın Yapan Ülkeler

Sıralama	Ülkeler	Yayın Sayısı
1	Amerika	969
2	İngiltere	317
3	Avusturya	192
4	Almanya	156
5	Fransa	144
6	İspanya	144
7	Hindistan	132

8	Çin	132
9	Kanada	121
10	Hollanda	93
∴	∴	∴
22	Türkiye	32
∴	∴	∴
86	Uruguay	1
∴	∴	∴

Perakendecilik ile ilgili Makale Yayınlayan Dergiler

Aşağıda yer alan Tablo 4'te perakendecilik ile ilgili en çok makale yayınlanan dergiler görülmektedir. "Journal of Retailing and Consumer Services" dergisi 206 yayınlı ilk sırada yer almaktadır. "Journal of Retailing" 201 yayınlı ikinci, "Journal of Business Research" 184 yayınlı üçüncü sırada yer almaktadır. İlk on dergiden dört tanesinin başlığında "perakendecilik" kelimesi geçmektedir.

Tablo 4. En Çok Yayın Yapılan İlk On Dergi

Dergi Adı	Yayın Sayısı
Journal of Retailing and Consumer Services	206
Journal of Retailing	201
Journal of Business Research	184
International Journal of Retail Distribution Management	134
European Journal of Marketing	84
Journal of Services Marketing	59
Journal of Business Ethics	51
International Review of Retail Distribution and Consumer Research	49
International Journal of Consumer Studies	48
Journal of Marketing Research	45

Atıflara ilişkin Değerlendirmeler

Atıflara ilişkin değerlendirmeler dünyada ve Türkiye'de olmak üzere iki farklı başlık altında değerlendirilmiştir.

Dünyada Perakendecilik ile İlgili Çalışmaların Atıf Analizi

Çalışmada incelemiş olduğumuz makalelerde yazarların kullandıkları kaynaklar ve gösterdikleri atıflar Bibexcel programı kullanılarak irdelenmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 5'te 2008-2018 yılları arasında en çok atıf alan ilk on eser yer almaktadır.

Tablo 5. 2008-2018 Tarihleri Arasında En Çok Atıf Alan İlk On Eser

Sıra	Atıf Sayısı	Yazarların Adları	Yayın Adı	Yayın Yeri ve Tarihi
1	501	Baker J., Parasuraman A., Grewal D., Voss G.B.	The influence of multiple store environment cues on perceived merchandise value and patronage intentions	Journal of Marketing, 2002, V.66, P:120-141
2	501	Babin B.J., Darden W.R., Griffin M.	Work and/or Fun : Measuring hedonic and utilitarian shopping value	Journal of Consumer Research, 1994, V20, P:644-656
3	468	Morgan R.M., Hunt S.D.,	The commitment-trust theory of relationship marketing	Journal of Marketing, 1994, V58, P20-38
4	450	Zelithaml V.A., Berry L., Parasuraman A.	The behavioral consequences of service quality	Journal of Marketing, 1996, V60, P: 31-46
5	447	Zeithaml V.A.	Consumer perceptions of price, quality, and value: A means -End model and synthesis of evidence	Journal of Marketing, 1988, V52, P: 2-22
6	444	Bitner .M.J.	Servicescapes : the impact of physical surroundings on customers and employees	Journal of Marketing 1992, V56, P:57-71
7	276	Verhoef P.,Lemon K., Parasuraman A. Roggeveen, Tsiros M. Schlesinger A.	Customer experience creation: determinants, dynamics and management strategies	Journal of Retailing, 2009, V85, P:31-41
8	273	PanYue, Zinkhan G. M.	Determinants of retail patronage: A meta analytical perspective	Journal of Retailing, 2006, V82, P:229-243
9	261	Cronin J, Brady M. Hult G. Thomas M.	Assessing the effects of quality, value, and customer satisfaction on consumer behavioral intentions in service environments	Journal of Retailing, 2000, V76, P:193-218
10	246	Keller K.L.	Conceptualizing, measuring and managing customer based brand equity	Journal of Marketing, 1993, V57, P:1-22

Tablo 5'te yer alan çalışmalara bakıldığında yazarlar olarak Parasuraman A., Zeithalm V.A. ve Grewal'in öne çıktıkları görülmektedir.

Türkiye Kaynaklı Yayınlar

2008-2018 yılları arasında Web of Science'ta Türkiye'deki üniversitelerde görevli araştırmacıların içinde buldukları 32 adet bilimsel çalışma yer almaktadır. Tablo 6'da Web of Science'ta Türkiye kaynaklı 10 ve üzeri atıf alan eserlere yer verilmektedir. Bu bölümde bulunan atıflar sadece Web of Science'ta yer alan dergilerin atıflarıdır.

Tablo 6. WOS'da Türkiye Kaynaklı 10 ve Üzeri Atıf Alan Eserler

Üniversite	Atıf Sayısı	Yazar/Yazarların Adları	Yayın Adı	Yayın Yeri ve Tarihi
Özyeğin Üniversitesi, Tilburg Üniversitesi, Univ Waikado, Dartmouth Coll.	70	Heerde, Grusbrechs, Paulwels	Winner and losers in major price war	Journal of Marketing Research, 2008, Vol. 45-5 499-518
Koç Üniversitesi, Purdue Üniversitesi	45	Aksen Deniz, Altinkemer Kemal	A location problem for the conversion to the "click-mortar" retailing : The static case	European Journal of Operational Research, 2008 Vol.186 -2 554-575
Koç Üniversitesi	40	Yücel, Eda Karaesmen, Fikri; Salman Sibel	Optimizing product assortment under customer -driven deman substitution	European Journal of Operational Research, 2009 Vol.119 759-768
Marmara Üniversitesi, Kings Coll London	31	Erdoğan, Eren; Çobanoğlu Emine; Yalçın; Ghauri	Internationalization of emerging market firms: The case of turkish retailers	International Marketig Review, 2010, 27-3- 316-337
İstanbul Teknik Üniversitesi- Doğuş Üniversitesi	29	Kabak, Özgürün, Aktaş	Efficient shift scheduling in the retailing sector through two-stage optimization	European Journal of Operational Research, 2008 Vol.184-1 76-90
Sabancı Üniversitesi, Carolina State Univ.	25	Kocaş Cenk, Bolhman Jonathan D.	Segment swichers and retailer pricing strategies	Journal of Marketing, 2008 Vol.72_3 124-142
Marmara Üniversitesi	19	Türkyılmaz, Ceyda Aysuna; Erdem, Şakir; Uslu, Alpar	The effects of personality traits and website quality on online impulse buying	Procedia Social and Behavioral Sciences, 2015, Vol.175 98-105
Doğu Akdeniz Üniversitesi, Oxford Brookes Univ. Florida Atlantic Univ Coventy Univ. Univ. Reading	17	Altınay, Levent; Madanoğlu, Melih; De Vita, Glauko; Ekinci, Yüksel	The interface between organizational learning capability , entrepreneurial orientation, and SME growth	Journal of Small Business Management, 2016, 54/3 871-891

İzmir Ekonomi Üniversitesi Bremen Üniversitesi Univ Utara Malaysia Univ Surrey Ruhiv Univ. Bochum	16	Galipoğlu, Erdem; Kotzab, Herbert; Teller Christoph; Hüseyinoğlu IOY, Poppelbusi Jens	Omni-channel retailing research- state of the art intellectual foundation	International Journal of Physical Distribution and Logistics Management,2018, 48/4 365-390
Yaşar Üniversitesi	14	Kurt Gizem, Hacıoğlu Güngör	Ethics as a customer perceived value driver in the context of online retailing	African Journal of Business Management 2010Vol 4-5- 672-677
Yıldız Teknik Üniversitesi, Gebze Yüksek Teknoloji Üniv. Gazi Üniversitesi	13	Zehir Cemal, Sehitoğlu Yasin, Narcıkara Elif Zehie Songül	E-S quality , perceived value and loyalty intentions relationship in internet retailers	Procedia Social and Behavioral Sciences, 2014Vol.150 1071-1079
Kadir Has Üniversitesi, University of Leeds, Thunderbird Scholl of Glob.	13	Mengüç Bülent; Auh, Seigyoung; Yeniaras, Volkan; Katsikeas, Constantine	The role of climate : Implications for service employee engagement and customer service performance	Journal of the Academy of Marketing Science, 45/3
Bilkent Üniversitesi, Hawlett Packard Labs.	11	Şen, Alper; Zhang Alex	Style goods pricing with demand learning	European Journal of Operational Research, 2009 196/3 1058-1075
Özyeğin Üniversitesi, Tilburg Üniversitesi, Massey Üniversitesi	11	Van Heerde, Harald; Gjsbrechts, Els; Pauwels, Koen	Fanning the flames? How media coverage of a price war affects retailers, consumers and investors	Journal of Marketing Research 2015, 52/5 674-693
Boğaziçi Üniversitesi	11	Lee Deishing; Tongarlak, Mustafa Hayri	Converting retail food waste into by-production	European Journal of Operational Research, 257/3 944-956

Aşağıda yer alan Tablo 7’de perakendecilik alanında en çok yayın yapan dergiler arasında ilk sırada yer alan Journal of Retailing and Consumer Services dergisindeki Türk akademisyenlerin yer aldığı çalışmalar ve atıf sayıları bulunmaktadır.

Tablo 7. Journal of Retailing and Consumer Services Dergisinde Yer Alan Türkiye Kaynaklı Yayınlar

Üniversite	Atıf Sayısı	Yazar/Yazarların Adları	Yayın Adı	Yayın Tarihi
Çukurova Üniversitesi Pennsylvania State University	397	Fatma Demirci Orel Ali Kara	Supermarket self-checkout service quality, customer satisfaction , and loyalty: Empirical evidence from an emerging market	Vol 21 March 2014 118-129
Hacettepe Üniversitesi	66	Leyla Özer Beyza Gültekin	Pre and post purchase stage in impulse buying: The role of mood and satisfaction	Vol 22 January 2015 71-76

Bilkent Üniversitesi Virginia Polytechnic Institute Yonsei University Seoul/South Korea	24	M. Joseph Sirgy Don G. Lin Lee Grace B. Yu Eda Gürel Atay John Tidwell Ahmet Ekici	Self expresiveness in shopping	Volume 30 May 2016 292-299
Dokuz Eylül Üniversitesi	38	Nilay Aşkın Burcu İlter	Private label usage and store loyalty: The moderating impact of shopping value	Volume 31 July 2016 72-79
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Hangyay University Seoul/ South Korea	43	Yeliz Özkara Müjdat Özmen Jong Woo Kimb	Examining the effect of flow experience on online purchase: Anovel approach to flow theory based on hedonic and utilitarian value	Vol 37 July 2017 119
Sakarya Üniversitesi	60	Faruk Anıl Konuk	The role of store image , perceived quality , trust and perceived value in predicting consumers' purchase intetntions towards organic private label food	Vol: 43 2018 304-310

Web of Science'ta yer alan Türkiye kaynaklı çalışmaların hangi kaynakları kullandıkları Bibexcel program ile tespit edilmiştir. Tablo 8'de en çok atıf alan yazarlar görülmektedir.

Tablo 8. Türkiye Kaynaklı Çalışmalarda Atıf Alan Yazarlar

Atıf Sayısı	Yazar Adı	Yayın Yeri ve Tarihi
8	Fornell, C.	Marketing Research,1981, V.18
7	Nunnally, J.	Psychometric Theory,1978
7	Anderson, J.	Psychol Bull,1988, V103, P411,
5	Gronroos, C.	European Journal of Marketing 1984, V18, P36,
5	Zeithaml, V.	Journal of Marketing,1996, V60, P31
4	Parasuraman, A.	Journal of Marketing,1985, V49, P41,
4	Van Ryzin, G.	Manage Sci, 1999, V45, P1496,
3	Kwiatkowski, D.	Econometrics,1992, V54, P159, J
3	Parasuraman, A.	Journal of Retailing , 1988, V64, P12,
3	Morgan, R.	Journal of Marketing, 1994, V58, P20,

Birden fazla yayımlanmış makale birlikte kullanıldığında birlikte atıflanan olurlar (Smith, 1981) Böylece en etkin yazarlar belirlenerek birbirleriyle ilişkileri gösterilmiş olur. Farklı çalışmalar, belirli bir alandaki araştırmanın düşüncel yapısını

kavramak için birlikte atıf analizi yapılmasının geçerliliğini göstermektedir (Di Guardo, 2012).

Tablo 9. Türkçe Kaynaklı Eserlerde Ortak Atıf Analizindeki Eserler

Atıf Sayısı	Ortak Atıf 1	Ortak Atıf 2
6	Anderson J,1988, V103, P411, Psychol Bull,	Fornell C,1981, V18, P39, J Marketing Res.
4	Mahajan S, 2001, V49, P334, Oper Res,	Van Ryzin G,1999, V4, P1496, Manage Sci,
4	Fornell C, 1981, V18, P39, J Marketing Res,	Podsakoff P, 2003, V88, P879, J Appl Psy.
4	Parasuraman A, 1991, V67, P420, J Retailing	Reichheld F,1990, V6, P105, Harvard Bsn.
4	Nunnally J, 1978, Psychometric Theory	Reichheld F,1990, V68, P105, Harvard Bsn.
4	Kok A, 2007, V55, P1001, Oper Res,	Mahajan S, 2001, V49, P334, Oper Res
3	Cronin J, 1994, V58, P125, J Marketing,	Cronin J, 1992, V56, P55, J Marketing,
3	Dickey D, 1979, V74, P427, J Am Stat Assoc,	Kwiatkowski D,1992, V54, P159,
3	Kok A, 2007, V55, P1001, Oper Res.	Van Ryzin G,1999, V45, P1496, Manage S.

Yukarıda yer alan Tablo 9’da Türkçe kaynaklı eserlerde ortak atıf analizinde yer alan yazarlar yer almaktadır. Birlikte atıflarda en çok atıf alan yazarlarla perakendecilik konusunda çalışan yazarların eşleştiği görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmanın amacı 2008-2018 yılları arasında uluslararası literatürde perakendecilik ile ilgili çalışmaların gelişimini ortaya koymak, kaynak olarak hangi eserlerin öne çıktığını tespit etmek ve gelecek trendleri hakkında yol gösterici olabilmektir. Bu amaçlar doğrultusunda 2008-2018 yılları arasında Web of Science’ta “perakendecilik” konusunda yapılan 1216 bilimsel çalışmanın bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir.

Perakendecilik ile ilgili yayın sayılarında 2014-2018 yılları arasında önemli bir artış olduğu gözlemlenmektedir. 2014 yılında yayın sayısı 165 iken 2015 yılında 396, 2016 yılında 425, 2017 yılında 468 ve 2018 yılının ilk altı aylık döneminde 219 yayın sayısına ulaşmıştır. Perakendecilik ile ilgili en fazla araştırma yapan ülke 969 yayın ile Amerika Birleşik Devletleridir. Türkiye ise perakendecilik ile ilgili yayınlar sırasında 32 yayımla dünyada 22. sıradadır.

Perakendecilik konusunda en fazla yayın yapan dergiler; Journal of Retailing and Consumer Services, Journal of Retailing ve Journal of Bussiness Research olarak sayılabilir. Journal of Retailing and Consumer Services dergisinde özellikle tüketici

davranışları, malların dağıtımı ve satışı, perakende konusundaki yeni gelişmeler ve yönetim kararları üzerine yayınlar yer almaktadır. Journal of Retailing dergisinde perakendeciliğin her yönü incelenmekle birlikte özellikle yönetimi, mevcut teoriler, perakendeciler ve tedarik kanalları arasındaki ilişkiler ile ilgili makalelere ağırlık verilmektedir. Journal of Business Research dergisinde genel olarak karar, süreç ve faaliyetleri ile ilgili makaleler yer almaktadır. Perakendecilik konusunda yayın yapılan ilk on dergiden dört tanesi isminde perakendecilik geçen dergilerdir.

En fazla atıf alan çalışma 501 atıfla Baker J., Parasuraman A., Grewal D ve Voss G.B. tarafından yazılan “The Influence of Multiple Store Environment Cues on Perceived Merchandise Value and Patronage Intentions” adlı eserdir. Bu yayında olduğu gibi perakendecilik konusunda dünyada en çok atıf alan yayınlar tüketici tercihleri üzerine yoğunlaşmıştır.

Türkiye kaynaklı Web of Science’ta yer alan en çok atıf alan çalışmalar incelendiğinde perakendecilik ile ilgili fiyatlama ve lokasyon seçiminin öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca e-perakendeciliğin yaygınlaşması ile servis kalitesinde zamanında teslim önem kazanmıştır. Bu nedenle rotalama problemlerin çözümüne yönelik matematiksel modeller, sezgisel yöntemler çalışılmaktadır. Gelişmekte olan pazarlardaki uluslararası perakendecilik uygulamaları, online perakendecilikte kalite ölçümü, çok kanallı perakendecilik uygulamaları, online perakendecilikte etik konular diğer çalışılan konulardır.

Türkiye kaynaklı çalışmaların atıflarında dünyadaki çalışmalarla benzer atıflar kullandıkları görülmektedir. Ek olarak, bu çalışmalarda yazarlar tarafından belirtilen referansların tanınmış araştırmacılara yoğunlaştığı görülmektedir.

Çalışmanın kısıtlarına bakıldığında sadece Web of Science üzerinde araştırma yapılmıştır; oysa ki birçok veri tabanı bulunmaktadır. Araştırmada sadece 10 yıllık bir süreç dikkate alınmıştır. Daha uzun bir dönem incelenebilir. Atıflar Web of Science’ta yer alan atıflardır. Türkiye kaynaklı perakendecilik ile ilgili birçok atıf alan makaleden Web of Science’ta 10 ve üzeri olan alınabilmiştir. Farklı veri tabanları ile araştırma yapıldığında tüm atıflar dikkate alınabilecektir.

Çalışmanın sonuçları, Türkiye’de ve dünyadaki diğer ülkelerde incelenen konuların farklılık ve benzerliklerini belirleyen bulgulardır. Bu bulguların perakendeciliğin gelişim aşamalarını öne sürdüğü göz önüne alındığında, sonuçlar dikkat çekicidir. Sonuçlar araştırmacılar için son zamanlarda perakendecilik alanındaki koşullar ve eğilimler ve gelecekte hangi alanların üzerinde çalışılması gerektiği konusunda önemlidir.

Kaynaklar

Agada, J. (1987). Assertion and the Librarian Personality. In. A. Kent Edt. *Encyclopedia of Library and Information Science*. New York: Marcel Dekker Inc.

Al, U. (2008). *Türkiye’nin bilimsel yayın politikası: atıf dizinlerine dayalı bibliyometrik bir yaklaşım*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

- Baker, D.R., (1990). Citation analysis: a methodolglcal review. *Social Work Research and Abstract C. 26*
- Berman B., Evans J.R. ve Chatterjee P (2018). Retail Management: A Strategic Approach (13.th edition) Pearson.
- Brown, S. (1987). Institutional change in retailing: a review and synthesis. *European Journal of Marketing, 21 (6), 5-36*
- Chen, Y.G., Zhang, W.Y., Yang, S.Q., Wang, Z.J., & Chen, S.F. (2014). Referral service and customer incentive in online retail supply chain. *Journal of Applied Research and Technology, 12, 261-269.*
- Di Guardo, M.C. ve Harrigan K.R. (2012). Mapping research on strategical alliances and innovation: a cocitation analysis. *The Journal of Technology Transfer, 37.*
- Fetscherin M. ve Usunier J. (2012). Corporate Branding: *An Interdisciplinary Literature Review. European Journal of Marketing, 46 (5), 733-753.*
- Grewal D., Krishnan R., Levy M. (2006). “Retail Success and Key Drivers” (Editors: Manfred ve Mantrala) *Retailing in the 21st Century: Current and Future Trends*, Springer Science and Business Media, Germany.
- Koehnler, W. (2001). Information Science as “Little Science “The Implications of a Bibliometric Analysisi of the Journal of the American Society for Information Science” *Scientometrics, 51 (1), 117-132.*
- Levy M. ve Weitz B.A. (2007). *Retail Management*, 6. Edition, McGraw-Hill, New York, USA.
- Persson, O. (2006). Bibexcel: A Tool for Bibliometricians. Retrieved August 20, 2018 from <http://www.umu.se/infroks>
- Perrson O.D.R, Danel, R. ve Scheneider J.W. (2009). “How to Use Bibexcel for Various Types of Bibliometric Analysis” In *Celebrating Scholarly Communication Studies: A Festschrift fot Olle Persson at his 60 th Birthday*, Leuven, Belgium: International Society for Scientometrics and Informetrics.
- Shaw W. (1912). Some problems in market distribution, *The Quarterly Journal of Economics, Aug 1912, 26, 703-765*
- Tek, Ö.B. ve Orel, F.D. (2008). *Perakende Pazarlama Yönetimi (Global Yönetimsel Yaklaşım. Türkiye Uygulamaları)*, 3. Baskı, İzmir: Birleşik Matbaacılık.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 54-69

- Tonta Y. ve Al U. (2008). Türkçe makalelerin dergilere dağılımı ve brandford yasası. *Bilgi Dünyası*, 9 (1),41-66
- Üstdiken, B. ve Pasadeos,Y. (1993). Türkiye’de Örgütler ve Yönetim Yazını. *Amme İdaresi Dergisi*, C. 26, 2.
- Varinli İ. ve Oyman M. (2013). *Perakendeciliğe giriş*. No. 2851, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, M. (2002). Lotka yasası ve Türkiye’de kütüphane ve bilgi bilimi literatürü. *Türk Kütüphaneciliği*, 16/1, 61-69.
- Zan, B.U. (2012). *Türkiye’de bilim dallarında karşılaştırmalı bibliyometrik analiz çalışması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Zary, B., Banderia, R ve Campos, V. (2014). The contribution of scientific productions at the beginning of the third millennium (2001-2014) for humanitarian logistics: a bibliometric analysis. *Transportation Research Procedia*, 3, 537-546

**FAST FOOD RESTORANLARINI ZİYARET EDEN TÜKETİCİLERİN
TEKRAR ZİYARETLERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİ:
ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE PİLOT BİR ÇALIŞMA***

Ümit DOĞRUL¹
Ahmet Hilmi ÖZELTÜRKAY²
Eda YAŞA ÖZELTÜRKAY³

ÖZ

Son yıllarda fast food sektörü oldukça hızlı bir biçimde büyümekte ve sektör içindeki rekabeti artış göstermektedir. Rekabetin artması sektördeki işletmelerin, tüketicilerin beklentilerini analiz edip bu beklentileri oldukça daha etkin halde karşılaması zorunluluğunu bununla beraber getirmiştir. Bu çalışmanın amacı fast food tüketicilerinin fast food restoranlarından elde ettikleri tatmini etkileyen faktörleri belirlemektir. Ayrıca çalışmada bu faktörlerin restoranı yine ziyaret etme niyetleri üstünde tatminin aracılık görevi de belirlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda 223 kişiye anket uygulanmış ve çalışma hipotezleri yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak test edilmiştir. Aracılık hipotezleri sobel testi ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, restoranın fiziki imkânlarının, hizmet ve ürün kalitesinin ve fiyat performans düzeyi algısı fast food restorandan elde edilmiş tatmini etkilemektedir. Aracılık analizi sonuçlarına göre ise, bu dört faktörün restoranı tekrar ziyaret etme niyeti üstünde tatminin aracılık etkisi vardır.

Anahtar Kelimeler: Fast Food Restoranı, Tatmin, Tekrar Ziyaret Etme Niyeti, Yapısal Eşitlik Modeli

**DETERMINING THE FACTORS THAT AFFECT CONSUMERS' REVISITING
INTENTION TO FAST FOOD RESTAURANTS: A PILOT STUDY WITH
UNIVERSITY STUDENTS**

ABSTRACT

The fast-food sector has been rising very fast in recent years and competition has been increasing. Growing rivalry has made it important for companies in the sector to evaluate customer preferences and satisfy these expectations even more effectively. The purpose of this study is to explore the factors that influence fast food customer satisfaction in fast food restaurants. Furthermore, it was attempted to expose the mediation function of satisfaction with the purpose of these variables to visit the restaurant again. 223 individuals were surveyed and research hypotheses were examined using structural equation modeling in this context. The mediation theories were tested using the Sobel test. Based on the results obtained, the perception of the restaurant's physical infrastructure, service and product quality and price performance level affect the satisfaction obtained from the fast-food restaurant. According to the findings of the mediation analysis, there is an indirect impact of satisfying these four variables on the willingness to visit the restaurant again.

Keywords: Fast Food Restaurant, Satisfaction, Revisiting Intention, Structural Equation Model

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü, udogrul@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4795-3170

² MBA, Bağımsız araştırmacı, ozelturkay@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5609-4315

³ Doç. Dr., Çağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İşletme Yönetimi Bölümü, edayasa@cag.edu.tr ORCID: 0000-0001-9248-1371

*Bu çalışmanın ilk hâli 2. Uluslararası Multidisipliner Kongresi'nde sunulmuş olup, bildiri tam metin kitabında yer almıştır.

Received/Geliş: 03/06/2020 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Doğrul, Ü., Özeltürkay, A.H., Özeltürkay, E. (2020), "Fast Food Restoranlarını Ziyaret Eden Tüketicilerin Tekrar Ziyaretlerine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Pilot Bir Çalışma", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.70-91.

Giriş

Türk toplum yapısında yaşanan hızlı yapısal ve sosyal değişimler çerçevesinde yeni yaşam biçimleri ve kurallar da ortaya çıkmıştır. Özellikle hane halkından kadınların da yoğun bir biçimde iş yaşamına katılımı ve çalışma oranlarının giderek artması, ulaşım güçlükleri, hızlı çalışma temposu, bireylerin yaşam tarzını değiştirdiği gibi bireylerin tüketim alışkanlıklarının da değişmesine neden olmaktadır. Özellikle, çalışma saatleri içinde ya da zor zamanlarda kısa zamanda açlık hissini karşılayabilme ihtiyacı tüketicilerin “fast food” tarzı işletmelere daha fazla yönelmelerine neden olabilmektedir (Hamşioğlu, 2013, s. 19). Büyük şehirlerde pizza ve hamburger gibi yiyecekleri pazara sunan McDonald’s, Pizza Hut ve Burger King gibi restoranların sayılarının önemli ölçüde artış sağlaması bunun en önemli göstergesi olarak kabul edilir (Akbay ve Boz, 2005). 2017 yılında Mediabrand’s Insights’ın 2017 yılında Türkiye’deki bireylerin fast food tüketim alışkanlıklarıyla ilgili olarak yapılan bir çalışmada 2500 kişiden veri toplanmış ve en popüler markanın Burger King olduğu saptanırken, kadınların erkeklere göre daha fazla fast food tükettikleri ortaya çıkmıştır (www.marketingturkiye.com.tr). Fast food ürünler, okullarda ve üniversite kampüslerindeki öğrencilerin sıklıkla zaman faktörü dolayısıyla tercih ettiği gıda ürünleri arasında en başlarda yer almaktadır (Bayhan vd., 2015, s. 36). Fast food tüketim sektöründe önemli bir paya sahip olan üniversite öğrencileri, alıştıkları aile ortamından ayrılarak çevre ile birebir etkileşime açık oldukları ve kendi tercihlerini özellikle beslenme anlamında daha belirgin olarak uygulamaya başladıkları bir dönem içerisine girmektedirler (Tengiz, 2018, s. 2).

Fast food restoranlarından hizmet alan tüketicilerin tatminlerine ve bu restoranları tekrar ziyaret etme niyetlerine etki eden faktörleri belirlemek amacıyla hazırlanan bu çalışmanın saha araştırması, Mersin ilinde faaliyet gösteren iki üniversitenin öğrencilerinin görüşlerine dayalı olarak tasarlanmıştır. Çalışma iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde modelde yer alan değişkenlerle ilgili tanımlamalar ve önceki çalışmalar yer alırken ikinci bölümde ise araştırma yöntemi ve elde edilen bulgularına yer verilmiştir. Hızlı yiyecek işletmelerini tercih eden müşterilerin tatminine etki eden faktörler ve bunların tekrar ziyaret etme niyeti üzerindeki aracılık etkileri ikinci bölümde incelenmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Günümüz tam rekabet ortamında müşteri memnuniyeti bir işletmenin başarısı ve devamlılığını sürdürebilmesinde özellikle en etkili faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Müşteri memnuniyetine önem veren işletmelerin çoğunluğu müşterileri için değer yaratmak ve memnuniyet arttırmanın yollarını ararlar ve bu da müşterilerinin kendi varlıklarını devam ettirmeleri için öneminin bir kanıtı olarak görülmektedir (Namin, 2017, s. 70). Hızlı yiyecek kavramına çok farklı tanımlamalar getirilmiş olup terim bazen sistem, bazen işletme ve bazen de ürün olarak ele alınmıştır. Ürün boyutu ile değerlendirilirken, hızlı yiyecek kavramı “bir yiyecek-içecek işletmesindeki tezgâh üzerinde satılan her şey” olarak tanımlanmaktadır (Öncü vd., 2007, s. 318). Fast food restoranlarında müşteri memnuniyetini belirlemek için birçok faktör bulunmakta olup, bunlarla ilgili birçok çalışma mevcuttur. Örneğin, Quinton (1991)’a göre fast-food restoranlarındaki müşteri memnuniyetini ölçmek için beş noktalı ölçek kullanmak ve bileşik bir skor hesaplamak için ürün kalitesi, menü çeşitliliği, iyi değer, iyi hizmet, atmosfer, temizlik ve uygunluk boyutlarını hesaplamak gereklidir Kara vd. (1995),

özellikle fast-food restoranlar için müşteri algı ve tercihlerini belirlemek üzere, Amerika ve Kanada’da yürüttükleri bir çalışmada tercih nedenlerini 11 parametre ile isimlendirmişlerdir. Bunlar sırasıyla ürünün fiyatı, sunumu sağlayan elemanın cana yakınlığı, menünün çeşitliliği, hizmet hızı, kalori içeriği, temizlik, uygunluk, iş saatleri, paket hizmeti, çocuklara yönelik yenilikler ve oturma alanlarıdır. Yine benzer çalışmalarda müşteri memnuniyeti yaratmada restoranların temiz algısı oluşturmasının önemli olduğuna vurgu yapılırken özellikle ürün sunumu yapanların ve ürünü hazırlayanların hijyenik ve temiz olmaları önemli rol oynamaktadır (Bae vd., 2019, s. 4).

Hizmet kalitesi kavram olarak değerler & nitelikleri içeren ve müşterinin kendisine sunulan hizmetin genel mükemmeliyet ve üstünlüğüne ilişkin kararı olarak tanımlanmaktadır (Ha ve Jang, 2010). Hizmet kalitesi çoğunlukla müşterilerin satın aldıkları hizmetlerin yardımı ile kazandıkları memnuniyet ile ilişkilidir (Jensen ve Hansen 2007; Spyridou, 2017). Özellikle hızlı yiyecek içecek sektörü için bu mükemmel memnuniyet algısını tanımlamak daha zordur. Restoranlarda gıda ve hizmet kalitesi ile yemek deneyimleri, müşterilerin memnuniyetlerine etki eden majör faktörler olarak tanımlanmaktadır (Andersson ve Mossberg 2004; Namin, 2017; Spyridou, 2017). Korkmaz (2005, s. 22) öğrencilerin, kebab ve lahmacunu en fazla tercih edilen fast-food türü olarak belirttiklerine dikkat çekerken, öğrencilerin bu tür yiyecekleri temiz, sağlıklı ve kaliteli buldukları için satın aldıklarını ifade etmiştir.

Her ne kadar önemli faktörler bu kriterler olarak öne çıksa da restoran ve otelcilik sektörlerinde müşteri memnuniyetinde sadık ve mutlu müşteri yaratabilmek sadece gıda kalitesi ve hizmetin önemi ile ölçülememektedir. Restoranla ilgili ilk izlenimler, güzel ortam, müşterilerin hissettikleri duygular hepsi birer birer ya da birbirlerine bağlı olarak memnuniyet durumlarını etkileyebilmektedir. Bazen bazı müşteriler sadece bir park yeri bulmuş olmanın duygusuyla memnun olurken bazı müşteriler rezervasyon yapabilmiş olmaktan mutluluk duyabilmektedirler (Liu ve Jang, 2009). Albayrak (2014, s. 190)’a göre ise, tüketicilerin restoran seçimlerinde sırasıyla “restoran özellikleri, yiyecek ve içecekler, hizmetler ile parasal değer” faktörlerinin önemli olduğu vurgulanmıştır.

Hizmet sektöründe daha göreceli olarak algılanan memnuniyet açısından yaşatılan anlar önemlidir. Restoranlarda sunulan hizmet kalitesine etki eden birçok faktöre ilişkin yapılan önceki çalışmalarda hizmet kalitesi ölçümü için ağırlıklı olarak algılanan ve beklenen hizmet performansı arasındaki farka odaklanan Parasuraman vd. (1988) tarafından geliştirilen SERVQUAL ölçeği ve Cronin ve Taylor tarafından (1992)’de geliştirilen hizmet performansına yönelik memnuniyet ölçmeye dayalı olan çalışmalara rastlanılmaktadır. Bu çalışmada da Cronin ve Taylor (1992) tarafından geliştirilen ve sunulan hizmetin algılanan performansına ilişkin olarak tasarlanan ölçek kullanılmıştır. Tüm restoran tipleri için müşteri memnuniyetinin belirlenmesinde önemli ölçütlerin başında algılanan hizmet kalitesi yer almaktadır (Mcneil ve Young, 2019, s. 328). Kotler ve Keller (2009, s. 789)’a göre müşteri tatmini, bir ürünün algılanan performansını veya sonucunu kişinin beklentileri ile karşılaştırmaktan kaynaklanan memnuniyet veya hayal kırıklığı duygusu olarak ifade edilmektedir. Tüketicilik hareketine paralel olarak, fast food sektörü müşteri talebini doğru ve yeterli bir biçimde karşılamak için hizmet kalitesini sürekli olarak iyileştirme zorluğu ile karşı karşıya kalabilmektedir. Satıcı ve müşteri arasında doğrudan etkileşime odaklanan fast food sektörü, müşteri odaklı bir sektördür (Liu vd., 2017). Yapılan önceki çalışmalarda (Mcneil ve Young, 2019; Nanin, 2017; Liu vd., 2017; Qin ve Prybutok, 2008) fast food sektörü için algılanan hizmet

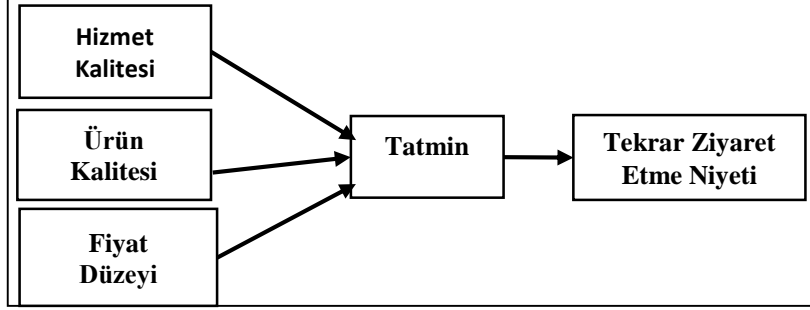
kalitesinin, müşteri tatmini üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Fast food restoranları satış ve kârlılık artışı için müşterilerine üstün hizmet sunmak, onları tatmin etmek ve memnun müşteriler olarak tekrar gelmelerini sağlamak için çabalarlar. Eğer müşteri fast-food restoranında aldığı hizmetten memnun değil veya algıladığı hizmet kötü ise memnun olmayan müşteri, başka restoranları tercih etmelerine ek olarak başkalarının da fikirlerini etkileme gücüne sahip olacaktır (Qin ve Pyrbutok, 2008, s. 35). Restoranlarda sunulan ürün kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisine ilişkin çalışmalarda araştırmacılar özellikle ürün kalitesine ilişkin olarak, tat, tazelik, doğru sıcaklık, etkileyici koku boyutlarına ek olarak, kalite, porsiyon boyutu, sağlıklı seçenekler, menü içeriklerinin çeşitli olması ve sunum gibi özelliklerin etkisine bakmaktadırlar (Mcneil ve Young, 2019, s. 330).

Pettijohn, Pettijohn, ve Luke (1997)'a göre fast-food sektörü için kalite, temizlik ve değer üç önemli özellik olarak belirlenmiştir. Müşteri memnuniyetine etki eden bir diğer faktör olarak bu çalışmada ele alınan fiyat düzeyi ile ilgili olarak Johns ve Howard (1998) çalışmış olup, müşteri memnuniyetine en fazla etki yemek deneyimiyle ilişkili olarak en iyi ve en kötü şeylerin bilinmesi olarak öne çıkmıştır. Yine Soriano (2002)'de yürüttüğü çalışmada maliyet/değer faktörlerinin müşteri geri ziyaret niyetinde önemli bir yere sahip olduğu bildirilmiştir. 1980'li yıllarda Türkiye'de ilk olarak McDonalds'ın pazara girişiyle başlayan hızlı yiyecek restoranlarının niteliği ve niceliği zaman içerisinde artış göstermiştir. Özellikle, bireylerin ev dışında yiyecek-içecek alışkanlıkları, demografik faktörlerin ve ekonomik yapının, teknolojinin ve diğer faktörlerin etkisiyle her geçen gün daha da fazla değişim göstermektedir (Öncü vd., 2007, s. 318). Bu bağlamda sayıları ve hacimleri giderek artış gösteren bu tip restoranları ziyaret eden müşterilerin tatminlerine ve tekrar ziyaret niyetlerine etki eden faktörlerin bilinmesi ve onlara dayalı strateji geliştirilebilmesi açısından önem arz etmektedir.

Yöntem

Araştırma amacı, modeli ve hipotezleri

Tanımlayıcı bir araştırma olarak tasarlanan bu çalışmanın ana amacı, fast food- "hızlı yiyecek" restoranlarını ziyaret eden öğrencilerin ilgili restoranla alakalı olarak tekrar ziyaretlerine etki eden faktörleri ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın ilk modeli Şekil 1'de gösterilmiş olup, bu modeldeki hipotezler, geçerlilik ve güvenilirlik analizleri (Tablo 2&4&5&6) sonrası tekrar düzenlendiği için sadece nihai hipotezler (Tablo 3), bulgularda sunulmuştur. Revize edilmiş araştırma modeli, Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Çalışmanın Modeli

Şekil 1 incelendiğinde hizmet ve ürün kalitesi ile fiyat düzeyinin müşteri tatminini; müşteri tatmininin ise tekrar ziyaret etme niyetini etkilemesi üzerine ilk modelin kurulduğu belirlenmektedir.

Veri Toplama Aracı ve Kullanılan Ölçekler

Çalışmada kullanılan veriler anket yöntemi ile toplanmıştır. Oluşturulan anketin ilk bölümünde araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenlerine ait ölçekler yer almaktadır. Veriler, 21 ifadeden oluşan hizmet kalitesi ölçeği (Cronin ve Taylor, 1992; Namin, 2017), 4 ifadeden, oluşan ürün kalitesi ölçeği (Johns ve Howards, 1998; Namin, 2017), 3 ifadeden oluşan fiyat performans düzeyi ölçeği (Kim ve Kim, 2004; Namin, 2017), 5 ifadeden oluşan tatmin ölçeği, (Cronin ve Taylor, 1992) ve 3 ifadeden oluşan tekrar ziyaret etme niyeti ölçeği (Keillor vd., 2004) olmak üzere toplam 36 ifade ile değerlendirilmiştir. Anket formunda ayrıca katılımcıların yaş ve cinsiyetlerinin sorgulandığı demografik özellikleri ile sıklıkla gittikleri fast-food restoranının ismi, en son beraber gittikleri kişiler ve gitme sıklıkları, ile ilgili tanımlayıcı sorularda yer almıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Tüketicilerin fast food restoranları tekrar ziyaret etme niyetlerine etki eden faktörleri belirlemeye yönelik yapılan bu çalışmanın evrenini Mersin ve Çağ Üniversitesi öğrencileri oluşturmakta olup, veriler kolayda örnekleme yöntemi ile toplanmıştır. Eksik ve hatalı anketler çıkarıldıktan sonra araştırma hipotezleri 223 geçerli anketin işlenmesi ile test edilmiştir. Yapısal eşitlik modeli analizinin yeterli istatistiksel güce sahip olması açısından 200'ün üzerinde bir örneklemin olması yeterli görülmektedir (Hair, 1998). Bu duruma göre, yapısal eşitlik modellemesini kullanmak için ulaşılan örnekleme sayısı yeterli sayıdadır.

Ampirik Bulgular

Örnekleme dâhil olan katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin frekans ve yüzde değerleri Tablo 1'de yer almaktadır. Araştırmaya katılanların demografik özelliklerine ilişkin bulguları incelendiğinde (Tablo 1), araştırmaya katılanların %53,4'ünün erkek, %57,4'ünün 23-25 yaş arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların sıklıkla gittikleri restoranlarda yakın oranlarla McDonalds (%38,4) ve Burger King (%37,4)'in tercih edildiği ortaya çıkmıştır. Katılımcıların % 75,8'i en son arkadaşlarıyla bu fast-food restoranına gittiklerini belirtirken, gitme sıklıklarını ise % 88,9 olarak altı defadan fazla olarak belirtmişlerdir.

Tablo 1. Örneklemin Demografik Özellikleri

Değişkenler	Kategoriler	n	%
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	104	46,6
	Erkek	119	53,4
	Toplam	223	100,0
<i>Yaş</i>	22 ve altı	64	28,7
	23- 25	128	57,4
	26 ve üzeri	31	13,8
	Toplam	223	100,0

Hipotez testleri gerçekleştirilmeden önce araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliğinin ve geçerliğinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Ölçeklerin geçerliliklerini test etmek amacıyla öncelikle, çalışmanın ölçeklerinin geçerliğine yönelik açıklayıcı faktör analizi yapılmış (Tablo 2), elde edilen ölçek yapılarının geçerliği ise kontrol seti üzerinden doğrulayıcı faktör analizi (Tablo 4) kullanılarak değerlendirilmiştir.

Tablo 2. Açıklayıcı Faktör Analizi Tablosu

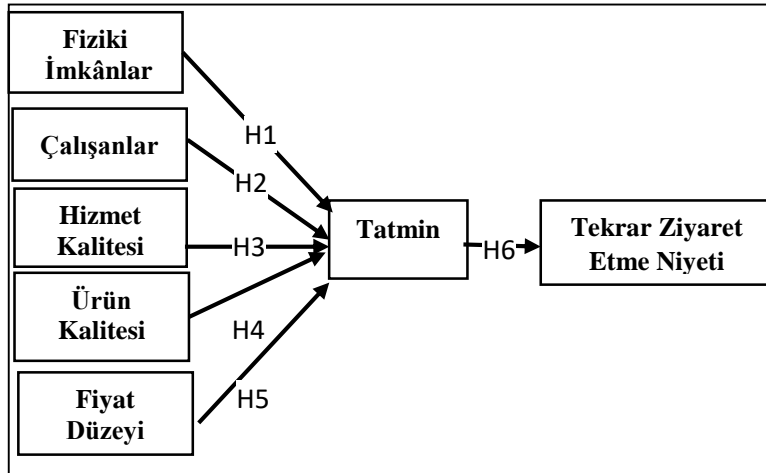
FAKTÖR YÜKLERİ					
	Fiziki İmk.	Çalışanlar	Hizmet Kalitesi	Ürün Kalitesi	Fiyat
S3	,781				
S4	,760				
S5	,736				
S2	,715				
S9	,608				
S7		,813			
S8		,796			
S10		,795			
S6		,699			
S14			,824		
S11			,773		
S13			,769		
S17			,767		
S12			,757		
S18			,691		
S15			,676		
S16			,653		
S19			,646		
S23				,886	
S20				,876	
S24				,869	
S25				,714	
S26					,899
S27					,872
S28					,742
Açıklanan Varyans %	9,500	7,779	33,332	11,906	5,163

Toplam Varyans : %63,536
KMO test : ,872
Bartlett test : $\chi^2=3416,108$, df=300, Sig.: 0,000
Faktör Çıkarma Yöntemi: Asal Bileşenler Analizi
Döndürme Yöntemi: Kaiser Normalizasyonu'na Dayalı Varimax

Yirmi sekiz gözlenen değişkenden oluşan tüketicilerin fast food restoranlarından elde ettikleri tatmini etkileyen faktörler ölçeğine ilişkin boyutları kontrol etmek ve araştırma örneklemini bağlamında bir fark olup olmadığını belirlemek amacıyla, literatürden elde edilen ölçeğe Varimax rotasyonlu temel bileşenler faktör analizi uygulanmıştır.

Değişken setinin faktör analizine uygunluğunu değerlendirmek için ise 0 ile 1 arasında değerler ortaya koyan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluğu dikkate alınmıştır. Örneklem büyüklüğü açısından faktör analizi için veri yapısının uygunluğunun kontrolünde kullanılan KMO değerinin yüksek olması, her bir değişkenin diğer değişkenler tarafından mükemmel şekilde tahmin edilebileceğini göstermektedir. Açıklayıcı faktör analizinde örneklemenin sayısının yeterliliğini gösteren Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0,872 olarak belirlenmiştir. Açıklayıcı faktör analizinde, modelin uygunluğunu test etmek amacıyla ise Bartlett küresellik testinin sonucu kontrol edilmiştir. Modelin anlamlı olması için $p < 0,05$ koşulu aranmış ve Bartlett testi ($p < 0,001$) anlamlı sonuç vermiştir. Analiz sonuçları incelendiğinde özdeğeri 1'den büyük ve faktör ağırlıkları (yüklemeleri) 0,50'nin üzeri olan değerlerin dikkate alındığı beş faktör (boyut) elde edilmiştir (Tablo 3). Bu beş faktör toplam varyansın %63,536'sını açıklamaktadır.

Faktör analizi ile beş faktör altında toplanan boyutlar, değişkenlerinin özellikleri de dikkate alınarak fiziki imkânlar, çalışan kalitesi, hizmet kalitesi, ürün kalitesi ve fiyat performansı düzeyi algısı olarak adlandırılmıştır. Araştırmanın bu aşamasında faktör analizi sonuçlarına dayalı olarak araştırma modeli ve hipotezleri yeniden oluşturulmuş Şekil 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Şekil 2. Çalışmanın Revize Edilmiş Modeli

Revize edilmiş araştırma modelinde tatmini beş boyutun etkilediği, tatminin tekrar ziyaret etme niyeti üzerindeki aracılık etkisi olduğu savunulmaktadır.

Tablo 3. Çalışmanın Hipotezleri

H1: Fast Food restoranın fiziki imkânları fast food restorandan elde edilen tatmini olumlu yönde etkiler.
H2: Fast Food restoranın çalışanlarının kalitesi fast food restorandan elde edilen tatmini olumlu yönde etkiler.
H3: Fast Food restoranın hizmet kalitesi fast food restorandan elde edilen tatmini olumlu yönde etkiler.
H4: Fast Food restoranın ürün kalitesi fast food restorandan elde edilen tatmini olumlu yönde etkiler.
H5: Fast Food restoranın fiyat performans algısı fast food restorandan elde edilen tatmini olumlu yönde etkiler.
H6: Fast Food restoranından elde edilen tatmin tekrar ziyaret etme niyetini olumlu yönde etkiler.
H7: Fast Food restoranın fiziki imkanları ile fast food restoranı tekrar ziyaret etme niyeti arasındaki ilişkide tatminin aracılık etkisi vardır.
H8: Fast Food restoranın çalışanlarının kalitesi ile fast food restoranı tekrar ziyaret etme niyeti arasındaki ilişkide tatminin aracılık etkisi vardır.
H9: Fast Food restoranın hizmet kalitesi ile fast food restoranı tekrar ziyaret etme niyeti arasındaki ilişkide tatminin aracılık etkisi vardır.
H10: Fast Food restoranın ürün kalitesi ile fast food restoranı tekrar ziyaret etme niyeti arasındaki ilişkide tatminin aracılık etkisi vardır.
H11: Fast Food restoranın fiyat performans algısı ile fast food restoranı tekrar ziyaret etme niyeti arasındaki ilişkide tatminin aracılık etkisi vardır.

Yapısal eşitlik modeli analizi yapmadan önce, açıklayıcı faktör analizi ile belirlenen faktör yapısını doğrulamak ve çalışmanın ölçüm modelinin geçerliğinin değerlendirilmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin standardize edilmiş faktör yük değerlerine ait t değerlerinin tümü 0,01 düzeyinde anlamlıdır (Tablo 4).

Tablo 4. Ölçüm Modeline İlişkin Doğrulayıcı Faktör Analizi Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ölçek Mad.				
		SRK*	A	CR	AVE
Fiziki İmkanlar	S2	0,59	0,824	0,82	0,50
	S3	0,64			
	S4	0,82			
	S5	0,72			
	S9	0,72			
Çalışan Kalitesi	S6	0,76	0,848	0,85	0,58
	S7	0,81			
	S8	0,74			
	S10	0,74			
Hizmet Kalitesi	S11	0,83	0,909	0,91	0,53
	S12	0,78			
	S13	0,77			
	S14	0,81			
	S15	0,73			
	S16	0,59			
	S17	0,72			
	S18	0,70			
	S19	0,62			
	Ürün Kalitesi	S20			
S23		0,85			
S24		0,91			
S25		0,72			
Fiyat	S26	0,96	0,878	0,89	0,73
	S27	0,89			
	S28	0,69			
Tatmin	T1	0,80	0,912	0,91	0,68
	T2	0,83			
	T3	0,76			
	T4	0,84			
	T5	0,88			
Tekrar Ziyaret Etme Niyeti	TSN1	0,84	0,869	0,87	0,69
	TSN2	0,79			
	TSN3	0,86			

CR = Birleşik Güvenirlik VE = Açıklanan Varyans
 α = Cronbach Alfa
 *Standard yük ve hata değerlerinin tamamı 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Doğrulayıcı faktör analizinde faktör modelinde yer alan bütün yolların anlamlı olması modelin uygunluğu için yeterli değildir. Modelin uygunluğunu test etmek için uyum iyiliği istatistikleri olarak adlandırılan bazı değerlendirme ölçütleri kullanılmaktadır. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin uyum iyiliği değerleri ve uyum iyiliği kriterleri Tablo 5'te verilmiştir. Model uyum değerleri incelendiğinde ise model uyum değerlerinin genel olarak iyi ve kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer aldığı değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, doğrulayıcı faktör analizi sonuçları incelendiğinde ölçüm modelinde yer alan tüm maddelerin model ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar dikkate alındığında veri setleri ve değişkenler ile yapısal modelin uygulanmasında bir sorun görülmemektedir.

Tablo 5. Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Yapısal Eşitlik Modeline İlişkin Uyum İndeksleri

Uyum İndeksi	DFA	Yapısal Eşitlik Modeli	İyi uyum ¹	Kabul Edilebilir uyum ¹
Ki-kare (X²)	858,33	862,00		
X²/df	1,81	1,80	0 ≤ X²/df ≤ 2	2 < X²/df ≤ 3
RMSA	0,06	0,06	0 ≤ RMSA ≤ ,05	,05 < RMSA ≤ ,08
CFI	0,97	0,97	,97 ≤ CFI ≤ 1,00	,95 < CFI ≤ ,97
AGFI	0,85	0,84	,90 ≤ AGFI ≤ 1,00	,85 < AGF ≤ ,90
NFI	0,94	0,94	,95 ≤ NFI ≤ 1,00	,90 < NFI ≤ ,95
NNFI	0,96	0,97	,97 ≤ NNFI ≤ 1,00	,95 < NNFI ≤ ,97
SRMR	0,059	0,059	0 ≤ SRMR ≤ ,05	,05 < SRMR ≤ ,10

¹**Kaynak:** Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. & Müller, H. (2003).

Doğrulayıcı faktör analizi kapsamında ölçüm modeline ilişkin yapı geçerliliği sınanmıştır. Yakınsama ve ayrışma geçerliliği yapı geçerliliğinin iki önemli göstergesidir (Ong ve Van Dulmen, 2007, s. 66). Bir ölçeğin yakınsama geçerliliğini sağlaması için ise birleşik güvenilirliğe sahip olması ve açıklanan ortalama varyansın belirli kriterleri sağlaması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981, s. 45). Yakınsama geçerliliğinin sağlanması için; doğrulayıcı faktör analizi kapsamında analiz edilen ölçüm modeline ait boyutların açıklanan ortalama varyans (AVE) değerlerinin 0.50 ve üzerinde ve birleşik güvenilirlik katsayılarının (CR) ise 0.70 değerinin üzerinde olması gerekmektedir (Hair vd., 1995, s. 642) Ölçeklerin yakınsama geçerliliğini değerlendirmek amacıyla AVE ve CR değerleri incelenmiş ve AVE değerlerinin 0,50 ve üzerinde, CR değerlerinin 0,70 ve üzerinde olduğu görülmüştür. Bu duruma göre çalışmanın ölçekleri yakınsama geçerliliğine sahiptir.

Ölçeklerin yakınsama geçerliliğine sahip olması yapı geçerliliğinden söz edebilmek için tek başına yeterli değildir. Daha öncede belirtildiği gibi ölçeklerin ayrışma geçerliliğine de sahip olması gerekmektedir. Ayrışma geçerliliği, bir modelde yer alan faktörlerin birbirlerinden ne derece ayrıştığını gösterir. Bir ölçeğin ayrışma geçerliliğini incelemek için her bir boyutun açıkladığı ortalama varyansın karakökü ile boyutlar arası korelasyon değerleri karşılaştırılır ve açıklanan ortalama varyansın boyutlar arası korelasyon değerlerinden yüksek olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981, s. 42). Tablo 6'da görüldüğü gibi, her boyutun açıklanan ortalama varyansının karekökü boyutların birbirleri ile olan korelasyonlarından yüksektir. Bu durum ölçeklerin ayrışma geçerliliğine sahip olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak yapı geçerliliği için aranan yakınsama ve ayrışma geçerliliği sağlanmaktadır. Araştırmada kullanılan tüm ölçekler yapı geçerliliğine sahiptir.

Araştırmanın hipotezlerini test etmeden önce araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlikleri sınanmıştır. Güvenirlik analizi yapmak amacıyla ölçeklerin Cronbach Alfa katsayıları hesaplanmış ve elde edilen değerlerin önerilen 0,70 (Nunnaly, 1978, s. 244)'den yüksek olduğu Tablo 5'te ortaya konmuştur. Cronbach Alfa değeri 0 ile 1

aralığında değer almaktadır. 0,60 ve üzeri değerler ölçeğin güvenilirliği açısından kabul edilebilir değerler olarak kabul edilmektedir (Malhotra, 2010, s. 39).

Araştırmanın ilk dört hipotezini test etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır. Araştırma modeline ilişkin uyum iyiliği değerleri dikkate alındığında, tüm uyum iyiliği değerlerinin iyi ve kabul edilebilir değerler içerisinde yer aldığı görülmektedir (Tablo 7). Yapısal eşitlik modellemesi analiz sonuçlarına göre (Tablo 4), Fast food restoranının fiziki imkânlarının ($\beta=0.19$, $t=2.25$, $p<0.05$), hizmet kalitesinin ($\beta=0.16$, $t=2.04$, $p<0.05$), ürün kalitesinin ($\beta=0.20$, $t=2.74$, $p<0.01$) ve ürünlerin fiyat performans düzeylerinin ($\beta=0.20$, $t=2.87$, $p<0.01$) fast food restoranından elde edilen tatmini üzerinde pozitif etkisi vardır. Fast food restoran çalışanlarının tatmin üzerine etkisi ise fiziki imkânlar, hizmet kalitesi, ürün kalitesi ve fiyat performans düzeyi fast food restoranlardan elde edilen tatminin %40'ını açıklamaktadır. Ayrıca, tatmin, fast food restoranı daha sonra da kullanma niyetini olumlu yönde etkilemektedir ($\beta=0.89$, $t=12.33$, $p<0.01$). Bu sonuçlara göre H_1 , H_3 , H_4 , H_5 ve H_6 hipotezleri desteklenirken H_2 hipotezi desteklenmemiştir.

Tablo 6. Yapılar arası Korelasyonlar ve Ayrışma Geçerlilikleri

	Fİ	ÇK	HK	ÜK	FİY	TAT	TSN
Fiziki imkânlar	0,71						
Çalışanların kalitesi	0,393*	0,76					
Hizmet kalitesi	0,287*	0,455*	0,73				
Ürün kalitesi	0,389*	0,255*	0,356*	0,84			
Fiyat	0,376*	0,165**	0,407*	0,320*	0,85		
Tatmin	0,432*	0,349*	0,403*	0,424*	0,432*	0,82	
Tekrar ziyaret etme niyeti	0,406*	0,329*	0,377*	0,409*	0,418*	0,739*	0,82

* p<0,001 ** p<0,05

Tablo 7. Hipotez Testi Sonuçları

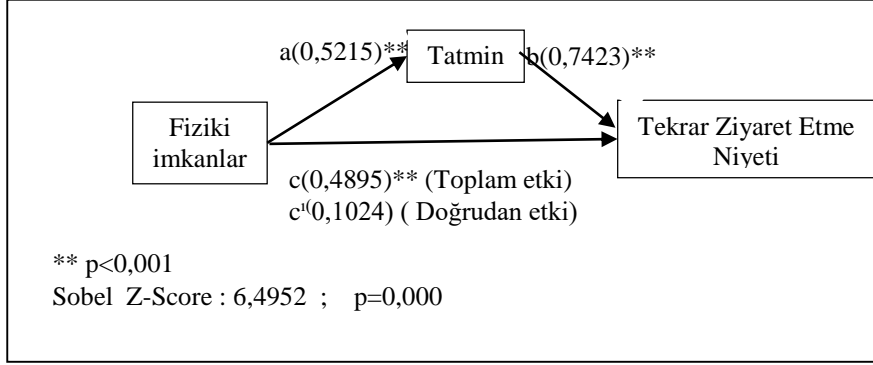
Hipotez	Katsayı	t değeri	Hipotez Testi
H₁ Fiziki imkânlar → Tatmin	0,19**	2,25	Desteklendi
H₂ Çalışanlar → Tatmin	0,14	1,68	Desteklenmedi
H₃ Hizmet kalitesi → Tatmin	0,16**	2,04	Desteklendi
H₄ Ürün kalitesi → Tatmin	0,20*	2,74	Desteklendi
H₅ Fiyat düzeyi → Tatmin	0,20*	2,87	Desteklendi
H₆ Tatmin → Tekrar ziyaret etme niyeti	0,89*	12,33	Desteklendi
Tatmin → R² = 0,40			
Tekrar ziyaret etme niyeti → R² = 0,79			

* p<0,001 ** p<0,05

Araştırmada, fiziki imkânlar, hizmet kalitesi, ürün kalitesi ve fiyat performans düzeyi algısının fast food restoranları tekrar ziyaret etme niyetleri üzerinde tatminin aracılık etkisi de belirlenmeye çalışılmıştır. Baron ve Kenny (1986)'e göre aracılık ilişkisinden söz edebilmek için yordayıcı ve aracı değişken arasındaki (a); aracı değişken ve yordanan değişken arasındaki (b) ve son olarak yordayıcı ve yordanan değişken arasındaki (c) ilişkiler anlamlı olmalıdır. Ayrıca, aracı değişken ile yordayıcı değişken birlikte modele dâhil olduğunda yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin anlamsız duruma gelmesi veya etkisinin düşmesi gerekmektedir. Söz konusu durumda ilişkinin derecesinde düşme meydana gelmesi “kısmi aracılığın” göstergesi olurken; ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmaması, “tam aracılığın” bir göstergesi olmaktadır (Şimşek, 2007, s. 23).

Aracılık hipotezlerini (H_7 , H_8 , H_9 , H_{10} , H_{11}) test etmek amacıyla SPSS paket programı üzerinde çalışan PROCESS olarak adlandırılan bir makro kullanılmıştır. Aracılık etkisinin anlamlılığını test etmek amacıyla ise sobel testinden yararlanılmıştır. Sobel testi sonucunda elde edilen Z skor katsayısı 1,96'dan büyük olması durumunda söz konusu aracı etkinin varlığından ve istatistiksel olarak anlamlılığından söz edilebilir (Frazier, vd., 2004, s. 128).

H_7 hipotezini test etmek amacıyla, Şekil 3'teki analiz sonuçları değerlendirildiğinde, fiziki imkânlar (yordayıcı) ve tatmin (aracı) arasında ($a=0,5215$, $p<0,001$); tatmin (aracı) ile tekrar ziyaret etme niyeti (yordanan) arasında ($b=0,7423$, $p<0,001$) ve fiziki imkân (yordayıcı) ile tekrar ziyaret niyeti (yordanan) arasında ($c=0,4895$, $p<0,001$) istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Söz konusu durumda, aracı etkiden söz edebilmek için olması gereken şartların sağlandığı görülmektedir. Fakat aracı etkinin olduğunu söyleyebilmek için aracı ve bağımsız değişkenler modele beraber girdiklerinde yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin var olup olmadığına veya ilişkinin derecesinin azalıp azalmadığına bakılmalıdır. Şekil 2 dikkate alındığında, fiziki imkânlar (yordayıcı) ile tatmin(aracı) birlikte modele dâhil olduğunda yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız duruma ($c1 = 0,1024$, $p> 0,10$) geldiği görülmektedir. Bu sonuca göre tam aracılık etkisinin varlığından söz edilebilmektedir. Fiziki imkânlar ile tatmin birlikte modele dâhil olduğunda, yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız duruma gelmesi aracı etkiden söz etmek için tek başına yeterli değildir. Söz konusu aracı etkinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını tespit etmek amacıyla Sobel testi uygulanmıştır. Sobel testi sonucuna göre (Z skor=8,5887, $p<0,001$) H_7 hipotezi kabul edilmiştir. Ayrıca, Tablo 9'da aracı etkinin gücünü ortaya koymak amacıyla dolaylı, doğrudan ve toplam etkilere ilişkin skorlara da yer verilmiştir.

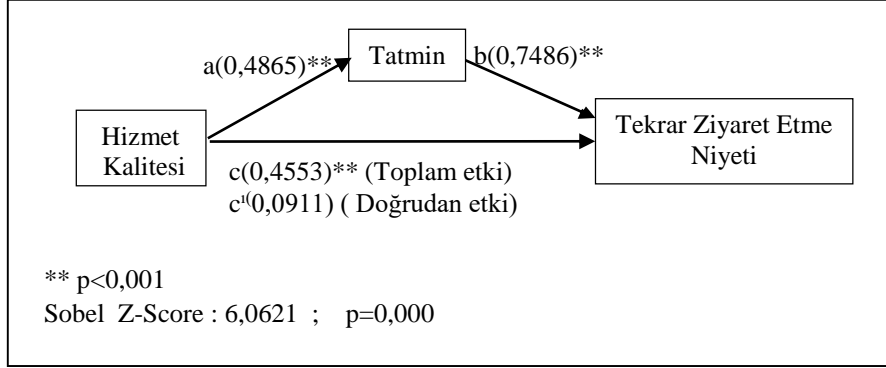
Şekil 3. Fiziki İmkânlar ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki İlişkide Tatminin Aracılık Etkisi

Tablo 8. Fiziki imkânlar, Tatmin ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki Etkiler

Etkiler	Nokta Tahmin	Katsayılar Çarpanı		
		z	P	Aracı Etki türü
Dolaylı etki	0,3871**	6,4952	.000**	Tam Aracılık
Toplam etki	0,4895**			
Doğrudan etki	0,1024			

Çalışanların kalitesinin tekrar ziyaret etme niyeti üzerine etkisinde tatminin aracılık etkisini inceleyen H_8 hipotezi desteklenmemiştir. Çünkü çalışmada H_2 hipotezi olan çalışanların kalitesi ile fast food restoranlardan elde edilen tatmin arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu durumda aracı etkinin varlığından söz edebilmemizin ön koşulu olan yordayıcı ve aracı değişken arasında ilişkinin var olması koşulu burada sağlanamamıştır. Doğrudan, dolaylı ve toplam etkininin gücüne ilişkin skorlara Tablo 8’de yer verilmiştir.

H_9 hipotezini test etmek amacıyla Şekil 4’teki analiz sonuçları incelendiğinde, hizmet kalitesi algısı ve tatmin arasında ($a=0,4865$, $p<0,001$); tatmin ile tekrar ziyaret etme niyeti arasında ($b=0,7486$, $p<0,001$) ve hizmet kalitesi algısı ile tekrar ziyaret etme niyeti arasında ($c=0,4553$, $p<0,001$) istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bu duruma göre aracılık etkisi koşulları sağlanmaktadır. Kullanım faydası algısı ile tatmin birlikte modele dâhil olduğunda yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız duruma ($c1 = 0,0911$, $p > 0,10$) geldiği görülmektedir. Bu sonuca göre tam aracılık etkisinin varlığından söz edilebilmekte olup, Sobel testi sonucuna göre (Z skor= $6,0621$, $p<0,001$) de H_9 hipotezi desteklenmiştir.

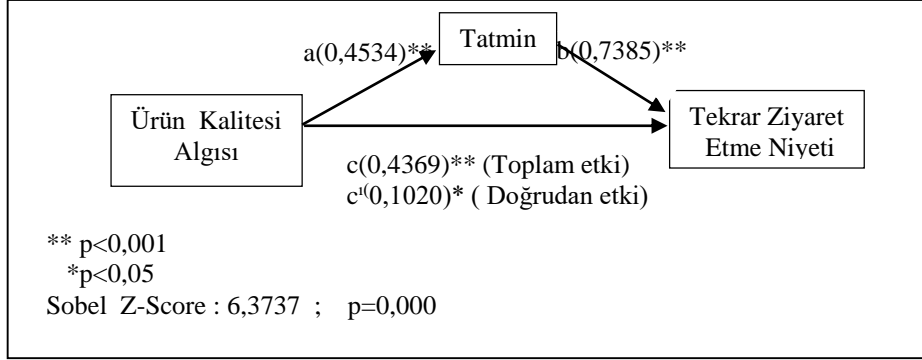

Şekil 4. Hizmet Kalitesi ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki İlişkide Tatminin Aracılık Etkisi

Tablo 9. Hizmet Kalitesi, Tatmin ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki Etkiler

Etkiler	Nokta Tahmin	Katsayılar Çarpanı		
		z	P	Aracı Etki türü
Dolaylı etki	0,3642**	6,0621	.000**	Tam Aracılık
Toplam etki	0,4553**			
Doğrudan etki	0,0911			

H_{10} hipotezini test etmek amacıyla Şekil 5'teki analiz sonuçları değerlendirildiğinde, ürün kalitesi algısı ve tatmin arasında ($a=0,4354$, $p < 0,001$); tatmin ile tekrar ziyaret etme niyeti arasında ($b=0,7385$, $p < 0,001$) ve ürün kalitesi algısı ile tekrar ziyaret etme niyeti arasında ($c=0,4369$, $p < 0,001$) istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Kullanım faydası algısı ile tatmin birlikte modele dâhil olduğunda yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu fakat gücünün azaldığı ($c1 = 0,1020$, $p < 0,05$) görülmektedir. Bu sonuca göre kısmi aracılık etkisinin varlığından söz edilebilmekte olup, Sobel test de sonucuna göre (Z skor= $6,3737$, $p < 0,001$) H_{10} hipotezi desteklenmiştir. Doğrudan, dolaylı ve toplam etkininin gücüne ilişkin skorlara Tablo 9'da yer verilmiştir.

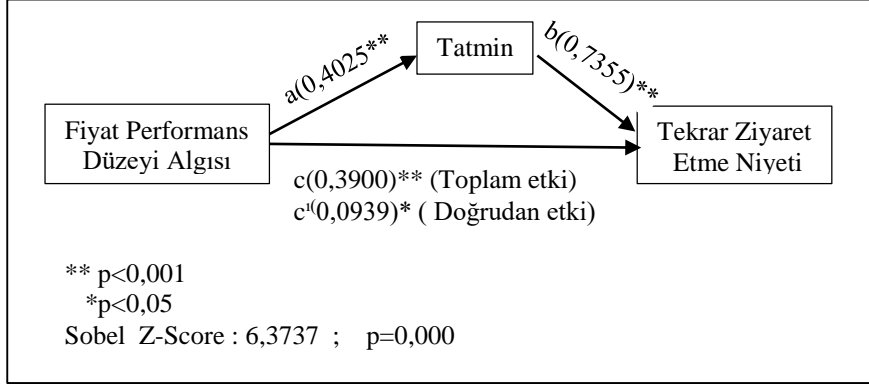

Şekil 5. Ürün Kalitesi ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki İlişkide Tatminin Aracılık Etkisi

Tablo 10. Ürün Kalitesi, Tatmin ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki Etkiler

Etkiler	Nokta Tahmin	Katsayılar Çarpanı		
		z	P	Aracı Etki türü
Dolaylı etki	0,3349**	6,3737	.000**	Kısmi Aracılık
Toplam etki	0,4369**			
Doğrudan etki	0,1020*			

H_{11} hipotezini test etmek amacıyla Şekil 6'daki analiz sonuçları değerlendirildiğinde, fiyat performans düzeyi algısı ve tatmin arasında ($a=0,4025$, $p < 0,001$); tatmin ile tekrar ziyaret etme niyeti arasında ($b=0,7355$, $p < 0,001$) ve fiyat performans düzeyi algısı ile tekrar ziyaret etme niyeti arasında ($c=0,3900$, $p < 0,001$) istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Fiyat performans düzeyi algısı ile tatmin birlikte modele dâhil olduğunda yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu fakat gücünün azaldığı ($c1 = 0,0939$, $p < 0,05$) görülmektedir. Bu sonuca göre kısmi aracılık etkisinin varlığından söz edilebilme olup, Sobel testi sonucuna göre (Z skor= $6,3737$, $p < 0,001$) de H_{11} hipotezi desteklenmiştir.

Şekil 6. Fiyat Düzeyi ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki İlişkide Tatminin Aracılık Etkisi

Tablo 11. Fiyat Düzeyi, Tatmin ve Tekrar Kullanma Niyeti Arasındaki Etkiler

Etkiler	Nokta Tahmin	Katsayılar Çarpanı		
		z	P	Aracı Etki türü
Dolaylı etki	0,2960**	6,3737	.000**	Kısmi Aracılık
Toplam etki	0,3900**			
Doğrudan etki	0,0939*			

H₇ hipotezini test etmek amacıyla Şekil 8'deki analiz sonuçları değerlendirildiğinde, kullanım keyfi ve tatmin arasında (a=0,4984, p<0,001); tatmin ile tekrar kullanma niyeti arasında (b=0,6897, p<0,001) ve kullanım keyfi algısı ile tekrar kullanma niyeti arasında (c=0,5104, p<0,001) istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Kullanım keyfi algısı ile tatmin birlikte modele dâhil olduğunda yordayıcı ve yordanan arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu fakat gücünün azaldığı (c1 =0,0193, p > 0,10) görülmektedir. Bu sonuca göre kısmi aracılık etkisinin varlığından söz edilebilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Müşterilere yüksek hizmet standartları sunabilmek, kaliteyi hep istenen seviyede tutabilmek veya arttırabilmek, özellikle fast food sektöründe yer alan işletmeler için önemli problemler arasında yer almaktadır. Müşteri memnuniyeti tüm işletmeler için bir işletmenin başarı ve başarısızlığını belirlemede en önemli faktör olarak bilinmektedir. Hızlı yiyecek işletmelerine gelen müşteriler, değişen sosyo-ekonomik şartlardan dolayı kısa sürede ihtiyaçlarını karşılamak istemektedirler. Teknolojinin gelişmesi, kentleşme, kadının iş hayatına atılması, yoğun iş temposu, seyahat etme, yalnız yaşama gibi etkenler nedeniyle insanlar beslemelerine daha az zaman ayırmakta ve geleneksel beslenme alışkanlıklarını değiştirmektedir. Türkiye'de fast food ve evlere servis pazarı büyüklüğünün toplam 10 milyar lira olduğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, fast food

pazarındaki tüketicilerin görüşleri önem arz etmekte ve çalışılması gereken konular arasında yer almaktadır.

Her ne kadar sağlıksız ürünler olarak yazılı ve görsel medyada sıklıkla rastlanılan ve eleştirilen ürün grupları olsalar da belirtilen faktörlere dayalı olarak bu tür işletmelerin sayıları artış göstermektedir. Bu ürünlerin talepleri yükselmektedir. Dolayısıyla bu tür işletmelerin üzerinde odaklanmaları gereken konuların neler olduğunun müşteri görüş ve deneyimlerine dayalı çalışmalarla yapılması önemlidir. Bu çalışma, Fast food restoranlarını ziyaret eden müşterilerin, tekrar ziyaretlerine etki eden faktörleri ortaya çıkarmak ve tatminin aracılık etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Hipotez test sonuçlarına göre; H₁ (fiziki imkânlar), H₃ (hizmet kalitesi), H₄ (ürün kalitesi) ve H₅ (fiyat düzeyi) desteklenirken, H₂ (çalışanlar) desteklenmemiştir. H₆ olarak ifade edilen tatminin tekrar ziyaret etme üzerindeki etkisi bulunmuş ve hipotez desteklenmiştir. İlgili diğer hipotezler incelendiğinde değişkenlerin kısmi ya da tam aracılık etkisi olduğu görülmüştür. İlgili literatür incelendiğinde sonuçların önceki çalışmaların sonuçlarıyla paralel çıktığı göze çarpmaktadır.

Çalışmanın başlıca kısıtları arasında zaman ve maliyet olup, sınırlı bir örneklem ile çalışılmıştır. Ayrıca, veriler kolayda örnekleme aracılığıyla toplandığı için sonuçlar tüm üniversite öğrencilerine genellememektedir. İleriki çalışmalarda, farklı örneklem gruplarıyla ve farklı değişkenlerle çalışma yürütülebilir.

Kaynaklar

- Akbaç C. & Boz I. (2005). Economic analysis of food at home and food away from home consumption and consumer behavior in Kahramanmaraş. *KSU Journal of Science and Engineering*, 8 (1), 122-131.
- Albayrak, A. (2014). Müşterilerin restoran seçimlerini etkileyen faktörler: İstanbul örneği, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25 (2), Güz: 190-201.
- Andersson, T. D. & Mossberg, L. (2004) The dining experience: do restaurants satisfy customer needs?. *Food Service Technology studies*, 4 (4), 171-177.
- Bae, J. I., S., Kim, T. J. & Foucar-Szocki, R. (2019). Consumer perceptions of restaurant employee smoking, *Journal of Foodservice Business Research*, 23 (1), 1-17.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (6), 1173-1182.
- Bayhan, M, Soba, M, Bildik, T. (2015). Hızlı hazır yemek (fast-food) sektöründe hizmet veren işletmelerin analitik hiyerarşi prosesi ile değerlendirilmesi: Pamukkale üniversitesi örneği. *Yönetim ve ekonomi araştırmaları dergisi*, 13 (1), 36-47.
- Cronin, J. J., Jr, Taylor, S. A., (1992). Measuring service quality: a reexamination and extension. *Journal of marketing*, 56 (3), 55-68.

- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Frazier, P. A., Tix, A. P. ve Baron, K. E. (2004). Testing moderator and mediator effects in counseling psychology research. *Journal of Counseling Psychology*, 51(1), 115-134.
- Ha, J. and Jang, S. (2010) Effects of service quality and food quality: The moderating role of atmospherics in an ethnic restaurant segment. *International Journal of Hospitality Management*, 29 (3), 520-529.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L. & Black, W. C. (1995). *Multivariate data analysis with readings* (4th Edition). New Jersey: Prentice Hall.
- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L. ve Black, W. C. (1998). *Multivariate Data Analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Hamşioğlu A. B (2013). Fast food ürünleri satın alan tüketicilerin yaşam tarzlarını belirlemeye yönelik bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6 (11), 17-34.
- Jensen, Ø. and Hansen, K. V. (2007) Consumer values among restaurant customers. *International Journal of Hospitality Management* 26 (3), 603-622.
- Johns, N., Howard, A., (1998). Customer expectations versus perceptions of service performance in the foodservice industry. *International Journal of Service Industry Management*, 9 (3), 248-265.
- Kara, A., Kaynak, E., & Kucukemiroglu, O. (1995). Marketing strategies for fast-food restaurants: a customer view. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 7 (4), 16-22.
- Keillor, B. D., Hult, G. T. M., Kandemir, D. (2004). A study of the service encounter in eight countries. *J. Int. Mark.* 12 (1), 9-35.
- Kim, W. G., Kim, H. B. (2004). Measuring customer-based restaurant brand equity. *Cornell Hotel Restaur. Adm. Q.* 45 (2), 115-131.
- Korkmaz, S. (2005). Fast food (hızlı yemek) pazarında rekabetçi stratejilerin etkinliği: Üniversite gençliğinin tercihlerinin üniversite gençliğinin tercihlerinin analizi. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi* 2, 22-39.
- Kotler, P. & Keller, K. L. (2009). *Marketing management*. Upper Saddle River, N.J: Pearson Prentice Hall.

- Liu, W. K., Lee, Y. S., Hung, L. M. (2017). The interrelationships among service quality, customer satisfaction, and customer loyalty: Examination of the fast-food industry. *Journal of Food service Business Research*, 20 (2), 146-162.
- Liu, Y., & Jang, S. S. (2009). Perceptions of Chinese restaurants in the US: What affects customer satisfaction and behavioral intentions? *International Journal of Hospitality Management*, 28(3), 338-348.
- Malhotra, N.K. (2010). *Marketing Research: An Applied Orientation*, 6th ed., New Jersey, *Pearson Education*.
- Mcneil. P. & Young, C. A. (2019). Customer satisfaction in gourmet food trucks: Exploring attributes and their relationship with customer satisfaction. *Journal of Foodservice Business Research* 22(4), 1-25.
- Namin, A. (2017). Revisiting customer's perception of service quality in fast food restaurants. *Journal of Retailing Consumer Services*, 34, 70-81.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory (2nd ed.)*. New York: McGraw-Hill.
- Ong, A. D. & Van Dulmen, M. H. N. (2007). *Handbook of Methods in Positive Psychology*. Oxford University Press.
- Öncü, M. A., Çatı, K. & Özbay, G. (2007). Hızlı yiyecek işletmelerinin tercihinde etkili olan faktörler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 317-336.
- Parasuraman, A., Zeithaml, A. and Berry, L. (1988). SERVQUAL: A multi-item scale for measuring consumer perceptions of the service quality. *Journal of Retailing*, 64 (1), 12-40.
- Pettijohn, L. S, Charles E., Pettijohn & Luke, R. S. (1997). An evaluation of fast-food restaurant satisfaction. *Journal of Restaurant & Foodservice Marketing*, 2 (3), 3-20.
- Qin H. G. & Prybutok V. R. (2008). Determinants of customer perceived service quality in fast-food restaurants and their relationship to customer satisfaction and behavioral intentions. *Quality Management Journal*, 15(2), 35-50.
- Quinton, B. (1991). The People's Choice, Restaurants and Institutions (February 6). pp. 34-60.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research*, 8(2), 23-74.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 70-91

Soriano, D. R. (2002). Customers' expectations factors in restaurants: The situation in Spain. *International Journal of Quality & Reliability Management* 19 (8-9), 1055-1067.

Spyridou, A. (2017). Perceived service quality and customer revisiting intention: the case of all you can eat Asian restaurants in southern Taiwan, MPRA Paper 88146, *University Library of Munich, Germany*.

Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş*. Ankara: Ekinoks Yayınları.

Tengiz, Z. M (2018). Üniversite öğrencilerinin fast food tüketimine yönelik tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ*.

www.marketingturkiye.com.tr

www.marketingturkiye.com.tr/haberler/turkiyede-fast-food-sektoru/.

RİSK İŞTAHININ PAY GETİRİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ*

Dilara DEMİREZ¹
Serkan Yılmaz KANDIR²

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, finansal piyasalarda riskin bir göstergesi olarak ülkemizde Aralık 2008 tarihinden itibaren hesaplanan Risk İştahı Endeksinin (RISE) pay getirileri üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Yerli yatırımcılar için değişim metodu ile hesaplanan RISE bağımsız değişken olarak kullanılmış ve BİST 100 endeksindeki değişim modele kontrol değişkeni olarak dâhil edilmiştir. Ocak 2009 - Ocak 2019 döneminde borsada işlem gören paylar, piyasa değerlerine göre sıralanmış ve en düşük piyasa değerine sahip %10'un içerisinde kalan paylardan portföy oluşturulmuştur. Risk iştahının pay getirileri üzerindeki etkisi çoklu regresyon modeli ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, risk iştahının pay getirileri üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. **Anahtar Kelimeler:** Risk İştahı, Risk İştahı Endeksi, Yatırımcı Duyarlılığı, Pay Getirileri

INVESTIGATING THE IMPACT OF RISK APPETITE ON STOCK RETURNS

ABSTRACT

The aim of this study is to determine whether the risk appetite index -which has been calculated in Turkey since December 2008 as an indicator of risk in financial markets- has an impact on stock returns. For domestic investors, RISE calculated by the change method is used as the independent variable and change in BIST 100 index is employed as the control variable in the model. The stocks traded in the stock market in the January 2009 - January 2019 period are ranked according to their market values and a portfolio is formed from the stocks with the lowest market value of 10%. The impact of risk appetite on stock returns is analyzed by multiple regression model. Findings suggest that risk appetite appears to have a limited impact on stock returns.

Keywords: Risk Appetite, Risk Appetite Index, Investor Sentiment, Stock Returns

Giriş

Pay getirilerinin incelenmesi finans literatürü için oldukça önemli bir araştırma konusudur. Yatırımcı tercihlerini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin pay getirilerine olan etkisi ile ilgili birçok çalışma mevcuttur. Geleneksel finans teorisi, yatırımcıların her zaman rasyonel olduklarını varsaymakta ve yatırım tercihlerini etkileyen faktörleri göz ardı etmektedir. Oysa gerçek hayatta yatırımcılar rasyonel değildir ve yatırım tercihlerini etkileyen birçok psikolojik faktör bulunmaktadır. Davranışsal finans, yatırım tercihlerini etkileyen bu psikolojik faktörleri, bilişsel hataları ve önyargıları incelemektedir. Yatırımcı tercihlerinin temeli ise yatırımcı duyarlılığına dayanmaktadır. Yapılan

¹ Öğr. Gör., Çag Üniversitesi, MYO, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, dilarademirez@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8315-3229

² Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, skandir@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7686-1099

* Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanan "Risk İştahının Pay Getirileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Received/Geliş: 11/06/2020 Accepted/Kabul: 19/11/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Kandır, S. Y., Demirez, D. (2020), "Risk İştahının Pay Getirileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.92-102.

çalışmalar, yatırımcı duyarlılığı ile pay getirileri arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Literatürde yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak tüketici güven endeksi, tüketici fiyat endeksi, yatırım ortaklıkları iskontosu ve korku endeksi gibi birçok farklı gösterge kullanılmıştır. Bu çalışmada, riskin yatırım kararları üzerindeki önemli etkisi göz önüne alınmış ve yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak risk iştahı endeksi kullanılarak risk iştahının pay getirileri üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Risk iştahı, yatırımcının risk taşıma istekliliği olarak tanımlanmakta ve bu istekliliğin ölçüsü olarak risk iştahı endeksi hesaplamaları yapılmaktadır. Risk iştahı değişkenlik gösterebilir ve bu değişimler piyasanın şekillenmesine sebep olabilir. Küresel risk iştahı endeksi olan, Korku Endeksinin (VIX) finansal piyasalar ve pay getirileri üzerindeki etkisi yapılan çalışmalarla kanıtlanmıştır. Türkiye’de risk iştahı göstergesi olarak hesaplanan Risk İştahı Endeksinin (RISE) pay getirilerine olan etkisi bu çalışma ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, Türkiye’de yapılan çalışmalar arasında RISE kullanılarak risk iştahı ile pay getirileri arasındaki ilişkiyi inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Literatürde, küresel risk iştahı endeksi olan VIX kullanılarak risk iştahının pay getirileri ile olan ilişkisi incelenmiştir. Ancak bu çalışmaların da sınırlı sayıda olduğu gözlenmiştir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından literatür özeti yapılmış, yatırımcı duyarlılığı ve yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak risk iştahı ile ilgili dünyada ve Türkiye’de yapılan çalışmalara yer verilmiştir. İzleyen bölümde araştırmanın yöntemi ve verileri açıklanmış, daha sonra araştırmanın bulguları sunulmuştur. Son bölümde ise sonuçlar yorumlanmıştır.

Literatür

Yatırımcı davranışlarının pay getirileri üzerindeki etkisine ilişkin yapılan araştırmaların incelenmesi sonucunda, pay getirileri ve yatırımcı duyarlılığı arasındaki ilişkinin varlığı ortaya çıkmış ve araştırmacılar tarafından farklı değişkenlerin yatırımcı duyarlılığının temsilcisi olarak kullanıldığı görülmüştür. Lee, Shleifer ve Thaler (1991)’in çalışması yatırımcı duyarlılığı konusunda öncü bir çalışma niteliğindedir ve sonrasında bu çalışmanın doğruluğunu test eden birçok farklı çalışma yapılmıştır. Yatırım ortaklıkları iskontosu ile yatırımcı duyarlılığından etkilenen menkul kıymetlerin fiyatlarının birlikte ve aynı yönde dalgalandığını ortaya koymuşlardır. Brown, Goetzmann, v.d. (2002), Japonya ve ABD piyasalarındaki günlük yatırım fonu akışlarında yatırımcı duyarlılığının etkisini araştırmışlardır. Elde edilen bulguya göre, günlük yatırım fonu akışları yatırımcıların borsa ile ilgili duyarlılıklarını artırabilmektedir. Her iki ülkede de duyarlılık faktörleri pay getirilerine önemli derecede açıklayıcı bir güç katmaktadır. Fisher ve Statman (2003), çalışmalarında tüketici güven endeksi ile pay getirileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ocak 1989-Aralık 2002 dönemini kapsayan çalışmaya göre, tüketici güvenindeki değişimler ile yatırımcı duyarlılığındaki değişimler arasında pozitif bir ilişki vardır. Bununla birlikte, yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak kullanılan tüketici güven endeksi ile pay getirileri arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Yüksek pay getirileri tüketici güvenini artırmaktadır. Baker ve Wurgler (2007), 1966-2005 yılları arasındaki geniş bir veri aralığını kapsayan çalışmalarında pay getirilerinin geleceğe yönelik tahmin edilmesinde etkili olan yatırımcı duyarlılığını araştırmışlardır. Duyarlılık

arttığında spekülâtif pay senetlerinde eş zamanlı olarak daha yüksek getiri elde edildiğini belirtmişlerdir. Tahvil benzeri pay senetleri ise daha az duyarlılık göstermektedir. Canbaş ve Kandır (2007), çalışmalarında yatırımcı duyarlılığının temsilcisi olarak yatırım ortaklıkları iskontosu, yatırım fonları ortalama fon akışı ve yatırımcıların net pay senedi alımlarının İMKB piyasa değerine oranını kullanmışlardır. 1997-2006 yılları arasında piyasada bilgiye değil söylentiye göre işlem yapan yatırımcıların bir risk oluşturduğu ve bu riskin yatırımcı duyarlılığından kaynaklandığı kabul edilmiştir. Çalışmada analizi yapılan üç yatırımcı duyarlılığı temsilcisinin de pay getirilerini tahmin etmede etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Olgaç ve Temizel (2008), çalışmalarında İMKB’de oluşan pay getirileri ile yatırımcı duyarlılığı arasındaki ilişkinin varlığını araştırmışlardır. Çalışma 2004-2007 dönemini kapsamakta olup; İMKB 30 endeksinin bir yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak Tüketici Güven Endeksi’ni etkilediği, İMKB 30 endeksindeki artışın yatırımcıların daha iyimser bir hâle gelerek güvenlerinin artmasına sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bolaman ve Mandacı (2014), çalışmalarında finansal kriz dönemini de dikkate almışlar ve 2003-2014 yıllarında yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak Tüketici Güven Endeksi ile pay piyasası arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. BİST 100 endeksinin düşüşü sonucu Tüketici Güven Endeksi’nde de bir düşüş görülmüştür. Aydoğan ve Vardar (2015), çalışmalarında Türkiye’deki yatırımcı duyarlılığının BİST sektör endeks getirileri üzerindeki etkisini 2004-2014 dönemi için incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, yatırımcılar hem rasyonel faktörlerden hem de söylenti gibi irrasyonel faktörlerden etkilenerek yatırım yapmaktadırlar. Alajekwu, Obialor ve Okoro (2017), çalışmalarında Nijerya pay piyasasında yatırımcı duyarlılığının gelecekteki getiriler üzerindeki etkisini araştırmışlardır. 2008-2015 dönemi için oluşturulan modelde yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak Tüketici Güven Endeksi kullanılmış, sonuçlar Tüketici Güven Endeksi’ndeki artışın Nijerya piyasasındaki pay getirileri üzerinde de artışa neden olduğunu göstermiştir. Fettahoğlu (2017), 2009-2015 yılları arasını kapsayan çalışmada yüksek duyarlılığın pay senedi fiyatını arttıracığı sonucuna ulaşmıştır. Gao ve Yang (2018), çalışmalarında yatırımcı alım satım davranışlarının ve yatırımcı duyarlılığının vadeli işlem piyasa getirilerine etkisini incelemişlerdir. 2010 - 2014 dönemine ait Çin pay senedi yatırımcıların kısa vadeli spekülâtif davranışlarını incelemek için günlük duyarlılık endeksi ve günlük yatırımcı alım satım endeksi oluşturulmuştur. Çalışmanın sonucunda yüksek yatırımcı alım satım davranışı ve yüksek yatırımcı duyarlılığının, duyarlılık-getiri ve davranış-getiri arasındaki pozitif ilişkiyi arttırdığı görülmüştür.

Bu çalışmayı Türkiye’de yapılan diğer çalışmalardan ayıran en önemli özellik, yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak “*risk iştahı endeksi*”nin kullanılmış olmasıdır. Sarwar (2012), çalışmada VIX’i bir yatırımcı korku göstergesi olarak değerlendirmiş; 1993-2007 yılları arasında VIX ile Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin (BRIC) ve ABD borsalarının getirileri arasındaki ilişkilerini incelemiştir. VIX ve pay senedi endeksi getirilerindeki günlük değişiklikler arasında güçlü bir olumsuz eş zamanlı ilişki olduğunu göstermiştir. VIX daha yüksek olduğunda bu negatif ilişki daha güçlüdür. Kaya ve Coşkun (2015), çalışmalarında 1995-2014 yılları arasında VIX endeksinin BİST üzerindeki etkisini ortaya koymuşlardır. Çalışmanın sonucunda VIX endeksinin BİST endeksini negatif olarak etkilediği tespit edilmiştir. So ve Lei (2015), çalışmalarında duyarlılığın borsa işlem hacmi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. VIX’deki değişimin,

işlem hacmindeki değişimi önemli ölçüde açıkladığı, ancak bu etkinin sadece yüksek duyarlılık dönemlerinde mevcut olduğu sonucuna varılmıştır. Chen ve Lien (2017), çalışmalarında davranışsal finans açısından duyuru günlerindeki getiri anomalisini açıklamışlardır. VIX'deki değişiklikler ile duyuru ve duyuru dışı günlerin getiri farkı arasında negatif bir ilişki olduğu görülmüştür. VIX bir dereceye kadar yatırımcı korku göstergesi olarak kabul edilmiş ve yatırımcı duyarlılığı daha iyimser hâle geldiğinde, makroekonomik duyuru etkisinin daha güçlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çelik, Dönmez ve Acar (2017), çalışmalarında makroekonomik faktörlerin Türkiye'deki yatırımcıların risk iştahı üzerindeki etkisini 2008-2017 dönemi için araştırmışlardır. Türkiye'de yatırımcıların risk iştahını etkileyen makroekonomik faktörlerin faiz oranları, döviz kuru, para arzı ve merkez bankası döviz rezervleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Faiz oranları ve döviz kurundaki artışın, risk iştahı üzerinde negatif bir etkisi varken, para arzı ve döviz rezervlerindeki artışın pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Smales (2017), çalışmasında 1990-2005 yılları arasında yatırımcı duyarlılığı ile pay getirileri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, VIX'deki artışların pay piyasalarındaki düşüşler ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. Shaikh (2018), çalışmasında Hindistan menkul kıymet piyasalarında 2009'dan 2015'e kadar olan dönem için volatilité endeksi ile pay senedi endeksleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Korkulu yatırımcıların pay piyasalarındaki oynaklığın artmasına neden oldukları ifade edilmiştir. Hindistan menkul kıymetler piyasasının gösterge pay senedi endeksleri, borsadaki oynaklık ile negatif ilişkilidir. Bulgular, volatilité endeksindeki değişim ile pay getirileri arasında güçlü bir negatif ilişki olduğunu göstermiştir. Volatilité endeksinin yatırımcıların korkularına ilişkin en iyi ölçüt olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şahin (2018), çalışmasında BİST 100 endeksinin VIX endeksinden önemli ölçüde etkilendiği ve VIX endeksindeki değişime güçlü bir şekilde reaksiyon gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada risk yönetimi açısından yatırımcıların, korku endeksini dikkatle izlemeleri gerektiği belirtilmiştir. Yatırımcıların korku endeksine göre pozisyon alarak olası zararlarını minimize etme ve hatta tersine, spekülâtif kazançlar elde etme imkânı bulabileceği ortaya koyulmuştur. İskenderoğlu ve Akdağ (2018), çalışmalarında Türkiye pay piyasasında yatırım yapan yatırımcılar için VIX endeksinin uzun dönemde artan veya azalan getirilere neden olmayacağını, dolayısıyla uzun dönemli yatırım yapan yatırımcıların VIX endeksindeki değişimlere duyarlı hareket etmemeleri gerektiğini önermişlerdir. İskenderoğlu ve Akdağ (2019), risk iştahı kavramını ve diğer değişkenlerle olan ilişkisini inceledikleri son çalışmalarında Risk İştahı Endeksi (RİSE) ile petrol fiyatları, döviz kurları, altın fiyatları ve faiz oranları arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını araştırmışlardır. 2008-2015 yıllarını inceleyen çalışmada risk iştahı, finansal istikrar göstergesi olarak kabul edilmiştir. Makroekonomik göstergelerde meydana gelen olumlu ya da olumsuz değişimlerin, yatırımcıların risk iştahlarını ve dolayısıyla yatırım tercihlerini etkileyecekleri sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma Yöntemi ve Veriler

Çalışmada; risk iştahı verileri Merkezi Kayıt Kuruluşu'ndan (MKK); oluşturulan portföy için gerekli olan pay getirisi verileri Finnet veri tabanından elde edilmiştir. BİST 100 endeksi verileri ise TCMB'nin web sitesinden alınmıştır. Örneklem, piyasa değeri sıralamasında en düşük piyasa değerine sahip %10'luk dilim içerisinde yer alan firmaların

pay getirilerinden oluşmaktadır. Lee, Shleifer ve Thaler (1991)'in çalışmalarında uyguladıkları yöntemden yola çıkılarak borsada işlem gören payların en küçük %10'u seçilmiştir. Portföy oluşturulurken öncelikle borsada işlem gören paylar piyasa değerlerine göre en düşükten en büyüğe doğru sıralanmıştır. Her yıl için ayrı ayrı yapılan bu sıralama sonrasında paylar, piyasa değerine göre 10 portföye ayrılmıştır. Piyasa değeri en düşük paylardan oluşan portföyde yer alan payların getirisi haftalık olarak hesaplanarak seri hâline getirilmiştir. Son olarak, portföyde yer alan paylardan eşit ağırlıklı olarak portföy getirisi hesaplanmıştır.

Analizlerde, Ocak 2009 - Ocak 2019 dönemine ait haftalık veriler kullanılmıştır. Başlangıç tarihi seçimi ülkemiz için hesaplanan RİSE'nin ilk veri tarihine dayanmaktadır. Çalışmada kullanılan risk iştahını ölçen veri ise yerli yatırımcıları kapsayan ve değişim yöntemi kullanılarak hesaplanan RİSE'dir.

Bu çalışma, risk iştahının pay getirilerine olan etkisini RİSE aracılığıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Risk iştahının pay getirileri üzerindeki etkisi, haftalık veriler kullanılarak çoklu regresyon yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu çerçevede, regresyon analizinde kullanılacak bağımlı değişken pay getirileri iken; bağımsız değişkenler RİSE ve BİST 100 endeksleridir.

Değişkenlere ilişkin getiri verileri aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır:

$$R_{i,t} = [(P_{i,t} - P_{i,t-1}) / P_{i,t-1}]$$

$R_{i,t}$: i payının t dönemdeki getirisi

$P_{i,t}$: i payının t dönemdeki fiyatı

$P_{i,t-1}$: i payının t-1 dönemdeki fiyatı

Araştırmanın örneklemi, araştırma dönemi ve gözlem sayısına ilişkin bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenler, Araştırma Dönemi ve Gözlem Sayısı

KULLANILAN VERİLER		ARAŞTIRMA DÖNEMİ	
DEĞİŞKEN	AÇIKLAMA	Haftalık Veri	Gözlem Sayısı
RİSE (Yerli Yatırımcılar)	Yerli yatırımcılar için MKK tarafından yayımlanan risk iştahı endeksi	09.01.2009-	523
		11.01.2019	
BİST100	Borsa İstanbul 100 Endeksi	09.01.2009-	523
		11.01.2019	
R	Borsa İstanbul’da işlem gören, piyasa değeri en düşük %10 firmanın paylarından oluşan portföy	09.01.2009-	523
		11.01.2019	

Bu çalışmada yatırımcı duyarlılığı RİSE ile temsil edilmiştir. Yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak bu göstergenin seçilmiş olmasının temel sebebi, incelenen literatürde uluslararası piyasalarda yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak VIX’in sıkça kullanılmış olmasıdır. Küresel risk iştahını gösteren VIX’in yatırımcı duyarlılığını hem psikolojik hem de finansal açıdan en iyi yansıtan göstergeler arasında olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık Türkiye’de ise risk iştahı endeksi olarak RİSE hesaplanmaktadır. İncelenen ulusal çalışmalarda, RİSE’nin yatırımcı duyarlılığının bir ölçütü olarak pay getirileri ile olan ilişkisinin dikkate alınmadığı görülmüştür.

Çalışmada kullanılan yerli yatırımcılara ait RİSE verileri, en düşük piyasa değerine sahip paylardan oluşan portföy getirileri ve BİST 100 endeks getirileri, Ocak 2009 - Ocak 2019 arası haftalık dönem (523 gözlem) olarak analize dâhil edilmiştir. Haftalık veriler kullanılarak oluşturulan çoklu endeks modelleri regresyon analizi ile test edilmiştir. Bu kapsamda çalışmada “E-Views” ekonometri paket programı yardımıyla çoklu regresyon analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada RİSE’nin pay getirileri üzerindeki etkisi çoklu regresyon analizi yöntemi kullanılarak araştırılmıştır.

Pay getirilerini yalnızca risk iştahı endeksine atfetmemek ve modelin açıklayıcı gücünü arttırmak amacıyla BİST 100 endeksi modele açıklayıcı değişken olarak eklenmiştir. Pay getirilerinin bağımlı değişken olarak dikkate alındığı regresyon modeli aşağıdaki gibidir:

$$R_{i,t} = \alpha_i + \beta_1 RİSE_t + \beta_2 BİST100_{t+} + e_{i,t} \quad (1)$$

$R_{i,t}$: i portföyünün t dönemdeki getirisi
α_i	: sabit terim
β_1	: Portföy getirisinin RİSE endeksine olan duyarlılığı
$RİSE_t$: RİSE endeksinin t dönemdeki getirisi
β_2	: Portföy getirisinin BİST 100 endeksine olan duyarlılığı
$BİST100_t$: BİST 100 endeksinin t dönemdeki getirisi
$e_{i,t}$: Hata terimi

Araştırma Bulguları

Çalışmanın bu bölümünde portföy getirileri ile RİSE (yerli yatırımcılar) ve BİST 100 endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu ilişki incelenirken ilk olarak, kullanılan bağımsız değişkenlere ait özet istatistikler incelenmiştir. İkinci olarak, değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı incelenmiştir. Üçüncü olarak modelde otokorelasyon ve değişen varyans sınaması yapılmıştır. Son olarak ise, regresyon analizi sonuçları detaylı olarak incelenmiştir.

Tablo 2’de bağımsız değişkenler olan RİSE (yerli yatırımcılar) ve BİST 100 endekslerine ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır.

Tablo 2. Bağımsız Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	Minimum	Maximum	Ortalama	Standart	Gözlem
	Değişim	Değişim	Değişim	Sapma	Sayısı
RİSE	-0,429215	0,373491	0,005270	0,101275	523
BİST 100	-0,133859	0,100208	0,002854	0,031995	523

Tablo 2 incelendiğinde RİSE’nin ortalama değişim oranı BİST 100 endeksinin değişim oranından daha yüksektir. RİSE’ye ait en yüksek değişim oranı %37 iken, BİST 100 endeksinin en yüksek değişim oranı %10’dur. Aynı şekilde en düşük değişim oranlarında da benzer farklar bulunmakta olup, RİSE’nin en düşük değişim oranı -%42 iken, BİST 100 endeksinin en düşük değişim oranı -%13’tür. Bu nedenle iki değişkenin ortalama değişimleri arasında çok ciddi bir fark bulunmamaktadır. Standart sapmalara bakıldığında ise, RİSE’deki değişkenliğin BİST 100’e göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Korelasyon, iki rassal değişken arasındaki doğrusal ilişkinin istatistiksel olarak yönünü ve gücünü belirler. Korelasyon katsayısı -1 ile +1 arasında bir değer almaktadır (Karan, 2013, s. 141). Korelasyon katsayısı, +1’e yaklaştıkça iki değişken arasında aynı yönde ilişki artar, değişkenlerden biri artarken diğeri de artar. -1’e yaklaştıkça iki değişken arasında ters yönlü ilişki artar, değişkenlerden biri artarken diğeri azalır. Korelasyon katsayısı 0’a yaklaştığında ise, iki değişken arasındaki ilişki zayıflamaktadır. Aşağıdaki tablo, değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarını göstermektedir.

Tablo 3. Değişkenler Arasındaki Korelasyon Katsayısı

	RİSE	BİST 100	R
RİSE	1	-0,222676	-0,008725
BİST 100	-0,222676	1	0,353324
R	-0,008725	0,353324	1

Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplandığında, bağımlı değişken olan pay getirileri (R) ile bağımsız değişken Risk İştahı Endeksi (RİSE) arasındaki korelasyon katsayısı 0'a yakın olduğu için, pay getirileri ile RİSE arasında çok zayıf bir ilişki bulunduğu kabul edilebilir. Modele açıklayıcı değişken olarak dahil edilen BİST 100 endeksi ile pay getirileri (R) arasındaki korelasyon katsayısı, bize iki değişken arasında orta derecede kuvvetli bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Bağımsız değişkenler arasında doğrusal veya doğrusala yakın ilişki olması “çoklu doğrusal bağlantı” olarak adlandırılmaktadır. Çoklu doğrusal bağlantı sorununun varlığı regresyon modelinde sapmalar olduğunu göstermektedir. Tablo 3'te RİSE ile BİST 100 arasındaki korelasyon katsayısı 0'a yakın çıktığından bu değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığı düşünülmektedir.

Eşitlik 1'in En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edilmesinden elde edilen bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	Olasılık
Sabit Terim	0,0090	0,0017	5,2798	0,0000
RİSE	0,0302	0,0172	1,7542	0,0080
BİST 100	0,4808	0,0545	8,8117	0,0000

Not: $R^2= 0,1299$, Düzeltilmiş $R^2= 0,1266$, F istatistiği= 38,8459, Olasılık (F istatistiği)= 0,0000

Tablo 4'ten elde edilen bulgulara göre, modele açıklayıcı değişken olarak dâhil edilen BİST 100 endeksi pay getirileri üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. RİSE değişkeninin ise pay getirileri üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu görülmüştür.

Regresyon modeline ilişkin R^2 değeri %12 olarak bulunmuş olup, bu değer yüksek değildir. Modeldeki bağımsız değişkenler pay getirilerindeki değişimin %12'sini açıklamaktadır. Geriye kalan %88'lik kısım farklı değişkenler tarafından etkilenmektedir. Tahmin sonucunda elde edilen F test istatistiği değeri istatistiksel olarak anlamlıdır ve modelin genel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Regresyon analizi sonucunda, yerli yatırımcılara ait RİSE'nin portföy getirileri üzerinde istatistiksel bakımdan çok güçlü olmayan, sınırlı bir etkisi olduğu görülmüştür. Bu sınırlı ilişki, Chen ve Lien (2017) ile İskenderoğlu ve Akdağ (2018) tarafından VIX endeksi kullanılarak farklı piyasalar üzerinden elde edilen bulgular ile uyumluluk göstermektedir. Türkiye'de RİSE'nin kullanılarak pay getirileri ile ilişkisinin incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanılmamasına karşılık, yapılan uluslararası çalışmalarda ilişki derecesi ve dönemi farklılaşsa da genellikle VIX ile pay getirileri arasında anlamlı ve güçlü ilişkinin bulunduğu görülmüştür.

Sonuç

Pay getirileri üzerinde etkili faktörlere yönelik yapılan çalışmalar finans literatüründe önemli bir yere sahiptir. Dünyada yapılan çalışmalar incelendiğinde, küresel risk iştahı endeksi olan VIX'in pay getirilerine olan etkisinin araştırıldığı ve VIX'in pay getirileri üzerinde bazı çalışmalarda sınırlı, bazı çalışmalarda ise güçlü bir etkisinin bulunduğu belirlenmiştir. Türkiye'de risk iştahını temsil eden Risk İştahı Endeksinin (RİSE) pay getirileri üzerindeki etkisini inceleyen herhangi bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. Risk iştahı, yatırımcıların risk taşıma istekliliğini göstermektedir. Yatırımcının risk iştahının değişmesi, yatırım tercihlerinin de değişeceği anlamına gelmektedir. Bu nedenle, çalışmada risk iştahı bir yatırımcı duyarlılığı temsilcisi olarak kabul edilmiştir.

Çalışmada yerli yatırımcı RİSE'nin pay getirileri üzerindeki etkisi çoklu regresyon analizi yöntemi ile araştırılmıştır. Örneklem olarak, 09.01.2009-11.01.2019 arasındaki haftalık veriler kullanılmıştır. Bağımlı değişken Borsa İstanbul'da işlem gören, piyasa değeri sıralamasında en düşük piyasa değerine sahip %10'luk dilim içerisinde yer alan firmaların paylarından oluşan portföy getirisi, bağımsız değişkenler ise MKK tarafından yayınlanan RİSE ve BİST 100 endeksidir.

Çalışmanın sonucunda, yerli yatırımcılara ait RİSE değişim değerlerinin oluşturulan portföyün pay getirileri üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Modelin genel olarak anlamlı olmasıyla birlikte, RİSE ve BİST 100 endekslerinin pay getirilerindeki değişimin %12'sini açıkladığı görülmüştür. Elde edilen bu sonuç normal karşılanabilir. Çünkü pay getirilerini etkileyen çok sayıda farklı faktörün varlığı bilinmektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkinin sınırlı olduğu göz önünde bulundurularak bu çalışmadan elde edilen sonuçların daha kapsamlı yeni çalışmaların konusunu oluşturacağı söylenebilir.

Literatürde, risk iştahını konu alan çalışmalar yetersiz sayıda ve sınırlıdır. Bu bağlamda çalışmanın ilgili alandaki eksikliği giderebileceği düşünülmektedir. Ayrıca risk iştahının pay getirilerine olan etkisinin incelenmesi sebebiyle konunun özgünlük taşıması bakımından finans literatürüne katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmanın sonucu özellikle bireysel yatırımcılar açısından önem taşımaktadır. Finansal piyasada işlem yapan veya yapmayı düşünen bireysel yatırımcılar, risk iştahı endeksinin piyasayı ve pay getirilerini ne düzeyde etkilediğini inceleyebilecekler ve yatırım kararlarını verirken bu verilerden yararlanabileceklerdir.

Kaynaklar

- Alajekwu, U.B., Obialor, M.C. ve Okoro, C.O. (2017). Effect of investor sentiment on future returns in The Nigerian stock market. *Annals of Spiru Haret University Economic Series*, s.103-126.
- Aydoğan, B. ve Vardar, G. (2015). Yatırımcı duyarlılığının Borsa İstanbul sektör endeks getirileri üzerine etkisi. *Maliye Finans Yazıları*, (104): 29-52.
- Baker, M. ve Wurgler, J. (2007). Investor sentiment in the stock market. *Journal of Economic Perspectives*, 21(2): 129-151.
- Bolaman, Ö. ve Mandacı, P.E. (2014). Effect of investor sentiment on stock markets. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 6(11): 51-64.
- Brown, S.J., Goetzmann, W.N., vd. (2002). Investor sentiment in Japanese and U.S. daily mutual fund flows. *Yale ICF Working Paper*, No: 02-09.
- Canbaş, S. ve Kandır, S.Y. (2007). Yatırımcı duyarlılığının İMKB sektör getirileri üzerindeki etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2): 219-248.
- Chen, H. ve Lien C. (2017). Market reaction to macroeconomic news: The role of investor sentiment. *Asia-Pacific Journal of Financial Studies*, (46): 853-875.
- Çelik, S., Dönmez, E. ve Acar, B. (2017). Risk iştahının belirleyicileri: Türkiye örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10): 152-162.
- Fettahoğlu, S. (2017). Yatırımcı duyarlılığının pay senedi fiyatı üzerindeki etkisi: BİST’de bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (16): 443-454.
- Fisher, K.L. ve Statman, M. (2003). Consumer confidence and stock returns. *The Journal of Portfolio Management*, 115-127.
- Gao, B. ve Yang, C. (2018). Investor trading behavior and sentiment in futures markets. *Emerging Markets Finance & Trade*, (54): 707-720.
- İskenderoğlu, Ö. ve Akdağ, S. (2018). VIX korku endeksi ile çeşitli ülkelerin hisse senedi endeks getirileri arasında bir nedensellik analizi. *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi Bildiri Kitabı*, 556-572.
- İskenderoğlu, Ö. ve Akdağ, S. (2019). Risk iştahı ile petrol fiyatları, döviz kuru, altın fiyatları ve faiz oranları arasında nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20(1): 1-14.
- Karan, M. B. (2013). *Yatırım analizi ve portföy yönetimi (Dördüncü Baskı)*. Ankara: Gazi

Kitabevi.

- Kaya, A. ve Coşkun, A. (2015). VIX endeksi menkul kıymet piyasalarının bir nedeni midir? Borsa İstanbul örneği. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1): 175-186.
- Lee, C. M. C., Shleifer, A. ve Thaler, R.H. (1991). Investor sentiment and the closed-end fund puzzle. *The Journal of Finance*, 46(1): 75-109.
- Merkezi Kayıt Kuruluşu A.Ş., https://www.mkk.com.tr/tr/content/Yatirimci_Hizmetleri/e-VERI, Mart 2019.
- Olgaç, S. ve Temizel, F. (2008). Yatırımcı duyarlılığı hisse senedi getirileri ilişkisi: Türkiye örneği. *TİSK Akademi*, (2): 224-239.
- Sarwar, G. (2012). Is VIX an investor fear gauge in BRIC equity markets? *Journal of Multinational Financial Management*, (22): 55-65.
- Shaikh, I. (2018). Investors' fear and stock returns: evidence from national stock exchange of India. *İnşinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 29(1): 4-12.
- Smales, L.A. (2017). The importance of fear: investor sentiment and stock market returns. *Applied Economics*, 49(34): 3395-3421.
- So, S. M. S. ve Lei, V. U. T. (2015). On the relationship between investor sentiment, VIX and trading volume. *Risk Governance & Control: Financial Markets & Institutions*, 5(4): 114-122.
- Şahin, C. (2018). Korku endeksi hisse senedi piyasaları üzerinde etkili midir? Borsa İstanbul üzerine bir uygulama. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 10(37): 11-17.

KÜLTÜR VE EDEBİYATIMIZDA DİCLE

Mehmet ULUCAN¹

ÖZ

Kültür, sanat ve edebiyatımızda anasır-ı erbaa olarak bilinen; toprak, su, hava ve ateşle ilgili çeşitli inançlar, değerler ve gelenekler vardır. Coğrafyanın birer parçası olan bu unsurlar, bütün canlılar gibi insanları derinden etkilemektedir. Dağlar, ovalar, nehirler, çaylar, dereler; yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, iklim şartları, coğrafyanın önemli varlıklarıdır. Bunlardan biri olan suya yaşamın/canlılığın kaynağı olarak bakılır ve inanılır. Çünkü suların ancak dörtte biri, insanlar ve canlılar tarafından kullanılabilir. Dünya, canlıların çoğu ve insanların tamamı için suyu az veya kıtır, dolayısıyla su; hayattır, nimettir, azizdir. Yeryüzündeki sular; okyanuslar, denizler, göller, nehirler, akarsular, çaylar ve derelerde bulunur. Ülkemizde doğup sınırlarımızı aşan yaklaşık 2000 km uzunluğundaki Dicle, Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar (Gölcük) gölünden ve güneyindeki Hazar Baba dağından çıkan, İran ile Irak'taki bazı suların katılmasıyla güçlenerek Fırat nehri ile birleşip Şattularap adıyla/olarak Basra körfezinde denize dökülmektedir. Dicle nehri ile ilgili dilden kültüre, inançtan ahlaka, ekonomiden siyasete, gelenekten eğitime, sanattan estetiğe kadar etki(lenim)ler görülmektedir. Bu yüzden çalışmamızı, "Şiir(imiz) ve Dicle" adıyla/diye sınırlandırdık. Çalışmamızda Giriş, Dicle-Fırat, Dicle-Şiir, Dicle-Kutsiyet, Dicle-Siyaset, Dicle-Cinsiyet ve Dicle-Aşk ilişkisi başlıkları altında inceleme ve değerlendirmelerde bulunduk.

Anahtar Kelimeler: Dicle, Fırat, Tarih, Edebiyat, Şiir

TIGRIS/DICLE IN OUR CULTURE AND LITERATURE

ABSTRACT

There are various beliefs, values and traditions related to earth, water, air and fire, which are known as four elements in our culture, art and literature. Similar to all living beings, these elements, which are a part of geography, affect people intensely. Mountains, plains, rivers, streams, underground and surface resources, climatic conditions are important assets of the geography. Among them, water is considered as and believed to be the source of life / vitality since only a quarter of the all water resources can be used by humans and other living beings. Water is scarce or limited for most of the living beings and humans, hence; water is life, blessing and saint. Water resources on earth consist of oceans, seas, lakes, rivers, and streams. The 2000-km-long Tigris, born in Turkey and crossing Turkish borders, emerges from the Hazarlake in the southeast of Elazığ and the Hazar Baba Mountain in the south, joins with the river Euphrates and flows into the sea in the Persian Gulf under the name of Şattularap. Effects and influences of Tigris can be observed in a wide range of areas including language, culture, faith, economy, politics, tradition, education, art and aesthetics. Therefore, the scope of this study is limited to "Tigris in Turkish Poetry". This study comprises of the following parts: introduction, Tigris-Euphrates, Tigris-Poetry, Tigris-Holiness, Tigris-Politics, Tigris-Gender and Tigris-Love

Keywords: Tigris, Euphrates, History, Literature, Poetry

Giriş

Kültür, inanç ve sanatımızda daha çok edebiyatımızda yer alan ve anasır-ı erbaa olarak bilinen; toprak, su, hava ve ateş, varlığı oluşturmakta, tamamlamakta ve devamını sağlamaktadır. Bu unsurlar, tabiatın bir gereği ve gerçeği olarak çeşitli özellikler taşır. Gelenek ve kültürlerde hava ve ateşin eril, toprak ve suyun dişil olduğuna inanılır. Haddizatında hava olmazsa ateş yanmaz, su olmazsa toprak verimli olmaz. Başka bir

¹ Doç.Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, ulucanmho23@gmail.com, ORCID:0000-0001-8445-3127.

Received/Geliş: 10/07/2020 Accepted/Kabul: 23/11/2020, Conceptual Article/Kavramsal Makale

Cite as/Alıntı: Ulucan, M. (2020), "Kültür ve Edebiyatımızda Dicle", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.103-122.

ifade ile su olmayınca toprak verimlilik özelliğini; aynı şekilde hava olmayınca da ateş yakıcılık özelliğini taşımaz. Bu unsurlar, bilinen en karakteristik özellikleriyle bile birbirine ve diğer unsurlara ihtiyaç duyarlar. Klasik edebiyatımızda özellikle de tasavvufi eserlerde daha çok toprak ve su ön plana çık(arıl)mıştır. Tasavvuf kültür ve edebiyatında önemli bir yere sahip olan anasır-ı erbaa ile ilgili bilimsel çalışmalar ile yorum ve değerlendirmelere bakıldığında; bu unsurlardan daha çok toprak ve suyun üzerinde durulduğu görülür. Çünkü başından beri insanlar ve diğer canlılar için toprağın ve suyun ne derecede önemli olduğu bilinmektedir. İnsanoğlu, hava ve ateşe oranla toprak ve suyu daha somut bir gerçeklik ve ihtiyaç olarak görmüş ve değerlendirmiştir. Ancak gerçekte bu unsurlardan hiçbirinin önemi diğer(ler)inden daha az değildir.

Toprağın önemi, bütün canlılar için diğer unsurlar kadar büyüktür. Kuran'da; Âdem'in topraktan yaratıldığı üzerinde durulur. Araf suresi 12 ve 13. ayetlerde; "Allah buyurur: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? İblis cevap verir: Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten onu çamurdan yarattın. Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık! Artık sen aşağılıklardansın" diye anlatılır. Ayrıca toprağın tevazu, yumuşaklık, şefkat ve merhamet özelliğiyle dile getirildiği de bilinir. Kuran'da (g)azap verici özelliği dile getirilmesine rağmen yeryüzü veya toprak, eski/klasik edebiyatımızda daha çok olumlu taraflarıyla öne çıkarılmaktadır. Ancak su olmayınca toprağın bu özelliklerinin hiçbiri ortaya çıkmaz ve anlamlı olamaz. Aynı zamanda bütün destanlarda da varlığını suyla başladığına işaret vardır. Sadece Türk destanlarında değil, neredeyse bütün destanlar, "Önce su vardı..." diye/ile başlar. "Su var oluş kaynaklarından biri olması dolayısıyla insanoğlunun hayatını doğrudan ilgilendiren bir unsurdur. Su, mitoloji, hikâye, destan, dinî eserlerin bir kısmında kutsal anlamlarda kullanılmıştır" (Karabulut, 2015, s. 67).

Ateş, dört unsurdan en tehlikelisi ve daha çok suyun zıddı özellikleriyle bilinir ve değerlendirilir. Çünkü tarih boyunca ateş, sebep olduğu yangınlar dolayısıyla en tehlikeli, yok edici ve acıtırıcı özelliğiyle öne çıkmaktadır. Öyle ki eski Mısır'da yangınların her şeyi yiyip bitiren bir canavar olduğuna inanıl(ır)mış. Bu yüzden yangınlar, öteden beri bir afet bir felaket olarak değerlendirilir. Su olmayınca ateş, bu yok edici özelliğiyle her şeyin sonunu getirebilir. Ancak ateşin, insan kontrolünde ve kararında kullanıldığında son derece yararlı olduğu bir gerçektir. Buna karşın su ve/ya yağmur vb. nimet, rahmet ve aziz olarak bilinir ve değerlendirilir.

Hava, dört unsur içerisinde değeri ve önemi en geç ve en az bilinen unsurdur, denebilir. Canlılar içinde özellikle insan için diğer unsurlardan en kritik öneme sahip olanı havadır. Toprak, su ve ateşsiz belki belli bir süreye kadar yaşanabilmesi mümkün iken havasız çok kısa bir süre ancak yaşanabilir. Önemi geç anlaşılmasına rağmen havanın çok değerli bir unsur olduğu gerçektir. Hem karada hem suda yaşayanlar için hava elzemdir. Nasıl ki içinde yaşayan canlılar için su elzem ise karada yaşayan canlılar için de -suda yaşayanlar da dâhil olmak üzere- hava öyledir. Ancak insanoğlu, uzunca bir süre ya da son zamanlara kadar havanın önemini, suyun içinde yaşayan canlılar/balıklar gibi/kadar değerlendirmiştir, denebilir. Başka bir ifade ile yeteri kadar havanın öneminin farkında olunamamıştır.

Zaman geçtikçe ve şartlar değiştikçe dört unsurun her biriyle ilgili önem ve özelliklerin değiştiği, geliştiği ve çoğaldığı görülmektedir. Dört unsurdan özellikle su, toprak ve havayla ilgili yeni tespitler ve değerlendirmeler giderek artmaktadır. Bu unsurların özelliklerinde meydana gelen değişikliklerden bozulma, kirlenme, artma,

azalma vb. dikkatle takip edilmektedir. Toprak ve su birbiriyle doğrudan ilgili unsurlar olduğu için bunlara bağlı olarak geçmişte yaşananlar, günümüzde ve gelecekte çok daha şiddetli bir şekilde gerçekleşecek ve yaşanacaktır. Son zamanlarda iklim değişimleri ile ilgili meydana gelen ve geleceklerle ilgili senaryolarda; buzulların erimesi, okyanus ve denizlerin yükselmesi veya çekilmesi, kullanılabilir suların azalması gibi durumlarda; insanlar, toplumlar ve devletler arasında beklenmedik olayların vuku bulması kaçınılmazdır. Çünkü toprak, üzerinde yaşanabilir olması ve böyle kalması için gerekli olan su, bütün canlılarla birlikte özellikle insanlar için vazgeçilmezdir. Bugün ve gelecekte dört unsurun birbiriyle olan ilgisinin önem arz ettiği görülmekte ve bilinmektedir.

İnsanların içebilecekleri ve kullanılabilecekleri sular; yeryüzü ve yeraltı sularıdır. Yeryüzündeki sular; göl, nehir, akarsu, çay, dere vb. şekillerde bulunur. Bu sular; tarih boyunca insanlar tarafından daha verimli kullanılabilmesi için çeşitli müdahalelere maruz kalmıştır. Baraj, gölet, kanal, kuyu, çeşme, sarnıç, bent, köprü vb. sulara yönelik insan eliyle yapılan yapı(t)lardır. Suların üzerinde farklı amaçlarla kullanılan yine insan eliyle yapılmış pek çok araç geliştirilmiştir. Ağaçtan/kütüklerden tutun keleğe, yelkenlilerin her çeşidinden modern yat ve botlara hatta denizaltılara kadar birçok araç hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca sularla ilgili su altı ve su üstünde farklı amaçlarla kullanılan pek çok yeni araç ve gereçler, üretilmeye ve geliştirilmeye devam etmektedir.

İnsanoğlu tarafından kullanılan suların çoğunun -tatlı- akarsular olduğu bilinmektedir. Dünyanın önemli akarsularından biri olan Dicle, bizim için de her bakımdan önemlidir. “*Dicle ismi, aslı Sümerce İdigna olan Akkadca İdiglat adının Arapçalaşmış şeklidir*” (Tuncel, 1994, s. 281). Dicle nehri, yaklaşık 2000 km uzunluğa sahiptir. Nehrin Türkiye sınırları içinde kalan kısmı yaklaşık 520 km’dir. Sınırlarımız içindeki uzunluğu az olmakla birlikte uzun nehirlerden biridir. Elazığ’ın Sivrice ilçesindeki Hazar (Gölcük) gölünden çıkar. “*Fırat’ın yatağı ve havzası, Dicle’nin iki katı olduğu halde sevk ettiği su ondan azdır*” (Karahan, 1989, s. 7). Dicle’nin Türkiye ile diğer ülkelerdeki insanlar için büyük önem arz ettiği bir gerçektir.

Nehirler, akarsular, çaylar ve dereler, her zaman insanlar için çok değerli olmuştur. Çünkü insanoğlu, çevreyi kendi algı ve algılamalarıyla yaşar ve değerlendirir. Çevrede bulunan dağlar, ovalar, nehirler, göller ve bitkiler, insana çeşitli imajlar sağlar. “*Bu imajları tasvir etmek üzere coğrafyacıların ‘çevresel algı’ terimini kullandıkları bilinmektedir. Çevresel algı, her insanın zihninde taşıdığı çevre imajıdır*” (Karakuzulu-Atnur, 2007, s. 158). Dicle’nin de din, kültür, tarih, dil ve edebiyatımızdaki yerinin büyük olduğu ve zengin imajlar taşıdığı bilinmektedir. Bu imajların ve değerlerin farklı alan ve disiplinlerle de ilgisinin olduğu açıktır. “*Coğrafyanın etkilerinden tamamen bağımsız bir bilim ve sanat düşünülemez*” (Aktaş, 2012, s. 1). Bugün, siyasî sınırlarımızın dışında olan ama kültür ve gönül coğrafyamızın sınırları içerisinde olmaya/kalmaya devam eden birçok dağ, ova, nehir, şehir vb. varlıklar, hâlâ bizim için önemli ve değerlidir. Çünkü “*fenomenolojik bağlamda coğrafya yoksa tarih de yoktur, edebiyat da yoktur. Coğrafya yoksa sanatçılar hangi iklimin suyunu içerek havasını teneffüs ederek ve hangi olayların, hangi duyguların hangi coğrafyada yaşanmış aşkların şiirini yazacaklardır?*” (Aktaş, 2012, s. 11).

Kültürü, belirli bir zamanda ve yerde yaşayan belirli bir grup insanın karakteristik yaşam tarzı olarak değerlendirmek mümkündür. Kültür coğrafyasını veya kültürel coğrafyayı da “*insanların içinde yaşadıkları fizikî çevreden çok, insan kültürlerinin*

vurgulandığı bir anlam” (Tümertekin-Özgüç, 2015, s. 95) olarak değerlendirebiliriz. Bir kültürün *“ilk ortaya çıktığı yere, o kültürün kaynak alanı, yani kültür ocağı denir”* (Tümertekin-Özgüç, 2015, s. 95). Bugün, Orta Asya’da, Balkanlarda, Kafkaslarda ve Orta Doğu’da hatta Kuzey Afrika’daki tarihî, kültürel ve coğrafi unsurlar, bizim için geçmiştekiyle aynı durumdadır. Bunlar, hangi bölge veya ülkede olursa olsun, hangi coğrafi alanda kalırsa kalsın, oralarda kimler yaşarsa yaşasın bizim için sevimsizdirler. *“Coğrafyamız ne kadar geniş olursa gönlümüz, muhabbetimiz ve ufkumuz da o kadar geniş olur”* (Dursun, 2016, s. 280). Örneğin olumsuz imge ve imajlar taşıyan bir Rumeli türküsünde: *“Selanik, Selanik kahpe Selanik/Suyunu içtim bulanık”* diye anılsa da Selanik; bugün veya gelecekte hiçbir Türk’ün veya Müslüman’ın yaşamadığı bir şehir bile olsa tek bir özelliğinden dolayı yine bizim için değerli ve sevimli olacak ve hep öyle kalacaktır. Çünkü genel veya özel olarak tarihi ve coğrafyayı anlayamayanlar, geleceği anlamlandıramazlar. *“Coğrafyayı sevmeyen, coğrafyayla dost olmayan tarihi sevemez, tarihi anlayamaz”* (Dursun, 2016, s. 158).

Bu unsurlar ve değerler, başından beri sanatımızın her dalında olduğu gibi edebiyatımız ve şiirimizde hep yer bulmuş ve böyle olmaya devam etmektedir. Çünkü sanat ve edebiyat özellikle şiir, daima olumlu ve olumsuz gelişmelere karşı bir özlem, bir haykırış, bir direnme özelliği taşımıştır. Dolayısıyla *“Türk şiiri içerisinde geçen kavimlerin, ülkelerin, kentlerin ve coğrafi unsurların işlevlerinin ve misyonlarının ne olduğu iyice tetkik edilmeden edebî metinlerin yeterince anlaşılması mümkün değildir...”* (Aktaş, 2012, s. 8).

Dicle-Fırat vd. İlişkisi

Dünya üzerinde önemli nehirlerden olan Dicle ve Fırat, ülkemiz ve bölgemiz için de önemlidir. Fıratsız Dicle, Diclesiz Fırat düşünülemez. Bu yüzden birbiriyle birçok bakımdan bağı, ilgisi olan bu nehirler, insanların zihin ve gönül dünyasında ayrı ayrı değil, beraber yer almıştır. Belki Şattularap’ta birleşip tek nehir oldukları içindir, ayrıken bile birlikte anılmışlardır. Bütün semavî dinlerde ve Mezopotamya kaynaklı medeniyetlerde Dicle ile Fırat beraberdir. *“Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan Mezopotamya (mümbit hilal) ve Mısır’ın Nil vadisi ilk kültür ocakları arasındadırlar”* (Tümertekin-Özgüç, 2015, s. 155). Fırat ve Dicle, Türkiye Anadolu ve Rumeli, İran, Irak, Suriye ve diğer Orta Doğu ülkelerinin adlandırmalarında da etkileri vardır. Çünkü Dünyanın hemen hemen her yerindeki coğrafi adlandırmalarda böyle ikili nehirlerin varlığı ve etkileri söz konusudur.

Son dönemlerde hem Dicle hem Fırat’ın Türkiye sınırları içindeki sularından olabildiğince yararlanma yoluna gidilmektedir. Bu nehirlerin üzerine kurulan barajlar vd. bunlardandır. Dicle’nin, Türkiye’nin farklı yer ve bölgelerinde belki Fırat, Kızılırmak, Yeşilirmak, Büyük Menderes, Küçük Menderes, Seyhan ve Ceyhan’dan daha az kullanıldığı için az bilindiği sanılabilir. Ancak gerçeğin bütünüyle öyle olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim kültürümüzde, dilimizde, edebiyatımızda özellikle şiirimizde çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu yüzden insanımız Fırat’ı, Dicle’ye göre daha çok somutlaştırmakla birlikte neredeyse aynı oranda önemli bulduğu anlaşılmaktadır. Dicle, birçok nehirle birlikte şehir, il, ilçe, kasaba, köy ve bölge ile anılmaktadır. Bunlar; Mezopotamya, Cezire, Orta Doğu, Anadolu, Mısır; Diyarbakır/Amid, Elazığ/Harput, Urfa, Mardin, Gaziantep, Batman, Adıyaman, Malatya; Bağdat, Basra, Kerbela, Musul, Kerkük, Halepçe; Habur, Harran, Hasankeyf, Palu,

Maden, Cizre, Dicle (ilçe) vd. dir. Dicle ile birçok nehir arasında çeşitli ilişkiler kurulup kıyaslamalar yapılmıştır. Ayrıca Dicle ile Fırat'ın kollarından olan Murat, Karasu ve Munzur gibi akarsular arasında da kıyaslamalara gidilen şiirler vardır.

Merhum Haluk Dursun, Tuna nehri ile ilgili düşüncesini dile getirirken haklı olarak şu tespiti yapmaktadır: *“Tuna'nın şu anda Türkiye sınırları dışında olması bizim ona kayıtsız kalmamızı gerektirmiyor. Tuna, Türk'ün yüzlerce yıllık mazisi, kültürel ve mimarî mirası olan bir su!”* (2016, s. 200). Aynı tespitler, diğer bazı nehirler için de geçerlidir, hatta Dicle nehri için daha fazlası söz konusudur. Çünkü Dicle, Türk'ün diline, kültürüne, inancına, hayatına bütünüyle dünyasına Tuna'dan daha önce girmiş ve bir daha çıkmamıştır. Edebiyatımızda Dicle ile Fırat veya sadece Dicle ile diğer nehirler arasında ilgiler, ilişkiler, benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durulur. Dicle, Fırat, Nil, Seyhun, Ceyhun, Murat, Munzur, Tunca, Aras vd. tarih boyunca Klasik Türk edebiyatı, Dinî-tasavvufî edebiyat ve Halk edebiyatında kapsamlıca yer alır. Ancak Fırat'a oranla daha sınırlı olarak anılmıştır. Özellikle Fırat nehri -belli ölçüde Dicle'yi de dâhil edebiliriz- *“...halk şiirinde yer almıştır. Zaman zaman taşarak ekili arazilere ve meskûn yerlere zarar vermesi ve can kaybına sebep olması, Fırat'ın bölge halkının yaktığı birçok ağıtın ana unsurunu teşkil etmesine sebep olmuştur”* (Uzun, 1996, s. 34). Fırat'ın musikimizdeki yaygın kullanımına karşılık Dicle'nin daha çok şiir düzleminde olduğu/kaldığı görülmektedir. Tarih boyunca Dicle'ye göre Fırat nehri, edebiyat ve müziğimizde daha çok yer bulmuşken son asırda özellikle son yarım asırda; Dicle'nin kat ettiği mesafe/merhalenin arttığı hatta geçtiği bile söylenebilir. Daha çok söz/güfte düzleminde kalan Dicle ile ilgili ürünler, beste(lenen)lerin sayısı bakımından Fırat'a oranla azdır. Dicle ile ilgili şiirlerin sayı bakımından çokluğuna rağmen nitelik olarak yüksek olmadığı da görülmektedir. Ancak Dicle ile Fırat nehirleri her zaman insanımızın zihninde ve gönlünde hak ettiği ilgi ve değeri gördüğünden, göreceğinden herhangi bir şüphe yoktur. Çünkü *“Fırat ve Dicle, Doğu Anadolu topraklarının emzirdiği ikiz yavruları andırır”* (Karahan, 1989, s. 2).

Dicle ve Fırat, ilk medeniyetlerden sayılan Sümer medeniyetindeki tabletlerde şiirsel bir dille, beraber anılır ve anlatılır:

*Gök ve yer çift olarak yaratıldığı zaman
Ana tanrıça insana şekil verdiği zaman
Yerler düzenlendiği toprak yerleştiği zaman
Gök ahenk içinde hareket ettiği zaman
Nehirler ve kanallar düz bir çizgi gibi aktığı zaman
Dicle ve Fırat nehirleri kıyılarını doldurduğu zaman*

...

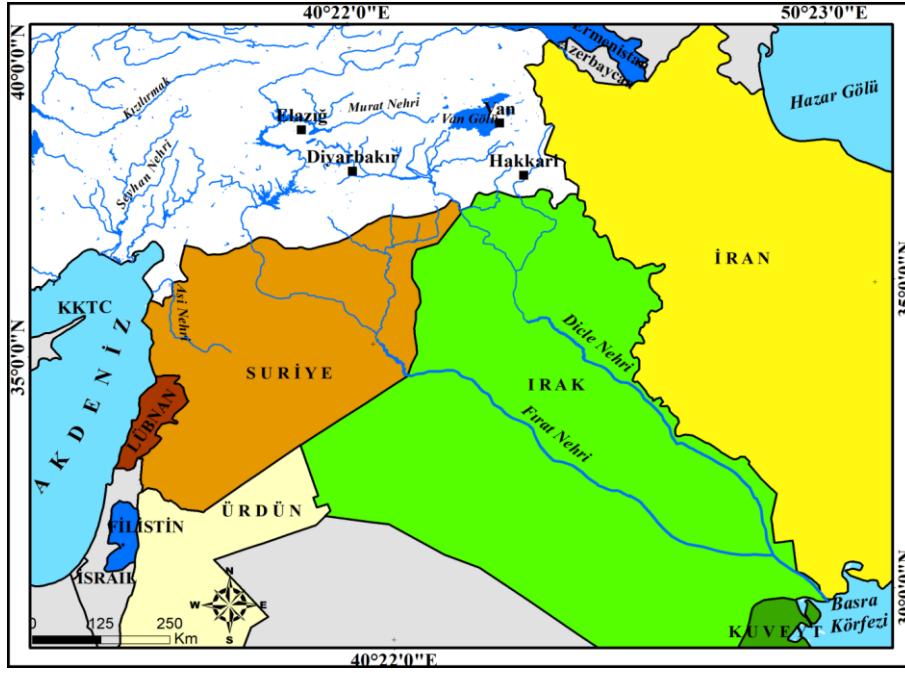
Tarih boyunca farklı milletler ve topluluklar, Dicle ile Fırat arasındaki ve çevresindeki topraklarla ilgilenmiş, istemiş ve uğruna çok çeşitli mücadeleler vermiştir. Geçmişte olduğu gibi bugün de bu coğrafya, birbirinden farklı ve uzakta bulunan millet ve topluluklar tarafından ilgi görmektedir. Dolayısıyla buraya sahip olmak için çeşitli mücadeleler hatta savaşlar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. *“Dünya üzerindeki en eski ve büyük medeniyetler, Dicle ve Fırat arasındaki vadilerde kurulmuştur”* (Uzun, 1996, s. 33). Dicle ve Fırat civarının çok uzun bir süreden beridir, Türk ve İslam coğrafyasının içinde olduğu daha doğrusu Türk ve İslam varlığının büyük ölçüde Dicle ve Fırat'ın aktığı coğrafyada “neşvünema” bulduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden Dicle ve

Fırat, Türk ve İslam kültürünü, siyasetini, ekonomisini ve doğal olarak sanat ve edebiyatını etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu etkile(n)meler, çok boyutlu olmakla birlikte daha çok edebiyat özellikle de şiirde kendini göstermektedir.

Dicle ve Fırat arasındaki ilgi/ilişki üzerine birçok benzetme vb. sanatlar söz konusudur. Yan yana akan bu iki nehirden biri cennet diğeri cehenneme benzetilmiştir. Biri direnç diğeri isyanı çağrıştırmıştır, Redfer müstear adını kullanan şairin bir şiiri de bunlardandır:

*Bir resim ki rüyayla çizilmişti
Bir şaheser ki sanatkârca işlenmişti
Sisli ışıkla yoğrulmuştu
Su silsilesi fişkıryordu Fırat
Dicle ile yan yana saf saf dizilmişti
Birisi cennet birisi cehennem
Sürükleniyorlardı mahşere doğru
Alevler karışıyordu suya
Bir muştı büyütmüştü Anadolu
Direnci Fırat isyanı Dicle*

...

Şekil.1 Dicle ve Fırat Nehirlerinin Lokasyon Haritası

2. Dicle-Şiir İlişkisi

Şiirin pek çok alan ve disiplinle ilgisi olduğu gibi coğrafyayla da yakın ilgisi bulunmaktadır. Şiir daha çok coğrafik unsurların insanla olan bağı üzerinde yoğunlaşır.

Şiirde söz konusu edilen coğrafyanın “... bir kısmı mitolojik ve ütopyik olmasına rağmen büyük bir kısmı ise dünyada gerçekte var olan somut coğrafyanın belirli parçalarıdır. Bu coğrafyanın içinde kavimler, ülkeler, şehirler, nehirler, dağlar ve denizler bulunmaktadır” (Aktaş, 2012, s. 2-3). Çünkü bazı coğrafik unsurlar, etkileri bakımından son derece büyük ve yaygındır. Hatta doğal olanların yanında yapay olanların da olduğu ve üretildiği bilinmektedir. Bunlardan daha çok bazı dağlar, ovalar, göller, nehirler, akarsular vd. bilinmektedir. Bu unsurlar tarihî süreç içinde edebiyata özellikle de şiire birçok yanıyla yansı(tıl)mıştır. Bu yüzden İstanbul, biraz Boğaziçi, Bursa, biraz Uludağ, Erzurum, biraz Palandöken, Kayseri, biraz Erciyes, Ağrı, biraz Ağrı dağı, Van, biraz Van gölü demektir. Çukurova, biraz Seyhan ve Ceyhan’dır. Mısır, biraz Nil’dir. Hindistan, biraz Ganj, Mezopotamya, biraz veya bütünüyle Dicle ve Fırat demektir. Çünkü “Edebiyat nasıl tarih ve toplumdaki koparılamazsa, coğrafya da tarih, toplum ve edebiyattan koparılamaz” (Aktaş, 2012, s. 8).

Şiirimizde birçok coğrafi unsurun yanında nehirlerin de yer aldığı bilinmektedir. “... Fırat, Dicle, Nil, Tuna, Arda, Meriç, Ceyhan gibi nehirlerin eski şiirde sıkça kullanıldığını görüyoruz. Bu nehirlerle seyrek de olsa adı geçen Kızılırmak, Aras, Ergene ve Âsi nehirlerini de ilave edebiliriz. Çağdaş şiirde de bu nehirler, çok çeşitli vesilelerle sık sık söz konusu edilmiştir. Klasik şiirde; âşığın gözyaşlarını sembolize eden nehirler, çağdaş şiirde farklı misyonlar ve işlevsellikler üstlenmişlerdir” (Aktaş, 2012, s. 5).

Dünya edebiyatında Dicle nehrini, şiir(ler)inde ilk kez hangi şairin kullandığını bilmemekteyiz. Çok eskiden beri bu nehrin şiire konu olduğunu/edildiğini sanıyoruz. Türk şiirinde de hangi şairin şiirinde ilk kez yer aldığı kesin olarak bilinmemektedir. “Sanatın vatani da coğrafyayı ilgilendiren konulardan biridir. Bazı bölgelerde niçin çok sanatçı çıktığının sebepleri araştırılacak olursa bunda coğrafyanın önemli bir fonksiyonu ve rolü olduğu görülecektir...” (Aktaş, 2012, s. 12). Dicle nehri ve civarının birçok bakımdan olduğu gibi sanat ve edebiyat özellikle şiir ve şairler için oldukça verimli olduğu bilinmektedir. Dicle denilince; Türkiye’de ilk akla gelen şehir Diyarbakır, Diyarbakır denilince de ilk akla gelen -nehir- Dicle’dir. Ancak unutulmaması gereken başka bir şehir de Bağdat’tır. Çünkü Bağdat’ı Bağdat yapan en önemli özelliğin Dicle nehri olduğu çok rahat söylenebilir. Diclesiz Bağdat, Bağdatsız Dicle söylemi bir yanıyla eksik kalır. Hem Diyarbakır hem Bağdat civarı, şiirimiz için son derece önemli ve verimli yerlerdendir. Dicle nehrinin yanında, yakınında doğup, büyümüş, yaşamış bir şair olan Fuzûlî’nin şiirlerinde yer aldığı bilinmektedir. Fuzûlî gibi birçok Klasik şairin şiirlerinde de Dicle’nin geçtiği bilinmektedir. Fuzûlî’nin şiirlerinde Dicle ile Bağdat beraber anılır:

*Deprenen asker midir ya Dicledir Bağdâddan
Eyleyüp tuğyan Cezâyirden yana kılmış hırâm*

Dicle nehri söz konusu edildiğinde ilk akla gelen şairlerden biri de Ahmed Haşim’dir. Ahmed Haşim’in şiirlerinde izlenimciliğin ipuçları, akşam, karanlık, acı ve keder ile suların üzerindeki yakamoz ve yansımalar birlikte görülmektedir. Ahmed Haşim’in şiirlerindeki akşamlar, biraz çocuk(luk); çocuk(luk), biraz veya bütünüyle anne; anne, biraz Bağdat; Bağdat da biraz Dicle demektir. Çünkü “... su edebî eserlerde ve özellikle şiirde imgesel bağlamda oldukça geniş ve derin anlamlarda kullanılmıştır” (Karabulut, 2015, s. 80).

Bir hasta kadın, Dicle'nin üstünde her akşam

Bir hasta çocuk gezdirerek çöllere gül-fâm

Şiirimizde Fırat ve Dicle ile ilgili ilginç betimlemelere sıkça rastlanmaktadır. Bunlardan biri, şairlerin dilinde şiir, ozanların dilinde türkü olmasıdır. "...Şairler, durup dururken bir deniz veya bir ırmaktan bahsetmezler. Onları bu tür motifleri/unsurları/mazmunları kullanmaya iten elbette epistemolojik, fenomenolojik ve felsefi nedenler var[dır]" (Aktaş, 2012, s. 8).

Adına şiirler yazılıyordu şairlerin kalemiyle, adına türküler söyleniyordu ozanların diliyle...

Ayrıca destanlara konu olduğu da belirtilmektedir koca Dicle'nin adı...

Ahmed Haşim, Dicle'nin sakin ve durgun olan akışına dikkatleri çekmiştir. Ona göre Dicle, özellikle Bağdat civarında daha durgun ve sessiz bir nehirdir:

Bir hüsn-i müzehheb gibi durgun yine Dicle,

Çocukluk yıllarında akşamları annesiyle sık sık Dicle'yi seyre çıkan Ahmed Haşim, bu gezilerini şu mısralarla dile getirmiştir:

Çıkmıştık o gün Dicle'ye sessizce kürekler

Nehrin zehebîsîne-i emyâhını yırtar

Ağlardı o altın suyun üstünde bir âhenk,

Serperdi o bi-kes sese akşam sarı bir renk

Güyâ ki o gün Dicle'nin üstündeki mâtem,

Afâka sürükler sarı güller, kirizantem

...

Dicle ve Fırat ama daha çok Dicle; Mecnun, Ferhat, Kerem, Mem; Leyla, Aslı ve Zinle birlikte anıldığı görülmektedir. Dicle'nin geçtiği şairlerin bazılarında Kerbela ve Kerbela olayına referansların olduğu da görülmektedir. Dicle'nin de Fırat gibi Kerbela'ya su ver(e)memesinden dolayı suçlanması söz konusu edilmiştir.

Dicle'nin çevresindekilere kaç bin yıldır can olduğu, kan olduğu bilinmez. Bütün nehirlerin çevresindekiler için aynı şeyleri ifade ettiği ve sağladığı bilinmektedir. Dicle de böyledir. Ancak dahası, daha fazlası vardır. Dicle ile çevresindekiler özellikle insanlar arasında alıp verdikleri veya alıp veremedikleri çok şeyler vardır. Dicle, "zaman zaman anne ve evlat arasındaki göbek bağı, birbirinden ayrı düşmüş iki kardeş arasındaki özlemi karşılarken bazen de iki sevgili arasındaki kırgınlığı karşılamaktadır" (Demircan, 2014, s. 32).

Dicle, bazen bir balıkçının evine ekmek götürmesi, bazen herhangi birinin kıyısına ilişip zevkini, neşesini, oynayıp zıplayıp sevincini paylaştığı, bazen derdini söyleyip içini döküp gözyaşını akıtıp sularla karıştırdığı bir nehir; bazen korktuğu, bazen kinlendiği, bazen bir yolcunun engeli, bazen dönüp yüzüne bakmak istemediği bir yabancıyı, bazen ezeli bir düşmanı, bazen en mahrem sırlarını paylaşan sıkılğan bir âşığın yareni, dert ortağı, bazen güvенеbildiği tek varlığı olmaktadır. Hâsılı bölge insanının her türlü hâlini kendisi gibi olanlara açamadığını, söyleyemediğini, paylaşamadıklarını anlayan bir arkadaş, bir sırdaş, bir dost, bir yakına dönüşebilmektedir. Şair Adnan Durmaz'ın mısralarındaki gibi:

*Bir gece
Evdeki kitaplarını topladı bir çuvala doldurdu
Felsefenin Temel İlkeleri, Nazım 'ın Şiirler 'i
Sosyalizmin Alfabesi ve daha başkaları
Uzaktan devriye sesi geliyordu
Daracık sokaklardan geçti
Gizlice buluştu Dicleyle karanlık bir köşede
Ve tek tek bıraktı kitaplarını suya
Gözlerinden birkaç damla yürek suyu aktı
Döküldüler Dicle 'nin parmaklarına*

...

A. Hicri İzgören, “Kırık Mozaik” adlı şiirinde; Dicle ile eski olan bir yakınlık bir akrabalık kurduğunu ve bu isteğinin devam ettiğini belirtir:

...

*Yüzümü serin sularında yıkarım
Dicle kirvem olur milattan beri*

Hem şiir hem düzyazıda teşhis/kişileştirme ve intak sanatı sıkça başvurulan sanatların başında gelmektedir. Dicle bir nehir olduğu halde Türk edebiyatında onun üzerine ve onunla ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerin çoğunda diğer sanatlar gibi özellikle teşhis ve intak sanatlarından sıkça yararlanılmıştır. Başka bir ifade ile Türk edebiyatında özellikle de şiirinde Dicle denilince hemen akla kişileştirme ve intak sanatı gelmektedir. İnsanların dışındaki canlı ve cansız varlıkları, düşünen, duyan ve hareket eden bir insan kişiliğinde göstermek, kişileştirmek teşhis... İnsan dışında canlandırılan varlıkları konuşurmak olan intak (Dilçin, 1997, s. 419); gibi sanatlar, diğer mecaz sanatlarıyla ilişkili olarak kullanılırlar. Belki bu yüzden, Dicle ve Fırat adları, en çok insanlara verilen adlar olmuştur.

Dicle-Kutsiyet İlişkisi

Dinler, büyük ölçüde öteki dünyayı, bu dünya için veya ikisini birlikte kutsar. Bu yüzden insanlar için önem arz eden yerler, bölgeler, yapılar vb. dinler için de önemlidirler. Bazı dağ, ova, nehir, şehir, yapı vb. İslam dini için olduğu gibi diğer semavî dinler için de önemlidir. Bu da göstermektedir ki, İslam diniyle birlikte diğer semavî dinler de coğrafyayı önemser hatta kutsar. İbn-i Haldun'a göre de coğrafya kaderdir. İnsanlık tarihi boyunca en eski ve en önemli coğrafyada bulunan Dicle nehri, bunlardan biridir. Özellikle Dicle ve Fırat nehirleri ve bu iki nehrin arasındaki ve çevresindeki bölgeler, üç semavî din için son derece önemlidir. “Coğrafya, en az tarih kadar milletlerin hayatında ve mukadderatında rol oynamıştır... Türk şiirinin oldukça geniş bir coğrafyası vardır. Her dönemin kendisine ait otantik bir coğrafyası ve doğal olarak haritası vardır...” (Aktaş, 2012, s. 3).

Dicle'nin bölge insanı için önemi maddiyatı aşar ve büyük ölçüde maneviyatı kapsar. Başta insanlar ve diğer canlılarla beraber bütün tabiat için yararı söz konusu olduğundan Dicle nehrine ister istemez bir kutsiyet atfedilmiştir. Nitekim sadece bu bölgede değil, neredeyse bütün dünyada benzer niteliklerdeki nehir ve akarsulara aynı önem ve kutsiyetin atfedildiği görülür. Özellikle Orta Doğu ve Mezopotamya için önemli

olduğu bilinen ve kutsal kitaplarda sözü edilen üç nehirden birinin Dicle olduğu veya olabileceği üzerinde durulur. Diğer ikisinin Fırat ve Nil nehirleri olduğu bilinmektedir.

Dicle ve Fırat'ın kutsiyeti hem semavî dinler hem de ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı buldukları coğrafyadakilerce kabul edilmektedir. Nitekim bu hususta hem semavî dinlerin hem ilk medeniyetlerin kaynakları büyük ölçüde örtüşmektedir. Bugün Dicle ve Fırat'a atfedilen kutsiyetin izleri ilk medeniyet(ler)e sahip topluluklara kadar gider. Üç semavî din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam; Fırat ve Nil'in yanında Dicle'yi de kutsal olarak görmüş ve değerlendirmiştir. Dicle'nin denize dökülünceye kadarki güzergâhının özellikle insanlar için zarar vermeyişinin ve yararlı olmasının bölge insanında tabii/tesadüfi olamayacağı inancını doğurmuştur. Başka bir ifade ile Dicle'nin güzergâhının bir peygamber tarafından ancak bu kadar muntazam düzenlenebileceği inancı doğmuştur. Bölge insanı, Dicle'nin güzergâhının "... *Danyal peygamber tarafından çizildiği*" (Yıldız, 2011, s. 54) inancını taşır. İnanışa göre; Danyal peygambere gelen vahiyde; "*Elindeki asa ile suyun çıktığı kaynaktan/mağaradan başlayarak bir çizgi çiz. Su, arkandan gelir. Ancak yetimlerin, dul kadınların, yoksulların, fakirlerin, vakıf mal ve mülklerine geldiğinde güzergâhını değiştir ki su bunlara herhangi bir zarar vermesin.*" Danyal peygamber de bu emre uyarak Dicle nehrinin güzergâhını belirler. Bölge halkında Dicle'nin bu muntazam güzergâhının Danyalpeygamber'e bağlandığı inancı yaygın olarak vardır. Diyarbakır ve civarında yaşayanlar, tarih boyunca Dicle nehrinin kudretine inanmış, onun "*Allah'a giden bir yol*" olduğunu düşünmüş, *On Gözli köprüden Dicle'ye Yaradan'a ulaşmak üzere dilekçeler/[mektuplar] göndermiştir*" (Yıldız, 2011, s. 55).

Hz. Peygamberin bir hadisinde; Seyhun, Ceyhun, Nil, Fırat ve Dicle nehirlerinin membainin cennet olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin de bu nehirlerle ilgili övücü ifadeler kullandıkları bilinmektedir. Hz. Peygamber'e atfedilen bir hadise göre kıyamet alametlerinden biri de Dicle ve Fırat'ın suyu kuruyacak ve yatağında altın bulunacak ve bu altınlar yüzünden büyük savaşlar olacak, şeklindedir. Modern yorumlarda; bu sular üzerinde yapılan ve yapılacak olan barajlar ve bunların neden olduğu/olacağı savaşlar olarak tevil edilmektedir.

Servet-i Fünûn şairlerinden Süleyman Nazif, Irak'ın elden çıkışına özellikle Bağdat'ın Osmanlı egemenliğinden ayrılışına duyduğu hüznü ve acıyı dile getirdiği "Dicle ve Ben" adlı şiirinde; hem Bağdat ve civarının hem de içinden geçen Dicle nehrinin kutsiyetinden bahseder. Nitekim bugün de bölge halkının, Dicle'yi bolluk ve bereketin kaynağı ve sembolü olarak gördüğü, inandığı bilinmektedir:

*Düşmanın zîr-i pâ-yı kahrında
Çırpınırken o belde-i hulefâ
Söyle, ey Dicle, ey mübârek nehr!
Şüh u lâkayd akar mısın hâlâ?*

Diyarbakır'da halk, Dicle'yi "Allah'a giden bir yol" olarak düşündüğü ve inandığı için buna bağlı olarak zamanla bazı ritüeller oluşmuş ve gelişmiştir. Bunlardan biri dilek ve isteklerini bir kâğıda yazarak dilekçe/mektup mahiyetinde Dicle'ye bırakmaktır. Diyarbakır'da,

"üzerine dileklerini yazdıkları kâğıtları, her Kurban bayramının akşamında Kırklar dağı eteğindeki On gözli köprüden ümit dolu bir yürekle Dicle'ye atmaya devam edeceklerdir. Çocuğu olmayan çiftler çocuk, onulmaz, dermansız derlere maruz kalan hastalar şifa, sevgililer/[âşıklar] maşukuna kavuşmayı

dileyecekler. Ak kâğıtlar, ak dilekler içten gelen samimi dualarla ay aydını gecelerde Dicle'nin daima coşkun akan sularına hep bırakılacaktır” (Yıldız, 2011, s. 55-56).

Diyarbakır'da yeni evlenen çiftler, mevsim uygunsuz gün kararmaya başladığı sularda; Dicle'nin kıyısına varıp burada kestikleri karpuz kabuklarının içine yakılan mumları koyarak Dicle'nin sularına iyi dilekler ve dualar eşliğinde bırakırlar. Buna benzer başka ritüellerin olduğu da bilinmektedir. Başka bir ritüeli gösteren güzel bir hatıra örneğinde de:

“... şimdi yaşamayan eski bir komşumuzun anlattıklarıdır. Artık yaşı epeyce geçkin olan bir Diyarbakır kadını, eve her gece alkollü ve geç gelen kocasını Allah'a şikâyet etmek için bir bayramın arefe akşamı; yanında değer verdiği Ermeni bir komşusu ile birlikte Dicle nehrine On Gözli köprüünün üzerine giderler. Müslüman olan ve kocası ayyaş kadının okuma yazması olmadığından ricası üzerine Allah'a dilekçesini bu Ermeni komşusu yazar. Doğal olarak komşu dilekçeyi en iyi bildiği kendi diliyle, Ermenice yazar. Müslüman komşu itiraz edecek olur. Ermeni'nin cevabı hazır. -Fark etmez komşum. Allah hepimizin Allah'ıdır. Yalnız Müslümanların Allah'ı değildir. Bizim dilimizi de anlar. Önemli olan derdini anlatmaktır. Hangi dilde olursa olsun, Allah için fark etmez” der. Sonuç ne mi olmuş. Dilekçe kabul edilmiş ki her gün evine geç giden ayyaş koca, sanırsın ki evliya. Evinin erkeği olmuş...” (Yıldız, 2011, s. 55)

diye anlatılır. Bu ritüellerden de anlaşıldığı üzere sadece Müslüman olanlarda değil, olmayanlarda da Dicle'nin kutsallığına inanma söz konusudur.

Dicle-Siyaset İlişkisi

Dağlar, ovalar, denizler, nehirler vd. coğrafi unsurlar, bir yerin vatanlaşmasında önem arz eden sembolik yer ve değerlerdir. Türk edebiyatında özellikle şiirinde dağlar, ovalar, denizler, göller ve nehirler, birçok özelliğiyle önemsenmiş ve kullanılmışlardır. Bazı denizler, göller ve nehirler, ideolojiler tarafından önemsendikleri ve kullanıldıkları bilinmektedir. Bunların Türk-İslam ülküsü/mefkuresi ile ilgili/ilişkili olarak kullanılanları da vardır. Çeşitli coğrafi unsurların ve bunlardan nehir adlarının etrafında oluşmuş farklı dillerde ve kültürlerdeki anlatıların, şiirlerin olması gerçek bir zenginliktir. Çünkü şiirde “su” imgesi, daha çok deniz veya denizlerle birlikte okyanuslarla ilişkilendirilmiştir. Ancak göller, nehirler de çok sık kullanılmıştır. Çünkü “*coğrafya da tıpkı tarih ve edebiyat gibi bir ideolojidir*” (Aktaş, 2012, s. 7). Tanzimat'tan sonraki Türk şiirinde; denizler ve göllerin özellikle nehirlerin çoğu siyasî, sloganik şiirlerde kullanıldığı görülmektedir. Bunların başında gelenlerden biri de Dicle nehridir. Bugün ülke sınırlarımızın dışında bulunan Seyhun, Ceyhun, Tuna, Nil gibi nehirler, gönül coğrafyamızın sınırları içinde değerlendirilerek bir ideali ortaya koymak bir özlemi dile getirmek için siyasetçi, sanatçı özellikle de şairlerce kullanılmış ve kullanılmaktadır.

Muallim Nâcî, Anadolu'yu yeni Türk şiirine konu eden ilk şairlerden biridir. Anadolu'nun birçok yanıyla yeni Türk şiirine yansımaları, onun “*Dicle” adlı şiirinde görülmektedir. “Dicle” şiiri, Anadolu'nun yenileşen Türk şiirine konu olması yolunda atılan ilk somut adımlardan biridir*” (Çalık, 2015, s. 80). Arif Nihat Asya, Yahya Kemal Beyatlı, Necip Fazıl Kısakürek gibi şairlere ilham olmuş şairlerden biri Muallim Nâcî,

şiiirlerden biri de “Dicle”dir. Belki de Dicle’nin Anadolu’dan doğup diğer diyarlarda denize dökülmesine iıçerlenen ilk şair Muallim Nâcidir:

*Acabâ Basra körfezinde ne var?
Durma git, git ki etti Hâlık-ı âb
Bahrı nehr-i revâna câ-yı karâr*

...

Necip Fazıl Kısakürek de ideal ve ideolojisinden hareketle Türk-İslam ülküsünü, bir nehrimiz olan “Sakarya”nın adıyla sembolleştirmiştir. Sakarya’yı, Tuna’nın, Nil’in, Fırat’ın, Dicle’nin bir kardeşi olarak değerlendirmiş, siyasî sınırları, gönüldeki sınırlarla genişletmiş, böylece okuyucuda psikolojik bir rahatlama hissi sağlamıştır. Gerçekte bu nehirlerin çevresinde; Türk-İslam ülküsü ve idealine bağlı, böyle bir özlemi çekenlerin olduğu bilinmektedir. Çünkü “*Her şairin, şiirini oluşturan bir ruh coğrafyası vardır*” (Aktaş; 2012, 8). Necip Fazıl gibi Türk’ün ruh kökünün bu nehirlerin akmaya devam ettiği coğrafyalarda olduğuna inanan, düşünen, duyan ve arayan siyasetçiler, sanatçılar ve şairler, muhataplarına, okuyucularına bu idealle seslenmeye devam etmektedirler. Bu şiirlerde; şairler, aynı zamanda birer, ideologdurlar. Arif Nihat Asya, Ağıt’ında tam da buna değinir:

...

*Ağla ey Tanrı Dağları’ndan
İndirilmiş Tanrım!
Şu yakın suların
Kolu neden bükülmez?
Fırat niçin, Dicle niçin, Aras niçin
Benden doğar, bana dökülmez?
Ben ki ateşle konuşurdum, selle konuşurdum
İdille Tunayla Nille konuşurdum.
“Sangaryos”u “Sakarya” yapan
“İkonyom”u “Konya” yapan
Dille konuşurdum.*

Necip Fazıl, su imgesini “*Sakarya Türküsü*” başlıklı şiirinde Türk-İslam sentezli bir bakış açısıyla kullanır” (Karabulut; 2015, 75). Aynı kanaat, yaptığı çalışmada Servet Şengül tarafından da dile getirilir: “*Necip Fazıl, Türk-İslam ülküsüne sahip bir şairdir. Onun için Sakarya bu ideali simgelemektedir. Bu mefkûrede Sakarya yalnız değildir. Şair de ona eşlik etmektedir*” (Şengül, 2011, s. 113). Yahya Kemal de “Mâverâda Söyleniş” adlı şiirinde; Asya’dan Sarı Saltukla geldiğini, Anadolu ve Balkanlara Sakarya’dan dağıldığını söyler:

*Geldikti bir zaman Sarı Saltukla Asya’dan.
Bir bir Diyâr-ı Rûm’a dağıldık Sakarya’dan*

Necip Fazıl’ın “Sakarya Türküsü”nde söylediklerine anlam ve şekil olarak uygun başka şiir örnekleri de vardır. Şair Türker Koloman bunlardan biridir:

*Dindir artık feryadı yoldaş olsun Sakarya
Hani ayağa kalkar hani yokuş çıkar ya*

...

Dicle ile Fırat'ı hem sağ hem sol tandanslı şairlerin ortak kullandıkları da olmaktadır. Şair İrfan Görgün, "Vatanım" adlı şiirinde; Sakarya, Fırat ve Dicle'ye beraber selam vermektedir:

...

*Şehitler kanını bağrına basmış Sakarya'na
Selam olsun
Urfa'da Fransız'a karşı savaşmış aşiret çocuğuna,
Sefere çıkmış kaptana
Gürül gürül akan Dicle'ne Fırat'ına*

...

Yazar Ahmet Altan, Yaşar Kemal'in ölümü üzerine yazdığı bir yazısına "Yaşar Kemal Gitti Dicle Nehri Durdu" adını vermiştir. Yazar, Dicle'nin yerine Fırat, Ceyhan, Seyhan, Asi, Çoruh veya başka bir nehrin adını kullanabilir, verebilirdi. Ancak "Dicle nehri" demiştir. Çünkü sol tandanslı, muhalif ya da protest bir yazar/şair olarak bilinen Yaşar Kemal'in edebî şahsiyetiyle en uyumlu olanı elbette "Dicle nehri"dir ve yazar da onu seçerek isabet etmiştir.

Bazı şairler/yazarlar, Dicle'yi Fırat'a göre daha narin, daha nazik ve daha nahif olarak vasıflandırır. Ancak Şair İhsan Cankurt şiirinde Dicle'nin de her zaman hırçın, dik başlı ve acımasız olduğunu ve bu şekilde aktığını vurgular:

Dicleydi dik başıyla her zaman az ötemde duran

...

İsa Tekin de "Dicle'nin Sevdası" adlı şiirinde Dicle'nin hırçın ve asi olduğunu belirterek aynı kanaati taşıdığını ifade eder:

...

*Sevda güzel sevda zor
Dicle hırçın, Dicle asi*

...

Dicle, Fırat kıyaslamaları pek çok şiirde dile getirilir. Milliyetçi-muhafazakâr veya daha genel bir ifade ile "sağcı" kesime veya cenaha mensup olanlara göre Dicle, Fırat'a oranla daha sakin, yumuşak başlı/huyly gözüdür veya görülürken "solcu" kesim veya cenaha mensup olanlar, bunun tam tersine inanır. Başka bir ifade ile milliyetçi-muhafazakâr şairlerin aksine daha a(k)si daha dışa dönük şairler, Dicle'yi kendilerine yakın bulup daha çok benimsemişlerdir. Bu yüzden solcu bir şairin, şiirinde sol yanında çağlayan bir nehir olarak nitelendirdiği Dicle'yi, diğer sol tandanslı şairler gibi daha çok referans olarak aldığı görülmektedir:

Dicleydi her zaman sol yanımda çağlayan

...

şiir, Dicle'yi anlatan, bir sinema filmi veya dizisinin konusu, ecel korkusunun hissettirdiğini, kör, katı ve acımasız duygularını ya da tam zıddı olan yeni doğmuş bir bebeğe verilen isim gibi uzun, gelecek vadeden, rahatlatıcı, ferahlatıcı, ümit verici, iç

açıcı duygu ve düşüncelere benzetildiği de görülür. Bunun gibi pek çok şiirde olduğu gibi Dicle ile ilgili çelişki, çıkmaz, paradoksları görmek mümkündür.

Bugün Türk-İslam ülküsü/mefkûresine mensup/bağlı kimseler, nasıl “Sakarya” adını, kendilerine, ideolojilerine, sanat anlayışlarına bir sembol olarak seçmiş ve belirlemiş iseler farklı veya karşı ideolojiye sahip özellikle sol tandanslı kimseler de benzer bir şekilde “Dicle” adını seçmiş, belirlemiş ve benimsemiş gözükmektedirler. Bu hususta dikkati çeken önemli bir nokta, bu nehirlerin kaynağının bugünkü sınırlarımızın içinde olması, bulunmasıdır. Hem Sakarya hem Dicle nehirlerinin sembolleşen adları etrafında oluşan edebî-estetik-siyasî ortamda; çok güzel, etkili ve başarılı eserler ortaya konulmuştur. Bu eserlerin ortaya çıkması özellikle Türk dili ve şiiri için bir kaynak teşkil etmesi bakımından önemli ve sevindiricidir. Ancak bazı başarısız hatta ilgisiz ve yeteneksiz kişiler tarafından yazılanları ve söylenenleri de vardır ki bunları, şiir olarak değerlendirmek imkânsızdır. “Sakarya” ve/ya “Dicle” metaforunu kullanmaya çalışan bu kimseleri, hiç kimse benimse(ye)mez ve kabullen(e)mez. Sırf bir görüşü, bir fikri veya aynı görüşü ya da fikri taşıdığını söylemek veya göstermek için bir tarafa mensubiyetin iddiasında olmak ve ispata çalışmak adına sözde şiirler yazanların/söyleyenlerin olduğu bilinmekte ve görülmektedir. Her milletin bazı alanlarda olduğu gibi sanatında da belli dönemlerde çeşitli zorlukları, eksiklik ve yetersizlikleri, kısırlıkları hatta başarısızlıkları görülebilir. Bu, şiir için de geçerlidir. Türk siyasetinde vatan ve millet sevgisinin önemi; buna binaen şiir ve edebiyatta ortaya konulan verimin belli bir süreliğine daralması, azalması ve kısırlaşması ayrıca bu alanda söz konusu olan samimiyetsizliğin sonucunda; “vatan-millet-Sakarya” söylemini/sloganını üretmiştir. Bu söylem, belli ölçüde hâlâ geçerliğini sürdürmekte ve kullanılmaya devam etmektedir. Gidişat, böyle devam ederse ne yazık ki benzer bir durum ve gerçeklik yine siyaset ve sanatta özellikle edebiyat ve şiirde içine düşülen sıkıntı, çıkmaz ve samimiyetsizlik sonucunda dilden düşürülmeyen kardeşlik, barış, özgürlük vb. kavramların kullanımı sonucunda; “barış-özgürlük-Dicle” söyleminin/sloganının ortaya çıkmasını engelle(ye)meyecektir.

Dicle-Cinsiyet İlişkisi

Türk şiirinde cinsiyet(i) ile ilgili en çok söz konusu edilen nehir, Dicle'dir. Çalışmamızda da görüldüğü üzere en çok örneğin bulunduğu bölüm/başlık cinsiyetle ilgili olanıdır. Türk şiirinde öteden beri deniz/su/nehir ile cinsiyet arasında birçok açıdan ilgiler kurulmuş, bulunmuştur. Kurulan bu ilgilerden biri de su/deniz/nehir ile dişlilik/kadınlık ve cinsellik arasındaki ilişkidir. Dicle ve Fırat nehirlerinin geçtiği bölgelerdeki insanların zihinlerinde çeşitli tedailer uyandırmasında taşıdıkları çeşitli özelliklerin etkili olduğu bir gerçektir. Şiirimizde Fırat nehri, Dicle nehrine oranla uzunluğu, havzasının genişliği, hırçın akışı vd. özelliklerinden dolayı eril olarak düşünülmüş ve değerlendirilmiştir. Dicle nehri ise Fırat nehrine göre daha kısa, daha derin ancak taşıdıklarının çokluğuyla daha içsel bir nehir olarak ön plana çıkmış ve çıkarılmaktadır. “*Elbette ki coğrafyanın karakteristik özellikleri üretilen edebiyatın cinsiyetini de belirleyecektir. Batılı teorisyenler roman, öykü ve şiir gibi üretilen metinlerin cinsiyetini tartışıyorlar. Bu tartışma elbette ki metinlerin çözümlemesine yeni bakış açıları getirecek ve yeni yaklaşımlar kazandıracaktır*” (Aktaş, 2012, s. 8).

Şair Özgün E. Bulut kendisiyle yapılan bir röportajda;

“*Bir şiirinde Dicle'nin ve Meriç'in kadınsı diğer nehirlerin hep erkek olduğunu söylüyorsun. Bunu neye dayandırıyorsun?*” sorusuna şu cevabı verir.

“... o dizeyi kızımın isminden, dolayısıyla kadınlardan yola çıkarak tespit ettim. Daha çok kadınlar taşıyor bu isimleri. Onlarda daha güzel duruyor. Dicle ve Meriç’in akışını düşündüm. Daha çok düz yerleri tercih etmiş, yatakları uysal bir şekilde akıyorlar. Acılarını içlerine gömmüş bir şekilde akıyorlar. Kıvrımları bile kadınsı. Nazlı ve sevecen bir görüntüleri var, ya diğerleri... Alın Fırat’ı, Munzur’u, Murat’ı. Hırçın, asi ve öfkeli. Her yıl onlarca can alıyorlar. Dağları mesken tutmuşlar ve hiç hız kesmeden yollarına devam ediyorlar. Saldırgan ve yıkıcı özellikleriyle güç ve iktidarın temsilcileri gibiler adeta. Erkek egemen toplumda erkeksi özellikleri ne kadar da çok”

Yukarıdaki alıntıda yapılan değerlendirmelere bakıldığında; Dicle ve Meriç nehirleri kadınsı özellikler taşıdığı dolayısıyla da bu adların hep kadınlara verildiğini ve onlar tarafından daha güzel taşındığı belirtilmektedir. Burada olduğu gibi öteden beri feminen yaklaşımlarla çeşitli coğrafi unsurların ele alındığı görülmekte ve bilinmektedir.

Birçok şiirde Dicle ile Fırat kardeş, hatta ikiz kardeş, arkadaşı, sevgili olarak anıldıkları gibi bir şiirde de nikâhlı bir çift, eş olarak da anıldığı görülmektedir. Sebgetullah Seydaoğlu’nun Ankara’ya siteminin söz konusu edildiği çok boyutlu mesajları içeren şiirinde Dicle ile Fırat ikiz kardeşler:

*Yıllardır akıp gidersiniz
Yollarınız yataklarınız ayrı da olsa
Mezopotamya’nın ikiz kardeşisiniz*

...

Nene Hatun ön adıyla şiirler yazan Meryem Maman da Fırat ve Dicle nehirlerinin özellikleriyle dişil ve erilliklerine dikkati çeker. Bir şiirinde; Fırat “deli ve hırçın”, Dicle, “nazlı ve güzel” olarak vasıflandırılır. Biri “genç, delikanlı” bir erkek; diğeri “nazlı ve güzel” bir genç kız olarak görülmektedir.

Toplumumuzda sevenlerin arasına girilmez. Hatta gerçekten birbirini sevenlerin kavuşmalarına yardımcı olunur. Dicle ve Fırat’ın sevgisine inananlar, bunların ayrı ayrı akmalarını değil, bir an önce kavuşmalarını isterler. Aynen şiirde olduğu gibi:

*Sen deli,
Hırçın Fırat.
Ben köyün güzeli,
Nazlı Dicle...
Kavuşsun ellerimiz
Birleştiğimiz yerde.*

daha derin ve daha farklı imgeler taşıyan bir şiirinde Hilmi Yavuz da bu iki nehrin dişillik ve erillik özelliklerine vurguda bulunur. Dahası Dicle, Fırat’ın helali, nikâhlı eşi olarak dile getirilir:

...

*yaylalar kelepçeydi asi Fırat’a
en büyük mahpushane dağlardı
ve Dicle, Fırat’ın helali*

*çoktandır akşam denen sanata
alışmış olmanın acısı
kavuşmuş olmanın hayali
...*

Adnan Durmaz, Fırat ve Dicle Şiiri'nde Dicle'nin özelliklerini daha çok kadınsı olarak bilinenlerden seçmiştir:

*Amed sokaklarına yaz akşamları
ay bendir çaldığı vakit
bir yanık uzun hava yayılır havaya
Dicle'nin saçları kadar sevdalı, uzun
bulutsu ve topraksı
çiçekli ve kederden
karişir nefeslere
ve şehir aşkı solur
keleğçiler Dicle'nin perileriyle evlidir burada
herkes susar
belki de yıldızca-perice-Diclece konuşulur
çok eski zamandan bu yana
türkü çığırnak ve dinlemek ibadettir
veKırkgöz köprüsünün üstünde
peri çocuklarıyla oynar Amed'in çocukları
...*

Adnan Durmaz, şiirine mistik ve kozmik imgeler yükleyerek devam eder, Fırat'ı yaşlı, yorgun, ezik ve sefil bir erkekle özdeşleştirirken Dicle'yi esen rüzgârda uçşan yaşmağıyla bir kadın silüetinde görür ve gösterir:

*bu Fırat'ın o sersefil ömrüdür, dinle
yaşmağı rüzgârda uçşan Dicle'nin
dağlara dağlara koşşan düşüüdür
...*

(<https://www.antoloji.com/firat-ve-dicle-2-siiri/>)

Adnan Durmaz yine aynı şiirinde Dicle ve Fırat'ın dişil ve eril özelliklerini sıralamaya devam eder:

*Kaç dilden ağladılar avuçlarıma
Kolları aydan yontulmuş Dicle
Yüreğı güneşten biçilmiş Fırat
Kaç dilden sevdiler onların yanı sıra*

Şiirin devamında şair, Fırat'ı çoban, Dicle'yi salınan bir kız/kadın olarak/edasıyla aktarır:

*Fırat bir garip çobandır dağlar içinde
Aşk patlamış çağlardan Dicle aşkına*

*Yokludur
İnsanın sevdiği Dicle gibi olmalı
Salınışı serinlik taşıyan kuş kanatları
Ayağının değdiği yer yeşermeli
Hırçınlığı deliliği çılgılığı ve suskusu
Bereket getirmeli yer dediğin
Tanrıların eline su dökmüş Dicle
Ağlamış kaç acıya kana bulanmış*

Şükrü Erbaş, “Dicle Üstü Ay Bulanık” -Kim izin Verecek Rüzgâra- adlı şiirinde; Dicle’yi çoğu şair gibi nehrin akışıyla uygun gerçeklikte, durgun ve nazlı olarak nitelendirmiştir. Şair, sevgilisini Dicle, kendisini Kızılırmak olarak vasıflandırıp dişillik ve erillik bakımından kıyaslamaya gitmiştir:

*Sen Dicle’yi, durgun ve nazlı
Ben Kızılırmak’ı, mağrur ve geniş*

...

Dicle-Aşk İlişkisi

Klasik ve tasavvuf şiirimizde işlenen aşk anlayışında çoğunlukla cinsiyet ön plana çıkarılmamıştır. Ancak Türk şiirinin genelinde İlahî aşkın işlendiği şiirlerin dışındakilerde cinsiyet hep söz konusu edilmiştir. Türk şiirinde en çok cinsiyeti söz konusu edilen insan ve hayvanların dışındaki varlıklar coğrafi unsurlar olmuştur. Bunların başında da nehirler gelir. Dicle ve Fırat nehirleri en önemlilerindendir. Çünkü Dicle ve Fırat nehirleri, birçok bakımdan olduğu gibi taşıdıklarına inanılan cinsiyetleri bakımından da ayrılmaz bir ikilidir. Biri söylenince hemen ardından diğeri de söylenir. Söylenme sıralaması çok belirgin değildir. “Dicle ve Fırat” denildiği gibi “Fırat ve Dicle” de denilmektedir. Türk dünyasında böyle ikili olarak anılan nehirler vardır. Bunların adları da bölgeleri de birbirini birçok bakımdan tamamlar niteliktedir. Amuderya-Sirideya/Seyhun-Ceyhun, Orhun-Selenga, Seyhan ve Ceyhan da bu ırmakları andıran adlarla Türkiye’deki karşılıkları gibi kullanılmaktadır. Kızılırmak, Yeşilirmak; Büyük Menderes, Küçük Menderes de ikili nehirler silsilesini oluşturmaktadırlar. Bu nehirler çoğunlukla birbirinin kardeşi, ikiz kardeşi gibi algılanırken Dicle ve Fırat da kardeş, ikiz kardeş gibi algılanmakla birlikte daha çok sevgili olarak algılanmış ve anılmışlardır. İnsanlar arasında özellikle bölge insanının nezdinde bu iki nehrin birbirlerine âşık oldukları algısı vardır ve bu algı oldukça yaygındır.

Dicle ve Fırat zaman zaman birbirine yaklaşırsa da uzunca bir mesafe ayrı ayrı akmaktadırlar. Bu uzun ayrılık, yaşanan bir aşk hikâyesini andırmaktadır. Belki de sözlü gelenekte Fırat ve Dicle’nin bitmeyen ayrılık hikâyesi dolayısıyla bir aşkı anlatmakta, ifade etmektedir. Bu hikâyeyi dinleyenlerin gönülleri bu sevgililerin ayrı kalmalarını değil, kavuşmalarını isterler. Bu istekleri, Yaratıcı’nın isteğinde olduğu gibi gerçekleşir. Böylece iki sevgili, çok uzakta da olsa birleşirler. Ancak bu kavuşmada ikisi de yok ol(muşt)ur. Kavuştuklarında ne Dicle kalmıştır ne Fırat. Adnan Durmaz’ın şiirinde de akan bambaşka bir nehirdir artık; Şattularap:

*Kavuşmak ölmekmiş aşkta
Kavuşmak yok olmakmış
Ben olmaktan çıkmakmış*

*Kavuşmak aşk olmakmış
Ummana karışmakmış
Kaç dilde konuştu Fırat u Dicle
Nice dağlar aşıp yollar geçti de
Kavuştu yana yana akarak
Başka bir derya oldu
Ne Dicle ne Fırat kaldı*

İnanışa göre aşk Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır. Mezopotamya velud bir anne, onun doğurduğu iki kol Fırat ve Dicle... İşte aşk, Fırat ve Dicle’nin yaşadıkları bir sonsuzluktur, Adnan Durmaz’ın şiirinde:

*çölün karnını parçalayıp
çıktı yer ananın rahminden Dicle ve Fırat
Mezopotamya Mezopotamya olmazdan önce
Ne aşk vardı
Ne emek
Yaban gök evcilleşti sevdıyla
Dağ heyikledi
Ürktü kayalar
Fıskıran coşkunun dehşetiyle
Parçalandı katı bağı kıracın
höykürüp taşlar yürüdü sürü sürü yıldı yıldı
Yabanıl bir korkuyla
Dağlar ürperdi
Aşk doğdu
Mezopotamya’nın kollarında*

Aşk ayrılığa dairdir. Nasihat dinlememek ve sözden anlamamaktır. Çok uzağa göz dikmek, dönülmez yollara girmek, zorlukları büyütme ve kavuşmayı asla düşünmemektir. Türk Halk müziğinde uzun havalar/türküler de aşka, sevdaya, ayrılığa ve yokluğa dairdir. Uzun havalar, bir anlamda az sözü, uzun uzun söylemektir. Anlatılamayanı ağlayarak anlatmaya çalışmaktır, uzun havalar. Düşünmekten çok sindirmeye, hiç kimse olmasa bile kendi kendine teselli aramak, avunmaktır. Çünkü uzun havalar, kaderin, aşkın, acının, yokluğun, ayrılığın uzunluğundan, tükenmeyişinden türemiştir. Bu yüzden Fırat’ın nağmeleri hep Dicle’nin üzerinedir:

*“Aşk, ayrılıkla başlar” dedi,
Diyarbakir’de büyüdü bir handa kör bir dilenci
Sağlam gözüyle bakarak pencereden Dicle’ye...
Sustu biraz
“Başlangıçta yar yoktur
Belki de doğma nedenidir, her insanın yâri aramak
Dicle Fırat’ı aramaya doğmuştur,
Fırat Dicle’yi...
...
sınır tanımazdı aşklar
aktı Fırat aktı Dicle*

Sonuç

Dicle, çevresini canlılar için yaşanabilir kılan nehirlerden biridir. İlk insanlardan beri Dicle'nin kenarında birçok topluluk, kendini var edebilme, yaşama imkân ve fırsatı bulmuştur. Medeniyetler, kültürler, mitolojiler, dinler, sanatlar ve edebiyatlar, bu sonsuz kaynaktan beslenmektedirler. Bunun izlerini bugün de görmek mümkündür. Dicle nehri, çevresindekilere hayat kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu, daha çok sanat, edebiyat özellikle şiirde görülmektedir. Şimdiye kadar bu kaynaktan en çok Türkler yararlanmış ve yararlanmaya devam etmektedirler.

Kaynaklar

- Aktaş, H. (2012). Disiplinlerarası ilişkiler bağlamında şiir ve coğrafya. *Studies of the Ottoman Domain*, 2 (3).
- Atasoy, E. (2019). *Kültür coğrafyası ve Etnocoğrafyanın Temelleri*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Çalık, H. (2015). Memleket kavramının modern Türk şiirine yansıyan yüzü: Dicle. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 76-90.
- Demircan, S. (2014). Süleyman Nazif'in "Dicle ve Ben" şiiri üzerine tahlil denemesi. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 30-40.
- Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Dursun, H. (2016). *Nil'den Tuna'ya Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay.
- Güngör, E. (1995). *Kültür değişmesi ve milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Karabulut, M. (2015). İmge ve Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde "Su" İmgesi". *Littera Turca Journal of Language and Literature*, 1, .65-83.
- Karahan, A. (1989). *Fuzûlî muhiti, şahsiyeti ve eserleri*. Ankara: KB Yay.
- Karakuzulu, A-Atnur, G. (2007). Kültür coğrafyası açısından bir inceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) gölleri *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 157-166.
- Paradigma Felsefe Sözlüğü* (2005), (haz. Ahmet Cevizci), İstanbul: Paradigma Yay.
- Şengül, S. (2011). *İmge ve üslup tercihleri bakımından Necip Fazıl ve Sezai Karakoç'u okumak*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Tuncel, M. (1994). Dicle. *İslam Ansiklopedisi* (mad. 9, 281-282), İstanbul: TDV Yay.
- Tümertekin, E.-Özgüç, N. (2015), *Beşeri coğrafya, insan-kültür-mekan*, İstanbul: Çantay Kitabevi.

Uzun, M. (1996). Fırat. *İslam Ansiklopedisi* (mad. 13, 31-34), İstanbul: TDV Yay.

Yahya Kemal Beyatlı, (1985) *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.

Yıldız, M. (2011). Semavî dinlerde Dicle ve Fırat hakkındaki bilgiler ve günümüze yansıyan gerçekler. *Journal of Qafqaz University*, 39 (4/9), 51-61.

(<https://www.antoloji.com/firat-ve-dicle-1-2-siiri/>) (Erişim Tarihi: 08.11.2019)

SİKKELER ÜZERİNDE ANAZARBOS KAYALIĞI VE AKROPOLİSİ

Fatih ERHAN¹

ÖZ

Antik Çağ'da Kilikia Bölgesi'nin *pedias* (=ovalık) kısmında, günümüzde ise Çukurova'da, Adana İli'nin Kozan İlçesi'nin Dilekkaya Köyü sınırları içerisinde yer alan Anazarbos kenti, ismini aldığı kayalığın batı kısmındaki düz alanda kurulmuştur. Kentin M.Ö. 1.yy. ile M.S. 254 yılları arasında basmış olduğu sikkelerden Roma İmparatorluğu Dönemi'ne ait olanlarının bir kısmında, kayalık ve akropolis tasvirleri yer almaktadır. İlk kez İmparator Claudius (M.S. 41 - 54) Dönemi'ne ait sikkeler üzerinde görülmeye başlayan bu tasvirler, İmparator Traianus (M.S. 98 - 117) ve İmparator Elagabalus (M.S. 218 - 222) dönemlerinde de varlığını sürdürür. Bu tasvirler, Anazarbos kayalığı ve *akropolisinin* M.S. 1-3. yy'daki görünümüne ışık tutan yegâne bilimsel kaynaklardır. Bu çalışmada, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Anazarbos'ta basılan kayalık ve *akropolis* tasvirli sikkeler incelenmiştir. Bu şekilde Anazarbos kayalığının Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki durumu ve kent için anlamının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kilikia, Anazarbos, Sikke, Kayalık, Akropolis, Zeus Olybris, Aphrodite Kassalitis, Neokoros

DEPICTIONS OF ANAZARBUS CRAG AND ACROPOLIS ON COINS

ABSTRACT

During the ancient times, the city of Anazarbus was situated in the plains of the Cilicia Region which is in present Çukurova today, situated within the borders of Dilekkaya District of Kozan County of Adana Province, and was established on the flatlands in the west of the crag that it is named after. Some depictions of the crag and the *acropolis* can be observed on the coins of the Roman Empire minted by the city between the 1st Century BC and 254 AD. These were first seen on coins from the period of Emperor Claudius (AD 41-54), and later observed on coins from the periods of Emperor Trajan (98 - 117 AD) and Emperor Elagabalus (218 - 222 AD). These depictions constitute the only scientific source that shed light on the appearance of the Anazarbus Crag and Acropolis between the 1st and 3rd Century AD. In this study, crag and *acropolis* depicted coins minted in Anazarbus during the Roman Empire are examined. Our approach is to reveal the state of Anazarbus Crag during the Roman Empire and its significance for the city.

Keywords: Cilicia, Anazarbos, Coin, Crag, Acropolis, Zeus Olybris, Aphrodite Kassalitis, Neocorate

Giriş

İnsanlar Prehistorik Çağlar'dan itibaren doğanın en heybetli oluşumlarından olan dağları ve tepeleri kutsal kabul etmiş, çeşitli ritüellerle onlara tapınımda bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak da, kutsal saydıkları bu doğal oluşumları mağaralarda, tapınak odalarında, mozaiklerde, duvar resimlerinde, kabartmalarda ve sikkeler üzerinde tasvir etmişlerdir. Bunlar içerisinde Antik Çağ'da basılmış olan sikkeler, önemli bir grubu oluşturmaktadır. Kayalık tasvirli sikkelerin basıldığı kentlerden biri olan Anazarbos, Antik Çağ'da Kilikia Bölgesi'nin *pedias* (=ovalık) kısmında yer alır (Plinius, 1947, V, 93; Stephanos Byzantinos, 1678, 91) (Şekil 1).

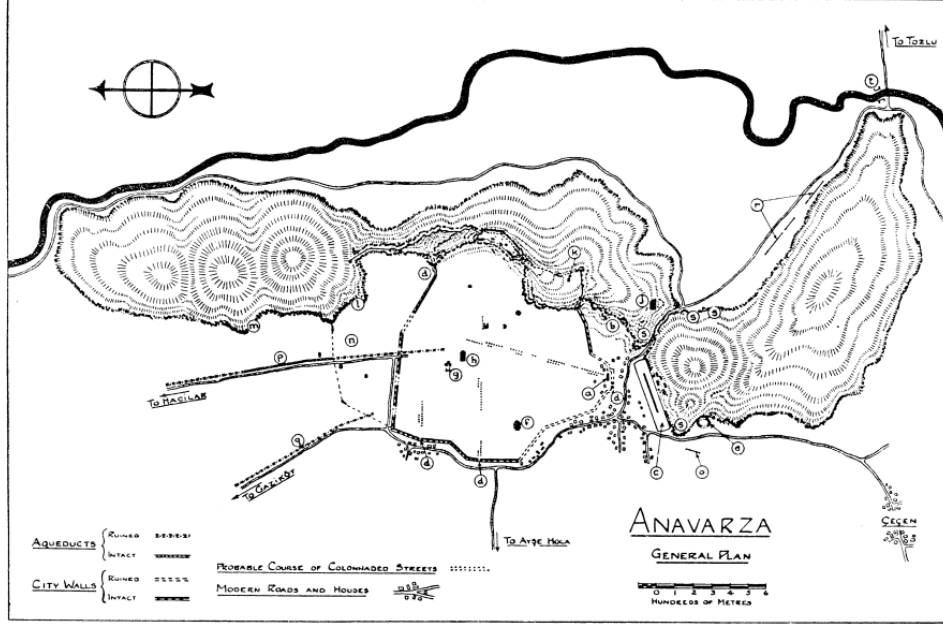
¹ Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
fatihherhan@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6690-1050.

Received/Geliş: 29/10/2020 Accepted/Kabul: 23/11/2020, Conceptual Article/Kavramsal Makale
Cite as/Alıntı: Erhan, F. (2020), "Sikkeler Üzerinde Anazarbos Kayalığı ve Akropolisi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.123-137.

Şekil 1. Kilikia Pedias haritası ve Anazarbos'un konumu (Çiz. Musa Cem Fırat).

Adana İli'nin Kozan İlçesi'nin Dilekkaya Mahallesi sınırları içerisinde kalan Anazarbos, kayalık üzerindeki yukarı kent (=akropolis) ve düz alandaki aşağı kentten oluşmaktadır (Şekil 2). Kentin günümüze ulaşabilmiş kalıntıları; kayalık üzerindeki geç dönem kalesi, Kaya Kilisesi, Havariler Kilisesi ile ovalık kısımdaki su kemerleri, kent suru, zafer takı, sütunlu yol, hamam, *gymnasion*, tapınak, tiyatro, amfiteyatro, *nekropolis*, *stadion* ve işlevi henüz tespit edilememiş çeşitli yapılardan oluşmaktadır (Buyruk, 2016, s. 698 vd.; De Giorgi, 2012, s. 127; Özcan, 2001, s. 30 vd.; Gough, 1952, s. 99 vd.). Şu ana kadar yapılan araştırmalarda, Anazarbos isminin kaynağı ve anlamı tespit edilememiştir (Özcan, 2001, s. 29). Antik kaynaklar da bu konuda tutarsız bilgiler vermektedirler (Sayar, 2000, s. 9-10). Bütün öneriler içinde en tutarlı olan ise, kentteki kültürden dolayı Mithras'ın 'Nazarba' şeklindeki lakabına ithafen bu ismin kayalığa verilmiş olabileceği görüşüdür (Ergeç, 2001, s. 390; Gough, 1952, s. 92).

Şekil 2. Anazarbos Kenti'nin planı (Gough, 1952, s. 99, Fig. 2).

Anazarbos kayalığı, III. Jeolojik Zaman'da (=Tersiyer) oluşmuş olan Toros Dağları'nın kuzey-güney istikametli kalker/kireçtaşından bir uzantısıdır. 4.5 km. uzunluğunda ve 1.5 km. genişliğindeki bu kayalığın yüksekliği 226 m.'ye kadar çıkmaktadır (Özcan, 2001, s. 1). İlk oluşumunda muhtemelen bir dağ silsilesinin tepe kısmı olan bu kayalık, milyonlarca yıldır Seyhan (=Saros) ve Ceyhan (=Pyramos) ırmaklarının Toroslardan taşıdığı alüvyonların Çukurova'yı doldurmasıyla bu günkü hâlini almıştır. Doğal hâlinde bir bütün olan kayalık, antik batı-doğu yoluna geçit vermek için insan eliyle kuzey ve güney kısma ayrılmıştır. Yerel halk tarafından "Hz. Ali'nin Kesigi" denen bu geçidin kuzeyindeki kısım kuzey-güney, güneyindeki kısım ise batı-doğu istikametinde uzanarak 'L' şekli oluşturur (Özcan, 2001, s. 1). Anazarbos'taki hemen hemen tüm yapıların inşaatında kullanılan malzeme bu kayalıktan çıkartılmıştır (Ergeç, 1987, s. 1). Antik Çağ'dan günümüze kuzey-güney ve doğu-batı istikametli yollara hâkim konumda yer alan bu kayalığa, müstahkem mevki olarak Hellenistik Dönem'den Ortaçağ sonuna kadar sürekli iskân edilmiştir. Ancak bu heybetli kayalığa kutsiyet atfedilmesinin Hellenistik Dönem'den çok daha önce olması kuvvetle muhtemeldir (Şekil 3).

Şekil 3. Anazarbos Kenti'nin güncel uydu görüntüsü (Google Earth, 20 Eylül 2020).

Anazarbos'un tarihi bazı bilim insanlarına göre Orta Tunç Çağı (De Giorgi, 2012, s. 127) veya Geç Assur Krallığı Dönemi'nde (Ergeç, 1994, s. 86) başlamaktadır. Buna rağmen, bahsi geçen dönemler dâhil, kentin daha sonraki dönemlerde varlığını kesin olarak kanıtlayacak bilgilere henüz sahip değiliz (Erhan, 2015, s. 304). Kayalık ve düz alandaki yerleşmede, tarih öncesi çağlara ve Hellenistik Dönem'e ait birtakım seramik parçaları bulunmuş olmasına rağmen (Posamentir, 2012, s. 103 vd.), Anazarbos'un Roma İmparatorluğu Dönemi öncesine ait varlığının tek ve kesin kanıtı, M.Ö. 1.yy.'a ait ANAZAPBEΩN yazıtlı, otonom baskı bronz sikkelerdir (Gough, 1952, s. 93). Anazarbos, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde büyüyüp gelişmiştir. Bu süreçte, M.Ö. 1. yy. ve M.S. 1.yy.'da vasat bir kent iken, M.S. 2. yy.'da adını duyurmaya başlamış ve yüzyılın sonlarından itibaren ve Kilikia Eyaleti'nin başkenti Tarsos'la büyük bir rekabete girmiştir (Ziegler, 1993, s. 23). Roma İmparatorluğu'nun iç savaş yaşadığı bu süreçte, Pescennius Niger'e karşı Septimius Severus'un (M.S. 193 - 211) tarafını tutan Anazarbos'un, bu imparatorun galip gelmesiyle yıldızı hızla parlamıştır (Özcan, 2001, s. 16). Kent bu dönemde eyalet meclisinde lider konuma yükselmiş ve imparator kültü tapınağı inşa etme/bulundurma hakkı olan *neokoros* unvanını M.S. 198 ve 204'de iki kez almıştır (Sayar, 1999b, s. 213). Ayrıca Severus, Anazarbos'a M.S. 204 yılında *metropolis* (=başkent) ünvanını ve birçok oyunlar düzenleme hakkını vermiştir (Ziegler, 1993, s. 23). Aynı yıl kent *metropolis* olarak, başka onur unvanları daha almış ve eyalet meclisi M.S. 204 - 205'den başlayarak Anazarbos'ta toplanmaya başlamıştır (Özcan, 2001, s. 17-8; Sayar, 2000, s. 6; bkz. Ziegler, 1999, s. 95-8). M.S. 3. yy.'ın ilk yarısında da imparatorluk içindeki çekişmelerde genellikle kazanan imparatorların yanında olan Anazarbos, aldığı

unvan ve sıfatları arttırarak, bu dönemde Ovalık Kilikia'nın en önemli kenti hâline gelmiştir. Bu gelişmede, Roma İmparatorluğu'nun Parth/Sasanilere karşı artan doğu seferleri dolayısıyla kentin yüklendiği külfetin etkisi de büyüktür. Bu siyasi ortamın da etkisiyle, imparator Traianus Decius (M.S. 249 - 251) Anazarbos'a üçüncü *neokoros* ünvanını ve beşinci agonu düzenleme yetkisi vermiştir (Özcan, 2001, s. 22; Sayar, 2000, s. 6). M.S. 260 yılına gelindiğinde, Sasani Kralı I. Şapur'la Edessa'da karşılaşan İmparator I. Valerianus'un (M.S. 253 - 260) savaşı kaybedip esir düşmesiyle Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyeti sona ermiştir (Gough, 1952, s. 97). Daha sonra Bizans İmparatorluğu hâkimiyetine giren kent, İmparator II. Theodosius'un (M.S. 408 - 450) Kilikia Eyaleti'ni ikiye ayırmasıyla Kilikia Secunda Eyaleti'nin başkenti olmuştur (Özcan, 2001, s. 24; Sayar, 2000, s. 6). Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde bir sınır kalesi ve başpiskoposluk olan Anazarbos, sonraki yüzyıllarda birçok kez el değiştirmiş, son olarak M.S. 1375'de Memlükler tarafından tahrip edilmiş ve buraya bir daha yerleşilmemiştir (Özcan, 2001, s. 26-8).

Anazarbos kenti, M.Ö. 1. yy. (M.Ö. 19 öncesi) ile M.S. 254 yılı arasında sikke basmıştır (Bkz. Arslan, 1998, s. 97-9; Erhan, 2015, s. 304-5). Kentin sikkeleri, M.Ö. 1.yy. - M.Ö. 19 yılları arası otonom dönem ve M.Ö. 19 - M.S. 254 yılları arası ise Roma İmparatorluğu Dönemi olarak ikiye ayrılmaktadır. Otonom dönemde ANAZAPBEΩN yazılı bronz sikkeler basılmıştır. Kentin bu dönemde yerel Tarkondimotos Krallığı'nın (bkz. Sayar, 2019, s. 339, 345-6) darphaneliğini de üstlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Roma İmparatorluk Dönemi baskılarının ise, önceki yıllarda İmparator Claudius Dönemi'nde (M.S. 41 - 54) başlamış olduğu kabul ediliyordu (Head, 1991, s. 716). Ancak son yıllara ait yayınlara göre (Tahberer, 2014, 253, Plate 19), kentin Augustus Dönemi'nden (M.Ö. 27 - M.S. 14) itibaren sikke basmaya başladığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla darphane de yine bu dönemde kurularak, faaliyetini düzenli ve kesintisiz olarak imparatorlar I. Valerianus ve Gallienus (M.S. 253 - 268) dönemlerine kadar sürdürmüştür. M.Ö. 19 yılında, II. Tarkondimotos Philopator (M.Ö.20 - M.S.17) tarafından kentin adının Augustus'u onurlandırmak amacıyla, 'Caesarea' olarak değiştirilmesiyle ANAZAPBEΩN yerine ANAZAPBΩ ve KAICAPEΩN isimleri birlikte kullanılmaya başlanmıştır (Posamentir, Sayar, 2006, s. 320). Aynı zamanda kentin 'era'sı (=takvim başlangıç tarihi) olarak kabul edilen bu yıldan, imparator Commodus Dönemi'ne (M.S. 177 - 192) kadar bu iki isim birlikte (Erhan, 2015, s. 305), bu dönemden M.S. 254 yılına kadar ise, kentin ismi yeniden yalnız olarak ANAZAPBΩN, ANAZAPBΩN ve ANAZAPBOY şeklinde kullanılmıştır. Anazarbos'un bronzdan basılmış sikkelerinde temel birim olarak "assarion" kullanılmıştır (Bkz. Ziegler, 1993, s. 25 vd.). Sikkeler üzerinde genellikle tarih yer alırken değer işaretlerine rastlanmamaktadır. Kentin Roma İmparatorluğu Dönemi'nde oldukça zengin olan sikke tipleri içerisinde, niceliksel olarak sınırlı olmasına rağmen, Anazarbos kayalığı ve *akropolisinin* M.S. 1-3. yy.'lardaki görünümü hakkında başka hiçbir kaynaktan edinilemeyecek bilgiler sunan tasvirler de yer almaktadır.

Anazarbos kenti, M.S. 19. yy.'a kadar bilim dünyası tarafından bilinmemektedir. Bu yüzyıldan günümüze kadar kent birçok Avrupalı ve Türk araştırmacı tarafından ziyaret edilmiş, 1970'li yıllarda Adana Müze Müdürlüğü tarafından başlatılan sınırlı kurtarma kazıları (Özcan, 2001, s. 5-9), 2012 yılından itibaren düzenli bilimsel kazılara dönüştürülmüştür. Bu araştırmaların yanı sıra, günümüze kadar, Anazarbos sikkeleri üzerine birçok çalışma yayımlanmıştır. Bunların büyük bir kısmı katalog şeklinde

yayınlarıdır. Sikkeler üzerindeki tasvirleri inceleyen çalışma sayısı oldukça sınırlıdır ve bunların hiçbiri doğrudan kayalık ve *akropolis*i konu almamıştır. Buradan hareketle, çalışmada daha önce yayımlanmış sikkeler detaylıca incelenerek, Anazarbos kayalığının Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki görünümü ve kutsallığının irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda sikke tasvirleri, antik kaynaklar ve epigrafik belgelerle desteklenerek, *akropolis* üzerindeki yapıların işlevleri ve bir kısmının hangi tanrı ve tanrıça veya külte adandığı konusunda öneriler sunulmuştur. Bu şekilde, M.S. 1-3. yy. arasında Anazarbos kayalığının kent için önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Sikkeler

Claudius Dönemi (M.S. 41-54)

Anazarbos kayalığının sikkeler üzerindeki ilk tasviri, İmparator Claudius Dönemi'ne ait, Germanicus anısına basılmış olan bronz sikkelerin arka yüzlerinde ortaya çıkar. Ön yüzünde imparatorun başı yer alan bu sikkelerde arka yüzde; önde defne taçlı Zeus Olybris büstü, arkada kayalık ve onun üzerindeki *akropoliste* kale tasvir edilmiştir. Bu kalede iki kule, aralarında iki adet semerdam çatılı yapı, sağ kulenin sağ bitişiğinde düz çatılı bir yapı ve yanında iki uzun bir kısa sütundan oluşan yapılar topluğu yer alır. Arka yüzde yazı olarak ise KAICAPEΩN TΩN ΠΠOC TΩ ANAZAPBΩ ETOYC ZE (yıl 67 = M.S. 48/9) ibaresi yer almaktadır (Levante, 1986, s. 1366; Ziegler, 1993, s. 35-43; Ziegler, 2001, s. 97-9) (Şekil 4). Bu sikke tipi aynı yıl farklı kalıplarda da basılmıştır.

Şekil 4. Claudius Dönemi (M.S. 41-54) Anazarbos Sikkesi (<https://www.acsearch.info/search.html?id=4248768>, 24.08.2020).

Bu tasvirde, kayalığın batı-doğu istikametli geçidin hemen kuzeyinde, *akropolise* çıkılabilen eğimli kısmı ve *akropolis* üzerindeki kalenin güneyden görünümü tasvir edilmiş olmalıdır. Çünkü kayalık burada, günümüzde de olduğu gibi engebeli ve eğimli olarak tasvir edilmiştir (Şekil 5). Kayalığın batı kısmı ise oldukça sarp, düz bir uçurum şeklindedir. Tasvir detaylı incelendiğinde, önde Zeus Olybris'in sakallı ve defne taçlı büstünün profilden, fotoğrafik poz verir şekilde yer aldığı görülmektedir. Arka planda ise, kayalık engebeli ve eğimli olarak tasvir edilmiştir. Tanrının bu pozunu arkasında yer alan kayalığın, bir dağ tanrısı olarak kendi kültü çerçevesinde kutsal kabul edildiğini göstermektedir. Kayalığın üst kısmında ise kale yapısı yer alır. Bu kalenin inşa dönemi hakkında yeterli kanıt bulunmamaktadır. Buna rağmen Hellenistik Dönem sonu veya Roma İmparatorluğu'nun erken yıllarında inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim araştırmalar, kentin *erasının* başladığı M.Ö. 19 yılından önce de kayalık üzerinde yerleşimin var olduğunu ortaya koymuştur (Buyruk, 2016, s. 696; Gough, 1952, s. 92). Kalenin iki tarafta yüksek burçlu kulelerle savunma amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Sağdaki ve soldaki bu kuleler, içlerinde yer alan semerdam yapılardan oldukça yüksektirler. Kalenin sağ kulesinin sağ duvarına bitişik olan düz çatılı yapı ve onun

sağındaki üç sütunun ise kalenin giriş kısmı olması gerektiğini düşünmekteyiz. Ancak, kayalık üzerinde Roma İmparatorluğu ve sonraki dönemlerde çok fazla değişiklik olduğu için bu yapılar hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Buna rağmen, oldukça kötü korunmuş iki Yunanca yazıt ve merdivenlerin yanında kayaya oyulmuş bir yarım *kantharos* bu erken kalenin tarihini doğrulamaktadır (Gough, 1952, s. 108).

Şekil 5. Aşağı kentten Anazarbos kayalığı ve üzerindeki Ortaçağ Dönemi kalesi, güneyden görünüm (Fotoğraf: Mathias Piana).

Kalenin iç kısmında ise, sol kuleye ve sağ kuleye bitişik yan yana iki adet semerdam çatılı yapı vardır. Sütun sayıları tasvirde net olarak görülme de, genel mimari formları bunların tapınak olduklarını göstermektedir. Bu tapınaklardan bir tanesinin kentte kültürünün varlığı epigrafik belgelerle de kanıtlanmış olan Zeus Olybris'e (Özcan, 2004, s. 187 vd.) adanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Tasvirde önde tanrının büstünün bulunması, bunu destekler niteliktedir. Tanrıya adanmış olan tapınağın, sol kuleye bitişik olan yapı olduğu görüşünü taşımaktayız. Nitekim aşağıda değerlendirilen İmparator Traianus Dönemi'ne ait sikkede, soldaki bu tapınak tekrar tasvir edilmiştir (Şekil 6).

Zeus, yerel tapınımlarında birçok epithetonla birlikte anılır. Bunlardan biri olan Anazarbos kentinin baş tanrısı olan Zeus Olybris (Sayar, 1999a, s. 132-3), yerel bir tanrı ile Yunan *pantheonunun* baş tanrısının kültlerinin birleştirilmesiyle oluşmuş bir dağ tanrısıdır (Özcan, 2004, s. 187-8). Kültünün kökeninin Anazarbos olduğu 19. yy.'da Roma'da bulunmuş bir yazıttan bilinmektedir (Sayar, 2004, s. 181). Bunun dışında Ankara ve Komana'da da (=Şar Köy) Zeus Olybris ile ilgili yazıtlar bulunmuştur. Anazarbos ve çevresinde ise tanrıyla ilgili beş adet epigrafik buluntu ele geçmiştir. Anadolu dışında, İsrail'deki bir özel koleksiyonda bulunan iki bronz levha üzerindeki yazıtlarda da Anazarbos'lu tanrı Zeus Olybris'e sunuda bulunulmuştur. Yine Filistin'de ele geçmiş Latince yazıtlı bir sunakta "Jupiter Olybraeus"a adakta bulunulmuştur (Özcan,

2004, s. 188-9). Bu tapınağın M.Ö. 1. yy. veya daha öncesinde de kayalık üzerinde var olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak elimizde bunu kanıtlayacak bilgi yoktur.

Zeus Olybris dışında, tanrı, Anazarbos'ta dağ tanrısı olarak başka epithetonlarla da tapınım görmektedir. Kentte epigrafik, numismatik ve arkeolojik verilerle dağ tanrısı Zeus Olympios, en yüksek tepelerin tanrısı Zeus Hypsistos ve Zeus Theos'a tapınımında bulunduğu tespit edilmiştir (Sayar, 1999a, s. 135). Bu durum Zeus'un kentteki kült yerinin M.Ö. 1 ve M.S. 1. yy. ile 2. yy.'ın ortalarına kadar daha çok kayalıkla ilişkili olduğunu göstermektedir. *Akropolisten* uzakta olsa da, yine kayalık üzerindeki bir epigrafik belge de Zeus'un kült alanının kayalık üzerinde olabileceğini işaret etmektedir. Buna göre, kent surlarının kuzeyindeki bir kayalıkta, rahibe Regina'nın Anazarbos'un koruyucu tanrılarına yaptığı bir adak yazıtının bulunduğu mağara yer almaktadır. Mağaranın güney tarafında, kaya yüzeyinin yukarısındaki bu yazıt, bir tabula ansata içinde yer almakta olup, M.S. 19. yy.'ın son çeyreğinde, İngiliz araştırmacı Th. Bent tarafından keşfedilmiştir. Anazarbos takvimine göre verilmiş 172. yıl sayısından hareketle M.S. 153 yılına tarihlenen adak yazıtında Zeus, Hera ve Ares'e kentin koruyucuları olarak sunuda bulunmaktadır (Özcan, 2001, s. 51-2; Gough, 1952, s. 106). Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Zeus Olybris'in Anazarbos'taki kült yeri kesin olarak tespit edilebilmiş değildir. Ancak, kayalığın zirvesinde bulunan ve çok sayıda devşirme mimari yapı elamanıyla inşa edilmiş olan Ortaçağ Kalesi'nin temelleri altında görülen bir yapının temel ve duvarlarının, sikkeler üzerinde yer alan Zeus Olybris tapınağına ait olduğu düşünülmektedir (Özcan, 2004, s. 190; Sayar, 2002, s. 112). Bize göre de, tanrının bir dağ tanrısı olması, kültürünün kökeninde de Anazarbos kayalığının bulunması (Sayar, 2004, s. 181-2) ve sikkelerdeki tasvirler, Zeus Olybris'in kült merkezinin ve tapınağının kayalık üzerinde olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak, yapının kalıntılarına henüz ulaşamamıştır.

Anazarbos'ta sadece Zeus'la ilişkili dağ tanrılarının kültü yer almaz. Kentte kültürünün varlığı epigrafik belgelerle kanıtlanmış olan Aphrodite Kassalitis (Sayar, 2004, s. 185-9; Sayar, 1999a, s. 132), bir diğer dağ tanrısıdır. Şu ana kadar Anazarbos ve çevresinde bulunmuş adak yazıtları içinde en büyük grubu bu tanrıçaya adananlar oluşturmaktadır (Sayar, 1999a, s. 132). Bu bağlamda, sikke tasvirinde yer alan *akropoliste*ki kalede sağ kuleye bitişik ve soldakine göre daha büyük boyutlu olan tapınağın, Aphrodite Kassalitis'e adanmış olmasını kuvvetle muhtemel görmekteyiz. Ancak bunu kesin olarak kanıtlayacak bilgilere henüz sahip değiliz.

Aphrodite Kassalitis, büyük bir olasılıkla bu yörede binlerce yıldır tapınım gören yerli bir tanrıçanın Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yöre halkı tarafından o günün inançlarına uyarlanmış haldeki izdüşümü olmalıdır (Sayar, 1999a, s. 132; Sayar, 2004, s. 189). Zgusta, Kassalitis epithetonunun bir yer adı olan 'Kasala' ya da 'Kassala'dan türetilmiş olabileceğini tahmin etmektedir (Zgusta, 1984, s. 235, 455 vd.). Ancak bu yerin neresi olduğu henüz saptanamamıştır. Burasının, bu bölgedeki en yüksek dağ olan Anazarbos'un Hitit Dönemi'ndeki adı olması muhtemeldir (Sayar, 1999a, s. 132). Tanrıçanın kült merkezinin bu kayalık üzerinde olduğunu işaret eden en önemli epigrafik kanıtlar, *akropolise* yönelen merdivenlerin güzergâhında kayaya oyulmuş sunaklar üzerinde tespit edilmiş olan Aphrodite Kassalitis'e adanmış yazıtlardır (Özcan, 2001, s. 36-7; Sayar, 1999c, s. 412). Bize göre, Aphrodite Kassalitis'in kentteki kültürünün yaygınlığı Anazarbos'ta bir tapınağının bulunması ihtimalini güçlendirirken; tanrıçanın bir dağ tanrıçası olması ve kayalıktaki epigrafik belgeler, bu tapınağın akropoliste

konumlanmış olmasını, aşağı kente göre daha muhtemel kılmaktadır (Sayar, 2004, s. 185-7; Sayar, 1999a, s. 132, dipnot 1).

Traianus Dönemi (M.S. 98-117)

Anazarbos kayalığı ve *akropolis*i, İmparator Claudius Dönemi'ne ait olan sikkelerden elli yılı aşkın bir süre sonra, İmparator Traianus Dönemi'ne (M.S. 98 - 117) ait sikkelerde de görülür. Bu tasvirde de, Claudius Dönemi'ne ait sikkenin arka yüzündeki tiplerle aynı konu işlenmiştir. Buna göre, ön yüzünde imparatorun başı yer alan sikkenin arka yüzünde, önde Zeus Olybris büstü, arka planda ise kayalık tasvir edilmiştir. Yine güneyden tasvir edilmiş olan kayalığın üzerinde, bu kez kale yerine solda üçgen çatılı bir tapınak, sağda üç sütun, yazı olarak ise KAICAPCQN ANAZAPBΩ CTOVC [.]KP (yıl 126= M.S. 107-108) ibaresi yer alır (Levante, 1986, 1377; Ziegler, 1993, 97.1; ayrıca bkz. 97.2-13; Ziegler, 2001, 107; v. Aulock, 1966, 5475) (Şekil 6). Bu tapınağın da, Claudius Dönemi'ne ait sikkede sol kuleye bitişik olarak görülen tapınakla aynı tapınak olduğu ve öndeki Zeus Olybris büstünden dolayı tanrıya adandığını söylemek mümkündür. Ancak, tapınağın bu sikkedeki tasvirinde de mimari düzeni ve cephesinin kaç sütunlu olduğu belirsizdir. Buna rağmen, sikke tasvirleri M.S. 1. yy.'ın ortalarından itibaren *akropoliste* bu tapınağın varlığını kesin olarak ortaya koymaktadır.

Şekil 6. Traianus Dönemi (M.S. 98-117) Anazarbos Sikkesi, (<https://www.acsearch.info/search.html?id=157442>, 24.08.2020).

Bu tasvirde, İmparator Claudius Dönemi'ne ait sikkelerde görülen kale ve Aphrodite Kassalitis'e ait olması kuvvetle muhtemel olan tapınak tasvirine yer verilmemiştir. Bu durum, sikkeyi bastırınların Zeus Olybris kültünü vurgulamak için bilinçli bir tercihi olabilir. Ancak, şu ana kadar yapılan araştırmalarda, bu yapılara neden yer verilmediği sorusunu kesin olarak cevaplayacak kanıtlara ulaşılamamıştır. Diğer yandan tasvir, Anazarbos'ta Zeus Olybris kültünün M.Ö. 2. yy.'ın başlarında da güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Elagabalus Dönemi (M.S. 218-222)

İmparator Traianus Dönemi'nden sonra yüz yılı aşkın bir süre sikkeler üzerinde Anazarbos kayalığı ve *akropolis* tasviri görülmez. İmparator Elagabalus Dönemi'ne geldiğinde ise, ön yüzde hem imparator hem de büyük annesi Iulia Maesa'nın tasvirlerinin yer aldığı sikkelerin arka yüzünde kayalık ve *akropolis* tasvirleri ortaya çıkar. Tasvirlerde, sağda kayalığa çıkan bir merdiven, kayalık üzerinde iki tapınak tasvir edilmiştir. Yazı olarak ise Elagabalus tasvirli sikkede ANAZAPBOC MHTPOΠOΛIC AMK BΓ (Levante, 1986, 1419). (Şekil 7) ve Iulia Maesa tasvirli sikkede ANAZAPBOC MHTPOΠOΛIC BΓ AMK ibaresi yer alır (Levante, 1993a, 343; Ziegler, 1993, 451.1) (Şekil 8).

Şekil 7. Elagabalus Dönemi (M.S. 218-222) Anazarbos Sikkesi, (Levante, 1986, 1419).

Şekil 8. Elagabalus Dönemi (M.S. 218-222) Iulia Maesa (Elagabalus'un büyük annesi, Augusta, M.S. 218-225) Tasvirli Anazarbos Sikkesi (<https://www.acsearch.info/search.html?id=208349>, 24.08.2020).

Sikkeler korozyona uğradığı için tapınakların kaç sütunlu oldukları belli değildir, ancak tasvirde *akropolise* uzanan merdivenler günümüzde de mevcuttur. Bu merdivenler sikkelerde en sağda yer alması ve kayalığın da düz işlenmesinden dolayı, tasvirin batı yönünden yapıldığını anlamaktayız (Şekil 9). Tiyatro *caveası*nın hemen kuzeyinden başlayıp Anazarbos'a adını veren kayalığın zirvesine doğru yönelen kayalara oyulmuş bu merdivenlerin kent ve çevresinde tapınımları oldukça yaygın olan Zeus Olybris ve Aphrodite Kassalitis'in kült törenleri kapsamında önemli rol oynadığı düşünülmektedir (Sayar, 1999c, s. 412).

Sikke tasvirlerinde *akropoliste* yer alan bu yapılar Ziegler'e göre *neokoros* tapınaklarıdır (Ziegler, 2004, 59 vd.; Ziegler, 1993, s. 116; Ziegler, 1985, s. 89, dn. 150). *Neokoros* unvanı, imparatorluk kültü tapınağı bulundurma ve onu koruma hakkıdır (Yurtsever, 2015, s. 1 vd.). İmparator kültü, genellikle Hellenistik Dönem'de görülen "Hükümdar Kültü" ve "Dea Roma" kültürünün bir devamı olarak kabul edilir (Bkz. Harland, 2003; Clifford, 2000; Price, 1986). İlk olarak Augustus Dönemi'nde ortaya çıkmış olan bu kült, sonraki imparatorlar tarafından da sürdürülmüştür (Mert, 2004, s. 297 vd.; Yurtsever, 2015, s. 2 vd.). Kült, M.S. 312'de, Büyük Constantinus Dönemi'nde son bulmuştur. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde her imparatorun kendi kültü olduğu için kendi *neokoros* tapınakları vardı. Bazı imparatorların kültü ise kendisinden sonra da "divus" olarak sürdürülmüştür. İmparator kültüründe, imparator tanrının kendisidir ve onunla halk arasındaki bağlantıyı *neokor/os* (=imparator kültü rahibi) sağlamaktadır (Yurtsever, 2015, s. 13). Roma İmparatorluğu Dönemi'nde kentler için büyük bir onur ve ayrıcalık olan bu unvanı, yukarıda da değinildiği gibi, Anazarbos üç kez almıştır. Bu unvanların alınmasıyla birlikte Septimius Severus Dönemi'nden itibaren sikkeler üzerinde *neokoros* tapınaklarının tasviri yer almaya başlamıştır. Bu tasvirler en son İmparator Traianus Decius Dönemi'nde görülmektedir. Anazarbos'ta bu süreçte ön

cepheleri dörtten on bire kadar olan birçok *neokoros* tapınağı tasviri ortaya çıkmıştır. Bu tapınakların muhtemelen tamamı, kutsallığından dolayı kayalık üzerinde yer almaktaydı. Ne yazık ki günümüze kadar yapılan araştırmalarda bu tapınaklara dair de herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.

Şekil 9. Aşağı kentten Anazarbos kayalığı ve üzerindeki Ortaçağ Dönemi kalesi, batıdan görünüm

(Fotograf: <http://anadoluyollarında.blogspot.com/2017/07/kilikya.html>, 07. 09. 2020).

Değerlendirme ve Sonuç

Anazarbos kenti, Kilikia’da Hellenistik Dönem’den Roma İmparatorluğu Dönemi’ne geçiş evresinde kurulan kentlerden birisidir. Buna göre, Roma Devleti M.Ö. 27 yılından itibaren imparatorluk hâline geldikten sonra, İmparator Augustus ve sonrasında gelen Iulius Claudiuslar Hanedanı imparatorları tarafından Kilikia’da bir dizi “Romalılaştırma” politikası izlenmiş ve yeni kentler kurulmuştur. Anazarbos kenti de bu süreçte, yanındaki kayalığın batısındaki düz alanda kurulmaya başlanmıştır (Sayar, 1999b, s. 201, 208).

Kayalık üzerindeki yerleşim tarihi muhtemelen daha erken olmasına rağmen, İmparator Claudius Dönemi’ne ait sikkeler üzerinde görülen kalenin inşası veya güçlendirilmesi bu dönemde başlamış olmalıdır. Sikke tasvirlerine göre, Romalılar bu kalenin içine iki tane tapınak inşa etmişlerdir. Anazarbos ve çevresinde bulunmuş epigrafik belgeler, kentte en büyük külte dağ tanrıları Zeus Olybris ve Aphrodite Kassalitis’in sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum, tapınakların iki dağ tanrısına adanmış olduklarına dair kuvvetli işaretler olarak kabul edilebilir.

Büyük İskender’in Doğu Seferi kapsamında M.Ö. 333 yılında Kilikia’ya gelmesiyle başlayan “Hellenleşme” sürecinin bölgedeki etkisiyle, kökenleri çok büyük olasılıkla Roma İmparatorluğu Dönemi öncesindeki yerel tanrılara dayanan (Sayar, 2004, s.181-2, 185-9; Sayar, 1999a, s. 132-3; Özcan, 2004, s. 187-8) her iki tanrı ile Zeus ve Aphrodite’nin kültleri birleştirilmiş olmalıdır. Roma Devleti’nin de, kent halkının

inancını göz önüne alarak, bu tanrılara *akropoliste* birer tapınak inşa ettirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sikke tasvirlerine göre M.Ö. 1 ve M.S. 1. yy.'da kentte bu iki tanrının kültleri kentin inanç sisteminde en üstte yer almaktaydı. Ancak Zeus Olybris'in kültü, Aphrodite Kassalitis'e göre daha güçlü bir yere sahiptir. Nitekim hem İmparator Claudius hem de İmparator Traianus Dönemi kayalık ve *akropolis* tasvirli sikkeler de, önde tanrının büstüne yer verilmiş olması, kayalığın tamamına bu tanrının hâkim olduğu kanısını uyandırmaktadır.

M.S. 72 yılında merkeze bağlı Kilikia Eyaleti'nin kurulmasıyla Anazarbos da doğrudan Roma İmparatorluğu kenti hâline gelmiştir. Bu süreçte, sikke tasvirlerine göre, kentte Zeus Olybris'in kültünün M.S. 2. yy.'ın ilk yarısında da en güçlü yere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim, İmparator Traianus Dönemi sikkelerinde yer alan önde Zeus Olybris büstü ve arkada kayalık ve *akropolis* tasvirleri bunu kanıtlar niteliktedir. Bu tasvirlerde, İmparator Claudius Dönemi'ne ait sikkelerde yer alan kale ve Aphrodite Kassalitis'e adanmış olması muhtemel olan tapınağın yer alması, Zeus Olybris'in kültünün gücüne bir atıf niteliği taşıyor olmalıdır.

M.S. 2. yy.'ın özellikle ikinci yarısında ise, kökeni İmparator Augustus Dönemi'ne kadar uzanan imparator kültünün tüm Roma topraklarında, geleneksel Yunan ve Roma tanrı ve tanrıçalarının önüne geçtiği bir dönemdir. Bu süreçte, hızlı bir imarlaşma ve güçlü bir siyasi etki gösterip, bölgenin geleneksel başkenti Tarsus'la yarışır hâle gelen Anazarbos'un da bu gelişmeden etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, henüz kesin kanıtlar olmamasına rağmen, kentin sikkelerinde İmparator Antoninus Pius Dönemi'nden (M.S. 138 - 161) başlayarak, Maximinus Dönemi'ne (M.S. 235 - 238) kadar sikkeler üzerinde görülen on sütunlu tapınağın, Zeus ve imparator kültüne adandığını düşünmekteyiz. Aşağı kentin kuzey kısmında yer alan birtakım yapı kalıntılarının bu tapınağa ait olması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

M.S. 3. yy.'ın ilk yarısına gelindiğinde ise, Anazarbos'ta imparator kültünün diğer tanrı ve tanrıçaların kültünün önüne geçtiğini söylemek mümkündür. Özellikle Severuslar Hanedanı Dönemi'nde alınan unvanlar ve sıfatlar içinde *neokoros* unvanları da yer almaktadır. Bu unvanlar sikke tasvirleri ve unvanlarına hemen yansımıştır. İmparator Elagabalus ve Iulia Maesa tasvirli sikkelerde görülen *akropolis* üzerindeki *neokoros* tapınakları, bunlardan bazılarıdır. Ayrıca, bu süreçte Roma İmparatorluğu sürekli olarak doğudaki Parth/Sasani tehlikesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Anazarbos kenti, doğuya yapılan bu seferlerde cephe arkası görevi üstlendiğinden, çeşitli imtiyazlar elde etmiş, bu politik durum da kentte imparator kültünün yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde basılmış olan sikke tasvirleri; Anazarbos'a adını vermiş, *nekropolis* olarak kullanılmış, kentteki yapıların inşa malzemelerini sağlamış olan bu kayalığın, coğrafi bir oluşumdan çok daha ötesi olduğunu göstermektedir. Buna göre kayalık, Anazarbos'un dinî yaşamının tam da merkezindedir. Bu bağlamda, M.S. 1 ve 2. yy. sikke tasvirlerinde, kayalık üzerindeki *akropoliste* Zeus Olybris ve Aphrodite Kassalitis'e adanmış tapınaklarına yer verilmesi, bu iki dağ tanrısının kentteki kültünün bu dönemdeki gücüne işaret etmektedir. M.S. 3. yy.'da ise, *akropoliste neokoros* tapınaklarının yer alması, Anazarbos'ta yerli ve Yunan kökenli tanrıların kültünün, 'politik din' olarak kabul edilebilecek, imparator kültünün gerisine düştüğünü göstermektedir. Kentte, henüz oldukça yeni sayılabilecek bilimsel kazılar ve araştırmalar ilerledikçe, bu kayalığın Anazarbos için önemini pekiştirecek daha çok bilimsel verilere ulaşılabileceği aşikârdır.

Kaynaklar

Antik Kaynaklar

Plinius (1947). *Naturalis Historia*, H. Rackham (Ed.). London: The Loeb Classical Library.

Stephanos Byzantinos (1678). *Στέφανος. Περὶ πόλεων = Stephanus. De Urbibus Et Populis*, Thomas de Pinedo (Çev.). Amsterdam.

Modern Kaynaklar

Arslan, M. (1998). Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonlarındaki Anazarbus sikkeleri. *Olba*, I, 97-108 (Levha 18-23).

Buyruk, H. (2016). Konumu geçmişi ve kimliğiyle Anavarza. *ODÜ-SOBİAD*, 6 (3), 695-710.

Clifford, A. (2000). *Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire*. Berkeley: University of California Press.

De Giorgi, A. U. (2012). Hellenistic Founders, Roman builders: Anazarbos in Cilicia. A. Hoffmann, R. Posamentir, M.H. Sayar (Hrsg.), *Hellenismus in der Kilikia Pedias, BYZAS*, 14, 121-138.

Ergeç, R. (1987). *Anavarza lahitleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Ergeç, R. (1994). Anavarza Nekropolü. *1993 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 86-95.

Ergeç, R. (2001). Anazarbus Antik Kenti ve Nekropolü. È. Jean, A. M. Dinçol, S. Durugönül (Ed.), *La Cilicie : espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C. - 4e siècle ap. J.-C.) : actes de la Table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 novembre 1999 = Kilikia : mekânlar ve yerel Güçler (M.Ö. 2. binyıl - M.S. 4. Yüzyıl) : Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri, İstanbul, 2-5 Kasım 1999. Varia Anatolica 13*, Istanbul: Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil ; Paris : De Boccard, 389 - 410.

Erhan, F. (2015). Özel bir koleksiyondan bir grup Anazarbos sikkesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 303 - 320.

Gough, M. (1952). Anazarbus. *Anatolien Studies*, II, 85 - 150.

Harland, P. H. (2003). Imperial Cults within Local Cultural Life: Associations in Roman Asia. *Ancient History Bulletin* 17, 85-107.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 123-137

- Head, B.V. (1991). *Historia Numorum. A Manuel of Greek Numismatics*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Levante, E. (1986). *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante – Cilicia*, Berne: Staempfli & Co. Ltd.
- Levante, E. (1993a). *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante – Cilicia, Supplement 1*. Zürih: Numismatica Ars Classica.
- Levante, E. (1993b). *Sylloge Nummorum Graecorum. Cilicie. France 2*, Paris, 1993.
- Mert, H. (2004). Erken imparatorluk döneminde ‘İmparator kültü’, Anadolu inancındaki yeri ve kent mimarisine yansımaları. *Sanat ve İnanç, 1*, 295 - 305.
- Özcan, A. (2001). *Anazarbos antik kenti*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özcan, A. (2004). Anazarbos’da Zeus Olybris Kültü. Z. Çizmeli-Öğün, T. Sipahi, L. Keskin (Ed.), *I. ve II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu. Anadolu/Anatolia Ek Dizi 1*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 183 - 196.
- Posamentir, R. (2012). Anazarbos im Hellenismus. A. Hoffmann, R. Posamentir, M.H. Sayar (Hrsg.), *Hellenismus in der Kilikia Pedias BYZAS, 14*, 97-120.
- Posamentir, R., Sayar, M.H. (2006). Anazarbos-ein Zwischenbericht aus der Metropole des Ebenen Kilikien. *Istanbul Mitteilungen, 56*, 317-357.
- Price, S.R.F. (1986). *Rituals and power: the Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sayar, M. H. (1999a). Kilikya’da Tanrılar ve Kültürler. *I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, OLBA, II* (Özel Sayı I. Cilt), 131-154.
- Sayar, M. H. (1999b). Antik Kilikya’da Şehirleşme. *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 193 - 216.
- Sayar, M. H. (1999c). Kilikya’da Tarihi-Coğrafya ve Epigrafi Araştırmaları 1997, *XVI. AST*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 409 - 421.
- Sayar, M. H. (2000). *Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung: Inschriften aus dem Stadtgebiet und der nächsten Umgebung der Stadt – Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien (IK)*, Band 56, Bonn.
- Sayar, M. H. (2002). Kilikya’da Tarihi-Coğrafya ve Epigrafi Araştırmaları 2000, *19. AST*, Cilt 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 111 - 126.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 123-137

Sayar, M. H. (2004). Berg – und Wettergottheiten. M. Meyer, R. Ziegler (Hrsg.), *Kulturbegegnung in einem Brückenland: Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien, Asia Minor Studien*, 53, 174 - 189.

Sayar, M. H. (2019). Roma Eyaleti Olarak Kilikia (Provincia Cilicia). O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu Krallar, İmparatorlar ve Kent Devletleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 334 - 355.

Tahberer, B. (2014). *Tahberer Birikimi Antik Kilikia Sikkeleri Derlemesi*. https://www.academia.edu/9189196/SNG_TAHBERER_CILICIA_PART_2_CATA_LOGUE, Erişim tarihi: 28.08.2020.

v. Aulock, H. (1966). *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung H. von Aulock, Kilikien 13*, Berlin.

Yurtsever, A. (2015). Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi. *A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, 1-16.

Zgusta, L. (1984). *Kleinasiatische Ortsnamen*. Heidelberg.

Ziegler, R. (1985). *Stadtische Prestige und kaiserliche Politik*, Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n.Chr., Düsseldorf.

Ziegler, R. (1993). *Kaiser, Heer und Städtisches Geld: Untersuchungen zur Münzprägung von Anazarbos und anderer ostkilikischer Städte*. Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien.

Ziegler, R. (1999). Das “Koinonboulion eleutheron” in Anazarbos und Tarsus im frühen 3. Jh. N. Chr. Zu einer neuen anazarbischen Münze aus der Zeit des Elagabal. *Numismatische Zeitschrift*, 106/107, 95 - 98.

Ziegler, R. (2001). *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen 6, Band, Isaurien und Kilikien*, München.

Ziegler, R. (2004). *Der Burgberg von Anazarbos in Kilikien und der Kult des Elagabal in den Jahren 218bis 222 n. Chr.*, *Chiron* 34, 59-85.

İnternet Kaynakları

<https://www.academia.edu>, (Erişim Tarihi, 28 Ağustos 2020)

<https://www.acsearch.info>, (Erişim Tarihi, 24 Ağustos 2020)

<http://www.anadoluyollarında.blogspot.com>, (Erişim Tarihi, 7 Eylül 2020)

<https://www.google.com.tr/intl/tr/earth/>, (Erişim Tarihi, 20 Eylül 2020)

HER MEVSİMİN İŞÇİLERİ: DENİZLİ'DE MAHALLÎ MEVSİMLİK TARIM İŞİNDE ÇALIŞAN KADINLAR

Radiye Canan BAĞIŞ¹

ÖZ

Mevsimlik işçi olarak çalışanlar ya buldukları yörelerde ya da buldukları yöreden dışarıdaki yerlerde çalışmaktadırlar. Bu çalışmada yöre içi olarak nitelendirilen mahallî mevsimlik işçilik yapan kadınlar, Denizli kenti örneğinde ele alınmıştır. Araştırmada mahallî mevsimlik işçilik yapan kadınların toplumsal nitelikleri ve içinde buldukları yaşam ve çalışma koşulları ile sorunlarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma kapsamına mahallî mevsimlik işçi olarak çalışan 18 kadın dâhil edilmiş, araştırma verileri bu kadınlarla bire bir derinlemesine görüşmeler yapılarak toplanmıştır. Araştırma nitel bir araştırma olup, verilerin analizi betimsel analiz tekniği kullanılarak yapılmıştır. Mevsimlik işçilik yapan kadınlarla ilgili yapılan araştırmalar çoğunlukla gezici mevsimlik işçiler üzerinedir. Mahallî mevsimlik işçi kadınları ele alan araştırmalar ise oldukça sınırlıdır. Denizli'de mevsimlik işçiler üzerine yapılmış herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mevsimlik İşçilik, Tarım İşçiliği, Kadın Emegi, Tarımda Çalışan Kadınlar

WORKERS OF ALL SEASONS: WOMEN WORKING IN SEASONAL AGRICULTURAL WORK IN DENİZLİ

ABSTRACT

Seasonal workers work either in their own regions or outside of their regions. In this research, women employed in local seasonal works described as regional were discussed in the case of Denizli. In this research, it was aimed to reveal the social characteristics, living and working conditions, and the problems of local seasonal workers. Eighteen women working as local seasonal workers were included in the scope of the study and research data were collected through one-on-one interviews with these women. The research is a qualitative research and the data analysis was done by using the descriptive analysis technique. Research conducted on seasonal workers is mostly on mobile seasonal workers. Research regarding local seasonal worker women is quite limited. There is no research that has been done on seasonal workers in Denizli.

Keywords: Seasonal Labor, Agricultural Labor, Female Labor, Women Working In Agriculture

Giriş

Tarım sektörü kadınların yaygın olarak yer aldığı istihdam alanlarından biridir. Türkiye ekonomisinde tarımın önemli bir yeri bulunmaktadır. Nüfusun önemli bir kesimi geçimini tarımdan sağlamaktadır. TÜİK'in son istihdam verilerine göre tarımda 5 milyon 23 bin kişi çalışmaktadır. Bunun 2 milyon 178 binini kadınlar oluşturmaktadır. Bu kadınların %90'ı sigortasız, %80'i ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadırlar ([https://t24.com.tr/haber/tarimsal-istihdamda-yasanan-daralmanin-kadınlar-aleyhine-isliyor.811279](https://t24.com.tr/haber/tarimsal-istihdamda-yasanan-daralmanin-kadınlar-aleyhine-isluyor.811279)). Kırsal kesimde kadınlar çocukluktan itibaren ücretsiz aile işçisi olarak tarımda çalışmaya başlamaktadırlar. Çocuk çalışması ile başlayan kırsaldaki süreç kadın emeği olarak varlığını sürdürmektedir.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Antalya AKEV Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, rcananb@gmail.com

Received/Geliş: 25/11/2019 Accepted/Kabul: 24/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Bağış, R. C. (2020), "Her Mevsimin İşçileri: Denizli'de Mahallî Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınlar", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.138-150.

Kadınlar tarımda değişik biçimlerde tarım işçisi olarak çalışmaktadırlar. Karayalçın'ın (1971) ifade ettiği gibi, "tarım işçisi, herhangi bir tarım işinde ücret karşılığı çalışan ve geçimini bu yoldan sağlayan ayrıca çiftçilik yapmayan kimsedir". Tarım işçileri çalışma süresi açısından sürekli ve geçici (mevsimlik) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mevsimlik tarım işçileri de kendi içinde "mahalli" ve "gezici" olarak ayrılmaktadır. Mahalli (yöre içi) mevsimlik işçiler buldukları yerlerde ya da yakın çevrelerde hasat zamanlarında saatlik, günlük ya da iş birimine göre belirlenen ücretlere dayalı olarak çalışırlar. Gezici (yöre dışı) mevsimlik tarım işçileri ise, işin türüne göre çeşitli bölgelere tek başına ya da aileleriyle giden tarım işçileridir (Özbekmezci ve Sahil, 2004).

Mahalli mevsimlik tarım işçisi olan kadınlar, civar bölgelerdeki işlere, mevsimlik ürünün hasatı veya ürün çapası için çoğunlukla gününbirlik, taşımali olarak gidip çalışmakta, iş bitiminde kendi evlerine dönmektedirler. Gezici mevsimlik tarım işçisi kadınlar ise genelde aileleriyle birlikte uzun süreliğine mevsimlik olarak göç etmekte, çalışma mekânları olan tarla-bahçelerde kurdukları çadırlarda kalmaktadırlar. İster mahalli olsun ister gezici, mevsimlik işçi olarak çalışan kadınların sorunları büyük ölçüde benzerdir. Mevsimlik işçilik yapan kadınlar genellikle enformel olarak çalışmaktadırlar. Önemli bir kesiminin sigortası olmayıp, işçi sağlıkları güvence altında değildir. Onlar, ağır ve olumsuz çalışma koşullarına maruz kalmakta, uzun saatler ve düşük ücretlerle tarım işçiliği yapmaktadırlar.

Mevsimlik tarım işçiliğinde çalışma ilişkilerinin iki önemli aktörü bulunmaktadır: aracılar ve işverenler. İşçilerle işverenler doğrudan bir iş ilişkisi kurmazlar. Aracılar işçilere iş, işverenlere de işçi sağlamaktadırlar (Çınar ve Lordoğlu, 2011, s. 435). İşçilerle işverenler arasında bir köprü görevi gören aracılar, tarla-bahçe sahipleri ile çalışacak işçi sayısı, çalışılacak gün sayısı ve ücretler konusunda anlaşmakta, daha sonra bu iş koşullarını tarım işçilerine bildirmektedirler. Aracılar buldukları yöreye göre değişik adlar almaktadır. Aracılara Ege Bölgesinde "dayıbaşı" veya "elçi", Çukurova Bölgesinde "elçi", Karadeniz Bölgesinde "çavuş" veya "dayıbaşı", İç Anadolu Bölgesinde "dayıbaşı", "elçibaşı" veya "çavuş" denilmektedir (Yıldırak vd., 2003, s. 49). Bu araştırmanın yapıldığı Denizli kentinde ise tarım aracıları "dayıbaşı" olarak nitelenmektedirler.

Türkiye'de mevsimlik işçilerin çalışma koşullarını düzenleyen ve onları korumaya yönelik olan özel bir yasa bulunmamaktadır. Mevsimlik işçiler, çalışanların çalışma koşullarına ilişkin en önemli kanuni düzenleme olan İş Kanunu kapsamı dışında tutulmaktadır. Bu durum İş Kanunu hükümlerinin 50'den az işçi çalıştıran tarım ve orman işletmelerine uygulanmamasından kaynaklanmaktadır. Mevsimlik işçiler hukuki durumları itibarıyla Borçlar Kanunu'nun Hizmet Akdine ilişkin hükümlerine bağlı olmaktadır (Yıldırak vd., 2003, s. 26). Tarım kesiminde çalışma ilişkilerini düzenleyen iş yasasının bulunmaması ve işçilerin iş hukuku kapsamının dışında kalmaları işverenlerin işçilere karşı herhangi bir sorumluluk yüklenmemelerinin en önemli nedenleri arasında yer almaktadır (Çınar, 2014, s. 34).

506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu tarımda çalışanların sosyal güvenliğine ilişkin önemli düzenlemeler içermektedir. Ancak bu kanun bütün tarım işçilerini kapsamamaktadır. Kanun kapsamına kamu ve özel sektörde çalışan daimî tarım işçileri ile kamu sektöründeki geçici tarım işçileri alınmaktadır. Mevsimlik işçileri de içeren özel sektörde çalışan geçici tarım işçileri 506 sayılı kanun kapsamı dışında

tutulmaktadır. Özel sektörde çalışan geçici tarım işçilerinin sosyal güvenliğine ilişkin yasal boşluğu doldurmak amacıyla 2925 sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu çıkarılmıştır. (Yıldırak vd., 2003, s. 36). 2925 sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu'na göre mevsimlik tarım işçilerinin sosyal güvenliği isteğe bağlı olup, bütün prim yükü işçinin mesuliyetine bırakılmaktadır. 2925 sayılı kanunun öngördüğü bu düzenleme mevsimlik tarım işçilerinin sigortalı olmasını büyük ölçüde imkânsızlaştırmaktadır (Gürsoy, 2010, s. 41). Çelik ve arkadaşlarının (2015) belirttiği gibi, “tarım ekonomisi açısından gezici olsun ya da olmasın mevsimlik tarım işçilerinin emeğinin katkısı oldukça önemlidir. Ancak tarım işçi sınıfı diğer işçi sınıflarına göre ihmal edilmiş bir sınıftır. Onların karşılaştıkları sorunlardan en önemlisi ise kayıtdışı çalışarak sosyal güvenceden mahrum kalmalarıdır”.

Mevsimlik işçiler tarım sektöründe örgütsüz bir kesim olarak yer almaktadır. Onların örgütsüz olmaları içinde buldukları koşulları ağırlaştırmaktadır. İşçiler açısından örgütsüzlük, çalışma koşullarının belirlenmesinde işveren karşısında güçsüz pozisyona gelmek ve işverenin belirlediği koşullara mahkûm kalmak anlamına gelmektedir (Gürsoy, 2010, s. 41-42).

Mevsimlik tarım işçisi kadınlar üzerine yapılan bazı alan araştırması sonuçlarına göre mevsimlik tarım işçisi kadınlar hakkında şunları söylemek mümkündür:

“Demografik özellikleri açısından bakıldığında kadınların eğitim seviyeleri çok düşüktür ve önemli bir kısmı da okula gitmemiştir. Kadınların büyük çoğunluğu için tarım işçiliği temel bir meslektir. Mesleki açıdan toplumsal hareketlilik yoktur ve tarım işçiliği kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Hanede yaşayan kişi sayısı fazladır ve hane büyüklüğü genellikle Türkiye ortalamasının üzerindedir” (Benek ve Ökten, 2011; Semerci vd. 2014; Uysal ve Kesim, 2014; Yıldırak vd. 2009 akt. Güneş, 2015).

Kadın emeği mevsimlik tarım işçiliği ile geçinen aileler için çok önemlidir. Mevsimlik tarım işçiliğinin devamlılığı kadınların üretim ve yeniden üretim faaliyetlerine aldıkları role bağlanmaktadır (Dedeoğlu, 2019, s. 190). Mevsimlik işçi olarak tarlalarda çalışan kadınların yapması gereken günlük işler bulunmaktadır. Tarlada uzun saatler çalışmalarına ilaveten belirtilen işlerde de zaman harcamaktadırlar. Bu durum onların yoğun emek harcadıklarını göstermektedir. Ancak kadınların yaptığı günlük işler cinsiyetçi ideolojiye göre onların doğal görevi sayılmaktadır. Bu da kadın emeğini görünmez kılmaktadır (Güneş, 2015).

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın konusunu Denizli'de mahalli mevsimlik işçilik yapan kadınlar oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı buldukları köyden Denizli'nin civar ilçelerindeki tarlalara yevmiye hesabı ile çalışmaya giden kadınların toplumsal özelliklerini ve onların çalışma yaşamından kaynaklanan sorunlarını ortaya koymaktır. Bu araştırma nitel bir araştırmadır. Araştırmanın verileri derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Veriler 2019 yılının Mayıs ayının son hafta sonunda Denizli'nin Honaz ilçesindeki bir kiraz bahçesinde mevsimlik işçilik yapan kadınlarla birebir görüşmeler yapılarak toplanmıştır.

Araştırma kapsamına mahalli mevsimlik işçi olarak çalışan 25 kadın işçiden tesadüfi olarak seçilen 18 kadın işçi dâhil edilmiştir. Kadınların tamamıyla görüşülmek

istenmiş; ancak dayıbaşının ve tarla sahibinin çalışma saatlerinin aksatılacağı endişesinden dolayı diğer kadınlarla görüşme sağlanamamıştır. Kiraz bahçesinde kadın işçilerle birlikte, çocuk ve erkek işçiler de çalışmaktadır. Araştırma kadın işçilerin sosyoekonomik durumunu ve onların sorunlarını ortaya koymayı amaçladığından kadın işçilerle sınırlandırılmıştır. Kadınlara kartopu tekniği kullanılarak ulaşılmıştır. Öncelikle dayıbaşı ile telefonla irtibata geçilmiş, onun izni alınarak diğer kadınlara erişim sağlanabilmiştir. Görüşmeler kadınların çalışma saatleri içinde kadınlar kiraz toplarken yapılmış, onların izni ile ses kayıt cihazına kaydedilerek gerçekleştirilmiştir. Kişisel verilerin gizliliği esas gereği kişilerin gerçek isimleri saklı tutulmuş, araştırmada kadınların görüşleri takma isim kullanılarak aktarılmıştır.

Verilerin analizi nitel veri analizi yöntemlerinden olan betimsel analiz yöntemi kullanılarak yapılmıştır. Ses kayıt cihazına kaydedilen veriler, bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Araştırma soruları doğrultusunda belirlenen temalar altında araştırma bulguları irdelenmiştir. Araştırmadaki betimlemeleri zenginleştirmek için katılımcıların ifadelerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır. Görüşülen kadınlar arasında şive kullananlara rastlanmıştır. Onların ifadesi ise yazım kurallarına bakılmaksızın olduğu gibi aktarılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bulguları Denizli’de mahallî mevsimlik işçi olarak çalışan kadınların demografik ve sosyoekonomik özellikleri, mevsimlik işçi olarak çalışmalarının aile içi kararlara katılımlarına etkisi, çalışma yaşamları, boş zamanlarını değerlendirme biçimleri ve gelecek beklentileri temaları altında irdelenecektir.

Demografik ve Sosyoekonomik Özelliklere İlişkin Bulgular

Mevsimlik işçi kadınların sayısı 18 olup içlerinden bir tanesi aynı zamanda dayıbaşılık yapmaktadır. Dayıbaşı sadece yardım edilmesi gereken yerlerde kiraz toplamaya katılmaktadır. Onun öncelikli görevi kiraz toplayan kadınları organize ve kontrol etmek, işin aksatılmadan yürütülmesini sağlamaktır. Bu ayrıntıyı belirttikten sonra mevsimlik işçileri tanıtıcı bilgilere geçmek yerinde olacaktır. İlgili tablo aşağıda verilmektedir.

Mevsimlik işçilik yapan kadınların yaşları 38 ila 62 arasında değişmekte olup, yoğunlukla 50’li yaşlardadırlar. Mevsimlik işçi kadınların hepsi köy kökenli olup, Denizli’nin Akhan köyünde ikamet etmektedirler. Aynı köyde yaşayan kadınlar aynı zamanda birbirlerinin komşusudurlar. İçlerinde dayıbaşı ile akraba olanlar da vardır. Köydeki çalışmak isteyen kadınları dayıbaşı belirlemektedir.

Kadınların tamamı evlidir. Onların çocuk sayılarına bakıldığında ağırlıklı olarak iki ve üç çocuklu oldukları görülmektedir. Kadınlardan ikisi okuryazar olmayıp, sadece biri ortaokul mezunudur. Geri kalanlar ise ilkokul mezunlardır. Bu durum mevsimlik işçilik yapan kadınların eğitim düzeylerinin çok düşük olduğunu göstermektedir. Mevsimlik işçi kadınların anne-babaları çoğunlukla okuryazar değildir. Anne ve babaları arasında okul okuyanlar ise ilkokul terk ve ilkokul mezunudur. Anne ve babalarının eğitim düzeyi ile mevsimlik işçi kadınların eğitim düzeyi arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Genellikle eğitim düzeyi düşük olan ailelerin çocuklarının da eğitim düzeyi düşük olmaktadır. Mevsimlik işçi kadınların eğitim durumlarının düşük olmasında geleneksel değerlerin de etkisinden bahsedilebilir. Kırsalda hâkim olan

geleneksel bakışa göre aileler kız çocuklarını çoğunlukla okutma taraftarı değillerdir. Bu bakışa göre kadının öncelikli görevi ev işleri yapmak, tarla bahçe işlerinde ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktır. Dolayısıyla kadınların eğitimine önem verilmemektedir.

Tablo 1. Mevsimlik İşçilik Yapan Kadınları Tanıtıcı Bilgiler

<i>Mevsimlik İşçi Kadının Mahlası</i>	<i>Yaşı</i>	<i>Doğum Yeri</i>	<i>Medeni Durumu</i>	<i>Çocuk Sayısı</i>	<i>Eğitim Durumu</i>
Güneş	62	Köy	Evli	3	İlkokul
Toprak/Dayıbaşı	56	Köy	Evli	4	İlkokul
Yaprak	54	Köy	Evli	3	İlkokul
Irmak	56	Köy	Evli	3	Okuryazar değil
Nehir	39	Köy	Evli	2	İlkokul
Çiçek	47	Köy	Evli	2	İlkokul
Rüzgar	51	Köy	Evli	2	İlkokul
Deniz	46	Köy	Evli	2	İlkokul
Yağmur	49	Köy	Evli	3	İlkokul
Yıldız	38	Köy	Evli	4	İlkokul
Doğa	45	Köy	Evli	2	İlkokul
Gözde	38	Köy	Evli	2	Ortaokul
Sahil	50	Köy	Evli	2	İlkokul
Çınar	60	Köy	Evli	1	İlkokul
Selvi	55	Köy	Evli	2	İlkokul
İlgaz	43	Köy	Evli	3	İlkokul
Duygu	44	Köy	Evli	2	Okuryazar değil
İşıl	57	Köy	Evli	1	İlkokul

Mevsimlik işçi kadınların anne ve babalarının meslekleri de kendilerinininkine benzerdir. Anne meslekleri arasında çiftçilik, ücretsiz aile işçiliği, ücretli tarım işçiliği ve ev kadınlığı yer almaktadır. Baba meslekleri de çoğunlukla kırsal kökenli işler olup bunlar arasında çiftçilik, çobanlık, ücretli tarım işçiliği bulunmaktadır. Ebeveyn meslekleri göz önünde bulundurulduğunda, eğitim şansı olmayan ve kırsalda çalışmaktan başka şansları kalmayan kadınların sosyal hareketlilik imkânlarından da yoksun kaldıkları söylenebilir.

Mevsimlik işçi kadınların eşlerinin eğitim düzeyi de kendilerinin eğitim düzeyiyle benzerlik göstermektedir. Eşlerden üçü lise mezunu, ikisi ortaokul mezunu geriye kalanlar ise ilkokul mezunudur. Kadınların eşlerinin meslekleri genellikle işçiliktir. İşçi olarak çalışanlar arasında tekstil işçisi ve inşaat işçisi olanlar vardır. Eşleri arasında emekli olanlar bulunup, onlar da işçi emeklisidirler. Emekli olup, şu anda mevsimlik işçilik yapanlar da bulunmaktadır.

Tablo 2. Mevsimlik İşçi Kadınların (Aile) Aylık Geliri

Ailenin Ortalama Aylık Geliri	Mevsimlik İşçi Kadın Sayısı
0-2000 TL	8
2001-3000 TL	7
3001-4000 TL	1
4001-5000 TL	3

Mevsimlik işçilik yapan kadınların ekonomik durumuna bakıldığında aile aylık gelirlerinin 0-3000 TL arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Tarım işçisi kadınlar aile gelirlerine göre düşük gelirli grupta yer almaktadırlar. Öyle ki, 2019 yılının Ekim ayı verilerine göre dört kişilik bir ailenin gıda harcaması ile birlikte giyim, konut, ulaşım, eğitim, sağlık vb. ihtiyaçlar için yapılması zorunlu diğer harcamaların toplam tutarına karşılık gelen yoksulluk sınırı 6.705 TL'dir (<http://www.turkis.org.tr/EKIM-2019-ACLİK-VE-YOKSULLUK-SINIRI--d305750>). Bu durumda mevsimlik işçi kadınların tabakalaşma piramidinin alt tabakalarında yer aldıkları söylenebilir.

Tarım işçisi kadınlarla yapılan görüşmelerde mevsimlik işçilikten kazandıkları para ile aile bütçesine katkıda bulunduğunu düşünenler vardır. Onlar kazançları az da olsa evin ihtiyaçlarını görmek, bu durumdan kıvançla bahsetmektedirler. Nitekim Ilgaz aile ekonomisine katkısını şöyle dile getirmektedir: *“Benim de katkım oluyor tabii olmaz mı hiç? Evin eksikliğini mesela çay bitiyor, şeker bitiyoları alıyorum, ihtiyaçları alıyorum. Çocuklara alıyorum, ihtiyaçları oluyor bazen onlara veriyom”*. Aile bütçesine katkısı olduğunu düşünenlerin aksine, yaptıkları mevsimlik işçilikten elde ettikleri kazançlarını aile gelirine katkı olarak görmeyen kadınlar da bulunmaktadır. Onların bu düşüncesinin mevsimlik işçiliğin sürekli olmayan bir iş olmasından ve mevsimlik işçilik yapan kadınların eline düzenli para geçmemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Mevsimlik İşçiliğin Kadınların Aile İçi Kararlara Katılımına Etkisi

Geleneksel değerlerin hâkim olduğu toplumlar erkek egemen bir görünüm sergilemektedir. Kırsal kesimde otoritenin sahibi erkek olup, çoğunlukla kararları kendisi almakta ve son sözü söylemektedir. Kadının ikincil konumda kalması, kadın emeğinin görünmez kılınması ve kadın tarafından bu durumun içselleştirilmesi onun aile içi kararlara katılımını da sınırlamaktadır. Nitekim görüşme yapılan kadınların yarısından fazlasının bu düşünce yapısında olması, tarımdaki gelenekselliğin doğallaşması olarak yorumlanabilir. *“Bizde kararları beyimiz söyler. Bizde şey yoktur. Köy yerinde böyle gördük, böyle gitcek. Doğrusu da bu”* (Doğa, 45).

Mevsimlik işçi olarak çalışan kadınların yaptıkları iş belirli dönemler ve belirli sürelerle sınırlı olsa da, ücretli bir işte çalışıyor olmalarının onların aile içi kararlara katılımında etkili olabildiği durumlara da rastlanmaktadır. Onlar mevsimlik işçilikten para kazanmakta, aile gelirine katkıda bulunmaktadır. Kadınların çalışmaktan dolayı kendilerine özgüven duymaları ve emeklerini değerli görmeleri, ailenin karar alma sürecinde kadının aktif olarak söz sahibi olmasına olanak tanıyabilmektedir: *“Şimdi mesela çalıştığın zaman elin para görüyor, daha rahat yaşayabiliyorsun. Elinde para olduğu için her işi kendin görmek istiyorsun, beyine sözünü dinletiyorsun”* (Toprak, 56).

Çalışma Yaşamına İlişkin Bulgular

Mevsimlik işçilik yapan kadınların çalışmaya başlamaları çocukluk dönemlerine dayanmaktadır. Görüşülen kadınların tamamı çocukluktan itibaren tarla-bahçe işlerinde ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya başlamışlar, ücretli tarım işçisi olarak çalışmaya devam etmişlerdir: “Çalışmaya 9 yaşında başladım. İkinci sınıfta başladım. 17 yaşına kadar anamın evindeydim. Sonra kocamın evine geldim. İşte öyle kır işinde devam ediyoz çocukluğumdan beri” (Yaprak, 54); “Fakirdik, çiftçi çocuğuyduk. Pamuktan geldim okula başladım düşün gari. Pamuk, zeytin, tütün... Ne bulduksa çalıştık” (Güneş, 62).

Mevsimlik işçi kadınların iş deneyimlerine bakıldığında içlerinde tekstilde çalışmış olanlar bulunmaktadır. Denizli kentinde tekstil gelişmiştir. Nüfusun bir kısmı tekstilde çalışmaktadır. Görüşme yapılan kadınlardan tekstilde çalışmış olanların ortak özelliği ise ilkokul sonrasında okulu bırakıp çocuk işçi olarak tekstilde çalışmaları olmuştur. Ancak tekstille birlikte kır işlerini yapmaya da devam etmişlerdir: “Bekarken 12 yaşında tekstile girdim. Haftanın altı günü çalışırdık. Evde kendi olduğum zamanlarda koyunlarımız vardı onları otlatırdım, anamgile bahçede yardım ederdim. Kır işi bitmezdi bizde” (Deniz, 46).

Mevsimlik işçi kadınlardan başka işlerde çalışabilenlerin alternatif olarak çalışabildikleri tek yer tekstil işi olmuş; ancak o da daimî olamamıştır. Mevsimlik işçilik yapan kadınlar için kır işçiliği adeta tek seçenek hâline gelmiştir. Onların kentsel iş imkânlarından yoksun kalmalarının eğitim düzeylerinin düşük olmasından ve kentsel işlerde çalışabilmek için yeterli vasıflara sahip olmamalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Görüşülen mevsimlik işçi kadınlardan bir kısmı topraksız olup bir kısmı az toprak sahibidir. Az topraklı ailelerde yaşayan kadınlar mevsimlik işçilik dışında kendi topraklarında da çalışmaktadırlar. Bu topraklarında geçimlik meyve sebze yetiştirmektedirler. Mevsimlik işler sürekli olmayıp, mevsimine göre değişiklik göstermektedir. Çalışmanın yoğun olarak yapıldığı zamanlar Mayıs ve Haziran aylarıdır. Bu aylarda çoğunlukla erik, kiraz ve kayısı toplanmaktadır. Denizli'nin bazı ilçelerinin topraklarında belirli meyve, sebze ve bitkiler elverişli olarak yetiştirilmektedir. Örneğin Denizli'nin Honaz ilçesi kirazlarıyla meşhurdur. Özellikle Honaz'ın kiraz bahçelerinde mevsimlik işçileri görmek mümkündür. Denizli'nin Çal ilçesinde üzüm bağları gelişkindir. Üzüm hasadında genellikle Çal'a gidilmektedir. Elma hasadında ise, elmanın yoğun olarak yetiştirildiği Çivril ilçesine mevsimlik işçi kadınlar elma toplamaya gitmektedirler. Kekik yetiştiriciliği de Denizli'de önemli tarımsal faaliyetler arasında yer almaktadır. Gözler kasabesindeki köylerde kekik yetiştirilmektedir. Kekik toplamak için mevsimlik işçiler kekik bahçelerine gitmektedirler. Pamukkale ilçesinin Irlıganlı bölgesinde yoğun olarak nar yetiştirilirken, Güney ilçesinde de tütün yetiştirilmektedir. Bu yörelerde iş olduğunda mevsimlik işçiler oralara gitmektedirler. Nitekim mevsimlik işçilerden biri çalıştıkları işleri şu şekilde dile getirmektedir: “Kayısıya gittik, şeftaliye gittik, eriğe gittik, kiraza geldik. Elmaya gittik, cennet elmaya gittik, nara ayvaya gittik, kekiğe gittik. Üzüm topladık, pamuk topladık, pancara gittik, darıya gittik. Gittik de gittik, kalmadı hepsine gittik yani” (Gözde, 38). Mevsimlik işçilik yapan kadınlar kendi köylerine yakın olan yerlere gününbirlik olarak gidip gelmektedirler. Mevsimlik işçilerin bu tarla-bahçelere ulaşımını dayıbaşı

sağlamaktadır. Dayıbaşı dolmuşçularla anlaşmakta, ulaşım ücretini tarla sahibinden karşılamaktadır.

Mevsimlik işçilik yapan kadınlara tarımda çalışma nedenleri sorulduğunda yoksulluk, geçim derdi öncelikli söylenen nedenler olurken, evde boş oturmamak için, eğlence için, kentte iş bulamadıkları için ve toprakla uğraşmayı sevdikleri için çalıştıklarını söyleyenler de olmuştur. Her ne kadar tarımda çalışmayı bir eğlence olarak algılayanlar olsa da içinde buldukları yaşam koşullarının onları bu işte çalışmaya koştuğu söylenebilir. Tarım işi onlar için bir zorunluluk hâlini almıştır. Görüşülen mevsimlik işçiler içinde buldukları durumu şöyle dile getirmişlerdir:

“Çaresizlikten, yetmediğinden, mecburiyetten kır işindeyiz. Beş on kuruş evimize katkı diyerek, asgari ücret emekliliği de yetmiyor. Evin ihtiyaçları bitmiyor. Çoluk çocuk oluyor, torun torba oluyor, evin bir masrafı çıkıyor. Çaresiz iş yani zor iş” (Nehir, 39).

“Her şeyi zor yavrum kır işinin. Yokluktan gelmek zorunda kalıyon. Kolay mı yavrum? Hani diyorlar ya keyiften geliyom. Keyiften falan değil, ihtiyaçtan, çaresizlikten, yokluktan. Dünya geri dönsün kır-kırk beşli yaşlarda olayım kendime fabrikayı tercih ederim. Buraya içine gezmeye, ziyaret etmeye tercih etmem” (Güneş, 62).

Mevsimlik işçilerin çalışma ortam ve koşullarından kaynaklanan sorunları bulunmaktadır. Mevsimlik işlerde çalışanların iş yerleri işverenlerin tarla-bahçeleridir. İşler açık havada, toz toprak içinde yapılmaktadır. Onlar sıcak, soğuk, yağışlı hava koşullarına maruz kalabilmektedirler. Çalışma sürelerine bakıldığında günlük çalışma süresi kiraz toplama işinde 08:00-17:00 arasında iken, diğer işlerde 08:00-16:00'dır. Günlük çalışma süresi içinde bir saatlik öğle yemeği araları bulunurken, 15 dakikalık da bir çay molaları bulunmaktadır. Mevsimlik işçiler yemeklerini evlerinde kendileri hazırlamakta, herkes kendi yemeğini kendisi getirmektedir. İşveren yemek vermemektedir. Mevsimlik işçi kadınların en büyük sorunlarından birisi de tuvalet-lavabo sorunudur. Bu konuda büyük sıkıntı yaşamaktadırlar. Nitekim görüşme yapılan mevsimlik işçiler çalışma yaşamından kaynaklanan sorunlarını şu şekilde dile getirmektedirler:

“Çok ağır ablacım ya toprak işi her zaman ağır, insanı yıpratın bir şey. Oturma yok, kalkma yok, sürekli ayaktasın. Hâlime bak bir kere, işte zor koşullar işte buradan anla zor şartlarda çalışıyorsun. Dayıbaşıya bağlısın, otur dediğinde otur, kalk dediğinde kalk. Emir şeyisi gibisin. Sabah erken geliyorsun. Kendileri yemek verseler daha iyi olur ama yemek vermiyorlar, kendimiz getiriyoz evimizde ne bulduğumuz kadar. Tuvalet nerde buldun oraya gidiyorsun. Sıcığın altında zor olmaz mı gülüm? Sıcığı bir yandan, tozu bir yandan. Akşama bir varıyorsun kaynaşacak yanın kalmıyor, ayakların şişmiş oluyor, yüzün gözün şişmiş oluyor” (Rüzgar, 51).

“Kır işi zor abam. Şimci iscağı var soğuğu var. Öğlen oldu mu beynin kaynıyo sıcaktan. Bir yel esiyo üşüyorsun, yağmur yağıyor yaşı var. Tabii çok zor parayı kazanmak çok zor” (Yağmur, 49).

Mevsimlik işçilik yapan kadınlar tarla-bahçede çapa işlerinde, ürün hasadında çalışmaktan çeşitli sağlık sorunlarıyla karşılaşmaktadırlar. İçlerinde çapa yaparken sürekli eğilmekten bel ve diz ağrılarına sahip olanlar bulunmaktadır. Güneş altında çalışmaktan sürekli baş ağrısı çekenler vardır. Ağaçlardan meyve toplamaktan kol

ağrılarından şikâyetçi olanlar vardır. Ağaçlardan meyveleri cambaz denilen demirden yapılmış merdiven işlevi gören aletlere çıkararak toplamaktadırlar. Cambazlar ağır olup bir kişinin tek başına taşınması oldukça güç ve tehlikelidir. Mevsimlik işçi kadınlar yeri geldiğinde cambazların en üstüne de çıkabilmektedirler. Bu koşullarda çalışmak onları iş kazası riskiyle karşı karşıya bırakabilmektedir. Nitekim kadınlar çalışma koşullarından kaynaklı sağlık sorunlarıyla ilgili şöyle serzenişte bulunmaktadır:

“Ayaklarımızın altları şu anda görsen. Ben akşam yatarkana böyle dayağıla sopayla vurmuşlar gibi güp güp atıyor. Şu cambaza çıkarkana zor tabii zor olmaz mı? Bileklerim var ya eve varınca şu bileğimi kaldıramıyorum. Böyle dal asılırkana, cambazı kaktırıkana avuçlarımın içi şişti. Şu merdivene demirleri tutarkana yani zor. Bel ağrısı, sırt ağrısı olmaz mı oluyor. En çok şu bileklerin ellerin şişiyor. Böyle demirlen koca şeyi ağır bu. Bir kadın başına kaktırıyon bunu. Birde tepesinden düşme tehlikesi var, geçende az kalsın düşüyodum da” (Deniz, 46).

“Bacaklarım, bellerim ağrıyor. Kafam ağrıyor. Sırtımın ağrıdığı zaman da oluyor. Netcen gülüm?” (İşıl, 57).

“Kır işlerinden kaynaklı bel fitiğim var. Kol ağrısı, diz ağrısı da cabası” (Yıldız, 38).

Mevsimlik işçilerin tamamı ücretleri konusunda memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Mevsimlik işçilerin günlük çalışma ücretleri 65 TL'dir. Ücretlerini dayıbaşından işin tamamının bittiği gün toplu olarak almaktadırlar. Günlük çalışma ücretleri dayıbaşı ile işveren arasında belirlenmektedir. Aldıkları ücretlerin enflasyon karşısında değersizleştiğinden ve kazandıkları paranın geçimlerini karşılama konusunda yetersiz kaldığından yakınmaktadırlar. Piyasada artan fiyatlar karşısında ücretlerinin artış göstermemesi, onların daha da fakirleşmesine neden olduğu söylenebilir. Mevsimlik işçilik yapan kadınlar her ne kadar ücretlerini yetersiz bulsalar da işverenden ücretlerinin artışı konusunda talepte bulunamamakta, dayıbaşının verdiği ücretlere razı olmaktadır. Nitekim mevsimlik işçi kadınlar aldıkları ücretler konusunda şöyle serzenişte bulunmaktadır:

“Ücretler bu zamlara, pahalılığa göre az bu ortama göre az. Her şey ateş pahası. Aslında yevmiyemiz 100 liradan aşağı olmaması lazım bu devirde. Yani bakkala gidiyorsun, iki bir şey almadan, çantan dolmadan bir bakıyon para yok. Yani 50 lira şimdi 10 lira yerine geçti. Adı var ama değeri yok” (Deniz, 46).

“Ücretler çok az. Ama valla dayıbaşı ne veriyorsa o oluyor, onla idare ediyon. Biz bir şey diyemiyoz” (Rüzgar, 51).

“İşte verdiği kadar yetinmek zorunda kalıyon, bir hak talep edemiyon ki sigortan yok kime dava açcen ki? Kime ne dicen? Mecbur yetincen, az da olsa çok da olsa ona kayıl gelcen” (Yaprak, 54).

Olumsuz çalışma ortam ve koşulları ile düşük ücretlerin olmasına rağmen içinde bulunduğu durumdan memnun olan mevsimlik işçi kadınlar da bulunmaktadır. Bu kadınların içinde buldukları yoksulluğu kabullenmiş oldukları söylenebilir. Onlar, Yıldırak ve arkadaşlarının (2003) ifade ettiği gibi, “yoksulluğu bir kültür ve yaşam biçimi” hâline getirmektedirler: *“Herkes denize, güneşe gidiyor, para masrafı yapıyor. Biz burda hem para kazanıyoz hem güneşimizi görüyoruz. Daha güzel değil mi?”* (İrmak, 56).

Görüşülen mevsimlik işçilik yapan kadınların sosyal güvenlik durumuna bakıldığında içlerinden sadece üçünün sigortalı olduğu görülmektedir. Onlar da isteğe bağlı sigorta kapsamında olan Ek-5 Tarım sigortası üzerinden sigorta primlerini kendileri ödemektedirler. Geriye kalan kadınlar ise sigorta primlerini ödeme gücünde olmadığından sigortasız olduklarını söylemektedirler. Onların şu an için sağlıkla ilgili durumlarda işlerlik gösteren tek güvenceleri, eşlerinin sosyal güvenceye sahip olmasıdır. Sağlıkla ilgili problemleri olduğunda eşlerinin sosyal güvencesi üzerinden sağlık ocakları ve hastanelerde bakılabilmektedirler. Sigortalı olmayan kadınların en büyük özlemleri ise sigortalı bir işte çalışmak ve oradan emekli olabilmektir. Kadınların sigortayı algılama biçimleri çoğunlukla emekli olup maaş alabilmek olarak şekillenmektedir. Sigortalı olmayı yaşlılık güvencesi, sağlık ve iş güvencesi olarak algılayanlar da bulunmaktadır. Çoğunluğun sigortayı sosyal bir güvence sağlamaktan ziyade emekli olup maaş alabilmek şeklindeki algısının, şu anda sağlıkla ilgili durumlarda eşlerinin sosyal güvencesi üzerinden bakılabilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir: “*Kır işinde ömrümüzü çürüttük. Çocuğumuza bakan olsa fabrikada sigortalı çalışırdık. Emekli olurduk. Parayı çeker yerdik*” (Duygu, 44).

Görüşme yapılan mevsimlik işçi kadınlardan örgütsüzlük hallerinin bilincinde olan ve sendikaların önemine dikkati çeken sınırlı sayıda kadın bulunmaktadır. Onlar hak aramada sendikaların önemli işleve sahip olduğunu düşünmektedirler. Ancak içinde buldukları örgütsüzlük halinin, mevsimlik tarım işçiliğini bir yaşama biçimi hâline getirmiş kadınların bu işçiliğin koşullarına razı gelmelerine ve işveren ve dayıbaşı karşısında sessiz kalmalarına neden olduğu söylenebilir. Mevsimlik işçilik yapan kadınlardan biri bu durumu şu şekilde dile getirmektedir:

“Bizim elimizde hiçbir şey değil ki kendimizi nasıl ifade etcez. Fabrikada olsa sendika neyim var ayaklan bir gün, ona gidin bir gün. Bizde kime kendini anlatcan. Şimdi sen burda bırakıp gitsen işine gelirse deyi sen olmasan öteki olur deyi. Onun için kapatıyon ağzını, bakıyon işine mecbursun” (Güneş, 62).

Mevsimlik işçilik yapan kadınların çalışmayı algılama biçimlerine bakıldığında, onlar çalışmayı “para kazanmak/zorunluluk” (10), “kendi ayaklarının üstünde durmak” (3), “güzel bir şey” (1), “kafa dinlendirmek/meşgul olmak” (2), “hareket” (1), “ibadet” (1) olarak tanımlamaktadırlar. Çoğunluğun çalışma algısı ise para kazanmak olup, çalışmak onlar için zorunluluk hâlini almaktadır. Mevsimlik işçilerin önemli bir kısmının gelir durumu yetersizdir. Onlar yaşamlarını idame ettirebilmek için çalışmak durumundadırlar.

“Çalışmak kazanç demek, gelir demek ne demek yani her şey demek. İllaki çalışacaksın, para kazanacaksın” (İlgaz, 43).

“Çalışmak varlık demek. Çalışmak aç kalmamak demek. Oturursan açlık var” (Rüzgar).
“Ellerimizin ayaklarımızın hâline bak. Ama ihtiyaç, evine katkı, gününü kurtarmak bir pazar parası diye. Çalışmak bu” (Selvi, 55).

Boş Zamanlarını Değerlendirme Biçimleri ve Gelecek Beklentilerine İlişkin Bulgular

Mevsimlik işçilik yapan kadınların işleri süreklilik göstermemektedir. Kendilerine iş dışında boş zaman kalabilmektedir. Görüşmelerde kadınlar boş zaman etkinlikleri

olarak çoğunlukla televizyon izlediklerini ve örgü, dantel gibi el işleri yaptıklarını belirtmektedirler. Televizyonda izledikleri programlar çoğunlukla gündüz kuşağında yer alan programlar ve akşam yayımlanan dizilerdir. Özellikle Müge Anlı'nın programını izlemeyi çok sevdiklerini dile getirmektedirler. Reality show tarzındaki programları takip ederek kendi yaşamlarını seyrettikleri programlardaki kişilerin yaşantılarıyla karşılaştırmakta ve kendi hallerini onlara kıyasla yüceltmektedirler. Bu durum onların kendi sınıfsal konumlarını sorgulamadıklarını, kadercı bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir.

“Müğe'ye bakarım, önemli bak. Esra'ya bakarım, Serap'a bakarım. Öyle gerçeklere bakarım, ben oralardan da ders alırım, ben şükür o durumda değilim, şükür o duruma gelmemişim, şükür o duruma düşmemişim onlardan hep şükrederim Allah öyle etmesin diye. Oralarda hep sorunlu aileler var ya ben onları gördüğüm zaman moralim hem bozuluyor hem düzeliyor” (Çınar, 60).

Mevsimlik işçi olan kadınlar köyde ikamet etmektedirler. Köy tipi evler genelde bahçelidir. Onlar kendi evlerinin bahçelerinde yeşilliklerini, sebzelerini yetiştirmektedirler. Dolayısıyla kendi evlerinde bahçe işlerinin bakımı da onlara yüklenmektedir. Mevsimlik işler dışında kalan zamanlarında bahçe işlerini yapanlar olurken, ayrıca hayvanları olanlar da hayvanların otlatılması gibi etkinlikleri yerine getirmektedirler. Geleneksel değerlerin hâkim olduğu köy yaşantısında zaten toprakla uğraşmak, örneğin bitki toplamak, çapa yapmak kadının doğal görevi sayılmaktadır. Mevsimlik işçi kadınlar da bunu kanıksamış durumdadır. Bu işlerle uğraştıkları için boş zamanları fazla olmadığını dile getirenler de bulunmaktadır: *“Hiç bol zamanım olmuyor ablam. Kendime göre işim var kır işleri dışında, kendi ek işim var. Evde domatesim, biberim, kendi yiyeceğimizle uğraşıyoruz”* (Sahil, 50).

Mevsimlik işçi kadınların gelecek beklentilerine bakıldığında, kadınların kendileri için beklentileri sağlıklı bir ömürdür: *“Sağlığımız olduktankeri işte gelecek bu, çocuklar için hayırlı işler versin, nasipler kapılar versin”* (Doğa, 45).

Mevsimlik işçi kadınların kendileri dışındaki beklentilerine bakıldığında öncelikle çocuklarının hâlinin vaktinin yerinde olmasını istedikleri görülmektedir. İlköğretim çağında çocuğu olanlar, onları okutmak istemekte, kendileri gibi olmasını istemediklerini söylemektedirler. Mevsimlik işçilik yapan kadınların çocuklarının eğitim düzeyleri kendilerinin eğitim düzeyinden yüksektir. Çocuklar arasında öğretmen, bankacı ve hemşire olanlar bulunmaktadır. Çocuklarının kendilerine göre sosyal hareketlilik imkânına sahip oldukları söylenebilir. Mevsimlik işçi kadınlar çocukluktan itibaren aileleri gibi mevsimlik işçilik yapmakta, mevsimlik işçilik onlar için âdeta bir aile mesleği hâlini almaktadır. Oysa mevsimlik işçilik yapan kadınlardan üçü hariç diğerlerinin çocuklarını hiç mevsimlik işçi olarak çalıştırmaması aileden çocuğa geçen mevsimlik işçilik döngüsünün bozulduğunu göstermektedir.

Sonuç

Tarımda çalışan kadınlar içinde mevsimlik işçi olarak çalışanlar ücretli emek kapsamında tarım işgücünde yer almaktadırlar. Mevsimlik işçiler eğitim düzeyleri düşük, kentsel istihdama katılabilmelerini sağlayacak mesleki becerilerden yoksun olan vasıfsız emek niteliğindedir. Bu araştırmada Denizli'de mahallî mevsimlik işçilik yapan

kadınların sosyolojik özellikleri, çalışma yaşamından kaynaklanan sorunları irdelenmiş, mahallî mevsimlik işçiliğin mevcut durumu ortaya konulmak istenmiştir. Araştırma kapsamındaki bazı kadınların mevsimlik işçi olarak çalışmaları onların aile içi kararlara katılımında kısmen de olsa etkide bulunmuştur. Kadınların kendilerinde ve ailelerinde geleneksel değerler hâkimdir. Buna rağmen, kadınların bazılarında ücretli olarak bir işte çalışmak onların kendi ayaklarının üstünde durduklarını düşünmelerini sağlamış ve onlar aile içi konularda evin erkeğiyle birlikte kararlar almaya başlamışlardır. Bu durumdaki mevsimlik işçilik yapan kadınların aile yapılarının daha eşitlikçi bir yapıya evirildiği söylenebilir.

Mevsimlik işçilik yılın belli aylarında ve günlük süreler üzerinden hesaplanarak yapılan bir iştir. Denizli’de mahallî mevsimlik işçilik yapan kadınların anlatılarında da görüldüğü üzere mevsimlik işçilik sürekliliği olmayan, geçici bir iş niteliği taşımaktadır. Mahallî mevsimlik işçilik yapan kadınların yöre dışı mevsimlik işçilik yapan kadınlara kıyasla tek avantajlarının göç yollarında vakit geçirmemeleridir. Onlar çalıştıkları tarla bahçelere gününbirlik gitmekte, iş bitimine kendi evlerine dönmektedirler. Dolayısıyla mahallî mevsimlik işçilerin barınmadan kaynaklı bir sorunları bulunmamaktadır.

Mevsimlik işçilerin çalışma ilişkileri açısından dayıbaşına bağlı oldukları görülmektedir. Dolayısıyla işçilerin işverenle bireysel düzeyde ilişkileri bulunmamaktadır. İşverenlerin mevsimlik işçilere karşı ücret vermek dışında herhangi bir sorumluluğu yoktur. Mevsimlik işçiler düşük ücretlerle ve ağır koşullarda çalışmaktadırlar. Verilen düşük ücretlerle onların emekleri değersizleştirilmektedir. Onlar bu konularda işverenden hak talep edememekte, belirlenen koşullara razı gelmektedirler. Bu durumda kadın emeğinin uysal niteliği ve mevsimlik işçilerin örgütsüzlük hâli etkili olmaktadır.

Mevsimlik işçiler, düşük ücret ve zor koşullara rağmen yaşamlarını idame ettirebilmek için çalışmak zorundadırlar. Onlar aylık ortalama aile gelirlerine göre yoksulluk sınırı ve altında yaşamaktadırlar. Mevsimlik işçiler yoksulluğu bir yaşam biçimine dönüştürmektedirler. Onlar içinde buldukları yoksulluğu sınıf bilincinden yoksun bir halde kanıksamakta ve kadercı bir yapıya sürüklenmektedirler.

Mevsimlik işçiler sosyal güvenceden yoksundurlar. Mevsimlik işçiliğin sosyal güvencesiz bir iş olması onların çalışma ve yaşam koşullarının risk altında olduğunu göstermektedir. Mevsimlik işçilik yaparken onların işçi sağlıkları ve iş güvenlikleri risk altındadır. Çalışırken herhangi bir koruyucu kullanmamakta, iş kazası riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Günlük çalışma süreleri uzundur ve dinlenme süreleri son derece yetersizdir. Yemeklerini kendileri evde hazırlayıp getirmektedirler. Mevsimlik işçilerin boş zaman etkinlikleri çoğunlukla televizyon izlemekle sınırlı kalmaktadır.

Mevsimlik işçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi için temel önerilerimiz şöyledir: Mevsimlik işçilerin çalışma ilişkilerinde etkin rol oynamaları sağlanmalıdır. Mevsimlik işçilerin hakları sendikal güvence altına alınmalı ve onların örgütlülük hallerinin sağlanması gerekmektedir. Mevsimlik işçilerin tamamı sosyal güvence altına alınmalıdır. Çalışırken kullanacakları eldiven, maske gibi koruyucular verilmeli, onlara iş kıyafetleri temin edilmelidir. Yemekleri işverenler tarafından karşılanmalıdır. İş veriminin artması ve mevsimlik işçilerin dinlenebilmeleri için mola sayıları artırılmalıdır. Mevsimlik işçilerin yoğun olarak çalıştıkları yerlerde sağlık hizmetleri sunacak seyyar sağlık ocakları konuşlandırılmalıdır. Mevsimlik işçilere işçi sağlıkları ve iş güvenliklerinin bilincine varmaları için seminerler düzenlenmelidir.

Onların insan onuruna yakışır bir yaşam sürmeleri için ücretleri arttırılmalıdır. Mevsimlik işçilerin boş zamanlarını etkin olarak kullanabilecekleri faaliyetlere katılımları sağlanmalıdır. Bu bağlamda çalışmadıkları zaman dilimlerinde mesleki bilgi ve becerilerini arttıracak kurslar açılmalıdır. Kırsal kesimde kız çocukların eğitimine öncelik verilip, onların okuması desteklenmelidir.

Kaynaklar

Çelik, K., Şimşek, Z., Yüce Tar, Y. ve Kırca Duman, A. (2015). *Gezici mevsimlik tarım işinde çalışan kadınların çalışma ve yaşam koşullarının irdelenmesi*. Ankara: Dünya Bankası.

Çınar, S. (2014). *Öteki Proleterya*. Ankara: Notabene Yayınları.

Çınar, S. ve Lordoğlu, K. (2010). Mevsimlik tarım işçileri: Marabadan ücretli fındık işçiliğine. *III. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 419-448.

Dedeoğlu, S. (2019). Göç prekaryalaşma ve kadın emeği: Türkiye’de Suriyeli kadınların mevsimlik tarımsal üretimdeki yeri. *Toplum ve Hekim*, 34 (3), 187-197.

Güneş, F. (2015). Mevsimlik işçilikte kadın emeği. *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, 16, 16-19.

Gürsoy, Ö.B. (2010). Bir yaşam biçimi olarak dışlanma: Türkiye’de mevsimlik tarım işçileri. Buğra, A. (Der.). *Sınıftan sınıfa*. İstanbul: İletişim Yayınları.

<http://www.turkis.org.tr/EKIM-2019-ACLİK-VE-YOKSULLUK-SINIRI--d305750>

<https://t24.com.tr/haber/tarimsal-istihdamda-yasanan-daralmanin-kadinlar-aleyhine-isiyor.811279>

Karayalçın, M. (1971). *Türkiye’de tarım işçisi çalışma koşulları ve ücretler*. Ankara: M.P.M Yayınları.

Özbekmezci, Ş. ve Sahil, S. (2004). Mevsimlik tarım işçilerinin sosyal, ekonomik ve barınma sorunlarının analizi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 261-274.

Yıldırak, N., Gülçubuk, B., Gün, S., Olhan, E. ve Kılıç, M. (2003). *Türkiye’de gezici ve geçici kadın tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları ve sorunları*. Ankara: Tarım-İş Sendikası Yayınları.

TURİZM, FİNANSAL GELİŞME, TİCARİ AÇIKLIK VE SERMAYE STOKUNUN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Uğur Korkut PATA¹

ÖZ

Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemek hem araştırmacılar hem de politika yapıcıları için önemli bir makroekonomik konudur. Bu çalışmanın ana amacı, Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezini incelemektir. Çalışmada ülkeye gelen turist sayısı, finansal gelişme, ticari açıklık ve sermaye stokunun ekonomik büyümeye etkilerini değerlendirmek için 1965-2017 dönemini kapsayan yıllık veriler ve ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Sonuçlar turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için hem kısa hem de uzun dönemde geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca finansal gelişmede, ticari açıklıkta ve sermaye stokundaki artışlar uzun dönemde ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Bu nedenle sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için turizmin ile birlikte diğer politika araçlarının da etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık, ARDL Yaklaşımı

THE EFFECTS OF TOURISM, FINANCIAL DEVELOPMENT, TRADE OPENNESS AND CAPITAL FORMATION ON ECONOMIC GROWTH: A CASE OF TURKEY

ABSTRACT

Determining the impact of tourism on economic growth is an important macroeconomic issue for both researchers and policymakers. The main aim of this study is to examine the tourism-led growth hypothesis in Turkey. The study utilized annual data over the period of 1965-2017 and the ARDL bounds testing approach to evaluate the impact of the number of tourist arrivals, financial development, trade openness, and capital stock on economic growth. The findings show that the tourism-led growth hypothesis is valid for Turkey both in the short and long run. In addition, increases in financial development, trade openness, and capital stock support economic growth in the long run. Therefore, it is necessary to effectively use tourism as well as other policy tools for sustainable economic growth.

Keywords: Tourism Led Growth Hypothesis, Financial Development, Trade Openness, ARDL approach.

Giriş

Küreselleşen dünyada, özellikle gelişmekte olan ülkeler yatırımlarını gerçekleştirebilmek için yüksek miktarda dış kaynağa ihtiyaç duymaktadırlar. Bu kaynakları sağlamada doğrudan yabancı yatırımları teşvik etme, dış borçlanma ve turizm gelirlerini artırma gibi çeşitli araçlar kullanılabilir. Bu araçlar arasında bacasız sanayi olarak nitelendirilen turizm sektörü önemli bir rol oynamaktadır. Turizm iş, eğlence, dinî veya diğer amaçlarla bir yerden seyahat ederek başka bir yere gelen ve o yerde bir yıldan daha az süre bulunan ziyaretçi faaliyetlerini ifade etmektedir. Turizm sektörü, hem bir ülkede istihdam ve yatırımların artmasını sağlamakta, hem de ülke içerisinde üretilen mal ve

¹Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, korkutpata@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2853-4106

Received/Geliş: 16/12/2019 Accepted/Kabul: 21/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Pata, U. K. (2020), "Turizm, Finansal Gelişme, Ticari Açıklık ve Sermaye Stokunun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.151-167.

hizmetlerin dış ülkelerden gelen ziyaretçilere pazarlanarak bir nevi ihracat artışı ile gelir yaratılmasına imkân tanımaktadır. Ayrıca çeşitli tarihî ve doğal güzelliklerin turistlere sunulması ile de gelir elde edilebilmektedir. Bu faaliyetlerin çoğu düşük maliyetlidir. Böylece turizm sektörü döviz cinsinden elde edilen gelirle ülkelerin yabancı para bulmasına yardımcı olmaktadır. Günümüzde turizm, dünyanın hızla büyüyen hizmet sektörlerinden biri hâline gelmiştir (Tang ve Tan, 2015, s. 160). Son yıllarda özellikle uluslararası turizmde önemli bir genişleme olmuştur (Li vd., 2018, s. 135). Sanayi sektörüne kıyasla daha uygun yatırım ve hızlı getiri imkânı sunduğu için yatırımcıları kendine çeken turizm sektörü, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır (Bilen vd., 2017, s. 28). Turizmin hızlı büyümesi, çarpan etkisiyle hane halkı ve devlet gelirlerinde artışa neden olmaktadır (Karimi, 2018, s. 55). Turizm sektöründen elde edilen gelirlerle gerçekleştirilen ücret ödemeleri ve yeni yatırım harcamaları bir nevi çarpan etkisi yaratarak yeni turizm tesislerinin kurulmasını ve böylece gelir düzeyinde daha yüksek bir artışı sağlayabilmektedir. Turizm ile elde edilen vergi gelirleri, altyapı geliştirme, kamu tesisleri ve yerel toplulukların yaşam standartlarını iyileştirebilecek hizmetler için finansal kaynak sağlayabilmektedir (Cernat ve Gourdon, 2012, s. 1049).

Turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler iki temel hipotez ile test edilmektedir. Ekonomik büyümeye dayalı turizm hipotezine göre; etkili hükümet politikaları ve kurumları sonucunda hem fiziki hem de beşeri sermayeye yapılan yeterli yatırım ve uluslararası turizmdeki istikrar, turizm sektörünün gelişmesine yardımcı olmaktadır. Turizme dayalı büyüme hipotezi ise; turizmin ekonomik büyümenin itici gücü olduğunu ve turizmin ekonomide olumlu dışsallıklar yaratmasının beklendiğini ileri sürmektedir (Shahbaz vd., 2017, s. 170). İhracata dayalı büyüme hipotezinde olduğu gibi turizme dayalı büyüme hipotezi, turizmin uzun dönemli ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olduğunu çeşitli argümanlarla ifade etmektedir (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002, s. 878). Ekonomik büyümeden turizmde doğru bir ilişki olan ilk durumda büyüme arttıkça turizm sektörü gelişmekte, ikinci durumda ise tam tersine turizm sektörü ekonomik büyümeyi sağlayan temel etkenlerden biri olarak yer almaktadır. Teorik olarak turizmde dayalı büyüme hipotezi, ekonomik büyümenin sadece artan işgücü ve sermaye stoku ile değil, aynı zamanda artan ihracat ile de sağlandığını ifade eden ihracata dayalı büyüme hipotezinden yola çıkarak geliştirilmiştir (Brida vd., 2016, s. 395). Gidilecek yerlerin çekiciliği ve düzeninde, bu yerdeki ürünlerin fiyatlarında oluşan değişiklikler, turizm pazarındaki talepte bir artışa veya azalışa sebebiyet verebilecektir (Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015, s. 628). Zaman içerisinde ekonomik ve turizm koşullarındaki değişikliklerden ötürü, teorik ve ampirik açıdan hâlâ turizmin mi ekonomik büyümeyi yoksa ekonomideki gelişimin mi turizmi desteklediği hakkında herhangi bir görüş birliği söz konusu değildir (Antonakakis, 2015, s. 142).

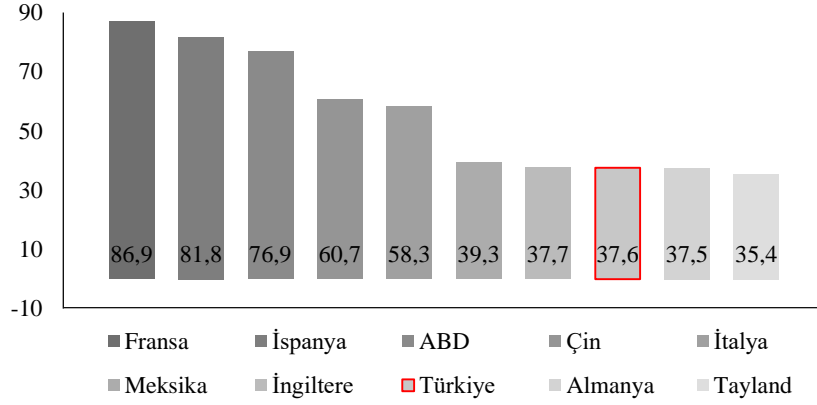
Turizm sektörü, sürdürülebilir büyümenin ve daha iyi bir çevrenin sağlanması, kültürel etkileşimin ve çeşitliliğin desteklenmesi, kaynakların etkin kullanılması, iklim değişikliğinden korunma ve yoksulluğun azaltılması gibi çeşitli sosyoekonomik faydalar sağlayabilmektedir. Turizmin en önemli üç ekonomik özelliği; gelir yaratma, iş imkânı ve döviz kazancı sağlamadır. Turizm döviz kazandırarak, istihdam olanakları yaratarak, inşaat, ulaşım, konaklama ve hizmet sektörlerini teşvik ederek katma değer yaratılmasına yardımcı olmakta ve böylece ekonomik büyümeyi desteklemektedir (Karimi, 2018, s. 53). Turizm sektörü döviz geliri ile dış ve iç borçların finanse edilmesini sağlayarak bölgesel

istihdam fırsatları yaratabilir. Aynı zamanda bu sektör ülkeler arası yakınsama oluşturarak gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğru bir gelir transferi sağlamaktadır (Tugcu, 2014, s. 207). Turizm sektörü emek, fiziksel sermaye, teknoloji ve doğal kaynaklar olmak üzere dört temel üretim faktörüne dayanmaktadır. Emek, turizmin ana dayanaklarından biridir ve bu nedenle turizm sektöründeki artan işgücü ihtiyacı yeni istihdam fırsatları yaratmaktadır (Brida vd., 2016, s. 396). Bu sektör çoğunlukla vasıfsız işgücüne istihdam olanakları sağlamaktadır (Roudi vd., 2019, s. 5). Önemli istihdam alanları yaratan ve birçok ülkede en büyük hizmet ihracatı olarak yer alan turizm, ödemeler dengesine de önemli katkıda bulunmaktadır (Papatheodorou, 1999, s. 619). Ayrıca turizm bir ülkenin ihracatından daha fazla ithalat gerçekleştirilmesi için gerekli finansmanı sağlayabilmektedir. Bu finansman üretim sürecinde kullanılan ara ve sermaye mallarının ithalatına harcadığı takdirde turizmin ekonomik gelişimde temel bir rol oynayacağı söylenebilir (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002, s. 878).

Küreselleşme turizme etki eden önemli bir faktördür. Zamanla genişleyen ticaret hacmi ülkelerin çeşitli ürünleri tüketmesini, farklı alışkanlıklar ve diğer ülkeler hakkında bilgi edinmesini sağlamıştır. Birçok otel ve restoran zincirleri ülkeler arası faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Gelişen teknoloji ile birlikte ulaşım ve konaklama hakkındaki bilgilenme süreci daha hızlı ve güvenilir bir şekilde ilerlemiştir. Tüm bu etkenler sonucunda dünya çapında turizm faaliyetleri yıllardan beri artarak devam etmiştir. Bu faaliyetler çeşitli amaçlar ile gerçekleştirilebilmekte ve bu durum turizm türlerini oluşturmaktadır. Günümüzde bu türlerden başlıcaları spor, kültür, sağlık, macera, iş, dağcılık, eğitim ve din turizmi olarak yer almaktadır. Yıllar geçtikçe turizme olan ilgi artmaktadır.

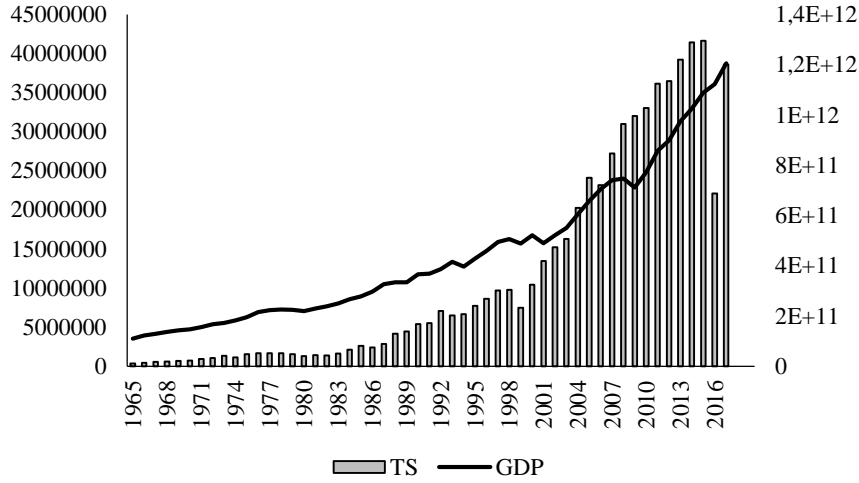
2017'de 2008 yılından 393 milyon daha fazla turist seyahat ederek toplam uluslararası seyahat eden turist sayısı 1 milyar 323 milyon kişiye ulaşmış ve 2008 yılına göre turizm sektörü ortalama %4 büyümeye göstermiştir (UNWTO, 2017, s. 10). Ayrıca 2017 yılında bir önceki yıla göre dünya genelinde turizm gelirleri %5 ve turist sayısı %7 oranında artmıştır (UNWTO, 2018, s. 2).

2017 yılında turizm faaliyetlerinin %57'si hava, %37'si kara, %4'ü deniz ve %2'si demiryolu taşımacılığı ile yapılmıştır. Bu faaliyetlerin %55'i tatil, %27'si arkadaş ziyareti ve sağlık turizmi, %13'ü ise iş seyahati amacıyla gerçekleştirilmiştir (UNWTO, 2018, s. 3). Grafik 1'deki verilere göre bu yılda yaklaşık Fransa 87 milyon kişi ile en fazla turisti ağırlayan ülke konumundadır. Fransa'yı İspanya, ABD, Çin ve İtalya takip etmektedir. Bu beş ülke de aynı yılda 50 milyondan daha fazla turiste ev sahipliği yapmışlardır. Meksika ve İngiltere'den sonra Türkiye 37,6 milyon kişi ile dünya genelinde en fazla turist ağırlayan 8. ülke olarak yer almaktadır. 2016 yılına göre 2017 yılında Türkiye'ye gelen turist sayısı %24,1 artış göstermiştir. 2017 yılında Türkiye'yi takiben ülkeye gelen yabancı turist sayısı İtalya'da %11,2 ve Meksika'da ise %12 artış göstermiştir. Türkiye dünya genelinde 2016 yılında ülkeye gelen turist sayısı açısından 10. sırada yer alırken 2017 yılında diğer ülkelere nazaran en fazla artışı sağlayarak 8. sıraya yükselen bir ülke olduğundan turizm sektörünün bu ülkenin ekonomisine etkilerinin incelenmesi oldukça önemlidir.

Grafik 1. 2017 Yılında En Fazla Turist Ağırlayan İlk 10 Ülke (Milyon Kişi)

Aşağıda yer alan Grafik 2’de Türkiye’de ülkeye gelen turist sayısının ve GSYH düzeyinin 1963-2017 dönemleri arasındaki değerleri gösterilmektedir. Sol dikey eksen ülkeye gelen turist sayısını, sağ dikey eksen ise 2010 sabit fiyatları ile reel GSYH’yi belirtmektedir. Özellikle 2001 yılında reel GSYH değeri 500 milyar dolardan 2017 yılına gelindiğinde 1,2 milyar dolara yükselmiştir. Turist sayılarına bakıldığında ise 1963-1983 dönemi arasında Türkiye yıllar itibariyle 2 milyonun altında turiste ev sahipliği yapmıştır. Ülkeye gelen turist sayısı 1984 yılında 2 milyonu ilk kez aşmıştır. 2000 yılında 10 milyon turiste ev sahipliği yapan ülkeye bu yıldan itibaren gelişen teknoloji ve ulaşım imkânları ile beraber daha fazla turist gelmeye başlamıştır. 2014 ve 2015 yıllarında 40 milyonun üzerinde turist ağırlayan Türkiye’de 2016 yılındaki darbe teşebbüsü nedeniyle bir önceki yıla göre ülkeye gelen turist sayısı ve turizm gelirleri yaklaşık %30 oranında azalmıştır. Darbe teşebbüsünün bertaraf edilmesi ile beraber 2017 yılında turizm sektörü canlanmış ve Türkiye 37 milyon turiste ev sahipliği yaparak dünya genelinde en fazla turist çeken 10 ülke arasında yer almayı başarmıştır. Ülkeye gelen turist sayısının arttığı dönem itibariyle üretim düzeyi de önemli ölçüde yükselmiştir. Bu durum turizm ile GSYH düzeyi arasında bir ilişki olabileceğini göstermektedir.

Grafik 2. Türkiye’de Turist Sayısı ve GSYH: 1965-2017

Türkiye’de turizm sektörü, finansal gelişme, ticari açıklık ve sermaye stokunun ekonomi üzerindeki etkilerini inceleyen ve beş bölümden oluşan bu çalışmada giriş takiben ikinci bölümde özellikle literatürdeki turizme dayalı büyüme hipotezini çok değişkenli bir çerçevede analiz eden çalışmalara yer verilmiş, üçüncü bölümde kullanılan veri seti, model ve yöntem tanımlanmış, dördüncü bölümde yöntemden elde edilen bulgular sunulmuştur. Son olarak sonuç kısmında ise elde edilen bulgular ışığında turizm, finansal gelişme, ticari açıklık ve sermaye stokunun ekonomik büyümeyi ne derece etkilediği ve buna göre uygulanabilecek politika önerileri tartışılmıştır.

Literatür Özeti

Turizm sektörünün gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler 2000’li yıllardan itibaren ampirik çalışmalarla yaygın olarak test edilmeye başlanmıştır. Konu ile ilgili ilk teorik çalışmayı Lanza ve Pigliaru (2000) ampirik çalışmayı ise Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) gerçekleştirmişlerdir. Yazarlar İspanya için 1975q1-1997q1 döneminde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttırdığını ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu belirlemişlerdir. Türkiye için Bozgeyik ve Yoloğlu (2015), Ertugrul ve Mangir (2015), Özcan (2015), Kızılkaya vd. (2016), Terzi ve Pata (2016), Furmolloy ve Uludağ (2018) ve Pata (2020) gibi yazarların gerçekleştirmiş oldukları birçok çalışmada turizmde dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu belirlenmiştir. Çil Yavuz (2006), Katircioglu (2009) ve Ozturk ve Acaravci (2009) Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm arasında herhangi bir ilişki olmadığını, Dogru ve Bulut (2018) ise bu iki değişken arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu ifade etmiştir.

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler test edilirken yeni gerçekleştirilen bazı çalışmalarda iki değişkenin yanı sıra analize çeşitli makroekonomik değişkenler de dâhil edilmeye başlanmıştır. Bu çalışmalardan;

Fayissa vd. (2008) 42 Afrika ülkesi için 1995-2004 döneminde analize gayrisafî sabit sermaye stokunun GSYH’ye oranı, ekonomik özgürlük indeksi, beşeri sermaye,

doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve hane halkı tüketim harcamalarını dâhil ederek gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucunda turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ifade etmişlerdir. Seetanah (2011) 19 ada ülkesi için 1990-2007 döneminde analize sabit sermaye stoku, fiziki sermaye, ekonomik özgürlük indeksi, beşeri sermaye ve ticari açıklık değişkenlerini de dâhil ederek gerçekleştirdiği çalışma ile turizmdeki gelişmenin ekonomik büyümeyi arttırdığı ve iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemiştir. Jalil vd. (2013) Pakistan için 1972-2011 döneminde analize sabit sermaye stoku, enflasyon ve ticari açıklık değişkenlerini dâhil ederek gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucunda turizm gelirlerindeki artışın kişi başına düşen GSYH'yi arttırdığını ve turizm gelirlerinden kişi başına düşen GSYH'ye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu tespit etmişlerdir. Kumar (2014) Kenya için 1978-2010 döneminde analize sermaye stoku ve işçi dövizleri değişkenlerini de dâhil ederek turizm gelirlerindeki artışın kısa dönemde kişi başına düşen çıktı düzeyini negatif, uzun dönemde ise pozitif yönde etkilediğini belirlemiştir. Yazar ayrıca kişi başına düşen çıktı düzeyinden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu kanıtlamıştır. Tang ve Tan (2015) Malezya için 1975-2011 döneminde Solow büyüme modeli kapsamında analize politik istikrar, reel gayrisafi millî tasarruf, nüfus artışı, teknolojik ilerleme ve amortisman değişkenlerini de dâhil ederek hem kısa hem de uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ve bu değişkenden büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu tespit etmişlerdir. Işık (2016) Türkiye için 1985-2014 döneminde analize doğrudan yabancı yatırımların etkilerini de dâhil ederek gerçekleştirdiği çalışmanın sonucunda turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ifade etmiştir. Khoshnevis Yazdi vd. (2017) İran için 1985-2013 döneminde reel efektif döviz kurunu ve doğrudan yabancı yatırımları da analize dâhil ederek turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Ohlan (2017) Hindistan için 1960-2014 döneminde analize finansal gelişmeyi dâhil ederek turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu belirlemiştir. Shahbaz vd. (2017) Malezya için 1975q1-2013q4 döneminde Solow büyüme modeli kapsamında ticari açıklık, finansal gelişme ve sermaye stokunu analize dâhil ederek gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucunda turizm gelirleri ve turist sayısındaki artışın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini kanıtlamışlardır. Yazarlar ayrıca vektör hata düzeltme modeli ile turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedenselliğin olduğunu belirlemişler ve sermaye stoku, finansal gelişme ve ticari açıklığın da ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Roudi vd. (2019) 10 küçük ada ülkesi için 1995-2014 döneminde analize enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımları da dâhil ederek gerçekleştirdikleri çalışma ile ilgili değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunduğunu, turizmin ekonomik büyümeyi arttırdığını, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu belirlemiştir. Bu 10 çalışmaya ait özetleyici bilgiler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Literatürde Turizme Dayalı Büyüme Hipotezini İnceleyen Çalışmalar

Çalışma	Yöntem	Ülke/Dönem	Diğer değişkenlere ait bulgular	Turizm değişkenlerine ait bulgular
Fayissa vd. (2008)	Arellano–Bond dinamik panel tahmincisi	42 Afrika ülkesi/1995-2004	HC→Y(+) HHC→Y(+) FDI≠Y T≠Y EFI≠Y	TR→Y(+)
Seetanah (2011)	GMM, Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik	19 ada ülkesi/1990-2007	EFI→Y(+) PC→Y(+) HC→Y(+) TO→Y(+)	TA→Y(+) TR→Y(+)
Jalil vd. (2013)	ARDL sınır testi, Toda-Yamamoto	Pakistan/1972-2011	INF→Y(-) K→Y(+) TO→Y(+)	TR→Y(+)
Kumar (2014)	ARDL sınır testi	Keyna/1978-2010	K→Y(+) RM→Y(-)	TR→Y(+)
Tang ve Tan (2015)	Johansen-Juselius eş-bütünleşme, VECM	Malezya/1975-2011	PS→Y(+) GS→Y(+)	TR→Y(+)
Işık (2016)	ARDL sınır testi, VECM	Türkiye/1985-2014	FDI→Y(+)	TE→Y(+)
Khoshnevis Yazdi vd. (2017)	ARDL sınır testi, ECM	İran/1985-2013	RER→Y(-) FDI→Y(+)	TE→Y(+)
Ohlan (2017)	Bayer-Hanck eş-bütünleşme, ARDL sınır testi, VECM	Hindistan/1960-2014	FD→Y(+)	TR→Y(+)
Shahbaz vd. (2017)	ARDL sınır testi, VECM	Malezya/1975q1-2013q4	K→Y(+) TO→Y(+) FD→Y(+)	TA→Y(+) TR→Y(+)
Roudi vd. (2019)	Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik, PMG, MG ve DFE	10 küçük ada ülkesi/1995-2014	EC→Y(+) FDI→Y(+)	TR→Y(+)

ECM: Hata düzeltme modeli, TE: Turizm harcamaları, Y: Ekonomik büyüme. RER: Reel efektif döviz kuru. FDI: Doğrudan yabancı yatırımlar. EC: Enerji tüketimi. TR: Turizm gelirleri. MG: Ortalama grup tahmincisi. PMG: Havuzlanmış ortalama grup tahmincisi. DFE: Dinamik sabit etkiler tahmincisi. HC: Beşeri sermaye. HCC: Hane halkı harcamaları. K: Sermaye stoku. T: Dış ticaret. EFI: Ekonomik özgürlük indeksi. GMM: Genelleştirilmiş momentler metodu. PC: Fiziki sermaye. TO: Ticari açıklık. TA: Ülkeye gelen turist sayısı. INF: Enflasyon. K: Sermaye stoku. PS: Politik istikrar. GS: Reel gayrisafi tasarruf. FD: Finansal gelişme.

Tablo 1’de yer alan çalışmalarda turizme dayalı büyüme hipotezi test edilirken turizm gelirleri, turist sayısı, turizm harcamaları gibi değişkenler kullanılmıştır. Turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri çok değişkenli analiz eden çalışmaların sayısı kısıtlıdır. Bu çalışmalarda genel itibariyle turizme dayalı büyüme hipotezinin çeşitli ülke ve ülke grupları için geçerli olduğu savunulmaktadır. Literatürde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini tek değişken ile inceleyen birçok çalışma vardır. Ancak modelde olası etkileri olabilecek değişkenleri dâhil etmemek sonuçları sapmalı bir hâle getirebilmektedir. Bu nedenle turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelerken diğer değişkenleri de analize dâhil etmek önem arz etmektedir. Bu çalışma, literatürde Türkiye için turizme dayalı büyüme hipotezini Solow büyüme modeli kapsamında analize finansal gelişme, ticari serbestleşme ve sermaye stokunun da etkilerini dâhil ederek inceleyen ilk çalışmadır. Dolayısıyla çalışmanın turizm ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmesine katkı sağlaması beklenmektedir.

Veri Seti, Model ve Yöntem

Veri Seti ve Model

Jalil vd. (2013) Cobb-Douglas üretim fonksiyonunu temel alarak turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğinin Pakistan için incelemişlerdir. Bahsi geçen üretim fonksiyonu denklem 1’de yer almaktadır.

$$Y_t = A_t K_t^\alpha \quad (1)$$

Denklemden Y_t kişi başına düşen reel GSYH’yi, A_t toplam faktör verimliliğini ve K_t ise kişi başına düşen sermaye stokunu ifade etmektedir. Bu fonksiyonda yer alan A_t birçok makroekonomik değişkenden oluşabilecek şekilde denklem 2’deki gibi revize edilebilir (Jalil vd., 2013, s. 187).

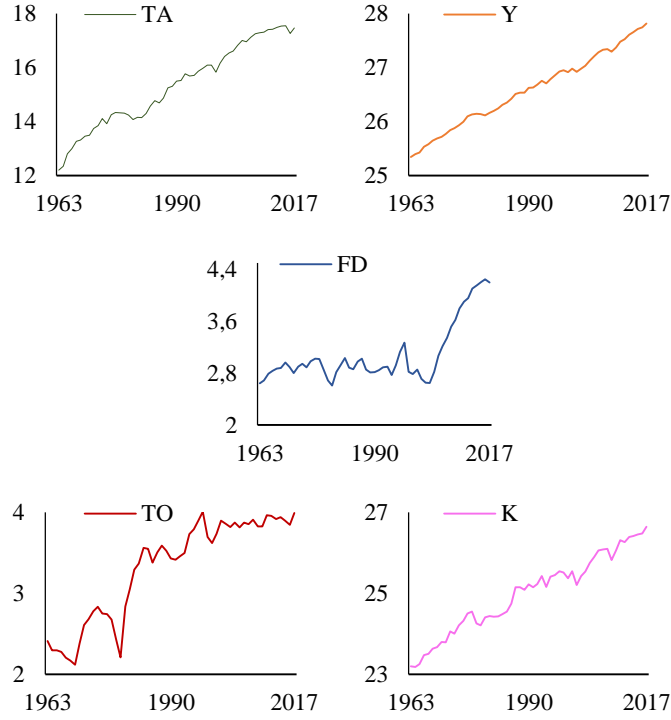
$$A_t = f(T, Z_t) \quad (2)$$

Denklemden yer alan Z_t sermaye stoku, ticari açıklık, enflasyon ve benzeri diğer makroekonomik değişkenleri, T ise zaman dinamiklerini ifade etmektedir. Shahbaz vd. (2017)’de benzer şekilde, Solow (1956) büyüme modeline finansal gelişme, ticari açıklık, kişi başına düşen sermaye stoku ve gelir düzeyini dâhil ederek Malezya için turizme dayalı büyüme hipotezini test etmişlerdir. Bu çalışmada ise bahsi geçen modelde toplam sermaye stoku ve GSYH analize dâhil edilerek 1963-2017 döneminde turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği Türkiye için sınanmaktadır. İlgili model denklem 3’te gösterilmektedir.

$$\ln Y_t = \theta_0 + \theta_1 \ln TA_t + \theta_2 \ln FD_t + \theta_3 \ln TO_t + \theta_4 \ln K_t + e_t \quad (3)$$

Denklemden Y : 2010 sabit fiyatları ile milyon dolar olarak ifade edilen reel gayrisafi yurtiçi hasılayı, TA : ülkeye gelen milyon turist sayısını, FD : finansal gelişmenin göstergesi olarak özel sektöre verilen yerel kredilerin GSYH içerisindeki payını, TO : ticari açıklığın göstergesi olarak ithalat ve ihracat toplamının GSYH içerisindeki payını ve K : 2010 sabit fiyatları ile milyon dolar olarak ifade edilen gayrisafi sermaye stokunu

ifade etmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenlerden TA; Türkiye İstatistik Kurumu'ndan, geriye kalan dört değişken ise Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden elde edilmiştir. Analize bütün değişkenler değişen varyans sorununu önlemek ve esneklikleri belirlemek amacıyla logaritmik formda dâhil edilmiştir. Bu değişkenlerin zaman içerisindeki seyri grafik 3'te gösterilmektedir.

Grafik 3. Serilerin Zaman İçerisindeki Seyri (1963-2017)

Grafikte görüldüğü üzere Ocak 1980 serbestleşme kararları Türkiye için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu kararlar ile birlikte özellikle ticari serbestleşme sağlanmış, dış ticaretin GSYH içerisindeki payı günümüzde 1980 yılına göre önemli ölçüde yükselmiştir. Benzer şekilde 80'lerden bu yana ülkeye gelen turist sayısı büyük ölçüde artış göstermiştir. Finansal gelişme ise 2001 finansal krizinden sonra atılan sağlam adımlarla beraber güçlenmiştir.

Yöntem

ARDL, Sınır Testi Yaklaşımı

Pesaran ve Shin (1999) ile Pesaran vd. (2001)'nin çalışmaları sonucunda geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı sayesinde durağanlık düzeyi birbirinden farklı olarak belirlenen değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi test edilebilmektedir. Bu yöntemle aynı zamanda kısa ve uzun dönem katsayıları eş-anlı olarak tahmin

edilmektedir. Ayrıca yöntem küçük örnekleme sahip çalışmalarda da etkin sonuçlar verebilmektedir. Böylece sınır testi yaklaşımı diğer eş-bütünleşme yöntemlerine göre avantaj sağlamaktadır.

ARDL sınır testi uygulanırken analize dâhil edilen bağımsız değişkenler seviye değerlerinde I (0) veya birinci farklarında I (1) durağan olabilirken; bağımlı değişken birinci farkında durağan olmalıdır. Bu yaklaşım üç aşamada gerçekleştirilmektedir. İlk aşamada değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin incelenebilmesi için denklem 4'te yer alan kısıtsız hata düzeltme modeli ile sınır testi uygulanmaktadır. Bu model uzun dönem katsayılarına herhangi bir kısıtlama getirilmediğinden kısıtsız hata düzeltme modeli olarak nitelendirilmektedir.

$$\Delta Y_t = \mu_1 + \sum_{i=1}^u \delta_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^k \delta_{2i} \Delta TA_{t-i} + \sum_{i=0}^p \delta_{3i} \Delta FD_{t-i} + \sum_{i=0}^d \delta_{4i} \Delta TO_{t-i} + \sum_{i=0}^s \delta_{5i} \Delta K_{t-i} + \vartheta_1 Y_{t-1} + \vartheta_2 TA_{t-1} + \vartheta_3 FD_{t-1} + \vartheta_4 TO_{t-1} + \vartheta_5 K_{t-1} + z_{1t} \quad (4)$$

Denklemden Δ , fark işlemcisini, μ_1 , sabit terimi, $\delta_{1i} - \delta_{5i}$, ve $\vartheta_1 - \vartheta_5$ katsayıları, z_{1t} hata terimini, u, k, p, d ve s ise Schwarz ve Akaike gibi bilgi kriterleri ile belirlenebilen uygun gecikme uzunluklarını, ifade etmektedir. Bu çalışmada uygun gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriteri ile belirlenmiştir. Sınır testi ile kısıtsız sabitli ve trendsiz durum III için değişkenler arasında eş-bütünleşme olmadığını belirten $H_0: \vartheta_1 = \vartheta_2 = \vartheta_3 = \vartheta_4 = \vartheta_5 = 0$ hipotezine karşın değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğunu ifade eden $H_{alternatif}: \vartheta_1 \neq \vartheta_2 \neq \vartheta_3 \neq \vartheta_4 \neq \vartheta_5 \neq 0$ hipotezi sınanmaktadır. Elde edilen F-istatistiği 500-1000 gibi büyük gözleme sahip çalışmalar için Pesaran vd. (2001), 30-80 gibi küçük gözleme sahip çalışmalar için ise Narayan (2005)'in geliştirmiş olduğu tablo kritik değerleri ile kıyaslanmaktadır. Analiz sonucunda elde edilen F-istatistiği tablo kritik değerlerinden en az %5 anlamlılık düzeyinde büyük olarak belirlendiğinde sıfır hipotezi reddedilerek değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna varılmaktadır. Değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi belirlendiği takdirde ikinci aşamada denklem 5'te uzun dönem katsayıları tahmin edilmektedir.

$$Y_t = \partial_1 + \sum_{i=1}^h \phi_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^j \phi_{2i} TA_{t-i} + \sum_{i=0}^k \phi_{3i} FD_{t-i} + \sum_{i=0}^l \phi_{4i} TO_{t-i} + \sum_{i=0}^m \phi_{5i} K_{t-i} + z_{2t} \quad (5)$$

Denklemden yer alan ∂_1 sabit terimi, $\phi_{1i} - \phi_{5i}$ uzun dönem katsayılarını, z_{2t} hata terimini, h, j, k, l ve m sınır testinde olduğu gibi uygun gecikme uzunluklarını ifade etmektedir. Son aşamada ise denklem 5'ten elde edilen hata teriminin bir gecikmeli değeri olan hata düzeltme terimi (ECT), hata düzeltme modeline eklenerek kısa dönemde değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Kısa dönem katsayılarını tahmin etmek için oluşturulan hata düzeltme modeli denklem 6'da gösterilmiştir.

$$Y_t = \sigma_1 + \sum_{i=1}^v \beta_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^t \beta_{2i} \Delta TA_{t-i} + \sum_{i=0}^a \beta_{3i} \Delta FD_{t-i} + \sum_{i=0}^e \beta_{4i} \Delta TO_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{5i} \Delta K_{t-i} + \alpha ECT_{t-1} + z_{3t} \quad (6)$$

Kısa dönemde oluşan sapmaların uzun dönemde ne kadarının giderileceği ECT'nin katsayısı olan α ile açıklanmaktadır. Hata düzeltme teriminin katsayısı 0 ile -1

arasında bir değer aldığıında kısa dönemde oluşan dengesizliklerin uzun dönemde giderilmesi beklenmektedir.

Ampirik Bulgular

İlk olarak değişkenlerin durağanlık düzeylerini belirlemek için Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Elliot vd. (1996) tarafından geliştirilmiş Dickey-Fuller genelleştirilmiş en küçük kareler (DF-GLS) birim kök testleri kullanılmıştır. Bu birim kök testlerine ait elde edilen bulgular Tablo 2’de gösterilmektedir. Tabloda ADF birim kök testine göre reel GSYH, turist sayısı, finansal gelişme ve ticari açıklık serilerinin birinci farkında I (1), sabit sermaye stokunun ise seviye değerinde I (0) durağan olduğu görülmektedir. Gerçekleştirilen DF-GLS birim kök testinin bulguları da ADF birim kök testini bire bir doğrular niteliktedir.

Tablo 2. ADF ve DF-GLS Birim Kök Testi Sonuçları

ADF		I(0)		I(1)	
Modeller	Sabitli	Sabitli+trendli	Sabitli	Sabitli+trendli	Sabitli+trendli
lnY	-0,175(0)	-2,742(0)	-7,172(0)***	-7,099(0)***	-7,099(0)***
lnTA	-1,982(0)	-2,833(0)	-7,367(0)***	-7,662(0)***	-7,662(0)***
lnFD	0,348(0)	-0,718(0)	-5,535(0)***	-5,640(0)***	-5,640(0)***
lnTO	-1,110(0)	-2,054(0)	-6,088(0)***	-6,064(0)***	-6,064(0)***
lnK	-0,804(0)	-3,609(0)**	-	-	-
DF-GLS		I(0)		I(1)	
Modeller	Sabitli	Sabitli+trendli	Sabitli	Sabitli+trendli	Sabitli+trendli
lnY	3,507(0)	-2,510(0)	-7,120(0)***	-7,209(0)***	-7,209(0)***
lnTA	1,393(0)	-2,000(0)	-7,177(0)***	-7,717(0)***	-7,717(0)***
lnFD	0,777(0)	-1,517(1)	-5,586(0)***	-5,639(0)***	-5,639(0)***
lnTO	-0,208(0)	-2,132(0)	-5,318(0)***	-5,705(0)***	-5,705(0)***
lnK	1,167(0)	-3,422(0)**	-	-	-

DF-GLS ve ADF [] birim kök testleri için tablo kritik değerleri %1: 3,758 [-4,140], %5: -3,180 [-3,496] ve %10: -2,881 [-3,177]’dir. () parantez içi değerler uygun gecikme uzunluklarını ifade etmektedir.

Her iki birim kök testinde de bağımlı değişken birinci farkında ve sermaye stoku değişkeni seviye değerinde durağan belirlendiğinden ötürü çalışmada ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Sınır testine ait elde edilen bulgular Tablo 3’te gösterilmektedir. Sınır testinden elde edilen sonuçlara göre F-istatistiği her iki tablo kritik değerini de %1 anlamlılık düzeyinde aştığından, incelenen seriler arasında herhangi bir eş-bütünleşme ilişkisinin bulunmadığını belirten temel hipotez %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek bu seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Uygun ARDL modeli ARDL (1,0,0,1,1,) olarak belirlenmiştir. Bu modelin BG-LM testi ile otokolerasyon, BPG, White ve ARCH testleri ile değişen varyans, Jarque-Bera ile normal dağılmama ve son olarak Ramsey Reset testi ile de spesifikasyon sorunlarını içermediği doğrulanmıştır.

Tablo 3. Sınır Testi Sonuçları

ARDL (1, 0, 0, 1, 1)	k=4	F-istatistiği: 21,925***
Narayan (2005) tablo kritik değerleri	Alt sınır I(0)	Üst sınır I(1)
% 1	3,738	4,947
%5	2,763	3.813
Pesaran vd. (2001) tablo kritik değerleri		
% 1	3,29	4,37
%5	2,56	3,49
Diagnostik testler	Test-istatistiği	Olasılık değeri
BG-LM	0,021	0,883
BPG	0,579	0,768
White	0,608	0,746
ARCH	1,268	0,265
Ramsey Reset	1,979	0,166
Jarque-Bera	0,831	0,659

Tablo kritik değerleri 55 gözlem içindir. ***: %1 anlamlılık düzeyinden değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

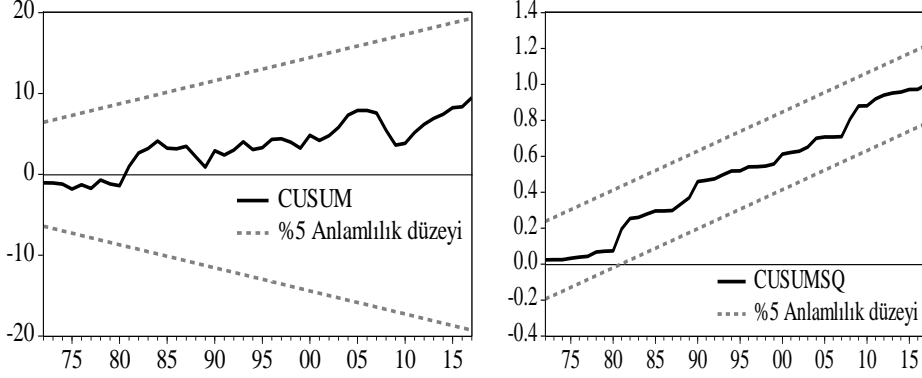
Değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra ARDL modeline dayalı uzun ve kısa dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Bu katsayılar Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. ARDL Modeline Dayalı Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları

Uzun dönem			Kısa dönem		
Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
lnTA	0,164**	2,254	lnΔTA	0,048***	2,977
lnFD	0,279***	3,255	lnΔFD	0,052**	2,464
lnTO	0,219**	2,137	lnΔTO	-0,039**	-2,351
lnK	0,235*	1,848	lnΔK	0,199**	2,464
C	16,799***	7,043	ΔC	1,974***	3,668
			ECT _{t-1}	-0,130***	-10,133

*** %1, ** %5 ve * %10 düzeyinde elde edilen katsayının anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 4'te sol tarafta uzun dönem, sağ tarafta ise kısa dönem katsayıları yer almaktadır. ARDL yöntemi ile tahmin edilen katsayılar göre ülkeye gelen yabancı turist sayısı, finansal gelişme ve sermaye stoku arttıkça ekonomik büyüme de artış göstermektedir. Turist sayısı, finansal gelişme ve sermaye stokundaki %1'lik bir artışı kısa dönemde ekonomik büyümeyi sırasıyla %0,048, %0,052 ve %0,199, uzun dönemde ise %0,16, %0,27, %0,21 arttırmaktadır. Ticari açıklıktaki %1'lik bir artış ise kısa dönemde ekonomik büyümeyi %0,03 azaltırken, uzun dönemde tersine %0,21 arttırmaktadır. Bu dört değişkenin ekonomik büyümeye uzun dönemli etkileri, kısa dönemli etkilerinden daha büyüktür. Bulgular ışığında ülkeye gelen turist sayısı ekonomik büyümeyi hem kısa hem de uzun dönemde olumlu olarak etkilediğinden Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu söylenebilir.

Grafik 4. CUSUM ve CUSUMSQ Testlerinin Sonuçları

Hata düzeltme teriminin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ancak düşük değer alan bu katsayı kısa dönemdeki sapmaların uzun dönem denge değerine dönmesinin uzun sürede gerçekleşeceğini göstermektedir. Önceki yılda gerçekleşen şoklar nedeni ile oluşan sapmaların %13'ü bir sonraki yılda uzun dönemli denge değerine dönebilecektir. Son olarak ARDL modelinden elde edilen katsayıların istikrarlılığı Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMSQ testleri ile incelenmiştir. Grafik 4'te görüldüğü üzere her iki test için elde edilen eğriler %5 anlamlılık düzeylerinin arasında yer aldığından katsayıların istikrarlı olduğu kanıtlanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği analize finansal gelişme, ticari açıklık ve sermaye stoku değişkenlerinin ekonomik büyüme etkileri de dâhil edilerek analiz edilmiştir. Dört değişkenin ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkileri ARDL, sınır testi yaklaşımı kullanılarak incelenmiştir. Gerçekleştirilen sınır testi sonucunda analize dâhil edilen değişkenler arasında bir eş-bütünleşme ilişkisinin var olduğuna karar verilmiştir. Bir sonraki aşamada ARDL modeline dayalı tahmin edilen katsayılar ile kısa dönemde sermaye stoku, ülkeye gelen turist sayısı ve finansal gelişme düzeyindeki artışların ekonomik büyümeyi olumlu, ticari açıklıktaki artışın ise olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir. Uzun dönemde ise bu dört değişkenin de ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Analizden elde edilen sonuçlar Türkiye için turizm-büyüme ilişkisi açısından; Çil Yavuz (2006), Katircioglu (2009) ve Ozturk ve Acaravci (2009)'nin turizmin ekonomik büyümeyi etkilemediğine dair elde ettikleri bulguları aksine, Bozgeyik ve Yoloğlu (2015), Ertugrul ve Mangir (2015), Özcan (2015), Kızılkaya vd. (2016), Terzi ve Pata (2016)'nın elde ettiği sonuçları destekler niteliktedir.

Bulgular politika yapımcıları açısından oldukça önemlidir. Uzun dönemde turizm dört değişken arasından ekonomik büyümeye en az katkı sağlayan makroekonomik değişkendir. Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısındaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0,16 arttırmaktadır. Finansal gelişme ve sermaye stoku ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyen en önemli değişkenlerdir. Finansal gelişme ve sermaye stokundaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi sırasıyla %0,28 ve %0,22 oranında

arttırmaktadır. Son olarak ticari açıklık da ekonomik büyümeye turizm sektöründen daha fazla katkı sağlamaktadır. Ticari açıklıktaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0,22 oranında yükseltmektedir. Sonuçlar Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği doğrular nitelikte olsa da finansal gelişme, sermaye stoku ve ticari açıklık değişkenleri ekonomik büyümeyi daha fazla desteklemektedir. Bu nedenle kıt kaynaklar değerlendirilirken bu diğer değişkenlerin de ekonomik gelişme düzeyine etkilerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Turizm, Türkiye ekonomisini uzun dönemde sermaye stoku, finansallaşma ve dış ticaret gibi olumlu etkileyen faktörlerden biridir. Ancak turizm sektörü ekonomik büyümeyi desteklese de bulgular sonucunda bu sektörün yeteri kadar etkin kullanılmadığı görülmektedir. Türkiye 2017 yılında dünyada en fazla turiste ev sahipliği eden 8. ülke konumunda yer almaktadır. Ancak turistlerden elde edilen gelir düzeyi hâlâ istenilen seviyede değildir. Bu nedenle politika yapıcılarının turizm sektörü için gerçekleştirilecek olan faaliyetleri teşvik etmeleri gerekmektedir. Ülkeye gelen turistlere sunulan imkânlar çeşitlendirilmeli, ulaşım ve konaklama açısından daha da gelişmiş imkânlar sağlanmalıdır. Ayrıca turistlerin kendilerini üst düzeyde güvenli hissedebileceği bir ortam oluşturulmalıdır. Turizm, döviz girdisi sağlamanın yanında yeni istihdam alanları yaratarak işsizliği azaltmaya yardımcı olabilmektedir. Türkiye ekonomisinde son dönemde artan işsizlik sorununu önlemek için turizm bir araç olarak kullanılabilir. Ayrıca turizm kalifiye olmayan işgücüne de çalışma imkânı veren bir sektör olduğundan gelir dağılımındaki adaletin sağlanmasına yardımcı olabilir.

Kaynaklar

- Antonakakis, N., Dragouni, M. & Filis, G. (2015). How strong is the linkage between tourism and economic growth in Europe?. *Economic Modelling*, 44, 142-155.
- Balaguer, J. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Bilen, M., Yilanci, V. & Eryuzlu, H. (2017). Tourism development and economic growth: a panel granger causality analysis in the frequency domain. *Current Issues in Tourism*, 20(1), 27-32.
- Bozgeyik, Y. & Yoloğlu, Y. (2015). Türkiye'de turizm gelirleri ile GSYH arasındaki ilişki: 2002-2014 dönemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), 627-640.
- Brida, J. G., Cortes-Jimenez, I. & Pulina, M. (2016). Has the tourism-led growth hypothesis been validated? a literature review. *Current Issues in Tourism*, 19(5), 394-430.
- Brown, R. L., Durbin, J. & Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society*. 37(2), 149-192.

- Cernat, L. & Gourdon, J. (2012). Paths to success: benchmarking cross-country sustainable tourism. *Tourism Management*, 33(5), 1044-1056.
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye'de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi: yapısal kırılma ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- Dogru, T. & Bulut, U. (2018). Is tourism an engine for economic recovery? Theory and empirical evidence. *Tourism Management*, 67, 425-434.
- Elliott, G., Rothenberg, T. J. & Stock, J. H. (1996). Efficient tests for an autoregressive unit root. *Econometrica*, 64(4), 813-836.
- Ertugrul, H. M. & Mangir, F. (2015). The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey. *Current Issues in Tourism*, 18(7), 633-646.
- Fayissa, B., Nsiah, C. & Tadasse, B. (2008). Impact of tourism on economic growth and development in Africa. *Tourism Economics*, 14(4), 807-818.
- Furmolly, A. W., & Uludağ, B. K. (2018). Turizmin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi (1963-2015). *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 3(1), 11-22.
- Işık, C. (2016). Türkiye'de turizm harcamaları, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisinin sınır testi yaklaşımıyla analizi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-8.
- Jalil, A., Mahmood, T. & Idrees, M. (2013). Tourism–growth nexus in Pakistan: evidence from ARDL bounds tests. *Economic Modelling*, 35, 185-191.
- Karimi, M. S. (2018). The linkage between tourism development and economic growth in Malaysia: a nonlinear approach. *International Economic Journal*, 32(1), 53-65.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Khoshnevis Yazdi, S., Homa Salehi, K., & Soheilzad, M. (2017). The relationship between tourism, foreign direct investment and economic growth: evidence from Iran. *Current Issues in Tourism*, 20(1), 15-26.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. & Karaçor, Z. (2016). Türkiye'de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 203-215.

- Kumar, R. R. (2014). Exploring the nexus between tourism, remittances and growth in Kenya. *Quality & Quantity*, 48(3), 1573-1588.
- Lanza, A. & Pigliaru, F. (2000). Why are tourism countries small and fast-growing?. In *Tourism and Sustainable Economic Development* (s. 57-69). Boston: Springer.
- Li, K. X., Jin, M. & Shi, W. (2018). Tourism as an important impetus to promoting economic growth: a critical review. *Tourism Management Perspectives*, 26, 135-142.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Ohlan, R. (2017). The relationship between tourism, financial development and economic growth in India. *Future Business Journal*, 3(1), 9-22.
- Ozturk, I. & Acaravci, A. (2009). On the causality between tourism growth and economic growth: empirical evidence from Turkey. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 5(25), 73-81.
- Özcan, C. C. (2015). Turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisinin simetrik ve asimetric nedensellik yaklaşımı ile analizi: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46, 177-199.
- Papatheodorou, A. (1999). The demand for international tourism in the Mediterranean region. *Applied Economics*, 31(5), 619-630.
- Pata, U. K. (2020). Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap ARDL yaklaşımı ve asimetric nedensellik testi ile sektörel bir analiz. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 590-611.
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. In *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century*, Cambridge; Cambridge University Press.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Roudi, S., Arasli, H. & Akadiri, S. S. (2019). New insights into an old issue—examining the influence of tourism on economic growth: evidence from selected small island developing states. *Current Issues in Tourism*, 22(11), 1280-1300.
- Seetanah, B. (2011). Assessing the dynamic economic impact of tourism for island economies. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 291-308.

- Shahbaz, M., Kumar, R. R., Ivanov, S. & Loganathan, N. (2017). The nexus between tourism demand and output per capita with the relative importance of trade openness and financial development: a study of Malaysia. *Tourism Economics*, 23(1), 168-186.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Tang, C. F. & Tan, E. C. (2015). Does tourism effectively stimulate Malaysia's economic growth?. *Tourism Management*, 46, 158-163.
- Terzi, H. & Pata, U. K. (2016). Türkiye'nin iktisadi büyümesinde turizm sektörünün katkısı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 45-64.
- Tugcu, C. T. (2014). Tourism and economic growth nexus revisited: a panel causality analysis for the case of the Mediterranean region. *Tourism Management*, 42, 207-212.
- UNWTO (2017). 2017 Annual Report. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419807> Erişim Tarihi (10.12.2019).
- UNWTO (2018). UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876> Erişim Tarihi (10.12.2019).

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE DUYGU DÜZENLEME GÜÇLÜĞÜNÜN YORDAYICISI OLARAK ÖZ-DUYARLIK*

Yasin YILMAZ¹
Fulya CENKSEVEN ÖNDER²

ÖZ

Bu çalışmada öz duyarlığın duygu düzenleme güçlüğünün anlamlı yordayıcısı olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca öz duyarlık ve duygu düzenleme güçlüğü cinsiyet değişkeni açısından ele alınmıştır. Çalışma 263'ü (% 64.9) kadın ve 142'si (%34.71) erkek olan ve yaşları 18 ile 25 arasında değişmekte olan 405 üniversite öğrencisi ile yürütülmüştür. Veri toplama aracı olarak Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ve Öz-Duyarlık Ölçeği kullanılmıştır. Veriler t testi ve çoklu doğrusal regresyon analizi ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda öğrencilerin cinsiyetlerine göre duygu düzenleme güçlükleri, öz sevecenlik, öz yargılama, paylaşımların bilincinde olma ve bilinçlilik alt ölçeği puanları anlamlı farklılık göstermediği bulunmuştur. Bununla birlikte öğrencilerin izolasyon ve aşırı özdeşleşme alt ölçeği puanları kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık göstermektedir. Öz duyarlığın duygu düzenleme güçlüğü üzerindeki açıklayıcı etkisini görmek için yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda; öz duyarlığa ait altı yordayıcı değişkenin birlikte öğrencilerin duygu düzenleme güçlüğünün anlamlı yordayıcıları olduğu görülmüştür. Bulgular ilgili literatür ışığında tartışılmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Duygu Düzenleme Güçlüğü, Öz-duyarlık, Regresyon Analizi

SELF-COMPASSION AS A PREDICTOR OF EMOTION DYSREGULATION IN UNIVERSITY STUDENTS

ABSTRACT

In this research, it was aimed to examine whether self-compassion is a significant predictor of emotion dysregulation. Also self-compassion and emotion dysregulation were examined in term of gender. The sample of study consists of 405 (263 female, 142 male) university students with ages ranged between 18 and 25 years. Data were collected with the Difficulties in Emotion Regulation Scale and Self-Compassion Scale and were analyzed by t test and multiple linear regression analysis. It was found that there were no significant differences in emotion dysregulation, self-kindness, self-judgment, common humanity and mindfulness subscale scores according to gender. However, the students' isolation and over-identification subscale scores differ significantly in favor of female students. It was found that there was no significant difference between emotion dysregulation and self-compassion subscales scores according to the age groups of the students. As a result of multiple regression analysis to see the explanatory effect of self-compassion on emotion dysregulation; six subscale of self-compassion were found to be significant predictors of students' emotional dysregulation.

Keywords: Emotion Dysregulation, Self-Compassion, Regression Analysis

¹ Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ysnymzpd@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1081-7976

² Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, fulyac@cu.edu.tr ORCID: 0000-0001-9748-626X

* Bu çalışma için Çukurova Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan Etik Kurul Onayı (09.06.2020 tarih ve 68108 sayılı yazısı) alınmıştır.

Received/Geliş: 08/07/2020 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alınır: (2020), "Üniversite Öğrencilerinde Duygu Düzenleme Güçlüğünün Yordayıcısı Olarak Öz-Duyarlık", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.168-182.

Giriş

Duygu düzenleme güçlüğü son on yıl içerisinde ülkemizde oldukça yaygın bir şekilde ele alınan konulardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gratz ve Roemer (2004) duygu düzenlemeyi; duyguların farkında olma ve anlama, duyguları kabul etme, dürtüsel davranışlarını kontrol etme ve olumsuz duygular yaşanırken istenilen hedefler doğrultusunda davranabilme becerisi olarak tanımlamışlardır. Yazarlar ayrıca duygu düzenleme becerisini; bireylerin bireysel hedefleri ve durumsal amaçları karşılamak amacıyla uygun şekilde duygusal tepkilerini düzenlemek için duruma uygun olan duygu düzenleme stratejilerini esnek bir şekilde kullanabilme becerisi olarak kavramsallaştırmışlardır. Bu bağlamda bu becerilerin herhangi birinin ya da hepsinin yokluğu duygu düzenleme gücünü işaret eder.

Duygu düzenleme gücünü gündelik hayatta bireylerin yaşantıları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Gratz ve Tull (2010) duygu düzenlemenin çeşitli semptomların araştırılmasında önemli bir yere sahip olduğunu; duygu düzenlemedeki gücünün klinik anlamdaki davranışlar ile ilişkili olduğunu ve psikolojik problemlerin temelini oluşturduğunu ifade etmektedirler. Literatür incelendiğinde duygu düzenlemenin stres ve problemlerle internet kullanımı (Yorulmaz, Civgin ve Yorulmaz, 2020; Gül vd., 2019), yeme bozuklukları (Domoff, Sutherland, Yokum ve Gearhardt, 2020; Holmqvist Larsson vd., 2020; Rowsell, MacDonald ve Carter, 2016; Weinbach, Sher ve Bohon, 2018), problemlerle telefon kullanımı (Domoff vd., 2020), öfke yönetimi (Lotfali, Moradi ve Ektari, 2016) ve uyku bozuklukları (Pickett, Barbaro ve Mello 2016) ile ilgili araştırmalarda incelendiği görülmektedir. Bradley, DeFife, Guarnaccia, Phifer, Fani, Ressler ve Westen (2011) ise duygu düzenleme gücünün genellikle travma sonrası stres bozukluğunun ve travma ile ilişkili diğer psikopatolojilerin gelişimi ve devamı ile bağlantılı olduğunu belirtmektedirler. Literatürde bu düşünceyi destekleyecek şekilde duygu düzenlemenin travma sonrası stres bozuklukları ile olan ilişkilerini (Chang, Kaczurkin, McLean, ve Foa, 2018; Ehring ve Quack, 2010; Klanecky Earl vd., 2020; Miles vd., 2015; Toorenburg vd., 2020; Tull, Bardeen, DiLillo, Messman-Moore ve Gratz, 2015) inceleyen araştırmalar olduğu görülmektedir. Kaufman, Puzia, Mead, Crowell, McEachern ve Beauchaine (2017) duygu düzenleme gücünün borderline ve antisosyal kişilik bozuklukları ile problemlerle ergen davranışları arasında aracılık rolü olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte duygu düzenleme gücünün öz duyarlılık ve obsesif kompulsif bozukluklar arasında aracılık rolü olduğunu (Eichholz, Schwartz, Meule, Heese, Neumüller ve Voderholzer 2020), çocukluk çağı travmaları ile arasında ise pozitif yönlü ilişkisini (Tekin ve Karakuş, 2019) gösterir araştırmalar da dikkat çekicidir. Yine Barlow, Goldsmith Turow ve Gerhart (2017) travma değerlendirmelerinin, duygu düzenleme gücünün ve öz-duyarlılığın çocukluk çağı travmaları sonrası yaşanan travma sonrası stres bozukluğunu yordadığını bildirmektedir. Anlaşılacağı gibi duygu düzenleme gücünü bireylerin yaşantılarını olumsuz şekilde etkileyebilecek ve yaşam doyumlarını düşürecek pek çok duygusal ve davranışsal sorunda kilit bir role sahiptir.

Öz-duyarlılık kavramı daha önceleri çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilmekle beraber Neff (2003a) tarafından kişinin kendi acılarından kaçmadan onlara karşı açık olmasını, acısını hafifletmek için istekli olması ve nazik bir şekilde kendini iyileştirmesi olarak tanımlanmıştır. Ayrıca kişinin yaşadığı acı, yetersizlik ve başarısızlıklarını yargılamadan anlaması ve böylece kişinin yaşadığı deneyimi insanlığın genel bir deneyimi olarak görmesini içerir (Neff, 2003a). Neff (2003a) tarafından bu tür

bir kavramın ortaya atılma nedeni özellikle son yıllarda benlik saygısına yönelik benlik saygısının motivasyon eksikliği, depresyon ve intihar düşüncesi gibi bir dizi olumsuz psikolojik sonuç ile bağlantısı bulunması, benlik saygısının yükseltilecek bu tür problemlerin çözülmesi konusunda netlik olmaması, benlik saygısının fazla olması durumunda kendini değerlendirme ve sevme konusundaki aşırı vurgu, narsizm, benmerkezcilik ve başkaları için endişe eksikliği boyutlarına ulaşılabilineceği ile ilgili görüşlerin olması şeklindeki eleştirilerin varlığıdır. Bu nedenle kişinin kendine karşı sağlıklı tutum ve ilişkilerine yönelik yeni kavramlar ortaya atılmıştır. Bunlardan bazıları öz saygı, öz yeterlik, gerçek benlik saygısı veya kişisel karakter gibi terimlerdir. Bunlara alternatif olarak Neff (2003a, 2003b) Budist felsefeden temelini alan *öz-duyarlık* kavramını psikolojik iyi olmayı anlamaya ve değerlendirmeye yarayan; kişinin öz değerlendirmeleri içermeyen kendisine karşı sağlıklı bir duruş sahibi olmasının kavramsallaştırılmasında yeni bir yol olarak önermektedir (Neff ve Vonk, 2009).

Öz-duyarlık her birinin karşıtı bulunan 3 temel bileşenden oluşmaktadır. Bunlar; (1) Öz-sevecenliğe karşı öz-yargılamaya, (2) Paylaşımların bilincinde olmaya karşı izolasyon ve (3) Bilinçliliğe karşı aşırı özdeşleşme şeklinde ifade edilmektedir (Neff, 2011). Germer ve Neff (2013) bu üç bileşen birlikte ve karşılıklı etkileşim hâlinde zihnimizde öz-duyarlığa ait bir yapı oluşturmaktadır. Neff (2003a, 2003b) bu üç boyutun kavramsal olarak birbirlerinden farklı olmasına ve fenomenolojik açıdan farklı şekilde yaşanmasına karşın, bu kavramların karşılıklı olarak birbirlerini ortaya çıkarma ve geliştirme noktasında etkileşim hâlinde olduğunu ifade etmektedir.

Öz-duyarlık; Neff'in 2003 yılında bu kavram hakkındaki açıklayıcı çalışmasından sonra dikkat çekmiştir ve bu süreçten sonra çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde Yamaguchi, Kim ve Akutsu (2014) öz-duyarlığın depresyon semptomlarını azalttığını bildirmektedirler. Raes (2010) öz-duyarlığın yaratıcı olmayan tekrarlayıcı düşünceler üzerindeki olumlu etkisi nedeniyle depresyon ve kaygı belirtileri üzerinde koruyucu etkisi olduğunu bildirmektedir. Hollis-Walker ve Colosimo (2011) öz-duyarlığın farkındalık ve mutluluk ilişkisinde önemli bir tutum faktörü olduğunu bildirmiştir. Barry, Loflin ve Doucette (2015) öz-duyarlığın saldırganlık ve narsisim eğilimi ile negatif, benlik saygısı ile pozitif yönde ilişkili olduğunu bildirmektedir. Vettese, Dyer, Li ve Wekerle (2011) ise öz-duyarlığın çocukluk çağı travmaları ile duygu düzenleme güçlüğü arasındaki aracılık rolünü inceledikleri çalışmalarında öz-duyarlığın aracılık rolü olduğunu bildirmektedirler.

Türkiye'de yapılan çalışmalar incelendiğinde öz-duyarlık kavramının öz anlayış ya da öz şefkat şeklinde de ifade edildiği görülmektedir. Öz-duyarlık ile ilgili son yıllarda Türkiye'de yapılan araştırmalarda öz-duyarlığın otomatik düşünceler (Akin, 2012), kaygılı bağlanma (Bayar ve Tuzgöl Dost, 2018) ve duygu düzenleme güçlüğü (Aktaş ve Şahin, 2018) ile negatif yönde, aileden ve arkadaşan algılanan sosyal destek (Bayar ve Tuzgöl Dost, 2018), psikolojik sağlamlık (Alibekiroğlu, Akbaş, Bulut Ateş ve Kırdök, 2018) ve yaşam doyumu (Alibekiroğlu, Akbaş, Bulut Ateş ve Kırdök, 2018; Tel ve Sarı, 2016) ile ise pozitif yönde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Alibekiroğlu, Akbaş, Bulut Ateş ve Kırdök (2018) yaşam doyumu ile psikolojik sağlamlık arasında öz-duyarlığın kısmi aracı etkisinin olduğunu raporlamışlardır.

Literatür incelendiğinde öz-duyarlık ve duygu düzenleme güçlüğü pek çok araştırmada tek başlarına ya da birlikte incelendiği görülmektedir. Bununla birlikte bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesi faydalı olacaktır. Vatan (2019) öz-

duyarlığın duygu düzenleme becerileri üstünde önemli ve güçlü bir rolü olabileceğini belirtmektedir. Gratz ve Tull (2010) ruh sağlığı ile ilgili bazı olumsuz durumların tedavisinde duygu düzenlemeyi ve duygu düzenleme becerilerini geliştirmeyi içeren yaklaşımlar denenmekte olduğunu ifade etmektedirler. Gratz ve Tull ayrıca Kabul ve Kararlılık Terapisi ve Farkındalık Temelli Bilişsel Terapi gibi öz-duyarlık bünyesinde bulunan yaklaşımların duygu düzenleme güçlüğü ile çalışmada ve duyguların daha uygun yollarla ifade edilmesinde kullanılabilceğini belirtmektedirler. Öz-duyarlığın yapısı özellikle baş etme ve duygu düzenleme konuları ile alakalıdır (Neff, 2003a). Duygu düzenleme bireylerin duygularına dikkat etme, duygusal tepkilerinin yoğunluğunu ve süresini yönetme ve stresli ya da üzücü durumlara karşılaştıklarında duygu durumlarının doğasındaki ve anlamındaki dönüşüm süreçlerini içerir (Thompson, 1994; akt. Neff, 2003a). Bu açıdan bakıldığında öz-duyarlık duygu düzenlemenin önemli bir parçası olarak düşünülebilir. Neff (2003a) öz-duyarlığın duyguların farkındalığını gerektirdiğini, böylece acı ve üzüntü veren duygulardan kaçınılmayacağını, bunun yerine bu duygulara şefkatli, anlayışlı ve ortak paylaşım çerçevesinde yaklaşılabilceğini ifade etmektedir. Böylece kişinin mevcut durumu ile ilgili daha net bir anlayış geliştireceğini, kendi ve çevresinde değiştirebileceği eylemleri benimsemesi yoluyla olumsuz duyguların daha olumlu bir duygu durumuna çevrileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda öz-duyarlığın kişinin kendi duygularını düzenlemesinde önemli bir başlangıç noktası olabileceği ve bu beceriyi düşünme ve harekete geçme noktasında kendisine rehberlik edebilecek bir bilgi olarak kullanabileceği söylenebilir. Bu düşünceden yola çıkılarak bu çalışma kapsamında temel olarak öz-duyarlığın duygu düzenleme güçlüğünün anlamlı yordayıcısı olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca literatür incelendiğinde öz-duyarlığın ve duygu düzenleme güçlüğünün cinsiyet gibi bireysel bir değişkenden etkilenip etkilenmediğini inceleyen araştırma sayısının azlığı nedeniyle bu çalışmada her iki değişkenin cinsiyete göre anlamlı şekilde farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiştir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Çalışma kapsamında öncelikle üniversite öğrencilerinin öz-duyarlık ve duygu düzenleme güçlüğü cinsiyet ve yaş değişkenleri açısından incelenmiş; daha sonra ise öz-duyarlık ve duygu düzenleme güçlüğü arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu bağlamda çalışma ilişkisel tarama modelinde betimsel bir çalışma olarak değerlendirilmektedir.

Araştırma Grubu

Çalışmada seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi kullanılarak araştırma grubu oluşturulmuştur. Bu kapsamda Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde farklı bölümlerde öğrenim gören, yaşları 18 ile 25 arasında değişen ($\bar{x}=20.79$) 405 öğrenciye ulaşılmıştır. Öğrencilerin 263'ü (%64.9) kız ve 142'si (%34.71) erkektir. Öğrencilerin 121'i (%29.9) 1. sınıfta, 140'ı (%34.6) 2. sınıfta, 97'si (%24) 3. sınıfta ve 47'si (%11.6) 4. sınıfta öğrenim görmektedir.

Veri Toplama Araçları

Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği: Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği Gratz ve Roemer (2004) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek duygusal tepkilere ait farkındalığın

olmaması (*farkındalık*), duygusal tepkilerin anlaşılması (*açıklık*), duygusal tepkilerin kabul edilmemesi (*kabul etmeme*), etkili duygu düzenleme stratejilerine erişimde sorun yaşama (*stratejiler*), olumsuz duygular yaşanırken dürtüleri kontrol etmede güçlük çekme (*dürtü*), olumsuz duygular yaşanırken amaca yönelik davranmada güçlük çekme (*amaçlar*) alt ölçeklerinden oluşmaktadır. Ölçek beşli Likert tipinde derecelendirme yapılan toplam 36 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin özgün formunun iç tutarlık katsayısı .93 ve test-tekrar test güvenilirliği .88 olarak bulunmuştur. Duygu düzenleme gücüğü boyutlarının Cronbach alfa kat sayıları sırasıyla; farkındalık .80, açıklık .84, kabul etmeme .85, stratejiler .88, dürtü .86 ve amaçlar .89 şeklindedir. Ölçeğin Türkçeye çevrilmesi Rugancı ve Gençöz (2010) tarafından yapılmıştır. Ölçekte özgün formdan farklı olarak tüm ölçek ile çok düşük bir korelasyona ($r = .06$) sahip olan 10. madde çıkarılmış, ölçek yapısına uygun başka bir madde eklenmiş ve bunun sonucunda faktör sayısı ve yapısı ölçeğin özgün formuyla aynı bulunarak yapı geçerliliği sağlanmıştır. Ölçeğin toplam puan için Cronbach alfa katsayısı .94 bulunmuştur (Rugancı ve Gençöz, 2010).

Öz-duyarlık Ölçeği: Neff (2003a) tarafından geliştirilen öz-duyarlık ölçeği beşli Likert tipinde, 26 maddeden oluşan ve altı alt boyutu bulunan bir ölçme aracıdır. Ölçeğin alt boyutlarının Cronbach alfa değerleri şu şekildedir: Özsevecenlik (.78), öz-yargılama (.77), paylaşımların bilincinde olma (.80), izolasyon (.79), bilinçlilik (.78) ve aşırı özdeşleşme (.81). Akın, Akın ve Abacı (2007) tarafından Türkçeye uyarlaması yapılan ölçeğin alt boyutlarının Cronbach alfa değerleri ise; öz-sevecenlikte .77, öz-yargılamada .72, paylaşımların bilincinde olmada .72, izolasyonda .80, bilinçlilikte .74 ve aşırı özdeşleşmede .74 olarak rapor edilmiştir. Ölçeğin test tekrar test güvenilirlik düzeylerini ise öz-sevecenlik .69, öz-yargılama .59, paylaşımların bilincinde olma .66, izolasyon .60, bilinçlilik .69 ve aşırı özdeşleşme için .56 olarak rapor etmişlerdir.

İşlem

Çalışmanın örneklemini Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde farklı bölümlerde öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırma için Çukurova Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan Etik Kurul Onayı (09.06.2020 tarih ve 68108 sayılı yazısı) alınarak çalışma yürütülmüştür. Çalışma kapsamındaki ölçeklere ait veriler öğrencilere araştırmanın amacı açıklandıktan ve ölçekler hakkında gerekli bilgiler verildikten sonra gönüllülük esasına dayalı olarak toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin analize hazırlanması noktasında çalışma kapsamında ulaşılan 432 öğrenciye ait veriler incelenmiş; kayıp ve uç değerlerin bulunduğu 27 veri örneklemden çıkarılarak 405 veri ile çalışma yürütülmüştür. Verilerin analizinde; öz-duyarlığın ve duygu düzenleme gücüğünün yaş ve cinsiyet değişkenleri arasındaki ilişkileri saptamak için t testi; verilerin normal dağılım sergilediği için öz-duyarlığın duygu düzenleme gücüğünün varyansının ne kadarını açıklayabildiğini saptamak için ise çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Veriler SPSS 22 programında çözümlenmiştir.

Bulgular

Çalışma kapsamında öncelikle öz-duyarlık alt ölçekleri ve duygu düzenleme güçlüğü ölçeğine ait değerler cinsiyet açısından incelenmiştir. Öğrencilerin Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği ve Öz-duyarlık Ölçeği Alt Ölçekleri puanları ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkiyi incelemek için t testi kullanılmıştır. Analize ilişkin sonuçlar Tablo 1 de sunulmuştur.

Tablo 1. Öğrencilerin Duygu Düzenleme Güçlükleri ve Öz-duyarlık Ölçeği Alt Ölçekleri puanlarının Cinsiyetlerine göre t testi sonuçları

		Cinsiyet	N	\bar{x}	S	sd	t	p
Duygu Düzenleme Güçlüğü	Kadın		263	86.64	17.38	403	1.336	.182
	Erkek		142	84.18	18.14			
Öz sevecenlik	Kadın		263	15.69	3.86	403	-.327	.744
	Erkek		142	15.82	3.89			
Öz yargılama	Kadın		263	10.98	3.67	403	-.679	.497
	Erkek		142	11.25	4.02			
Payl. Bilinç. Olma	Kadın		263	12.93	3.31	403	1.606	.109
	Erkek		142	12.37	3.51			
İzolasyon	Kadın		263	10.18	3.22	403	2.029	.043
	Erkek		142	9.51	3.11			
Bilinçlilik	Kadın		263	13.13	3.04	403	-1.111	.267
	Erkek		142	13.49	3.42			
Aşırı Özdeşleşme	Kadın		263	10.01	3.29	403	-3.370	.001
	Erkek		142	8.85	3.36			

Tablo 1 incelendiğinde; öğrencilerin cinsiyetlerine göre duygu düzenleme güçlükleri [t(403)=1.336, p>.05], öz sevecenlik [t(403)=-.327, p>.05], öz yargılama [t(403)=-.679, p>.05], paylaşımların bilincinde olma [t(403)=1.606, p>.05] ve bilinçlilik [t(403)=-1.111, p>.05] alt ölçeği puanları anlamlı farklılık göstermemektedir. Bununla birlikte öğrencilerin izolasyon alt ölçeği puanları cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir [t(403)=4.62, p<.05]. Kız öğrencilerin izolasyon ortalamaları (\bar{x} = 10.18) erkek öğrencilere (\bar{x} = 9.51) göre daha yüksektir. Bu bulguya göre cinsiyet ile izolasyon arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Ayrıca öğrencilerin aşırı özdeşleşme alt ölçeği puanları cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir [t(403)=4.62, p<.001]. Kız

öğrencilerin aşırı özdeşleşme ortalamaları ($\bar{x} = 10.01$) erkek öğrencilere ($\bar{x} = 8.85$) göre daha yüksektir. Bu bulguya göre cinsiyet ile aşırı özdeşleşme arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında son olarak öğrencilerin öz-duyarlılıkları ile duygu düzenleme güçlüğü puanları arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Öz-duyarlılıkları ve duygu düzenleme güçlüğüne ait sonuçlar, betimleyici istatistikler ve Cronbach Alfa değerleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Değişkenler Arası İlişkiler, Cronbach Alfa Değerleri ve Betimleyici İstatistik Sonuçları

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7
1.Duy. Düz. Güçlüğü	-						
2.Öz sevecenlik	-.52*	-					
3.Öz yargılama	.61*	-.51*	-				
4.Payl. Bilinç. Olma	-.29*	.60*	-.31*	-			
5.İzolasyon	.62*	-.36*	.63*	-.17*	-		
6.Bilinçlilik	-.54*	.77*	-.47*	.60*	-.36*	-	
7.Aşırı Özdeşleşme	.72*	-.41*	.63*	-.20*	.66*	-.47*	-
Ortalama	85.78	15.74	11.08	12.73	9.94	13.25	9.60
Standart Sapma	17.67	3.87	3.80	3.39	3.19	3.18	3.36
Cronbach Alfa	.90	.79	.78	.79	.72	.79	.78

*p<.001

Tablo 2’de ölçekler arasındaki ilişki incelendiğinde; duygu düzenleme güçlüğü ile öz sevecenlik ($r = -.52$), paylaşımların bilincinde olma ($r = -.29$) ve bilinçlilik ($r = -.54$) arasında negatif yönlü, öz yargılama ($r = .61$), izolasyon ($r = .62$) ve aşırı özdeşleşme ($r = .71$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < .001$). Öz sevecenlik ile paylaşımların bilincinde olma ($r = .60$) ve bilinçlilik ($r = .77$) arasında pozitif yönlü, öz yargılama ($r = -.51$), izolasyon ($r = -.36$) ve aşırı özdeşleşme ($r = -.41$) arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < .001$). Öz yargılama ile paylaşımların bilincinde olma ($r = -.31$) ve bilinçlilik ($r = -.47$) arasında negatif yönlü, izolasyon ($r = .62$) ve aşırı özdeşleşme ($r = .63$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < .001$). Paylaşımların bilincinde olma ile bilinçlilik ($r = .60$) arasında pozitif yönlü, izolasyon ($r = -.17$) ve aşırı özdeşleşme ($r = -.20$) arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur

($p < .001$). Ayrıca izolasyon ile bilinçlilik ($r = -.36$) arasında negatif yönlü, aşırı özdeşleşme ($r = .66$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < .001$). Son olarak bilinçlilik ile aşırı özdeşleşme arasında $p < .001$ önem düzeyinde negatif yönlü ($r = -.47$) bir ilişki bulunmuştur. Öz-duyarlılığın duygu düzenleme güçlüğü üzerindeki açıklayıcı etkisini görmek için yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Duygu Düzenleme Güçlüğü'nün açıklanmasında Öz-duyarlılığa İlişkin Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Standart olmayan katsayılar		Standart olan katsayılar	t	p	R	R ²	F
	B	SE _B	β					
Regresyon katsayısı	67.94	4.54		14.95	.000			
1. Öz sevecenlik	-.58	.24	-.13	-2.42	.016			
2. Öz yargılama	.51	.21	.11	2.41	.017			
3. Payl. Bilinç. Olma	.058	.22	.01	.27	.788	.779	.607	102.478*
4. İzolasyon	1.04	.25	.19	4.19	.000			
5. Bilinçlilik	-.77	.30	-.14	-2.60	.010			
6. Aşırı Özdeşleşme	2.13	.25	.40	8.65	.000			

* $p < .001$

Tablo 3'te yapılan çoklu regresyon analizi sonucu incelendiğinde; öz duyarlılığa ait altı yordayıcı değişkenin öğrencilerin duygu düzenleme güçlükleri puanlarındaki toplam varyansın yaklaşık %61'ini anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür ($\Delta R^2 = .61$, $p < .001$). Standardize edilmiş regresyon katsayıları (β) incelendiğinde yordayıcı değişkenlerin duygu düzenleme güçlüğü üzerindeki önem sırası; aşırı özdeşleşme ($\beta = .40$), izolasyon ($\beta = .19$), bilinçlilik ($\beta = -.14$), öz sevecenlik ($\beta = -.13$), öz yargılama ($\beta = .11$) ve paylaşımların bilincinde olma ($\beta = .01$) şeklindedir. Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde; öz sevecenlik ($t = -2.42$, $p < .05$), öz yargılama ($t = 2.41$, $p < .05$), izolasyon ($t = 4.19$, $p < .001$), bilinçlilik ($t = -2.60$, $p < .01$) ve aşırı özdeşleşmenin ($t = 6.65$, $p < .001$) duygu düzenleme güçlüğü üzerinde anlamlı yordayıcılar olduğu görülmüştür. Bununla beraber paylaşımların bilincinde olmanın ($t = .27$, $p > .05$) ise duygu düzenleme güçlüğü'nün anlamlı yordayıcısı olmadığı anlaşılmıştır.

Tartışma

Araştırma sonucunda üniversite öğrencilerinin öz-duyarlık alt ölçeklerinden öz sevecenlik, öz yargılama, paylaşımların bilincinde olma ve bilinçlilik boyutlarından aldıkları puanların cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermediği bulunmuştur. Bununla birlikte öğrencilerin izolasyon ve aşırı özdeşleşme alt ölçekleri puanlarının kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık gösterdiği saptanmıştır. Literatür incelendiğinde; Sun, Chan ve Chan (2016) Hong Kong örnekleminde 12-16 yaş arasındaki ergenlerle yürüttükleri çalışmada erkeklerin izolasyon alt ölçeği puanlarının kızlardan daha yüksek olduğunu bununla beraber diğer öz-duyarlık alt ölçekleri puanlarının anlamlı bir farklılık göstermediklerini bulmuşlardır. Ergenlerle yapılan bir başka çalışmada Muris, Meesters, Pierik ve Kock (2016) 12-17 yaş arasındaki ergenlerle yaptıkları çalışmada ergenlerin öz-duyarlık puanlarında cinsiyete göre farklılık bulamamışlardır. Bluth, Campo, Futch ve Gaylord (2017) 7-12. sınıf öğrencileri ile yürüttükleri çalışmada yaş olarak büyük olan kızların yaş olarak küçük kızlara ve tüm yaş grubundaki erkeklere göre öz-duyarlıklarının daha düşük olduğunu bulmuşlardır. Patzak, Kollmayer ve Schober (2017) ise yaptıkları çalışmada kadınların öz-duyarlık düzeylerinin erkeklere göre daha düşük olduğunu bildirmektedirler. Yarnell, Neff, Davidson ve Mullarkey (2018) 17-76 yaş aralığında farklı yaş gruplarındaki bireylerle yürüttükleri çalışmada öz-duyarlık puanlarında erkekler lehine düşük etki düzeyinde anlamlı bir farklılık bulduklarını ifade etmektedirler. Hurşidi (2019) 18-30 yaş aralığında Türkiye örnekleminde yürüttüğü çalışmada öz-duyarlığın cinsiyet ile anlamlı bir ilişki bulunmadığını bildirmektedir. İlgili araştırmalar incelendiğinde cinsiyete ilişkin olarak farklı sonuçlar elde edildiği görülmekle beraber bu çalışma kapsamında bulunan bulgular ile örtüşmektedir. Cinsiyet değişkenine göre kızlar lehine anlamlı bulunan izolasyon ve aşırı özdeşleşme puanları öz-duyarlığın karşıt bileşenleri olarak değerlendirilmektedir. Bu durum ise öz-duyarlığın genç yetişkinlik dönemindeki kızlarda düşmesi olarak yorumlanabilir.

Araştırma sonucunda üniversite öğrencilerinin duygu düzenleme güçlükleri puanlarının cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermediği bulunmuştur. Ergenlik dönemindeki bireylerle yapılan çalışmalarda kızların erkeklerden daha çok duygu düzenleme güçlüğü yaşadıkları ifade edilmektedir (Neumann, Lier, Gratz ve Koot 2010; Bender, Reinholdt-Dunne, Esbjörn ve Pons, 2012). Giromini, Ales, Campora, Zennaro ve Pignolo (2017) duygu düzenleme güçlüğüne yaşın artmasıyla birlikte düşme eğilimi gösterdiğini, cinsiyetin ise düşük düzeyde bir etkiye sahip olduğunu bildirmişlerdir. Yumuşak (2019) ise duygu düzenleme güçlüğü puanlarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olmadığını bildirmiştir. Cinsiyet değişkeni ile ilgili yapılan araştırmaların sınırlı sayıda olması bu konuda yorum yapılmasını sınırlı kılmaktadır. Bununla birlikte ilgili çalışmalar incelendiğinde cinsiyetin ergenlik döneminde duygu düzenleme üzerinde anlamlı farklılıklar gösterdiği fakat ilerleyen yaşlarda bu farklılığın etkisini yitirmeye başladığı söylenebilir. Bu çalışma kapsamında bulunan bulguların Yumuşak (2019) tarafından bildirilen bulgularla benzerlik gösterdiği düşünüldüğünde Türkiye örnekleminde cinsiyetin duygu düzenleme güçlüğü üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı düşünülebilir.

Ölçekler arasındaki ilişki incelendiğinde çalışma kapsamında kullanılan bütün ölçeklerin arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Yapılan regresyon analizi sonucunda ise öz-duyarlık alt ölçeklerinden öz sevecenlik, öz yargılama, bilinçlilik, aşırı özdeşleşme, izolasyonun duygu düzenleme güçlüğüne anlamlı şekilde yordadığı

görülmüştür. Bu sonuçlara göre bu beş yordayıcı değişkenin duygu düzenleme güçlüğüne anlamlı şekilde etkilediği söylenebilir. Bu yordayıcı değişkenlerin etkisi incelendiğinde; öz sevecenlik ve bilinçlilik azaldıkça ve öz yargılama, izolasyon ve aşırı özdeşleşme arttıkça duygu düzenleme güçlüğüne arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatür incelendiğinde Aktaş ve Şahin (2018) yürüttükleri çalışmada duygu düzenleme güçlüğü artarken öz-duyarlık puanlarının azalmakta olduğunu bildirmişlerdir. Eichholz vd. (2020) duygu düzenleme güçlüğüne öz-duyarlık ve obsesif kompulsif bozukluklar arasında aracı rolü olduğunu bildirmektedirler. Vettese vd. (2011) öz-duyarlığın çocukluk çağı travmaları ile duygu düzenleme güçlüğü arasında aracılık rolü olduğunu bildirmektedir. Barlow vd. (2017) çocukluk çağı travmaları ile travma sonrası stres bozukluğu arasındaki ilişkide travma tepkileri, duygu düzenleme güçlüğü ve öz-duyarlığın aracılık rolünü inceledikleri çalışmalarında çocukluk çağı travmalarının öncelikle öz-duyarlık sonrasında ise duygu düzenleme güçlüğü yoluyla travma sonrası stres tepkileri ile bağlı olduğunu belirtmektedirler. İlgili araştırmalardan anlaşılacağı gibi öz-duyarlık ve duygu düzenleme güçlüğü arasında anlamlı bir ilişki görülmektedir. Çalışma sonuçlarına göre de öz-duyarlığın duygu düzenleme güçlüğü üzerinde anlamlı, önemli ve güçlü bir etkiye sahip olduğu ve vazgeçilmez bir bileşeni olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucunda genç yetişkinlik döneminin başındaki üniversite öğrencilerinin öz-duyarlık alt ölçeklerinden öz sevecenlik, öz yargılama, paylaşımların bilincinde olma ve bilinçlilik boyutları ve duygu düzenleme güçlüğü puanları arasında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur. Çalışma kapsamında sadece üniversitede okuyan ve yalnızca Eğitim Fakültesi öğrencileri ile çalışılmış olması araştırma açısından bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın farklı fakültelerde öğrenim gören öğrencilerle yürütülerek farklı örneklerde çalışılması önerilmektedir. Ayrıca bu konudaki çalışmaların yaş ve cinsiyet gibi değişkenler açısından sınırlı olması nedeniyle, ilgili değişkenler ile ilgili araştırmaların sayısının artırılması önem arz etmektedir. Bu nedenle özellikle cinsiyete göre şekillendirilecek kesitsel ya da boylamsal çalışmalar aracılığıyla veriler elde edilmesi ve bu veriler ışığında uygulamaya yönelik çalışmalar yapılması önemlidir.

Öz-duyarlığın duygu düzenleme güçlüğü üzerindeki yordayıcı etkisi göz önüne alınarak öz-duyarlığın duygu düzenlemenin önemli bir bileşeni olduğu söylenebilir. Bu nedenle duygu düzenleme güçlüğü ile ilgili yürütülecek bireysel ya da grupla psikolojik danışmanlık çalışmalarında öz-duyarlığın geliştirilmesine yönelik çalışmaların sürecin bir parçası hâline getirilmesi gerektiği söylenebilir. Yine duygu düzenleme güçlüğüne önlenmesine yönelik geliştirilecek olan psiko-eğitim programlarında; öz-duyarlığın bileşenlerine uygun olarak öz yargılamaya karşı öz sevecenlik, izolasyona karşı paylaşımların bilincinde olma, aşırı özdeşleşmeye karşı bilinçlilik ile ilgili farkındalığın artırılması ve geliştirilmesine yönelik etkinliklerin etkinlik sürecine dâhil edilmesinin uygun olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Akın, A. (2012) Öz-Duyarlık ve otomatik düşünceler. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)* 42, 01-10.
- Akın, Ü., Akın, A. ve Abacı, R. (2007). Öz-Duyarlık ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)*, 33, 01-10.
- Aktaş, A. ve Şahin, M. (2018). Narsisistik özellik, öz-şefkat ve duygu düzenleme güclüğü arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 5(6), 362-374.
- Alibekiroğlu, P. B., Akbaş, T., Bulut Ateş, F. ve Kırdök, O. (2018). Üniversite öğrencilerinde yaşam doyumu ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkide öz anlayışın aracı etkisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(2), 1-17.
- Barlow, M.R., Goldsmith Turow, R.E. & Gerhart, J. (2017). Trauma appraisals, emotion regulation difficulties, and self-compassion predict posttraumatic stress symptoms following childhood abuse. *Child Abuse & Neglect*, 65, 37–47 <http://dx.doi.org/10.1016/j.chiabu.2017.01.006>
- Barry, C.T., Loflin, D.C. & Doucette, H. (2015). Adolescent self-compassion: Associations with narcissism, self-esteem, aggression, and internalizing symptoms in at-risk males. *Personality and Individual Differences*, 77, 118–123. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.12.036>
- Bayar, Ö., & Tuzgöl Dost, M. (2018). Üniversite öğrencilerinde öz-şefkatin yordayıcıları olarak bağlanma tarzı ve algılanan sosyal destek. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(3), 689-704. doi: 10.16986/HUJE.2017029306
- Bender, P.K., Reinholdt-Dunne, M.L., Esbjörn, B.H. & Pons, F. (2012) Emotion dysregulation and anxiety in children and adolescents: Gender differences *Personality and Individual Differences*, 53, 284–288 <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2012.03.027>
- Bluth, K., Campo, R.A., Futch, W.S. & Gaylord, S.A. (2017). Age and gender differences in the associations of self-compassion and emotional well-being in a large adolescent sample. *J Youth Adolesc.*, 46(4): 840–853. doi:10.1007/s10964-016-0567-2.
- Bradley, B., DeFife, J. A., Guarnaccia, C., Phifer, J., Fani, N., Ressler, K. J., & Westen, D. (2011). Emotion dysregulation and negative affect: association with psychiatric symptoms. *The Journal of clinical psychiatry*, 72(5), 685–691. <https://doi.org/10.4088/JCP.10m06409blu>
- Chang, C., Kaczurkin, A.N., McLean, C.P. & Foa, E.B. (2018). Emotion regulation is associated with ptsd and depression among female adolescent survivors of

childhood sexual abuse. *Psychol Trauma*. 10(3), 319–326. doi:10.1037/tra0000306

Domoff, S.E., Sutherland, E.Q., Yokum, S. & Gearhardt, A.N. (2020). Adolescents' addictive phone use: Associations with eating behaviors and adiposity. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 17, 28-61. doi:10.3390/ijerph17082861

Ehring, T. & Quack, D. (2010). Emotion regulation difficulties in trauma survivors: The role of trauma type and PTSD symptom severity. *Behavior Therapy*, 41, 587–598.

Eichholz, A., Schwartz, C., Meule, A., Heese, J., Neumüller, J., Voderholzer, U. (2020). Self-compassion and emotion regulation difficulties in obsessive-compulsive disorder. *Clinical Psychology & Psychotherapy*. 27, 1– 10. <https://doi.org/10.1002/cpp.2451>

Germer, C.K. & Neff, K.D. (2013), Self-Compassion in clinical practice. *J. Clin. Psychol.*, 69: 856-867. doi:10.1002/jclp.22021

Giromini, L., Ales, F., Campora, G., Zennaro, A., & Pignolo, C. (2017). Developing age and gender adjusted normative reference values for the Difficulties in Emotion Regulation Scale (DERS). *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 39(4), 705–714. <https://doi.org/10.1007/s10862-017-9611-0>

Gratz, K.L. and Roemer, L. (2004). Multidimensional assessment of emotion regulation and dysregulation: Development, factor structure, and initial validation of the difficulties in Emotion Regulation Scale. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment* 26, 41–54. doi: 10.1007/s10862-008-9102-4

Gratz, K. L., and Tull, M. T. (2010). Emotion regulation as a mechanism of change in acceptance- and mindfulness-based treatments. In R. A. Baer (Ed.), *Assessing mindfulness and acceptance processes in clients: Illuminating the theory and practice of change* (p. 107–133). Context Press/New Harbinger Publications.

Gül, H., Fırat, S., Sertçelik, M., Gül, A., Gürel, Y. ve Kılıç, B. G. (2019). Cyberbullying among a clinical adolescent sample in Turkey: Effects of problematic smartphone use, psychiatric symptoms, and emotion regulation difficulties. *Psychiatry and Clinical Psychopharmacology*, 29(4), 547-557. doi: 10.1080/24750573.2018.1472923

Hollis-Walker, L. and Colosimo, K. (2011). Mindfulness, self-compassion, and happiness in non-meditators: A theoretical and empirical examination. *Personality and Individual Differences*, 50, 222–227. doi:10.1016/j.paid.2010.09.033

Holmqvist Larsson, K., Lowén, A., Hellerstedt, L., Bergcróna, L., Salerud, M. & Zetterqvist, M. (2020). Emotion regulation group skills training: A pilot study of

an add-on treatment for eating disorders in a clinical setting. *Journal of Eating Disorders*, 8(12), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s40337-020-00289-1>

Hurşidi, S. (2019). The moderating role of gender role attitudes on the relationship between self-compassion and body dissatisfaction. Master Thesis, Middle East Technical University, Ankara.

Kaufman, E.A., Puzia, M.E., Mead, H.K., Crowell, S.E., McEachern, A., & Beauchaine, T.P. (2017). Children's emotion regulation difficulties mediate the association between maternal borderline and antisocial symptoms and youth behavior problems over 1 year. *Journal of Personality Disorders*, 31(2), 170-192, 201. doi: [10.1521/pepi.2016.30.244](https://doi.org/10.1521/pepi.2016.30.244)

Klanecky Earl, A.K., Robinson, A.M., Mills, M.S., Khanna, M.M., Bar-Haim, Y. & Badura-Brack, A.S. (2020). Attention bias variability and posttraumatic stress symptoms: The mediating role of emotion regulation difficulties. *Cognition and Emotion*, <https://doi.org/10.1080/02699931.2020.1743235>

Lotfali, S., Moradi, A. & Ekhtiari, H. (2017). On the effectiveness of emotion regulation training in anger management and emotional regulation difficulties in adolescents. *Modern Applied Science*, 11(1), 114-123. <http://dx.doi.org/10.5539/mas.v11n1p114>

Miles, S.R., Tharp, A.T., Stanford, M., Sharp, C., Menefee, D. & Kent, T.A. (2015). Emotion dysregulation mediates the relationship between traumatic exposure and aggression in healthy young women. *Personality and Individual Differences*, 76, 222–227 <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.058>

Muris, P., Meesters, C., Pierik, A., de Kock, B. (2016). Good for the self: Self-Compassion and other self-related constructs in relation to symptoms of anxiety and depression in non-clinical youths. *Journal of Child and Family Studies*, 25, 607–617 doi:10.1007/s10826-015-0235-2

Neff, K. D. (2003a). Self-Compassion: An Alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, 2, 85–101. doi: 10.1080/15298860390129863

Neff, K. D. (2003b). The development and validation of a scale to measure self-compassion. *Self and Identity*, 2, 223–250. doi: 10.1080/15298860390209035

Neff, K. D. (2011). Self-compassion, self-esteem, and well-being. *Social and Personality Psychology Compass*, 5, 11–12. doi: 10.1111/j.1751-9004.2010.00330.x

Neff, K. D. and Vonk, R. (2009). Self-compassion versus global self-esteem: Two different ways of relating to oneself. *Journal of Personality*, 77(1), 23-50. doi: 10.1111/j.1467-6494.2008.00537.x

- Neumann, A., van Lier, P. A. C., Gratz, K. L., and Koot, H. M. (2010). Multidimensional assessment of emotion regulation difficulties in adolescents using the difficulties in emotion regulation scale. *Assessment*, 17(1), 138-149. <https://doi.org/10.1177/1073191109349579>
- Patzak A., Kollmayer, M. & Schober, B. (2017). Buffering impostor feelings with kindness: The mediating role of self-compassion between gender-role orientation and the impostor phenomenon front. *Psychol*, 8, 1289. doi: 10.3389/fpsyg.2017.01289
- Pickett, S. M., Barbaro, N., & Mello, D. (2016). The relationship between subjective sleep disturbance, sleep quality, and emotion regulation difficulties in a sample of college students reporting trauma exposure. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 8(1), 25–33. <https://doi.org/10.1037/tra0000064>
- Raes, F. (2010). Rumination and worry as mediators of the relationship between self-compassion and depression and anxiety. *Personality and Individual Differences*, 48, 757–761. doi:10.1016/j.paid.2010.01.023
- Rowell, M., MacDonald, D.E. & Carter, J.C. (2016). Emotion regulation difficulties in anorexia nervosa: Associations with improvements in eating psychopathology. *Journal of Eating Disorders*, 4:17 doi: 10.1186/s40337-016-0108-0
- Rugancı, R.N. & Gençöz, T. (2010). Psychometric Properties of a Turkish Version of the Difficulties in Emotion Regulation Scale. *Journal of Clinical Psychology*, 66(4), 442—455. doi: 10.1002/jclp.20665
- Sun, X., Chan, D.W. & Chan, L. (2016). Self-compassion and psychological well-being among adolescents in Hong Kong: Exploring gender differences. *Personality and Individual Differences*, 101, 288–292. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2016.06.011>
- Tekin, H.H., Karakuş, Ö. (2019). The relationship between childhood trauma, emotion regulation difficulties and marital satisfaction in pregnant adolescents. *TJFMPC*, 13(4), 500-507. doi: 10.21763/tjfmpe.519969
- Tel., F. D. ve Sarı, T. (2016). Üniversite öğrencilerinde öz duyarlılık ve yaşam doyumunu. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (1), 292-304.
- Toorenburg, M. M., Sanches, S. A., Linders, B., Rozendaal, L., Voorendonk, E. M., Van Minnen, A. & De Jongh, A. (2020). Do emotion regulation difficulties affect outcome of intensive trauma-focused treatment of patients with severe PTSD?, *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1724417. <https://doi.org/10.1080/20008198.2020.1724417>

- Tull, M.T., Bardeen, J.R., DiLillo, D., Messman-Moored, T. & Gratz, K.L. (2015). A prospective investigation of emotion dysregulation as a moderator of the relation between posttraumatic stress symptoms and substance use severity. *Journal of Anxiety Disorders*, 29, 52–60. <http://dx.doi.org/10.1016/j.janxdis.2014.11.003>
- Vatan, S. (2019). Duygu düzenlemenin şahdamarı: Öz şefkat. *PİVOLKA*, 9(31), 1-3
- Vettese, L.C., Dyer, C.E., Li, W.L. & Wekerle, C. (2011). Does self-compassion mitigate the association between childhood maltreatment and later emotion regulation difficulties? A preliminary investigation. *Int J Ment Health Addiction* 9, 480. <https://doi.org/10.1007/s11469-011-9340-7>
- Weinbach, N., Sher, H.; & Bohon, C. (2018). Differences in emotion regulation difficulties across types of eating disorders during adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 46(6), 1351–1358. doi:10.1007/s10802-017-0365-7
- Yamaguchi, A., Kim, M. & Akutsu, S. (2014). The effects of self-construals, self-criticism, and self-compassion on depressive symptoms. *Personality and Individual Differences*, 68, 65–70. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.03.013>
- Yarnell, L.M., Neff, K.D., Davidson, O.A. & Mullarkey, M. (2019) Gender differences in self-compassion: Examining the role of gender role orientation. *Mindfulness*, 10, 1136–1152. <https://doi.org/10.1007/s12671-018-1066-1>
- Yorulmaz E, Civgin U, Yorulmaz O. (2020). What is the role of emotional regulation and psychological rigidity in the relationship between stress and pathological Internet use?. *Düşünen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 33, 71-78. doi: 10.14744/DAJPNS.2019.00062
- Yumuşak, F. N. (2019). Üniversite öğrencilerinde duygu düzenleme güclüğü ve duygusal tepkiselliğin psikolojik belirtiler ile ilişkisinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.

*Bu çalışma için Çukurova Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan Etik Kurul Onayı (09.06.2020 tarih ve 68108 sayılı yazısı) alınmıştır.

YAPAY ZEKÂ KONUSUNUN TOPLUMSAL CİNSİYET KAPSAMINDA İNCELENMESİ: MESLEKLERE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA*

Büşra Sedef ÇİFCİ¹
Çiğdem ŞAHİN BAŞFIRINCI²

ÖZ

Yapay zekâ teknolojilerinin simgesi niteliğindeki robotların yeni bir aktör olarak gündelik yaşama dâhil olması, yapay zekâ ve toplumsal cinsiyet ilişkisine dair tartışmaları gündeme getirmiş ve yapay zekâ uygulamalarının mevcut toplumsal cinsiyet algılarında bir değişime neden olup olmayacağı tartışılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda bu araştırma ile, “Yapay zekâ uygulamaları toplumsal cinsiyet eşitliğinin gelişimine hizmet eder mi, yoksa tam tersi mevcut toplumsal cinsiyet algılarının pekiştirilmesinde bir araç işlevi mi görür?” sorusuna meslek robotları üzerinden cevap aranmıştır. Daha detaylıca bahsetmek gerekirse bu çalışmanın amaçları; on farklı meslek grubu için geliştirilen meslek robotlarına yönelik toplumsal cinsiyet algılarını ölçmek, bu algıların katılımcıların cinsiyetlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek ve meslek robotlarının kişilik özelliklerini yönünden değerlendirilmesi durumunda da toplumsal cinsiyete dair bir algının yer alıp almadığını ortaya koymaktır. Bunun için nicel yöntemden faydalanılmıştır. Katılımcıların meslek robotlarına ilişkin toplumsal cinsiyet algılarının ölçülmesinde senaryo tekniğine başvurulmuş ve veriler anket aracılığıyla toplanmıştır. Hipotezler tek örneklem t testi ve bağımsız örneklem t testi kullanılarak test edilmiştir. Bu çalışmanın bulguları, bir yapay zekâ uygulaması olarak robotların iş hayatına entegrasyonunun sosyal yaşantı içerisindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini yeniden inşa edecek şekilde ilerleyeceğini öngörmektedir. Keza, katılımcılar meslek robotlarını hem cinsiyet hem de kişilik özellikleri bakımından cinsiyetçi algılamaya eğilimindedirler. Literatüre yansımış olduğu kadarıyla yapay zekâ, meslekler ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin Türkiye’de yeterince araştırılmamış olması bu araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Toplumsal Cinsiyet, Meslek, Robotlar

AN INVESTIGATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE SCOPE OF GENDER: A RESEARCH ON PROFESSIONS

ABSTRACT

The inclusion of robots, which are the symbols of artificial intelligence (AI) technologies, into daily life as a new actor has created ongoing debates on the relationship between AI and gender. Thus, there are discussions whether AI will cause a change in current gender perceptions. Seeking to understand whether and how AI applications will lead a change in existing gender perceptions, this paper aims to explore the question: “Does AI serve the development of gender equality, or, on the contrary, serve as a tool to strengthen existing gender perceptions?” In this regard, this article has three goals: to examine gender perceptions towards robots developed for ten different occupations, to determine whether these perceptions differ regarding the gender of the participants, and to reveal whether there is a perception of gender in the case of evaluation of robots in terms of personality traits. A quantitative approach has been used in this research. Data was collected through a scenario-based survey. One sample and independent sample t-tests were conducted. Results strongly imply that the integration of robots as workers into work life may strengthen existing gender perceptions. Because,

¹Yüksek Lisans öğrencisi, Trabzon Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, busrasedefktuku@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6602-4609

²Prof. Dr., Trabzon Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, cbasfirinci@trabzon.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1194-9804

* Bu makale, Büşra Sedef Çifci’nin “Yapay Zekâ Konusunun Toplumsal Cinsiyet Kapsamında İncelenmesi” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Received/Geliş: 01/11/2020 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Çifci, B. S., Şahin Başfırinci, Ç. (2020), “Yapay Zekâ Konusunun Toplumsal Cinsiyet Kapsamında İncelenmesi: Mesleklerle Yönelik Bir Araştırma”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.183-203.

participants tend to perceived robots as gendered in terms of both gender and personality traits. To the best to our knowledge, there is a lack of research in Turkish context focusing on artificial intelligence and gender relations in the context of occupations constitutes the original contribution of this paper

Keywords: Artificial Intelligence, Gender, Occupation, Robots

Giriş

Yapay zekâ teknolojilerinin ve robotik sistemlerin ilerlemesi ile birlikte robotlar, kişisel ve sosyal alanlarda daha fazla yer bulmaya başlamış ve bununla bağlantılı olarak da insanlarla etkileşime giren sosyal robotların rolleri artmış ve çeşitlenmiştir. Üretilen bu robotların sosyal yaşantı içerisinde insanlar tarafından daha kolay kabul görebilmeleri için robotistler onları insan özelliklerine ve görüntüsüne en yakın formlarda üretmeye başlamış, ancak bu durumun toplumsal yapı içerisindeki cinsiyet eşitsizliklerini ne yönde etkileyeceği çeşitli açılardan tartışma konusu olmuştur.

Bu alanda yapılmış çalışmalardan ve bulgularından bahsetmeden önce, konuya kavramsal açıdan kısaca değinmek gerekirse, cinsiyet kavramı, bir bireyin genetik farklılıklarını açıklamak amacıyla, kadın ve erkek olmanın biyolojik yönüne vurgu yapmak, kadın ve erkeğin fizyolojik farklılıklarını tanımlamak için kullanılır. İlk kez 1968 yılında Stoller tarafından ortaya atılan ve daha sonra Oakley (1972) tarafından geliştirilen toplumsal cinsiyet ve toplumsal rolleri ve normları cinsiyetler üzerinden açıklamak amacıyla kullanılan bir terimdir. Oakley (1972) cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki farklılıkları vurgularken, fizyolojik cinsiyetteki eşitlikçi yapının aksine toplumsal cinsiyetin erkeklik ile kadınlık arasında toplumsal bakımdan eşitsiz bir bölünmeye gönderme yaptığını söylemiştir. Butler, “Toplumsal cinsiyet, eril ve dişil kavramların üretildiği ve doğallaştırıldığı bir mekanizmadır” demektedir (2009, s. 75). Tanımından da anlaşılacağı gibi, toplumsal cinsiyet kavramıyla kadına ve erkeğe toplumda birtakım roller atfedilir. Bu roller erkeklerin ve kadınların yapabilecekleri faaliyetleri sınırlayan toplumsal beklentileri içermektedir (Kalan, 2010, s. 77). Bu beklentiler bireyin içinde yaşadığı toplum tarafından baskı altında hissetmesine sebep olmakta ve davranışlarını etkilemektedir. Bu bağlamda genel olarak erkekler güçlü, bağımsız ve cesur rolleri üstlenirken kadınlar, ürkek, içe dönük ve narin rolleri üstlenmektedir (Ying ve Xiangcai, 2015).

Kuramsal açıdan toplumsal cinsiyet kavramını Sembolik Etkileşim Teorisi (Mead, 1934; Blumer, 1969); Sosyal Öğrenme Teorisi (Bandura and Walters, 1977); Sınırlama ve Uzlaşma Teorisi (Gottfredson, 1981, 1996) gibi farklı birçok teoriyle ilişkilendirmek mümkündür. Bununla birlikte, toplumsal cinsiyet kavramı en doğrudan biçimde Eagly'nin Toplumsal Rol Teorisi ile açıklanabilir. Toplumsal Rol Teorisi, cinsiyet kalıp yargılarının toplumsal rollere bağlı olduğunu ve toplumsal eğilimleri yansıttığını ortaya koymaktadır (Diekman ve Eagly, 2000). Bu teoriye göre toplumsal cinsiyet kalıp yargıları gündelik hayatın içindeki rol modeller, akranlar, eğitim sistemi ya da medya aracılığıyla her yeni kuşağa hem bilinçli hem de bilinçsiz biçimde aktarılmaktadır.

Cinsiyet rolleri üzerine oluşmuş kalıp yargıların son derece güçlü olduğu bilinmektedir. Üstelik bir kez oluştuğundan sonra bu kalıp yargıları değiştirmek çok zordur. Cinsiyete dayalı iş bölümü ayrımı, tipik cinsiyet özelliklerini de yapılandırmaktadır (Eagly vd., 2000). Çocukluk dönemlerinden itibaren bireylere kendi cinsiyet rollerine uygun davranması öğretilir. Tarihsel süreç içerisinde doğal olarak kadınlara ev ile ilgili

işler öğretilirken (yemek pişirmek, çocuk bakmak vb.) erkekler dışarıya (para kazanmak, ailesini korumak vb.) yönlendirilmiştir. Oysaki bu roller günümüzün gelişmiş toplumlarının yapısını açıklamada yetersiz konumdadırlar. Buna rağmen geçmişten gelen ve öğrenilen kalıp yargılar nedeniyle bu geleneksel roller bireylerin meslek seçimlerini hâlâ doğrudan etkilemektedir. Meslek seçimini etkileyen bu cinsiyet rolleri çok erken yaşlarda kalıp yargılar aracılığıyla bireyler tarafından içselleştirilir. Örneğin, kadınlar toplum tarafından daha başarılı olacakları düşünülen öğretmen, hemşire gibi mesleklere yönlendirilirken, erkekler güç ve cesaret gerektiren inşaat mühendisliği, itfaiyecilik gibi mesleklere bilerek ya da bilmeden yönlendirilmektedir. Bütün bu süreçlerin bir sonucu olarak toplumsal cinsiyet algıları hayatın her alanında olduğu gibi, meslek seçiminde de bireye bir rehber görevi görmekte (White and White, 2006, p. 219) ve böylece meslekler üzerinden cinsiyet eşitsizliğinin üretimine katkıda bulunmaktadır (Hansen vd., 1980; Correll 2004). İlk bakışta çok da önemliymiş gibi gözükmeyen bu durum işgücünün meslekler arasında cinsiyet açısından dengesiz bir dağılıma yol açmakta (Hansen vd., 1980; Cejka and Eagly 1999; Correll 2004) ve kadın ile erkek ücretleri arasında da eşitsizliğe neden olmaktadır (Blau vd., 2002).

Günümüzün sanayileşmiş dünya işgücü piyasasında, cinsiyet dağılımının dengeli olduğu herhangi bir meslek grubuna rastlamak oldukça güçtür. ABD’de 2011 yılında mühendislik alanında verilen lisans derecelerinin %80’inden fazlası erkek öğrencilere aittir. Diğer yandan hemşirelik alanındaki lisans derecelerinin sadece %12’sinin erkekler tarafından alındığı bilinmektedir (Forsman ve Barth, 2017, s. 460). Verilere bütüncül olarak bakıldığında dünya genelinde kadınların Fen, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik (STEM) meslek alanlarında yeterince temsil edilmediği, erkeklerin ise hemşirelik ve sosyal hizmet gibi meslek alanlarında yeterince temsil edilmediği ortaya konulmuştur (Forsman ve Barth, 2017, s. 460). Jannsen ve Gellner (2016, s. 71) son 50 yılda birçok Batı ülkesinde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik çabalara rağmen, cinsiyet ayrımcılığının mesleki alanda hâlâ devam ettiğini ve kadınların daha az prestijli işlere veya aynı iş için daha düşük ücretlere mahkûm olduğunu belirtmektedir (Johnson and Solon 1986; Macpherson and Hirsch, 1995; Kidd and Goninon 2000). Ceci vd., (2009) mesleklere yönelik cinsiyet dağılımındaki bu eşitsizliğin, düşünülenin aksine biyolojik sebeplerden değil tamamen sosyokültürel nedenlerden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Charles (1992), dünyadaki gelişmiş ülkelerin çoğunda, meslekler arasındaki cinsiyet eşitsizliğinin aşırı boyutlarda olduğunu belgelemiştir. (İzraeli 1979; Hakim 1979; Jonung 1984; Roos 1985; Willms-Herget 1985; Bettio, 1988). Charles yürüttüğü bu çalışmada, 25 sanayi ülkesinde kadın ve erkeklerin mesleki dağılımları ile seçilen sosyal, ekonomik ve kültürel faktörler arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Sonuçlar, modern ekonomik alanların bazı temel yapısal özelliklerinin, büro, satış ve hizmet mesleklerinde daha fazla kadın yoğunlaşması ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Dahası, bu ülkelerin diğer sosyal ve kültürel özellikleri de bu ayrıştırıcı güçleri dengelemektedir (Charles, 1992). Meslekler üzerinden cinsiyet eşitsizliğinin yoğun biçimde yaşandığı ülkelerden birisi de Türkiye’dir (Kadayıfçı 2018; Karabekmez vd., 2018; Filiz ve Gözelyurt, 2017; Çelikkaleli ve Avcı, 2016; Ulaş vd., 2016; Aslan 2015; Pınar vd., 2007; Tansel, 1999). Türkiye kuruluşundan bu yana, özellikle de kadınlara tanınan haklarda çok büyük bir değişim geçirmiş ise de, kadınların işgücüne katılımı konusunda hâlâ önemli yol katedilmesi gerekmektedir. Keza kadınların işgücüne katılımı hâlâ büyük ölçüde sınırlı ve tarımda yoğunlaşmış durumdadır. Kucuk, 2016 yılında kadınların işgücüne katılımının

sadece %25,9 olduğunu ifade etmiştir. Selim ve İlkaracan (2002, 2007), Türkiye’de ücret eşitsizliğinin önemli kısmının toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın bir sonucu olarak karşımıza çıktığını ortaya koymuşlardır.

Geçmiş Araştırmalar

Gerek dünyada gerekse ülkemizde, meslekler arasında cinsiyet ayrımcılığının hâlâ devam ettiği bilinmekte iken yapay zekâ, algoritmik teknolojiler ve robotik alanındaki gelişmelerin hız kazanması, toplumsal cinsiyet, yapay zekâ ve meslekler ilişkisini gündeme getirmiş ve konu çeşitli açılardan araştırılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmaların bazıları toplumsal yaşantı içerisinde, robotların varlığını kabullenme ve benimseme konusuyla ilgili olarak cinsiyete dayalı bir farklılık olup olmadığını araştırmıştır. Ele alınan bu çalışmalarda, robotların varlığını kabullenme ve benimseme noktalarında kadınlar ve erkekler arasında algısal, davranışsal veya düşünsel yönlerden bir farklılık olup olmadığını belirlemek amaçlanmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen bulgulara göre erkekler, robotlar hakkında olumlu düşüncelere sahiptirler ve robotların sosyal yaşantıdaki varlığını kabullenme noktasında da daha isteklidirler. Kadınlar ise genellikle robotların risklerine odaklanmakta ve robotların varlığını benimsemeye direnç göstermektedirler (Showkat, 2018; Yan, 2014; Hung, 2012; Kuo vd., 2009; Nomura vd., 2006).

Literatürde ayrıca, insan ve robot arasındaki ilişkiyi cinsiyetler arası etkileşim faktörü bağlamında ele alan çalışmalara da rastlanmaktadır (Aimi vd., 2018; Emma vd., 2014; Siegel vd., 2009). Her ne kadar bu çalışmaların bulguları zaman zaman birbiriyle çelişmekteyse de çalışmalardan elde edilen genel bulgulara göre erkek katılımcılar robotlar ile etkileşim ve iletişim noktalarında kadınlara kıyasla daha istekli davranmaktadırlar. Kadınlar ise genel olarak robotların risklerine, olası tehlikelerine odaklanmakta ve robotlarla iletişim kurma, onların varlığını benimseme noktalarında direnç göstermektedirler. Bu konu başlığı altında ele alınan çalışmaların bazılarında sonuçlar cinsiyetler arası etkinin olduğunu göstermiştir. Bu çalışmaların bulgularına bakıldığında erkek katılımcıların erkek robotlardan ziyade kadın robotlar ile kadın katılımcıların ise kadın robotlardan ziyade erkek robotlar ile daha etkili iletişim kurdukları görülmüştür. Bu bağlamda yapılan diğer çalışmalarda ise bunun aksi yönünde bulgular elde edilerek kadınların kadın robot, erkeklerin ise erkek robot ile daha sağlıklı iletişim kurdukları gözlemlenmiştir.

Literatürde sosyal robotların ve internet ortamında asistanlık hizmeti veren sanal robotların kadın olarak tasarlanmasına/üretilmesine yönelik eğilime açıklık getirmek amacıyla yapılan araştırmalar da mevcuttur. Elde edilen verilere göre, bireylerin kadın asistanlar ile iletişim kurarken kendilerini daha rahat hissetmeleri, kadın asistanların bireylere güven vermeleri gibi sebeplerden ötürü asistan robotların kadın olarak üretildiklerine dair veriler elde edilmiştir (Aimi vd., 2018; Niculescu vd., 2010).

Konuyu toplumsal cinsiyet ve feminist epistemoloji açısından ele alan çalışmalara bakıldığında ise yapay zekânın var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini körükleyecek bir formda oluşum gösterdiği, kadınların bu alanda yetersiz temsil edildikleri ve buna bağlı olarak da yapay zekânın eril zihniyet altında gelişim gösterdiğine dair bulgular yer almaktadır (Ferrando, 2014; Adam, 2002, 1996). Alanda yapılan çalışmaların sayısı arttıkça da yapay zekâ ve robotik sistemler alanlarındaki gelişmelerin toplumsal cinsiyet kodlarından etkilendiğine yönelik daha fazla veriye ulaşılmıştır. Fakat konunun önemi ile

kıyaslandığında, konu kapsamında yapılan çalışmaların sayıca yetersiz olduğu görülmektedir. Literatüre yansımış olduğu kadarıyla Türkiye’de yapay zekâ, meslekler ve toplumsal cinsiyet ilişkisini ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Tüm bu verilerden yola çıkarak gerçekleştirilen bu araştırmanın öncelikli amacı katılımcıların farklı meslek grupları (*banka müdürü, eczacı, aşçı, güvenlik görevlisi, cerrah, anaokulu öğretmeni, savcı, hemşire, makine mühendisi ve sekreter*) için geliştirilecek olan robotlara yönelik toplumsal cinsiyet algılarının var olup olmadığını ölçmek ve var ise ne yönde olduğunu incelemektir. İkinci olarak amaçlanan ise toplumsal cinsiyet algısı olan mesleklerde bu algının erkek ve kadın katılımcılar açısından farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymaktır. Üçüncü olarak amaçlanan ise katılımcıların farklı meslek grupları için geliştirilecek meslek robotlarına ilişkin kişilik özelliklerini değerlendirmelerini sağlamak ve böylece eğer var ise meslek robotlarına ilişkin mevcut toplumsal cinsiyet algılarının bu kez kadınsı ve erkeksi kişilik özellikleri üzerinden incelemektir. Bu amaçlar doğrultusunda ele alınan bu çalışmanın üç ana hipotezi bulunmaktadır.

H₁: Belirli bir meslek için geliştirilecek robotlara yönelik toplumsal cinsiyet algısı vardır.

H₂: Kadınlarla erkeklerin belirli bir meslek için geliştirilecek olan robotlara yönelik toplumsal cinsiyet alguları birbirinden farklıdır.

H₃: Meslek robotlarının kişilik özelliklerine yönelik toplumsal cinsiyet algısı vardır.

Literatürde, toplumsal cinsiyet ve yapay zekâ ilişkisine dair Türk toplum yapısı bağlamında ele alınan yayımlanmış bir çalışmanın bulunmaması ve alanda yer alan çalışmalardan farklı olarak konunun meslekler bağlamında incelenmesi bu araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Çalışmanın devamında araştırmanın yöntemine ve bulgularına yer verilmiş ardından sonuç ve öneriler sunulmuştur.

Yöntem

Bu çalışma kapsamında nicel yöntemden faydalanılmıştır. Bu anlamda veriler anket tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Araştırma verileri, 4 Mart 2019 ile 15 Nisan 2019 tarihleri arasında toplanmıştır. Bu çalışmanın evrenini Trabzon ilinde yer alan Trabzon Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesi’nde aktif olarak öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Çalışmanın teknik ve finansal kısıtlamaları nedeniyle araştırma kapsamında kolayda örneklem yöntemine başvurulmuştur. Araştırma sonuçlarını ana kitleye genellemek mümkün olmadığından örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında bir formüle başvurulmamış, bunun yerine sonuçların güvenilirliğini ve geçerliliğini arttırmak için mümkün olan en büyük örneklem sayısına ulaşılmaya çalışılmıştır. Örneklem kitlesinde toplamda 1023 katılımcı yer almaktadır. Katılımcıların %37,5’ini erkekler, %62,4’ünü de kadınlar oluşturmaktadır. Katılımcıların %87,6’sını 17-20 yaş aralığında olanlar, %11,3’ünü 21-25 yaş aralığında olanlar, %8’ini ise 27-32 yaş aralığında olanlar oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında hazırlanan anket soruları, senaryo tekniği kullanılarak hazırlanmıştır. Alanda yer alan çalışmalarda da vurgulandığı üzere, toplumsal cinsiyete dair düşüncelerin, algıların ve kişisel yargıların ölçülmek istendiği araştırmalarda senaryo tekniği/dolaylı ölçüm tekniği, doğrudan ölçüm tekniğine tercih edilmektedir (Drake vd., 2018; Cartwright vd., 2017; Dresden vd., 2017; Sainz vd., 2017; Guo ve He, 2015; Willbourn ve Kee, 2010; White ve White, 2006). Bunun sebebi ise bireylerin toplumsal cinsiyet, dinî inanış ve siyasi görüş gibi hassas konularda

kendilerine doğrudan yöneltilen sorulara gerçekte düşündükleri gibi cevap verme olasılıklarının düşük olmasıdır. Çünkü bu tür konularda katılımcı, kendi düşüncesini açıklamaktan ziyade toplumca kabul görebilecek bir cevap verme eğilimi gösterebilmektedir. Anket soruları bağlamında katılımcılara, çocuklar için “*Arkadaşım Robot*” adlı bir bilgisayar oyunu tasarlanacağı, bu oyun kapsamında 10 adet meslek robotunun yer alacağı bilgisi verilmiştir. Katılımcılardan istenen bu robotların cinsiyetlerinin ve kişilik özelliklerinin tasarlanmasında yardımcı olmalarıdır. Anket kapsamında katılımcılara üç farklı soru grubu yöneltilmiştir.

İlk grupta bireylere 10 farklı meslek robotunun her birini ne denli kadınsı ya da erkeksi algıladıklarını belirtmeleri için 5’li Likert ölçeği sunulmuştur. Burada nötr noktada *ne kadınsı ne erkeksi* ifadesi yer almaktadır. Yani katılımcıların, robotun cinsiyetsiz olması gerektiğini düşünmeleri durumunda bu yönde bir tercih yapabilecekleri bir seçenek bulunmaktadır. Bu seçenekten de anlaşılacağı gibi katılımcılar illaki bir cinsiyet belirtmek zorunda değildirler. Bu alanda katılımcılar yalnızca bir işaretleme yapabilmektedir. Anket kapsamında bireylere sunulan robot meslekleri sırasıyla *banka müdürü, eczacı, aşçı, güvenlik görevlisi, cerrah, anaokulu öğretmeni, savcı, hemşire, makine mühendisi ve sekreter* mesleklerinden oluşmaktadır. Bu kategoriler belirlenirken literatürde yer alan geçmiş çalışmalardan faydalanılmıştır (Karabekmez, 2018; Benedict, 2014; Gustavsson, 2005). Buna ilaveten Shinar’ın 1975 yılında ele aldığı çalışmadan da yararlanılmıştır.

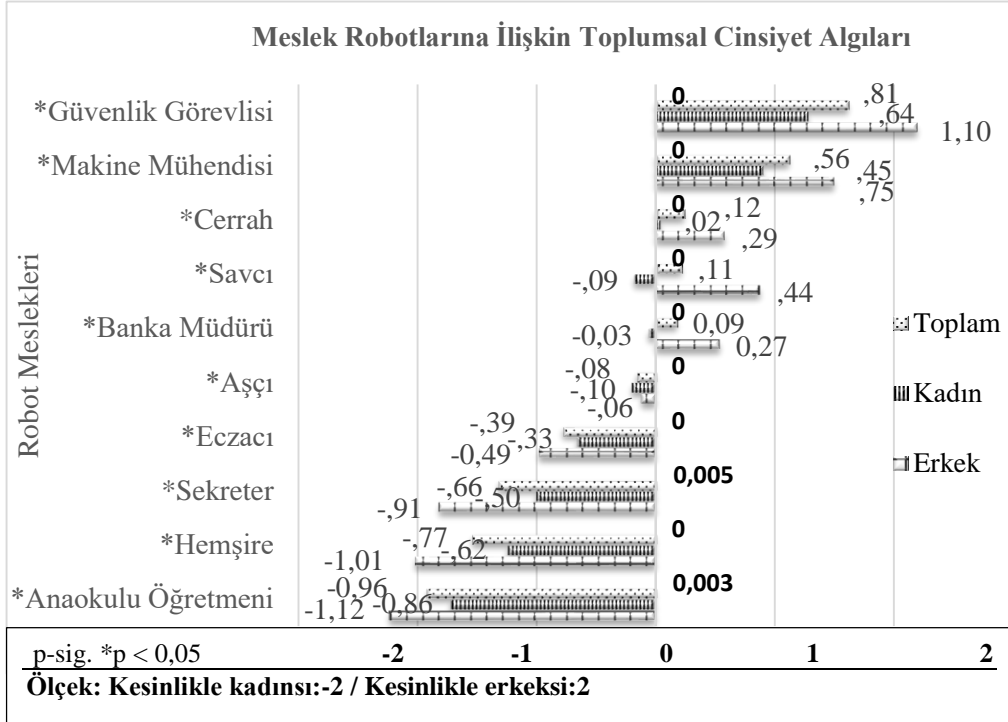
İkinci grupta ise katılımcılara 11 farklı kişilik özelliği sunulmuş ve katılımcılardan her bir meslek robotu için uygun gördükleri kişilik özelliklerini işaretleme istenmiştir. Bu alanda tahmin edilebileceği gibi katılımcılar birden fazla işaretleme yapabilmektedirler. Belirlenen kişilik özellikleri erkeksi; *zeki, lider, dayanıklı, baskın, özgüvenli, iddialı* ve kadınsı; *kibar, mütevazı, geleneksel, hassas, duygusal* olarak sunulmuştur. Araştırma kapsamında yer alan kişilik özelliklerinin belirlenmesi noktasında da alanda yapılan önceki çalışmalardan yararlanılmıştır (Woods, 2018; Eyssel ve Hegel 2012; Gustavsson, 2005). Üçüncü grupta ise katılımcıların demografik bilgilerine dair sorular yer almaktadır. Katılımcılar anket formunu gönüllülük esasına göre doldurmuş olup, veri toplama sürecinin sonunda eksiksiz olarak 1023 katılımcıdan veri toplanmıştır.

Bulgular

Araştırma kapsamında toplanan anket verileri SPSS 17.0 paket programı ile analiz edilmiştir. Araştırma hipotezleri, *tek örneklem t testi* ve *bağımsız örneklem t testi* kullanılarak test edilmiştir. Bu anlamda ilk olarak amaçlanan her bir meslek robotu için bir toplumsal cinsiyet algılanıyor mu algılanmıyor mu bunu belirlemektir. Daha öncede belirtildiği gibi bu amaca yönelik araştırma hipotezi şu şekildedir:

H₁: Belirli bir meslek için geliştirilecek robotlara yönelik toplumsal cinsiyet algısı vardır.

Kadınlar ve erkeklerin robot mesleklerine yönelik toplumsal cinsiyet algılarını değerlendirebilmek için 1. araştırma hipotezi *t testi ile* analiz edilmiş ve meslek robotlarına yönelik cinsiyetçi algılamaların cinsiyetsiz (nötr) nokta olan 0 noktasından anlamlı biçimde farklılaşıp farklılaşmadığı ortaya koyulmuştur. T testi analiz sonuçlarından elde edilen verileri, bütüncül bir bakış açısıyla görebilmek ve robot mesleklerine yönelik toplumsal cinsiyet algılamalarını görsel olarak inceleyebilmek adına T testi analiz sonuçları Excel programı ile oluşturulan bir algı grafiği üzerinden sunulmuştur.

Grafik 1. Meslek Robotlarına İlişkin Toplumsal Cinsiyet Algıları

Grafik 1’de hangi meslek robotlarının kadınsı hangi meslek robotlarının erkeksi algılandığına dair bulgular hem katılımcıların cinsiyetlerine göre hem de toplu biçimde belirtilmiştir. Grafik 1’den de görüleceği gibi *t testinden* elde edilen verilere göre meslek robotlarının tamamına ilişkin toplumsal cinsiyet algılamaları sıfır noktasından anlamlı düzeyde farklıdır. Başka bir ifade ile H_1 hipotezi 10 farklı meslek türünün her biri için ayrı ayrı kabul edilmiştir. Dolayısıyla 10 farklı meslek robotu içinden cinsiyetsiz olarak algılanan hiç robot yoktur ve araştırmanın bu yöndeki hipotezi doğrulanmıştır. Bu bulgu, çalışmanın temel beklentisini büyük ölçüde doğrulamaktadır. Analiz verileri incelendiğinde, en erkeksi algılanan meslek robotlarının en güçlüden en zayıfa doğru *güvenlik görevlisi, makine mühendisi, cerrah, savcı ve banka müdürü* olduğu görülmektedir. En kadınsı algılanan meslek robotu ise *anaokulu öğretmeni*dir. Anaokulu

öğretmenini sırasıyla *hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı* izlemektedir. Araştırma kapsamında ikincil olarak amaçlanan ise kadınlar ve erkeklerin her bir meslek robotuna ilişkin toplumsal cinsiyet algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirleyebilmektir. Bu anlamda oluşturulan araştırma hipotezi ise şu şekildedir:

H₂: Kadınlarla erkeklerin belirli bir meslek için geliştirilmiş olan robotlara yönelik toplumsal cinsiyet algıları birbirinden farklıdır.

Bu amaca yönelik olarak *bağımsız örneklem t testi* yapılmıştır. 2. hipoteze ilişkin test sonuçları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1’de yer alan araştırma verilerinden de görüldüğü gibi 10 meslek robotundan 9’u için toplumsal cinsiyetçi algılamalar, katılımcıların cinsiyetlerine göre farklılaşmaktadır. Robotlar için öngörülen mesleklerden *banka müdürü* ($p = ,000 < 0,05$), *eczacı* ($p = ,003 < 0,05$), *güvenlik görevlisi* ($p = ,000 < 0,05$), *cerrah* ($p = ,000 < 0,05$), *anaokulu öğretmeni* ($p = ,000 < 0,05$) *savcı* ($p = ,000 < 0,05$), *hemşire* ($p = ,000 < 0,05$), *makine mühendisi* ($p = ,000 < 0,05$) ve *sekreter* ($p = ,000 < 0,05$) meslekleri kapsamında p değeri 0,05’ten küçük bulunmuştur. Bu anlamda meslek robotlarına yönelik toplumsal cinsiyetçi algıların kadınlar ve erkekler arasında anlamlı bir biçimde farklılaştığı görülmektedir. Başka bir ifade ile kadınların ve erkeklerin bu meslek robotlarına yönelik toplumsal cinsiyet algıları birbirinden farklıdır. Robotlar için öngörülen *aşçı* ($p = ,494 > 0,05$) meslek robotu bağlamında ise kadınların ve erkeklerin algılarının farklılık göstermediği ve her iki cinsin de toplumsal cinsiyet açısından aynı yönde bir algıya sahip olduğuna dair veriler elde edilmiştir. Bu anlamda p değeri 0,05’ten büyük bulunmuş ve bu meslek bağlamında H₂ hipotezi kabul edilmemiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda görülmektedir ki araştırmanın H₂ hipotezi, robotlar için öngörülen 9 meslek bağlamında kabul edilmiş, 1 meslek için ise reddedilmiştir. Kadınların ve erkeklerin meslek robotlarına yönelik toplumsal cinsiyet algılarının ne yönde farklılık gösterdiğine bakıldığında *anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter ve eczacı* meslek robotlarını her iki cinsin de kadınsı olarak algıladıkları ancak erkeklerin daha kadınsı algıladıkları görülmektedir. *Cerrah, makine mühendisi ve güvenlik görevlisi* meslek robotları için ise her iki cinsin de robotları erkek olarak algıladıkları ancak erkeklerin robotları daha erkeksi algıladıkları görülmektedir. *Banka müdürü* ve *savcı* meslek robotlarını ise kadınlar kadınsı, erkekler ise erkeksi olarak algılamışlardır. *Aşçı* robot kapsamında ise her iki cins de robotun kadın olması gerektiğini belirtmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Meslek Robotlarına İlişkin Toplumsal Cinsiyet Algılamaları

	F	Önemi	t	Önem (Çift taraflı)	Cinsiyet	Ortalama
Banka Müdürü	11,589	0,001	5,09	0	Erkek	0,27
			5,034	0	Kadın	-0,03
Eczacı	38,43	0	-3,132	0,002	Erkek	-0,49
			-2,951	0,003	Kadın	-0,33

Aşçı	11,579	0,001	0,722	0,47	Erkek	-0,06
			0,684	0,494	Kadın	-0,1
Güvenlik Görevlisi	0,34	0,56	8,713	0	Erkek	1,1
			8,612	0	Kadın	0,64
Cerrah	41,589	0	5,44	0	Erkek	0,29
			5,217	0	Kadın	0,02
Anaokulu Öğretmeni	5,437	0,02	-4,966	0	Erkek	-1,12
			-4,858	0	Kadın	-0,86
Savcı	47,638	0	9,724	0	Erkek	0,44
			9,313	0	Kadın	-0,09
Hemşire	4,074	0,044	-7,601	0	Erkek	-1,01
			-7,467	0	Kadın	-0,62
Makine Mühendisi	11,433	0,001	5,666	0	Erkek	0,75
			5,511	0	Kadın	0,45
Sekreter	2,263	0,133	-7,48	0	Erkek	-0,91
			-7,257	0	Kadın	-,50

Araştırma kapsamında üçüncül olarak amaçlanan ise belirlenen robot meslekleri, insanlara ait kişilik özellikleri bağlamında değerlendirildiğinde verilen cevaplar üzerinden hareketle belirli bir toplumsal cinsiyet algısının olup olmadığını tespit edebilmektir. Bu anlamda oluşturulan araştırma hipotezi şu şekildedir:

H₃: Meslek robotlarının kişilik özelliklerine yönelik toplumsal cinsiyet algısı vardır.

Araştırmanın 3. hipotezi test edilirken katılımcıların meslek robotlarını kadınsı ve erkeksi bulma düzeyleri bir indekse dönüştürülerek hesaplanmıştır. Bu hesaplama kapsamında, her bir katılımcının her bir meslek için işaretlediği erkeksi özellik sayısı, anket formunda yer alan erkeksi kişilik özelliklerinin maksimum sayısı olan 6'ya, kadınsı özellik sayısı da anket formunda yer alan kadınsı kişilik özelliklerinin maksimum sayısı olan 5'e bölünmüştür. Örneğin bir katılımcı, cerrah robotla ilgili üç kadınsı özellik işaretlemişse 3/5, dört erkeksi özellik işaretlemişse 4/6 şeklinde bir oranlama yapılarak cerrah meslek robotunun erkeksi ve kadınsı bulunma skorları her bir birey için hesaplanmıştır. Meslek robotlarının kadınsı ve erkeksi bulunma düzeylerini belirlemek için yapılan bu oran hesabı 10 farklı meslek robotu için her bir katılımcıdan elde edilen skora uygulanmıştır. Her bir katılımcı için oluşturulan bu oranların ortalamaları incelenmiş ve mümkün farklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın H₃ hipotezini test etmek için oluşturulan *bağımsız örneklem t testi analiz* sonuçlarının yer aldığı Tablo 2'den de görüldüğü gibi meslek robotları kişilik özellikleri yönünden değerlendirildiğinde de toplumsal cinsiyete dair algılar güçlü biçimde ortaya çıkmaktadır. Keza 10 meslek robotunun tamamı için p değeri 0,05'ten

küçük bulunmuş ve araştırmamızın H_3 hipotezi 10 meslek robotu için ayrı ayrı doğrulanmış, kişilik özellikleri kapsamında bu mesleklere yönelik belirli bir toplumsal cinsiyet algısının yer aldığı belirlenmiştir. Tablo 2’den de görüleceği gibi katılımcıların, meslek robotları için uygun gördükleri kişilik özelliklerine göre yapılan bir değerlendirmede *banka müdürü, güvenlik görevlisi, savcı, makine mühendisi ve cerrah* olarak hizmet verecek robotlara *kadınsı* kişilik özellikleri uygun görülmüştür. Buna karşın *anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter, aşçı ve eczacı* meslek robotlarının kişilik özellikleri üzerinden *erkeksi* algılanma düzeyleri, *kadınsı* algılanma düzeylerinden istatistiksel olarak anlamlı seviyede yüksektir. Bu bulguların, birinci araştırma hipotezinin sonuçları ile örtüşüp örtüşmediği çalışmamızın sonuç bölümünde incelenmiştir. Çalışmamızın devamında araştırmamızın sonuçları tartışılmış ve gelecekteki çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Tablo 2. Meslek Robotlarının Kişiliklerine Yönelik Toplumsal Cinsiyet Algıları T Testi Analiz Sonuçları

	Önem	t	Önem (Çift tarafı)	Kişilik Özelliği	Ortalama
<i>Banka Müdürü</i>	0	-26,997	0	Erkeksi	0,2588
	-27		0	Kadınsı	0,5444
<i>Eczacı</i>	0,778	17,116	0	Erkeksi	0,3733
	17,116		0	Kadınsı	0,2171
<i>Aşçı</i>	0,013	2,876	0,004	Erkeksi	0,3556
	2,876		0,004	Kadınsı	0,3243
<i>Güvenlik Görevlisi</i>	0	-39,338	0	Erkeksi	0,146
	-39,345		0	Kadınsı	0,5533
<i>Cerrah</i>	0	-28,068	0	Erkeksi	0,2541
	-28,068		0	Kadınsı	0,5731
<i>Anaokulu Öğretmeni</i>	0,002	23,205	0	Erkeksi	0,625
	23,206		0	Kadınsı	0,3446
<i>Savcı</i>	0	-42,018	0	Erkeksi	0,1879
	-42,008		0	Kadınsı	0,6623
<i>Hemşire</i>	0,141	14,564	0	Erkeksi	0,4423
	14,564		0	Kadınsı	0,2829
	0	-14,651	0	Erkeksi	0,1394

<i>Makine Mühendisi</i>	-14,649	0	Kadınsı	0,2829	
<i>Sekreter</i>	0,005	10,316	0	Erkeksi	0,4241
	10,316	0	Kadınsı	0,3158	

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın amaçları kapsamında öncelikle farklı meslek grupları için geliştirilmiş olan 10 farklı meslek robotuna (*banka müdürü, eczacı, aşçı, güvenlik görevlisi, cerrah, anaokulu öğretmeni, savcı, hemşire, makine mühendisi ve sekreter*) yönelik toplumsal cinsiyete dair bir algının var olup olmadığı ölçülmüştür. Daha sonra toplumsal cinsiyete dair veriler elde edilen mesleklerde, bu algının erkekler ve kadınlar açısından farklılaşıp farklılaşmadığı ortaya koyulmuştur. Son olarak da bu 10 meslek robotu, kişilik özellikleri (*kibar, zeki, mütevazı, geleneksel, hassas, lider, dayanıklı, baskın, özgüvenli, duygusal ve iddialı*) yönünden değerlendirilerek bu anlamda bir toplumsal cinsiyet algısının var olup olmadığı ölçülmüştür. Beklendiği gibi, bu çalışmanın bulguları, Trabzon ve Karadeniz Teknik Üniversitesi öğrencilerinin bahsi geçen meslek robotlarına yönelik cinsiyetçi algılara sahip olduğunu, bu algıların kadınlar ve erkekler açısından anlamlı düzeyde farklılık gösterdiğini ve kişilik özellikleri yönünden değerlendirildiğinde de cinsiyetçi algıların var olduğunu güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Elde edilen bu bulgular yurt dışında yapılan önceki çalışmaların bulguları ile benzerlik göstermektedir (Showkat 2018; Aimi vd., 2018; Guo ve He, 2015; Yan, 2014; Emma vd., 2014; Hung, 2012; Willbourn ve Kee, 2010; Kuo vd., 2009; Siegel vd., 2009; Nomura vd., 2006).

Araştırmadan elde edilen verilere göre örnekleme yer alan meslek robotlarının tamamına ilişkin toplumsal cinsiyet algısı (H₁) yer almaktadır. Bir başka ifade ile cinsiyetsiz algılanan hiçbir robot bulunmamaktadır. Bu bulgu, çalışmanın temel beklentisini büyük ölçüde doğrulamakta ve robotların insan formuna benzer hâle gelip sosyal yaşantıya entegre oldukça, toplumsal yapıdaki cinsiyet eşitsizliklerinin inşasına da neden olabileceğini göstermektedir. Elde edilen bu bulgu geçmiş çalışmaların bulguları ile büyük oranda benzerlik göstermektedir (Karabekmez, 2018; Benedict, 2014; Gustavsson, 2005; Shinar, 1975).

Bu anlamda *anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı* meslek robotları kadınsı; *güvenlik görevlisi, makine mühendisi, cerrah, savcı ve banka müdürü* meslek robotları ise erkeksi algılanmıştır. Bu algı gerçek hayatta meslek robotları için değil ama gerçek meslekler için var olan bir algıdır. Bilindiği üzere gerçek hayatta anaokulu öğretmeni, hemşire ve sekreter mesleklerinde kadınlar baskın biçimde istihdam edilmekte; güvenlik görevlisi, makine mühendisi, savcı ve cerrah mesleklerinde ise erkekler baskın biçimde istihdam edilmektedir. Elde edilen bu veriler alanda yer alan çalışmaların verileri ve toplumsal yapıdaki algılar ve kalıp yargılar ile de benzerlik göstermekte (Karabekmez, 2018; Gustavsson, 2005; Benedict, 2014) ve Eagly'in (1987), sosyal rol teorisini desteklemektedir.

Banka müdürü ve aşçı meslek robotları ise istatistiksel olarak sıfır noktasına en yakın/toplumsal cinsiyet algısı en düşük meslek kategorileri olarak bulunmuştur. Bu iki meslek kategorisine yönelik toplumsal cinsiyet algılarının düşük/zayıf bulunması, bu meslek kategorilerinin gerçek hayattaki toplumsal cinsiyet algıları ile tam uyum

göstermemektedir. Çünkü bilindiği gibi bu iki meslek kategorisine dair gerçekte güçlü bir toplumsal cinsiyet algısı yer almaktadır, ancak araştırma bulgularında bu algının derecesinin zayıf/düşük olduğu görülmektedir. Bu bulgulardan elde edilen sonuçlar farklı bakış açılarıyla değerlendirilebilir: Öncelikle yemek yapma görevi kadınlara ait bir görev olarak algılanmasına rağmen bu görevi mesleki anlamda icra eden kişilerin çoğunlukla erkek oldukları gözlenmektedir. Dünyada ve Türkiye’de tanınan ve başarılı aşçıların erkek olması, son zamanlarda televizyon programlarında yer alan yemek yapma yarışmalarının/programlarının çoğalmas ve bu yarışmalarda yer alan jüri üyelerinin de yarışmacıların da ezici çoğunlukla erkeklerden oluşması gibi etkenler, aşçılık mesleğinin aslında zor ve prestijli bir meslek olarak algılanmasını sağlamıştır. Tüm bu etkenler, yemek yapma rolünün ev içinde kadınların sorumluluk alanında yer alan bir görev olmasına rağmen prestijli bir meslek olarak erkekler için uygun görülmesine ve aşçı meslek robotunun toplumsal cinsiyet algısının düşük bulunmasına sebep olmuş olabilir.

Banka müdürü meslek robotunun toplumsal cinsiyet kapsamında değerlendirildiğinde katılımcıların cinsiyetçi algılamalarının en düşük olduğu iki meslek robotundan biri olması ise iki farklı bakış açısıyla değerlendirilebilir. İlk olarak banka reklamlarında çoğunlukla banka çalışanı rolünde kadın temsillerinin yer alması mesleğin cinsiyetçi algısının düşük olmasına katkı sağlamış olabilir. Karaca ve Papatya (2011, s. 492)’nin yapmış olduğu çalışmaya göre, kadın imgesinin kullanıldığı reklamlara konu olan ürün/hizmet kategorileri arasında üçüncü sırada bankacılık reklamları yer almaktadır. İkinci gerekçe olarak da bankalarda orta ve üst kademelerde görev alan kadın çalışan sayılarının son yıllarda artış göstermesinden bahsedilebilir. Nitekim Kadın ve Dayanışma Derneği’nin 2016 yılında 102 banka şubesinde 958’i kadın, 834’ü de erkek olmak üzere toplamda 1792 kişi ile yürüttüğü araştırmanın verilerine göre; bankalarda çalışan kadın personel sayıları, erkek personel sayılarından %7 daha fazladır. Buna ilaveten bankalarda çalışan şube müdür yardımcılarının büyük bir kısmı (%62) kadınlardan oluşmaktadır. Araştırma verilerine dayanarak, bankacılık sektöründe çalışan kadın personellerin artış göstermesi ve buna bağlı olarak insanların kadın personelleri bankalarda daha sık görmeleri, bu meslek kategorisinin cinsiyetçi algısının düşük olmasında etkili olmuş olabilir.

Anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter ve eczacı meslek robotlarını H₂ (katılımcıların cinsiyetlerine göre toplumsal cinsiyet algıları) hipotezine göre her iki cinsiyet gurubu da kadın olarak değerlendirmelerine rağmen, erkekler bu meslek robotlarını daha kadınsı (*erkekler için p değerleri; anaokulu öğretmeni (-1,12), hemşire (-1,01), sekreter (-,91), eczacı (-,49)*) olarak değerlendirmektedir. Tablo 2’de yer alan bulgular doğrultusunda da görülmektedir ki her iki cinsiyet grubu da bu dört meslek robotu hakkında aynı yönde düşüncelerine rağmen erkeklerin bu yöndeki algıları daha güçlüdür.

Aynı bulgu *güvenlik görevlisi, makine mühendisi ve cerrah* meslek robotları kapsamında da görülmektedir. H₂ (katılımcıların cinsiyetlerine göre toplumsal cinsiyet algıları) hipotezine göre güvenlik görevlisi, makine mühendisi ve cerrah meslek robotlarını her iki cinsiyet gurubu da erkek olarak değerlendirmelerine rağmen, erkekler bu meslek robotlarını daha erkeksi (*erkekler için p değerleri; güvenlik görevlisi (1,10), makine mühendisi (,75), cerrah (,29)*) olarak değerlendirmektedir. Verilere göre erkek katılımcılar, toplumsal yapı içerisinde de toplumsal algılar bağlamında da güç, zekâ, saygınlık ve yüksek ücret gibi vasıflarla nitelendirilen bu meslek kategorileri hakkında

daha erkeksi düşünerek, bu meslek kategorilerini sahiplenme ve bu mesleklerde çalışacak kişilerin erkek olması gerektiğine yönelik bir imaj/algı oluşturma yönünde bir düşünceye sahip olabilir. Erkeklerin bu yöndeki algılarının, toplumda saygınlığı ve güç faktörünü temsil eden bu meslek kategorilerinde çalışacak olan kişi bir robot bile olsa o robotun erkek olmasını tercih edecek kadar güçlü olduğu söylenebilir. Erkeklerin bu yöndeki algısı *öz uyum (self congruity)* teorisini destekler niteliktedir (Başfıncı vd., 2019; Sirgy, 1982). Buna ek olarak, erkeklerin toplumsal cinsiyet algılamalarının daha güçlü/yerleşik olduğu da söylenebilir. H₂ hipotezinin genel sonuçları göstermiştir ki erkekler düşük prestijli ve kadınsı algılanan meslekleri kendilerinden çok uzak görmüşlerdir. Kadınlar ise yavaş yavaş güç ve prestij gerektiren meslekleri (banka müdürü ve savcı) kendilerine layık görmeye başlamışlardır. Ancak kadınlar bile erkeksi algısı çok yüksek olan mesleklere uzanmaya cüret edememişler ve onları (*güvenlik görevlisi ve makine mühendisi*) erkeksi olarak algılamışlardır.

Araştırma verilerine göre öz uyum (self congruity) teorisini destekleyen bir diğer bulgu ise H₂ hipotezi (katılımcıların cinsiyetlerine göre toplumsal cinsiyet algıları) kapsamında *savcı* ve *banka müdürü* meslek robotlarını kadınların kadınsı, erkeklerin ise erkeksi algılamalarıdır. Hem savcılık hem de bankacılık meslekleri toplumsal yapı içerisinde saygınlığı olan ve geliri yüksek meslekler olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla kadınlar da erkekler de toplumsal yapı bağlamında saygınlık ve yüksek gelir gibi olumlu niteliklere sahip bu meslek kategorilerini sahiplenme ve bu mesleklerde çalışacak olan kişi bir robot bile olsa o robotun cinsiyetinin kendi cinslerinden olmasını tercih etme yönünde bir eğilim göstermiş olabilirler.

Erkeklerin bu iki meslek kategorisini, kendi cinsleri için uygun görmeleri, daha önce de belirtildiği gibi toplumsal cinsiyet algılarının ve kalıp yargılarının bir neticesi olabilir. Kadınların bu meslek kategorilerini kendi cinsleri için daha uygun görmelerinde ise kadınların güç ve prestije yakınlaşmak istemeleri, banka reklamlarında çoğunlukla kadın temsillerinin yer alması ve buna bağlı olarak kadınlar ile bankacılık mesleği arasında algısal bir bağlantının kurulması, geleneksel medya kanallarında yer alan Türk dizilerinde savcı rolündeki karakterlerin genellikle kadın olarak görülmesi ve bu dizilerle (Söz, Bir Zamanlar Çukurova, Arka Sokaklar) birlikte 'savcı hanım' söyleminin de yaygınlık kazanması gibi etkenler etkili olmuş olabilir.

H₂ hipotezinin reddedildiği tek meslek aşçılıktır. Kadınlar da erkekler de aşçı robotu kadınsı olarak algılamaktadır ve aralarında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Elde edilen bu veriye toplumsal cinsiyet algıları ve toplumsal kalıp yargılar ile açıklık getirilebilir. Bilindiği gibi toplumsal yapı içerisinde kadına ve erkeğe biçilen belli başlı roller vardır. Bu roller arasından kuşkusuz ki kadına biçilen en klişe rol yemek yapmaktır. Kadının çalışma hayatına girmesi, ekonomik olarak bağımsızlık kazanması, erkeklerin eskiye nazaran ev işlerinde kadına daha fazla yardımcı olmaları gibi faktörler yaygınlık kazanmış olsa da bunların hiçbiri mutfak ile kadın arasındaki algısal bağlantıyı değiştirmemektedir. Çünkü toplumsal algılarda yemek yapma görevinin öznesi kadınlar olarak kodlanmaktadır. Bu kodların oluşumu ve gelişimi ise Eagly'in sosyal rol teorisini destekler niteliktedir. Çünkü aile içerisinde yemek yapma görevini sürekli olarak annelerinin yaptığını gören çocuklar, bir süre sonra yemek yapmanın anneye ait bir rol olduğunu öğrenmekte ve bunu benimsemektedir. Her iki cinsiyet grubunun da aşçı meslek robotunu kadınsı olarak değerlendirmelerinde/algılamalarında bu etkenler etkili olmuş olabilir.

Üçüncü araştırma hipotezinde ise “Meslek robotlarına yönelik toplumsal cinsiyet algılamaları, bu robotlara iliştilirilecek özellikleri üzerinden de izlenebilir mi?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma bulgularında sunulduğu robotlar kişilik özellikleri yönünden değerlendirildiğinde de toplumsal cinsiyetçi algılar güçlü biçimde karşımıza çıkmaktadır. Keza H₃ hipotezi 10 meslek robotunun tamamında doğrulanmıştır. Buna göre kişilik özellikleri üzerinden yapılan bir değerlendirmeyle banka müdürü, cerrah, güvenlik görevlisi, savcı ve makine mühendisi kadınsı; anaokulu öğretmen, hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı erkeksi algılanmaktadır. Konuya ilişkin anlayışımızı zenginleştirmek için tüm hipotezlerin sonuçlarının karşılaştırmalı biçimde sunulduğu tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 3. Meslek Robotlarına İlişkin Cinsiyetçi Algılamaların Karşılaştırmalı Sunumu

Meslek Robotları	H ₁ Hipotezi Meslek Robotları İçin Algılanan Toplumsal Cinsiyet	H ₂ Hipotezi Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Toplumsal Cinsiyet Algıları		H ₃ Hipotezi Meslek Robotlarının Kişilik Özelliklerine Yönelik Toplumsal Cinsiyet Algıları
Anaokulu Öğretmeni	Kadınsı	Her iki cinsiyet için de kadınsı ama erkeklerin algılarına göre daha kadınsı.		Erkeksi
Hemşire	Kadınsı	Her iki cinsiyet için de kadınsı ama erkeklerin algılarına göre daha kadınsı.		Erkeksi
Sekreter	Kadınsı	Her iki cinsiyet için de kadınsı ama erkeklerin algılarına göre daha kadınsı.		Erkeksi
Eczacı	Kadınsı	Her iki cinsiyet için de kadınsı ama erkeklerin algılarına göre daha kadınsı.		Erkeksi
Aşçı	Kadınsı	Her iki cinsiyet için de kadınsı.		Erkeksi
Banka Müdürü	Erkeksi	Kadınlar için kadınsı	Erkekler için erkeksi	Kadınsı
Savcı	Erkeksi	Kadınlar için kadınsı	Erkekler için erkeksi	Kadınsı
Cerrah	Erkeksi	Her iki cinsiyet için erkeksi ama erkeklerin algılarına göre daha erkeksi.		Kadınsı
Makine Mühendisi	Erkeksi	Her iki cinsiyet için erkeksi ama erkeklerin algılarına göre daha erkeksi.		Kadınsı
Güvenlik Görevlisi	Erkeksi	Her iki cinsiyet için erkeksi ama erkeklerin algılarına göre daha erkeksi.		Kadınsı

Güvenlik görevlisi, makine mühendisi ve cerrah meslek robotları, toplumsal cinsiyet algıları (H₁) ve katılımcıların cinsiyetlerine göre toplumsal cinsiyet algıları (H₂) yönünden değerlendirildiğinde erkek olarak algılanmakta ama kişilik özellikleri (H₃)

yönünden değerlendirildiğinde ise her üç meslek robotu da kadınsı olarak algılanmaktadır. Aynı bulgular *anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı* meslek robotları için de elde edilmektedir. Anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı meslek robotları, toplumsal cinsiyet algıları (H₁) ve katılımcıların cinsiyetlerine göre toplumsal cinsiyet algıları (H₂) yönünden değerlendirildiğinde kadın olarak algılanmakta ancak kişilik özellikleri (H₃) yönünden değerlendirildiklerinde ise her beş meslek robotu da erkeksi olarak algılanmaktadır. *Banka müdürü* ve *savcı* meslek robotları ise (H₁) hipotezine göre erkeksi algılanırken (H₃) hipotezine göre kadınsı algılanmaktadır. Araştırmadan elde edilen bu bulgular ile birlikte, toplumsal cinsiyetin aslında toplumun sonradan kurguladığı bir yapı olduğu ve bu yapı içerisindeki bireylerin zihinlerinde yer alan bir algıdan ibaret olduğu güçlü biçimde anlaşılmaktadır. Çünkü toplumsal cinsiyet eğer biyolojik cinsiyet gibi kesinliğe sahip olsaydı, durumların ve şartların değişmesine bağlı olarak değişiklik göstermemesi gerekirdi. Yani katılımcıların *anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı* meslek robotlarını toplumsal cinsiyet yönünden kadın olarak algıladıkları gibi kişilik özellikleri yönünden de kadınsı olarak değerlendirmeleri gerekirdi. Ancak katılımcılar her beş meslek grubunun da bazen zeki, yeri geldiğinde otoriter, bazen de baskın olması gerektiğini düşündüklerini belirtmişlerdir. Halbuki bu özellikler toplumsal yapıda erkeğe atfedilen özellikler olarak bilinmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyete dair algıların kesinlik ifade etmediği, kadınsı ve erkeksi özelliklerin farklı durumlarda ön plana çıkabileceği ve bunun cinsiyetle doğrudan bir bağlantısının olmadığı açık biçimde anlaşılmaktadır. Bütün bu bulgular Butler'in de (2009) belirtmiş olduğu gibi toplumsal cinsiyetin sosyokültürel bir kurgudan ibaret olduğunu göstermektedir.

H₁ ve H₃ hipotezinin sonuçlarının 10 meslek robotu için de taban tabana zıt çıkmış olması çok ilginçtir. Toplumsal cinsiyet açısından kadınsı algılanan her meslek robotu, kişilik özellikleri açısından erkeksi kişilik özellikleri ile ilişkilendirilmiştir. Aynı şekilde toplumsal cinsiyet açısından erkeksi algılanan her meslek robotu kişilik özellikleri yönünden kadınsı kişilik özellikleri ile ilişkilendirilmiştir. Bireylere direkt meslek adları verildiğinde ve bu meslekleri bir cinsiyet kategorisi ile eşleştirmeleri istendiğinde, bireylerin zihinlerindeki toplumsal cinsiyet algıları otomatik olarak yönlenecek, verilen mesleği bir cinsiyet kategorisi ile eşleştirmektedir. Ancak H₃ hipotezinde olduğu gibi bireylerden, belirlenen meslekler için uygun gördükleri kişilik özelliklerini belirtmeleri/meslekleri kişilik özellikleri temelinde değerlendirmeleri istendiğinde ise elde edilen bulguların aslında cinsiyetçi bir algıyı yansıtmadığı bilakis toplumsal cinsiyet yönünden erkeksi algılanan (*güvenlik görevlisi, makine mühendisi, cerrah, savcı, banka müdürü*) mesleklerin yüksek oranlarda kadınsı ve toplumsal cinsiyet yönünden kadınsı algılanan mesleklerin (*anaokulu öğretmeni, hemşire, sekreter, eczacı ve aşçı*) de aynı şekilde erkeksi kişilik özellikleri ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Veriler ışığında net bir şekilde görülmektedir ki toplumsal cinsiyet algıları aslında tamamen bireylerin zihinlerinde yer alan ve kültürel olarak kodlanan algılardan ibarettir. Özetle H₁ ve H₃ hipotezleri doğrultusunda, taban tabana zıt olarak elde edilen sonuçlar, bireylerin kültürel kodlar ve toplum tarafından şekillenen algıları ile gerçekte sahip olduğu düşüncelerinin ve algılarının bir çatışmasını göstermektedir. Jessel ve Beymer (1992)'in de söylemiş olduğu gibi bireylere direkt meslek adı verildiğinde toplumsal cinsiyetçi algılar kolayca oluşmaktadır. Fakat mesleğin adı yerine aynı kişilere, yapılacak görevin tanımı verildiğinde ise güçlü ve belirgin bir toplumsal cinsiyet algısı oluşmamaktadır. Bütün bu

bulgulardan hareketle, robotların meslek hayatına entegrasyonunun hızlanması için bu robotların toplumsal cinsiyet kodlarına uygun biçimde tasarlanacağı öngörülebilir. Bu öngörü yapay zekâ uygulamalarının bir uzantısı olarak robotların mevcut toplumsal cinsiyet algılarının pekiştirilmesinde bir araç işlevi görebileceğine işaret etmektedir.

Mevcut çalışma, toplumsal cinsiyet ve yapay zekâ ilişkisine dair *Türk toplum yapısı* bağlamında ele alınan ilk çalışmadır. Bu anlamda, gelecekte yapılan çalışmalara öncü olacağı düşünülmektedir. Mevcut çalışmanın, literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak konuyu *meslekler* bağlamında incelemesi de araştırmanın alana yönelik sağlayacağı katkılar arasında değerlendirilmektedir. Bu anlamda çalışmanın, mesleki cinsiyet algıları kapsamında sağladığı bilgilerin, robotların üretilmesi ve sosyal hayata uyumları noktalarında yol gösterici nitelikte bilgiler sunacağı düşünülmektedir. Araştırmanın H₁ ve H₂ hipotezlerinden elde edilen verilere göre katılımcılar, meslek robotlarını toplumsal cinsiyet yönünden değerlendirdiklerinde cinsiyetçi bir algıya sahip olmaktadır. Ancak aynı meslek kategorilerini H₃ hipotezi kapsamında, kişilik özellikleri yönünden değerlendirdiklerinde ise meslek robotlarına dair toplumsal cinsiyete yönelik bir algının yer almadığı görülmektedir. Bu veriler ışığında bir kez daha görülmektedir ki *meslek isimleri* bireyleri cinsiyetçi bir algıya sevk etmektedir. Ancak o mesleğe dair *iş tanımları* yapıldığında ise belirgin bir toplumsal cinsiyet algısının bulunmadığı görülmektedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda, bulguların genellenebilirliğini arttırmak ve konuyu daha sistematik bir yaklaşımla ele alabilmek adına *tesadüfi örneklem* yöntemiyle, *farklı bir sosyal sınıf, farklı yaş grupları ve farklı meslek kategorileri ile çalışılabilir*.

Araştırma kapsamında elde edilen önemli bir bulgu olarak özellikle erkek katılımcıların, mesleki cinsiyet algıları kapsamında daha tutucu oldukları yani kadınsı robot mesleklerini daha kadınsı, erkeksi robot mesleklerini ise daha erkeksi değerlendirdikleri görülmektedir. Elde edilen bu bulgu, erkeklerin kendilerini güç ve prestije yakın bulması ve kadınları prestijsiz mesleklere uygun görmeleri biçiminde yorumlanmıştır. Kadınlar ise, prestijli olarak algılanan meslekleri kendi cinslerine uygun biçimde algılamayı tercih etmekte ve böylece güç ve prestij sahibi olmayı arzu etmektedirler. Bu kapsamda gelecekteki çalışmalarda mesleklere dair toplumsal cinsiyet algısı *prestij* konusu üzerinden ele alınabilir.

Elde edilen diğer bir önemli bulgu ise toplumsal cinsiyete dair algıların aslında toplum tarafından kurgulanan bir yapı olduğudur. Çünkü bireylere direkt cinsiyet üzerinden bir soru sorulduğunda algıların otomatik olarak yönlendiği ancak aynı sorunun kişilik özellikleri yönünden sorulduğunda ise bireylerin, kadınsı ve erkeksi özellikleri farklı durumlarda öne çıkardıkları ve bu durumun aslında cinsiyetle doğrudan bir bağlantısının olmadığı görülmektedir.

Araştırmanın bulguları, mesleklere ilişkin toplumsal cinsiyetçi algılamaların yapay zekâ aracılığıyla yeniden inşa edileceğine işaret etmekte ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında yapay zekânın önemine dikkat çekmektedir. Alandaki çalışmalara kıyasla göreceli olarak kapsamlı bir meslek grubunu (10 farklı meslek) içeren, göreceli olarak geniş (1023) bir örneklem grubu ile yürütülen ve farklı ölçüm yöntemlerini karşılaştırmalı biçimde kullanan bu araştırmanın, gelecekte alanda yürütülecek çalışmalara yol göstermesi umulmaktadır.

Kaynaklar

- Adam, A. (1996). Constructions of gender in the history of artificial intelligence. *IEEE Annals of the History of Computing*, Vol 18; No:3, 47-53.
- Aimi Shazwani, G. vd. (2018). Effect of robots characteristics and gender in persuasive human robot interaction. *Frontiers in Robotic and AI*, Vol 5; No:73, 1-20.
- Alexander, E. vd. (2014). Asking for help from a gendered robot. *In Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, Vol 36; No:36, 48-75.
- Aslan, G. (2015). Öğretmen adaylarının toplumsal cinsiyet algılarına ilişkin metaforik bir çözümleme. *Eğitim ve Bilim*, Vol 40; Sayı:181, 363-384.
- Bandura, A. and Richard H. W. (1977). *Social learning theory*. Prentice-Hall: Englewood Cliffs, NJ.
- Başfıncı, Ç. ve Altıntaş, M. (2018). Toplumsal cinsiyetin çocuk reklâmları aracılığıyla inşası: türk televizyonlarındaki çocuk reklâmlarına yönelik bir içerik analizi. *Istanbul Business Research*, Vol 47; Sayı:2, 208-232.
- Bettio, E. (1988). *The Sexual Division of Labor: The Italian Case*. England: Oxford University Press.
- Blau, F. D. vd. (2002). *The economics of women, men, and work*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: perspective and method*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, NJ.
- Butler, J. (2009). Toplumsal cinsiyet düzenlemeleri. *Cogito: Feminizm*, Vol 58, 73-92.
- Cartwright, A. vd. (2017). An investigation into the relationship between the gender binary and occupational discrimination using the implicit relational assessment procedure. *The Psychological Record*, Vol 67; No:1, 121-130.
- Ceci, S. J. vd. (2009). Women's underrepresentation in science: Sociocultural and biological considerations. *Psychological Bulletin*, Vol 135; No:2, 218-261.
- Cejka, M. A. and Eagly, A. H. (1999). Gender-stereotypic images of occupations correspond to the sex segregation of employment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol 25; No:4, 413-423.
- Charles, M. (1992). Cross-national variation in occupational sex segregation. *American Sociological Review*, Vol 57; No:4, 483-502.

- Correll, S. J. (2004). Constraints into preferences: Gender, status and emerging career aspirations. *American Sociological Review*, Vol 69; No:1, 93-113.
- Çelikkaleli, Ö. ve Avcı, R. (2016). Üniversite öğrencilerinin cinsiyet ve toplumsal cinsiyet rollerine göre bağlanma biçimlerinin incelenmesi. *Bilgisayar ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Vol 4; Sayı:7, 103-123.
- Diekman, A. B. and Eagly, A. H. (2000). Stereotypes as dynamic constructs: Women and men of the past, present, and future. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol 26; No:10, 1171-1186.
- Drake, C. E. vd. (2018). Comparing implicit gender stereotypes between women and men with the implicit relational assessment procedure, *Gender Issues*, Vol 35; No:1, 3-20.
- Dresden, B. E. vd. (2017). No girls allowed: Women in male-dominated majors experience increased gender harassment and bias. *Psychological Reports*, Vol 121; No:3, 459-474.
- Eagly, A. H. vd. (2000). Social role theory of sex differences and similarities: a current appraisal. *The Development Social Psychology of Gender*, Vol 12, 123-174.
- Ferrando, F. (2014). Is the post-human a post-woman? Cyborgs, robots, artificial intelligence and the futures of gender: A case study. *Eur J Futures Res*, Vol 2; No:43, 2-20.
- Filiz S. ve Gözelyurt, K. (2017). Meslek lisesi öğretmenlerinin meslek alanları açısından toplumsal cinsiyet eşitliğine dair görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Vol 15; Sayı:2, 239-264.
- Forsman, J. A. and Barth, J. M. (2017). The effect of occupational gender stereotypes on men's interest in female-dominated occupations. *Sex Roles*, Vol 76; No:7-8, 460-472.
- Friederike, E. and Frank, H. (2012). (S)he's got the look: gender stereotyping of robots. *Journal of Applied Social Psychology*, Vol 42; No:9, 2213-2230.
- Gottfredson, L. S. (1981). Circumscription and compromise: A developmental theory of occupational aspirations. *Journal of Counseling Psychology*, Vol 28; No:6, 545-579.
- Gottfredson, L.S. (1996). Gottfredson's theory of circumscription and compromise. *Career Choice and Development*, 179-232.
- Guo, Y. and He, X. (2015). A stereotypic explanatory bias study of college students occupational gender stereotype. *Canadian Social Science*, Vol 11; No:3, 141-145.

- Gustavsson, E. (2005). Virtual servants: Stereotyping female front-office employees on the internet. *Blackwell Publishing Ltd, Vol 12; No:5*, 401- 419.
- Hakim, C. (1979). *Occupational segregation: a comparative study of the degree of the differentiation between men and women's work in Britain, the United States and other countries: by Catherine Hakim*. Department of Employment.
- Hansen, L., Perrault, G., Lofgren, B., Follet, C., Walt, M., Boe, A. (1980). Project Born Free: Training Packet to Reduce Sex-Role Stereotyping in Career Development, Postsecondary/Higher Education Level, Newton, Education Development Center, MA.
- Izraeli, D. N. (1979). Sex structure of occupations. *Sociology of Work and Occupations, Vol 6; No:4*, 404-429.
- İlkkaracan, İ. and Selim, R. (2007). The gender, wage gap in the turkish labor market. *Labour, Vol 21; No:3*, 563-593.
- Janssen, S., Backes, G. U. (2016). Occupational stereotypes and gender-specific job satisfaction. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society, Vol 55; No:1*, 71-91.
- Jessell, J. and Beymer, L. (1992). The effects of job title vs. job description on occupational sex typing. *Sex Roles, Vol 27; No:1*, 73-83.
- Johnson, G. and Solon, G. (1986). Estimates of the direct effects of comparable worth policy. *The American Economic Review, Vol 76; No:5*, 1117-1125.
- Jonung, C. (1984). *Patterns of occupational segregation by sex in the labor market. sociological methodology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kadayıfçı Pehlivanlı, E. (2018). Construction of gendered engineering culture in turkey. *International Journal of Gender, Science and Technology, Vol 9; No:3*, 221-243.
- Kalan Gündüz, Ö. (2010). Reklamda çocuğun toplumsal cinsiyet teorisi bağlamında konumlandırılışı: kinder reklam filmleri üzerine bir inceleme. *İletişim Fakültesi Dergisi, Vol 1; Sayı: 38*, 75-89.
- Karabekmez, S. vd. (2018). Okul öncesi dönem çocuklarının mesleklere yönelik toplumsal cinsiyet algılarının incelenmesi. *Bilim Eğitim Sanat ve Teknoloji Dergisi, Vol 2; Sayı:1*, 51-70.
- Kidd, M. and Goninon, T. (2000). Female concentration and the gender wage differential in the united kingdom. *Applied Economics Letters, Vol 7; No:5*, 337-340.

- Kuo, I. vd. (2009). Age and gender factors in user acceptance of healthcare robots. Proceedings of the 18th IEEE International Symposium On Robot And Human Interactive Communication içinde 214-219. Toyama: Japan,
- Kucuk, E. (2016). Health perception and healthy lifestyle behaviors of female factory workers. *Archives of Environmental and Occupational Health, Vol 71; No:4*, 216-221.
- Lin, C. H., vd. (2012). Exploring Parents' Perceptions towards educational robots: Gender and socioeconomic differences. *Br J Educ Technol, Vol 43*, 31-34.
- Macpherson, D. A. and Barry, T. H. (1995). Wages and gender composition: Why do women's jobs pay less?. *Journal Of Labor Economics, Vol 13; No; 3*, 426-471.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Niculescu, A. vd. (2010). How the agent's gender influence users' evaluation of a qa system. Proceedings Of The International Conference On User Science And Engineering, NJ: IEEE, Vol 13; No:15, 16-20.
- Nomura, T. vd. (2006). Experimental investigation into influence of negative attitudes toward robots on human-robot interaction. *AI and Society, Vol 20; No:2*, 138-150.
- Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. USA: Maurice Temple Smith Ltd.
- Papatya, N. ve Karaca, Y. (2011), Kadın imgesi kullanılan reklamlara yönelik tüketicinin tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol 29; No:1*, 69-100.
- Pınar, M. vd. (2007). A qualitative study of the recruiting of men and women for sales positions in turkey. *Sex Roles, Vol 57*, 879-888.
- Roos, P. A. (1985). *Gender and work: a comparative analysis of industrial societies*. SUNY Press.
- Sainz, M. vd. (2016). Gender stereotypes and attitudes towards information and communication technology professionals in a sample of spanish secondary students. *Sex Roles, Vol 74*, 154-168.
- Shinar, E. (1975). Sexual stereotypes of occupations. *Journal of Vocational Behavior, Vol 7*, 99-111.
- Showkat, D. (2018). Gender Differences in Robot Teleoperation, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Oregon State University.

- Siegel, M. vd. (2009). Persuasive robotics: The influence of robot gender on human behavior. *IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems*, 2563-2568.
- Sirgy, M. J. (1982). Self-concept in consumer behavior: A critical review. *Journal of Consumer Research*, Vol 9; No:3, 287-300.
- Stoller, R. (1968). *Sex and Gender: The development of masculinity and femininity*. London: Karnac Books.
- Tansel, A. (1999). Formal versus informal sector choice of wage earners and their wages in Turkey. *Economic Research Forum Working Paper*, No:9927, 1-37.
- Tay, B. vd. (2014). When stereotypes meet robots: The double-edge sword of robot gender and personality in human-robot interaction. *Computers in Human Behavior*, Vol 38, 75-84.
- Ulaş, Ö. vd. (2016). Perception of various professions in Turkey. *Journal of Teaching and Education*, Vol 5; No:1, 739-744.
- Wang, Y. (2014). Gendering human-robot interaction: Exploring how a person's gender impacts attitudes toward and interaction with robots. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manitoba University, Kanada.
- White, M. J. and White, G. B. (2006). Implicit and explicit occupational gender stereotypes. *Sex Roles*, Vol 55, 259-266.
- Wilbourn, M. P. and Kee, D. W. (2010). Henry the nurse is a doctor too: implicitly examining children's gender stereotypes for male and female occupational roles. *Sex Roles*, Vol 62, 670-683.
- Willms-Herget, A. (1985). *Frauenarbeit. Zur Integration Der Frauen In Den Arbeitsmarkt*. Frankfurt/New York: Campus.
- Woods, H. S. (2018). Asking more of siri and alexa: Feminine persona in service of surveillance capitalism. *Critical Studies in Media Communication*, Vol 35; No:4, 334-349.

AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE’DE ELEKTRİKLİ OTOMOBİLLERE YÖNELİK VERGİ TEŞVİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İsmail Orçun GÜNDÜZ¹
Soner YAKAR²

ÖZ

Elektrikli otomobiller, karbondioksit salınımının azaltılması ve enerji etkinliğinin sağlanması amacıyla içten yanmalı motora sahip otomobillere karşı güçlü bir alternatif olarak ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle birçok ülke elektrikli otomobillerin hem üretimi hem de satışına yönelik çeşitli teşvik politikaları uygulamaktadır. Tüketiciye yönelik vergi teşvikleri, elektrikli otomobillerin satışını doğrudan etkileyen önemli ve güçlü bir mekanizmadır. AB’ye üye birçok ülke elektrikli otomobillerin yaygınlaştırılması amacıyla çeşitli vergisel teşvik düzenlemelerine sahiptir. Türkiye’de ise tüketici tercihini elektrikli otomobillere yönelik değiştirmek amacıyla birtakım vergisel teşvik düzenlemeleri yapılmıştır. Bu çalışmada AB ülkelerinde ve Türkiye’de gerçek kişiler açısından ilk el elektrikli otomobillere yönelik vergi teşvikleri ele alınacak ve karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Elektrikli Otomobil, Vergi Teşvikleri, Avrupa Birliği, Türkiye

EVALUATION OF TAX INCENTIVES AIMED AT ELECTRIC AUTOMOBILES IN THE EUROPEAN UNION AND TURKEY

ABSTRACT

Electric automobiles come to the fore as a powerful alternative to automobiles with internal combustion engines in order to reduce carbon dioxide emissions and ensure energy efficiency. For this reason, many countries implement various incentive policies for both the production and sales of electric automobiles. In this context, consumer oriented tax incentives are an important and powerful mechanism that directly affect the sales of electric automobiles. Many EU member countries have various tax incentive arrangements in order to diffuse electric automobiles. In Turkey, there are some tax incentive arrangements for driving consumer preference to electric automobiles. In this study tax incentives in terms of natural people aimed at first hand electric automobiles in EU countries and Turkey will be explained and then will be evaluated comparatively.

Keywords: Electric Automobile, Tax Incentives, European Union, Turkey

Giriş

Bir kavram olarak “mobilité” temel bir insani hakkı ifade eder. Günümüzde bu kavram ulaştırma sektörü ile fosil yakıtlar arasındaki ilişkiyi azaltmak anlamında “sürdürülebilir mobilité” olarak revize edilmiştir (Birat ve Hoffman, 2013, s. 415). Bunun nedeni

¹ Prof.Dr., Trakya Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümü, orcungunduz@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8754-2915.

²Doç.Dr.,Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, syakar@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002- 0973-0072.

Received/Geliş: 01/11/2020 Accepted/Kabul: 24/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Gündüz, İ. O., Yakar, S. (2020), “Avrupa Birliği ve Türkiye’de Elektrikli Otomobillere Yönelik Vergi Teşviklerinin Değerlendirilmesi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.204-222.

dünyada ulaştırma sektöründe kullanılan yakıtların yüzde 90'dan fazlasının fosil yakıtlardan oluşmasıdır (Vliet vd., 2010, s. 2298). Fosil yakıtların yanması ile karbondioksit, kükürt oksit, azot oksit, karbon monoksit ve partiküler maddeleri içeren birçok kirletici gaz ortaya çıkmaktadır. Karbondioksit, bu gazların içinde en çok sera etkisi yaratan gazdır (Bhattacharyya, 2011, s. 531; Hoeller ve Wallin, 1991, s. 8). Ulaştırma sektörü sera gazı emisyonuna yol açan başlıca sektörlerden biri olup, küresel düzeyde ortaya çıkan karbondioksit gazının yüzde 24'ünden sorumludur (IEA, 2020a; Gass vd., 2014, s. 96). Binek taşıtlar ise ulaştırma sektörünün yarattığı sera gazı emisyonunun yaklaşık yarısını oluşturduğu için sera gazı emisyonunun azaltılmasında anahtar bir hedeftir (Samos vd., 2019, s. 7).

Ulaştırma sektörü karmaşık bir dünyadır. Teknoloji, sosyal davranışlar ve tercihler ile coğrafya, çevre ve ekonomi bu sektörü etkileyen başlıca faktörlerdir (Gennaro vd., 2016, s. 11-12). Dolayısıyla, fosil yakıt kullanımını azaltmak için alınacak tek bir önlem kendi başına yeterli olmayacaktır. Alternatif yakıtların kullanımının sağlanması, yeni araç dizaynı veya teknolojisinin geliştirilmesi ve davranışsal değişimin gerçekleştirilmesi olmak üzere genellikle üç temel strateji uygulanır (Krutilla ve Graham, 2012, s. 501). Elektrikli otomobiller karbondioksit salınımının azaltılması ve enerji etkinliğinin sağlanması amacıyla benzin ve dizel yakıtlı içten yanmalı motora sahip geleneksel araçlara karşı güçlü bir alternatif olarak ön plana çıkmaktadır. Birçok ülke otomobil pazarını teşvik etmek ve iklim dengelenmesi ile uyumlu bir ekonomiye uzun dönemli geçişi desteklemek için elektrikli otomobillerin pazar payını artırmaya yönelik birtakım hedefler oluşturmuştur. Bu hedefleri gerçekleştirmek için elektrikli otomobillerin hem üretimi hem de satışına yönelik çeşitli politikalar uygulanmaktadır. Üretim tarafında yakıt ekonomisi standartları, araştırma geliştirme destekleri gibi politikalar ön plana çıkmaktadır. Tüketici tarafında ise benzin ve dizel yakıtların daha ağır vergilendirilmesi ve gerekli altyapının oluşturulmasının yanı sıra bedava park olanaklarının sağlanması gibi tamamlayıcı politikalar da uygulanmaktadır. Ancak vergi teşvikleri, elektrikli otomobillerin satışını doğrudan etkileyen önemli ve güçlü bir mekanizmadır (Yan, 2018, s. 53).

Avrupa Birliği'nin (AB) sürdürülebilirlik açısından en önemli hedeflerinden biri ulaştırma sektöründe fosil yakıt kullanımını azaltmaktır (Turkcsin vd., 2013, s. 472). Binek taşıt kaynaklı karbondioksit emisyonunu azaltmak hem AB'ye üye ülkeler hem de AB düzeyinde önemli bir politika hedefi olarak belirlenmiştir (Kok, 2015, s. 137). Bu doğrultuda AB'ye üye birçok ülke elektrikli otomobillerin yaygınlaştırılması için ulusal hedefler koymuş ve içten yanmalı motorlu otomobile sahip olmanın toplam maliyeti ile elektrikli otomobile sahip olmanın maliyeti arasındaki açığı kapamak amacıyla çeşitli vergisel düzenlemeler yapmıştır (Gass vd., 2014, s. 96,97). AB'de olduğu gibi Türkiye'de de tüketici tercihini elektrikli otomobillere yönelik değiştirmek amacıyla birtakım vergisel teşvik düzenlemeleri yapılmıştır. Bu çerçevede çalışmanın amacı hem AB ülkelerinde hem de Türkiye'de gerçek kişiler açısından ilk el elektrikli otomobillere yönelik vergi teşviklerini ortaya koymak ve karşılaştırmalı değerlendirmede bulunmaktır.

Elektrikli Otomobillerin Tarihsel Boyutu, Türleri ve Çevre Açısından Değerlendirilmesi

Genel düşünceye göre elektrikli otomobiller bugünün bir teknolojisi, bir alternatif seçeneği ya da geleceğin ulaşım aracı olarak düşünülmektedir. Oysa, elektrikli otomobillerin tarihsel gelişimi içten yanmalı motorlu otomobillerin gelişiminden öncesine dayanmaktadır (Ayeridis, 2015). İlk elektrikli otomobil 1835 yılında Hollanda'da geliştirilmiş, 1890'lı yıllarda Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) elektrikli otomobiller üretilip satılmaya başlanmıştır. Hatta 1900'lerin başında ABD'deki elektrikli otomobil sayısı benzinli otomobil sayısını geçmiştir. Ancak 1920'li yıllarda karayolu ağının gelişmeye başlamasıyla daha uzun menzilli otomobil ihtiyacı ortaya çıkmıştır (Dünya Enerji Konseyi, 2018, s. 1). Düşük menzilin yanı sıra göreceli olarak daha düşük hıza sahip olmaları elektrikli otomobillerin kentel alanlarda kullanımını sınırlandırmıştır. Yeni petrol rezervlerinin bulunması yakıt teminini ve satın alma olanaklarını artırmış, düşen yakıt fiyatları daha uzun ve daha hızlı seyahat edebilen içten yanmalı motorlu otomobillere olan ilgiyi artırmıştır (LEMO, 2020, s. 5; Putnieks, 2012, s.7). Marş motorunun bulunması, içten yanmalı motorlu otomobillerin seri üretimine başlanması ve üretim maliyetlerinin düşmesi bu süreçte etkili olmuştur (Dünya Enerji Konseyi, 2018, s. 1). Elektrikli otomobillerin tekrar popüler hâle geldiği "ikinci dönem" 1960'lı yıllarda çevresel sorunlar nedeniyle elektrikli otomobillere olan ilginin tekrar artıp 1973 petrol krizinden sonra da devam ettiği dönemdir (Putnieks, 2012, s. 7). Bu dönemde ABD, İngiltere ve Fransa'da petrol krizi nedeniyle elektrikli otomobillerin üretimine hız verilmiştir. (Dünya Enerji Konseyi, 2018, s. 1). 1990'lı yıllarda başlayan ve günümüzde devam eden yeşil hareket (green movement) çevre dostu otomobilleri ön plana çıkarmıştır (LEMO, 2020, s. 5). Elektrikli otomobiller için "üçüncü dönem" olarak adlandırılan bu dönemde birçok ülke fosil yakıt kullanımının azaltılmasını, alternatif yakıtların ve sıfır emisyonlu otomobillerin kullanımının artırılmasını hedeflemekte ve bu doğrultuda düzenlemeler yapmaktadır (Putnieks, 2012, s. 7).

Tüm bu süreç, ulaştırma ve çevrenin artık bütünsel bir bakış açısıyla ele alınan ve birinin diğerinden ayrı olarak değerlendirilmediği konular olduğunu göstermektedir (Sanchez-Braza vd., 2014, s. 1). Doğrudan yakıt enjeksiyonu uygulaması, motorun fiziki ölçüsünün küçültülmesi, aracın ağırlığının azaltılması, start-stop sisteminin uygulanması gibi teknoloji veya tasarımla ilgili birtakım geliştirmelerle geleneksel fosil yakıtlı otomobillerin etkinliğini artırarak tamamıyla karbondioksit salınımını ortadan kaldırmak mümkün değildir (Santos ve Davies, 2020, s. 327; Samos vd., 2019, s. 7). Bu nedenle elektrikli otomobiller dünya çapında sürdürülebilir mobilitenin sağlanmasında önemli bir seçenek olarak ön plana çıkmaktadır (Sanchez-Braza vd., 2014, s.1). Ayrıca, karbondioksit ve havayı kirletici diğer unsurların azaltılmasının yanı sıra elektrikli otomobiller petrole olan bağımlılığı da azaltmaktadır (Miller, 2018, s. 377). Dünyada fosil yakıt rezervinin çok uzak olmayan bir zamanda biteceği gerçeği göz önüne alındığında, elektrikli otomobillerin aynı zamanda petrol rezerv ömrünün uzamasını sağlayacak bir role de sahip olduğu ifade edilebilir (Tseng vd., 2013, s. 441).

Günümüzde elektrikli motor teknolojisinin gelişimiyle elektrikli otomobiller geleneksel otomobillere göre düşük hız seviyelerinde daha çabuk sürede hızlanırlar ve daha sessizdirler (Miller, 2018, s. 377). Ayrıca, elektrikli otomobiller daha yüksek enerji değiştirme verimine ve daha iyi motor performansına sahiptir (Tseng vd., 2013, s.442). Bu bağlamda elektrikli otomobiller dört temel sınıflandırmaya tabi tutulur: Tam elektrikli otomobiller, şarj edilebilir hibrit otomobiller, yakıt hücreli elektrikli otomobiller ve hibrit elektrikli otomobiller (Samos vd., 2019, s. 10). *Tam elektrikli otomobiller*, kısa menzile sahip olup sadece elektrik motoru kullanan araçlardır. Bu otomobillerde elektrik motorunun ürettiği elektrik enerjisi bataryaları besler. Bataryadaki enerji bittiğinde şarj edilmesi gerekir. Diğer elektrikli otomobiller gibi rejeneratif frenleme sistemini kullanarak enerjinin bir kısmını geri kazanmaya çalışır. Tam elektrikli otomobiller, hiçbir gaz açığa çıkarmadığı için sıfır emisyonlu araçlar olarak adlandırılır. Oysa sıfır emisyon, kullanılan elektriğin hangi enerji kaynağı ile üretildiğine bağlı olarak değişir (Dünya Enerji Konseyi, 2018, s. 2; Carley, 2014, s. 3; Vliet vd., 2010, s. 2298). Hatta, elektrik üretiminde kömür kullanılıyorsa içten yanmalı motora sahip geleneksel otomobillerin daha az düzeyde kirletici olacağı ileri sürülmektedir (Pasdar ve Mansouri, 2020, s. 3). Bunun yanı sıra, elektrik sınır ötesi ticarete açıktır ve ithal edilen elektriğin hangi enerji kaynağından üretildiğini tespit etmek zordur. Oysa, karbon sızıntısı (carbon leakage) olarak bilinen olguya göre karbondioksit küresel bir stoktur, coğrafi lokasyonu önemli değildir. Dünyanın herhangi bir yerindeki emisyon azalışı dünyanın başka bir yerinde emisyon artışına neden olur (Barde ve Braathen, 2005, s. 126; Branger ve Quirion, 2014, s. 53,54). Hane halkının elektrik tüketiminin de artacağı beklentisi göz önüne alındığında (Vliet vd., 2010, s. 2999), sıfır emisyonun gerçekleşmesi elektrik üretiminde yenilenebilir enerjinin kullanılmasına bağlı olacaktır (Gass vd., 2014, s. 96). *Şarj edilebilir hibrit otomobiller* elektrik motoru ve şarj edilebilen bir bataryası olan ve ayrıca içten yanmalı motora sahip araçlardır. Şarj edilebilir hibrit otomobiller tam elektrikli otomobillerden daha uzun menzile sahiptir. Hem tam elektrikli otomobiller hem de şarj edilebilir hibrit otomobiller için şarj istasyonu ile ilgili altyapıya ve elektrik dağıtım ağının geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Şarj etme süresinin uzun olması ve düşük menzil de başka bir zorluk olarak öne çıkmaktadır (Carley, 2014, s. 7; Miller, 2018, s. 384). *Yakıt hücreli elektrikli otomobillerde* diğerlerinden farklı olarak hidrojen ve oksijenin tepkimesinden güç üretilir. Yakıt hücreli elektrikli otomobillerin yakıt ikmali kısa bir sürede yapılmaktadır. Ancak burada hidrojenin taşınması ve depolanması gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Dünyada yakıt hücreli elektrikli otomobiller için yakıt istasyonu sayısının çok az olması en önemli dezavantaj olarak değerlendirilmektedir (Dünya Enerji Konseyi, 2018, s. 1-2; BMW, 2020). *Hibrit elektrikli otomobillerde* elektrik motoru ve içten yanmalı motor bir arada bulunmakta ve her iki motor tekerleklere güç aktararak gerektiğinde birbirini tamamlamaktadır. Hibrit elektrikli otomobiller şarj edilmezler ve kullandığı bütün enerji fosil yakıt ve rejeneratif frenleme sisteminden gelir. Hibrit elektrikli otomobiller uzun menzile sahip olup içten yanmalı motorlu otomobillere göre daha az yakıt sarfiyatına ve emisyon üretimine sahiptir. Bu nedenle

hibrit elektrikli otomobiller görece daha avantajlı olarak ön plana çıkmaktadır (Vliet vd., 2010, s. 2299; Carley, 2014, s.10; Rahmani ve Loureiro, 2018, s. 2).

Elektrikli otomobillerle ilgili öne çıkan konu yüksek batarya maliyetleri ile ilgilidir. Geleneksel otomobillerle kıyaslandığında elektrikli otomobillerin üretim maliyeti batarya nedeniyle daha yüksektir (Miller, 2018, s. 383). Bununla beraber, izleyen yıllarda belli bir üretim hacmine ulaşılmca ölçek ekonomisinden faydalanarak birim başına maliyetlerde düşüş beklenmektedir. Batarya teknolojisinin de gelişmesiyle beraber maliyetlerdeki düşüşün 2030 yılında olacağı öngörülmektedir (Tseng vd., 2013, s. 442; Yan, 2018, s. 58). Elektrikli otomobillerin daha düşük düzeyde emisyon üretmesi dengeleyici bir unsur olarak görülse de batarya nedeniyle üretimleri görel olarak daha fazla sera gazı emisyonuna yol açmaktadır (Miller, 2018, s. 384). Bataryanın kadmiyum gibi bazı bileşenlerinin zararlı olması; lityum, kobalt, demir gibi bazı bileşenlerin madenden çıkartılmasının daha ucuz olması ve hâlihazırda büyük ölçekli geri dönüşüm tesislerinin olmaması nedenleriyle bataryada hurda geri dönüşüm oranı küresel düzeyde yüzde 1'in altında kalmaktadır. Bu durum ise çevre açısından diğer önemli bir konu başlığını oluşturmaktadır. Ayrıca, elektrikli otomobillerin üretiminde daha yoğun enerji kullanılmasıyla ortaya çıkan yüksek enerji gereksinimi enerjinin kaynağına da bağlı olarak daha fazla emisyon artışına neden olabilir (EEA, 2016, s. 41,43,44).

AB'de Elektrikli Otomobillere Yönelik Uygulanan Vergi Teşvikleri

Genel Olarak

Elektrikli otomobillerin yaygınlaşmasında devlet, üreticiler ve tüketiciler birbirleriyle etkileşim içindedir ve bu etkileşim elektrikli otomobil sektörünün gelişimini etkilemektedir (Li vd., 2019, s. 4). Çevre dostu bir ulaşım aracına sahip olmanın toplam maliyeti ile içten yanmalı motora sahip bir araca sahip olma maliyeti arasındaki açığı kapamak için uygun politikaların uygulanması gerekir (Gass vd., 2014, s. 96). Bu nedenle çoğu ülke yakın gelecekte ulaşırmada birincil ulaşım aracı olacağı perspektifiyle elektrikli otomobillere çeşitli teşvikler uygulamaktadır. Tüketicilerin elektrikli otomobilleri tercih etmesi amacıyla tüketici odaklı teşvikler aracılığı ile yüksek maliyetlerin düşürülmesi hedeflenmektedir. Zira elektrikli otomobil sektörünün gelişimini sağlamak için en temel yol fiyatları düşürmektir (Bengang vd., 2020, s. 1715). Vergiler, bir mali teşvik aracı olarak elektrikli otomobillerin hem alımını hem de kullanım maliyetini düşürmek için kullanılmaktadır (Shafei vd., 2018, s. 432).

Sürdürülebilir bir otomobil tercihi sağlamak amacıyla nasıl bir vergilendirme rejiminin uygulanması gerektiğinin belirlenmesinde “yaşam döngüsü maliyet” (life cycle cost) modeli analizi ön plana çıkmaktadır. Yaşam döngüsü maliyet modeli analizi, otomobilin alımı ve kullanımı ile ilgili bütün maliyetleri göz önüne almaktadır. Bu analiz alternatif bir otomobille geleneksel bir otomobilin mali açıdan çekiciliğinin değerlendirilmesi amacıyla kullanılabilir. Yaşam döngüsü maliyet modeli ayrıca araç satın alım kararında üç önemli unsur olan alım fiyatı, yakıt tüketimi ve işletim maliyetlerini de kapsamaktadır. Aşağıdaki denklemde görüldüğü gibi model, araç kullanımı ve sahipliği ile ilgili söz konusu tüm maliyetlerin net bugünkü değerini (net

present value) göz önünde bulundurur. (A_t) t zamanında maliyeti temsil ederken, (T) yıl olarak amortisman ömrünü, (i) faiz oranını temsil etmekte ve tüketici için bir araç almanın fırsat maliyetini göstermektedir (Shafei vd., 2018, s. 431).

$$PV = A_t * \frac{1}{(1+i)^T}$$

Yaşam döngüsü maliyet analizi, elektrikli otomobillerin içten yanmalı geleneksel otomobillere göre rekabetçiliğini azaltan unsurların belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Böylece söz konusu unsurların etkinliğinin artırılmasının yanı sıra elektrikli otomobillere yapılacak teşvik ile ilgili devletin müdahale alanı belirlenir (Kara vd., 2017, s. 767).

AB’de Elektrikli Otomobillere Yönelik Uygulanan Vergi Teşvikleri

AB, 2005 yılında yürürlüğe giren Kyoto Protokolü çerçevesinde sera gazı emisyonunu 2020 yılına kadar 1990 yılı seviyesine göre yüzde 20 oranında, 2050 yılında ise yüzde 80-95 oranı arasında azaltmayı hedeflemiştir (Gennaro vd., 2016, s. 11-12). Kyoto Protokolünü imzalayan ülkelerin bu çerçevede ortaya koyduğu çözüm yolu enerji etkinliği artırılmış geleneksel otomobiller veya elektrikli otomobillere odaklanmak olmuştur (Xiao vd., 2020, s. 1). Bu doğrultuda AB’ye üye birçok ülke 2007 yılından itibaren daha az karbondioksit salınımına sahip araçların satın alınmasını teşvik etmek için vergi farklılaştırmasına gitmiştir (Kok, 2015, s. 138). AB’nin ulaştırma sektöründe karbondioksit ve diğer kirleticiler ile petrole olan bağımlılığın azaltılması amacıyla ulaştırma sektöründe temiz ve enerji etkin karayolu araçlarının desteklenmesine yönelik 2009/33/EC no’lu Direktifi ile yeni araçların karbondioksit salınımını kademeli olarak 2015 yılında 130 gram ve 2021 yılında 95 gram kadar azaltma hedeflerini düzenleyen 443/2009 no’lu yasal düzenlemesi öne çıkmaktadır (Gass vd., 2014, s. 96; Samos vd., 2019, s.7). Ayrıca, ulaştırma kaynaklı emisyonu azaltmak ve Kyoto Protokolü hedeflerini karşılamak için Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan Beyaz Kitap 2011’de ulaştırma sektörü kaynaklı karbondioksit salınımının tamamen ortadan kaldırılması bir öncelik olarak belirlenmiş ve şehirlerde geleneksel otomobillerin sayısının 2030 yılına kadar yarıya indirilmesi, 2050’ye kadar ise tamamıyla kullanımının sonlandırılması hedeflenmiştir (Gennaro vd., 2016, s. 11).

Kyoto Protokolü’nün 2020 yılında sona erecek olması nedeniyle 2015 yılında Paris’te yapılan İklim Zirvesi’nde 2020 yılından sonra geçerli olmak üzere Paris Anlaşması kabul edilmiştir. Paris Anlaşması çerçevesinde AB, sera gazı emisyonunu 2030 yılında 1990 yılı seviyesine göre yüzde 40 oranında azaltmayı, enerji etkinliğini yüzde 40 oranında artırmayı ve yenilenebilir enerjinin toplam enerji tüketimi içindeki payını yüzde 27 oranına çıkarmayı hedeflediğini açıklamıştır. Özellikle karayolu taşımacılığı sera gazı emisyonunun önemli bir kaynağı olduğu için AB, Paris Anlaşması doğrultusunda ulaştırma sektörünün geleceğini şekillendirmeyi amaçlamaktadır (ÇSB, 2020; Siskos vd., 2018, s. 48). Bu çerçevede AB’de elektrikli otomobillere yönelik vergi teşvikleri bir mali teşvik aracı olarak ön plana çıksa da üye ülkeler elektrikli

otomobillerin vergilendirilmesi ile ilgili nasıl bir yaklaşıma sahip olacakları konusunda bağımsızdırlar (Samos vd., 2019, s. 7; Cavallaro vd., 2018, s. 82).

AB'de ülke uygulamaları göz önüne alındığında elektrikli otomobillere yönelik vergi teşviklerinin genellikle satın alma ve/veya mülkiyet kapsamında uygulandığı görülmektedir. Bu çerçevede satın alma kapsamındaki vergiler genel olarak katma değer vergisi (KDV), satış vergileri ve tescil vergisi (registration tax) olarak sınıflandırılırken, mülkiyet kapsamında ise yıllık olarak alınan motorlu taşıtlar vergisi (MTV) yer almaktadır (Greencarcongress, 2020). Satın alma kapsamında alınan vergiler açık bir fiyat sinyali görevi gördükleri için teşvik bakımından daha etkili olan vergilerdir. Mülkiyet kapsamında alınan vergiler ise genellikle yıllık olarak alınan ve satın alma kapsamındaki vergilerden çok daha düşük düzeyde olan vergilerdir. Motor gücü, motor hacmi veya silindir hacmi ile karbondioksit emisyonu mülkiyet kapsamında alınan vergilerin matrahını oluşturmaktadır (Runkel vd., 2018, s. 10,11, 17,19). Bu çalışma kapsamında olmayan şirketlere yönelik elektrikli otomobillere sağlanan teşvikler dikkate alındığında; bazı üye ülkelerde kurumlar vergisi, KDV, özel tüketim vergisi (ÖTV) gibi vergiler ve amortisman uygulaması çerçevesinde birtakım düzenlemeler olduğu görülmektedir. Hatta şirket otomobilinin çalışan tarafından özel kullanımı bazı üye ülkelerde gelirin bir unsuru olarak değerlendirilmekte ve otomobilin liste fiyatının belli bir oranı matraha dâhil edilerek gelir vergisine tabi olmaktadır. Ancak özel kullanıma tabi şirket otomobili elektrikli otomobil ise birtakım teşvikler burada da sağlanmaktadır. Bu çerçevede üye ülkelerin elektrikli otomobillere yönelik gerçek kişi kapsamında vergi teşvik düzenlemelerine aşağıda yer verilmektedir (Aksi belirtilmedikçe bölümde yer alan bilgiler, ACEA, 2020a; ACEA, 2020b; EAFO, 2020'den yararlanarak yazılmıştır).

-Almanya'da 1 Temmuz 2020 tarihinde başlayan uygulamayla elektrikli otomobiller için KDV oranı 2020 yılı sonuna kadar yüzde 19'dan yüzde 16'ya indirilmiştir. Ayrıca 1 Ocak 2016'dan başlamak üzere 2025 yılı sonuna kadar tam elektrikli otomobiller ile yakıt hücreli elektrikli otomobiller MTV'den muaf tutulmaktadır.

-Avusturya'da, kilometre başına 118 gramdan daha düşük karbondioksit salınımına sahip otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Mülkiyet kapsamında motorun beygir gücüne bağlı olarak alınan MTV'den tam elektrikli otomobiller muaf tutulmaktadır. Şarj edilebilir hibrit otomobiller ise içten yanmalı motor için vergi ödenmektedir.

-Belçika'da 1 Ocak 2013 tarihinden itibaren merkezi yönetim çevre ile ilgili teşvikler uygulamamaktadır. Bu tür düzenlemeler bölge yönetimlerine bırakılmıştır. Yine de merkezi yönetimin bazı uygulamaları yürürlüktedir. Bunlardan biri elektrik motorlu otomobillerin satın alınmasıyla ilgilidir. Maksimum 5,150 Avro'ya kadar olmak üzere satın alınan otomobilin yüzde 15'i gelir vergisinden indirimle tutulabilmektedir. Flaman Bölgesi'nde tam elektrikli otomobiller bir tescil vergisi türü olan hizmete giriş vergisinden (tax on the entry into service) muaf tutulmaktadır. Brüksel ve Valon Bölgesi'nde ise tam elektrikli otomobillere hizmete giriş vergisi kapsamında minimum tarife

uygulanmaktadır. MTV kapsamında sadece Flaman Bölgesi'nde tam elektrikli otomobiller ve kilometre başına en fazla 50 gram karbondioksit salınımına sahip şarj edilebilir hibrit otomobiller muaf tutulmaktadır.

-Bulgaristan'da tam elektrikli otomobiller KDV'de yüzde 30 oranında indirim konusu edilirken, şarj edilebilir hibrit otomobiller ise yüzde 15 oranında indirim tabi olmaktadır. Ayrıca, elektrikli otomobiller MTV'den muaf tutulmaktadır.

-Çek Cumhuriyeti'nde tam elektrikli otomobiller, yakıt hücreli elektrikli otomobiller ile kilometre başına 50 gramdan daha az karbondioksit salınımına sahip diğer elektrikli otomobiller tescil harcından muaf tutulmaktadır. Ayrıca bu otomobiller plaka ücreti ve taşıt pulundan da muaf tutulmaktadır.

-Danimarka'da tam elektrikli otomobillere tescil vergisinde yüzde 20 oranında indirim sağlanmaktadır. Bu indirimin 2021 yılında yüzde 65, 2022 yılında yüzde 90, 2023 yılında yüzde 100 olarak yapılması planlanmıştır. Bununla birlikte hem tam elektrikli otomobiller hem de şarj edilebilir hibrit otomobiller için hesaplanan tescil vergisinde 2020 yılı için 40.000 Danimarka Kronu kadar indirim uygulanmaktadır. Ancak tescil vergisi bu indirim uygulandıktan sonra negatif olamaz. Yakıt hücreli elektrikli otomobiller 2021 yılının sonuna kadar tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Bir mülkiyet vergisi olan yeşil vergi (green tax) benzin ve dizel yakıtlı otomobiller için geçerli olan yöntem ile hesaplanmaktadır. Buna göre tam elektrikli otomobiller için kilometre başına kullandığı fosil yakıt yerine kilometre başına ne kadar watt/saat elektrik harcadığına bağlı olarak hesaplanmaktadır. Şarj edilebilir elektrikli otomobiller için benzin ve dizel yakıtlı otomobiller için yapılan hesaba kilometre başına ne kadar watt/saat elektrik harcadığı bilgisi de dâhil edilir. Yakıt hücreli elektrikli otomobiller ise 2021 yılından sonra yeşil vergiye tabi olacaklardır.

-Finlandiya'da otomobilin satış fiyatı ve karbondioksit salınımı temelinde alınan tescil vergisi tam elektrikli otomobillerden indirimli oran olan yüzde 5 üzerinden alınır. Bir mülkiyet vergisi olan ve karbondioksit salınımı üzerinden alınan temel vergi (basic tax) elektrikli otomobiller için en düşük oran olan yüzde 5 uygulanır.

-Fransa'da kilometre başına 120 gramdan daha az karbondioksit salınımına sahip otomobiller için tescil vergisinde istisna uygulanmaktadır. İstisna oranı bölgelere göre değişmekle beraber elektrikli otomobillere bu kapsamda teşvik uygulanmaktadır. Verginin karbondioksit salınımı ve kullanılan yakıtı göre neden oluşan hava kirliliği temelinde iki konusu vardır. İlk konu kapsamında kilometre başına 20 gram ve altında karbondioksit salınımına sahip elektrikli otomobiller muaf tutulmaktadır. İkinci konu kapsamında ise 2015 yılından itibaren satın alınmış elektrikli otomobiller için yıllık 20 Avro ödenmektedir. Fransa'da elektrikli otomobillere yönelik mülkiyet kapsamında bir vergisel teşvik düzenlemesi yoktur.

-Güney Kıbrıs'ta kilometre başına 120 gramdan daha düşük karbondioksit salınımına sahip otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Yine,

kilometre başına 120 gramdan daha düşük karbondioksit salınımına sahip otomobillere MTV kapsamında minimum oran uygulanmaktadır.

-Hırvatistan'da elektrikli otomobiller ÖTV ve mülkiyet kapsamında alınan özel çevre vergisinden (special environmental tax) muaf tutulmaktadır.

-Hollanda'da tam elektrikli otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Yakıt hücreli elektrikli otomobiller ise tescil vergisi kapsamında sabit olarak alınan 366 Avro ödemeye tabi olmasalar da kilometre başına sebep oldukları karbondioksit salınımına bağlı olarak vergilendirilirler. Tam elektrikli otomobiller MTV'den muaf tutulmaktadır. Yakıt hücreli elektrikli otomobillere ise MTV'de yüzde 50 oranında indirim uygulanmaktadır.

-İspanya'da araçların tescilinde alınan özel vergi (special tax) karbondioksit salınımına bağlı olarak alınmaktadır. Bölgesel yönetimlere göre uygulaması değişse de km. başına 120 grama kadar karbondioksit salınımına sahip araçlar bu vergiden muaf tutulur. Madrid, Barselona, Zaragoza ve Valensiya gibi şehirlerde tam elektrikli otomobiller için MTV'de yüzde 75 oranında indirim uygulanmaktadır.

-İsveç'te elektrikli otomobillerin satın alınması kapsamında herhangi bir teşvik düzenlemesi yoktur. Ancak, tam elektrikli otomobiller ilk kayıt tarihinden itibaren 5 yıl boyunca MTV'den muaf tutulurlar. Bu da yıllık olarak ortalama 1179 İsveç Kronuna karşılık gelmektedir.

-İrlanda'da tescil vergisinde 2020 yılının sonuna kadar tam elektrikli otomobiller için 5000 Avro'ya kadar, kilometre başına 66 gramdan daha düşük karbondioksit salınımına sahip şarj edilebilir hibrit otomobiller için 2500 Avro'ya kadar, kilometre başına 81 gramdan daha düşük karbondioksit salınımına sahip hibrit elektrikli otomobiller için ise 1500 Avro'ya kadar indirim yapılmaktadır. MTV kapsamında tam elektrikli otomobillerden yıllık en düşük miktar olan 120 Avro, kilometre başına 66 gramdan daha düşük karbondioksit salınımına sahip şarj edilebilir hibrit otomobillerden 170 Avro alınmaktadır.

-İtalya'da satın alma kapsamında elektrikli otomobillere yönelik bir vergisel teşvik düzenleme yoktur. Ancak elektrikli otomobiller tescil edildikleri tarihten itibaren beş yıl boyunca mülkiyet vergisinden muaf tutulmaktadır. Beş yıldan sonra ise yüzde 75 oranında indirim uygulanmaktadır.

-Letonya'da elektrikli otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. MTV kapsamında ise sadece tam elektrikli otomobiller muaf tutulmaktadır.

-Litvanya'da elektrikli otomobiller ve karbondioksit salınımı kilometre başına 130 gramı geçmeyen otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Litvanya'da araçlara yönelik mülkiyet vergisi kapsamında bir vergi olmadığı için bu kapsamda elektrikli otomobiller için herhangi bir düzenleme yoktur.

-Lüksemburg'da satın alma kapsamında elektrikli otomobillere yönelik bir vergisel teşvik düzenlemesi yoktur. MTV kapsamında tam elektrikli otomobiller ile yakıt hücreli elektrikli otomobillerden minimum miktar olarak 30 Avro alınmaktadır.

-Macaristan'da tam elektrikli otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Ayrıca, tam elektrikli otomobiller ile şarj edilebilir hibrit otomobiller MTV'den de muaf tutulmaktadır.

-Malta'da karbondioksit salınımı ile aracın uzunluğu ve aracın değeri üzerinden hesaplanan tescil vergisi elektrikli otomobillerden alınmamaktadır. İçten yanmalı motora sahip otomobillerden yaş ve emisyon gibi faktörlere bağlı olarak daha yüksek düzeyde alınan MTV, elektrikli otomobiller için 10 Avro olarak alınmaktadır.

-Norveç'te uzun yıllar boyu istikrarlı bir elektrikli araç piyasası oluşturulmaya çalışılmakta ve bu kapsamda elektrikli otomobillerin teşviki 1990 yılına kadar dayanmaktadır. Günümüzde AB içinde elektrikli otomobillere sağlanan vergi teşvikleri en geniş şekliyle Norveç'te uygulanmaktadır (Siskos vd., 2018, s. 49). Tam elektrikli otomobiller tescil vergisi ile KDV'den muaf tutulmaktadır. Vergi teşvikleri nedeniyle tam elektrikli otomobiller şarj edilebilir hibrit otomobillerden daha düşük alım fiyatına sahiptir. Ancak Norveç'te şarj edilebilir hibrit otomobiller daha uzun menzile sahip oldukları için daha çok tercih edilmektedir. Bu nedenle şarj edilebilir hibrit otomobiller için tescil vergisinde yeni teşvikler uygulanmaktadır. MTV kapsamında ise tam elektrikli otomobiller ile şarj edilebilir hibrit otomobiller için en düşük miktar olan 455 Norveç Kronu alınmaktadır.

-Polonya'da tam elektrikli otomobiller ile motor hacmi 2000 cc ve altında olan şarj edilebilir hibrit otomobiller ÖTV'den muaf tutulmaktadır. Motor hacmi 2000 cc ve altında olan hibrit elektrikli otomobiller ise muadili olan içten yanmalı motora sahip geleneksel otomobillere göre daha düşük vergi oranına tabidir. Polonya'da mülkiyet kapsamında elektrikli otomobillere yönelik bir vergisel teşvik düzenlemesi yoktur.

-Portekiz'de araç satın alınırken ödenen ve ağırlığı 3,5 tona kadar olan araçlara uygulanan araç vergisinde (imposto sobre veículos) elektrikli otomobillere karbondioksit salınımına bağlı olarak muafiyet veya indirim uygulanmaktadır. Ağırlığı 2,5 tona kadar olan ve motor hacmi ile beraber karbondioksit salınımı göz önünde bulundurularak elektrikli otomobillere MTV kapsamında muafiyet veya belli oranlar itibarıyla indirim uygulanmaktadır.

-Romanya'da elektrikli otomobillerin satın alınması kapsamında herhangi bir teşvik düzenlemesi yoktur. Yıllık olarak alınan ve mülkiyet kapsamında alınan araç vergisinden (vehicle tax) tam elektrikli otomobiller muaf tutulmaktadır. Hibrit elektrikli otomobiller için ise yerel meclisin düzenlemesine bağlı olarak en az yüzde 50 oranında araç vergisinde indirim yapılmaktadır (PWC, 2019, s. 334).

-Slovakya'da tam elektrikli otomobillerden en düşük kayıt harcı olan 33 Avro alınmaktadır. Tam elektrikli otomobiller MTV'ye tabi değildir. Hibrit otomobiller için ise yüzde 50 oranında indirim uygulanmaktadır.

-Slovenya’da tam elektrikli otomobiller en düşük MTV oranına (yüzde 0,5) tabidir. Ayrıca tam elektrikli otomobiller karayollarının kullanımı için ödenen harçtan muaf tutulmaktadır.

-Yunanistan’da tam elektrikli otomobiller tescil vergisinden muaf tutulmaktadır. Hibrit elektrikli otomobiller ile yakıt hücreli hibrit otomobiller için tescil vergisinde yüzde 50 oranında indirim sağlanmaktadır. Tam elektrikli otomobiller MTV’den de muaf tutulmaktadır. Hibrit otomobillerin vergilendirilmesi ilk tescil tarihine ve motor hacmine göre değişiklik göstermektedir. 31 Ekim 2010 tarihinden önce tescil edilen otomobiller motor hacmi 1,549 cc’ye kadar ise MTV’den muaf tutulmaktadır. Motor hacmi 1,550 cc’den yüksek ise karbondioksit salınımı ve karşılığında belirlenen katsayıya göre hesaplanan tutarın yüzde 60’ı kadar MTV alınmaktadır. 31 Ekim 2010 tarihinden sonra tescil edilen hibrit otomobiller için ise motor hacmine bakılmaksızın kilometre başına neden olduğu karbondioksit salınımı ile karşılığında belirlenmiş bir katsayı ile çarpımı kadar vergi alınmaktadır. Ayrıca, yapılan düzenleme ile 2012 yılından itibaren 10 yaşından büyük olmayan ve motor kapasitesi 1,929 cc’den yüksek olan binek otomobillerden yıllık vergi olan lüks yaşam vergisi (luxury living tax) alınmaktadır. Elektrikli otomobiller lüks yaşam vergisinden muaf tutulmaktadır.

Ülke uygulamaları göz önüne alındığında Estonya dışında AB’ye üye 26 ülkenin tamamında elektrikli otomobillerle ilgili gerçek kişilere yönelik vergi teşvikleri uygulandığı görülmektedir. Özellikle tam elektrikli otomobillere yönelik daha yüksek vergisel teşvik düzenlemeleri olduğu dikkat çekmektedir. Her ne kadar AB dünyada Çin’den sonra en fazla elektrik otomobil stokuna sahip olsa da, uygulanan çeşitli teşviklerin sonucunda elektrikli otomobillerde pazar penetrasyonun hâlâ düşük olduğu ifade edilebilir (IEA, 2020b, s. 44; Rahmani ve Loureiro, 2018, s. 14). Avrupa Otomobil Üreticileri Birliği’nin raporuna göre 2018 yılı itibarıyla AB genelinde kullanılan otomobillerin yaklaşık yüzde 96’sı benzin ve dizel yakıtlı, yüzde 3’ü LPG ve doğal gazlı olup sadece yüzde 1’i elektrikli otomobillerden oluşmaktadır. Elektrikli otomobiller içinde en büyük pay ise hibrit elektrikli otomobillere aittir (ACEA, 2019, s. 13).

Türkiye’de Elektrikli Otomobillere Yönelik Vergi Teşvikleri

Türkiye’de kullanılan otomobillerin dağılımına bakıldığında elektrikli otomobillerin toplam içindeki payı oldukça düşüktür. 2020 yılının ilk dokuz ayı itibarıyla benzinli ve dizel yakıtlı otomobillerin payı yüzde 62,6, LPG yakıtlı otomobillerin payı yüzde 37, elektrikli otomobillerin payı ise yüzde 0,2’dir (TÜİK, 2020). Elektrikli otomobiller içinde en büyük pay hibrit elektrikli otomobillere aittir (ODD, 2020, s. 5). Elektrikli otomobillere yönelik vergisel düzenlemelerin, otomobil alımı ile ilgili KDV ve ÖTV,

mülkiyet ile ilgili ise MTV'de olduğu görülmektedir. Bu çerçevede ilgili düzenlemelere aşağıda ayrıntılı şekilde yer verilmektedir³.

3065 sayılı KDV Kanununun (KDVK) 28. maddesinde yer alan oran belirleme yetkisine dayanılarak çıkarılan 2007/13033 sayılı Bakanlar Kurulu Kararına (BKK) göre KDV oranları; BKK eki I sayılı listede yer alan teslim ve hizmetler için yüzde 1, II sayılı listede yer alan teslim ve hizmetler için yüzde 8, bu listelerde yer almayan vergiye tabi işlemler için yüzde 18 olarak belirlenmiştir. Elektrikli araçlar 2007/13033 sayılı BKK eki listelerde yer almadığından bu araçların teslimi genel oran olan yüzde 18'e tabi olmaktadır (Antalya Vergi Dairesi Başkanlığı, Özelge, 2017). Dolayısıyla KDVK'da elektrikli otomobillere yönelik vergi teşvik düzenlemesi bulunmamaktadır.

4760 sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanununun (ÖTVK) ekli II nolu listede 2011 yılına kadar elektrikli otomobillere ilişkin olarak herhangi bir düzenleme yer almadığı için bu araçlardan ÖTV alınmamıştır. Ancak daha sonra tam elektrikli ve hibrit otomobillere yönelik ÖTV oranına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere ilişkin süreç aşağıda yer almaktadır (GİB, 2020a):

-Elektrikli otomobillerden özel tüketim vergisi alınmasına ilişkin olarak ilk düzenleme 25.02.2011 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 2011/1435 sayılı BKK ile ÖTVK ekli II nolu listede yapılan ekleme ile olmuştur. Bu düzenleme ile sadece elektrikli motoru olanlar için motor gücü 85 kW'ı geçmeyenler yüzde 3, motor gücü 85 kW'ı geçen ancak 120 kW'ı geçmeyenler yüzde 7 ve motor gücü 120 kW'ı geçenler için ise yüzde 15 oranında ÖTV alınacağı belirtilmiştir.

- 07.09.2016 tarihinde 29824 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 6745 Sayılı Yatırımların Proje Bazında Desteklenmesi ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 4760 sayılı ÖTVK'da yapılan değişiklik ile hibrit otomobillere ilişkin olarak ÖTVK'ya ekli II nolu listede düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme ile elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 50 kW'ı geçip motor silindir hacmi 1800 cm³ ü geçmeyenler için yüzde 90, diğerleri yüzde 90, elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 100 kW'ı geçip motor silindir hacmi 2500 cm³ü geçmeyenler yüzde 145, diğerleri yüzde 145 oranında ÖTV alınmasına karar verilmiştir.

-05.10.2016 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 2016/9256 sayılı BKK ile elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 50 kW'ı geçip motor silindir hacmi 1800 cm³ü geçmeyenler için yüzde 90 olan oran yüzde 45'e, elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 100 kW'ı geçip motor silindir hacmi 2500 cm³ü geçmeyenler yüzde 145 olan oran ise yüzde 90'a düşürülmüştür.

³İlgili bölümde bahsedildiği üzere, elektrikli otomobiller dört temel sınıflandırmaya ayrılmıştır. Ancak vergi mevzuatımızda elektrikli otomobiller bu sınıflandırmaya göre ayrıma tabi tutulmamıştır. Vergi mevzuatında elektrikli araçlar, sadece elektrikli motoru olanlar ve içten yanmalı motoru da olanlar dışında elektrik motoru da olanlar şeklinde ayrıma tabi tutulmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada sadece elektrik motoru olan otomobiller tam elektrikli otomobil, elektrik motoru da olan içten yanmalı motora sahip otomobiller ise hibrit otomobil olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, hibrit elektrikli otomobiller ile şarj edilebilir hibrit otomobillerin vergilendirilmesi tarafımızdan oluşturulan Tablo 1'de hibrit otomobiller başlığı altında ele alınmaktadır.

-25.11.2016 ve 29899 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2016/9542 sayılı BKK ile hibrit otomobillerin ÖTV oranının belirlenmesinde aracın vergisiz fiyatı da bir kriter olarak belirlenmiştir. Bu karara göre, elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 50 kW’ı geçip motor silindir hacmi 1800 cm³’ü geçmeyenler yüzde 60, ÖTV matrahı 50.000 TL’yi aşmayanlar için yüzde 45, 80.000 TL’yi aşmayanlar için ise yüzde 50 oranının uygulanacağı belirtilmiştir. Elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 100 kW’ı geçip motor silindir hacmi 2500 cm³ ‘ü geçmeyenler yüzde 110, elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 100 kW’ı geçip motor silindir hacmi 2000 cm³ ile 2500 cm³ arasında olanlardan ÖTV matrahı 100.000 TL’yi aşmayanlar için yüzde 100 olarak belirlenmiştir.

-31 Ekim 2018 tarih ve 30581 sayılı mükerrer Resmi Gazete’de yayımlanan Cumhurbaşkanlığı Kararı (Karar no: 287) ile hibrit otomobillerin ÖTV oranında indirim yapılmıştır. Bu karara göre, elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 50 kW’ı geçip motor silindir hacmi 1800 cm³’ü geçmeyenler için ÖTV matrahı 85.000 TL’yi aşmayanlar yüzde 30, ÖTV matrahı 85.000 TL’yi aşp 135.000 TL’yi aşmayanlar yüzde 35, diğerleri yüzde 60 olarak belirlenmiştir.

-01.07.2020 tarihinde itibaren ise elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 50 kW’ı geçip motor silindir hacmi 1800 cm³’ü geçmeyenler için ÖTV matrahı 85.000 TL’yi aşmayanlar yüzde 45, ÖTV matrahı 85.000 TL’yi aşp 135.000 TL’yi aşmayanlar yüzde 50, diğerleri yüzde 60 olarak belirlenmiştir (GİB. 2020a). Böylece hibrit otomobillerde ÖTV oranı yükseltilmiştir. Ancak elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 100 kW’ı geçip motor silindir hacmi 2500 cm³’ü geçmeyenlerde oran aynı kalmıştır.

Bu kapsamda yukarıda açıklanan oranlar çerçevesinde, tam elektrikli otomobillere uygulanan ÖTV 2011 yılından beri değişikliğe uğramazken, hibrit elektrikli otomobillerde ise 2016 yılında yapılan düzenlemeden sonra ÖTV oranı birçok kez değiştirilmiştir. Tam elektrikli otomobiller için geçerli oranlar 30.08.2020’de 31229 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2913 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile belirlenmiştir. Bu oranlar Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1 göz önüne alındığında, tam elektrikli otomobillerin, hibrit elektrikli ve içten yanmalı motora sahip otomobillere göre daha düşük ÖTV oranı uygulanarak teşvik uygulandığı tespiti yapılabilir. Hibrit otomobillerin içten yanmalı motora sahip otomobillere göre ÖTV oranı açısından farklı bir vergilendirmeye tabi tutulmadığı açıkça görülmektedir. Ancak ÖTV oranının belirlenmesinde kullanılan otomobilin vergisiz fiyatı (ÖTV matrahı) açısından içten yanmalı motora sahip otomobillere göre daha yüksek düzeyde belirlenerek bir teşvik sağlandığı ifade edilebilir. Bu anlamda ÖTV oranı açısından sadece tam elektrikli otomobillere teşvik uygulanmaktadır.

Tablo 1. Otomobillere Uygulanan ÖTV Oranları

Tam Elektrikli Otomobiller	Hibrit Otomobiller	İçten Yanmalı Motora Sahip Otomobiller
- Motor gücü 85 kW'ı geçmeyenler %3 - Motor gücü 85 kW'ı geçen fakat 120 kW'ı geçmeyenler %7 - Motor gücü 120 kW'ı geçenler %15	-- Elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 50 kW'ı geçip motor silindir hacmi 1800 cm³'ü geçmeyenler; -Özel tüketim vergisi matrahı 85.000 TL'yi aşmayanlar %45 -Özel tüketim vergisi matrahı 85.000 TL'yi aşp, 135.000 TL'yi aşmayanlar %50 -Diğerleri %80 -- Elektrik motoru da olanlardan elektrik motor gücü 100 kW'ı geçip motor silindir hacmi 2500 cm³'ü geçmeyenler -Özel tüketim vergisi matrahı 170.000 TL'yi aşmayanlar %100 -Diğerleri %110	-- Motor silindir hacmi 1600 cm³'ü geçmeyenler -Özel tüketim vergisi matrahı 70.000 TL'yi aşmayanlar %45 -Özel tüketim vergisi matrahı 70.000 TL'yi aşp, 120.000 TL'yi aşmayanlar %50 -Diğerleri %80 -- Motor silindir hacmi 1600 cm³'ü geçen fakat 2000 cm³'ü geçmeyenler -Özel tüketim vergisi matrahı 170.000 TL'yi aşmayanlar %100 -Diğerleri %110 -- Motor silindir hacmi 2000 cm³'ü geçenler -Diğerleri %160

Kaynak: (GİB, 2020b)

197 sayılı Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu'nda (MTVK) elektrikli otomobillere yönelik ilk düzenleme 27/3/2018 30373 sayılı (2. Mükerrer) Resmi Gazete'de yayımlanan 7103 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile yapılmıştır. Bu düzenleme ile MTVK 5/2. maddesinde; I sayılı tarifenin “1- Otomobil, kaptıkaçtı, arazi taşıtları ve benzerleri” başlıklı bölümünde yer alan ve sadece elektrik motoru olan taşıtlardan, I sayılı tarifede yer alan içten yanmalı motora sahip otomobillerin taşıt değerlerine ve yaşına isabet eden vergi tutarlarının yüzde 25'i oranında vergi alınacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla düzenleme öncesi tam elektrikli otomobillerden MTV alınmıyorken, bu düzenleme ile tam elektrikli otomobillere yönelik önemli bir vergi teşviki kısmen kaldırılmış olmaktadır. Ancak içten yanmalı motora sahip otomobillerden alınan MTV'ye göre çok daha düşük oranda alındığı için tam elektrikli otomobillere vergi teşviki uygulanmaktadır. Bu düzenlemeden sonra MTV kapsamında bir değişiklik yapılmamıştır.

Sonuç

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren ulaştırma sektöründe fosil yakıt kullanımının azaltılması amacıyla elektrikli otomobiller içten yanmalı motora sahip otomobillere göre önemli bir alternatif çözüm olarak görülmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda birçok ülkede elektrikli otomobillerin hem üretimi hem de satışına yönelik çeşitli teşvikler sağlanmaktadır. Tüketici tarafında elektrikli otomobillerin satışına yönelik sağlanan vergi teşvikleri önemli ve güçlü bir mekanizma olarak ön plana çıkmaktadır.

AB’de ulaştırma sektöründe fosil yakıt kullanımının ve buna bağlı olarak özellikle karbondioksit olmak üzere sera gazı salınımının azaltılması çerçevesinde elektrikli otomobillere yönelik birtakım vergisel teşvikler sağlanmaktadır. AB’ye üye ülkelerin uygulamaları göz önüne alındığında elektrikli otomobillere yönelik vergisel teşviklerin genellikle satın alma ve/veya mülkiyet kapsamında uygulandığı görülmektedir. Bu teşvikler ise daha çok tam elektrikli otomobiller üzerine yoğunlaşmaktadır. Türkiye’de ise tam elektrikli ve hibrit otomobillere yönelik vergi mevzuatında ÖTV ve MTV olmak üzere iki vergide düzenleme olduğu görülmektedir. ÖTV’de tam elektrikli otomobillere yönelik oran konusunda bir vergi teşviki olduğu, hibrit elektrikli otomobillere yönelik ise sadece ÖTV oranının belirlenmesinde bir unsur olarak kullanılan otomobilin vergisiz fiyatının içten yanmalı motora sahip otomobillere göre daha yüksek düzeyde belirlenerek bir teşvik düzenlemesinin yapıldığı görülmektedir. Ancak bu teşvik tam elektrikli otomobillere verilen teşvike göre çok sınırlı bir düzenlemedir. MTV kapsamında ise 2018 yılına kadar tam elektrikli otomobillerden vergi alınmamıştır. 2018 yılında yapılan düzenleme ile tam elektrikli otomobillerden alınan vergi miktarı içten yanmalı motora sahip otomobiller için belirlenen MTV’nin yüzde 25’i olarak belirlenmiştir. Hibrit elektrikli otomobillerden ise içten yanmalı motora sahip otomobiller ile aynı miktarda MTV alınmaktadır.

Otomobillerin dağılımına bakıldığında elektrikli otomobillerin toplam içindeki payının hem AB’de hem Türkiye’de düşük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ancak ortak bir nokta olarak elektrikli otomobiller içinde hibrit elektrikli otomobillerin yüksek bir paya sahip olması ve buna karşın tam elektrikli otomobillere yönelik vergi teşviklerinin daha yüksek olması dikkat çekicidir. Oysa hibrit elektrikli otomobiller içten yanmalı motorlu otomobillere göre daha düşük emisyon düzeyi ve yakıt sarfiyatına sahiptir. Ayrıca, uzun menzile sahip olmaları ve şarj edilme ihtiyacı olmaması gibi teknik avantajlarının yanı sıra şarj istasyonu ve elektrik dağıtım ağı gibi gerekli altyapı inşaatının zaman ve maliyet boyutunun olması hibrit elektrikli otomobilleri ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede hibrit elektrikli otomobiller içten yanmalı motora sahip otomobillerden elektrikli otomobillere bir geçiş aşaması olarak değerlendirilmeli ve hibrit elektrikli otomobillere yönelik vergi teşviklerinin artırılarak içten yanmalı motorlu otomobillere göre daha düşük oranda ÖTV ve MTV alınması önerilmektedir. Daha geniş bir perspektiften ele alındığında ise AB’de olduğu gibi çevreci özellikleri ön plana çıkaran ve karbondioksit salınımını göz önünde bulunduran yeni bir vergi yapısına geçilmesi varılan sonuçlardan biridir.

Kaynaklar

ACEA (European Automobile Manufacturers Association). (2019). Vehicles in use. https://www.acea.be/uploads/publications/ACEA_Report_Vehicles_in_use-Europe_2019.pdf, 1-21, Erişim Tarihi: 19.09.2020.

- ACEA (European Automobile Manufacturers Association). (2020a). ACEA tax guide. https://acea.be/uploads/news_documents/ACEA_Tax_Guide_2020.pdf, 1-313, Erişim Tarihi:12.08.2020.
- ACEA (European Automobile Manufacturers Association). (2020b). Electric vehicles: Tax benefits & purchase incentives. https://www.acea.be/uploads/publications/Electric_vehicles-Tax_benefits_purchase_incentives_European_Union_2020.pdf, 1-6, Erişim Tarihi:10.08.2020.
- Antalya Vergi Dairesi Başkanlığı, Özelge, Sayı: 76464994-130[KDV.2014.198]-109263.
- Ayeridis, G. (2015). Electric cars: history and perspectives. <http://www.electraproject.eu/attachments/article/375/Electric%20cars%20-%20history%20and%20perspectives.pdf>, 1-4, Erişim Tarihi: 12.05.2020.
- Barde, J.-P., Braathen N.A. (2005), *Environmentally related levies*. In Sijbren Cnossen (Ed.), *Theory and practise of excise taxation* (120-154). New York: Oxford University Press.
- Bhattacharya, S.C. (2011), *Energy economics*. London: Springer.
- Birat, J.-P. and Hoffman, O. (2013). Steel and the green cars initiative in Europe. *Revue de Metallurgie*, 110(6), 415-427.
- BMW. (2020). <https://www.bmw.com.tr/tr/topics/fascination-bmw/bmw-i-ve-e-mobilite/elektrikli-otomobil-turleri.htm> Erişim Tarihi:10.05.2020.
- Branger, F. and Quirion, P. (2014). Climate policy and the ‘carbon haven’ effect. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 5(1), 53-71.
- Carley, D. (2014). The beginners guide to electric vehicles (ev). *Emotive*, https://pluginbc.ca/wp/wp-content/uploads/2017/02/EVBeginnersGuide_V7.pdf, 1-14, Erişim Tarihi: 11.05.2020.
- Cavallaro, F., Danielis, R., Nocera, S., Rotaris, L. (2018). Should BEVs be subsidized or taxed? A European perspective based on the economic value of CO2 emissions. *Transportation Research Part D*, 64, 70-89.
- ÇSB (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı). (2020). Paris anlaşması. <https://iklim.csb.gov.tr/paris-anlasmasi-i-98587> Erişim Tarihi: 12.08.2020.

- Dünya Enerji Konseyi. (2018). Elektrikli araçlar. <https://www.dunyaenerji.org.tr/wp-content/uploads/2018/09/YET3-1.pdf>, 1-9, Erişim Tarihi: 10.05.2020.
- EAFO (European Alternative Fuels Observatory). (2020). Countries overview of AF passenger cars. <https://www.eafo.eu/countries/european-union/23640/summary> Erişim Tarihi: 14.09.2020.
- EEA (European Environment Agency). (2016). Electric vehicles in Europe. EEA Report, No. 20, Copenhagen: Publications Office of the European Union 1-74.
- Gass, V., Schmidt, J., Schmid, E. (2014). Analysis of alternative policy instruments to promote electric vehicles in Austria. *Renewable Energy*, 61, 96-101.
- Gennaro, M.D., Paffumi, E., Martini, G. (2016). Big data for supporting low-carbon road transport policies in Europe: Applications, challenges and opportunities. *Big Data Research*, 6, 11-25.
- GİB. (2020a). <https://www.gib.gov.tr>, Erişim Tarihi: 18.11.2020.
- GİB. (2020b). (II) sayılı liste. https://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuatek/otv_oranlari_tum/30082020_II_sayili_liste.pdf Erişim Tarihi: 19.11.2020.
- Greencarcongress. (2020). <https://www.greencarcongress.com/2020/05/20200504-tax.html> Erişim Tarihi: 17.09.2020.
- Gong, B., Wang, J., Cheng, J. (2020). Market demand for electric vehicles under technology improvements and tax relief. *Emerging Markets Finance & Trade*, 56, 1715-1729.
- Hoeller, P., Wallin, M. (1991). Energy prices, taxes and emissions. *OECD Economics and Statistics Department Working Papers*, 106, 1-34.
- IEA (International Energy Agency). (2020a), Tracking transport 2020, <https://www.iea.org/reports/tracking-transport-2020> Erişim Tarihi: 10.06.2020.
- IEA (International Energy Agency). (2020b). *Global EV Outlook*. France: IEA Publications.
- Kara, S., Li, W., Sadjiva, N. (2017). Life cycle cost analysis of electrical vehicles in Australia. *Procedia CIRP* 61, 767-772.

- Kok, R. (2015). Six years of CO₂-based tax incentives for new passenger cars in the Netherlands: Impacts on purchasing behavior trends and CO₂ effectiveness. *Transportation Research Part A*, 77, 137-153.
- Krutilla, K., Graham, J.D. (2012). Are green vehicles worth the extra cost? the case of diesel-electric hybrid technology for urban delivery vehicles. *Journal of Policy Analysis and Management*, 31(3), 501–532.
- LEMO (Learning E-Mobility). (2020). History of electric cars. <https://www.lemo-project.eu/wp-content/uploads/2015/01/History-of-electric-cars.pdf>, 1-11, Erişim Tarihi: 11.05.2020.
- Li, J., Jiao, J., Tang, Y. (2019). An evolutionary analysis on the effect of government policies on electric vehicle diffusion in complex network. *Energy Policy*, 129, 1-12.
- Miller, M.D. (2018). Rethinking electric vehicle incentives. *Colorado Natural Resources, Energy & Environmental Law Review*, 29 (2), 373-414.
- ODD (Otomobil Distribütörleri Derneği). (2020). Basın bülteni. <http://www.odd.org.tr/folders/2837/categorialdocs/2797/ODD%20Bas%C4%B1n%20Bulteni%203%20Kas%C4%B1m%202020.pdf>, 1-20, Erişim Tarihi: 5 Kasım 2020.
- Pasdar, A.A., Mansouri, M. (2020). A better policy for electric and low-emission cars using systems thinking. 2020 IEEE Conference on Technologies for Sustainability, 23-25 April, USA. <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9150520>, 1-6, Erişim Tarihi: 10.05.2020.
- Putnieks, U. (2012). 7. *International scientific conference*. Latvia University, May 25, Jelgava, https://llufb.llu.lv/conference/Students_their_Way_Science/7th_Conf_Students_their_Way_Science_2012.pdf 1-120, Erişim Tarihi: 11.05.2020.
- PWC (Price Waterhouse Coopers). (2019). 2019 Global automotive tax guide. <https://www.pwc.de/de/automobilindustrie/2019-global-automotive-tax-guide.pdf>, 1-465, Erişim Tarihi: 20.06.2020.
- Rahmani, D., Loureiro, M.L. (2018). Why is the market for hybrid electric vehicles (HEVs) moving slowly?. *PLOS ONE*, 13 (3), 1-14.

- Runkel, M., Mahler, A., Beerman, A.-C., Hittmeyer, A. (2018). A comparison of CO₂-based car taxation in EU-28, Norway and Switzerland. *Forum Ökologisch-Soziale Marktwirtschaft Report*, 1-29.
- Samos, Z., Mellios, G., Tsakilidis, N. (2019). The impact of vehicle taxations system on vehicle emissions. *Eionet Report*, ETC/ATNI 2019/12, 1-59.
- Sanchez-Braza, A., Cansino, J.M., Lerma, E. (2014). Main drivers for local tax incentives to promote electric vehicles: The Spanish case. *Transport Policy*, 36, 1-9.
- Santos, G., Davies, H. (2020). Incentives for quick penetration of electric vehicles in five European countries: Perceptions from experts and stakeholders. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 137, 326-342.
- Shafei, E., Davidsdottir, B., Fazeli, R., Leaver, J., Stefansson, H., Asgeirsson, E.I. (2018). Macroeconomic effects of fiscal incentives to promote electric vehicles in Iceland: Implications for government and consumer costs. *Energy Policy*, 114, 431-443.
- Siskos, P., Zazias, G., Petropoulos, A., Evangelepoulou, S., Capros, P. (2018). Implications of delaying transport decarbonisation in the EU: A systems analysis using the PRIMES model. *Energy Policy*, 121, 48-60.
- Turkesin, L., Mairesse, O., Macharis, C., Mierlo, J.V. (2013). Encouraging environmentally friendlier cars via fiscal measures: General methodology and application to Belgium. *Energies*, 6, 471-491.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). (2020). Motorlu kara taşıtları, Eylül 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Eylul-2020-33657> Erişim tarihi: 27 Ekim 2020.
- Tseng, H-K., Wu, J.S., Liu, X. (2013). Affordability of electric vehicles for a sustainable transport system: An economic and environmental analysis. *Energy Policy*, 61, 441-447.
- Vliet, O., Brouwer, A., S., Kuramochi, T., Broek, M., Faaij, A. (2010). Energy use, cost and CO₂ emissions of electric cars. *Journal of Power Sources*, 196, 2298-2310.
- Yan, S. (2018). The economic and environmental impacts of tax incentives for battery electric vehicles in Europe. *Energy Policy*, 123, 53-63.
- Xiao, X., Chen, Z-R., Nie, P-Y. (2020). Analysis of two subsidies for EVs: Based on expanded theoretical discrete-choice model. *Energy*, 208, 1-8.

HİTİTÇE YENİ BAYRAM METİNLERİ (Bo 3701, Bo 3968)

Rukiye AKDOĞAN¹

ÖZ

Makalede, Hititlerin başkenti Hattuşa'dan ele geçen Bo 3701 ve Bo 3968 numaralı Hititçe iki yeni bayram tableti ele alınmıştır. Hititlerin kutlamak zorunda oldukları bayramların sayısı 170'i bulmaktadır. Bayram törenlerine kral, kraliçe ve üst düzeyden görevliler katılmaktaydı. Törenlerde kral, tanrılara şarap, bira, et vs. sunarak ziyafet ve eğlenceler düzenler ve böylece onların memnuniyetini kazanmaya çalışırdı. Bo 3701 nolu tablet parçası tam korunamamış olduğundan hangi bayrama ait olduğu belli değildir. Tablet parçasında, kutlamalara ait ^{MUNUS}dammarā- (bir kadın- kült görevlisi), ^DU.GUR, ^{GIS}nathi- (yatak, döşek), ^Ehilammar (kapı, kapı yapısı, portal, pazar yeri) gibi kelimeler yer almaktadır. Bo 3968 nolu tablet parçası da aynı şekilde, tam korunamamış olduğundan hangi bayrama ait olduğu belli değildir. Tablet parçasında, ^{MUNUS}tu-hu-ru-ša-aš, ^{MUNUS}hazkara- (kadın müzisyen), ^Dtarkuwai- (dans etmek, dönmek), ^DNISABA, ^{MUNUS}zi-en-du-hi-ya-aš" gibi kelimelerle bayram kutlamalarına değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bayram, Hitit, ^{GIS}nathi-, ^{MUNUS}tu-hu-ru-ša-aš, ^{MUNUS}hazkara-

NEW HITTITE FESTIVAL TEXTS (Bo 3701, Bo 3968)

ABSTRACT

The article deals with two new Hittite cuneiform tablets, Bo 3701 and Bo 3968, unearthed in Hattuša, the capital of the Hittites. The number of festivals that Hittites had to celebrate is almost 170. The Great King, the queen and the senior officials participated in the festival ceremonies. In these ceremonies, the Great king offered wine, beer, meat, etc. to the gods and organizes banquets and entertainments, and thus he tries to win their satisfaction. Since the fragmentary text, Bo 3701, has not been fully preserved, it is not clear which festival this text related to. In this context, a number of words, such as ^{MUNUS}dammarā- (a female-cult functionary), ^DU.GUR, ^{GIS}nathi- (bed, mattress), ^Ehilammar (door, door structure, portal, market place) etc. about the festival activities are mentioned. Since the cuneiform text, Bo 3968, has not been fully preserved too, it is not clear which festival it belonged to. In this context, a number of words related to the festival celebrations, such as ^{MUNUS}tu-hu-ru-ša-aš, ^{MUNUS}hazkara- (female musician), ^Dtarkuwai- (dancing, turning), ^DNISABA, ^{MUNUS}zi-en-du-hi-ya-aš " etc. are assigned as well.

Keywords: Festival, Hittite, ^{GIS}nathi-, ^{MUNUS}tu-hu-ru-ša-aš, ^{MUNUS}hazkara-

Giriş

Bu çalışmada, yayımlanmamış olan Bo 3701 ve Bo 3968 nolu tabletler ele alınmıştır. Her iki çivi yazılı tablet, Boğazköy'den ele geçmiştir ve Hititçe'dir. İki tablette, Hitit bayramlarında yapılan kutlamalar anlatılmaktadır.

Bayram kelimesinin “sevinç ve eğlence günü” (Atalay, 2018, s. 58); “millî ve dinî önemi olan ve kutlanan günler” (Gülensoy, 2007, s. 124) anlamları bulunmaktadır. Hitit döneminde kutlanan bayramlarda, tanrıların aracılığıyla bol ürün elde edilmesi ve hayvan sayısının çoğaltılması hedeflenmekteydi. Böylece Hitit tahtında oturan kral da

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, rakdogan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0158-9577.

Received/Geliş: 01/11/2020 Accepted/Kabul: 24/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Akdoğan, R. (2020), “Hititçe Yeni Bayram Metinleri”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.223-242.

12']x AŠ-RI iŝ-qa[-ru-hi-it
13'	A-N]A DINGIR ^{LIM} ar-ku-w[a-ar DÜ-zi ³
14']x-ra-an Ú-U[L
15'] {silinti} UD.VIII ^{KAM} [
16']x SISKU[R
17']x-x[

Tabletin satırlarının baş ve son kısımlarının kırık olmasından dolayı, kelimelerin açıklamalarına aşağıda değinilmiştir.

Açıklamalar:

Öy. I

2']x-x x[]x-x-aç iş-pár-ra-a[n-zi: iŝpar-/iŝparriya-/iŝparra- "yaymak, sermek, dağıtmak, uzatmak, yere yatırmak" anlamlarındaki fiilin şimdiki zaman 3. çoğul şahısta çekilmiş hâlidir (Ünal, 2016, s. 234; Tischler, 1983, s. 416-418).

3' ^DLAMM]A ŝa-ra-a kar-ap-pa-an-zi: ŝara, "yukarı, yukarıda, yukarıya; birisinin elinde bulunan, hizmete hazır" anlamlarındaki edat/zarftır. karap-/karip- "yemek, yiyip bitirmek, sömürmek (evleri yıkmak)" anlamlarındaki fiilin şimdiki zaman 3. çoğul şahısta çekilmiş hâlidir (Ünal, 2016, s. 260; Tischler, 1983, s. 496-498). ŝara karap-, "yukarı kaldırmak" anlamına gelmektedir. Kült envanter metni olan KUB 17.35 III 15-16. satırlarda şöyle yer almaktadır: nu DINGIR^{LUM} ŝa-ra-a karpanzi na-an I-NA É DINGIR^{LIM} arha pedanzi "Onlar tanrı (heykelini) yukarı kaldırırlar ve tapınağa götürürler" (Güterbock-Hoffner-van den Hout, 2005, s. 215).

^DLAMMA: Inara veya Kurunta; koruyucu tanrı veya onun ruhunun adıdır (Ünal 2016, s. 315; Aydın, 2013, s. 427). Bo 3701 Öy. 3'. satırın tercümesi şöyledir: ...] [Koruyu]cu [tanrı] (heykelini) yukarı kaldırırlar ve ona[.

Bir metinde kralî çift oturarak ^DLAMMA'yı "Koruyucu Tanrı'yı", geyik BIBRU'sundan içtikleri kaydedilmiştir. Yani kral, özel günlerde geyik ritonundan içtiği içki ile Koruyucu Tanrı'ya olan ŝükran ve sadakatini yerine getirmiş oluyordu. Hitit sanatında geyik motifli birçok tasvir bulunmaktadır. Geyik sadece av hayvanı olarak değil, Kırların Koruyucu Tanrısı'nın atribütü (sembolü) olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hitit tasvirli sanat eserlerinde Kırların Koruyucu Tanrısı, geyik üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmektedir (Gavaz, 2016, s. 86; geyik kültürüyle ilgili daha fazla bilgi için bk. Gavaz, 2016, s. 84-89).

Yeri gelmişken, güncel Türkçe Sözlük'te yer alan "lama" kelimesinin, Sumerce LAMMA kelimesiyle olan benzerliği gözden kaçmamaktadır ve "lama"nın şu anlamları vardır: **lama** (I) geviŝ getirenlerden, Güney Amerika'nın dağlık bölgelerinde yaşayan, yük hayvanı olarak kullanılan, karadan aka kadar türlü renklerde olabilen, tüyleri uzun, boynu yüksek ve boynu uzun hayvan. **lama** (II) Tibetlilerde ve Moğollarda Buda rahibi (sozluk.gov.tr).

Geyikler vb. hayvanlar Türk mitolojisinde de karşımıza çıkan en eski simgelerden biridir. Türk topluluklarında at önemli bir hayvan hâline gelmeden evvel, onun yerinde olan hayvan geyik idi. Bu hayvan, çok erken devirlerde bir hayvan-ata, tanrı veya

³ Tamamlama için bk. KUB 18.146 III 15 ve KUB 16.78 III 9'.

tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa ak geyik, gök menşeli veya doğrudan doğruya tanrı sayılabiliyordu (Alsan ve Akın, 2020, s. 218).

4' ^DU.GUR ^{rÉ}[hi-lam-ni(-): İkinci bin yılın ortasından beri, U.GUR "büyük tanrı" (KUB 44.4+ Ay. 31'de "GAL ^DU.G[UR]" şeklinde belgelenmektedir, metnin transkripsiyonu için bk. Starke, 1985, s. 236), Ner(i)gal ve Şulinkatte ile özdeşleştirilir. U.GUR, doğu Anadolu'daki Hayaşa'nın baş tanrısıdır ve Nuzi'den ele geçen çok sayıda teofor şahıs isimleri dökümanına göre de, doğu Hurri panteonunda tapınılır. İsmi'nin kaynağı ve anlamı belli değildir. Hattuşa'da, kendisine ait bir külte ve rahibe sahiptir. "Kanlı U.GUR " ve "*şagaru*-metal nesnenin (Ünal, 2016, s.: 440'da *şagaru*-nun maşa, kısıkaç, kerpeten anlamları bulunmaktadır) U.GUR"u lakapları nedeniyle ölüm tanrısı olarak tanımlanır.

Aynı zamanda, Hayaşa'nın U.GUR'u ve evin ve ailenin koruyucusu Ner(i)gal olarak da bilinir.

U.GUR, sözlüksel bir listede Akadca *namşaru* "kılıç" ile eşleştirilir. Kabzası aslanlarla bezeli Diyarbakır civarından ele geçen bir adak kılıcının yazıtına göre, ki bu kılıç "*Hubşalum*-beyi"ne adanmıştır; "*Hubşalum*-beyi" Tell Leilan'dan eski Asurca bir antlaşmada, yemin tanrısı olarak belgelenen Hubşi'nin Nirigla'sı ile eşittir. Bu benzer kılıcın, Yazılıkaya'da Ner(i)gal'i tasvir etmesi söz konusudur. U.GUR'un bronz kılıç ya da hançeri, Luwice bir ritüelde geçmekte ve bunun yanında U.GUR'un on iki tanrısı da anılmaktadır (Haas, 1994, s. 367, 368).

^{rÉ}[hi-lam-ni(-) : ^É*hilammar* kapı, kapı yapısı, portal, ana giriş kapısı, pazar yeri anlamlarındadır ve ^É*hilamni* ise tekil yönelme/bulunma hâlidir (Ünal, 2016, s. 187; Tischler, 1983, s. 243, 244; Friedrich-Kammenhuber, 2010, s. 586-590).

Lawazantiyalı Hepat ve Teşup için bayram metni olan KBo 21.34+ II 3 vd.'da şöyle belgelenmektedir: "Sonra onlar kapıyı açarlar ve Hepat'ı dışarı götürürler. (4 vd.) Eğer onu avluya getirirlerse, 2 şarap dolu kabı dökerler. Hepat'ı (6 vd.) kapıya getirdiklerinde, kral güneş tanrısını ve "doğru (adil) yolu" içer." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Friedrich-Kammenhuber, 2010, s. 587).

7' ^{MUNUS}da[m-ma-ra: ^{MUNUS}*dammara*- Bir kadın- kült görevlisi (Tischler, 1991b, s. 70 vd.; Ünal, 2016, s. 507). Hem erkek (LÚ) hem de kadın (MUNUS) belirleyicisi ile beraber metinlerde belgelenmektedir. KUB 16.16 (karaciğer (SU) kehaneti), Öy. 13-14. satırlarında şu şekilde yer almaktadır: "Onları daha da sorguladık ve (şöyle) dediler: *dammara*-kadın din görevlileri yılanı yakalamadılar ve serbest bırakma bayramında koyunu kesmediler." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. van den Hout, 1998, s. 138, 139). Aynı metnin Öy. 26-28. satırlarında şöyle belgelenmektedir: "Bütün *dammara*-kadın din görevlilerine gelince, sürekli olarak Arzawalı erkeklerle ilişkiye girerler. Fakat sonra tapınağa çağrıldıklarında yıkanmazlar ve elbiselerini de yıkamazlar" (bunlar, tanrısal öfkenin sebepleridir) (transkripsiyon ve tercüme için bk. Tischler, 1991b, s. 70, 71; van den Hout, 1998, s. 140, 141).

Karaciğer (SU) kehanetine ait olan KUB 5.6+KUB 18.54+KBo 53.103 II 36-37. satırlarda şöyle belgelenir: "Erkeklerin, hangi ye[rde?] *dammara*-kadın din görevlisi ile [ilişkiye girdikleri] tespit edildiğinden, şimdi aynı yerde o (*dammara*-kadını), aralıksız fal sorularıyla araştırıldı. Fakat bayram günü o, [orada olmamalı]." (Ünal, 2005, s. 75; Beckman-Bryce-Cline, 2011, s. 190, 191).

10' ^{GI}š *na-at-hi-ta-aš ki-it-kar-za* : Metinde, Plural (çoğul) Dativ-Lokativ (yönelme-bulunma) halde belgelenen ^{GI}š *nathi-* kelimesinin, "yatak, döşek" (Ünal, 2016, s. 370), "kubbeli karyola?" (Tischler, 1991a, s. 289 vd.) anlamları vardır; *nathitaš* ise, Pl.Dat.-Lok. (çoğul, yönelme/bulunma) haldedir. Yalnız bu yatak, tanrının kendi kült bölgesine ait, tapınağın iç odasında bulunan tanrıya ait bir yataktır. Tanrının rahat etmesini sağlayan çok sayıda malzemenin arasında yer alır ve genellikle de oturma gruplarıyla belgelenmektedir: ^{GI}š *tapri-* "koltuk, sandalye", *tuni-* "ayak iskemlesi", *kišhi* "taht" ve *adani* (Tischler, 1991a, s. 289).

kükar-/kükarza/kükkar/kükkarar/kükkaraš: "Üstünde, başı üstünde, baş üstü, baş tarafı, (kaplar) ağız üstü" anlamlarındaki zarftır (Ünal, 2016, s. 285).

Ay. IV

8' NINDA.GJUR₄.RA DUMU^{RU} *e-eš[-zi* : Sumerce olan, NINDA.GUR₄.RA "kalın ekmek, somun, bazlama" anlamlarına gelmektedir (Aydın, 2013, s. 538; Ünal, 2016, s. 376).

Sumerce DUMU "oğul, çocuk" anlamında olup, Akadcası *MĀRUM*'dur ve DUMU^{RU} yazımındaki Akadca *RU*, Akadca ses tamlamasıdır (Ünal, 2016, s. 107; Aydın, 2013, s. 172).

Telepinu metnine ait KBo 3.1+12.5+3.68+12.7+12.12 II 37-38. satırlarda DUMU^{RU} şöyle yer almaktadır (Gilan, 2015, s. 149). ⁽³⁷⁾... *nu* ⁽³⁷⁾ *ku¹-iš ta-a-an pé-e-⁽³⁷⁾da¹-aš* DUMU^{RU} *nu* LUGAL-*uš a-pa-a-aš* ⁽³⁸⁾ *ki-ša-ru* ... "İkinci dereceden erkek çocuk, kral olsun!"

Hititçe eš- "olmak, var olmak, bulunmak" anlamında ve *e-eš[-zi*, prs.sg. 3. (şimdiki zaman 3. tk.şh.) hâlidir (Tischler, 1983, s. 109, 110; Kloekhorst, 2008, s. 250-252).

10' *-[x ar-ha pé-eš-šī-* : *peššiya-/pešiya-/pišša-* fiilinin, "atmak, fırlatmak, bir tarafa itmek, bir tarafa bırakmak, dikkate almamak" anlamları bulunmaktadır. *arha peššiya-* ise, uzağa atmak, reddetmek; affetmek, kaldırmak anlamlarındadır (Ünal, 2016, s. 412; Güterbock-Hoffner, 1997, s. 316-323).

12' *[x AŠ-RI iš-qa[-ru-hi-it* : *AŠ-RI*, Akadca *AŠRU* "yer, zemin" (Black-George-Postgate, 2000, s. 29) anlamındaki kelimenin Sg. Gen. (tekil –in) halidir. KUB 10.91 III'de şöyle belgelenmektedir: ⁽³⁾ *nu BI-IB-RI^{HLA} IŠ-TU KAŠ GEŠTIN zé[-e-ya-an-ti-it* *İ šu-un-na-i?*] ⁽⁴⁾ *AŠ-RI^{HLA} DINGIR^{MES}-ya hu-u-ma-an-ti-i pí-ra-an BAL-an-ti* "BIBRU"ları (riton, hayvan şeklinde kap (Ünal, 2016, s. 102) bira, şarap ve [çok sıcak yağ?] ile doldurur. Tanrılara ait kutsal yerlerin her birinin önünde libasyon yapar." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Goetze, 1971, s. 79).

iškaruh-/iškarih-/iškariuh- "bayramlarda kullanılan bir kurban kabı"dır. Bu kabın, altın ve gümüşten yapılmış olanlarına metinlerde rastlanmaktadır (Tischler, 1983, s. 400; Ünal, 2016, s. 232).

Gök gürültüsü festivaline ait KBo 17.75 IV 22'de altından olanına rastlanmaktadır: ^{LÜ}SAGI *iškaruhit* GUŠKIN ^{GI}š *AB-ya piran šipanti* "sâki, altından *iškaruh*-kabı ile pencereye libasyon yapar" (Puhvel, 1984, s. 419).

Bo 4665 Öy. II² 1. satırda *iš-qa¹-a-ru-hi-k[án* şeklinde belgelenmiştir (transkripsiyon için bk. Akdoğan, 2016a, s. 4, kopya için bk. Akdoğan, 2016b, s. 3, Nr. 7). Acele (*nuntariyašha*) bayramının 6. gününde kral Hattuša'da, Fırtına Tanrısı ve diğer tanrıların

tapınaklarını dolaşır. Seremoniler arasında açının içki dolu bir *işkaruh-* kabının içine, yanmakta olan çam kozalağını atması ve geri çıkardıktan sonra krala uzatması, el dokunmasından sonra içkiyi stel, ocak ve pınara, dokuz kere stelin yanına dökmesi yer alır (Ünal, 2018, s. 59).

13' ar-ku-w[a-ar: *arkuwar*, dua, istek, yakarma anlamında olup, Sumerce DÜ "yapmak" ile beraber dua etmek, yakarmak, yalvarmak olarak tercüme edilmektedir (Ünal, 2016, s. 81, 106). Söz konusu satır, KUB 16.78 III 9' ile benzerlik gösteriyor: A-NA DINGIR^{LIM} ar-ku-u-wa-ar DÜ[-.

Muwatalli'nin duasında (CTH 381) Öy. I 2-4. satırlarda şöyle belgelenmektedir:

2-4 ... *ma-a-an UN-[ši] [me-m]i-aš ku-iš-ki na-ak-ki-ya-aš-zi nu-za A-NA DINGIR^{MEŠ} ar-ku-wa-ar [D]Ü-zi* ... "...Eğer herhangi bir olay, bir adamı sıkıntıya sokarsa, bu durumu tanrılara bildirir. ..." (transkripsiyon ve tercüme için bk. Rieken et al. (ed.), hethiter.net/: CTH 381 (TRde 2017-12-09); Lühr, 2019, s. 244, 245).

Puduhepa'nın, Arinna'nın Fırtına Tanrısına yaptığı duasında yer almaktadır: CTH 384.1 136: [*am-mu*]-*uq-qa-za* ^f*Pu-du-hé-pa-aš* GÉME-KA *ki-e ku-e A-WA-TE^{MEŠ} A-NA* ^D*İŠKUR A-BI-KA Ü A-NA* ^DUTU ^{URU}PÚ-na AMA-KA [*ar-k*]*u-wa-ar i-ya-nu-un* "Senin hizmetkârın ben Puduhepa bu sözleri, senin baban Fırtına Tanrısına ve annen Arinna'nın Güneş Tanrıçasına benim mesele olarak ilettim." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Daues-Rieken, 2018, s. 440, 441; Sürenhagen, 1981, s. 116, 117).

2) Bo 3968 (CTH 650)

Ölçüleri: uzunluk: 5,3 cm. genişlik: 9,6 cm. kalınlık: 2,4 cm.

Öy. I

x+1	-]x-x[]-x-aš an-na-la-za tup-pí-za KAR-u- ^r en ^{1 4}
2'	-]x- ^r da ¹ -a I ^{DUG} rKA ¹ .DÜ.A ^{LÚ} SANGA <i>IŠ-TU É-ŠÚ pa-a-i</i>
3'	<i>IŠ-TU?</i>] ^{É⁵ LÚ} ZABAR.DAB <i>zé-e-an-ta-za-pát</i> SUM-an-zi
4'	-]x[]-]x-ri nu-uš-ša-at DUG [?] .GAL [?] ^r tu ¹ -hu-ru-ša-aš hal-zi-eš-ša-an-zi
5'	-]x-a <i>IŠ-TI</i> [U É.GA]L A-BU-BI-TI SUM-an-zi GIM-an-ma ^{UZU} NÍG.GIG <i>ti-an-zi</i>
6'	-]x <i>ha-az-ga-ra-ya aš-ša-nu-wa-an-zi nu</i> ZÌ.DA.DUR ₅ <i>ku-it ŠA É.GAL A-BU-BI-TI</i> SUM-ir
7'	MUNUS] ^{MEŠ} AMA.DINGIR ^{LIM} PA-NI DINGIR ^{LIM} <i>har-ra-an[-zi]nu</i> II ^{DUG} <i>iš-nu-ri-uš PA-NI</i> ^D NISABA <i>ti-an-zi</i>
8'	<i>]še-er iš-tap-pa-an-zi I ŠAH.TUR A-NA</i> ^D <i>Ha-li-pí-nu</i> GUNNI-i <i>hu-u-kán-zi</i>
9']x-x-aš BAL-i-eš-ki-iz-zi A-NA LÚ ^{MEŠ} É.DINGIR ^{LIM} <i>IŠ-TU É.GAL A-BU-BI-TI</i> []
10'	-]x-am-ma <i>pí-ya-an-zi</i>

⁴ x+1'in transkripsiyonu için bk. Beckman, 1983, s. 162 ve Carruba, 1992, s. 88.

⁵ Şüpheli tamamlama Bo 3968 Öy. I 2'. satıra göre yapılmıştır.

11'	-]x-kán MUNUS ^{MEŠ} zi-en-du-hi-ya-aš a-ra-ah-za-an-ta tar-ku-wa-an-zi x[]
12'] ^{URU} Ne-ri-ik I DUG KAŠ ú-da-i I DUG KAŠ ^{LÚ} SANGA ^D Ha-li[- pi-nu ⁶]
13'	^D Ha-li-]pi-nu ^{GIŠ} te-pa-an har-zi nu ^D Hal-ki-in ^{GIŠ} te-pí-it III-Š[U]
14']x-ŠU e-ku-zi III NINDA.GUR ₄ .RA pá-r-ši-ya
15'	-h]a an-nu-wa-an-zi ma-na-at x[-]
16']r-NA É ^{LÚ} NINDA.DÙ.DÙ[]
17'	-]x-an-zi na-an x[-]
18']x I ^{DUG} hu-u-up[-pa-ra-]

Açıklamalar:

Öy. I

1' *an-na-la-za tup-pí-za KAR-u-^ren¹*: *annalli-/annalla-/annalaza-* eskiden, eski, bir zamanlar, geçmişte anlamındadır (Ünal, 2016, s. 62). *annalaz* ise, Ablativ (-den hâlidir). Çiğdem bayramına ait olan KUB 46.23+57.99+25.20 Ay. IV 10'-13'. satırların tercümesi şöyledir: "Kral ve kraliçe güneş tanrısının tapınağına giderler. Kral ve kraliçe tanrıya reverans yaparlar. Bir koyunu, güneş tanrısına sunarlar. Cambaz (gösterici, palyaço) söyler, *kita-görevlisi* (hafız) (Ünal, 2016, s. 285) seslenir." 14'. satırda, *an-na-la-az-za Ú-UL e-eš-ta* "(o (kurban) eskiden olmazdı (bulunmazdı)" şeklinde devam etmektedir (transkripsiyon ve tercüme için bk. Klinger, 2000, s. 166-167).

Sumerce KAR kelimesi, bulmak, karşılaşmak anlamındadır. *KAR-u-en*, Präteritum Pl. 1. (-dili geçmiş, 1. çğ. şh.) çekilmiş şeklidir (Ünal, 2016, s. 259, 592).

tuppi-/tuppiyanza- tablet, çivi yazılı belge, mektup, yazıt anlamlarındaki Hititçe kelimedir ve *tuppiza-* ise Ablativ (-den hali) hâlidir (Tischler, 1994, s. 450-452; Ünal, 2016, s. 550).

Nerik şehri kült envanterine ait olan metinde şöyle belgelenmektedir: KBo 26.181+KUB 27.68+42.100 Ay. IV ^(3') ^DTe-li-pí-nu-un an-na-a[l-la-za tup-pí-ya-za UL] ^(4') [K]AR-u-en ^{URU}Ne-ri-ik-ki-y[a] Tercüme: 3'-4' Biz, eski tablette Telipinu'yu bulmadık ve Nerik'te[]. (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Lamante-Lorenz, 2015, s. 251, 258; Cammarosano, 2018, s.350, 351).

Bo 3968 x+1'in tercümesi şöyle: "Eski tablette x-x bulduk." Cümlede, bulunan şey (nesne) kırık olduğundan, bulunanın ne olduğunu bilemiyoruz.

4' *tu¹-hu-ru-ša-aš hal-zi-eš-ša-an-zi*: Hititçe sözlüklerde *duhuru*[-... bir bayram adı olarak ve şimdiye kadar sadece KUB 55.60'da belgelenen sonu kırık bir kelime vardır (Ünal, 2016, s. 546).

KUB 55.60 Ay.² III 2' EZEN₄ du-h[(u-u-ru-u)n-... (transkripsiyon ve duplikatlar için bk. Groddek, 2002, s. 111; duplikatlarla ilgili detaylar için bk. Corti, 2009, s. 16-17;

⁶ Söz konusu tanrı için bk. van Gessel, 1998, s. 71, 72.

Tischler, 1994, s. 421). Söz konusu metin, Nerik kültü bayram ritüeline aittir. Bunun yanında buna benzer bir kelime olarak, ^{NINDA}*tuhurai-* bir ekmek çeşidi veya pasta da metinlerde belgelenmiştir (Tischler, 1994, s. 420-421; Ünal, 2016, s. 546).

Fakat Bo 4968 Öy. I 4'de ^{tu¹-hu-ru-ša-aš}'dan önceki kelimeleri, korunan kalıntılara bakarak "DUG?.GAL?" şeklinde mi okunmalı, bu kısım ne yazık ki işaretlerin kırık olmalarından dolayı açık değildir. DUG.GAL "testi, kap, kâse, kadeh" (Coşkun, 1969, s. 21-34; Ünal, 2016, s. 107) anlamındaki bu Sumerce kelimedenden sonra gelen ^{tu¹-hu-ru-ša-aš} kelimesinin önünde bayram determinatifi yoktur, acaba burada başka anlamda bir kelime mi söz konusudur?

Bu arada şu bilgiyi aktarmakta da yarar var: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde, *tuhur* kelimesi bulunmaktadır ve anlamı "ürün, verim (-Balıkesir)" (Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3987) ve "bir yıllık ürün (Kelekçi *Acıpayam -Denizli)" (Derleme Sözlüğü, 1982, s. 4773) olarak yer almaktadır.

hal-zi-eš-ša-an-zi: *halzešša-/halzišša-* kelimesi, tekrar tekrar çağırmak, ilân etmek anlamında olup, şimdiki zaman 3. çğ. şh. hâlidir (Ünal, 2016, s. 146; Tischler, 1983, s. 140; Puhvel, 1991, s. 53-64).

KI.LAM bayramına ait KBo 10.24 Öy. III'de şöyle yer almaktadır: ⁽¹⁵⁾ EGIR-ŠU-ma LÜ^{MEŠ}zi-in-hu-ri-ya-aš ⁽¹⁶⁾ i-ya-an-ta hu-u-i-ya ⁽¹⁷⁾ hal-zi-iš-ša-an-zi "Fakat daha sonra *zinhuriya-* adamları giderler ve *hu* (diye) seslenirler." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Singer, 1984, s. 18; Friedrich-Kammenhuber, 1991, s. 98).

5' A-BU-BI-TI: Akadca olan *ABU BĪTI*, *ABUBĪTI*, kâhya, idareci, yönetici, kapıcı anlamındadır (Tischler, 2001, s. 15; Ünal, 2016, s. 48). Bir kehanet metni olan ABoT 1.14+KBo 31.167+24.118 IV'de şu şekilde belgelenmektedir: ⁽¹⁹⁾ na-an LÜ^{MEŠ} É.GAL A-BU-BI-TI ⁽²⁰⁾ GÜB-la-aš e-eš-ša-an-zi "Ve onu sol taraf saray kâhyaları icra ederler." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Lebrun, 1994, s. 52, 65). Ayrıca Ardžinba, 2010, s. 171-172'de şu bilgiler yer almaktadır: "Antahşum bayramının altıncı gününde *halentuwa*'da "büyük meclis" düzenlenirdi. Ardından Zıpalanda kenti Fırtına Tanrısının, sağ taraf *ABUBITI* neferleri sarayında tutulan kabını açma seremonisi yapılırdı. Hem sağ hem de sol taraf *ABUBITI* neferleri sarayı bilinmektedir ve bu oldukça ilginç bir kanıttır. Bilgilerimiz yetersiz olduğundan adı geçen sağ ve sol taraf *ABUBITI* neferlerine ait sarayların iki ayrı saray mı yoksa aynı sarayın iki ayrı bölümü mü olduğunu kesin olarak belirleyemiyoruz. Ama bizim için önemli olan husus, mekânların bizzat sağ ve sol olarak ayrılmış olmasıdır."

Kült envanterine ait olan KUB 12.2(+59).14+38.16 Öy. I'de şöyle yer almaktadır: 6-7: sağ taraf *ABUBITI* saray kâhyaları, bir *huppar*-bira kabını kurban masasında tanzim ederler. ...] (Collins, 2006, s. 45).

6' -]x ha-az-ga-ra-ya aš-ša-nu-wa-an-zi: ^{MUNUS}*hazkara-/hazgara-/hazikari-* kadın müzisyen anlamındadır ve metinde Pl.Nom. (çoğul, yalın) hâlidir (Ünal, 2016, s. 183; Tischler, 2008, s. 54).

hazgara-kadınları, çoğu kez koroda kült sırasında, diğer kadın gruplarında (örn. ^{MUNUS}MEŠSİR, ^{MUNUS}MEŠzintuhi-, ^{MUNUS}MEŠkatri-) olduğu gibi şarkı söylerler, fakat kültteki esas görevi sadece şarkı değildir. Kültte, kurbanların hazırlanması, tanrı heykellerinin taşınması ve düzenlenmesi gibi başkaca görevleri de bulunmaktadır

(Friedrich-Kammenhuber-Hoffmann, 2007, s. 548-554; *hazgara*-kadınlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Murat, 2013, s. 124-131).

Bayram tasvirli kült envanter metni olan KBo 2.13 Ay. 3'-4'. satırda şöyle belgelenmektedir: *hazgara*-kadınları, tanrıları (heykellerini) *Varvataliya* pınarına, kült taşlarına götürürler. Tanrıları kült taşlarının önüne yerleştirirler (Ayyıldız ve Süel, 2010, s. 68; Murat, 2013, s. 125).

aššanu-/ašnu-/aššiyanu- fiilinin donatmak, tanzim etmek, dağıtmak, temin etmek, (tanrıları ve ayinlerini) kutlamak, sevdirmek, iyilik etmek, bitirmek anlamları bulunmaktadır (Tischler, 2001, s. 26; Ünal, 2016, s. 89, 90; Kloekhorst, 2008, s. 216-218; Friedrich-Kammenhuber, 1984, s. 372-383).

Bir bayram metnine ait olan ABoT 2.223 (AnAr 87-2-06) Öy. II'de şu şekilde yer almaktadır: ⁽⁴⁾ *nu-kán GAL^{HIA} aš-nu-wa-an-zi* " Ve GAL kadehlerini hazırlarlar.

(Transkripsiyon ve tercüme için bk. Akdoğan, 2010, s. 18, 19).

Bo 3968 Öy. I 6'. Satırın baş kısmının tercümesi:]x ve kadın müzisyenler hazırlarlar.

Zİ.DA.DUR₅: "Islak un" anlamındaki Sumerce kelimedir (Ünal, 2016, s. 607).

7' ^DNISABA ve 13' ^DHal-ki-in: Halki, tahıl tanrısıdır (Hitit metinlerinde geçtiği metin yerleri için bk. van Gessel, 1998, s. 743-744; bk. Arıkan, 2017, s. 59). Kumarbi, Hitit literatüründe, aynı Sümer anne- ve tahıl tanrıçası NISABA gibi, *halki-* "arpa, buğday, tahıl" ile tanımlanır. Hitit kurban listelerinde Halki, NISABA ve Kumarbi birbirinin yerine dönüşümlü kullanılır (bk. Haas, 1994, s. 169, d.not 108 ile). Demeter ve Kore ile tahıl tanrısı Halki ve yeraltı tanrıçası Allani/Allatum ile onların kızlarından oluşan oluşum karşılaştırılabilir (Haas, 1994, s. 474).

11' MUNUS^{MEŞ} zi-en-du-hi-ya-aš: MUNUS^{zintuhi-}, "kadın şarkıcı, koro şarkıcısı" anlamına gelmektedir (Ünal, 2007, s. 823). Hitit metinlerinde profesyonel müzisyenler arasında yer almakta ve bayram metinlerinde dans eden kişilerin arasında da görülmektedir. *zintuhi-* kadınları ile ilgili detaylı bilgi için bk. Akdoğan, 2016c, s. 55-58.

11' a-ra-ah-za-an-ta: *arahzanda* kelimesinin "dışarda, çevrede, etrafta, yurt dışında" anlamları vardır (Tischler, 1983, s. 52; Ünal, 2016, s. 75). Yeraltı tanrıları için yapılmış bir bayram ritüelinde kelime yer almaktadır: KBo 11.32 Öy. ⁽²⁶⁾LÜ^{HÜB} *a-ra-ah-za-da ú-da-i* MUN-zi ⁽²⁷⁾*ša-ri-an-zi du-wa-an- du-wa-an-na III-ŠU tar-na-i* Tercüme: 26-27: Sağır adam dışarı getirir. Tuz yığıntılarını buradan oraya 3 kez bırakır (tercüme için bk. Arıkan, 2003, s. 28).

11' tar-ku-wa-an-zi: *tarku-/tarkuwai-* fiilinin dans etmek, raks etmek, dönmek, oynamak (Tischler, 1993, s.78-180; Ünal, 2016, s. 520, 521) anlamları vardır. Bir bayram fragmanı olan KBo 20.40 V'de şöyle belgelenmektedir: ⁽⁵⁾LÜ^{MEŞ} *zi-in-hu-u-ri-eš* MUNUS^{MEŞ} *zi-in-t[u-hi-e-eš]* ⁽⁶⁾SİR^{RU} *ta-a-na hu-u-ma-an-ti-iš* ⁽⁷⁾*tar-ku-wa-an-zi* ... Tercüme: 5'-6'-7' *zinhuri-* adamları (ve) *zintuhi-* kadınları şarkı söylerler; ikinci kez bütün hepsi dans ederler. ... (transkripsiyon ve tercüme için bk. Tischler, 1993, s. 178).

13' ^{GIS}te-pa-an: ^{GIS}*tipa-* kap veya kaşık, kepeç? anlamları vardır ve Sg.Akk. (tekil, -i hali) haldedir (Ünal, 2007, s. 718; Tischler, 1993, s. 309'da "bir alet" olarak anlamı verilmiştir). Anzili ve Zukki için ritüeli konu edinen, KUB 17.23 II'de şöyle belgelenmektedir: ⁽¹⁷⁾ EGIR[-a]n-^r*da-ma¹-kán* MUNUS^{ŠU}.^{GI} NINDA.İ.E.DÉ.A¹ A-NA DINGIR^{LIM} ⁽¹⁸⁾*še-er ar-ha* ^{GIS}*ti-pi-it* 3-^r*ŠU wa¹-ah-nu-zi* Tercüme: 17'-18': Sonrasında büyücü kadın, yağlı bir çeşit ekmeği? tanrının (heykelinin) üzerinde *tipa-*kabı ile 3 kez

ileri geri çevirir. (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Glocker, 1997, s. 113; Fuscagni (ed.), hethiter.net:/CTH 439 (2010sqq.).

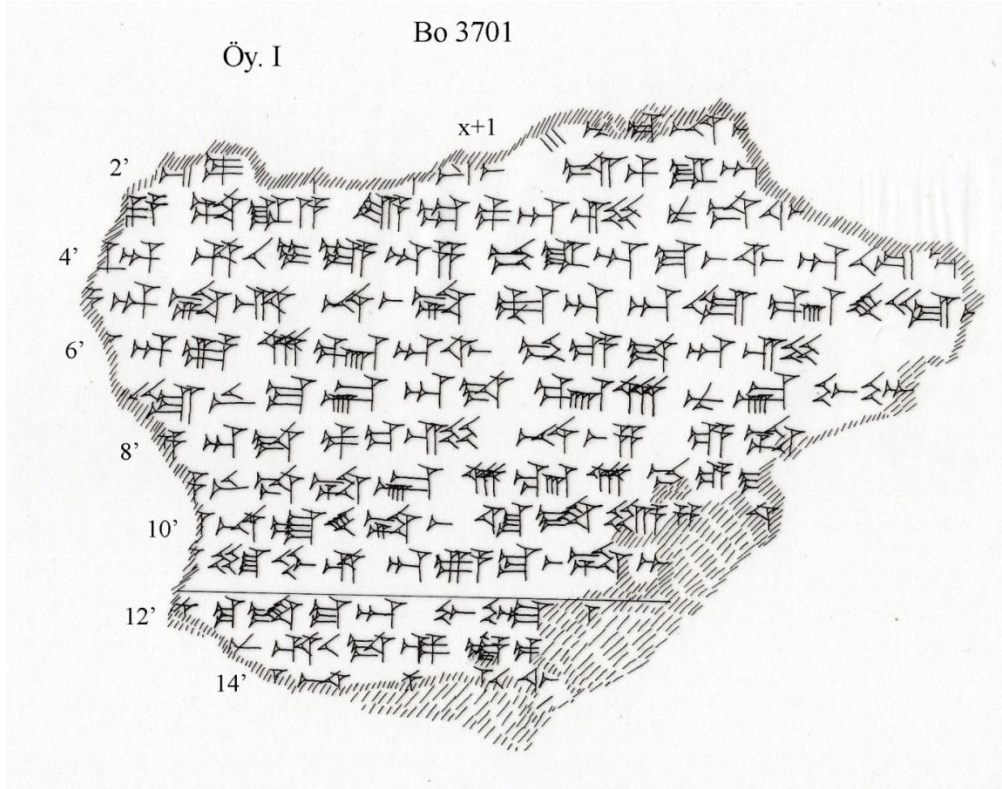
15' -h]a an-nu-wa-an-zi: *annanu-* fiilinin, "eğitme, öğretme, yetiştirme, ders vermek" anlamları vardır (Friedrich-Kammenhuber, 1984, s. 77; Kloekhorst, 2008, s. 177; Ünal, 2016, s. 62).

Yalnız Bo 3968 15'. satırda belgelenen fiil *an-nu-wa-an-zi* şeklinde, *an-*'dan sonra *-na-* hecesi yoktur. Dolayısıyla ya *-na-* hecesini kâtip yazmayı unuttu ya da kökü *annu-* olan başka bir fiil söz konusu. *annuwanzi*, şimdiki zaman 3. çğ. şh. haldedir.

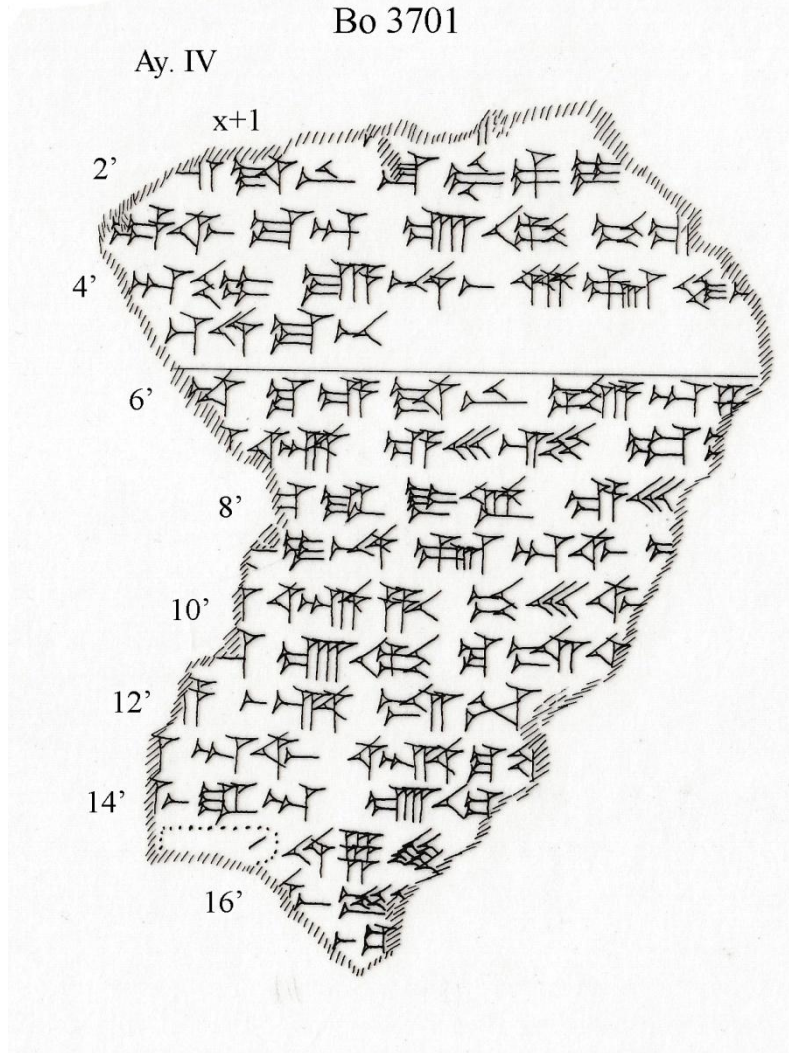
DUB.x KAM tablet kataloğuna ait KBo 31.8+KUB 30.42 Öy. I 2. satırda söz konusu kelime şöyle belgelenmektedir: DUB I^{KAM} *ma-a-an LÜ^{MES} URU^{URU} Iş-ta-nu-wa an-na-nu-wa-an-zi QA-T[I]* "Birinci tablet: Eğer İstanuwa halkı eğitilirse. Bitmiştir." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Dardano, 2006, s. 22, 23).

18']x I^{DUG} hu-u-up[-pa-ra- : Hititçe sözlüklerde ^(DUG)*huppar/huppar/huppara* olarak yer alan "kâse, kadeh, kap" (Ünal, 2016, s. 202; Tischler, 1983, s. 291-293; Puhvel, 1984, s. 387-391) anlamına gelen kelimenin yanı sıra, ^(GIŞ/DUG)*hupparalli-* "bir kap" ismi de yer almaktadır (Ünal, 2016, s. 202). Kelimenin son kısmının kırık olması nedeniyle, iki kelimedenden birinin burada olması söz konusudur.

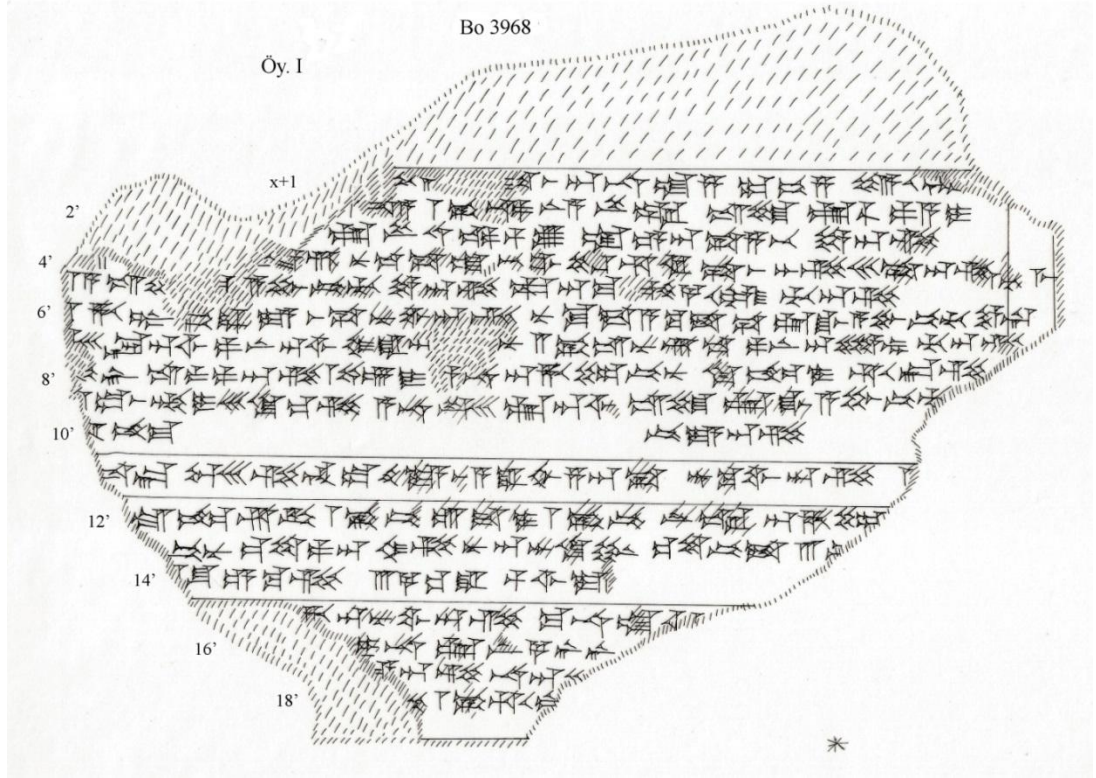
^(GIŞ/DUG)*hupparalli-* için, Tischler, 2008, s. 61'de, "Topfbehälter" açıklaması yer almaktadır. ^(DUG)*huppar* kabının içine neler konulduğu, filolojik ayrıntılar ve büyüklüğü ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için Coşkun, 1969, s. 46-53'e bakılabilir.

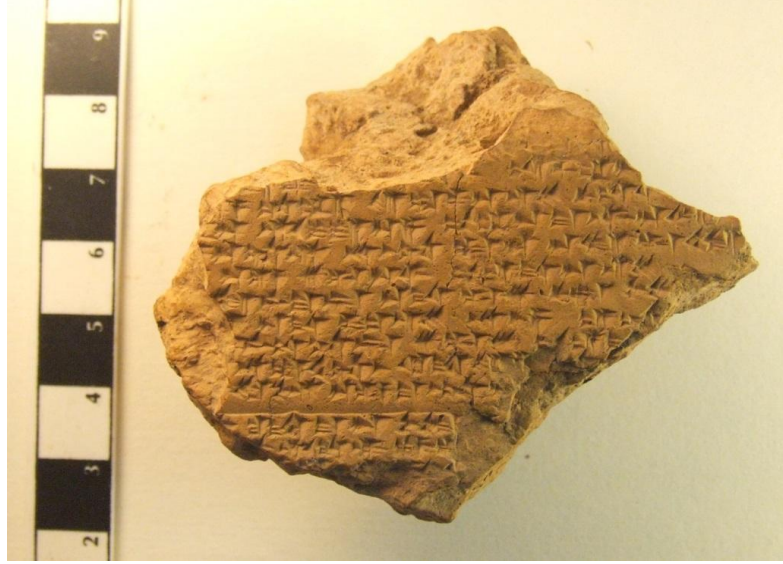
Şekil 1. Bo 3701 Ön yüz I

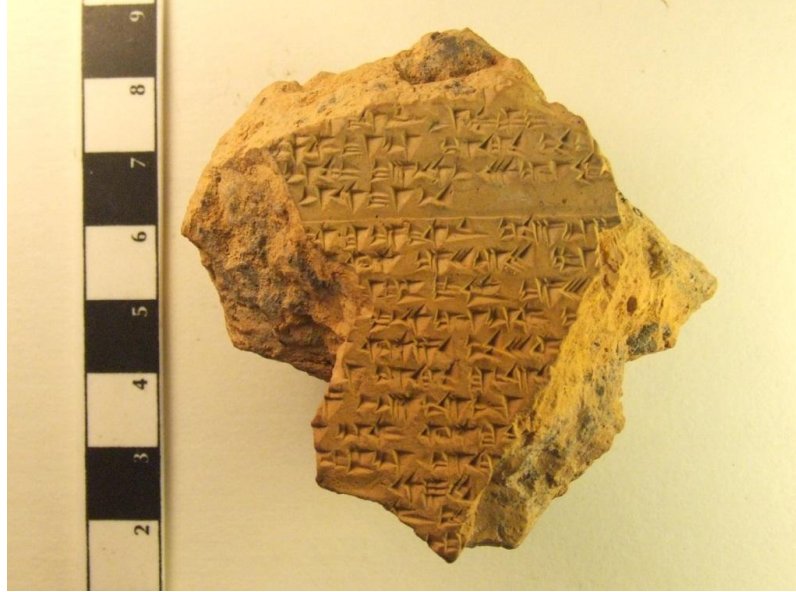
Şekil 2. Bo 3701 Arka yüz IV

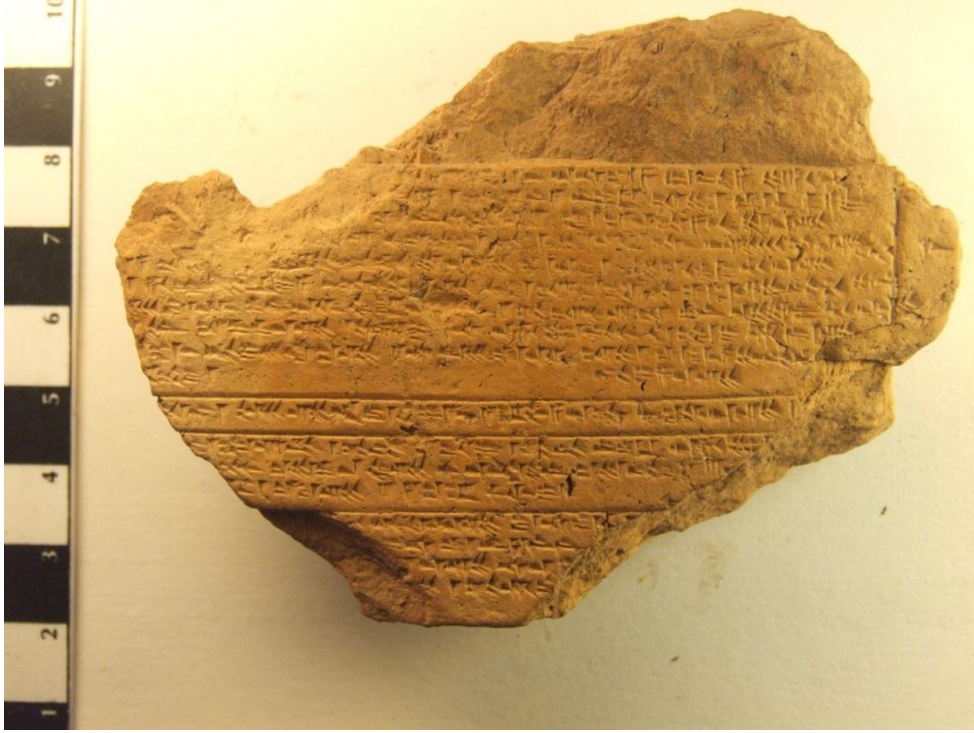
Şekil 3. Bo 3968 Ön yüz I

Şekil 4. Bo 3701 Ön yüz I

Şekil 5. Bo 3701 Arka yüz IV

Şekil 6. Bo 3968 Ön yüz I

Kaynaklar

- Akdoğan, R. (2010). Einneues hethitisches Keilschriftfragment eines Festrituals, *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich für seines 65. Geburtstages am 28. Januar 1945*, J.C.Fincke (Ed.), Dresden, 17-26.
- Akdoğan, R. (2016a). *Hethitische Texte Bo 4658-Bo 5000 Teil 1: Transkriptionen*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 46, Wiesbaden.
- Akdoğan, R. (2016b). *Hethitische Texte Bo 4658-Bo 5000 Teil 2: Autographien*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 46, Wiesbaden.
- Akdoğan, R. (2016c). Boğazköy'den yayınlanmamış bir Hititçe tablet (Bo 3891) ve *zintuhi*-kadınları. *KUBABA Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, 25, 53-62.
- Alsan, Ş. S. ve Akın, S. (2020). Türk kültür ve sanatında geyik sembolizmi. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 45, 215-226.
- Ardzinba, V. (2010). *Eskiçağda Anadolu ayinleri ve mitleri*. O. Uravelli (Çev.), Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık İşletmesi, Ankara.
- Arıkan, Y. (2003). Hitit çivi yazılı belgelerinde *šuhha* "(Düz) Dam, Çatı" ve onun dinsel ve sosyal hayattaki yeri. *Archivum Anatolicum* 6 (1), 11-57.
- Arıkan, Y. (2017). Hitit dininin tarihi gelişimi ve Hitit panteonu. *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları*, A.S.Güneri (Ed.), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 41-72.
- Atalay, B. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)* (Cilt I-II-III). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 521-522-523.
- Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1095.
- Ayyıldız, S. ve Süel, M. (2010). Ortaköy/Şapinuva Ağılönü mevkii'nde ele geçen pencere kap, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 25-31 Ağustos 2008, A.Süel (Ed.), Cilt 1, Ankara, 63-78.
- Beckman, G. (1983). *Hittite birth rituals. Studien zu den Boğazköy-Texten* 29, Wiesbaden.
- Beckman, G., Bryce, T., Cline, E. (2011). *The Ahhiyawa texts, society of biblical literature*, Atlanta.
- Black, J, George, A., Potgate, N. (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, SANTAG Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde Band 5, K.Hecker-W.Sommerfeld (Eds.), Wiesbaden.

- Cammarosano, M. (2018). *Hittite Local Cults*, SBL Press, Writings from the Ancient World Series, Nummer 40, Atlanta.
- Carruba, O. (1992). *Per Una grammatica Ittita towards a Hittite grammar*, Studia Mediterranea 7, Pavia.
- Collins, B.J. (2006). A Note On Some Local Cults In The Time Of Tudhaliya IV, *The Life And Times Of Hattušili III And Tuthaliya IV, Proecedings Of A Symposium Held in Honour Of J.De Roos, 12-13 December 2003*, Leiden, Th. van den Hout with the Asisstance of C.H. van Zoest (Eds.), Leiden, 39-48.
- Corti, C. (2009). Hattušili III and the Cult Management of the Holy City of Nerik (II), *Studia Asiana* 5, 15-23.
- Coşkun, Y. (1969). Boğazköy metinlerinde geçen başlıca libasyon kapları. *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 27 (3-4), 1-61.
- Dardano, P. (2006). *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282)*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 47, Wiesbaden.
- Daus, A., Rieken, E. (2018). *Das Persönliche Gebet bei den Hethitern*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 63, Wiesbaden.
- Derleme Sözlüğü (1978). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü C. X*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derleme Sözlüğü (1982). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü C. XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Friedrich, J., Kammenhuber, A. (1984). *Hethitisches Wörterbuch, Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte*, Band I:A, Heidelberg.
- Friedrich, J., Kammenhuber, A. (1991). *Hethitisches Wörterbuch, Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte*, Band III: H, Heidelberg.
- Friedrich, J., Kammenhuber, A., Hoffmann, I. (2007). *Hethitisches Wörterbuch, Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte*, Band III (I), Lieferungen 11-17, Heidelberg.
- Friedrich, J., Kammenhuber, A. (2010). *Hethitisches Wörterbuch, Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte*, J.Hazenbos (Ed.), Band III (2), Liefung 18, Heidelberg.

- Gavaz, Ö.S. (2016). MÖ 2. bin yıl bazı gelenek ve halk motiflerinin günümüze yansıyan örnekleri. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 19, 79-91.
- van Gessel, B.H.L. (1998). *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Handbuch der Orientalistik der Nahe und Mittlere Osten, Part II, Leiden-New York-Köln.
- Gilan, A. (2015). *Formen und Inhalte Althethitischer Historischer Literatur, Texte der Hethiter* 29, Heidelberg.
- Glocker, J. (1997). *Das Ritual für den Wettergott von Kuliwišna, Textzeugnisse eines lokalen Kultfestes im Anatolien der Hethiterzeit*, Eothen 6.
- Goetze, A. (1971). Hittite ŠIPANT-, *Journal of Cuneiform Studies* 23(3), 77-94.
- Groddek, D. (2002). *Hethitische Texte in Transkription KUB 55*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 4, Dresden.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü, etimolojik sözlük denemesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 911.
- Güterbock, H.G., Hoffner, H.A. (1997). *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago*, Volume P, Chicago.
- Güterbock, H.G., Hoffner, H.A., van den Hout, T.P.J. (2005). *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago*, Volume Š, Fascicle 2, Chicago.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik der Nahe und mittlere Osten, Band 15, Leiden-New York-Köln.
- van den Hout, Th. (1998). *The Purity of Kingship. An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries Tuthalya IV*, Documenta et Monumenta Orientis Antiqui 25, Leiden.
- Klinger, J. (2000). "So weit und Mehr Wie Das Meer..." -Das Meer in Texten Hattischer Provenienz, *The Asia Minor Connexion: Studies on the Pre-Greek Languages in Memory in Charles Carter, Orbis/Supplementa*, Tome 13, Leuven-Paris, 152-172.
- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series vol. 5, Leiden-Boston.
- Lamante, S., Lorenz, J. (2015). KUB 27.68+ Ein Inventar zum Kult Nerik, *KASKAL* 12, 245-266.

- Lebrun, R. (1994). Questions Oraculaires Concernant le Nouveau Déroulement de Fêtes Secondaires de Printemps Et D'automne = CTH 568, *Hethitica* 12, 41-77.
- Lühr, R. (2019). Satzanfänge im Hethitischen, *Hrozný and Hittite, The First Hundred Years, Proceedings of the International Conference Held at Charles University, Prague, 11-14. November 2015*, R.I.Kim, J.Mynářowá-Pavúk (Eds.), *Culture and History of The Ancient Near East 107*, Leiden-Boston, 230-257.
- Murat, L. (2013). Kült görevlisi şarkıcı kadınlar: ^{MUNUS.MEŠ}katra-, ^{MUNUS.(MEŠ)}hazgara-. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 32 (54), 115-133.
- Puhvel, J. (1984). *Hittite etymological dictionary*, vol. 1&2, Berlin - New York-Amsterdam.
- Puhvel, J. (1991). *Hittite etymological dictionary*, vol. 3, Berlin-New York.
- Reyhan, E. (2016). Hitit kültür dünyasında bayram ritüelleri. *Turkish Studies, International Preodical fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11 (16), 89-114.
- Singer, I. (1984). *The Hittite KILAM Festival*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 28, Wiesbaden.
- Starke, F. (1985). *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 31, Wiesbaden.
- Sürenhagen, D. (1981). Zwei Gebete Hattušiliš und der Puduhepa. *Altorientalische Forschungen* 8, 107-168.
- Tischler, J. (1983). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*, Teil 1, Innsbruck.
- Tischler, J. (1991a). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 20 (2), Lief. 7, Innsbruck.
- Tischler, J. (1991b). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 20 (3), Lief. 8, Innsbruck.
- Tischler, J. (1993). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft Band* 20 (3), Lief. 9, Innsbruck.
- Tischler, J. (1994). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft Band* 20 (3), Lief. 10, Innsbruck.

- Tischler, J. (2001). *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Innsbruck.
- Tischler, J. (2008). *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen, vermehrte und verbesserte Auflage*, Innsbruck.
- Ünal, A. (2005). Fremde Götter in Hatti: Einführung einer Babylonischen Gottheit in Hatti und Schwierigkeiten bei ihrer Kulterrichtung nach dem Orakeltext KUB 5.6, *Archivum Anatolicum* 8 (2), 47-108.
- Ünal, A. (2007). *Hititçe çok dilli el sözlüğü Vol. I A-M, Vol. II N-Z*, Philologia Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse, Band 108.1, 2, Hamburg.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe büyük sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca sözcük listeleriyle birlikte*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2018). Hititler devri Anadolu'sunda gezmek ve dolaşmak: yolculuk, ticarî geziler: askerî seferler ve ulaşım aracı olarak yollar, dağlar, vadiler, köprüler, deniz ve ırmaklar. *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, Gökce, B., Pınarcık, P. (Eds.), Ankara: Akademisyen Kitabevi, 1-80.

Internet Kaynakları

- Fuscagni (ed.), F.Fuscagni, hethiter.net/CTH_439 (2010sq.) (Erişim Tarihi: 05.06.2020)
- Rieken, E., Lorenz, J., Daues, A. (2017). Gebete der Hethiter, http://www.hethiter.net/txhet_gebet (Erişim Tarihi: 15.06.2020)

Yazar Son Notu ve Teşekkür

Bo numaralı Hitit tabletleriyle ilgili çalışmayı, Mainz Akademie die Wissenschaften und der Literatur'de, 2019 Temmuz ve Ağustos aylarında tamamladım. Mainz'da çalışma imkânı sağlayan Prof.Dr.phil.Dr.h.c. G. Wilhelm'e, Prof.Dr. D.Schwemer'e teşekkür ederim. Ayrıca dostane tavırlarından dolayı Prof. Dr. D. Prechel'e, Prof. Dr. G.Müller'e, Dr. S. Koşak'a, Dr. C.Steitler'e, Dr. M.Vigo'ya teşekkür ederim. Mainz'da çalışma süresince maddi destek sağlayan Deutscher Akademischer Austauschdienst'e (DAAD) teşekkürlerimi sunuyorum.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FINANCIAL LITERACY AND INDIVIDUAL FINANCIAL DECISIONS: AN EXPLORATORY STUDY

Gamze VURAL¹
Aichetou BEICHAR²

ABSTRACT

The aim of this study is to find out how literate individuals are about financial concepts, whether or not they can manage their funds in a rational way, and to find out whether they are familiar with the services and instruments offered by the banks and other financial institutions from which they can benefit. Also, this study aims to determine the relationship between financial literacy and individual financial decisions. Data of this study were collected in two steps: firstly by using an on-line questionnaire through random sampling method, and secondly through face-to-face interviews. The sample size in this study is 433 participants from Adana city. Chi-square tests were applied to verify the relevance of the relationship between financial literacy and the variables previously identified in the literature. The study results showed that the major factors that have a relationship with financial literacy in Adana are age, gender, income, and individual financial decision about pension. There is no significant relationship between financial literacy and consumer credit or insurance policy. Saving behavior has not been found significant in explaining financial literacy.

Keywords: Financial Literacy, Financial Decision Making, City of Adana

FİNANSAL OKURYAZARLIK VE BİREYSEL FİNANSAL KARARLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE KEŞİFSEL BİR ÇALIŞMA

Öz

Bu çalışmanın amacı bireylerin finansal kavramlar hakkındaki bilgi düzeylerini belirlemek, bankalar ile diğer finansal kurumların sunmuş oldukları hizmet ve ürünlerle ilgili genel bilgi sahibi olup olmadıklarını araştırmaktır. Çalışma ayrıca finansal okuryazarlık ve bireysel finansal kararlar arasındaki ilişkiyi de ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bunun için Adana ilinde bulunan ve rastgele örneklem metoduyla seçilen 433 kişiyle, internet ve yüz-yüze görüşme yoluyla anket yapılmıştır. Literatürde daha önce tanımlanan değişkenler ile finansal okuryazarlık arasındaki ilişkinin varlığını doğrulamak için ki-kare analizi yapılmıştır. Test sonuçlarına göre yaş, cinsiyet, gelir düzeyi ve emeklilik sistemine dâhil olma kararı ile finansal okuryazarlık arasında ilişki olduğu saptanmıştır. Bireylerin tüketici kredisi alma ve sigorta yaptırma ile ilgili kararları ile finansal okuryazarlık düzeyleri arasında ise anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Okuryazarlık, Finansal Karar Verme, Adana İli

Introduction

In recent years, financial literacy has been the focus of many state-run programs in many European countries. National and international public authorities, as well as private institutions and organizations have been and are developing and increasing several financial literacy programs. New approaches are tried to created to enhance financial education and literacy measures.

¹ Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İşletme bölümü, gvural@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1385-7551

² YL öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, SOSBE, ffatissbeichar@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5879-2731

Received/Geliş: 02/06/2020 Accepted/Kabul: 24/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Vural, G., Beichar, A. (2020), "The Relationship Between Financial Literacy And Individual Financial Decisions: An Exploratory Study", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.243-258.

The term financial literacy has been always utilized as an equivalent word for financial education or financial knowledge. This concept is sometimes used in the context of financial aspects to indicate how families' choices are influenced by monetary conditions, and in other instances, it centers barely on fundamental cash administration: planning, sparing, contributing and safeguarding (Hogarth, 2002). It has also been referred to as financial awareness or economics literacy. In finance literature, it is defined as the ability to use knowledge and skills to manage financial resources effectively for a lifetime of financial well-being (Hung, Parker, and Yoong, 2009). It also enables financial service providers to better understand their products, the associated risks and the needs of their customers. It includes trust, confidence, and participation in the formal financial system. Financial literacy, also referred to as financial capability, is an outcome of financial education (Central Bank of Nigeria, 2015).

The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) defined financial education as the process by which consumers/investors improve their understanding of financial products, concepts, and risks. In this process investors through information, instruction and/or objective advice, can develop the skills and confidence to become more aware of financial risks and opportunities. Ultimately they can become more aware of financial risks and opportunities, make informed choices, know where to go for help, and take other effective actions to improve their financial well-being.

If young people are not taught the effective methods to settle on financial decisions, they will probably commit errors tomorrow. Financial literacy gives them the ability to perceive how money works on the planet. This alludes to the arrangement of abilities and learning that enable a person to settle on educated and powerful choices with the greater part of their financial resources (Zettler, 2013). Financial literacy represents much more than basic monetary and budgetary management, because the consumption and saving habits of individuals in their own dwellings reflect on the financial character of the society.

In this context, the purpose of this study is to reveal whether the citizens living in Adana have literacy levels on different financial concepts, whether they are able to manage their funds effectively, and whether they have an idea about the services offered by banks and other financial institutions that they can benefit from.

Literature Review

Financial literacy has consistently expanding significance in our day. Financial literacy aides individuals to become more rational in their financial decision making process by helping them use financial instruments more effectively, make more thorough budgetary plans, and most importantly understand the risk-return relationship. Individuals who understand the risk-return relationship and the content of products and services will make the right investment decisions in line with their risk-return perception while saving, and prefer financing options that they can manage while meeting their funding needs. Thus, over time, individuals become more involved in their own investment, financing and budget arrangements and become more responsible for the decisions they make in these processes. Increasing involvement in these processes as rational individuals will also pave the way for important gains in terms of economy.

Lusardi and S. Mitchell, (2016), conclude that financial literacy is very low around the world, irrespective of the level of financial market development and the type of pension provided. Accordingly, it can be said that the changes and developments in markets do not play an important role in enhancements of financial knowledge. This situation also gives the impression that people have limitations in learning by themselves using their own financial experiences. They also show that retirement planning can be traced back to financial literacy; those can accurately undertake simple calculations, know about inflation, and are knowledgeable about risk diversification, are all more likely to plan for their retirement. Finally, they argue that this relationship is causal: that is, financial literacy influences retirement planning, and not the other way around. Also, Klapper, Lusardi, and Oudheusden (2015) state that only 1 in 3 adults worldwide understand basic financial concepts. Although financial literacy is higher among the wealthy, well educated, and those who use financial service. It is clear that billions of people are unprepared to deal with rapid changes in the financial landscape. They found that the countries with the highest financial literacy rates are Australia, Canada, Denmark, Finland, Germany, Israel, the Netherlands, Norway, Sweden, and the United Kingdom, where about 65 percent or more of adults are financially literate. On the other hand, South Asia is home to countries with some of the lowest financial literacy scores, where only a quarter of adults—or fewer—are financially literate. Pierre-Carl Michaud (2017), says that financial literacy is associated with better financial outcomes, such as more efficient saving and better debt management; in some cases the relationship is shown to be causal. Also they find that Differences in financial literacy may amplify wealth inequality, so early interventions to provide financial literacy may reduce wealth inequality and financial education in schools has been shown to have positive effects on financial behaviors.

Hsiao, Lin, and Dambaravdan (2016), examine how financial literacy and saving behavior affects retirement planning and analyze the difference in retirement planning between respondents with different characteristics. They find a strong, positive relationship between financial literacy and retirement planning; people who are more financially knowledgeable are more likely to plan for retirement. They also find a strong, positive relationship between savings behavior and retirement planning; those who have stronger savings habits are more likely to plan for retirement. Saving habits appear to have a stronger role in explaining retirement planning of individuals than whether they are financially literate. While they consider personal features, they find that females and households classified as average annual income are more actively engaged in retirement planning. Another study, by Kharchenkom and Olga (2011) found that the major factors influencing financial literacy in Ukraine are gender, level of education, occupation, region and wealth. Age and area of residence have not been found significant in explaining financial literacy. With regard to the implications of financial literacy for saving behavior their results suggest that literacy does not have a direct impact on savings when controlling for wealth.

In Sekita's (2011) study used the Survey of Living Preferences and Satisfaction (SLPS) and found that the level of financial literacy is not high in Japan. Most of the respondents answered a simple question about interest rates correctly, but incorrectly answered a question about risk diversification. Many respondents stated they did not

know the answer to the financial literacy questions, which might indicate that Japanese are very cautious and only answer when confident in their response. Women, young people, and those with lower incomes and lower educational attainment have the lowest levels of financial literacy, and financial literacy increases the probability of having a retirement savings plan. Also a study done by Johan Altenburg, (2011), indicate that many adults have low financial literacy. In general, financial literacy levels are lower among the young, the old, women and those with low income or low educational attainment. People who report having tried to plan for retirement have higher levels of financial literacy. Also another study with similar results was carried out by Klapper (2011), which examine the relationship between financial literacy and retirement planning in Russia. They found that only 36% of respondents in the sample understand interest compounding and only half can answer a simple question about inflation. In a country with widespread public pension provisions, they find that financial literacy is significantly and positively related to retirement planning involving private pension funds. Thus, along with encouraging the availability of private retirement plans, efforts to improve financial literacy can be pivotal to the expansion of the use of such funds.

Research Methodology

This research aims to study how the individuals are literate about different financial concepts, how they can manage their funds in an effective way, and whether they are familiar with the services that the banks and other financial institutions offer, from which they can benefit.

The basic method of this research is “a survey method”. The sample is selected randomly as a representation of the total population. An interview consisting of relevant questions was prepared and the data were collected from the local people in Adana. Participants in this survey include various individuals from different walks of life and represent diverse social and economic backgrounds. The data was collected in two steps, on-line and face-to-face questionnaires. The onlie survey allowed us to reach people we could not reach directly; however, not all people use the internet so we tried to reach those people directly via a face-to-face interviews. The full questionnaire used in this study is presented in Appendix 1.

The data of this study was analyzed to identify, describe and explore financial literacy levels of individuals and its effect on individual decisions. The responses gathered from the participants were analyzed using Statistical Package for Social Sciences (SPSS) software.

At the end of the data collection process, questionnaires were checked thoroughly for completeness. Only duly filled instruments by the participants have been used. The quantitative data were analyzed through descriptive statistics which comprise of frequency tables, mean and standard deviation.

The main categories of research questions in this study are listed as shown below:

1. Do individuals have sufficient financial knowledge or are illiterate of financial concepts?
2. Is there any relationship between individuals' education level and their finance knowledge?

3. Is there any relationship between individuals' gender and their finance knowledge?
4. Is there any relationship between individuals' financial decisions and their financial literacy?
5. Is there any relationship between individuals' saving behavior and their finance knowledge?

Once the research questions are set, the study attempts to achieve the following specific objectives in order to have more concrete answers to the questions:

- To clarify the level of finance knowledge
- To identify the factors that have a relationship with financial literacy

Research hypotheses are as follow:

Hypothesis 1: Demographic characteristics are significantly related to financial knowledge level.

This hypothesis can be broken into details as follow:

- 1.1. Age is significantly related to individual financial knowledge level.
- 1.2. Gender is significantly related to individual financial knowledge level.
- 1.3. Income is significantly related to individual financial knowledge level.
- 1.4. Education level is significantly related to individual financial knowledge level.

Hypothesis 2: Individual's saving regularity is positively related to individual financial knowledge level.

Hypothesis 3: Individual's financial literacy level is positively related to individual financial decisions.

This hypothesis can be broken into details as follow:

- 3.1. Individual's financial literacy level is related to individual financial decisions (Consumer Credit)
- 3.2. Individual's financial literacy level is related to individual financial decisions (pension system)
- 3.3. Individual's financial literacy level is related to individual financial decisions (the insurance policy)

Data Analysis And Implication

Test Validity And Reliability

First, the reliability test was done to select the suitable test according to data. Reliability of the measure was assessed with the use of Cronbach's alpha. The result of reliability test was $\alpha=0,838$ ($\alpha>0,7$), therefore data were parametric. Independence T-Test was used to test the hypotheses.

Results of Financial Literacy Measurement Survey

There are five parts to measuring financial literacy: firstly, basic financial literacy of the participants was calculated by some questions related to the general basic economics and finance such as inflation and exchange rates. The second part was about retail banking, and it was measured by some questions related to the banks and their

services. The third part was retirement and insurance, the fourth part was investment and the fifth part was the taxes and legislation.

The poor, fair, good and excellent measures were determined based on the level of correct answers in each category of questions. The questionnaire contained 30 questions in total and each category had a different number of questions, e.g. retail banking category consisted of 6 questions and the basic financial literacy category had 9 questions. The measurement scale for each category is presented in Appendix 2.

Table 1. Measurement of Financial Literacy

<i>Financial literacy</i>	<i>Poor</i>	<i>Fair</i>	<i>Good</i>	<i>Excellent</i>
Basic Financial literacy score	17,3%	23,8%	43,0%	15,9%
Retail Banking score	12,7%	28,4%	19,4%	39,5%
Retirement and Insurance literacy score	30,9%	31,4%	30,0%	7,7%
Investment score	35,6%	41,3%	14,1%	9,0%
Taxes and Legislation literacy score	33,9%	31,6%	28,6%	5,8%
<i>Overall Financial Literacy</i>	<i>16,9%</i>	<i>40,0%</i>	<i>35,6%</i>	<i>7,6%</i>

As Table 1 shows, general knowledge of the participants regarding basic financial literacy topics can be considered good, where majority (43%) answered 4-6 out of 9 questions. It can be inferred that the participants have an excellent level of financial literacy in retail banking, where the majority of the participants (39.5%) correctly answered more than 4 out of 6 questions. Although Basic Economics and Finance topic may seem more familiar and relatively simple than the retail banking, the results showed the opposite.

Table 2. General Level of Financial Literacy Results

Value	Meaning	Number of correct answers	% correct answers
1	Poor	0-7	16,9%
2	Fair	8-15	40,0%
3	Good	16-22	35,6%
4	Excellent	23-30	7,6%

Results of the general level of financial literacy tests, as presented in Table 2, reflect that basic financial literacy of the general population in Adana is mostly fair (40%) and good (35,6%).

Results of the Tests of Hypotheses

There are 6 hypotheses. All tests were done at 95% level of confidence and 0,05 Alpha value. The results are shown below:

Table 3. Results of Hypotheses Tests

Hypotheses	P-value	Result
H _{1,1} : Age is significantly related to individual financial knowledge level	0,000	Accepted
H _{1,2} : Gender is significantly related to individual financial knowledge level.	0,000	Accepted
H _{1,3} : Income is significantly related to individual financial knowledge level.	0,000	Accepted
H _{1,4} : level of education is significantly related to individual financial knowledge level.	0,119	Rejected
H ₂ : Individual's saving regularity is positively related to individual financial knowledge level.	0,264	Rejected
H _{3,1} : Individual's financial literacy level is related to individual financial decisions (Consumer Credit)	0,196	Rejected
H _{3,2} : Individual's financial literacy level is related to individual financial decisions (pension system)	0,011	Accepted
H _{3,3} : Individual's financial literacy level is related to individual financial decisions (the insurance policy)	0,115	Rejected

Four (H_{1,1} H_{1,2} H_{1,3} H_{3,2}) out of eight hypotheses have been accepted in the 95% confidence interval. The tests results showed that the major factors that have a relationship with financial literacy in Adana are age, gender, income, level of education, and individual financial decision.

Results

In this study, it is aimed to determine the financial literacy levels of individuals in Adana and whether they have general information about the services and products offered by banks and other financial institutions. In addition, the relationship between individuals' financial literacy level and their individual financial decisions was analyzed.

The sample size in this study is 433 participants from Adana city. The collected data was analyzed by SPSS and according to these analyses some of the key findings of the study are as follow:

The majority (50.1%) of the participants were female while male represented 49.9% of the participants who took part in the study. The empirical results show that generally the participants had a fair to good knowledge of financial concepts. While 40% correctly answered 8-15, and 35,6% correctly answered 16-30 out of 30 questions.

Our empirical results reveal that the major factors that have a relationship with financial literacy in Turkey are age, gender, income, individual financial decision abot. It means that when the person ages, he or she becomes more literate about financial literacy. Thus, it can be said that maybe people become more interested in time or maybe they get that information through life experiences. Also the test indicates that there is a very clear correlation between the level of literacy and gender; the highest level of correct answers to financial questions has been given by men. This leads to say that men are more interested in financial issues than women.. Income has also a positive relationship with financial literacy. It can be explained that the increase of the income leads people to think more about how to use or save their money and therefore become more interested in the field of investment, which leads directly to increase the level of financial knowledge.

The chi-square test and correlation were used also to understand the relationship between financial literacy and the individual financial decision making through three topics: consumer credit, pension system, and insurance policy, while we found that there is a significant relationship between pension system and financial literacy when the level of financial literacy is higher, people start to be interested in participation in the private pension system. While there is no significant relationship between financial literacy and consumer credit or insurance policy.

Level of education and saving behavior has not been found significant in explaining financial literacy.

The results of the survey carried out with 433 people in the city of Adana indicated that financial literacy among the general population is fairly low. These results should motivate policy makers to implement programs in order to increase the level of financial literacy, especially among women. Because, increasing the level of financial literacy among women will enable that group of the population, which is underrepresented in the economy, to participate more in saving and financial investment type of activities. The positive relationship between pension investments and financial literacy should also signal to policy makers who wish to popularize participation in the pension system to invest firstly in programs to develop financial literacy. It should be noted that the most important factor, may be a prerequisite, for financial literacy to become widespread is the improvement of income distribution, i.e. an enhancement in the spread of income accompanied by an increase in per capita income. Savings are possible only among individuals with a surplus of income and only then, those individuals would be interested in investment opportunities, taking on mortgages or other lump-sum long-term credits, become more savvy about financial market instruments and have a desire to increase their general knowledge of finance.

References

- Ahmed, N., Ahmad, Z. and Khan, S. K. (2011, February). Behavioural finance: shaping the decisions of small investors of Lahore stock exchange. *Interdisciplinary Journal Research of Research in Business*, 1(2), pp. 38-43.
- Ateş, S., Coşkun, A., Şahin, M. A. and Demircan, M. L. (2016). Impact of financial literacy on the behavioural biases of individual stock investors: Evidence from Borsa Istanbul. *Business and Economics Research Journal*, 7(3), pp. 1-19.
- Barber, B. M. and Odean, T. (2008). All that glitters: the effect of attention and news on the buying behavior of individual and institutional investors. *The Review of Financial Studies*, 21(2), pp.785-818.
- Beckmann, D. and Menkhoff, L. (2008). Will women be women? Analyzing the gender difference among financial experts. *KYKLOS*, 61(3), pp. 364-384.
- Brahmana, R. K., Hooy, C. W. and Ahmad, Z. (2012). Psychological factors on irrational financial decision making: Case of day-of-the week anomaly. *Humanomics*, 28(4), pp.236-257.
- Charness, G. and Gneezy, U. (2012). Strong evidence for gender differences in risk-taking. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 83, pp. 50-58.
- Chavali, K. and Mohanraj, M. P. (2016). Impact of demographic variables and risk tolerance on investment decisions: An empirical analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(1), pp. 169-175.
- Deaves, Lüders, and Lue (2009). *An experimental Test of the impact of overconfidence and gender on trading activity*. *Review of Finance*, 13, pp. 555-575.
- De Bondt, W. F. M. (1998). Behavioural economics: A portrait of the individual investor. *European economic review*, 42, pp. 831-844.
- De Bondt, W. F. M., and Thaler, R. H. (1995). Financial decision-making in markets and firms: A behavioral perspective. Ch. 13. In R. Jarrow et al, Eds., *Handbooks in Operational Research and Management Science*, (9), pp. 385-410.
- Dittrich, A.V., Güth, W. and Maciejovsky, B. (2005, December). Overconfidence in investment decisions: An experimental approach. *The European Journal of Finance*, 11(6), pp. 471-491.
- Fisher, P. J. (2010). Gender differences in personal saving behaviors. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 21, pp. 14-24.

- Ford, M. W., and Kent, D. W. (2009). Gender differences in student financial market attitudes and awareness: An exploratory study. *Journal of Education for Business*, 85 (1), pp. 7-12.
- Francis, B., Hasan, I., Park, J. C. and Wu, Q. (2015, Fall). Gender differences in financial reporting decision making: evidence from accounting conservatism. *Contemporary Accounting Research*, 32(3), pp. 1285-1318.
- Gerrans, P., Faff, R. and Hartnett, N. (2015). Individual financial risk tolerance and the global financial crisis. *Accounting and Finance*, 55, pp. 165-185.
- Graham, J. F., Stendardi, E. J., Myers, J. K., and Graham, M. J. (2002). Gender difference in investment strategies: an information processing perspective. *International Journal of Bank Marketing* 20 (1), pp. 17-26.
- Hirshleifer, D. (2008). Psychological bias as a driver of financial regulation. *European Financial Management*, 14 (5), pp. 856-874.
- Huang, J. and Kisgen D. J. (2013). Gender and corporate finance: Are male executives overconfidence relative to female executives? *Journal of Finance Economics*, 108, pp. 822-839.
- Jagongo, A. and Mutswenje, V. S. (2014, February). A survey of the factors influencing investment decisions: The case of individual investors at the NSE. *International Journal of Humanities and Social Science*, 4 (4), pp. 92-102.
- Jain, D. and Mandot, N. (2012, April). Impact of demographic factors on investment decisions of investors in Rajasthan. *Journal of Art, Science & Commerce*, 3 (2), pp. 81-92.
- Jinnah, M. A. (2015, December). Impact of availability bias and loss aversion bias on investment decision making, moderating role of risk perception. *Journal of Research in Business Management*, 1(2), pp. 1-12.
- Kyla, S., Yang, O. and Xiong, W. (2006). Prospect theory and liquidation decisions. *Journal of Economic Theory*, 129, pp. 273-288.
- Lipe, M. G. (1998). Individual investments' risk judgment and investment decisions: The impact of accounting and market data. *Accounting, Organizations and Society*, 23(7), pp. 625-640.
- Montford, W. and Goldsmith, R. E. (2016). How gender and financial self-efficacy influence investment risk-taking. *International Journal of Consumer Studies*, 40, pp. 101-106.

- Moueed, A., Hunjra, A. I., Asghar, M. U. and Raza, B. (2015). Role of psychological and social factors on investment decision of individual investors in Islamabad stock market. *Sci. Int.(Lahore)*, 27(5), pp. 4697-4706.
- Muhammad, N. M. N. (2009, June). Behavioural finance vs traditional finance. *Advanced Management Journal*, 2(6), pp. 1-9.
- Muradoglu, G. and Harvey, N. (2012). Behavioural finance: the role of psychological factors in financial decisions. *Review of Behavioural Finance*, 4(2), pp.68-80.
- Nawrocki, D. and Viole, F. (2014). Behavioural finance in financial market theory, utility theory, portfolio theory and the necessary statistics: a review. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 2, pp. 10-17.
- Onyekachi, O., Marshal, I. and Solomon, I. D. (2016, February). Finance applications of game theory and behavioural finance: A review and synthesis. *Journal for Studies in Management and Planning*, 2(2), pp. 50-65.
- Pompian M. M. and Longo J. M. (2004). Creating Investment Programs Based on Personality Type and Gender to Produce Better Investment Outcomes, *The Journal of Wealth Management* Fall 7(2). pp. 9-15.
- Raines, J. P. and Leathers, C. G. (2011). Behavioural finance and post-Keynesian-institutionalist theories markets. *Journal of Post Keynesian Economics*, 33(4), pp. 539-554.
- Ramiah, V., Xu, X. and Moosa, I. A. (2015). Neoclassical finance, behavioural finance and noise traders: A review and assessment of the literature. *International Review of Financial Analysis*, 41, pp. 89-100.
- Ricciardi, V. and Simon, H. (2000, September). What is behavioural finance? *Business, Education and Technology Journal*, pp. 1-9.
- Ritter, J. R. (2003). Behavioural finance. *Pacific-Basin Finance Journal*, 11, pp. 429-437.
- Sahi, S. K. (2012). Neurofinance and investment behaviour. *Studies in Economics and Finance*, 29(4), pp. 246-267.
- Seasholes, M. S. and Zhu, N. (2010, October). Individual investors and local bias. *The Journal of Finance*, LXV (5), pp. 1987-2010.
- Sewell, M. (2007, May). Behavioural finance, *Department of Computer Science, University College London*.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 243-258

- Shiv, B., Loewenstein, G., Bechara, A., Damasio, H. and Damasio, R. (2005). Investment behavior and the negative side of emotion. *Psychology Science*, 16(6), pp. 435-439.
- Shukla, A. (2016, January). A study on the association of gender of investors and herd behaviour of investors. *Global Journal for Research Analysis*, 5(1), pp. 152-153.
- Spindler, G. (2011). Behavioural finance and investor protection regulations. *J Consum Policy*, 34, pp. 315-336.
- Subrahmanyam, A. (2007). Behavioural finance: A review and synthesis. *European Financial Management*, 14, pp. 12-29.
- Suryawanshi, P. B. and Jumle, A. G. (2016, May-June). Comparison of behavioural finance and traditional finance: for investment decisions. *International Journal of Commerce, Business and Management*, 5(3), pp.81-85.
- Wang, B. F. M. (2009). Attitudes and behaviour in everyday finance: evidence from Switzerland. *International Journal of Bank Marketing*, 27(2), pp. 108-128.

Appendix 1

Questionnaire Form

Personal Information

1. Gender: Female Male
2. What is your birth year?
3. Your marital status: Married Single
4. Number of children: No 1 2 3 4 and over
5. Education level: Primary education High school University
 Master
6. Job: students State officer Private sector employee worker
Own business Retired Not working
7. Do you have regular income?
 I have regular income I have irregular income I have no income
8. Your average monthly income level?
 Less than 1,500 TL 1.500 – 3.000 TL 3001-4500TL
 4501-6.000 TL 6.000 and over
9. Number of people living in your home:
 Live alone 2 3 4 5 6 and over
10. Number of employees at your home:
 1 2 3 4 5 6 and over
11. Total monthly income in your home ?
 Less than 1,500 TL 1.500 – 3.000 TL 3001-4500 TL
4501-6.000 TL 6.000 and over
12. Do you have a home? Yes No
13. Do you have a care? Yes No
14. How do you evaluate your family economic situation?
 Not at all satisfactory not satisfactory neither satisfactory nor not Satisfying Very
satisfying
15. Specify if you have insurance policy:
 Life insurance Health insurance Vehicle insurance Accident fire theft for your
home or business Specify other
16. Order your investment preferences from 1 to 6.
 Currency Gold Deposit Real estate (house plot) Stock market Specify
other
17. Do you follow the economy and finance agenda? Yes No
18. From which tools do you follow the economic and financial agenda, list from 1 to 6. TV
Internet Telephone messages Newspaper Friends
 Specify other.....
19. Are you included in the private pension system? Yes No
20. Do you have insurance policy? Yes No
21. Do you have consumer credit? Yes No

Please indicate the frequency with which to perform the following expressions

	General Questions	Never	Rarely	Sometimes	Often	Always
22	I can save money individually.					
23	We can save money as a family.					
24	I keep my income and expenditure records individually.					
25	Our parents keep their income and expenditure records.					
26	Use your banking services for your transactions to invest in payment.					
27	In the last 12 months my income (salary, pension, earnings, scholarship etc) has been met by my expenses.					
28	Over the last 12 months, my family's income (salary, pension, earnings, scholarships, etc.) has been met by our parents.					
29	I follow economic and financial indicators (foreign exchange and gold prices, interest rates etc.)					
30	In the past 12 months, I had to borrow again to pay my debts.					
31	I get information from an expert when making a decision about borrowing or investment.					
32	In important monetary decisions, we share the common opinion of our parents.					

Please state your answers to the following amendments.

	Economics and Finance at Basic Level	Right	False	I have no
33	Inflation reduces the purchasing power of money.			
34	inflation rate in Turkey is above 10%.			
35	It is advantageous to borrow if inflation is high.			
36	Only stocks are traded on the stock exchanges.			
37	The name of the securities market in Turkey is Istanbul Stock Exchange			
38	Demand deposits account provides interest income.			
39	The ounce is the measure of precious metals like gold.			
40	The euro is worth more than the dollar.			
41	If the monthly interest rate of the loan is 1%, the annual interest rate is more than 12%.			

	Retail Banking	Right	False	I have no
42	All banks operate with the same transaction fees.			
43	Using a long-term loan is more costly than using a short-term loan.			
44	IBAN is the international bank account number.			
45	EFT is used to transfer money between accounts on the same bank.			
46	Loan application can be made with the help of internet banking.			
47	Stock trading can be done with the help of internet banking.			
	Retirement and Insurance	Right	False	I have
48	The age of the individual is an important role in determining the cost of car insurance.			
49	SSI (Social Security Administration), health insurance is the affiliations of employees in Turkey.			
50	65 The retirement age for everyone in Turkey.			
51	The private pension system is a private pension system that is made up of monthly premium payments.			
52	In order to qualify for retirement in the private pension system, it is necessary to pay contributions for 10 years.			
	Investment	Right	False	I have
53	Your equity is the difference between your total assets and your debts.			
54	If you take the bonds of a company, you become a partner to that company.			
55	When you invest in stocks, you earn interest.			
56	A stock investment is a more risky than a bond investment.			
57	Currency is a savings tool.			
58	Two investments with the same level of return are more risky than the B investment. Therefore, B should be selected from two investments.			
	Taxes and Legislation	Right	False	I have
59	KDV rate is applied as 18% for all products in Turkey.			
60	Before establishing a new business, it is necessary to register with the Chamber of Industry and Commerce.			
61	Every business has to register with the proprietor's tax office.			
62	A "Tax Year" starts on January 1 and ends on December 31.			

Appendix 2

Basic Financial literacy score

Value	Meaning	Number of correct answers	% of correct answers
1	Poor	0-1	17,3%
2	Fair	2-3	23,8%
3	Good	4-6	43,0%
4	Excellent	7-9	15,9%

Retail Banking literacy score

Value	Meaning	Number of correct answers	% of correct answers
1	Poor	0-1	12,7%
2	Fair	2-3	28,4%
3	Good	4	19,4%
4	Excellent	5-6	39,5%

Retirement and Insurance literacy score

Value	Meaning	Number of correct answers	% correct answers
1	Poor	0-1	30.9%
2	Fair	2	31.4%
3	Good	3	30.0%
4	Excellent	4-5	7.7%

Investment literacy score

Value	Meaning	Number of correct answers	% correct answers
1	Poor	0-1	35,6%
2	Fair	2-3	41,3%
3	Good	4	14,1%
4	Excellent	5-6	9,0%

Taxes and Legislation literacy score

Value	Meaning	Number of correct answers	% correct answers
1	Poor	0-1	33,9%
2	Fair	2	31,6%
3	Good	3	28,6%
4	Excelent	4	5,8%

PANDEMİ DÖNEMİNDE KAMU İDARELERİNDE E-İÇ KONTROL SİSTEMİNİN ÖNEMİ*

Özer ŞEN¹
Jale SAĞLAR²

ÖZ

İç kontrol sistemi; bir kurumda yönetim tarafından tasarlanan, varlıkların ve kaynakların korunması, faaliyetlerin etkili, verimli ve ekonomik yürütülmesi, kurum çalışanlarının yönetim politikalarına uyumlu hâle getirilmesi, muhasebe kayıtlarının gerçeğe uygun tutulması, yönetime yeterli güvencenin sağlanması amacıyla oluşturulan bir sistemdir. Türkiye’de 2000’li yılların başından itibaren, AB (Avrupa Birliği) ile yapılan katılım müzakereleri sonucunda kamu alanında yapılan yasal düzenlemeler, iç kontrolün kamu idarelerinde önemini artırmıştır. Bununla beraber son yıllarda her alanda uygulama etkinliği genişleyen elektronikleşmenin iç kontrol faaliyetlerini de etkisi altına aldığı ve bu etkiyi giderek genişlettiği görülmüştür. Böylece; gelişmekte olan elektronikleşmeden etkilenen iç kontrol faaliyetlerinde kullanılmak üzere bazı yazılım firmalarınca ve kamu kurumlarınca geliştirilen e-iç kontrol yazılımları, sorumlu birimlerin kullanımına yönelik, özel sektördeki kuruluşları takiben kamu idarelerinde de yayılmaya başlamıştır. 2019 yılı sonu itibarıyla dünyayı etkisine alan ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak kabul edilen Covid-19 hastalığı, ülkemizi de etkilemiş bu süreç sonucunda kamu kurumlarında da esnek çalışma modeli kapsamında, elektronik ortamda uzaktan çalışmaya geçilmiştir. Bu süreç iç kontrol sistemini kurmakla yükümlü olan kamu idarelerinin e-iç kontrol sistemine geçmesini gerekli kılmaktadır. Literatüre yeni bir kavram olarak giren e-iç kontrolün kamu idareleri açısından kapsam ve uygulanabilirliğinin araştırılması, avantaj ve dezavantajlarının belirlenmesi, ayrıca pandemi sürecindeki öneminin tespit edilmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında yapılan literatür çalışması ile iç kontrol sistemi kavramının kamu idareleri bazında yasal düzenlemelerdeki yeri ve önemi tespit edilmiş, yeni bir uygulama olan e-iç kontrol sisteminin özelliklerle pandemi döneminde kullanılabilirliği ile kullanılan yazılımların güçlü ve zayıf yönleri ve mevcutta uygulama etkinliği ortaya konulmuş ve gelecekte kullanımına yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Covid-19, E-İç Kontrol, Kamu İdarelerinde E-İç Kontrol

THE IMPORTANCE OF E-INTERNAL CONTROL SYSTEM IN PUBLIC ADMINISTRATION IN THE PANDEMIC PERIOD

ABSTRACT

Internal control system; It is a system designed by management in an organization to protect assets and resources, to conduct activities effectively, efficiently and economically, to harmonize the management policies of the employees of the company, to keep the accounting records in real terms and to provide sufficient assurance to the management. Since the early 2000s in Turkey, legal regulations made by result of negotiations with the EU (European Union) has increased the importance of internal control in the public sector. However, it has been seen that electronicization,

¹ Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, osen@cu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6888-6579

² Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, jsaglar@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7152-9807.

* Bu çalışma, Özer ŞEN’in yüksek lisans tezinden çıkarılmıştır.

Received/Geliş: 16/07/2019 Accepted/Kabul: 29/10/2020, Conceptual Article/Kavramsal Makale
Cite as/Alıntı: Şen, Ö., Sağlar, J. (2020), “Pandemi Döneminde Kamu İdarelerinde E-İç Kontrol Sisteminin Önemi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.259-276.

which has expanded application efficiency in every field in recent years, has also affected the internal control activities and has widened this effect gradually. Thereby, e-internal control software developed by some software companies and public institutions for use in internal control activities affected by developing electronicization has started to be spread in public sector following the organizations in the private sector for the use of responsible units. Covid-19 disease, which has affected the world as of the end of 2019 and accepted as a pandemic by the World Health Organization (WHO), has also affected our country and as a result of this process, it has brought remote working and electronicization within the scope of flexible working models in public institutions. As a result, the necessity of investigating the status of the e-internal control system has emerged. The basis of this study is to investigate the scope and applicability of e-internal control, which has entered the literature as a new concept, for public administrations, to determine its advantages and disadvantages, as well as to determine its importance in the pandemic process. With the literature study carried out within the scope of the study, the place and importance of the concept of internal control system in legal regulations based on public administrations have been determined, the usability of the e-internal control system, which is a new application, and the strengths and weaknesses of the software used, current application efficiency has been revealed and suggestions for its future use have been developed. As a result of the study, it has been determined that the e-internal control system is not yet widely used in public administrations, but tends to become widespread, and its importance increases in the pandemic process.

Keywords: Pandemic, Covid-19, Internal Control, E-Internal Control, E-Internal Control In Public

Giriş

Genel olarak bakıldığında iç kontrol sistemi bir kurumda yönetim tarafından etki edilen, varlıkların ve kaynakların korunmasını, faaliyetlerin ekonomik, etkili ve verimli bir şekilde yürütülmesini, yönetim prensiplerine uyumun yanında muhasebe kayıtlarının gerçeği yansıtmasında yeterli güvencenin sağlanması amacıyla oluşturulan bir sistemdir (Dabbagoğlu, 2009, s. 26). İç kontrol sisteminin ortaya çıkmasında önemli katkıları bulunan uluslararası kurumlardan İç Denetçiler Enstitüsü (The Institute of Internal Auditors - IIA) ve Sponsorluk Kuruluşları Komitesi (The Committee of Sponsoring Organizations-COSO); kurum yönetiminin vazgeçilmez unsuru olan iç kontrol sistemini “Faaliyetlerde etkinlik ve verimlilik, bütçenin uygulanması, finansal tablolar ile ilgili raporlar dâhil olmak üzere diğer tüm raporların güvenilirliği, yürürlükteki yasa ve düzenlemelere uygunluk amaçlarının gerçekleştirilmesi konusunda makul bir güvence getiren ve kurum faaliyetlerinde süreklilik temelli eylemler bütününden ibaret bir sistemdir.” şeklinde tanımlamıştır (Uzay, 1999, s. 132; Yılanıcı, 2006, s. 28). Ayrıca, iç kontrol sistemine etki eden bir diğer uluslararası kuruluş olan; Amerikan Sertifikalı Kamu Muhasebecileri Enstitüsü (American Institute of Certified Public Accountants-AICPA) gibi bu kavrama yön veren uluslararası kurumlar da bu tanımları esas almışlardır (Demirbaş, 2005, s. 167). Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) arasında 2000’li yılların başından itibaren başlatılan AB’ye katılım müzakereleri (Tuncay, 2006, s. 2) sonucunda kamu alanında birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden biri; iç kontrol sisteminin kamu kurumlarındaki yasal çerçevesini belirleyen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunudur (KMYKK). COSO’nun düzenlemiş olduğu tanımlar ve kavramlar esas alınarak çıkarılan 5018 sayılı Kanun iç kontrol sistemini; “Kurumun amaçlarına, belirlenmiş politikalara ve mevzuata uygun olarak faaliyetlerin etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde yürütülmesini; varlık ve kaynakların korunmasını; muhasebe kayıtlarının doğru ve tam olarak tutulmasını; mali bilgi ve yönetim bilgisinin zamanında ve güvenilir olarak üretilmesini sağlamak üzere idare tarafından oluşturulan organizasyon, yöntem ve süreç ile ilgili iç

denetimi kapsayan, mali ve diğer kontroller bütünü” olarak tanımlamaktadır (5018 sayılı Kanun, md. 55, 2003).

İç Kontrol Sistemine Genel Bakış

İç kontrol sistemi, bir kurumun faaliyetlerini yerine getirirken yürüttüğü tüm süreçleri içeren ve iç denetim biriminin izlemekle görevlendirildiği, mali kontrollerin yanı sıra diğer kontrolleri de kapsayan bütünlük bir yönetim şeklidir. Ancak tüm personeli, yönetimi ve süreci kontrol etmek güç olduğundan kurum veya işletmelerde kritik konumdaki süreçlerdeki bazı iş ve işlemler ile diğer süreçlerin kontrolü yapılarak, söz konusu süreçlerin tamamının kontrolü gerçekleştirilebilmektedir. Bu kapsamda çıkan kanun, yönetmelik, yönerge ve tebliğlerin büyük çoğunluğunda, mali kaynakların kullanımı, mali bilgilerin güncel durumu ile mali yönetimin kontrolü başta olmak üzere öncelikli alanlar belirlenmiştir (Arslan, 2004, s. 145). İç kontrol sistemi, genel olarak yönetim kontrolü olarak değerlendirilmekle beraber; kurumdaki düzenlemeler, prosedürler, süreç akış şemalarının çıkarılması ve ön mali kontrol ile sınırlı değildir (Hazine ve Maliye Bakanlığı [HMB], t.y.). İç kontrol sisteminin, faaliyetlerin kurum amaçlarına uygun şekilde sürdürülebilmesi için tüm personel tarafından sahip çıkılan, bir yönetim tarzı, iş ve işlem kontrolleri bütünü olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

İç Kontrol Sisteminin Amacı ve Önemi

Bir kurumda iç kontrol sisteminin kurulmasının amacı; iç kontrol sistemin önemine işaret ederek, faaliyetlerin yürütülmesini ya da görevlerin ifa edilmesini, bir program ve sistem dâhilinde; zamanında, etkin ve kaliteli yönetilmesini sağlamaktır (Dabbagoğlu, 2009, s. 26). Ayrıca iç kontrol, kurumun mali bütçesini, belli bir denge çerçevesinde gerçekleştirilmesini/kullanılmasını ve kurum yöneticilerinin (Rektör/Dekan/Daire Başkanı, Müdür vb.) kurumda uygulanmakta olan iş akış bilgisine sahip olmasını sağlamaktadır (Demirbaş, 2005, s. 168). İç kontrol sistemi, kurumda elde edilmesi gerekli doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmada en etkili yollarından biridir. Bir kurumda iç kontrol sisteminin etkili ve sağlam bir şekilde yürütülmesi; çalışanların kurum yönetimince belirlenen kurum hedeflerine ulaşmada ne derecede etkin bir rol oynadıklarının tespit edilmesi hususunda, doğru bilgiye ulaşılmasına imkân tanımaktadır (Usul vd., 2011, s. 49). Bu sayede sistem, ilgili süreçlerin yerine getirilmesinde karşılaşılabilecek tüm engeller kaldırılarak işin doğru, zamanında ve en az kayıpla yapılması için, iş akışı ve iş etkinliği hakkındaki bilgileri kurum yönetimine aktarmaktadır (Root, 1998, s. 148).

İç kontrol tüm çalışanlara sorumluluk verme yolu ile, personelin kendi yeterliliğine sahip olmasını sağlayarak kurumun hesap verebilirliğini sağlamaktadır. Böylece, yapılan iş ve işlemleri gerekli ölçüde görünür kılmaktadır (Demirbaş, 2005, s. 168). Ayrıca hesap verebilirlik ilkesine uygun olarak, iş akışlarının oluşturulmasına, görev ve sorumlulukların belirlenmesine ve izlenmesine olanak tanımaktadır. Bu durumda iç kontrol sistemi; yönetimin şeffaflığının, hesap verebilirliğinin, mali ve iş disiplininin sağlanmasında, yapılan görev ve faaliyetlerin tüm aşamalarının denetlenmesinde ve personelin gelişiminde önemli avantajlar sağlamaktadır. Böylece iç kontrol sistemi; bir kurumda kurulması ve yürütülmesi gerekli bir süreç hâline gelmektedir. İç kontrol sisteminin kurumun hedeflerine

ulaşmasına hizmet eden genel ve özel amaçları vardır. Genel amaçlar daha çok kurumun misyonuna ve ana hedeflerine dönük olmakla birlikte; kurum faaliyetlerinin yürütülmesi ile kamu yararının nasıl sağlanacağı ile ilgilidir. Özel amaçları ise kurumun her bir işlemine ya da sürecine ilişkin, kontrol sisteminin gerçekleştirilmesinden beklenen sonucu verme işlevini ifade etmektedir. Yaman'a (2008, s. 28) göre iç kontrolün sorumluluğunda bulunan genel ve özel amaçlara ulaşabilmek için kullanılacak başlıca araçlar; "yeniden örgütlenme, politikalar, düzenlemeler, insan kaynakları yönetimi, muhasebe, bütçeleme ve raporlamadır". Bir kurumdaki yürürlükteki iç kontrol sisteminin amacına ulaşabilmesi için daha önce ifade edildiği şekliyle, iç kontrolün tanımları, amaçları ve tek tek sayılan özellikleri dikkate alınmalı ve iç kontrolün sağlıklı bir şekilde kurulumunda iç kontrolün bileşenleri önem arz etmektedir (Yaman, 2008, s. 28).

İç Kontrol Sisteminin Bileşenleri

İç kontrol sistemi kavramı ortaya çıktığından beri iç kontrol sisteminin bileşenlerine ilişkin farklı kabuller olsa da (Mautz, 1980, s. 9), Sponsorluk Kuruluşları Komitesi (COSO); iç kontrol sistemine yönelik yöntemlerin belirlenmesi ve iç kontrol tekniğinin etkin bir şekilde uygulanmasına ilişkin iç kontrol sistemini "beş katman veya birbiri ile bağlantılı unsurlardan oluşan bir piramit" olarak beş bileşen şeklinde tanımlamaktadır. Bu bileşenler; "kontrol ortamı, risk değerlendirme, kontrol faaliyetleri, bilgi ve iletişim ile izleme" olarak belirlenmiştir (1992, <https://www.coso.org/Pages/ic.aspx>, Erişim: 06.12.2017). İç kontrol sisteminin işlevsel hâle gelmesi; iç kontrol bileşenlerinin kurumda işler hâle getirilmesine, kontrol yöntem ve tekniklerinin belirlenmesine ve değerlendirmesine bağlıdır. Bir kurum için uygun ve etkin bir iç kontrol sisteminin oluşturulmasında gerekli bileşenler sağlanmadıkça, iç kontrolün amaçlarına ulaşılması ya da hedeflenen verimin alınabilmesi beklenemez (Akyel, 2010, s. 83-97). Ayrıca, kurumsal faaliyetlerin belirli standartlarda yerine getirilmesi bu bileşenlerin oluşturduğu standartlar aracılığıyla sağlanmaktadır (Kızılböğe ve Özşahin., 2013, s. 220). COSO bu standartları zamanla geliştirmekte ve içeriğinde gerekli olan değişiklikleri yapabilmektedir (2013, <https://www.coso.org/Documents/COSO-CROWE-COSO-Internal-Control-Integrated-Framework.pdf> Erişim tarihi: 19.05.2018). Sahip ve ortaklarına kâr sağlama amaçlı faaliyet gösteren işletmelerde olduğu gibi, misyonu bir ülkedeki vatandaşlara hizmet sunmak olan ve kâr sağlama amacı olmayan kamu idarelerinin yönetiminde de iç kontrol sisteminin varlığı bir gereklilik olmuştur.

Kamuda İç Kontrol Sistemi

Çok eski zamanlardan beri benimsenen, önemli kamu yönetim anlayışlarından biri de kamuda sürdürülen süreçlerin kayıt altında tutulması, kontrol edilmesi ve denetimden geçirilmesidir. Türkiye'de iç kontrol uygulamalarına yön veren yasal mevzuatlarda yıllar boyu önemli bir değişiklik olmamış, geliştirilmeye çalışılmışsa da birtakım yetersizlikler ortaya çıkmıştır. AB katılım müzakerelerinin (Tuncay, 2006, s. 2) de etkisi ile 2000'li yıllardan itibaren kamu yönetim anlayışının hizmet kapsamındaki anlayışı değişmiş ve değişen anlayış çerçevesinde yasal düzenlemeler getirilmiştir (Güner, 2010, s. 189-198). Uluslararası kabul görmüş iç kontrol standartlarına uygun olarak yapılan bu düzenlemeler ile birlikte her kamu kurumu

için, o kurumun varlık amacına uygun olan bir vizyon ve misyon belirlenerek, iç kontrol sisteminin kurulması zorunlu hâle getirilmiştir. Bu amaçla çıkarılan 5018 sayılı Kanun ile, uluslararası düzeyde kabul gören standartlar olan; şeffaflık, sorumluluk, hesap verebilirlik ve adillik ilkeleri, kamu yönetiminin de temel ilkeleri olarak kabul edilmiş ve bu süreç sonunda iç kontrol sistemi yasal bir zemine kavuşturulmuştur. Kamu idarelerinin vermekte olduğu hizmetler yönünden iyileştirme ve geliştirme eksikliğini, yönetime değer katmayı amaç edinen, kurum içi rehberliği ve eğitimi de kapsayan, kurum yönetimine yeterli bir güvence sağlayan iç kontrol işlemleri yürütülmeye çalışılmıştır (Akyel, 2010, s. 167-191).

Kamu idarelerinde iç kontrol sistemlerinin oluşturulma nedenini; kurumun vizyonunun oluşturulması ve misyonuna dönük risklerin değerlendirilmesi ve kurum yönetimine ihtiyaç duyduğu süreçlerde yeterli bir güvence sağlanması olarak ifade etmek mümkündür (Akyel, 2010, s. 167-191). Bu çerçevede 5018 sayılı Kanun ve bu kanuna dayalı çıkarılan diğer yasal düzenlemeler ile, doğru kadroların oluşturulması ve kurumdaki personele yönelik hizmet içi eğitimler verilmesi yolu ile, iç kontrol sistemine uyum hedeflenmiştir.

Kamuda İç Kontrol Sistemine İlişkin Yasal Düzenlemeler

Türkiye’de kamu idarelerini kapsayan iç kontrol sisteminin en temel yasal dayanağı 22.12.2005 tarihli resmi gazetede yayımlanan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunudur. Kanunun düzenlenme amacı genel olarak; kamu idarelerini kaynaklarını etkili ekonomik ve verimli kullanan, şeffaf yönetimler çerçevesinde hesap verebilen, mali saydamlığı sağlayan bir yapıya kavuşturmadır. Kanun ayrıca idarelerin mali yönetiminin yapısını ve işleyişini, kamu bütçelerinin hazırlanmasını, uygulanmasını, tüm mali nitelikli işlemlerin muhasebe kayıtlarına alınmasını, raporlanmasını ve mali kontrolü düzenlemek amacıyla çıkarılmıştır. Kanunun 55. maddesinde kamuda iç kontrol sisteminin tanımına yer verilmiş ve bu kanun sonrasında düzenlenecek diğer mevzuatlara dayanak olmuştur (Kesik, 2005, s. 107; Kolçak, 2006, s. 367-384). Bu mevzuatlardan biri, 31.12.2005 tarihli ve 26040 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, “İç Kontrol ve Ön Mali Kontrole İlişkin Usul ve Esaslar” yönergesidir. Bu yönerge; “düzenleyici ve denetleyici kurumlar hariç olmak üzere, genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinde iç kontrol ve ön mali kontrol faaliyetlerinin yürütülmesine ilişkin ilke, iş, işlem ve süreçleri belirlemek” amacıyla çıkarılmıştır (Kesik, 2005, s. 107; Akyel, 2010, s. 92).

Kamu idarelerinde iç kontrol sistemini kurma görevinin verildiği birim olan Strateji Geliştirme Daire Başkanlıklarının (SGDB) çalışma usul ve esaslarının belirlendiği “Strateji Geliştirme Birimlerinin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” (Strateji Geliştirme Birimlerinin, 2006) ile kamu idarelerinde iç kontrol sisteminin izlenmesi sorumluluğunun verildiği iç denetim birimlerinin çalışma usul ve esaslarının belirlendiği “İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” çıkarılmıştır (İç Denetçilerin, 2006). Bu iki yönerge ile kamu idarelerinde zorunlu olan iç kontrol sisteminin kurulması ve gözetiminden sorumlu birimler belirlenmiş ve bu birimlerin iç kontrole ilişkin sorumluluklarına yer verilmiştir. Devamında yine 5018 sayılı kanuna dayalı olarak çıkarılan ve kamu idarelerinin iç kontrol sistemi kurma zorunluluklarının çerçevesini belirleyen, COSO’nun beş bileşeni

altında, 18 standart ve 79 alt standarttan meydana gelen kamu iç kontrol standartlarının belirlendiği “Kamu İç Kontrol Standartları Tebliği” yayımlanmıştır (HMB, 2010). Bu tebliğ ile kamu idareleri iç kontrol sistemlerini kurarken 18 standart, 79 alt standarda uygun olarak iç kontrol faaliyetlerini yürütmeleri istenmiştir. COSO’nun beş bileşeni altında 17 standardı vardır ancak; Kamu İç Kontrol Standartlarında 18. Standart, ‘izleme’ bileşeninin bir alt standardı olarak ‘iç denetim’ eklenmiştir. Böylece izleme bileşeninin bir gereği olarak iç denetim birimine iç kontrolü izleme sorumluluğu verilmiştir. Kamu idarelerinin iç kontrol sistemlerini kamu iç kontrol standartları ile uyumlu hâle getirmek için yapılması gereken çalışmaların belirlenmesi, bu çalışmalar için eylem planı oluşturulması, gerekli prosedürler ve ilgili düzenlemelerin hazırlanması çalışmalarında kamu idarelerine rehberlik yapması amacıyla “Kamu İç Kontrol Standartlarına Uyum Eylem Planı Rehberi” hazırlanmıştır (Kolçak, 2006, s. 367-384). Ancak uygulamada görülmektedir ki kamu idareleri kamu iç kontrol standartlarına uyum eylem planlarını hazırlamada birtakım eksiklikler yaşamaktadır. Bu eksikliğin üstesinden gelmek için bazı kurumlar elektronik çözümlere başvurmuştur.

Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojileri hızla değişmekte ve neredeyse her alanda geleneksel yöntemlerin yerini dijital çözümler olarak bilindik uygulamalardan elektroniğe doğru bir geçiş yaşanmaktadır. Bu geçiş sırasında toplum, bilgiyi temel alan ve bu bilgiyi en hızlı şekilde ilgililerin kullanımına sunan elektronik veri değişim sistemlerinden yararlanmaya başlamış durumdadır. Bu değişim bilgi teknolojileriyle sınırlı kalmayıp beraberinde “bilgi üretimi ve kullanımı” kavramını da önemli hâle getirmiştir. Kamu idarelerinde de geleneksel devlet anlayışı ile topluma verilen çeşitli hizmetlerde, hizmetin sunulduğu vatandaşlar, idarelerin bütçesinde gereksiz harcamalara neden olan bürokratik işlemlerle baş etmek durumunda kalmaktadırlar (Çiçek vd., 2007, s. 26). Bu anlayışta basit işlemler bile, çalışanlar için uygulanması zor süreçlere dönüşmektedir. Bunun sonucunda söz konusu işlerin yürütülmesinde çeşitli aksaklıklar ve gecikmeler meydana gelmekte ve kurum personeli gereksiz işlerde istihdam edilmektedir. Ayrıca çok kısa sürede bitirilmesi mümkün olan iş ve işlemlerin tamamlanması, bu geleneksel süreçler yüzünden uzun zaman almaktadır. Kuşkusuz bilgi teknolojileri özel kuruluşlarda olduğu gibi kamu idarelerinin de yapısına, işleyişine, verimliliğine ve değişimine etki eden temel araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışanlar fiziki ortamlar yerine dijital (elektronik) ortamlarda görevlerini yerine getirmektedirler. Böylece veri tabanı gibi elektronik alanlar, dosya dolaplarının kapladığı fiziki alanların yerini almaktadır.

Aralık 2019 itibari ile tüm dünyayı etkisi altına alan ve pandemi olarak kabul edilen, Covid 19 olarak adlandırılan salgın Türkiye’de de dünya ile birlikte çalışma ve sosyal hayatın işleyişine yönelik kısıtlamaları beraberinde getirmiştir. Bu durum elektronik ortamda uzaktan çalışma dönemine geçilmesine neden olmuştur. Böylece kurumlara ilişkin süreçlerin büyük bir kısmı fiziki ortamdan zorunlu olarak elektronik ortama taşınmıştır. Bu durum, 2014 yılından itibaren üzerinde tartışılmaya başlanmış olan ancak henüz bir zorunluluk olmayan, diğer yandan iç kontrol sürecindeki aksaklıklara çözüm olma seçeneği oluşturan e-iç kontrol sisteminin önemini daha da artırmıştır.

E-İç Kontrol Sistemi

Elektronik çözümlerin yaygınlaştığı son yıllarda devletler; faaliyetlerini elektronik ortama taşıyarak elektronik devlet uygulamalarına, yani “e-devlet” gibi elektronik çözümlere geçiş sağlamışlar ve hizmet içeriklerini iyileştirmekte, performanslarını ve verimlerini arttırmaya çalışmakta ve geleneksel devlet anlayışından uzaklaşmışlardır (Demirel, 2006, s. 83-118). Kamu idarelerinin vatandaşlara hizmet sunan, kurum içi faaliyetler ile kamu idarelerinin yönetiminde ve mali işlemlerinde kullanımda olan elektronik uygulamaların bazıları listelenmiştir (<http://archive.ismmmo.org.tr/docs/YAYINLAR/kitaplar/e-uygulamalar.pdf>, Erişim; 31.05.2018; Tektüfekçi, 2017, s.79-88):

1. E-denetim: E-denetim genel olarak elektronik ortamda yapılan denetimi ifade eder.
2. E-defter: E-defter, şekil hükümlerinden bağımsız olarak Vergi Usul Kanununa ve Türk Ticaret Kanununa göre tutulması zorunlu olan defterlerde yer alması gereken bilgileri içeren elektronik kayıtlardır.

3. E-fatura: E-fatura, elektronik fatura mükellefi olan işletmeler arasında elektronik ortamda hazırlanan ve yine elektronik olarak gönderilen faturadır. E-faturanın kağıt çıktısı alınmaz. Kamu idareleri ile yapılan ticari ve mali işlemlerde de tüm firmalar için zorunlu hâle getirilmiştir. Gelir İdaresi Başkanlığı’nda (GİB) kayıtları tutulmaktadır.

4. E-arşiv: E-arşiv uygulaması, GİB tarafından belirlenen standartlara uygun olarak faturanın elektronik ortamda oluşturulması, elektronik ortamda muhafazası, ibrazı ve raporlamasını kapsayan bir uygulamadır.

5. E-beyanname: Vergi Usul Kanunu’nun 257. maddesine istinaden beyannameler elektronik ortamda gönderilmek zorundadır. E-beyanname, GİB’e bildirimde bulunulması zorunlu olan bu beyannamelerin (KDV, Muhtasar vb.) uygun formatlarda düzenlenerek elektronik ortamda onaylanmasını ve GİB’e iletilmesini sağlayan bir elektronik uygulamadır.

6. EBYS (Elektronik Belge Yönetim Sistemi): EBYS; idarelerin faaliyetlerini yerine getirirken oluşturdukları her türlü dokümantasyonun içerisinden idare faaliyetlerinin delili olabilecek belgelerin ayıklanarak bunların içerik, format ve ilişkisel özelliklerini koruyan ve bu belgelerin üretiminden nihai tasfiyesine kadar olan süreç içerisinde yönetimini sağlayan sistemi ifade etmektedir.

Böylece kamu idareleri faaliyet alanları kapsamında, bilgi işlem tekniklerinin günümüzde gelişmesiyle birlikte, elektroniğe geçişi sağlamakta ve günden güne bu geçişin kapsamını genişletmektedir. Kamu yönetimi ve işletme yönetim anlayışları ise günümüzdeki değişimlere bağlı olarak iç kontrol sistemlerini, hem geliştirmiş hem de iç kontrol sisteminin kapsam ve alanını, modernleşmenin ve dijitalleşmenin etkisiyle daha geniş hâle getirmiş, ayrıca yönetsel etkinliğini daha fazla artmıştır.

5018 sayılı KMYKK’de iç kontrol sorumluluğu düzenlenirken “İdare üst yöneticilerini, kaynakların kayıp edilmesinin ve kötüye kullanımının önlenmesi, idarenin yönetim ve kontrol sisteminin işleyişinin gözetilmesi, izlenmesi ve bu kanunda belirtilen görev ve sorumlulukların yerine getirilmesinden meclislerine (veya üst yönetimlerine) karşı sorumlu tutulmaktadır” denilmektedir. Bu sorumluluğun bir gereği olarak kamu idarelerinde

Kamu İç Kontrol Standartları Tebliği'nde belirtilen standartlara uygun olarak, etkili ve ekonomik çalışan bir iç kontrol sisteminin oluşturulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Kamu kurumlarının tüm faaliyet alanlarının hızla dijitalleştiği gibi, kurumsal ve yönetsel işlemler de artık kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Takip altına alınan bu işlemler elektronik ortamda gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda kamu kurum ve kuruluşları kendi yönetsel faaliyetlerini gerçekleştirmek için ya birimleri tarafından geliştirilen ya da çeşitli firmalar tarafından geliştirilen yazılımlar aracılığıyla işlemlerini ve yönetim faaliyetlerini elektronik ortamda yürütmektedir. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak çeşitli iç kontrol yazılım araçları geliştirilmiştir. Bu amaçla; kamuda iç kontrole ilişkin yasal düzenlemelerin bir gereği olarak hem kamu kurum ve kuruluşlarında hem de özel sektörde “e-iç kontrol sistemi (elektronik iç kontrol)” yazılımları geliştirilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. E-devlet uygulamaları daha çok kurumların vatandaşla buluşmasını sağlarken, e-iç kontrol sistemleri daha çok kurum içi yönetim ve kontrol kalitesine hizmet etmektedir. Ancak sistemin kurumlara sağlayacağı katkı kamuoyuna verilecek hizmetlerde de iyileştirme sağlayacağı öngörülmektedir.

Kamu idarelerinin iç kontrol faaliyetlerinde kullanılmak üzere tasarlanan e-iç kontrol sistemini; “Kamu idarelerinde kamu iç kontrol standartlarının, iç kontrol sisteminin oluşturulmasına yönelik olarak öngördüğü süreçlerin ve diğer faaliyetlerin, risklerin, organizasyon yapısının, rollerin, görev tanımlarının vb. dokümantasyonunu, paylaşımını, izlenmesini ve güncellenmesini sağlayan bir yazılım çözümüdür.” şeklinde tanımlamak mümkündür (KİOS GRC, 2014, http://kiosgrc.com/?page_id=122, Erişim:18.05.2018). Sistem işlev olarak; kamu idarelerinin 5018 sayılı Kanunda anılan üst yöneticisinden (bakanlıklarda bakan, üniversitelerde rektör vb.) çeşitli düzeydeki çalışanlarına kadar tüm kullanıcılar tarafından kullanılmak üzere, süreç ve performans yönetiminde, eğitim ve bilgi paylaşımı sağlamak, kamu idarelerinin düzenli olarak dört yıllık dönemlerde geçerli olacak şekilde çıkardığı stratejik planları ile performans programlarını hazırlamalarını ve izlemelerini temin etmek amaçlı geliştirilmiş bir elektronik yazılımdır.

E-iç kontrol sistemi, kamu idarelerinin misyonlardan kaynaklı farklılık gösteren yapılarına ve ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde uyarlanabilen, değişen mevzuatlara uyum sağlayacak şekilde esnek bir altyapıya sahiptir. İç kontrol bileşenlerinden biri olan bilgi ve iletişimi sağlayacak şekilde ve kamu idaresinin hedeflediği çıktılara (raporlara) erişecek şekilde, iç kontrol sisteminin belirli zaman dilimlerinde değerlendirilmesini ve değişen şartlara göre uyarlanmasını sağlamaktadır. Kurumun hedeflerine ulaşmada izleme fonksiyonu, risklerin değerlendirilmesine ve denetlenmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca kurum içinde, iç kontrol sisteminin ruhuna ve bu yöndeki yasal düzenlemelere uygun olarak her düzeydeki personelin sürece katılımını kolaylaştırmak amacıyla tasarlanmıştır (KİOS GRC, 2014, http://kiosgrc.com/?page_id=122, Erişim:18.05.2018). Bu durumda e-iç kontrol yazılımlarını; iç kontrol mevzuatına uygun şekilde tasarlanan yazılım araçları olarak ifade etmek mümkündür.

E-iç kontrol sistemi kullanımının kurumda yaygınlaştırılması için, her bir personele kullanıcı adı ve parola vermek suretiyle erişime açılmalıdır. İç kontrol çalışmalarını sadece

yasal zorunluluğa uymak için ya da SGDB tarafından hazırlanan ve ilgili üst kuruluşlara sunulan bir rapor olmakla sınırlanamalı, iç kontrol çalışmalarının idarenin tümünde benimsenmesinin önünü açmak gerekmektedir. İç kontrolün uygulamaya konmasının yanı sıra, stratejik planlama sürecine de ağırlık verilmesi hedeflenmelidir. Bu yazılımlar kamu idarelerindeki iç kontrol süreçlerini test ederek yönetici ve ilgili birimlere anında ve ihtiyaç duyulduğunda raporlama imkânı vermenin yanında; kayıt, dosyalama, izleme gibi birtakım işlemleri elektronik ortama taşıyarak onları daha kolay hâle getirmektedir. (Ç.Ü, SGDB, 2019, <http://sgdb.cu.edu.tr/tr/Belgeler/ickontrol/cuickontrolrehberi.pdf>, Erişim:01.11.2019).

Sistemin en önemli işlevlerinden biri de kayıtların düzenli olmasının yanında zaman ve personel verimliliği sağlamasıdır. E-iç kontrol sisteminde; kurum yöneticileri iş akışı ile ilgili süreçleri düzenli olarak takip edebilmekte ve riskleri belirlenmiş iş ve işlemlerin durumunu gerektiğinde görebilmektedir. Olumsuz durumlar oluşmadan önlem olarak görevlerle ilgili kayıpların mümkün olduğunca azaltılmasına, mali kayıpların önüne geçirilmesine olanak tanımaktadır. İlgili kayıtların elektronik ortamda saklanmak suretiyle arşivlenmesi ile fiziki ortamdan da tasarruf edilmektedir. Ayrıca arşivlenen bu bilgileri yönetime, iç denetime ve Sayıştay'ın yapmış olduğu dış denetim faaliyetlerinde kullanıma sunmaktadır.

Şu halde, bir kamu kurumunda kullanımda olan e-iç kontrol yazılımının; kamu iç kontrol standartlarına uyumlu ve iç kontrol sisteminin tanımına uygun olarak, faaliyetlerin etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde yürütülmesini sağlayacak şekilde tasarlanması önem arz etmektedir. E-iç kontrol sistemi yazılımlarında dikkat edilecek nokta -her elektronik uygulamada olduğu gibi- kurumdaki kullanıcılara, sistemin kullanımına dönük kurum içi eğitimin verilmesini ve uygulanan yazılımın kurum yapısına uyumlu olması gerekliliğidir. Kamu idareleri iç kontrol faaliyetlerini yürütmek üzere kullanacağı e-iç kontrol yazılımlarını iki şekilde edinmektedir. Devlet üniversiteleri gibi bazı kamu idareleri kendi bilgi işlem birimlerinde geliştirdikleri e-iç kontrol sistemi yazılımlarını kullanmakta iken, bazı kamu idareleri hizmet alımı yapmak suretiyle özel firmalarca geliştirilen ve satışa sunulan yazılımları kullanmaktadır.

Kamu İdarelerinde E-İç Kontrol Sisteminin Kullanımı

Günümüzde kamu iç kontrol standartlarına uyma zorunluluğu bulunan kamu idarelerinde, iç kontrol sistemini kurma sürecinde e-iç kontrol sistemi kullanılmaktadır. 2000'li yılların başından itibaren değişen yönetim anlayışları kapsamında, kamu idareleri 5018 sayılı Kanun kapsamında iç kontrol sistemlerini kurma ve iç kontrol rehberi çerçevesinde uyumlaştırma sürecine girmiştir. Bu koşullar altında kamu idarelerinin Strateji Geliştirme Birimleri aracılığıyla, kamu idarelerinde vizyon ve misyonlar belirlenerek, iç kontrol sistemleri oluşturulmuştur. Türkiye'de birçok kamu idaresi gelişen bilgi işlem teknolojilerine kayıtsız kalmamış ve diğer faaliyetlerinde olduğu gibi iç kontrol sistemini kurma konusunda da elektronik ortama geçmiş ve bu amaçla e-iç kontrol sistemi kullanımına başlamıştır.

Bir kamu idaresinde e-iç kontrol sistemi; iç kontrol sürecinin gereği olarak, COSO modelinin çerçevesini çizdiği, kamu iç kontrol standartlarında detaylandırılan beş bileşen ekseninde uygulanmaya konulmuştur. Yönetim adına yetkili birimlerce e-iç kontrol sisteminin

kurulması sürecinde takip edilecek adımları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Ç.Ü, SGDB, 2019, <http://sgdb.cu.edu.tr/tr/Belgeler/ickontrol/cuickontrolrehberi.pdf>, Erişim:01.11.2019):

1. Hiyerarşisinin Oluşturulması
2. Kurum Kontrol Sorumlularının Atanması
3. Alt Süreçlerinin Belirlenmesi
4. Alt Süreçlere Ait İş Akışlarının Oluşturulması
5. Alt Süreçlerde Risk Değerlendirmesi Gerçekleştirilmesi
6. İş Akışları Üzerinde Risklerin Tespiti
7. Süreç ve Alt Süreçlerinin Geneli İçin Geçerli Olan Risklerin Tespiti
8. Dış Çevreden Kaynaklanan Değişimler Nedeni İle Ortaya Çıkabilecek Risklerin Senaryo Analizi Yöntemi İle Tespiti
9. Risk Türünün Belirlenmesi
10. Riskin Seviyesinin Belirlenmesi

E-iç kontrol sistemi kurulurken daha önce sözünü ettiğimiz beş bileşenin e-iç kontrole uyumlu hâle getirilmesi gerekmektedir. Bunun için atılacak gerekli adımları takiben iç kontrol sisteminden e-iç kontrol sistemine geçiş tamamlanmış olacaktır. Bu hususta elektroniğe geçişin kuşkusuz ki kurum açısından sonuçları, avantajları ve uygulamadan kaynaklanan eksikliklerinin olacağı görülmektedir.

E-İç Kontrol Sisteminin Avantajları

E-iç kontrol sisteminin yeni kurulmuş kamu idarelerinin kurumsallaşmalarını sağlamada, ve kontrol ortamı, risk değerlendirme, kontrol faaliyetleri, bilgi ve iletişim ile izleme bileşenleri açısından, etkili olacağı beklenmektedir. Ayrıca kamu idarelerinin yürüttükleri süreçlerin elektronik ortama taşınması ile mali kayıpların önüne geçilmesi ve bu konuda belirli bir istikrar sağlanması amaçlanmaktadır. İç kontrol sistemindeki kontrol ortamının kapsamını genişleterek iş akış sürecinin kurumdaki her düzeydeki kullanıcı tarafından daha yakından takibini sağlayarak; yıllık, aylık ve günlük veya yönetimin belirlediği bir zaman diliminde çıkarılacak raporların oluşturulmasına olanak vermektedir. Böylece yöneticiler, var olan riskleri zamanında tespit ederek kurum yönetim politikasının oluşturulmasında daha hızlı ve etkin karar verme süreçlerinde bulunabilecektir (Kaya, 2016).

Kamu idarelerinde kullanımına başlanan e-iç kontrol sistemi ile kurumun hedeflerine ve amaçlarına ulaşmada daha etkin olunacağı düşünülmektedir. Kurumsallaşmış kamu idarelerinin yapılarının, standartlarının yeni kurulan kamu kurumlarında da uygulanması ile faaliyet kalitesinde artış ve belirli politikalar etrafında standartlaşma beklenmektedir. Bu durumda e-iç kontrol sistemleri; özel sektörde olduğu gibi, kamu idarelerinde de yönetim kalitesinin önemli seviyede yükseltmesi ve kurumun genelinde görev, yetki ve sorumlulukların şeffaf biçimde belirlenmesini, etkin kurum genelinde kabulü, stratejik yönetim ve performans yönetimin temellerinin sağlam bir zemine kavuşturulması, veri aktarımı, elektronik haberleşme (enformasyon) ve bilgi üretiminin sağlıklı, doğru ve güvenilir yapılabilmesini sağlayan araçlardır. Bu sistemler ayrıca; bilginin doğru bir biçimde, zamanında, gerekli kişi ve mercilere ulaştırılmasıyla, karar verme etkinliğinin kalitesinin

artırılması, bilgi sistemleri ve teknolojilerinin, iş akış süreçleri ile uyumlu hâle getirilmesinin, risk yönetiminin etkin bir şekilde yürütülmesi ile mali kayıpların en aza indirilebilmesi, operasyonel verimlilik ve etkinliğin, performans sistemi ile uyumlandırılması beklenen kurum yönetimine yardımcı olan otomasyonlar olarak kabul edilmektedir (<http://nkr.com.tr/ngrc-kurumsal-yonetim-sistemi.html>, Erişim: 01.10.2019).

E-iç kontrol sistemi, standart çıktılar elde edilmesine imkân tanıyarak kurum içinde uygulama birliği sağlamakta, iç kontrol sürecinin oluşturulması çalışmalarında belirlenen tarihlere göre yetkili personele gerekli olan uyarıyı yapmaktadır. Bu sayede iş ve işlemlerin aksamadan ya da herhangi bir gecikmeye yol açmadan tamamlanması sağlanmaktadır. Yöneticiler de e-iç kontrol sistemi hakkında bilgilendirildiği için süreç üzerinde kontrol ve yönetim daha kolay hâle gelmektedir. Birim yöneticileri veya üst yöneticiler süreçlerin herhangi bir aşamasında, sisteme giriş yaparak, kurumun yönettiği süreçler ile ilgili hangi aşamada olduğunu izleyebilmektedir. Ayrıca sistem kamu idarelerinde iç denetim yapma ve iç kontrol sistemini izleme yükümlülüğü bulunan iç denetçiler için de kolaylık sağlamaktadır. İç denetim birimince sürece ilişkin istenilen tüm bilgi ve belgeler anlık olarak sistem üzerinden elde edilebilmektedir (http://www.nkr.com.tr/dokuman/KYS_Brosur.pdf, Erişim: 31.05.2018).

Diğer yandan sistem; yöneticilerin hatalı kararlar almasının engellenmesi, -eğer alınmışsa- hatalı kararların kuruma olası zararlarının azaltılması, kurum içinde kişiler ya da birimler arası çatışmaların önlenmesi, süreç ve risk kavramları üzerinden yapıcı tartışma ve iyileştirici eylemlerin ön plana çıkarılmasının yanında iç ve dış düzenlemelere tam uyumu ile, yasal risklerden korunma ve itibarın korunmasını hedeflemektedir (Kaya, 2016). Bilindiği gibi bir sistemin uygulanmasından elde edilen avantajlar olabileceği gibi ilk uygulanma sürecinde birtakım eksiklikler de olabilmektedir.

E-İç Kontrol Sisteminin Uygulanmasında Doğan Eksiklikler

E-iç kontrol sisteminin kullanımı avantajlarının yanında birtakım eksiklikler nedeni ile tüm beklentileri karşılamayabilmektedir. Bu eksikliklerin oluşmasının sebebi e-iç kontrolün yapısından ziyade, kurumların yapıları ile alakalıdır. Söz gelimi, bir kamu idaresinde kurum kültürünün oluşturulmamış olmasından ve danışmanlık hizmetinin doğru şekilde yerine getirilmemesinden kaynaklı olarak e-iç kontrol sistemi beklenen sonucu veremeyebilecektir (Kaya, B. 2014). İç kontrol mevzuatı, standartları ve elektronik kullanımı ile ilgili yeterliği olmayan e-iç kontrol kullanıcıları tarafından hazırlanan iş akış süreçleri ile kurum kültürünün oluşturulamayacağı gibi, bir de mevcut kurum kültürünü geriye götürücü sonuçlara yol açacağı söylenebilir (Bülbül, ty).

İç kontrol faaliyetleri esnasında yapılan işlemlerin standart hâle getirilmemesi, işlemlerin yerine getirilmesinde ve geliştirilmesinde engel oluşturacak ve iç kontrolün girdisi ile çıktısı arasında farklar bulunacaktır. Bu yüzden kurum yönetimi e-iç kontrol sistemlerinin seçimini yaparken, kurumun yapısal bütünlüğüne uygun tasarlanmış yazılımlara yönelmesi gerekmektedir. Aksi durumda riskler fark edilemez ise ilgili yazılım, kurumda çeşitli süreçlerin yerine getirilmemesine bu nedenle mali kayıplar oluşmasına ve dolayısıyla yönetim faaliyetinin etkin olmamasına neden olabilecektir.

Ayrıca yönetimin benimsediği eylem planlarının yerine getirilme sürelerinin gerçekçi olması gerekliliği bulunmaktadır. Hazine ve Maliye Bakanlığının bu yönde yürüttüğü incelemelerde kamu idarelerinin yapısı ve yönetimin niteliği bilinmeden, yönetim ölçeği göz önünde bulundurulmadan ve idarelerce nerdeyse birbirinin aynısı olan eylem planlarının kamu yönetimleri tarafından kabul edildiği görülmektedir. Kurum yönetiminin iç kontrol sistemini kurmasından elde edeceği faydaların azalmasına neden olacaktır. Bu durum kurumsal anlamda e-iç kontrol sistemlerinin geliştirilmesinin karşısında engel oluşturmaktadır (Kaya, 2016).

E-iç kontrol sisteminin etkin olup olmadığı iç denetçiler tarafından denetlenecektir. İç denetim, iç kontrol sisteminin yeterliliği, etkinliği ve işleyişiyle ilgili yönetime bilgiler sağlamakta, değerlendirmeler yapmakta ve önerilerde bulunmaktadır. Bu nedenle, iç denetçiler, iç kontrol sisteminin düzenlenmesi ya da uygulanması süreçlerine ve iç kontrol tedbirlerinin seçimine dâhil olamayacaklardır. Ancak, iç kontrol sisteminin kurulmasından sorumlu olan SGDB kamu kurum ve kuruluşların gereksinimlerini karşılayacak şekilde yazılımların edinilmesini yerine getirecektir. Eğer kullanımda olan bir yazılım varsa, mevcut yazılımların iç denetimin bildirdiği ve kurum yönetiminin uygun gördüğü değerlendirmeler yönünde güncellenmesi, e-iç kontrol sisteminin verimliliğini artırıcı yapıda olmasını sağlayabilecektir. O halde e-iç kontrol sisteminde yapılabilecek beş kritik hata şu şekilde sıralanabilir (Kaya, 2016):

- İç kontrol ve risk yönetimi, sistem ve süreçlerini sınırlı bilgi, tecrübe ve yetkinlik ile oluşturmaya çalışmak.
- Üst yönetimin iç kontrol faaliyetlerine katılmamaları
- İç kontrol ve risk yönetimini yönetsel ve operasyonel faaliyetler, diğer yönetsel sistemler ve karar süreçleri ile entegre edememek
- Doğru bir e-iç kontrol yazılımı kullanmamak
- İç kontrol ve risk yönetimini, kurum içinde birkaç kişi ya da bir birimin (SGDB) sorumluluğu olarak görmek.

Pandemide E-İç Kontrol Sisteminin Önemi

Pandemi, Eski Yunanca'da tüm (pan) ve insanlar (demos) kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan (<https://tr.euronews.com/2020/05/14/covid-19-sozlugu-yeni-tip-koronavirus-icin-kullanilan-terimler-pandemi-endemik-epidemi> Erişim tarihi: 14.05.2020) dünyadaki tüm insanları etkileyen bulaşıcı hastalık (salgın) anlamına gelen bir kavramdır (Yıldırım, 2019). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) bir hastalığın pandemik olduğuna aşağıdaki üç şart oluştuğunda karar vererek ilan etmektedir

(<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses> Erişim tarihi: 11.05.2020):

- Nüfusun daha önce etkilenmediği bir hastalığın ortaya çıkması,
- Hastalığa yol açan faktörün insanlara bulaşarak hayati tehlikeli bir hastalığa neden olması,

- Hastalığa yol açan faktörün insanlar arasında kolay bir şekilde ve sürekli olarak yayılıyor olması.

Dünya’da bugüne kadar yüzlerce pandemi vakası görülmüştür. Bunlardan biri de 2019 yılının Aralık ayında Çin’in Hubei eyaleti, Wuhan şehrinde ortaya çıkan bir çeşit koronavirüsün neden olduğu bulaşıcı hastalık olan COVID-19’dur (Dikmen vd., 2020). SARS-CoV-2 virüsünün sebep olduğu COVID-19 salgını, kısa sürede hızlıca altı kıtada yüzlerce ülkede görülmüş ve koronavirüslerin neden olduğu ilk pandemi olarak raporlanmıştır (Aktura, 2020). Türkiye’de ise 11 Mart 2020’de ilk pozitif vakanın görülmesi ile başlayan salgının etkileri giderek artmıştır. Bunun sonucunda pandemi ile etkin mücadele edebilmek için Sağlık Bakanlığınca, alanında uzman çeşitli akademisyenler ile bir bilim kurulu oluşturulmuştur. Bu kurulun önerileri doğrultusunda da Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından toplum düzenini ilgilendiren alanlarda birtakım önlemler alınmaya başlanmış ve ayrıca COVID-19 rehberi oluşturulmuştur (Dikmen vd., 2020). Bu önlemlerden biri de “COVID-19 Kapsamında Kamu Çalışanlarına Yönelik İlave Tedbirler ile İlgili 2020/4 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi”dir. Bu genelge kapsamında alınan karar neticesinde; kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlara, çalıştırma biçimine bakılmaksızın tanınan uzaktan çalışma, dönüşümlü çalışma gibi esnek çalışma modelleri, salgının yayılması tehlikesine önlem olarak getirilmiştir (2020/4 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi). Aynı genelge kapsamında esnek çalışma modellerinden birinde çalışanların fiilen çalışmış sayılacağı ifade edilmiştir. Bu önlemi takiben kamu kurum ve kuruluşlarında çeşitli seviyelerde çalışan personel sorumluluklarında bulunan görevleri uzaktan çalışma biçiminde elektronik ortamda çevrimiçi olarak yerine getirmiştir.

Esnek çalışma modelleri literatürde tartışılan ve günümüzde iş alanında kısmi zamanlı çalışma, uzaktan çalışma, geçici iş ilişkisi, iş paylaşımı gibi çalışma modelleri ile tanımlanan çalışma şekilleridir (Taner ve Avşar Negiz, 2018). Çalışma modeli değişse de kamu kurum ve kuruluşlarının görev ve sorumluluklarının pandemi sürecinde de devam ettiği bir gerçektir. Bu nedenle, kamu kurumlarının üst yönetimi tarafından iç kontrol sistemi kapsamında belirlenmiş iç kontrol eylem planının sürdürülmesi gerekmektedir.

Bu aşamada hem yönetim hem de diğer personelin uzaktan çalışma modeline geçtiği, iş ve işlemlerin elektronik ortama taşındığı göz önünde bulundurulduğunda, geleneksel iç kontrol sisteminin uygulanması imkânsız olması nedeniyle e-iç kontrol sisteminin öneminin arttığı görülmektedir. Özellikle risk değerlendirmede belirlenen yüksek riskli işlerde e-iç kontrol sistemine önemli bir yük düşmektedir. Örneğin, bilim kurulunun aldığı önlemler arasında bulunan şehirler arası seyahat kısıtlamasına tabi olan ancak valiliklerce izin alması hâlinde bu kısıtlamadan muaf tutulacak vatandaşlar bulunmaktadır. Söz konusu izin belgelerini fiilen almaları yeni vakaların görülmesi riskini oluşturacağı için, izin verme iş akış sürecinin elektronik ortamda gerçekleştirildiği takdirde vatandaşların ilgili izni verecek kamu kurumunda kalabalığa neden olması ve sağlık riski oluşturması önlenecektir. Bu sürecin iç kontrol sistemi içerisinde izlenmesi gerekeceğinden ve izleme işlemi fiziki ortamda yapılamayacağından e-iç kontrol faaliyetleri bu sürecin etkin kontrolünü sağlamış olacaktır.

Sonuç

İç kontrol sistemi kurumun varlık ve kaynaklarının korunması, kurum içi faaliyetlerin etkinlik ve verimliliklerinin artırılması, yönetimin belirlediği ilkelere bağlılığın sağlanması, kurum içi kullanılan finansal verilerin doğruluğunun güvence altına alınması ve kurum içi bilgi akışının tam, doğru ve zamanında yerine getirilmesi amacıyla kurum yönetimi tarafından kurulmuş bir sistemdir. Yönetim biçimi ile eylemlerin bütünlüğünün sağlanması, kamu idarelerinde şeffaflığın, hesap verilebilirliğin ve mali sağlamlığın yerine getirilmesi amacıyla çıkarılan 5018 sayılı KMYKK ile kamu idarelerine iç kontrol sisteminin kurulması ve beş bileşenden oluşan iç kontrol standartlarına uyulması zorunludur. Bu kanunla kamu idarelerinin, söz konusu iç kontrol standartlarına uyma hususunda iç kontrol eylem planlarını oluşturması ve uygulaması gerekmektedir.

Hemen hemen tüm bilgilerin elektronik ortamda üretildiği ve iletildiği bu dönemde kamudaki elektronikleşme ile beraber, iç kontrol standartlarının sağlanması amacıyla e-iç kontrol yazılımları geliştirilmiştir. E-iç kontrol, iç kontrol standartlarının elektronik bir ortamda uygulanmasını sağlamaktadır. Bu nedenle bu yazılımların; kamu iç kontrol standartlarının beş bileşeninin fonksiyonlarının yerine getirilmesini sağlayacak şekilde tasarlanması büyük önem arz etmektedir. Kamu idarelerinden, çağın gerektirdiği ölçütlerle iç kontrol sisteminin sağlıklı bir biçimde kurulabilmesi ve çalıştırabilmesi açısından e-iç kontrol sistemlerine hızlı uyum sağlanması beklenmekte ve kamu idarelerinin özel olarak ilgilenmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Literatür taramasından ve e-iç kontrol sistemi yazılımı geliştiren kuruluşlardan elde edilen bilgiler ışığında; kamu idarelerinde e-iç kontrol sisteminin kullanımı yaygınlaşmakta olsa da henüz beklendiği düzeyde yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak elektronikleşmenin hızla arttığı bu günlerde giderek yaygınlaşma eğilimi göstereceği düşünülmektedir. E-iç kontrol sistemi, sistemi kullanan kamu kurumlarında yetkili; SGDB çalışanları tarafından kurulmakta, iç denetim birimi tarafından yönetim adına izlenmekte ve kurumdaki tüm personel tarafından kullanılmaktadır. Yapılan araştırma ile (Şen, 2019) e-iç kontrol sisteminin genel olarak, ödenek yetersizliği, yönetimin ilgisizliği ve/veya iç kontrol sistemini sahiplenmemesi, personelin bilgi eksikliği ya da yetersiz sayıda olması gibi sebeplerle bazı kamu idarelerinde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Diğer nedenlerin yanında dünyayı etkisi altına alan pandemi süreçlerinden en çok çalışma alanları etkilenmektedir. Bu durumun kamu hizmetlerinin aksamasına, iş akış süreçlerindeki yaşanmasına ve olası aksaklıkların, risklerin oluşmasına yol açacağı görülmüştür. İç kontrol sisteminin amaçladığı riskler ile mücadele edebilmek için bu süreçte e-iç kontrol sisteminin önemi de günden güne artmaktadır. Bu alanda kamuda yapılacak düzenlemeler ile mümkün olan tüm iş ve işlemlerin, bilgilerin elektronik ortama taşınması ile e-iç kontrol bir zorunluluk hâline gelecektir.

Kaynaklar

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 24.12.2003 Tarihli, 25326 Sayılı Resmi Gazete

- Aktura, B. (2020). Aile hekimliği merkezlerinde pandemi yönetimi. *The Journal of Turkish Family Physician*, 11(1), 45-47.
- Akyel, R. (2010). Günümüzde iç kontrol anlayışı ve Türkiye'ye yansımaları. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(4), 167-191.
- Akyel, R. (2010). Türkiye'de iç kontrol kavramı, unsurları ve etkinliğinin değerlendirilmesi. Yönetim ve ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. dergisi*, 17 (1), 83-97.
- Arslan, A. (2004). 5018 sayılı kamu mali yönetimi ve kontrol kanunu ile kamu harcama sisteminde yapılan düzenlemeler. *Maliye Dergisi*, 145(1).
- Bülbül, Mehmet. (t.y) Söyleşi, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208995>, Erişim tarihi: 11.10.2018
- COSO (1992). Internal Control Integrated Framework. USA, AICPA, Harborside Financial Center, 201 Plaza Three, Jersey City, NJ 07311-3881. <https://www.coso.org/Pages/ic.aspx> Erişim tarihi: 06.12.2017
- COSO (2013). Internal Control Integrated Framework. USA, AICPA, Harborside Financial Center, 201 Plaza Three, Jersey City, NJ 07311-3881. <https://www.coso.org/Documents/COSO-CROWE-COSO-Internal-Control-Integrated-Framework.pdf> Erişim tarihi: 19.05.2018
- COVID-19 Kapsamında Kamu Çalışanlarına Yönelik İlave Tedbirler ile İlgili 2020/4 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Genelgesi. 22.03.2020 Tarihli ve 31076 mükerrer sayılı Resmi Gazete
- Çiçek, S. & Çiçek, H. G. ve Çiçek, U. (2007). Kamu hizmetlerinin etkinliğinde e-devlet kullanımı ve beklentileri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, 22. Türkiye Maliye Sempozyumu, s.26.
- Dabbagoğlu, K. (2009). İç Kontrol Sistemi, *Journal of Qafqaz University*, (26).
- Demirbaş, M. (2005). İç Kontrol ve iç denetim faaliyetlerinin kapsamında meydana gelen değişimler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), Bahar 2005/1, s.o.
- Demirel, D. (2006). E-devlet ve dünya örnekleri. *Sayıştay Dergisi*, 61(6), 83-118.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 259-276

Dikmen, A. U., Kına, M. H., Özkan, S., & İlhan, M. N. (2020). COVID-19 epidemiyolojisi: pandemiden ne öğrendik. *Journal of biotechnology and strategic health research*, 4, 29-36.

Güner, F. M. (2010). Kontrol ortamının değerlendirilmesi: bir kamu idaresinde uygulanması. *Mufad Journal*, 46, 189-198.

<https://tr.euronews.com/2020/05/14/covid-19-sozlugu-yeni-tip-koronavirus-icin-kullanilan-terimler-pandemi-endemik-epidemi> Erişim tarihi: 14.05.2020

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses> Erişim tarihi: 11.05.2020

İç Denetçilerin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik. 12.07.2006 Tarihli ve 26226 sayılı Resmi Gazete

İç Kontrol ve Ön Malî Kontrole İlişkin Usul ve Esaslar, 31.12.2005 Tarihli ve 26040 sayılı Resmi Gazete

İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası, (t.y.) <http://archive.ismmmo.org.tr/docs/YAYINLAR/kitaplar/e-uygulamalar.pdf> Erişim tarihi: 31.05.2018

Kaya, B. (2014) İç Kontrol “Kontrol Etmek” Değil, “Kontrol Altına Almak” Demek <http://bertankaya.net/2018/10/ic-kontrol-kontrol-etmek-degil-kontrol-altina-almak-demek/> Erişim tarihi: 31.07.2018

Kaya, B. (2016) İç Kontrol ve Risk Yönetiminde Yapılan 5 Kritik Hata <http://bertankaya.net/2016/04/ic-kontrol-ve-risk-yonetiminde-yapilan-5-kritik-hata/> Erişim tarihi: 31.07.2018

Kesik, A. (2005). 5018 sayılı kamu mali yönetimi ve kontrol kanunu bağlamında ve AB sürecinde Türk kamu iç mali kontrol sistemi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 94-114.

Kızılboğa, R. ve Özşahin, F. (2013). Etkin bir iç kontrol sisteminin iç denetim faaliyetine ve iç denetçilere katkısı. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 220.

KİOS GRC (2014) Kamu İç Kontrol Yönetimi Çözümleri, http://kiosgrc.com/?page_id=122 Erişim tarihi: 18.05.2018

- Kolçak, M. (2006). Kamu mali yönetimi ve kontrol kanununun Türk mali sistemine getirdikleri (5436 sayılı kanun değişiklikleriyle). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 367-384.
- Mautz, R. K. (1980). *Internal Control-Contrasts and Confusion*.
- NKR Yazılım ve Danışmanlık, (t.y.) <http://nkr.com.tr/ngrc-kurumsal-yonetim-sistemi.html>, Erişim: 01.10.2019
- NKR Yazılım ve Danışmanlık, (t.y.) http://www.nkr.com.tr/dokuman/KYS_Brosur.pdf Erişim Tarihi; 31.05.2018
- Root, S. J. (1998). *Beyond COSO: Internal control to enhance corporate governance*. Wiley, 146-150.
- Sayıştay Başkanlığı (t.y.), INTOSAI Kamu Sektörü İşletme Risk Yönetimi İç Kontrol Standartları Rehberi. Ankara, <https://sayistay.gov.tr/tr/Upload/95906369/files/yayinlar/INT9130.pdf> Erişim tarihi: 06.05.2020
- Strateji Geliştirme Birimlerinin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik. 06.01.2006 Tarihli ve 26084 sayılı Resmi Gazete
- Şen, Ö. (2019). E-iç kontrol sistemlerinin kamu üniversitelerinde kullanımı üzerine bir araştırma. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Taner, D., & Avşar Negiz, N. (2018). Kamu idarelerinde esnek çalışmaya dair kavramsal bir çerçeve. *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, 32(1).
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (2010). *Kamu İç Kontrol Standartlarına Uyum Eylem Planı*. Ankara.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (2013). *Kamu İç Kontrol Standartları*
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2020) *İç Kontrol Nedir?* <https://www.hmb.gov.tr/kamuda-ic-kontrol> Erişim tarihi: 06.05.2020
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2020) *Kamu İç kontrol Rehberi*, <https://www.hmb.gov.tr/kamuda-ic-kontrol> Erişim tarihi: 06.05.2020

- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2010) <https://www.hmb.gov.tr/kamuda-ic-kontrol> Erişim tarihi: 23.02.2017
- Tektüfekçi, F. (2017). E-dönüşüm sürecinde e-muhasebe uygulamaları: Türkiye örneği. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 79-88.
- Tuncay, U. (2006). AB Çevre Müzakerelerinde Türkiye. Ekonomi Politikaları Araştırma Enstitüsü.
- Usul, H. & Tıttız, İ. ve Ateş, B. A. (2011). İç kontrol sisteminin kurumsal yönetimin oluşumundaki etkinliği: Marmara bölgesi belediye işletmelerine yönelik bir uygulama. *Journal of Accounting & Finance*, (49).
- Uzay, Ş. (1999). İşletmelerde iç kontrol sistemini incelemenin bağımsız dış denetim karar sürecindeki yeri ve Türkiye'deki denetim firmalarına yönelik bir araştırma. *Sermaye Piyasası Kurulu Yayını*, (132).
- Yaman, A. (2008). Kamu iç kontrol sisteminin başarı faktörleri. *Mali Hukuk Dergisi*, 138(1), 28-34.
- Yıldırım, A. (2009). Hacettepe Üniversitesi İhsan Doğramacı Çocuk Hastanesi'nde 2016-2017 Ve 2017-2018 Mevsimsel İnfluenza Sezonunda İnfluenza Enfeksiyonuyla İlişkili Olabilecek Semptomlarla Hastaneye Yatmış Ve Nazofarengeal Sürüntü Örneğinde İnfluenza Virüsü Tespit Edilmiş Çocuk Hastaların Klinik Ve Epidemiyolojik Özelliklerinin Ve Hastalığın Aileye Sosyal Yükünün Değerlendirilmesi. Tıpta Uzmanlık Tezi, Hacettepe, Ankara.

KLASİKİTEN MODERNE DOĞRU: ADANA MOBİLYACILIK SEKTÖRÜNDE ÖRGÜTSEL FORM DEĞİŞİMİ, 1950-2018

Mustafa ÖZSEVEN¹

ÖZ

Bu çalışmada, 1950-2018 yılları arasında Adana mobilyacılık sektöründe yaşanan örgütsel form değişimi kurumsal mantık ve komünite ekolojisi perspektifinden araştırılmaktadır. Çalışmada, özellikle komüniteye özgü unsurların kurumsal mantıklar ile örgütsel formlar arasındaki ilişkide nasıl bir rol oynadığı merak edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda Adana mobilyacılık sektöründe nitel araştırma yöntemi kullanılarak görgül bir araştırma yapılmıştır. Yüz yüze yapılan 14 farklı görüşmeyle toplanan veriler eksensel kodlamadan yararlanılarak analiz edilmiştir. Analizler Adana mobilyacılık sektörünün klasik mobilya örgütsel formundan modern avangard örgütsel formuna doğru dönüşüm yaşadığına işaret etmektedir. Bulgular hem komünite özelinde yaşanan değişimlerin hem de kurumsal meşruiyet kaygılarının Adana mobilyacılık sektöründeki örgütsel form dönüşümünde etkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Komünite Ekolojisi, Kurumsal Mantık Değişimi, Örgütsel Form, Adana Mobilyacılık Sektörü

FROM CLASSIC TOWARDS THE MODERN: THE ORGANIZATIONAL FORM CHANGE IN THE ADANA FURNITURE SECTOR, 1950-2018

ABSTRACT

In this study, the organizational form change in Adana furniture sector between 1950-2018 is investigated from the perspective of institutional logic and community ecology. In the study, especially, it is wondered what role the elements specific to the community play in the relationship between institutional logic and organizational forms. For this aim, an empirical research has been conducted in Adana furniture sector using qualitative research method. The data collected through 14 different face-to-face interviews were analyzed using axial coding. Analyses point out that Adana furniture sector has experienced a transformation from classic furniture organizational form to modern avant-garde organizational form. The findings show that both the changes in the community and institutional legitimacy concerns are effective in the organizational form transformation in Adana furniture sector.

Keywords: Community Ecology, Institutional Logic Change, Organizational Form, Adana Furniture Industry

Giriş

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, mozseven@atu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3720-646X
Received/Geliş: 01/06/2020 Accepted/Kabul: 24/11/2020, Research Article/Araştırma Makalesi
Cite as/Alıntı: Özseven, M. (2020), "Klasikten Moderne Doğru: Adana Mobilyacılık Sektöründe Örgütsel Form Değişimi, 1950-2018", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.277-300.

Belirli bir örgütsel alandaki örgütsel form ve kimliklerin nasıl geliştiğini açıklamaya yönelik kurumsal kuram perspektifinden yapılan çalışmalarda (Glynn, 2000; Lok, 2010; Oliver ve Bürge, 2005; Özseven ve Danışman, 2017; Ruef, 2000, 2004), örgütsel formların ve kimliklerin belirli bir kurumsal yapı temelinde geliştiğine değinilmektedir (Durand ve Thornton, 2018). Yeni kurumsal kuramda örgütsel alanların hâkim norm, değer ve kurallara göre şekillendiğini savunan kurumsal mantık perspektifinde (Thornton vd., 2012), belirli bir alanda benzer ürünleri üreten ve aynı kurumsal baskılara maruz kalan yapılar örgütsel form olarak nitelendirilmektedir (Navis ve Glynn, 2010; Glynn, 2000; Ruef, 2000, 2004; Whetten, 2006). Kurumsal mantık perspektifinde bu örgütsel özellikler ve kategoriler özelinde gelişen formların ortaya çıkışında kurumsal mantıkların işaret ettiği kural, norm, değer ve sembollerin etkili olduğuna vurgu yapılmaktadır (Glynn, 2000; Greenwood vd., 2011). Belirli bir örgütsel alandaki örgütsel form değişimini komünite ekolojisi perspektifinden araştıran çalışmaların da yazındaki varlığı dikkat çekmektedir (Audia vd., 2006, s. 406; Baum ve Mezias, 1992; Freeman ve Audia, 2006; Hedström, 1994; Olzak ve West, 1991; Ruef, 2004). Bu perspektife göre örgütsel formlar yerleşik olunulan komüniteye paralel şekillenmektedir (Audia vd., 2006; Baum ve Mezias, 1992). Örgütsel formların gelişimini açıklayan bu iki perspektifin varlığı, kurumsal mantıklar ve örgütsel formlar arasındaki ilişkiyi belirli bir komünite özelinde araştıran görgül bir çalışmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Buradan hareketle, bu çalışmada, Adana mobilyacılık sektöründe 1950-2018 arasında yaşanan değişimin dinamiklerinin anlaşılmasına çalışılarak sektörde görülen örgütsel form değişimi üzerinden bir model önerilmesi amaçlanmaktadır. Araştırmada Adana Mobilyacılık sektörünün seçilmesinin altında yatan temel dinamik bir komünite olarak Adana ilinin son yıllarda yaşadığı değişimin araştırma sorusunun aydınlatılmasına yardımcı olabileceği düşüncesidir. Burada özellikle şehirde ve köyde yaşayan nüfusun oranlarındaki değişim göze çarpmaktadır. Örneğin 1965'te Adana'daki nüfusun yüzde 54'ü köyde; yüzde 46'sı şehirde ikamet ederken, 2000'de köyde ikamet edenlerin oranı yüzde 25'e gerilemiş, şehirde yaşayanların oranı ise yüzde 75'e yükselmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020a; 2020b). Burada not etmek gerekir ki; Adana komünitesinde gözlemlenen bir diğer değişim hane halkının yaşadığı konutların oda sayılarındaki dönüşüm olmuştur. Buna göre 2000'de Adana'daki hane halkının yüzde 12'sinin 2 odalı, yüzde 42'sinin 3 odalı, yüzde 37'sinin ise 4 odalı konutlarda oturduğu görülmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020c). Ne var ki son yıllarda mobilya talebini etkileyecek şekilde 2 ve 3 odalı konutların oranlarında belirgin bir artış yaşandığı görüşmecî ifadelerine yansımıştır.

Çalışma yazındaki bilgilerin yer aldığı kuramsal çerçeve ile devam ederken, bunu Adana Mobilyacılık sektörüyle ilgili bilgiler takip etmektedir. Araştırma verilerinin

toplanmasına ve analizine yönelik bilgilerin yer aldığı yöntem bölümünün ardından, araştırma bulguları raporlanmaktadır. Son olarak araştırmanın bulgularının özetlendiği sonuç bölümüyle çalışma sonlandırılmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Belirli bir örgütsel alanda benzer girdileri kullanarak aynı müşteri tipine ürün ve hizmet sunan örgütlerin sayısındaki azalış ve artışın altında yatan dinamiklerin ilk başlarda daha çok popülasyon ekoloji kuramı çerçevesinde izah edilmeye çalışıldığı görülmektedir (Hannan ve Freeman, 1977, 1987). Popülasyon ekolojisine göre belirli bir nişte faaliyet gösteren örgütler başarılı oldukça o pazardaki örgüt sayısında artış yaşanacak ancak bu artış bir yerden sonra aynı kaynağı kullanan örgütlerin rekabeti sonucunda elenmeyi de beraberinde getirecek ve örgütsel alandan elenmeler başlayacaktır (Hannan ve Freeman, 1977, 1987; Hannan vd., 2003). Carroll ve Hannan (1989a), bu argümanı benzer nişteki örgütlerin faaliyetleri sonucunda kazandıkları meşruiyetin alandaki örgüt sayısını arttıracak ancak rekabet neticesinde bu durumun yine tersine dönerek nonmonotonik şekilde değişeceğine değinmişlerdir. Zucker'ın (1989) örgütsel alandaki nonmonotonik değişimlerin meşruiyet kavramıyla açıklanamayacağına yönelik eleştirilerine karşın, Carroll ve Hannan (1989b), geliştirdikleri model üzerinde ısrar etmişler ve örgütsel alandaki nonmonotonik değişimlerin kurumsal meşruiyet ve örgütsel alanın kendine özgü tarihiyle açıklanabileceğini savunmuşlardır. Buradan hareketle, belirli bir örgütsel alanda hâkim işleyişlerin, örgütsel formların, kimliklerin, değerlerin, sembollerin ve kuralların nasıl olması gerektiğini savunan kurumsal mantık perspektifiyle, örgütsel alandaki formların değişimi arasında bağlantı kurulabileceği fikri önem kazanmıştır (Ruef, 2000; Thornton vd., 2012). Özellikle belirli bir coğrafya dâhilindeki meşruiyet kazanmış ortak değerleri, sembolleri, eylemleri ve normları savunan komünitelerde (O'Mahony ve Bechky, 2008; O'Mahony ve Ferraro, 2007; O'Mahony ve Lakhani, 2011), komünite mantığının geliştiği iddia edilmektedir (Thornton vd., 2012, s. 68-72). Görünen o ki, bu komünite özelinde gelişen değerler, kurallar, normlar ve semboller o komünitedeki örgütlere yansır ve bu örgütlerin kimliklerinde, formlarında ve eylemlerinde zuhur eder (Thornton vd., 2012, s. 68-72). Örgütsel kuralların, normların, işleyişlerin, kimliklerin ve formların mesleki etik kodlara göre şekillenmesini savunan meslek kurumsal mantığı (Scott vd., 2000); ile rekabetçi ortamda bireysel kazançların çoğaltılmasının amaçlandığı, kârlı ve verimli uygulamaların ön planda tutulduğu ve piyasa mekanizması unsurlarının hâkim olduğu piyasa kurumsal mantıkları da Thornton vd. (2012), tarafından işaret edilen diğer kurumsal düzenlerdendir.

Aynı komünitede faaliyet gösteren örgütlerin bu komünite ile aralarında gelişen simbiyotik bağımlılığın komünite ve örgüt arasındaki kaynak alışverişiyle açıklandığı da görülmektedir (Audia vd., 2006, s. 406; Baum ve Mezas, 1992; Freeman ve Audia, 2006; Hedström, 1994; Olzak ve West, 1991; Ruef, 2004). Ruef (2004), Amerikan sivil savaşında geleneksel tarım uygulamalarındaki insan kaynağındaki azalmaların çiftçilik uygulamalarında yarattığı değişimi göstermiştir. Baum ve Mezas (1992), Manhattan Hotel sektöründe hayatta kalan ile elenen işletmelerin belirlenmesinde Manhattan komünitesindeki farklı gelir düzeyindeki insan topluluğuna dikkat çekmişlerdir.

Kurumsal mantıklara göre biçimlenen örgütlerin diğer örgütsel biçimlerden ayrışmalarını sağlayan örgütsel form ile kurumsal mantıklar arasındaki bağlantı da yazında dikkat çekmektedir (Pache ve Santos, 2013). Örgütlerin ne ürettiklerini, üretileni nasıl ürettiklerini, üründe aranan özellikleri ve bu ürünün hedef kitlesinin ne olduğuna işaret eden örgütsel formların (Astley, 1985; Baron, 2004; Pache ve Santos, 2013; Romanelli, 1991) hem içinde bulunulan komüniteden (Carroll ve Hannan, 1989a; Carroll ve Swaminathan, 2000; Freeman ve Audia, 2006) hem de örgütsel alanda hâkim kurumsal mantıklara göre şekillendiğini iddia eden (Pache ve Santos, 2013) iki ayrı görüşün varlığı göze çarpmaktadır. Peki, belirli bir örgütsel alandaki örgütsel form dönüşümü hem komünite özelinde gelişen kurumsal faktörler hem de örgütsel alanda gelişen kurumsal mantıklarla birlikte açıklanabilir mi? Barley ve Tolbert tarafından (1997) geliştirilen ve kurumsal düzenin eylemlere yansıdığı, bu yansımaya cevaben geliştirilen tepkiyle, kurum ve eylem dinamiğinin sürdürüle geldiği tipolojiden hareket edilirse, bir kurumsal düzen olarak komünite ile kurumsal mantıkların önce örgütsel alana sorgulanmadan kabul edilen eylemler örüntüsüyle alana yansıdıkları, örgütsel seviyede de örgütsel form ile bu yansımalara cevap verildiği düşünülebilir (Wright ve Zammuto, 2013). Kurumsal düzenler ve eylemler arasındaki dinamiklik, kurumsal düzende etkili yeni kurumların belirginleşmesiyle örgütsel form dönüşümüyle farklı bir şekil alabilir (Goffman, 1983; Hughes, 1936; Wright ve Zammuto, 2013). Buradaki vurucu nokta, kurumsal düzenin alandan yansıyan eylemlerle sürdürülmesi veya değişmesinin yanında, bu etkileşim sürecinde kurumsal düzenden gelecek farklı taleplere paralel olarak örgütsel alandaki hâkim formların değiştiği ve bu formlara özgü eylemlerle kurumsal alanda da değişimin yaşandığıdır (Goffman, 1983; Hughes, 1936; Wright ve Zammuto, 2013). Kurumsal etkiler ile örgütsel form arasındaki ilişkiyi belirli bir komünite düzeyinde araştırmak bu kavramlar arasındaki bağlantının daha net görülmesini sağlayabilir. Bu doğrultuda hem mobilya üretiminde önemli bir yer tutan il olması hem de son yıllarda komünite düzeyinde yaşadığı değişimleri içinde barındırması sebebiyle Adana ilinde bir araştırma yapılmıştır.

Adana İli Mobilyacılık Sektöründe Değişim, 1950-2018

Türkiye'nin güneyinde yer alan Adana ilinin ekonomisinin 1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar daha çok tarım ve tarıma dayalı sanayileşmeyle geliştiği görülürken, Adana komünitesinde kentleşmenin 1950'li yıllarda henüz yeni yeni başladığı söylenebilir (Ener vd., 1968). Bu dönemde çiftçilikle geçinen insanlar ile sanayiyle iştiğal eden kesimin komünite özelinde diğer kesimlere göre nispeten daha üst gelire sahip olduğu görülmektedir (Görüşme Notları). Bu yıllarda inşa edilen evlerin daha geniş olması hem üst gelir ile hem de orta sınıfta mobilya talep eden bireylerde geniş eve uygun; ama daha çok saray tipini yansıtan ürünlerin tercih edilmesine yol açtığı iddia edilmektedir (Görüşme notları). Bu tercih kendisini mobilya iskelet yapımında 'oymacılık' mesleğinin sektörde geniş bir yer bulmasıyla göstermiştir. Oymacılık mesleğiyle yapılan bu ürünlere yansıtılan ana vurgu genellikle 'yaprak' motifleriyle mobilya iskelet yapımında Otantinenin (Authenticity) ortaya konulmak istenmesidir. Peterson'a göre (2005), sosyal bir olgu olan otantite, el emeğine dayanan, üretim sürecinde teknolojinin kullanılmadığı, malzemelerin doğadan alındığı sanatsal ürün üretilmesidir (Beverland, 2005, s. 1006, 1008; Fine, 2003, s. 155; Peterson ve Anand, 2004). Bu şekilde Adana komünitesinde 1950 ve 1983 arasında gerçekleşen mobilya talebinin butik üretim ve oymacılık mesleğine dayalı sanatsallık taşıyan ürünler etrafında şekillendiği görülmektedir (Görüşmecii ifadeleri bu yorumun çıkartılmasında etkili olmuştur). Bu şekilde otantiye dayalı üretim tekniğinin yer edindiği klasik mobilya mantığının taşıyıcılarının mobilya 'ustası' ile ona yardım ederken mesleği öğrenen 'çırak' olduğu (Cattani vd., 2013, s. 824) görülmektedir. Klasik mobilya mantığında, mobilya üretiminde sanatsal unsurlara yer verildiği, mobilyacının sanatçı olarak görüldüğü, oymacılık mesleğine dayalı kişisel kapitalizmin maksimize edilmeye çalışıldığı ve üretilen ürünlerin otantik olduğu görülmektedir (bk. Tablo 1).

1980 sonrası Adana ilinde değişimler göze çarpmıştır (Görüşme notları). Bu değişimler kentleşmenin hızlanması, tarıma dayalı ekonomiden sanayiye geçişin yaşanması, nüfusun artması ve ticaretin öne çıkmasıdır (Görüşme notları). Bir diğer ifadeyle 1980 sonrası Adana ilinde artan nüfus ile birlikte komünitenin yerini metropolleşmenin aldığı iddia edilebilir. Bu durumun mobilya talebinin 'saray tipinden' 'işlevsele' doğru dönüşümüne yol açtığı anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle alanda klasik mobilya mantığı haricinde modern mobilya mantığının geliştiği görülmektedir. Modern mobilya mantığının temsilcisinin modern mobilyacı olduğu, mobilya üretiminde verimliliğin ön plana çıktığı, işlevsel mobilya üretiminin yapıldığı ve sanatsal zevkten öte kâr etmenin daha çok gözetildiği görülmektedir (bk. Tablo 1). İşlevsel mobilya üretiminin dayandığı modern mobilya mantığında, el emeğinin yerini teknolojiye bıraktığı, mobilya tasarımlarının tasarımcılara bırakıldığı, butik üretimden öte kitlesel üretime yer verildiği, insani beceriden

ziyade teknik bilginin önem kazandığı görülmektedir. Bu şekilde piyasa mantığının etkili olduğu modern mobilya mantığının, meslek ve komünite mantıklarının etkili olduğu klasik mobilya mantığının önüne geçtiği düşünülebilir. Öyle ki modern mobilya mantığının kökeninde yer alan ‘modernite’ ile üretilen ürünlerde Suddaby, Ganzin ve Minkus’un da ifade ettiği gibi, (2017, s. 286) ‘anlamın kaybolmasıyla’ işlevselliğin gözetildiği iddia edilmektedir (Takuya ve Takayama, 2010, s. 21).

Tablo 1. Klasik Mobilya Mantığı ile Modern Mobilya Mantığı

Kurumsal Mantık Ölçütü*	Klasik Mobilya Mantığı (1950-2018)	Modern Mobilya Mantığı (1983-2018)
Ekonomik sistem	Kişisel kapitalizm	İşletme kapitalizmi
Kimlik kökeni	Bir sanatkâr olarak mobilyacı	Bir işletmeci olarak mobilyacı
Meşruiyet kaynağı	Oymacılık mesleği	Verimlilik
Yetki kaynağı	Adana komünitesi ve oymacılık mesleği	Patron, Girişimci
Misyon kökeni	Sanatsal mobilya üretimi	İşlevsel mobilya üretimi
Odak kökeni	Mobilya üretiminde sanata yer vermek	Kâr etmek
Strateji kökeni	Oymacılık mesleğini icra ederek kişisel kapitalizmi ençoklamak	Girişim kârını ençoklamak
Kurumsal düzenler	Meslek, komünite ve piyasa	Piyasa

*: Bu ölçütler Thornton ve Ocasio’nun (2008, s. 128-129) çalışmasından uyarlanmıştır.

1980 öncesi Adana mobilyacılık sektöründe hâkim mantık olan klasik mobilya mantığının 1980 sonrası zayıflaması ve modern mobilya mantığının güçlenmesiyle modern mobilya örgütsel formuna ait unsurların geliştiği göze çarpmaktadır. Tablo 2’de de görüldüğü gibi klasik mobilya örgütsel formunda oyma ustalarınca sanatsal mobilya üretimi yapılmakta, ham maddesi ağaç olan, müşterisinin işlevsellikten öte gösterişe önem verdiği ve el emeğine dayalı ürünler üretilmektedir. Modern mobilya örgütsel formunda ise, sunta ve MDF teknolojiyle şekillendirilir, işlevsel mobilyalar üretilir ve her ekonomik sınıftan müşteriye ürün sunulur.

Tablo 2. Klasik Mobilya ve Modern Mobilya Örgütsel Formları

Örgütsel Form Ölçütü*	Klasik mobilya örgütsel formu	Modern mobilya örgütsel formu
Ürün	Klasik mobilya	Modern mobilya
Kullanılan hammadde	Ağaç	Sunta, MDF
Üretim süreci	Üretim çoğunlukla el emeğiyle yapılırken, az da olsa makine kullanılır.	Üretim çoğunlukla makineyle yapılırken, az da olsa el emeği kullanılır.
Üründe aranan özellik	Sanatsallık	İşlevsellik
Hedef kitle	Elit kesim	Her ekonomik sınıftan mobilya talep eden herkes

*Kaynak: Astley (1985), Baron (2004), Pache ve Santos (2013), Romanelli (1991)

Peki, Adana komünitesindeki ve örgütsel alandaki kurumsal mantıklardaki değişim örgütsel formlarda ne tür geçişin yaşanmasına yol açmıştır? Bu soruya yanıt verebilmek için Adana Mobilya sektöründe bir saha çalışması yapılmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma verileri Adana mobilyacılar sitesindeki ve Adana Hacı Sabancı Organize Sanayi Bölgesindeki üreticilerle yüz yüze yapılan görüşmelerle toplanmıştır. Adana mobilya sektöründeki değişimi daha net görebilmek için hem klasik mobilya üretimi yapan (4 görüşme) hem klasik mobilya üretiminden modern mobilya üretimine geçen (7 görüşme) hem de endüstriyel mobilya üretimi yapan üreticiler (1) ve Adana Marangoz ve Mobilyacılar Odası Başkanıyla görüşülmüştür². Bu şekilde toplamda 300 dakika süren 14 farklı yüz yüze görüşme yapılmıştır. Görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formu takip edilmiş ve bu çerçevede görüşmelerin akışına göre görüşmecilere kısmen farklı sorular yöneltilmiştir. Görüşmecilere klasik mobilya üretimi ile modern mobilya üretimi arasındaki farkları, Adana mobilyacılık sektörünün gelişimini, klasik mobilya üretiminden modern mobilya üretimine geçişin altında yatan dinamikleri anlayabilmeye yönelik sorular yöneltilmiştir. Daha sonra verilerin analizine geçilmiştir. Araştırmada Adana mobilyacılık sektöründeki değişimin

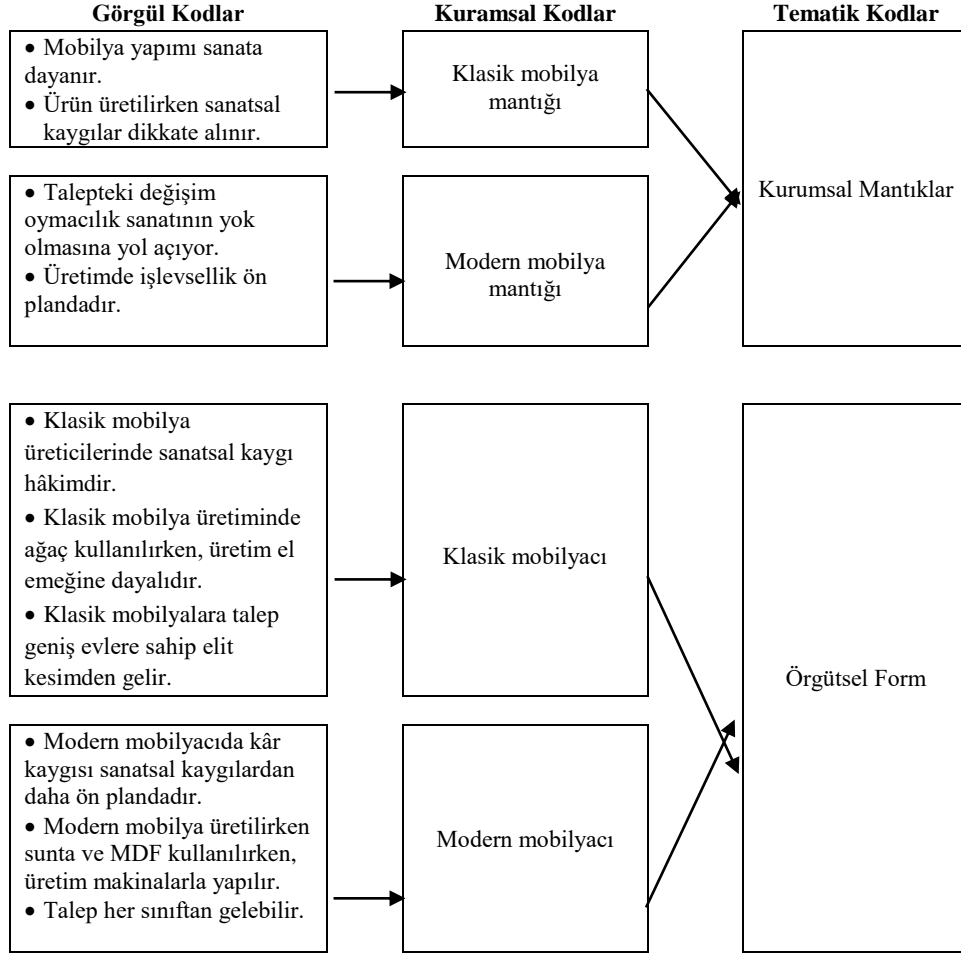
² Adana Marangoz ve Mobilyacılar Odası Başkanı aynı zamanda klasik mobilya üretiminden modern mobilya üretimine geçiş yapan üretici olduğundan kendisiyle farklı zamanlarda 3 görüşme yapılmıştır.

dinamiklerine odaklanıldığından, araştırılan konuda etkili kavramların keşfedilmesine ve kavramların işaret ettiği ana kategorilerin ortaya konulmasını sağlayan analiz yöntemi (Charmaz, 2006, s. 61; Gioia vd., 2013, s. 21; Goulding, 2002; Strauss ve Corbin, 1990) eksensel kodlamadan (axial coding) yararlanılmıştır. Eksensel kodlama yöntemine başvurulduğunda bir yandan ana kuramsal kavramların gelişimine yol açan koşullar ve süreçler aydınlatılırken öte yandan da bu koşullar ve süreçler arasındaki ilişki daha net ortaya konulabilir (Charmaz, 2006, s. 61; Goulding, 2002, s. 61). Bu doğrultuda görüşmeciler notları satır satır incelenmiş ve eksensel kodlamadan önce 1950-2018 yılları arasında Adana mobilyacılık sektöründeki dinamikleri yansıtan ve bu şekilde mantıklara işaret eden kelimeler tespit edilmiştir (Charmaz, 2006, s. 50-51). Buna göre alanda klasik mobilya mantığına ve modern mobilya mantığına işaret eden kelimeler Tablo 3'te görülebilir.

Tablo 3. Kodlamalarda Klasik Mobilya Mantığına ve Modern Mobilya Mantığına İşaret Eden Kelimeler

Boyut	Klasik mobilya mantığı	Modern mobilya mantığı
Üretim	El işçiliği, emek yoğun, bıçkı, doğadan esinlenme, sanatsal figürler, vasıflı işçi, ağaç, yetenek, Allah vergisi, oymacılık, usta, çırak	Endüstriyel üretim, makineleşme, teknoloji, tasarım, sunta, MDF, modüler, tasarımcı
Talep	Gelenekselcilik, gösterişli yaşam tarzı, geniş evler	İşlevsellik, rekabetçilik, daha küçük evler, sade yaşam, pazarın bitmesi, müşteri tipinin değişmesi

Tablo 3'te mantıklara işaret eden 'Üretim' ve 'Talep' boyutlarındaki kelimelerin Adana mobilya sektöründeki mantık ve örgütsel form değişimi arasındaki dinamikliğe işaret ettiği anlaşılmıştır. Bu kelimelerin de işaret ettiği ayrımdan yola çıkarak kurumsal mantık ve örgütsel form değişiminin araştırma sahasındaki görgül kodlara, bu görgül kodların işaret ettiği kuramsal kodlara ve son olarak tematik kodlara ulaşılmıştır (Charmaz, 2006, s. 61; Goulding, 2002, s. 61). Eksensel kodlamanın veri yapısı (Gioia vd., 2013), Şekil 1.'deki gibidir.

Şekil 1. Veri yapısı

Şekil 1’de de görüldüğü gibi, kodlamalarda kurumsal mantık ve örgütsel formlara işaret eden ifadelerle odaklanılmıştır. Buna göre görüşmecilerde mobilya üretiminde sanatsal amaçların ön plana çıktığına dair ifadelerle rastlanılırsa klasik mobilya mantığına,

işlevselliğin ön plana çıktığına dair ifadelerle rastlanırsa modern mobilya mantığının alanda zuhur ettiği sonucuna varılmıştır. Örgütsel form açısından kodlamalar yapılırken, el emeğine dayalı üretimde ağaç kullanıldığına, talebin elit kesimlerden geldiğine ve üreticilerin sanatsal yetkinliklerinin ön plana çıktığına dair ifadelerle rastlanırsa klasik mobilya örgütsel formun geliştiği sonucuna varılmıştır. Son olarak, görüşmeci ifadelerinde sanatsal kaygıdan ziyade kâr kaygısının güdüldüğüne, makinalarla yapılan üretimde MDF ve sunta kullanıldığına ve talebin her sınıftan geldiğine dair ifadelerle rastlanırsa modern mobilya örgütsel formunun alanda geliştiği kanaatine varılmıştır.

Bulgular

Analizler Adana ili mobilyacılık sektöründe 1950-2018 arasında örgütsel form dönüşümünün yaşandığına işaret etmektedir. Bu dönüşümde klasik mobilya mantığından modern mobilya mantığına doğru dönüşümün etkili olduğu anlaşılmıştır. Dönüşüm öncesi klasik mobilya yapımının nasıl gerçekleştiğini bir görüşmeci şu ifadelerle özetlemiştir:

“1950-1983 arası teknoloji yoktu. 1983 sonrası teknoloji geldi. 1970’lerde çırak olduğu için her şey elde yapılıyordu. Şimdi malzemeyi makine kesiyor. Bıçkı ile kesiliyor. Mobilya kıymetliydi değerliydi. Benim ustam ayda 3 takım üretti, iki ortak çok rahat geçinirdik. Şimdi 300 takım üretiliyor geçinemiyoruz. Şimdi 200 takım çıkartılıyor endişeliyiz. O dönem daha kanaatkârlardı insanlar. Ehli kâmillerd. O dönem rekabet yoktu, insanlar sıraya giriyorlardı mobilya almak için. Şimdi adam işçisinin parasını versin diye maliyetin altında vermeye başladı.1950-1983 arasında ağaçlar üzerine yapılırdı. Üzerine kontraplak konularak yapılırdı. Tabaklar çıkınca iş biraz daha kolaylaştı. O dönemde kaplamayı sıcak tutkallarla elde yapıyorlardı. Artık makinede kaplanmış şekillerle geliyor. Adam o dönem onu yaparken sanatını konuşturuyordu ciddi emek vardı.” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Bu mantık değişiminde Adana mobilya üretiminde Adana ilindeki sosyal değişimler ile mobilyacılık mesleği ve piyasa mekanizmasındaki dönüşümlerin etkili olduğu anlaşılmıştır. Klasik mobilya üretiminin hem Adana komünitesinin yaşam tarzına hem de oymacılık mesleğini sürdürecektir insan kaynağına bağımlılığını bir görüşmeci şu sözlerle anlatmaktadır:

“Makine kesmez, oyma çok önemli bizde. CNC makine yüzde 90-95’ini bitirir. El oyması çok maliyetli. El emeği çok fazla. Biz makine istiyoruz ama bakıyoruz maliyetler de çok artıyor. Yetişen de yok. Son 10 yılımızı yaşıyoruz oymacılıkta.

Sistem, yaşam tarzıyla beraber değişiyor. Adana yüzde 90 modern yaşamı var. Batıya geçtikçe klasikler azalıyor...” (Klasik mobilya üreticisi)

Klasik mobilya mantığının oymacılık sanatı ile Adana komünitesindeki talep yapısından desteklendiği anlaşılmaktadır. Görüşmecinin şu ifadeleri bu durumu teyit etmektedir:

“...Sıfırdan yaratmak Allah’a mahsus ama yaratıyoruz. Bu mesleği sevmek lazım, ruh lazım emek lazım. Bütün bunlar bir araya gelince öğrenilir... Ağaçları canlı hâle getirmek için her şeyi yapıyoruz. 1972’den sonra bu mesleğe girdim... Bu meslek başka bir şey. Tasarımı ben yapıyorum... Yontma başka bir... Yeni bir şey neredeyse ağaca can veriyorsun. Bazı aksesuarlar kullanılıyor, ferforje demir, ana ham madde ağaç genelde ahşap kullanılıyor... Evdeki bir sehpa klasik ise bir şeyi anlatır o. Figürleri doğayı anlatır. Tüketicinin de anlaması lazım. O tek bir şey anlatmalı. Bir hikâyesi olmalı.” (Klasik mobilya üreticisi)

“Makineleşmeye gitmedik çünkü gücümüz yok. Bir tek oyma makinası çıktı. Şimdi yüzde 50’sini yapıyor. Eğer klasiğe uygun bir makine olsaydı klasik daha fazla üretilebilirdi. Hareketli, kavisli iskeletleri makineler üretemez, kıvrımlarda el emeği önemli. Adana’da bu sanatkârlık, bu sanatkârların farklı oluşu, Adana’yı klasikte öne çıkartıyor. Adana üzerinde klasik üreten yok. Eskiden Adana ağaları vardı. Pamuk ağaları, bunlar zenginliğe şatafata önem verirdi. Ustalara da bu işleri verince ustaların da gelişmesini sağladılar...” (Klasik mobilya üreticisi)

Klasik mobilya mantığının komünite ve meslek kurumsal mantıklarından desteklendiğine işaret eden bu bulguların yanında klasik mobilya mantığının gelişimine temel olan komünite ve meslek kurumsal mantıklarının etkisinin azalmasında talepteki dönüşümün etkili olduğunu gösteren şu görüşmeci ifadeleri de dikkat çekmektedir:

“Ben genelde klasik başladım. Biz başladığımızda klasik yemek odası filan yapıyorduk. 1985’te dünyada açılmayla beraber dönüşümle beraber yurt dışına gidilmesi klasik mobilya yaptık, talebi yetiştiremezdik bile. İnşaatlar yapıldıkça zaman içerisinde talepler değişmeye başladı. Mağaza sahibi olmak, döşemeyi kendi yaparak 1993’lerde talep değişmeye başladı. Artık ham iş yapan değil mağazaya hizmet eden daha cazip hâle geldi. Aynı zamanda üretici de çoğaldı... Değişim rüzgârı o klasik, iskelet yaptık. İskelet sektörü Türkiye’de 1 numara hâline geldi. İskelet yapılacak iş değil bitmiş iş yapalım dedik... Bu durum 1985’lerde, 1990’larda vardı. Yalnız 1995’ten sonra Adana modernleşmeye başladı. Moderne

talep büyük markaların girmesiyle de hızlandı... İnsanlar daha fonksiyonel takımlar, 3-5 yıl kullanıp atıyor. İnsanlarda tatminsizlik oluştu. İnsanlar eski takımları ömür boyu kullanırdı. Şimdi bunu 3-5 yıl alıp kullanıp atmak istiyor. Ben klasiği 3-5 ayda yapıyorum. Oyması, takım tasarımı uzun sürer, boyada çıkıyor. İnsanlar şimdi 3 ayda yeni bir tasarım istiyor...” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Klasik mobilya üretiminin komünite taleplerine göre şekillendiğine işaret eden bu ifadeleri destekler nitelikte yurt dışına klasik mobilya üreten üreticilerin oradaki taleple dönüşüme gitmedikleri, yalnız iç piyasaya dönünce dönüşüme gittiklerini görüşmeci şu şekilde ifade etmiştir:

“Oturma, salon, yemek odası yapalım dedik. Pazar bizi yönlendirdi. İhracat bizi yönlendirdi. Onlar bize ihracatı öğretti. İran’da klasik gidiyordu klasik yaptık. Azerbaycan’a da ürün yetiştiremiyorduk. Azerbaycan’da devalüasyon olunca B planına gittik. İç piyasada klasik gitmiyordu. İç piyasaya bakınca mağazaların %95’i modern satıyor. 2013 yılında. Dış piyasada klasik gidince klasik yapıyorduk. Yurtdışında kriz olunca %85 ihraç ettiğimiz mallar burada kalmaya başladı. İç piyasada modern olunca moderne dönmeye karar verdik.” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Klasik mobilya mantığından modern mobilya mantığına doğru dönüşümde talep tarafındaki bu dönüşüm ile üretim sürecinde el emeğinden ziyade makinelere yer verilen, ağaç yerine sunta ve MDF’nin kullanıldığı, tasarımı mobilya üreten ustadan ziyade müşterilerin isteklerini de göz önünde bulunduran tasarımcıların yaptığı modern mobilya formu unsurlarının alanda kendisine daha fazla yer bulduğu görülmüştür. Bu durum görüşmecilerin şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Müşteriler yönlendiriyor, katalog yapıyoruz. Klasikçiydik biz mecbur kaldığımız için döndük. O da mecburiyetten. Yatak odası, yemek odası yapan modern yapacak. Şu an 5 mağazadan 4’ü modern. Klasik mobilya model çıkaran tasarımcılarımız var. Onlar model istiyor direkt kendi model çıkartıyor... Tasarımcılar kendi hayal dünyasından yapıyorlardı... Kendi üretim planlarımız seri üretime geçtiğimiz zaman o ancak işletmenin imkânına göre stoka çıkartır. Klasikçi arkadaşlarımız yolun başındayken hâlâ imalatçı mağazacılık sistemine geçiyorlar. Geriden gelenler bizi mağazacılık sistemine ittiler. İmalat arttı. Sistem moderne kayıyor moderne yeni geçtik. Talebin gelmesinden ziyade klasik üretenler moderne

dönmeye başladı... Moderne geçince müşteri yönlendiriyor, talep ediyor, şu modelde çalışıyoruz, mağaza tasarımcıyı imalatçı herkes fikir ortaya atıyor. Adana dönüşümü bizi olumsuz etkiledi. Biz geciktik ihtiyaçtan talepten, talep ister istemez sizi bir yöne yönlendiriyor. Klasığı yapıyoruz müşteri sizden klasik istemiyor...” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

“Klasikte doğadan ilham alınmıyordu. Müşterinin talebi çok dikkate alınmıyordu, her dediğin olmuyordu, ağır değişiklik yapılmıyor, ağacın gövdesine çiçeğin görünümü veriliyor, ortaya çıkıyordu. Moderne geçince iş değişti. Klasikte el emeği modernde makineler... Makineleşme olduğu için bilgisayar üzerinden CNC işleme kesim olduğundan dolayı oluyor. Klasik oymacılıkta bunun olması zor bir işlem olmuyor. Herkesin belli bir modeli var. Klasikte model var. Onu çiziyor. Nasıl müzisyen söz yazar onu çalar. Klasikte önce kâğıda çizer, kâğıda döker sonra ağaca işler. İşte müşteri talebi burada girince sanati bozar. Modernde değiştirebilirsin klasikte daha zor. Büyük mobilyacılar üretimi talebi şekillendirdi. Onların bu işe girmesi talebi de şekillendirdi ister istemez.” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Bu şekilde Adana mobilyacılık sektöründe klasik mobilyacılıktan modern mobilyacılığa doğru dönüşüm yaşanmıştır. Ancak bu form geçişinin bütünüyle modern mobilyacılıktan ziyade üretimde makinelerin daha ağırlıklı bir şekilde kullanıldığı, mobilyanın bazı noktalarında klasik unsurlara yer verildiği, müşteri talebinin üretimin şekillenmesinde etkili olduğu, sunta ve MDF ağırlıklı ham maddelerin kullanıldığı Modern avangard olarak nitelendirilebilecek melez bir forma dönüşerek gerçekleştiği görülmüştür. Bu durumu görüşmecilerin şu ifadelerinden anlayabilmek mümkündür:

“Şimdilerde el işçiliğine, endüstriyel mobilyalara el işçiliği katılarak sentez bir şey ortaya çıkıyor.” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

“Pazarlama moderne geçince önemli... Şimdi klasığı alıp tüketen modern istiyor. Eskiden 5 evde 4 klasik 1 modern varken, şimdi 4 modern 1 klasik var. Şu anda ülkenin klasiklerini üst kesim tüketiyor, alt kesim modern üretiyorlar. Orta direkt modern kullanıyor. Üst kesim değerli bir şeyler diyor, el emeği göz nuru diyor onu kullanıyor sanat var diyor. Ağır kesimde az yerlerde avangard ama modern içinde klasığın yer aldığı üretim...” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

“Şimdi katalogdan seçiyor, renkleri talebe göre işliyor artık benim yaptığımı kabul etmiyor... Şimdi müşteri çok şey istiyor. Bazen talebi karşılamakta zorlanıyoruz.

Müşterinin istediği çok şey var ki. Adam koltuğun ayaklarını varak istiyor, üzerinde süsleme istiyor, sim dediğimiz olay var. Kumaşta çok değişik şeyler isteniyor. Eskisi gibi sade tek nazik istemiyor. Bir kumaşın içinde çok renk istiyor. Hem gösteriş hem fonksiyoneli istiyor... Eskiden bunu belli kesim alıyordu ama herkesin tercihi klasikti. Nüfus da arttı. Nüfus arttıkça modernliğe doğru dönüşüm oldu...” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Bu form dönüşümüyle birlikte mobilyacılık sektöründe bazı uygulamalar da hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bunlar dağıtımda mağazacılığa geçilmesi, katalogların hazırlanması, seri üretim yapılması, yenilik yapılması ve satış sonrası hizmet verilmesi gibi sektördeki piyasa unsurlarının hâkimiyetini arttıran uygulamalardır. Bir görüşmecinin şu ifadeleri bunu destekler niteliktedir:

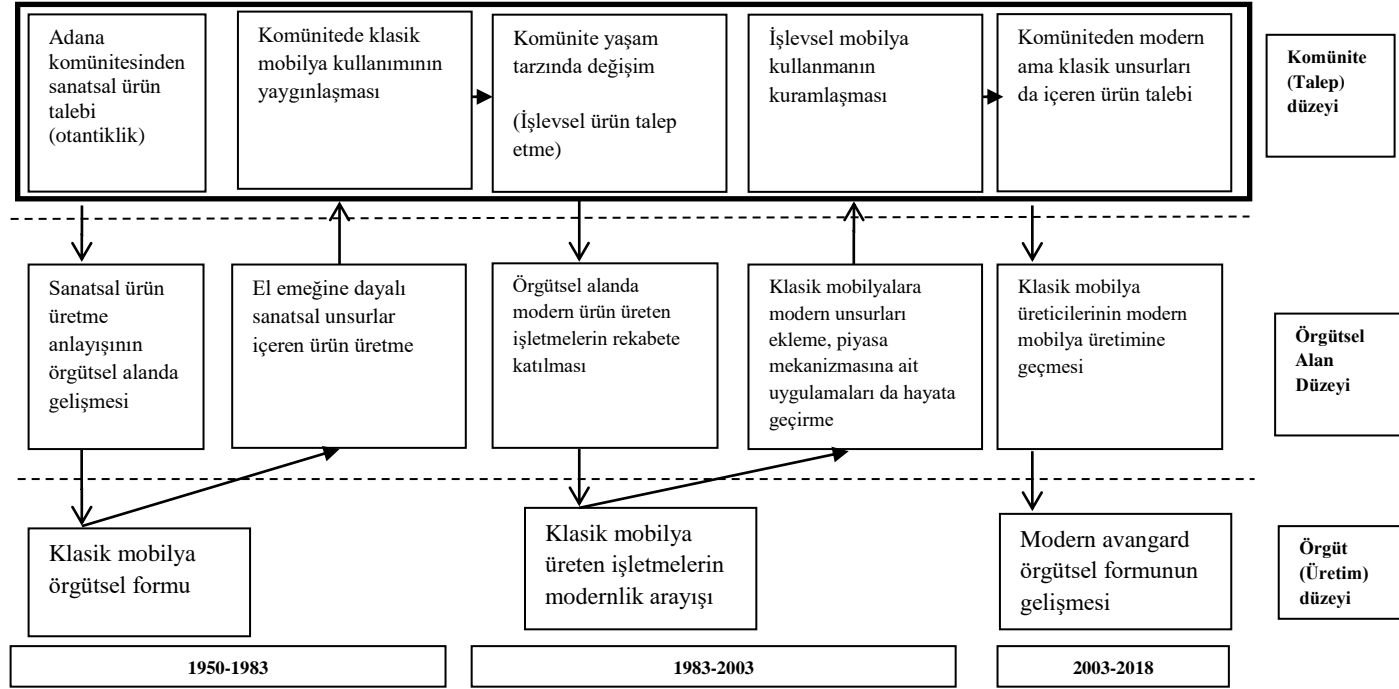
“Pazarlama, inovasyon yeni takımlar, kalite hizmet, mağazacılık öne çıkmaya başladı. Adam 3 ayda veriyorsun 4 ayda veriyor... Hizmet haricinde garantisini de veriyorum. Kalitesini ben kontrol edeceğim, satış sonrası hizmet vermeye başladık. Bunlar eskiden yoktu...” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Adana ili mobilya sektöründe hayata geçirilen bu piyasa mantığının unsurlarının kabul görmesindeki etkenlerin Adana komünitesindeki müşterilerin taleplerindeki değişim ve büyük mobilya üreticilerinin pazara giriş yapmasıyla rekabetin artması olduğunu bir görüşmeci şu sözlerle ifade etmektedir:

“Modernde model değiştirilsin istiyor. Sağlamdan ziyade görünüşü yüksek şeyler istiyor. Büyük firmalar sektörü değiştirdi. Maliyetleri düşürdüler bizim küçük firmalar da onu satmaya başladı. Mal verdiğimiz mağazalar onu talep etmeye başladı. Biz de değiştirdik. Katalog geliştiriliyor. Pazarlama önem kazandı. Mağaza gelirdi bana şu takımı ver derdi, şimdi biz onun ayağına gidiyoruz rekabet ortamı arttı.” (Klasikten modern mobilya üretimine geçen mobilyacı)

Adana mobilyacılık sektöründe el emeğine dayanan, oymacılık mesleğinden beslenen, üretimde ağacın ham madde olarak kullanıldığı, tasarımda doğadan ilham alınan, üretilen üründe sanat ve görsellik arayan kişilere yönelik ürünlerin yapıldığı klasikçi formunun, modern avangard örgütsel formuna doğru dönüşüm geçirdiği görülmüştür. Bu form daha çok modern mobilya örgütsel formunun unsurlarının yer aldığı; ama klasik mobilya örgütsel formu unsurlarının da kendisine az da olsa yer bulduğu melez bir örgütsel form olarak gelişmiştir. Öyle ki klasik mobilya örgütsel formunda tasarım sadece usta tarafından yapılıyor ve üründe sanat aranıyor iken, modern avangard mobilya formunda

mobilya tasarımı müşterilerin isteklerini dikkate alan tasarımcılarla birlikte yapılmakta ama ürünün bazı yerlerinde sanatsal işlemlere de yer verilmektedir. Kullanılan ham madde bakımından ise daha çok sunta ve MDF'nin tercih edildiği modern avangard örgütsel formunda üretimde klasik mobilya örgütsel formunda bir hayli etkili el emeğinin kısmen yer bulduğu görülmüştür. Üretilen üründe işlevselliğin ön planda olduğu modern avangard tarzında kısmen göze hoş gelen ürün üretebilme anlayışının da etkili olduğu anlaşılmıştır. Bunda mobilya talebinde bulunan müşteri türlerindeki değişimin ve bu müşterilerin taleplerini şekillendiren faktörlerin etkili olduğu anlaşılmıştır. Bu faktörler, Adana ilinde özellikle 2003 sonrasında nüfusun artması, endüstriyel mobilya üreten büyük ölçekli işletmelerin pazara girişiyle modern mobilya kullanımının fark edilmesi, hane halkı evlerinin küçülmesi, klasik mobilyaların elit kesime hitap etmeye başlaması ve orta gelir düzeyine sahip kişilerin mobilyada işlevselliği ön plana çıkarmasıdır. Bu faktörler aynı zamanda Adana mobilyacılık sektöründe komünite, piyasa ve meslek kurumsal mantıklarının etki alanlarını da şekillendirmişlerdir. Buna göre sektörde piyasa mantığı güçlenmiş, meslek ve komünite kurumsal mantıklarının etkisi azalmıştır. Bu şekilde Adana mobilya sektöründe klasik mobilya mantığından modern mobilya mantığına doğru değişim, örgütsel form olarak daha çok modern mobilya örgütsel formu unsurlarının göze çarptığı ama klasik mobilya örgütsel formu unsurlarının kendisine yer bulduğu modern avangard örgütsel formuna doğru dönüşümle gerçekleşmiştir. Kurumsal mantıklardaki değişim ve örgütsel form dönüşümü hayata geçirilen uygulamalarda da kendisini göstermiştir. Öyle ki klasik mobilya kurumsal mantığında doğadan ilham alınarak sanatsal ürünler kişiye özel şekilde üretilir (butik üretim), üretimde tasarımcıların yerine oymacılık mesleğinde kendisini yetiştirmiş ve ürünlere sanatını yansıtan ustalara yer verilir, dağıtım ve üretim aynı yerde yapılır ve sipariş geldiğinde üretime geçilir. Modern mobilya mantığında ise seri üretim yapılır, üretilen ürünlerin mağazalarda satılır, işlevsel özelliklere sahip ürünlerin yer aldığı kataloglar hazırlanır, müşteriye satış sonrası hizmet sunulur, üretimde teknolojiye, müşteri istek ve ihtiyaçlarını gözeterek ürün geliştiren tasarımcılara yer verilir.

Şekil 2. Adana Mobilyacılık Sektöründe Örgütsel Form Değişimi (1950-2018)

Not: Bu şekil geliştirilirken, Barley ve Tolbert (1997, s. 101) ve Wright ve Zammuto (2013, s. 323) çalışmalarından esinlenilmiştir.

Adana mobilya sektöründe kurumsal mantıklar, örgütsel formlar ve uygulamalar arasındaki bu değişimler, örgütsel formların kurumsal mantık değişiminde, kurumsal mantık değişiminin de örgütsel form değişimindeki etkilerine işaret etmektedir. Şekil 2’de de görüldüğü gibi, Adana mobilyacılık sektöründeki kurumsal mantık değişimiyle ortaya çıkan yeni talepler örgütsel alana yansıdığına, yerleşik örgütler bu talebe karşı kayıtsız kalmamaktadır (Binder, 2007; Fox-Wolfgramm vd., 1998). 1950-1983 arasında Adana komünitesinden gelen klasik mobilya talebi ve örgütsel alanda klasik mobilya üretim anlayışının tek hâkim mantık olması klasik mobilya örgütsel formunun gelişmesiyle desteklenmiştir. Ne var ki 1983 sonrasında komünite yaşam tarzındaki değişim işlevsel mobilya kullanma gereksinimi doğurmuştur. Bu durum büyük ölçekli modern mobilya üreten işletmelerin de pazara girişiyle güçlenmiştir. Buna karşın klasik mobilya üreticileri yavaş yavaş seri üretim yapmaya, tasarımcılarla birlikte çalışmaya, pazarlamaya önem vermeye, üretimde makineleşmeye (teknolojiyi kullanma), mağazacılık uygulamalarını hayata geçirmeye başlamışlardır. Örgütsel alanda adapte edilen bu uygulamalarla modern mobilya kurumsal mantığı güçlenmiştir; ancak klasik mobilya mantığının unsurları bütünüyle kaybolmamıştır. Öyle ki 2003 sonrası komüniteden işlevsel ama içerisinde sanatsal unsurları da barındıran talepler modern avangard ürünlerin üretildiği ‘modern avangard örgütsel formunun’ gelişmesine yol açmıştır.

1950-2018 yılları arasında Adana mobilyacılık sektöründeki bu evrilme, kurumsal mantık, ve örgütsel form arasındaki dinamikliğe işaret etmektedir (Archer, 1982; Goffman, 1983; Hughes, 1936; Wright ve Zammuto, 2013). Bu çalışmadaki bulgular özellikle de örgütsel evrilmenin içinde bulunulan komüniteden bağımsız olamayacağına (Astley, 1985; Carroll ve Swaminathan, 2000; Freeman ve Audia, 2006); ancak bu evrilmenin bütünüyle de komüniteye bağımlı olmadığına işaret etmektedir (Archer, 1982; Thornton vd., 2005; Wright ve Zammuto, 2013). Örgütlerin yerleşik oldukları komüniteden kaynak alışverişi içinde bulunmaları ve Austin, Hjorth ve Hessel’in dikkat çektiği (2018, s. 1502); tasarımlarda müşterilerin istekleriyle birlikte yaşama (To Live With) bu bağımlılığın gelişmesine destek veren önemli bir unsur iken (Astley, 1985; Romanelli, 1991); Thornton vd. (2012) tarafından detaylandırılan Friedland ve Alford’un (1991) ortaya attığı mikro uygulamaların makro yapılarla arasındaki ilişki açıklama amacı güden kurumsal mantık perspektifinin etkisi de örgütsel formların gelişiminde etkili olduğuna işaret etmektedir. Klasik mobilya örgütsel formunun Adana komünitesiyile iç içeliği ve komünite taleplerine paralel klasik mobilya üreticisinin artması ya da azalması bu evrilmede komünite ekolojisinin argümanlarını desteklemektedir (Carroll ve Swaminathan, 2000; Freeman ve Audia, 2006). Ancak, kendisi de kurumsal düzen olarak kabul edilen ‘komünite’ ile örgütsel alana sadece komüniteden öte piyasacı unsurların etkisi (büyük ölçekli işletmelerin modern ürünler sunması, pazarlama ve mağazacılık uygulamalarının önem kazanması gibi) rekabetin şiddetini artırarak örgütsel dönüşüm ve ölümlere sebebiyet vermiştir (Hannan ve Freeman, 1977;

Thornton ve Ocasio, 2008). Adana mobilyacılık sektöründe klasik mobilya örgütsel formundan modern avangard örgütsel formuna dönüşümde bu iki bakış açısının kısmen etkisi, Zucker (1989) ile Carroll ve Hannan'ın (1989a; 1989b) tartışmaya açtığı örgütsel form dönüşümünde 'kurumsallık (meşruiyet)' etkili midir? sorusuna da bir yönüyle yanıt vermektedir. Görünen o ki, örgütsel alanlarda örgütsel formlar gömülü oldukları komüniteye paralel değişmekte ama bu komünitede etkili olan kurumsal mantıklardaki değişim hem komünite hem de örgütsel alan düzeyinde değişime yol açmaktadır. Bu değişimle eski örgütsel formlar sorgulanır hâle gelmekte ve yeni kurumsal yapılara uygun örgütsel formlar geliştirilmektedir (Glynn, 2000; Greenwood vd., 2011). Meşruiyetini kaybeden örgütsel formlara sahip örgütler alandan elenirken, yeni kurumsal yapılara paralel şekilde dönüşen örgütler ise, örgütsel alandaki yerlerini korumaktadırlar (Carroll ve Hannan, 1989a; 1989b).

Sonuç

Bu çalışmayla örgütsel formların kurumsal mantıklardaki dönüşüm ve içinde bulunulan komünitedeki değişimlerle birlikte gerçekleşeceği gösterilmiştir. Adana komünitesinde son yıllarda yaşanan değişimler ve sektör dinamiklerindeki gelişmeler, klasik mobilyacıların sayısının azalmasına ve modern mobilya unsurlarını barındıran modern avangarda doğru geçişe yol açmıştır. Bu dönüşümde mobilya üreticilerinin komüniteyle karşılıklı bağımlılığı ve sektörde piyasa mekanizmasının gelişmesi etkili olmuştur. Şekil 2'de gösterilen bu etkiler, zaman içerisinde komüniteden gelen taleplerin örgütsel alana yansmasıyla örgütsel alandaki klasik mobilya mantığı sarsılmıştır. Bu sarsılmada mobilyacılık sektöründeki piyasalaşma unsurları da etkili olmuştur. Aynı zamanda mobilya üreticilerinin hayata geçirdikleri piyasacı uygulamalar bu değişimi desteklemiştir. Bu değişim, örgüt düzeyinde kendisini örgütsel form değişimi şeklinde göstermiştir.

Bu çalışmanın bulguları örgütsel formların gelişmesinde kurumsal mantık değişiminin ve komünite düzeyindeki gelişmelerin etkili olduğuna işaret etmektedir (Binder, 2007; Wright ve Zammuto, 2013). Araştırma bulgularında öne çıkan nokta belirli bir örgütsel alandaki örgütsel form değişiminin örgütlerin komünite seviyesinde duydukları meşruiyet kaygısından (Carroll ve Hannan, 1989a; 1989b) ve örgütsel alan düzeyindeki kurumsal mantıkların etkisinden bağımsız olmadığıdır. İleriki çalışmalarda bu örgütsel form değişimi örgütsel alan yoğunluğuyla birlikte açıklanabilirse, kurumsal mantık, popülasyon ekolojisi ve komünite ekolojisi argümanlarının örgütsel form değişimindeki geçerliliği daha net test edilebilir. Araştırmanın tek bir sektör ve bağlamda yapılmış olması araştırma sonuçlarının genelleştirilebilmesi açısından kısıtlar sunabilir. Ancak Türkiye bağlamında bir ildeki değişimle örgütsel formların nasıl değiştiğini göstermesi bakımından, çalışma komünite ekolojisi perspektifinden ulusal yazına katkı sağlamaktadır. Yine de, ileride, bu çalışmada tanımlanamayan veya tespit edilemeyen komünite özelliklerini dikkate alan görgül bir çalışmanın yapılması 'komüniteden kaynaklanan baskılar

kurumsal mantıklar ve örgütsel formlar arasındaki ilişkiyi nasıl şekillendirir?’ sorusuna daha net cevaplar bulunmasına yardımcı olabilir.

Kaynaklar

- Archer, M. S. (1982). Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action. *The British Journal of Sociology*, 33(4), 455-483.
- Astley, W. G. (1985). The two ecologies: population and community perspectives on organizational evolution. *Administrative Science Quarterly*, 30, 224-241.
- Audia, P. G., Freeman, J. H. and Reynolds, P. D. (2006). Organizational foundings in community context: instruments manufacturers and their interrelationships with other organizations. *Administrative Science Quarterly*, 51, 381-419.
- Austin, R., Hjorth, D. and Hessel, S. (2018). How aesthetics and economy become conversant in creative firms. *Organization Studies*, 39(11), 1501-1519.
- Barley, S. R. And Tolbert, P. S. (1997). Institutionalization and structuration: studying the links between action and institution. *Organization Studies*, 18(1), 93-117.
- Baron, J. N. (2004). Employing identities in organizational ecology. *Industrial and Corporate Change*, 13(1), 3-32.
- Baum, J. A. C. and Mezias, S. J. (1992). Localized competition and organizational failure in the Manhattan Hotel Industry, 1898-1990. *Administrative Science Quarterly*, 37, 580-604.
- Beverland, M. B. (2005). Crafting brand authenticity: the case of luxury wines. *Journal of Management Studies*, 42(5), 1003-1029.
- Binder, A. (2007). For love and money: organizations’ creative responses to multiple environmental logics. *Theory and Society*, 36(6), 547-571.
- Carroll, G. R. and Hannan, M. T. (1989a). Density delay in the evolution of organizational populations: a model and five empirical tests. *Administrative Science Quarterly*, 34, 411-430.
- Carroll, G.R. and Hannan, M.T. (1989b). On using institutional theory in studying organizational populations. *American Sociological Review*, 54(4), 545-548.

- Carroll, G. R. and Swaminathan, A. (2000). Why the microbrewery movement? Organizational dynamics of resource partitioning in the U.S. brewing industry. *American Journal of Sociology*, 106(3), 715-762.
- Cattani, G., Dunbar, R. L. M. and Shapira, Z. (2013). Value creation and knowledge loss: the case of cremonese stringed instruments. *Organization Science*, 24(3), 813-830.
- Charmaz, K. (2006). Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis. London: SAGE.
- Durand, R., & Thornton, P. H. (2018). Categorizing institutional logics, institutionalizing categories: a review of two literatures. *Academy of Management Annals*, 12(2), 631-658.
- Ener, K., Tuğberk, A. İ., Öztan, F., Aktar, S., Gül, G., Altay, H. ve Horoz, T. (1968). *Adana il yillığı 1967*. Adana: İpek Matbaası.
- Fine, G. A. (2003). Crafting authenticity: the validation of identity in self-taught art. *Theory and Society*, 32, 153-180.
- Fox-Wolfgramm, S. J., Boal, K. B. and (Jerry) Hunt, J. G. (1998). Organizational adaptation to institutional change: a comparative study of first-order change in prospector and defender banks. *Administrative Science Quarterly*, 43, 87-126.
- Freeman, J. H. and Audia, P. G. (2006). Community ecology and the sociology of organizations. *Annual Review of Sociology*. 32, 145-169.
- Friedland, R. and Alford, R. R. (1991). *Bringing society back in: symbols, practices, and institutional contradictions*. İçinde W. W. Powell – P. J. DiMaggio (Ed.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (s. 232-263). Chicago: University of Chicago Press.
- Gioia, D. A., Corley, K. G. and Hamilton, A. L. (2013). Seeking qualitative rigor in inductive research: notes on the gioia methodology. *Organizational Research Methods*, 16(1), 15-31.
- Glynn, M. A. (2000). When Cymbals become symbols: conflict over organizational identity within a symphony orchestra. *Organization Science*, 11(3), 585-298.

- Goffman, E. (1983). The interaction order: American sociological association, 1982 presidential address. *American Sociological Review*, 48(1), 1-17.
- Goulding, C. (2002). Grounded theory: a practical guide for management, business and market researchers. London: SAGE Publications. Retrieved from <http://search.ebscohost.com>.
- Greenwood, R., Raynard, M., Kodeih, F., Micelotta, E. R. and Lounsbury, M. (2011). Institutional complexity and organizational responses. *The Academy of Management Annals*, 5(1), 317-371.
- Hannan, M. T. and Freeman, J. (1977). The population ecology of organizations. *American Journal of Sociology*, 82(5), 929-964.
- Hannan, M. T. and Freeman, J. (1987). The ecology of organizational founding: American Labour Unions, 1836-1985. *American Journal of Sociology*, 92(4), 910-943.
- Hannan, M. T., Carroll, G. R. and Pôlos, L. (2003). The organizational Niche. *Sociological Theory*, 21(4), 309-340.
- Hedström, P. (1994). Contagious collectivities: on the spatial diffusion of Swedish Trade Unions, 1890-1940. *American Journal of Sociology*, 99(5), 1157-1179.
- Hughes, E. C. (1936). The ecological aspect of institutions. *American Sociological Review*, 1(2), 180-189.
- Lok, J. (2010). Institutional logics as identity projects. *Academy of Management Journal*, 53(6), 1305-1335.
- Navis, C. and Glynn, M. A. (2010). How new market categories emerge: temporal dynamics of legitimacy, identity, and entrepreneurship in satellite radio, 1990-2005. *Administrative Science Quarterly*, 55, 439-471.
- Oliver, D. and Bürgi, P. (2005). Organizational identity as a strategic practice. *4th International Critical Management Studies Conference*, UK: Cambridge, 4-6 July.
- Olzak, S. and West, E. (1991). Ethnic conflict and the rise and fall of ethnic newspapers. *American Sociological Review*, 56(4), 458-474.

- O'Mahony, S. and Bechky, B. A. (2008). Boundary organizations: enabling collaboration among unexpected allies. *Administrative Science Quarterly*, 53, 422-459.
- O'Mahony, S. and Ferraro, F. (2007). The emergence of governance in an open source community. *Academy of Management Journal*, 50(5), 1079-1106.
- O'Mahony, S. and Lakhani, K. R. (2011). Organizations in the shadow of communities. Working Paper, 11-131, Harvard Business School.
- Özseven, M. and Danişman, A. (2017). Kurumsal değişim, örgütsel kimlikler ve örgütsel uygulamalar: Türk kamu bankalarının 2001 ekonomik krizi sonrası durumu. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 44(Aralık), 335-374.
- Pache, A-C. and Santos, F. (2013). Inside the hybrid organization: selective coupling as a response to competing institutional logics. *Academy of Management Journal*, 56(4), 972-1001.
- Peterson, R. A. (2005). In search of authenticity. *Journal of Management Studies*, 42(5), 1083-1098.
- Peterson, R. A. and Anand, N., (2004). The production of culture perspective. *Annual Review of Sociology*, 30, 311-334.
- Romanelli, E. (1991). The evolution of new organizational forms. *Annual Review of Sociology*, 17, 79-103.
- Ruef, M. (2000). The emergence of organizational forms: a community ecology approach. *American Journal of Sociology*, 106(3), 658-714.
- Ruef, M. (2004). The demise of an organizational form: emancipation and plantation agriculture in the american south, 1860-1880. *American Journal of Sociology*, 109(6), 1365-1410.
- Scott, W. R., Ruef, M., Mendel, P. J. and Caronna, C. A. (2000). Institutional change and healthcare organizations: from professional dominance to managed care. Chicago: The University of Chicago Press.
- Strauss, A. L. and Corbin, J. M. (1990). Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques. Newbury Park, CA: Sage Publications.

- Suddaby, R., Ganzin, M. and Minkus, A. (2017). Craft, magic and the re-enchancement of the world. *European Management Journal*, 35, 285-296.
- Takuya, K., and Takayama, C. (2010). “traditional art crafts (dent# k#gei)” in Japan: from reproductions to original works. *The Journal of Modern Craft*, 3(1), 19-36.
- Thornton, P. H., Jones, C. and Kury, K. (2005). Institutional logics and institutional change in organizations: transformation in accounting, architecture, and publishing. İçinde C. Jones and P. H. Thornton (Ed.), *Research in the Sociology of Organizations* Cilt: 23 (s.125-170), Emerald Group Publishing Limited.
- Thornton, P. H. and Ocasio, W. (2008). Institutional Logics. İçinde R. Greenwood, C. Oliver, K. Sahlin and R. Suddaby (Ed.), *the sage handbook of organizational institutionalism* (s.99-129). Los Angeles: SAGE.
- Thornton, P. H., Ocasio, W. and Lounsbury, M. (2012). *The institutional logics perspective: a new approach to culture, structure, and process*. Oxford: Oxford University Press.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020a). 1965 Genel Nüfus Sayımı İllere Göre Şehir ve Köy Nüfusları. <http://rapory.tuik.gov.tr/18-11-2020-22:31:37-72064014220621959781382711576.html?> (18.11.2020).
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020b). 2000 Genel Nüfus Sayımı İllere Göre Şehir ve Köy Nüfusları. <http://rapory.tuik.gov.tr/18-11-2020-22:07:58-2769827287735188541765818541.html?> (18.11.2020).
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020c). 2000 Genel Nüfus Sayımı Konutun Oda Sayısına Göre Hanehalkı Sayısı. <http://rapory.tuik.gov.tr/18-11-2020-22:11:33-17971524458238374731282911116.html?> (18.11.2020).
- Whetten, D. A. (2006). Albert and Whetten revisited: strengthening the concept of organizational identity. *Journal of Management Inquiry*, 15(3), 219-234.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 4, 2020, Sayfa 277-300

Wright, A. L. and Zammuto, R. F. (2013). Wielding the Willow: processes of institutional change in English County Cricket. *Academy of Management Journal*, 56(1), 308-330.

Zucker, L. G. (1989). Combining institutional theory and population ecology: no legitimacy, No History. *American Sociological Review*, 54(4), 542-545.

MAHPERİ HUAND HATUN'UN SANDUKA KİTABESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Hatice DEMİR¹

ÖZ

Bu makalede, Mahperi Huand Hatun'un Kayseri'deki külliyesinde yer alan türbesindeki sanduka kitabesi çalışılmıştır. Kitabede Mahperi Huand Hatun'a ithaf edilen sıfatların, dönemin sosyal-kültürel ve siyasal atmosferi içerisindeki yorumlaması yapılmıştır. Mahperi Huand Hatun'un yaptırmış olduğu yapılar içerisinde bir külliye, bir zaviye ve hanlar vardır. Yapılara ait kitabelerden günümüze gelebilenler arasında, Mahperi Huand Hatun'a özel bir gönderme vardır. Bu bağlamda, Anadolu Selçuklu Dönemi, diğer kadın bani yapı kitabeleri ile kıyaslandığında, baniye yapılan özel bir vurgu dikkat çeker. Bu sıfatlar arasında onun cömertliği, iyiliği, temizliği, iffetli ve adil olmasına atıflar vardır. Ayrıca kitabede; Hristiyanlar ve Müslümanlar için önemli olan Meryem ve Hatice'ye yapılan vurgu çalışmanın ana hatlarını oluşturmuştur. Değerlendirme bölümünde; Alâeddin Keykubad'ın üç eşinin baniliğini yapmış olduğu yapılarda yer alan kitabelerde banilere ithaf edilen sıfatlar karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Mahperi Huand Hatun, Türbe, Kitabe

THE THOUGHTS ON MAHPERİ HUAND HATUN'S CENOTAPH INSCRIPTION

ABSTRACT

In this article, the cenotaph inscription of Mahperi Huand Hatun's tomb which is situated in her complex in Kayseri was studied. The titles in the inscriptions dedicated to Mahperi Huand Hatun were interpreted according to social, cultural and political atmosphere of the era. Mahperi Huand Hatun financed the construction of a complex, a zawiya and some caravansaries. There can be seen a special reference to Mahperi Huand Hatun among the building inscriptions which can come to our day. In this context, when compared to other inscriptions of buildings financed by female donors of Anatolian Seljuk period, a special emphasis for the donor is so considerable. Among these titles, we can see some references to her generosity, goodness, cleanliness, chastity and fairness. In addition to this, the reference made for Meryem and Hatice who are important names both for Christians and Muslims was the main point of the study. In the conclusion and evaluation part, the titles mentioned in the inscriptions of the buildings which were financed by the three wives of Alâeddin Keykubad were compared.

Keywords: Seljuk, Mahperi Huand Hatun, Tomb, Inscription

Giriş

Sanat yapıtları; döneminin sosyal, siyasal ve kültürel hayatının somut göstergeleri olmaları adına önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda sanat toplumun ötesinde ve dışında değildir. Özellikle orta çağ sanatı bu noktada önemli bir yere sahiptir. Orta çağ devingen bir dönem olması nedeniyle yazılı kaynakların tahribatı ya da dikkate alınmaması gibi

¹ Dr. Öğretim Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, hdemir@kastamonu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-5801-5841

Received/Geliş: 02/06/2020 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Conceptual Article/Kavramsal Makale
Cite as/Alıntı: Demir, H. (2020), "Mahperi Huand Hatun'un Sanduka Kitabesi Üzerine Düşünceler",
Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.301-314.

nedenlerden ötürü günümüze kısıtlı sayıda gelebilmiştir. Özellikle Anadolu'nun Selçuklu Dönemi için sanat yapıtları (mimari, süsleme, çeşitli el yazmaları ve küçük el sanatları) bilim insanlarına dönemin; sosyal, kültürel, siyasal hatta ekonomik yaşam koşulları hakkında bilgi vermesi ve araştırma yapma olanağı sunması adına önemlidir.

Örneğin, çalışma konusunu oluşturan Mahperi Huand Hatun ile ilgili kısıtlı bilgileri, yaptırmış olduğu yapıların kitabelerinden öğreniriz. Adının Huand ve sultan annesi olması gibi kimlik bilgilerinin yanı sıra kitabelerde kendisine ithaf edilen sıfatlar ile onun kişisel özelliklerine dair de fikir sahibi olmamız mümkündür. I. Alâeddin Keykubad'ın üç eşinden birisi olan Mahperi Huand Hatun ve diğer eşlerinin yaptırmış olduğu yapıların kitabelerinde de dönemin çalkantılı siyasi hayatına dair ipuçları bulmak mümkündür.

Çalışma kapsamında, üzerinde en çok durulacak nokta “*çağının Meryem'i*” ve “*zamanının Hatice'si*” ifadeleri olacaktır. Bu ifadeler, Anadolu Selçuklu Dönemi yapı kitabeleri üzerinde çok sık karşılaşılan göndermeler değildir. Mahperi Huand Hatun'un baniliğini üstlendiği halka açık yapılarda daha çok hayırseverlik yanına vurgu yapılırken, sadece kendine ait olan sanduka kitabesinde Meryem ve Hatice isimleri ve onlara ithaf edilen sıfatlara özel bir öykünme vardır. Mahperi Huand Hatun'un kendisine ait bir yapıda bu tercihinin nedenleri arasında sadece kişisel istekleri değil, onu bu tercihe hazırlayan geçmişi ve dönemin koşulları da etken olmalıdır. Bilindiği üzere Mahperi Huand Hatun'un bir Hıristiyan geçmişi vardır ve Meryem, her iki din (Hıristiyanlık ve İslamiyet) için kutsal bir yere sahiptir. Hatice de aynı şekilde Müslümanlar tarafından saygı duyulan, sevilen ve İslamiyet'te önemli bir yeri olan dinî bir isimdir.

Meryem, Mahperi Huand Hatun'un yetişmiş olduğu Akdeniz Bizans kültür çevresi için önemlidir. Kaldı ki “*çağının Meryem'i*” ifadesi de ilk kez Mahperi Huand Hatun tarafından kullanılan bir ifade de değildir. Bu bağlamda, sanduka kitabesinde bahsi geçen iki tarihî ve dinî figür Meryem ve Hatice'nin kitabede yer alması nedenleri arasında, Mahperi Huand Hatun'un yetişmiş olduğu Bizans kültür çevresinin Hıristiyan inancı ve ömrünün son günlerini geçirdiği İslam inancı etkisinin izleri aranmalıdır.

Diğer taraftan, Tablo 1'de de görüldüğü üzere, Anadolu Selçuklu Dönemi yapı kitabeleri incelendiğinde; “*zamanının Hatice'si*” ifadesinin sadece Mahperi Huand Hatun'un sanduka kitabesinde yer aldığı gözlemlenir. Araştırmacı Blessing (2014, s. 494) ve Yalman (2017, s. 231); Mahperi Huand Hatun'un bu iki ismi seçmesinde, onların dinî ve tarihî değerinin etken olması üzerinde durur. Blessing; Meryem isminin seçimini Mahperi Huand Hatun'un geçmişine yani Hıristiyan kimliğine ve Hatice isminin seçimini ise Müslüman kimliğine yapılmış bir atıf olarak değerlendirir.

Mahperi Huand Hatun'un Kimliği ve Baniliği

Mahperi Huand Hatun Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın (1220-1237) eşi ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) annesidir. Keykubad'ın üç eşinden ilki olan Mahperi Huand Hatun, Alanya/Kalonoros Beyi Kir Vard'ın kızıdır. Kir Vard'ın etnik kökeninin Rum ya da Ermeni olduğu şeklinde görüşler mevcuttur (Cahen, 2001, s. 53; Du Cange, 1826, s. 289-91; Esterâbâdî, 2014, s. 55; Hacıgökmen, 2012, s. 113-114; Kaymaz, 2014, s. 25; Sempad t.y. s. 645; Turan, 2010, s. 357).

Huand Hatun'un baniliğini üstlenmiş olduğu yapılar; Kayseri Huand Hatun Külliyesi (1238), Şeyh Turesan Zaviyesi, Tokat-Zile yolu, Pazar ilçesi Hatun Hanı (1238-

39), Yozgat Akdağmadeni Karamağara Çiçinli Sultan Hanı (1239). Bunlara ek olarak, Kayseri-Amasya yakınındaki Çekereksu, Sivas-Tokat karayolu Artova civarındaki Tahtoba, Sivas-Amasya karayolu Yıldızeli ilçesindeki Çiftlik Han ve Pazar-Tokat karayolu Sungurköy'deki İbibse hanlarının da banisi olduğu düşünülmektedir (Cunbur, 1996, s. 610-612; Çam, 2019, s. 73-84; Çayırdağ, 1980, s. 275; Durukan, 1998, s.16-18; Durukan, 2019, s. 27; Erdmann, 1961, s. 205).

Mahperi Huand Hatun'un Baniliğini Yapmış Olduğu Yapılara Ait Kitabelerdeki Sıfatları

Tablo 1 incelendiğinde, Anadolu Selçuklu Dönemi yapı kitabelerinde adı geçen kadınlar içerisinde, en çok övgü dolu sıfatların ithaf edildiği isim, Mahperi Huand Hatun'dur. Mahperi Huand Hatun'un yaptırmış olduğu yapılardaki kitabelerde yer alan sıfatlara bakıldığında, Selçuklu sarayında sultana çocuk doğurmuş kadınlara verilen bir unvan olan "*saffetü'd-dünya ve'd-din*" in tüm kitabelerde yer aldığı gözlemlenir (Redford, 2013 s. 155; Uzunçarşılı, 1984, s. 61). Bu unvanlara ek olarak, karakterini tanımlayıcı sıfatlardan; *temiz*, *iffetli* ve *hayırsever* gibi sıfatlar da yine kitabelerde en çok tekrarlanan sıfatlardır. Bunların dışında, Anadolu Selçuklu Dönemi'nde, "*çağının Meryem'i*" ve "*zamanının Hatice'si*" şeklinde ifade kullanan bir bani olması ile de ayrı bir yere sahiptir.

Mahperi Huand Hatun'a ait Sanduka Kitabesindeki "*Çağının Meryem'i*" İfadesi

Giriş bölümünde de ele alındığı gibi, Mahperi Huand Hatun'a ait sanduka kitabesinde yer alan "*çağının Meryem'i*" ifadesi, onun Hristiyan geçmişi kapsamında ele alınmalıdır. Mahperi Huand Hatun'un yaşamış olduğu Bizans Dönemi Akdeniz kültür çevresindeki Hristiyan inancı içerisinde, Meryem çok önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, Mahperi Huand Hatun'un yetişmiş olduğu Kalonoros/Alanya ve Attaleia/Antalya bölgelerindeki Hristiyan dini odaklı kültür ortamındaki Meryem inancına bakmak gerekmektedir.

Attaleia/Antalya'da yer alan ve metropolitlik kilisesi olarak da hizmet veren Cumanun Camii'nin Bizans Dönemi'ndeki adlarından birisi, Meryem'e adanan en önemli sıfatlardan Panagia'dır (Hellenkemper ve Hild, 2004, s. 326). Bu kilisede muhafaza edilmiş olan mucizevi bir Meryem ikonası, Meryem'e olan inancın önemini anlatması adına önemlidir. İkona ile ilgili bilgi, Atos Dağı Dionysiou Manastırı'nda muhafaza edilen 268 No.lu Kodeks'te yer almaktadır. Bizans İmparatoru I. Theodosius'un (347-395) eşi İmparatoriçe Flacilla/Plakilla, kiliseye Meryem'e ait bir himap/himation hediye etmiştir. Mucizevi olduğuna inanılan bu ikonanın adı "*El Değmemiş Theotokos*" ya da "*Mısırlı Tanrı Anası*" şeklindedir (Kalas, 2008, s. 65-66). Bölge halkı çağlar boyunca, bu ikonanın kendilerini himaye ettiğine inanmıştır. Örneğin, 1923 tarihinde başlayan mübadele ile Antalya'dan Atina'ya göç eden isimlerden, Rum Pehlivanidis /Πεγλιβανίδης (1989); *Antalya ve Antalyalılar* adlı kitabında bu konuya değinir. *Theotokos Panagia Kykkos* olarak bilinen bu ikonanın, Kıbrıs Kykkos Manastırı'nda yer alan ve Aziz Luka tarafından üretilen mucizevi *Theotokos Panagia Kykkos* ikonasının bir kopyası olduğunu söyler ve mübadele günlerinde, kendileri ile birlikte Atina'ya götürdüklerini ve orada ikonaya ithafen bir kilise yaptırdıklarını belirtir. Görüldüğü üzere, Mahperi Huand Hatun'un Hristiyan geçmişinin geçtiği, Akdeniz kültür çevresinde oldukça güçlü bir Meryem inancı vardır.

Şekil 1. Kayseri Mahperi Huand Külliyesi, Mahperi Huand Hatun Türbesi İçerisinde Yer Alan Sanduka Kitabesi (Turgut, 2015, s. 173).

Mahperi Huand Hatun'dan önce de Bizans toplumunda çeşitli isimler tarafından “*çağının Meryem'i*” unvanının kullanıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Bizans toplumunda özellikle aristokrat ve saray kökenli kadınların, Meryem'e özel bir öykünmesi söz konusudur. Bu kadınlar içerisinde, Attaleia/Antalya metropolitlik kilisesine Meryem ikonasını bağışlayanlardan birisinin de içlerinde olduğu Theodosius Hanedanlığı kadınlarının özel bir yeri vardır.

Hiç kuşkusuz ki Theodosius Hanedanlığı kadınlarından, Meryem ile en çok özdeşleşen isim Pulkeria'dır. Pulkeria da kendisini “*çağının Meryem'i*” olarak ilan etmiş ve bekâretini de Meryem'e ithafen adamıştır (Limberis, 1994, s. 49). Mahperi Huand Hatun'un da gençlik yıllarını Meryem kültürünün yoğun yaşandığı Akdeniz bölgesinde bir Hıristiyan olarak geçirmiş olduğu hesaba katılırsa, kendisini “*çağının Meryem'i*” olarak ifade etmesinde, kendinden önceki Bizans soylu kadınlarının ve özellikle Pulkeria'nın önemli bir etkisi olmalıdır.

Pulkeria'nın, Meryem'e olan bu inancında, ruhani babası Attikus'un da büyük etkisi vardır. Attikus'un “*Bekâret Tezi*” isminde bir çalışmasının olduğu bilinir ve bu konumuz ile yakından ilgilidir (Holum, 1981, s. 139-140). Pulkeria'nın, *Sebaste'nin 40 Şehitleri*'ne ait röliklere karşı da özel bir ilgisi olduğu bilinmektedir (Foster, 2008, s. 62). Bu bağlamda, Attikus'un orta çağda bir Ermenistan bölgesi olan Sebaste'de doğmuş olması konumuzla bağlantılıdır; çünkü Meryem kültürünün çok güçlü hissedildiği bölgelerden birisi de Sebaste/Sivas'tır. Mahperi Huand Hatun'un da Selçuklu yıllarının çoğunluğu Sebaste'ye yakın Kayseri'de geçmiştir. Ayrıca bölgede Meryem inancının güçlü olması noktasında Kapadokya kilise babalarının da etkisi büyüktür.

Tablo 1. Anadolu Selçuklu Dönemi Kadın Banilerin Adının Geçtiği Kitabelerdeki Sıfatlar

Baninin Adı	Sosyal Statüsü	Etnisitesi/Kökenu	Yaptırdığı eser/ler	Tarihi	Kitabede Geçen Sıfatlar
Sanavber Atika Hatun	Sultan II. Kılıçarslan'ın Azatlı Cariyesi	Rum olması muhtemel	Konya-İlgın Deddiği Sultan Tekkesi	1180	Azatlı Cariye, dinine bağlı, Allah'tan korkan, din ve dünyanın sevgisini kazanmış, dünya kadınlarının şereflişi
Devlet Raziye Hatun	Danişment Yağıbasan'ın oğlu Muzafferettin Mahmut'un kızı/ I. Gıyaseddin Keyhüsrev ya da I. İzzeddin Keykavus'un eşi	Selçuklu	-Konya Hatuniye Mescidi -Konya Kadın Hanı	1230 1225	-Kitabede baniye atfı yoktur -Mahmut Kızı Raziye Hatun
İsmetü'd-Dünya ve'd-din	II. Kılıçarslan'ın oğlu Erzurum Meliki Tuğrul Şah'ın kızı ve I. Alâeddin Keykubat'ın eşi	Selçuklu	Uluborlu Ulu/Alâeddin Camii	1231-1232	İsmetü'd-dünya ve'd-din, İslam'ın ve Müslümanların safveti, dünya ve dinin berraklığı
Gülümsen/r Hatun	Saray Mabeyncisi Ramazanü'l Hâcib'in kızı	Selçuklu	Kütahya Yoncalı Ilıca Hamamı	1233	Ramazan Hacıp kızı Gülümsen/r Hatun
Mahperi Huand Hatun	I. Alâeddin Keykubat'ın eşi/II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi	Ermeni ya da Rum	Kayseri Huand Hatun Külliyesi Tokat Pazar Mahperi Huand Hatun kervansaray Yozgat-Saraykent Çınçınlı Sultan Hanı	1238 1239	- safvetü'd-dünya ve'd-din, hayrat sahibi din ve dünyanın temiz, dindar ve bilge kraliçesi (Cami Batu Taçkapı Kitabesi), - safvetü'd-dünya ve'd-din, din ve dünyanın temiz ulu kraliçesi (Cami Doğu Taçkapı Kitabesi), - safvetü'd-dünya ve'd-din, namuslu, saadetli, şehide, takva sahibi, ibadet ehli, dindar, mücadeleci, korunmuş (günahsız), adalet sahibi, dünyada kadınların sultanı, iffetli, temiz, çağının Meryem'i, zamanının Hatice'si, maruf dost, binlerce mal sadaka veren, din ve dünyanın yüz akı, hanım (kadın), hanımefendi (Huand Hatun'a ait türbe sanduka kitâbesi) - safvetü'd-dünya ve'd-din, validetü's-sultanü's-selatin (ana giriş taçkapı kitâbesi), -safvetü'd-dünya ve'd-din el- melike el- kebire el- adile safvet el-dünya vel-

			Yozgat- Örencik Köyü	1239- 1240	din melike el hatun, Validetü's-sultanî's -selatin (Han kapalı bölüm kitâbesi), -safvetü'd-dünyâ ve'd- dîn, Allah, âlim, adil, dinin ve dünyanın yüz akı, Allah'ın rahmeti ve affına muhtaç, valideler arasında hayrat veren sultanlar sultanı -safvetü'd-dünyâ ve'd- dîn, Melike, büyük, dinin ve dünyanın yüz akı, Allah'ın rahmeti ve affına muhtaç, valideler arasında hayrat veren sultanlar sultanı -safvetü'd-dünyâ ve'd-dîn
Melike Adile'nin Kızları (Melike Adile Adına)	I. Alâeddin Keykubat ve Melike Adile'nin kızları, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kız kardeşleri	Selçuklu-Eyyubî	Çifte Kümbet	1247	İsmet El dünya ved-dîn, mutlu Melike, şehide, bilge, dindar, din ve dünyanın iffetlisi, İslam ve Müslümanların temiz kadını, iki âlemde kadınların hanımı, zamanın Zübeyde'si, övünç kaynağının sahibi, ahiret ve dünyanın hatunu, bereket (bolluk) ve iyilikseverliğin kaynağı, kraliçelerin kraliçesi, adaletli Melik Eyyüb oğlu Ebu Bekir'in kızı
Elti Hatun	II. Süleyman Şah'ın torunu	Selçuklu	Tunceli- Mazgirt'te Elti Hatun Külliyesi	1252	Süleyman Şah'ın (oğlu Melik) Ahmet (Şah'ın) kızı dinin ve dünyanın kerimesi Elti Hatun
Adı Bilinmiyor	Mengücekoğulları'ndan Melik Muzafferüddin Muhammed'in hareminden bir kadın	Mengücekoğulları	Kırşehir Melik Gazi Türbesi	13. yüzyıl sonu	Melik Muzafferü'd-dinin harem ehlinde Allah'ın rahmetine muhtaç kulu (cariyesi)
Sivasti Hatun	Anadolu Selçuklu elçilerinden Göçer Aslan oğlu Nasrullah'ın eşi	Selçuklu	Kayseri- Develi Ulu Camii	1282	Allah'ın rahmetine muhtaç zaif kulu Göçer Arslan oğlu Nasrullah ve Allah'ın rahmetine muhtaç zaif cariyesi(kulu) Sa'ad kızı Sivasti
Umara Karaçay (Karaani) Hatun		Selçuklu	Nevşehir Gülşehir İlçesi Camii	1293	Herhangi bir sıfat yoktur. Sadece isim verilmiştir.
Hand Fatma Hatun	II. İzzettin Keykavus'un kızı	Selçuklu	Konya Ferhuniye (Süt Tekkesi) Mescidi- Zaviyesi-	1300	Al-i Selçuk'tan Keykavus ibn-i Keyhüsrev haremî ve kerimesi Fatma ve süt

			Darülhuffazı ve Türbesi		
Gevher Nesibe Hatun (Adına yapı yapılanlardan)	II. Kılıçaslan'ın kızı ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi	Selçuklu	Adına yapılan eser) Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası	1205	el-melike, ismet-ed dünya ved-din
Fatma Hatun	Kimliği bilinmiyor	Bilinmiyor	(Adına yapılan eser) Kırşehir Fatma Hatun Türbesi	1287	mazlume, merhume saide, şehide Abdullah kızı Fatma
Atsız Elti Hatun	Danişmend ailesinden Yağıbasan oğlu Mahmut'un kızı	Selçuklu	(Onarım yaptırdığı eser) Kayseri Kölük Cami	1210	Tanrı'nın en zaif kullarından iffetli kadın Yağıbasan oğlu Mahmud kızı Atsız (Atsız) Elti
Safvetü'd-dünya ved-din	Bilinmiyor	Bilinmiyor	(Adının geçtiği eser) Tokat ebu's Şems Hankahı	1288	safveti'dünya ved-din, melike-i muazzama
Selçuki Hatun	IV. Kılıçaslan'ın Fatma Hatun'dan olan kızı, Moğol Hükümdarı Abaga Han'ın oğlu Argun Han'ın eşi	Selçuklu	(Adının geçtiği eser) Tokat Halef Sultan Gazi Tekkesi	1292	Din ve dünyanın ulusu Kılıç Arslan kızı Selçuki Huand
Muineddin Pervane'nin kızı	Muineddin Pervane'nin kızı	Selçuklu	(Adının geçtiği eser) Tokat Sümbül Baba Zaviyesi	1292	Emir Muineddin Pervane'nin Allah ona rahmet eylesin. - kızı din ve dünyanın seçilmiş anne ve babası tarafıyla nesebi temiz, keremli, pak, yüce hatun

Mahperi Huand Hatun'a ait sanduka kitabesinde; *temiz, iffetli, kadınların sultanı, dinin ve dünyanın yüz akı* gibi sıfatların, Meryem'e ithaf edilen övgü dolu unvanlar ile benzerlik gösterdiği gözlemlenir. Bu övgü dolu sıfatları, Hıristiyan inancı kapsamında Meryem'e ithaf edilen çeşitli hymnoslarda görmek mümkündür.

Bu hymnoslardan en önemlisi *Akathist(os)'tur*. Anonim bir hymnos olan *Akathist(os); Meryem'e Müjde ve Tanrı'nın Enkarne Olma* teması üzerine kuruludur. 6. yüzyılda Romanos, 8. yüzyılda Patrik Germanos ve Patrik Sergios tarafından eklentilerle günümüze gelebilen hymnos, Meryem'in *temizliği, bekâreti, iffetli* olması gibi birçok yüceltici sıfatlar içermektedir (Addison, 2010, s. 2-6; Cameron, 2000, s. 13-14; Demir, 2018, s. 96-97; Kimball, 2010, s. 176; Peltomaa, 2011, s. 109-110).

Hymnosta;

“...Neşelen, Tanrı'ya giden yolun cennet merdiveni, Neşelen, çünkü sen insanlık ile cennet arasındaki boşluğu dokudun...”, “...Neşelen, çünkü tüm dünya cennet ile sevindi. Neşelen, çünkü sen dünyayı ve cenneti birlikte söyledin...”, “Neşelen, inananların zihninin en temiz rehberi. Neşelen, dünya ve insanların en saf/masum neşesi...” (Addison, 2010, s. 11, 15, 17).

Meryem'in temizliği ve cennet ve dünya arasındaki arabulucu olmasına ithaflar vardır.

Bunun dışında özellikle Hıristiyanlığın ilk 5 yüzyılında gelişen Meryem ile ilgili dogmalardan birisi, onun “*Kirletilmemiş Olma*” inancı üzerine kuruludur. Bu bağlamda, Meryem’e ithaf edilen “*Kirletilmemiş Olma*” inancını çeşitli kilise babaları da desteklemiştir (Cameron, 2000, s. 5-6; Demir, 2018, s. 71-72; Jolly, 2012, s. 37-43).

Diğer taraftan, Mahperi Huand Hatun’un türbesinin, daha önce bir Hıristiyan mabedi üzerine inşa edildiği ve Aziz Hovhannes/Yohannes, Hoven, Khwand, Georgios ya da Vaftizci Yahya’ya ithaf edilmiş olabileceği hususunda savları olan araştırmacılar vardır (Karamağaralı, 1973, s. 209; Yalman, 2017, s. 240). Erken Bizans Dönemi’nde, bir dinî yapının, özellikle manastır kilise yapılarının kurucu azizlerinin isimleri ile anılması bir gelenektir. Çalışma konusu ile bağlantılı Alanya’ya yakınlığı ile bilinen Likya bölgesi manastır yapılanması içerisinde, rölikler ve aziz mezarları için tahsis edilen bir kutsal alanın varlığı bu görüşü desteklemektedir (Niewöhner, 2017, s. 124). Mahperi Huand Hatun’un çocukluk yıllarının geçtiği Alanya’da, dinî yapılanmanın önemli olduğu günümüze gelen yapılardan da anlaşılabilir. Bu dinî yapılardan kısmen günümüze gelebilenler; Eski Kilise, Arap Evliya Şapeli ve bir manastır şapeli olan Cilvardo Burnu Şapeli’dir (Konyalı, 1946, s. 38; Rott, 1908, s. 72; Özcan, 2004, s. 68-72).

Yukarıda da değinildiği gibi, Huand Hatun Türbesi’nin yerinde daha önce bir Hıristiyan dini yapısının olduğu ve muhtemel isimlerinden birinin de Aziz Georgios olduğu iddia edilmektedir. Aziz Georgios, Orta çağ Anadolu’sunda hem Hıristiyanlar hem Müslümanlar tarafından saygı duyulan bir azizdir ve Mahperi Huand Hatun bu geleneğe aşina olmalıdır. Çocukluğunun geçtiği, Alanya İçkale Kilisesi’nin de Aziz Georgios ya da Vaftizci Yahya’ya adandığına dair bilgiler mevcuttur (Hellenkemper ve Hild, 2004, s. 590; Palaz, 2010, s. 51, 71). Alanya kalesinde günümüze gelebilmiş bir başka Bizans Dönemi kilisesi Arap Evliyası Şapeli olarak bilinmektedir. Araştırmacı Konyalı (1947, s. 310-311); bu kilisenin de Aya Yorgi/Georgios’a adanmış olmasından bahseder. Kilisenin, Selçuklu Dönemi’nde mescide çevrildiğine dair bilgiler mevcuttur (Lloyd ve Rice, 1989, s. 40-41; Özcan, 2004, s. 69-70). Bu bağlamda, her iki din için kutsal sayılan isimlere ait Hıristiyan dini yapılarının, Türk döneminde Müslüman yapılarına dönüştürülmesi geleneği, yukarıda belirtildiği üzere, Mahperi Huand Hatun’un türbesi için ilk değildir. Bu bağlamda, türbe içerisindeki Mahperi Huand Hatun’a ait sandukada, Meryem’in adının geçmesi her iki inanç için kilit taşı olma niteliği taşımaktadır.

Diğer taraftan, İbn Bibi, Kir Vard’ın kaleyi Türklere teslim etmesini anlatılırken (1996, s. 266-267); “...onu duyan büyükler ve ilim peşinde koşan keşişler (caselikan) akın akın, grup grup aşağıya indiler...” ifadesini kullanmıştır. Bu cümleden de anlaşılacağı üzere, Mahperi Huand Hatun’un hayatının erken dönemlerini geçirdiği Alanya kalesinde, önemli bir Hıristiyan dini yapılanmasının varlığından bahsedilebilir. Dolayısıyla, Aziz Georgios’a ithaf edilmiş yapıların, Kayseri’de de devam etme olasılığı yüksektir. Sonuç olarak, Bizans toplumunda gözlemlenen, aziz ve kutsal isimlere ait rölik inancı ve onlara ithafen yapılmış dinî yapılar geleneğinin, Türk döneminde de benzer bir gelenek ile Mahperi Huand Hatun Külliyesi türbesi ile devam ettiği söylenebilir.

Mahperi Huand Hatun’un Hatice’ye Gönderme Yapması

Mahperi Huand Hatun’un sanduka kitabesinde gönderme yaptığı diğer önemli bir isim, Hatice’dir. Hatice; İslam inancında, Hz. Muhammed’in eşi olmasının yanında, ilk Müslüman olması adına da önemli bir yere sahiptir. Hz. Hatice, Beni-Zühre

(Zühreoğulları) ismiyle anılan ve misafirperverliği ve cömertliği ile tanınan bir Arap kabilesine mensuptur (Bâkır Şerif el-Kureşî, 2014, s. 1).

Konumuz ile bağlantılı olarak, Mahperi Huand Hatun'un sanduka kitabesinde bahsi geçen sıfatlar ile benzerliği bakımından Hatice'ye ithaf edilen sıfatlar şunlardır; “*temiz kadın*” anlamına gelen “*et-Tâhire*” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hatice>), ticaret yapmasından dolayı “*Tacire*”, Hz. Muhammed'e bağlılığı nedeniyle “*güvenilir*” anlamına gelen “*es-Siddika*” (Kılıç, 2015, s. 40-41), “*iffetli*” anlamına gelen “*el-İffe*” ve “*yüce zât*” anlamına gelen *Sümuvvu'z-zât*” (Bâkır Şerif el-Kureşî, 2014, s. 21).

Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın (1219-1237); Kalonoros beyi Kir Vard'ın kızı Mahperi Huand Hatun, Mısır ve Şam Eyyübileri'nden, Melikü'l-Kâmil Muhammed'in oğlu Melikü'l Adil'in kızı Melike Adile ve amcası Elbistan ve Erzurum meliki Muğiseddin Tuğrul-şâh'ın kızı ile olmak üzere üç evlilik yapmış olduğu bilinmektedir (Dertli, 2014, s. 56-60).

Üç kadın içerisinde; en çok yapıya banilik yapan Mahperi Huand Hatun'dur. Muğiseddin Tuğrul-şâh'ın kızı Uluborlu Ulu Camii'ni kendi parası ile yaptırırken (Redford, 2013, s. 153), Melike Adile'nin kızları ise, annelerinin ölümü sonrasında kendisi adına Çifte/Melike Adile Kümbeti'ni yaptırmışlardır (Akşit, 2002, s. 243; Edhem, 1982, s. 108-110).

Muğiseddin Tuğrul-şâh'ın kızının yaptırmış olduğu Uluborlu Ulu Camii kitabesinde kendisine ithafen geçen sıfatlar; “*İsmeti'd-dünya ve'd-din*”, “*İslam'ın ve Müslümanların safveti*”, “*dünya ve dinin berraklığı*” şeklindedir. Ayrıca, kitabede camiyi kendi parası ile yaptırmış olmasına özel bir vurgu vardır (Eastmond, 2010, s. 80; Redford, 2013, s. 152-154).

Melike Adile'nin kızlarının yaptırmış olduğu türbe kitabesinde, anneleri için ithaf ettikleri sıfatlar; “*İsmet el dünya ved-din*”, “*mutlu melike*”, “*şehide*”, “*bilge*”, “*dindar*”, “*din ve dünyanın iffetlisi*”, “*İslam ve Müslümanların temiz kadını*”, “*iki âlemde kadınların hanımı*”, “*zamanın Zübeydesi*”, “*övinç kaynağının sahibi*”, “*ahiret ve dünyanın hatunu*”, “*bereket (bolluk) ve iyilikseverliğin kaynağı*”, “*kraliçelerin kraliçesi*”, “*adaletli Melik Eyyüb oğlu Ebu Bekir'in kızı*” şeklindedir (Bekmez, 2016, s. 87-88).

Çalışma konusunu oluşturan Mahperi Huand Hatun'un sanduka kitabesinde kendisine ithaf edilen sıfatlar ise şu şekildedir; “*safvetü'd-dünyâ ve'd-dîn, namuslu, saadetli, şehide, takva sahibi, ibadet ehli, dindar, mücadeleci, korunmuş (günahsız), adalet sahibi, dünyada kadınların sultanı, iffetli, temiz, çağının Meryemi, zamanının Hatice'si, maruf dost, binlerce mal sadaka veren, din ve dünyanın yüz akı, hanım (kadın), hanımefendi.*” (Edhem, 1982, s. 92).

Anadolu Selçuklu dönemi gelenekleri gereğince; saray kökenli Melike Adile ve Muğiseddin Tuğrul-şâh'ın kızının isminin geçtiği kitabelerde; “*ismetü'd-dunya ve'd-din*” unvanı kullanılırken, Mahperi Huand Hatun'un baniliğini üstlendiği tüm yapılarında, sultana çocuk vermiş kadınların kullandığı “*safvetü'd-dünyâ ve'd-dîn*” unvanı yer almıştır (Redford, 2013, s. 155; Uzunçarşılı, 1984, s. 61). *Temiz ve iffetli olma* her üç kadına ithaf edilen sıfatlar arasındadır.

Kadınlardan; Muğiseddin Tuğrul-şâh'ın kızının, kitabede kendisi için seçtiği sıfatlarda mütevazı bir eğilim göstermesi ve övgü dolu sıfatların daha çok soyu/seceresine

yönelik olması dikkat çeker. Diğer taraftan kitabelerde, sultana erkek evlat veren iki kadına (Mahperi Huand Hatun ve Melike Adile) ithaf edilen sıfatlarda, benzerlik ve abartı vardır. Bunun nedenleri arasında, dönemin en önemli siyasi sorunlarından birisi olarak bilinen iki kadının oğullarının saltanat varisliği sorunu aranmalıdır.

Bilindiği üzere, I. Alâeddin Keykubad sağlığında, Melike Adile'den olma küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı tahta varis olarak göstermiş ancak ani ölümü üzerine, yerine Mahperi Huand Hatun'dan olma büyük oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir (Akşit, 2002, s. 240; Turan, 2010, s. 423-424). Boğularak öldürülen Melike Adile'nin, kızları da sürgüne gönderilmiştir (Akşit, 2002, s. 242-243). Konu kapsamı ile bağlantılı olarak, sürgün dönüşü annelerine ithafen yaptıkları kümbette geçen "*zamanının Zübeyde'si*" ifadesi üzerinde durmak gerekir. Çünkü Tablo 1'de de görüldüğü gibi, Anadolu Selçuklu dönemi yapı kitabelerinde ismi geçen kadınlara ithaf edilen sıfatlar incelendiğinde, Mahperi Huand Hatun'dan sonra Melike Adile'nin türbe kitabesinde tarihî bir isme referansta bulunmuş olması dikkate değerdir. Bu bağlamda, Melike Adile'nin kızlarının annelerini Zübeyde'ye benzetmeye ya da başka bir deyişle özdeşleştirmeye çalışması nedenine cevap ancak Zübeyde'nin şahsi ve tarihî kimliği üzerinde bir inceleme yaparak bulunabilir.

Melike Adile; Mısır ve Şam Eyyübîleri'nden, Melikü'l-Kâmil Muhammed'in oğlu Melikü'l Adil'in kızıdır (Edhem, 1982, s. 110). Bu bağlamda, Melike Adile hem saray kökenli hem de soylu bir tarihî figür olarak karşımıza çıkar. Çalışma konusu kapsamında, Melike Adile'nin ilişkilendirildiği Zübeyde, hem tarihî hem de dinî bir isim olması adına önemlidir. Hâşimî / Abbâsî soyundan tek halife (Muhammed Emîn) doğuran kadın olarak bilinen Zübeyde'nin dedesi Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur. Aynı zamanda Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşid'in de eşidir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/zubeyde-bint-cafer>). Abbâsî hanedanlığı zamanında, Zübeyde'nin oğlu Muhammed Emîn ve Hârûnürreşid'in Fars kökenli diğer oğlu Me'mûn'un halifelğe varis gösterilmesi konusunda yaşananlar kısmen de olsa Melike Adile-oğlu İzzeddin Kılıç Arslan ve Mahperi Huand Hatun-oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev arasında yaşanan saltanat veraseti sorununa benzemektedir.

Hârûnürreşid'in, Fars kökenli oğlu Me'mûn'u kendinden sonra halife olarak seçmesinin aksine, Hâşimî soyundan Muhammed Emîn sıralamada ilk halife olmuştur. Bu bağlamda, araştırmacı Akşit'in (2002, s. 239-245); Melike Adile türbe kitabesinden yola çıkarak dönemin siyasi çalkantılı hayatına dair belirtmiş olduğu görüşlerini desteklemektedir. Kitabelerde; dönemin veraset kökenli siyasi bunalımı açıkça görülmektedir. Melike Adile'nin türbe kitabesinde yer alan "*zamanının Zübeyde'si*" ifadesi, kendisinin de Zübeyde gibi soylu bir geçmişe ve Zübeyde'nin sahip olduğu karakteristik niteliklere sahip olmasına dair bir gönderme niteliğindedir. Zira Zübeyde hem soylu bir kadın hem de yapmış olduğu hayırseverlikleri ile tanınmaktadır (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, s. 189-190).

Araştırmacı Blessing (2014, s. 492-494); konuya farklı bir açıdan yaklaşır. Eyyübîler'in Halep ve Dımaşk kolu hükümdarı (1236-1260) el-Melikü'n-Nâsır'ın babaannesi Dayfe Hatun'un Halep'te yaptırmış olduğu El Firdevs Medresesi kitabesinde geçen *iffetli*, *dindar* gibi sıfatlar ile Mahperi Huand Hatun'un sanduka kitabesinde yer alan sıfatlar arasında bağlantı kurar. Ayrıca Dayfe Hatun'un, I. Alâeddin Keykubad'ın Eyyübî soyundan gelen Melike Adile ile üvey ya da öz kız kardeş olma ihtimali üzerinde

durur. Bu bağlamda, bu görüş de iki kadın arasındaki saltanat çekişmelerini destekler niteliktedir.

Diğer taraftan bahsi geçen *zamanının Zübeyde'si*" ifadesi, Mahperi Huand Hatun'un "*zamanının/çağının Hatice'si ve Meryem'i*" ifadelerine karşı bir cevap niteliğindedir. Ayrıca, şecere olarak daha çok Eyyubî soyunun öncelendiği kitabede, Selçuklu saray soylu kadınlarının kullandığı "*ismetu'd-dunya ve'd-din*" unvanının da kitabede yer almasında, yine Mahperi Huand Hatun'un baniliğini üstlendiği tüm yapılarla yer alan "*safvetü'd-dünyâ ve'd-dîn*" unvanına gönderme vardır. Bu bağlamda bahsi geçen sıfatlar ile Mahperi Huand Hatun'un hem saray kökenli olmaması hem de Melike Adile gibi soylu bir kan taşıyor olmasına hicivci bir göndermede bulunduğu gözlemlenir.

Bunlara ek olarak, her iki kadının adının geçtiği kitabelerden; Melike Adile için kullanılan "*ahiret ve dünyanın hatunu, İslam ve Müslümanların temiz kadını, iki âlemde kadınların hanımı*" ifadesi ile Mahperi Huand Hatun için kullanılan "*dünyada kadınların sultanı*" hem Hıristiyan inancı kapsamında Meryem'e ithaf edilen "*dünya ve cennetin kraliçesi*" hem de İslam inancı kapsamında Kur'an-ı Kerim Ali İmran Suresi 42. ayette de "*...Ey Meryem! Allah seni seçti. Seni tertemiz yaptı ve dünya kadınlarına üstün kıldı.*" geçtiği gibi Meryem'e gönderme vardır.

Sonuç olarak; daha çok sanat tarihi çalışması kapsamında ele alınan kitabeler, sadece ait oldukları yapının künye bilgilerini değil, döneminin ve toplumunun sosyal, kültürel ve siyasi ortamı hakkında da bize ipuçları sunar. Çalışma kapsamında ele alınan Mahperi Huand Hatun'un sanduka kitabesi ve çağdaşı diğer kitabelerde bahsi geçen sıfatlar, döneminin sosyal, kültürel ve siyasal ortamının izlerini taşıması bakımından önemlidir.

Çalışma kapsamında ele alınan sıfatlar, sadece kitabeler üzerinden değil, dönemin sanat anlayışı ve yapıtları (mimari, ikona, resim) üzerinden örneklendirilmiştir. Bu bağlamda, giriş bölümünde de belirtildiği gibi, sanat tarihi kapsamında ele alınan sanat yapıtları, dönemin birçok tarihî gerçeğini anlamamıza yardım etmesi adına da önemli bir yere sahiptir.

Kaynaklar

Addison, P. M. (2010). *Akathistos Hym to the Mother of God*. Centre for Marian Culture, Rome.

Akşit, A. (2002). Melike-i adiliye kümbetinde selçuklu devri saltanat mücadelesine dair izler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 239-245.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî. (2014). *Bezm u rezm (eğlence ve savaş)* (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bâkır Şerif el-Kureşî (2014). *Müminlerin annesi Hazret-i Hatice* (Çev.M. Cevher Caduk). İstanbul: Revak Kitabevi.

Bekmez, A. (2016). *Anadolu Selçuklu döneminde kadınların mimari etkinlikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

- Blessing, P. (2014). Women patrons in Medieval Anatolia and a discussion of Mâhbarî Khâtûn's Mosque complex in Kayseri. *Belleten (Türk Tarih Kurumu)*. LXXXVIII (282), 475-516.
- Cahen, C. (2001). *The formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rûm: eleventh to fourteenth century*. (ed. P.M. Holt). London: Longman.
- Cameron, A. (2000). The early cult of the Virgin. M. Vassilaki (Ed.). *Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art*, (2-14). Thames & Hudson Ltd. London.
- Cunbur, M. (1996). Selçuklu dönemi kadın hayratı. *Erdem*, 9 (26), 585-620.
- Çam, M. (2019). Huan/Huvant (Hunat) Hatun Vakıfları. *Vakıf Kuran Kadınlar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü & Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi 11 Mayıs 2018, İstanbul. Ankara. 73-84.
- Çayırdağ, M. (1980). Kayseri'nin İncesu ilçesinde Şeyh Turesan Zaviyesi. *Belleten*, XLIV (174). 271-279.
- Demir, H. (2018). *Bizans resim sanatında Meryem kültü ve müjde sahnesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Dertli, G. (2014). *Anadolu Selçuklularında hanedan evlilikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Du Cange (1826). *Histoire de L'Empire de Constantinople Sous Les Empereurs Francais Jusqu'a La Conquete Des Turcs*, (ed. J. A. Buchon), Paris. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2098282.image>
- Durukan, A. (1998). Anadolu Selçuklu sanatında kadın baniler. *Vakıflar Dergisi XXVII*, 15-36.
- Durukan, A. (2019). Anadolu Selçuklularında Vakıf Eserleri Yaptırmış Kadınlar. *Vakıf Kuran Kadınlar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü & Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi 11 Mayıs 2018, Ankara. 21-36.
- Eastmond, A. (2010). Gender and patronage between Christianity and Islam in the thirteenth century. In A. Ödekan (Ed.), *Change in the Byzantine world in the twelfth and thirteenth centuries*, 1. *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu / First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Vehbi Koç Vakfı*, İstanbul 78-88.
- Edhem, H., E. (1982). *Kayseri şehri*. (haz. K. Göde). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Erdmann K. (1961). *Das Anatolische Des 13. Jahrhunderts*, Berlin.
- Foster, J., M. (2008). *Giving Birth to God: The Virgin Empress Pulcheria and Imitation of Mary in Early Christian Greek and Syriac Traditions*, MA Dissertation, Montreal, Quebec: Concordia University. Erişim Tarihi: 28.04.2020.
- Hacıgökmen, M., A. (2012). I. Alaaddin Keykubat'ın (1220-1237) kayınpederi Kir Fard hakkında bir araştırma. *Mediterranean Journal of Humanities*. 121-130.
- Hellenkemper, H., ve Hild, F. (2004), *Lykien Und Pamphylien Tabula Imperii Byzantini* 8, Wien: Verlag Der Osterreichischen. Akademie Der Wissenschaften.
- Holum, G. K. (1981). *Theodosian Empresses. Women and imperial dominion in late antiquity*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press,
- İbn Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) I*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Kesîr, Ebu "l-Fida" el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- Jolly, J. (2012). *Mary is the Model of Christian Discipleship*. Master Thesis, Providence College, Providence.
- Kalas, V. (2008). Antalya'daki Mucizevî Meryem Ana İkonası Akakios Sebaites'in Barnabas ve Sophronios'un Vitası'ndan Bir Kısım. *Taşa Yazılan Zafer. Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*. (ed. Boyraz,R., Dörtlük K., Kahya, T., Varkıvanç, B.). 65-66.
- Kaymaz, N. (2014). *Anadolu Selçuklu sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, Ü. (2015). Bir eş olarak Hz. Hatice. *Hazreti Hatice Sempozyumu* (ed. A. Aksu). Sivas. 39-71.
- Kimball, V. M. (2010). *Liturgical Illuminations: Discovering Received Tradition in the Eastern Orthros for Feasts of the Theotokos*, PhD. Thesis, International Marian Research Institute University of Dayton.
- Konyalı, İ., H. (1946). *Alanya (Alâiyye)*. İstanbul: Ayaydın Basımevi.
- Le Connétable Sempad. (1869). *Chronique Du Royaume De La Petite Arménie Par Le Connétable Sempad. Recueil Des Historiens Des Croisades Documents Arméniens, C. I*, (çev. E. Dulaurier), L'Academie Des Inscriptions Et Belles-Lettres, Paris.

- Limberis, V. (1994). *Divine Heiress. The Virgin Mary and the Creation of Christian Constantinople*. Routledge, London-New York.
- Lloyd, S. ve Rice, D., S. (1989). *Alanya ('Alā'iyya)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Niewöhner, P. (2017). Monasteries. *The archaeology of Byzantine Anatolia from the end of late antiquity until the coming of the Turks*. Oxford: Oxford University Press. 119-128.
- Özcan, Ö., H. (2004). Alanya kalesinde üç Bizans kilisesi. *Sanat Dergisi*, 5, 67-79.
- Palaz, S. (2010). *Alanya İçkale Kilisesi: tarihlendirmesi ve restitüsyonu üzerine bir mimari değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Πεχλιβανίδης, Γιώργος (1989). Αττάλεια και ατταλειώτες. Αθήνα: Ατλαντίς.
- Pehlivanidis, P. Y. (1989). *Antalya ve Antalyalılar*. Atina.
- Peltomaa, L., M. (2011). Epithets of the Theotokos in the Akathistos Hymn. *The Cult of the Mother of God in Byzantium*. (ed. L. Brubaker, M. Cunningham). Surrey-Burlington: Ashgate. 109-116.
- Redford, S. (2013). Paper, Stone, Scissors: Alā'Al-Dīn Kayqubād, İşmat Al-Dünyā Wa'l-dīn and the writing of Seljuk History. *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*. (ed. A.C.S. Peacock & S. N. Yıldız). New York: LB.Tauris & Co Ltd. 151-170.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig.
- Turan, O. (2010). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Turgut, D. (2015). *Mahperi Huand Hatun ve yaptırdığı yapılar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Uzunçarşılı, İ., H. (1984). *Osmanlı Devleti teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yalman, S. (2017). The 'Dual Identity' of Mahperi Khatun: Piety, Patronage and Marriage across Frontiers in Seljuk Anatolia. *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100-1500*, (ed. Patricia Blessing) Edinburg: Rachel Goshgarian Edinburgh University Press.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hatice>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/zubeyde-bint-cafer>

PETROL FİYATLARI İLE TÜKETİCİ FİYAT ENDEKSİ VE HARCAMA GRUPLARI ARASINDAKİ ASİMETRİK FİYAT AKTARIMI: EŞİK EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ

Elif TİRYAK¹
Nükhet DOĞAN²
M. Hakan BERUMENT³

ÖZ

Günümüzde petrol, taşımacılıktan hane halkı tüketimine kadar kullanılmak üzere girdi sağlayan ve bu yönüyle önemli bir enerji tüketim kaynağı olmaktadır. Türkiye bu önemli enerji kaynağının yaklaşık %90'ını ithal etmektedir. Petrolde dışa bağımlılığı yüksek olan Türkiye, dünya petrol fiyat dalgalanmalarından etkilenmekte ve bunu yurtiçi fiyatlarına aktarmaktadır. Bu çalışmanın amacı, dünya petrol fiyatları ile Türkiye Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve alt harcama grupları arasındaki asimetrik fiyat aktarımını 1994-2019 yılları arası, Enders ve Siklos'un (2001) önerdiği eşik eşbütünleşme testleri yardımı ile incelemektir. Elde edilen sonuçlara göre, Türk lirası bazlı petrol fiyatları ile TÜFE arasında uzun dönemli asimetrik ilişki tespit edilmişken alt harcama grupları için bu durum farklılaşmaktadır. *Sağlık; Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri* dışındaki tüm harcama grupları için uzun dönemli asimetrik ilişki bulunmaktadır. Bununla birlikte, *Gıda, İçki ve Tütün* harcama grubu dışındaki tüm harcama grupları ve genel TÜFE için *Petrol Fiyatlarında* meydana gelebilecek artış yönlü pozitif bir şokun negatif şoka göre daha hızlı hata düzeltme ayarlaması yapacağı sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Petrol Fiyatları, Asimetrik Fiyat Aktarımı, M-TAR Eşbütünleşme

ASYMMETRIC PRICE TRANSMISSION OF OIL PRICES TO CONSUMER PRICE INDEX AND EXPENDITURE GROUPS: THRESHOLD COINTEGRATION ANALYSIS

ABSTRACT

Today, oil products have a wide range of usage area from transportation to household consumption, therefore, it is regarded as a substantial source of energy consumption. Turkey imports approximately 90% of its oil consumption. Turkey, as an oil importing country, is highly vulnerable to fluctuations in the world oil prices, and will transmit these fluctuations to its domestic prices. The purpose of this study is to examine the asymmetric price transmission of the World oil prices to Turkey Consumer Price Index (CPI) and sub expenditure groups by using the data between 1994 to 2019 using threshold cointegration tests suggested by Enders and Siklos (2001). The estimates suggest that, there is a long-term asymmetric relationship between Turkish lira-based oil prices and the CPI, however, this situation differs for sub expenditure groups. There is a long-term asymmetric relationship for all sub expenditure groups except *Health; Furnishings, Household Equipment and Home Care Services*. All expenditure groups except *Food, Beverages, Tobacco* and for general CPI; it is concluded that an

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, tiryak.elif@gmail.com. ORCID: 0000-0002-7723-1718.

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, nukhet.dogan@hbv.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2115-1807.

³ Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İ.İ.S.B.F., Ekonomi Bölümü, berument@bilkent.edu.tr. ORCID: 0000-0003-2276-4741.

* Bu çalışma, Elif Tiryak'ın aynı isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Received/Geliş: 02/06/2020 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Tiryak, E., Doğan, N., Berument, M.H. (2020), "Petrol Fiyatları ile Tüketici Fiyat Endeksi ve Harcama Grupları Arasındaki Asimetrik Fiyat Aktarımı: Eşik Bütünleşme Analizi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.315-330.

increase in positive shock that may occur in *Oil Prices* will make faster error-correcting adjustment than a negative shock.

Keywords: Oil Prices; Asymmetric Price Transmission; M-TAR Cointegration

Giriş

Pek çok ülke için petrol fiyat değişimleri dışsal değişken niteliğindedir ve bu değişimlerin yurtiçi fiyatlarına geçiş etkisinin miktarı ve süresi akademide, politika çevrelerinde ve iş dünyasında tartışılan bir konu olmaktadır (Abdulai, 2002; Hooker, 2002; Chen, 2009; Gao, Kim ve Saba, 2014). Üretimde önemli bir girdi olarak kullanılan petrolün fiyat değişimi, maliyetleri ve zincirleme olarak nihai ürün fiyatlarını etkilemektedir. Böylece değişen petrol fiyatlarından tüketici fiyatlarına bir aktarım gerçekleşmektedir. Bu çalışmada petrol tüketiminin %93'ünü (T.C. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, 2017) ithal eden Türkiye'nin, fiyatlar seviyesi harcama grupları bazında petrol fiyat değişimlerinden farklı etkilenip etkilenmediği incelenmektedir.

Petrolde dışa bağımlı ülkelerde petrol fiyatları yükseldiğinde, kârlarını korumak isteyen yerli akaryakıt işletmecileri fiyatları arttıracaktır. Bu fiyat artışları, yaşam maliyetlerini ve önemli ölçüde petrol ürünleri tüketen hane halkını, dolayısıyla tüketici fiyatlarını arttırıcı yönde etkileyecektir. Fakat petrol fiyatlarındaki düşüş, akaryakıt işletmecilerini, kâr güdüleri sebebiyle aynı oranda bir düşüşe yöneltemeyecektir. Dolayısıyla; petrolün rekabetçi olmayan piyasaya sahip olması, piyasa gücünün yüksek olması ve menü maliyetleri ortaya çıkarması gibi sebeplerle, petrol fiyatlarındaki artış ve azalışların, tüketici fiyatları üzerinde geçiş etkisi asimetric fiyat aktarımını ortaya koymaktadır (Hamilton, 1983; Brown ve Yücel, 1999; Cunado ve Perez de Gracia, 2005; İbrahim ve Chancharoenchai, 2014; Long ve Liang, 2018).

Literatüre bakıldığında petrol fiyatları ve enflasyon arasındaki ilişkiyi ya da fiyat aktarımını inceleyen birçok çalışma vardır. Bu çalışmaların sonuçları seçilen ülkelere, kurulan modele, seçilen döneme ve tahmin yöntemine göre farklılık göstermektedir. LeBlanc ve Chinn (2004), Cunado ve Perez de Gracia (2005), Cologni ve Manera (2008), Tang, Wu ve Zhang, (2010), Du, He ve Wei, (2010), Chou ve Tseng (2011), İbrahim ve Chancharoenchai (2014) gibi çalışmalar petrol fiyatlarının enflasyon üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğunu söylerken; Chen (2009), Umar ve Abdulhakeem (2010), Rafee ve Hidhayathulla (2015), Akçelik ve Ögünç (2016) ve Sek (2017) petrol fiyatlarının etkisinin sınırlı olduğunu belirtmektedirler. Petrol fiyatlarından tüketici fiyatlarına doğru gerçekleşen aktarım; artan ulaşım maliyetleri ile nihai tüketiciye, üretim sürecinde artan girdi maliyetleri ile nihai mal ve servis fiyatlarına şeklinde olacaktır. Bu sebeple, petrol fiyat değişimi Tüketici Fiyat Endeksi'ni (TÜFE) etkileyeceği gibi, değişimin TÜFE alt harcama grupları üzerinde de farklı etkileri olacaktır (Chou ve Tseng, 2011; İbrahim ve Chancharoenchai, 2014; Gao vd., 2014; Yoshizaki ve Haomori, 2014; Zhou vd., 2017; Abdulkabir vd., 2019).

Türkiye için fiyat aktarımını inceleyen Berument ve Taşçı (2002), 1990 yılı girdi çıktı tablosu yardımıyla ham petrol fiyatlarının enflasyon üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu göstermekteyken Öksüzler ve İpek (2011), Mercan, Peker ve Göçer (2015) ve Karacan ve Yardım Kılıçkan (2018) bu etkinin arttırıcı yönde olduğu sonucuna ulaşmaktadırlar. Utkulu ve Ekinci (2015) ve Erkuş ve Karamelikli (2016), 2003-2015 yılları arası verilerle Türkiye'deki fiyat aktarımının asimetric olduğu ve pozitif fiyat

şoklarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu; fakat negatif fiyat şoklarının istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Özata (2019) ise 2003-2018 yılları arası verilerle çalıştıklarında asimetrik fiyat aktarımının negatif ve pozitif fiyat şoklarının her ikisinin de anlamlı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın önemi; Türkiye için varlığı istatistiki olarak gösterilmiş dünya *Petrol Fiyatları* ve *TÜFE* arasındaki asimetrik fiyat aktarımının, TL bazlı petrol fiyat değişiminin *TÜFE* alt harcama grupları arasında da farklılık gösterip göstermediğinin ortaya konmasıdır. 1994-2019 yılları arası aylık verilerle *TÜFE* ve alt harcama grupları ile *Petrol Fiyatları* arasındaki uzun dönemli ilişki; eşik otoregresif (Threshold Autoregressive, TAR) ve momentum eşik otoregresif (Momentum Threshold Autoregressive, M-TAR) modelleri ile incelenmektedir.

TAR ve M-TAR model sonuçlarına göre *Petrol Fiyatları* ile *TÜFE* ve alt harcama grupları arasında uzun dönemli asimetrik ilişkinin varlığı literatürü desteklerken 10 harcama grubu arasından *Sağlık*, *Mobilya Ev Aletleri* ve *Ev Bakım Hizmetleri* dışındaki diğer tüm harcama gruplarında bu ilişki istatistiki olarak anlamlı bulunmaktadır. Genel *TÜFE* ve *Gıda*, *İçki* ve *Tütün* harcama grubu dışındaki diğer tüm harcama grupları için pozitif sapmalar negatif sapmalardan mutlak değerce büyük olarak bulunduğundan *Petrol Fiyatlarında* meydana gelebilecek pozitif bir şokun negatif şoka göre daha hızlı hata düzeltme ayarlaması yapacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünü takiben ikinci bölümde veri seti ve kullanılan TAR ve M-TAR modelleri açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde ise *Petrol Fiyatları* ile *TÜFE* ve alt harcama grupları arasındaki fiyat aktarımına ilişkin analizlere yer verilmektedir. Dördüncü bölümde de sonuçlar yer almaktadır.

Veri ve Yöntem

Çalışmada, petrol fiyatları ile Türkiye'nin *TÜFE* ve harcama gruplarına göre fiyat endeksleri arasındaki uzun dönemli asimetrik ilişkisinin incelenmesi amacı ile 1994:01-2019:12 yılları arası aylık veriler⁴ kullanılmaktadır. *TÜFE* harcama grupları; *Gıda İçki ve Tütün*; *Giyim ve Ayakkabı*; *Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar*; *Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri*; *Sağlık*; *Ulaştırma*; *Eğlence ve Kültür*; *Eğitim*; *Lokanta ve Oteller* ve *Çeşitli Mal ve Hizmetler* olarak toplamda 10 alt grupta incelenmektedir. *TÜFE* ve harcama grupları (P_t^Y) Türkiye İstatistik Kurumundan ve Brent petrol fiyatı (P_t^X) varil/dolar cinsinden Amerika Birleşik Devletleri St. Louis merkez bankası internet sitesinden (Federal Reserve Economic Data, FRED) derlenmiştir. Dolar cinsinden petrol fiyatları, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden elde edilen döviz kuru fiyatları ile Türk lirasına (varil/TL) çevrilmiştir. Analizler kapsamında tüm değişkenlerin logaritması kullanılmıştır.

Enders ve Siklos (2001) çalışmasını takiben, *TÜFE* ve alt harcama grupları ile petrol fiyatları arasındaki doğrusal ilişki (1) numaralı denklemdeki gibi modellenir:

$$P_t^Y = \alpha + \beta P_t^X + e_t \quad (1)$$

Burada P_t^Y ve P_t^X değişkenlerinin eşbütünleşme dereceleri I(1) ve e_t , I(0) ise eşbütünleşmenin var olduğu kabul edilir (Engle ve Granger, 1987). α ve β parametre, e_t

⁴ *TÜFE* ve alt harcama grup verilerinde 1994 temel yılı baz alınmıştır.

birbirini takip eden değerleri ilişkili olabilir hata terimidir. Eşbütünleşmenin olmadığı yokluk hipotezinin reddedilmesi, e_t 'nin, ortalaması sıfır ve sabit varyanslı bir hata terimi olduğunu gösterir. Yukarıdaki model parametreleri en küçük kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edildikten sonra hata terimleri ile (2) ve (3) numaralı denklemde verilen model kurulmaktadır:

$$\Delta e_t = \rho_1 e_{t-1} I_t + \rho_2 e_{t-1} (1 - I_t) + \sum_i^p \gamma_i \Delta e_{t-i} + \mu_t \quad (2)$$

$$I_t = \begin{cases} 1 & \text{eğer } e_{t-1} \geq \tau \\ 0 & \text{eğer } e_{t-1} < \tau \end{cases} \quad (3)$$

Burada μ_t beyaz gürültülü hata terimi olup e_{t-1} ve Δe_{t-i} 'den bağımsızdır. I_t gösterge fonksiyonu, p gecikme sayısı, ρ_1, ρ_2, γ parametreler ve τ eşik değeridir. Denklem (2) ve (3) TAR modeli olarak adlandırılmaktadır. I_t gösterge fonksiyonunda e_{t-1} 'in değişim değerleri kullanıldığında TAR modeli M-TAR modeline dönüşmektedir.

$$I_t = \begin{cases} 1 & \text{eğer } \Delta e_{t-1} \geq \tau' \\ 0 & \text{eğer } \Delta e_{t-1} < \tau' \end{cases} \quad (4)$$

Burada τ' momentum TAR modeli için eşik değeridir. Denklem (2) ve (4) kullanılarak oluşturulan model M-TAR modeli olarak adlandırılır. Seride büyük bir değişim mevcut ise ve özellikle politika yapıcıları bu değişimi yumuşatmak istiyorsa M-TAR modelinin kullanılması yararlı olacaktır (Enders ve Siklos, 2001, s. 168). Bununla birlikte M-TAR modelinde düşüşler TAR'a göre daha keskin ve belirgin olmaktadır.

Genel olarak τ ve τ' 'nin değeri bilinmemektedir ve ρ_1 ve ρ_2 değerleriyle birlikte tahmin edilmesi gerekmektedir. Literatür incelendiğinde çalışmaların büyük bir kısmı, değeri bilinmeyen τ ve τ' için sıfır değerini kullanmaktadır. Fakat eşik değeri τ ve τ' , Chan (1993) tarafından önerilen prosedürle hata kareler toplamını en küçük yapan ρ_1 ve ρ_2 değerleriyle birlikte tutarlı bir şekilde tahmin edilebilir. e_t 'nin durağanlığı için gerekli ve yeterli koşul olarak τ ve τ' nün herhangi bir değeri için $\rho_1 < 0, \rho_2 < 0$ ve $(1 + \rho_1)(1 + \rho_2) < 1$ verilebilir (Petrucci ve Woolford, 1984). Bu şekilde bulunan τ' değeri gösterge fonksiyonu (4)'de kullanılarak denklem (2) tahmin edildiğinde tutarlı M-TAR modeli elde edilmektedir (Enders ve Siklos, 2001, s. 167). Chan (1993) prosedürüyle bulunan τ değeri gösterge fonksiyonu (3)'te kullanılarak denklem (2) tahmin edildiğinde ise tutarlı TAR modeli elde edilmektedir.

Serilerin uzun dönem birlikte hareketlerine diğer bir ifade ile eşbütünleşme ilişkilerine ve asimetric ayarlamalarına dair bilgiler iki farklı istatistik ile test edilebilir. İlk test serilerin eşbütünleşik olmadığı yokluk hipotezine sahip ($H_0: \rho_1 = \rho_2 = 0$) F istatistiği ile test edilir ve Φ ile gösterilir. Bu istatistik standart bir dağılım takip etmemektedir. Bu yüzden Enders ve Siklos (2001) tarafından üretilen kritik değerlerin kullanılması gerekmektedir. İkinci test, simetrik ayarlamının (symmetrical adjustment) olduğu yokluk hipotezine sahip ($H_0: \rho_1 = \rho_2$) standart F test istatistiğidir. Burada, yokluk hipotezinin reddedilmesi asimetric düzeltme sürecinin varlığını göstermektedir.

Araştırma Bulguları

TÜFE harcama grupları ve petrol fiyatları arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi ve asimetric fiyat aktarımına geçmeden önce serilerin bütünleşme derecelerinin tespiti

Tablo 1. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>Düzye</i>		<i>Birinci Sıra Fark</i>	
	ADF	PP	ADF	PP
<i>Brent</i>	1,434 (0,962)	1,531 (0,969)	-12,973*** (0,000)	-12,942*** (0,000)
<i>TÜFE</i>	0,696 (0,865)	3,561 (0,999)	-2,660*** (0,007)	-4,548*** (0,000)
<i>Gıda, İçki ve Tütün</i>	1,284 (0,949)	4,158 (1,000)	-2,621*** (0,008)	-7,441*** (0,000)
<i>Giyim ve Ayakkabı</i>	0,357 (0,787)	3,440 (0,999)	-3,416*** (0,000)	-13,449*** (0,000)
<i>Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar</i>	1,446 (0,963)	3,619 (0,999)	-2,243** (0,024)	-3,785*** (0,000)
<i>Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri</i>	2,486 (0,997)	3,406 (0,999)	-3,091*** (0,002)	-5,397*** (0,000)
<i>Sağlık</i>	0,012 (0,685)	3,166 (0,999)	-2,073** (0,036)	-12,056*** (0,000)
<i>Ulaştırma</i>	1,967 (0,988)	3,478 (0,999)	-3,465*** (0,000)	-9,524*** (0,000)
<i>Eğlence ve Kültür</i>	2,116 (0,992)	3,058 (0,999)	-3,228*** (0,001)	-7,918*** (0,0000)
<i>Eğitim</i>	0,810 (0,886)	3,523 (0,999)	-1,868* (0,058)	-13,053*** (0,000)
<i>Lokanta ve Oteller</i>	1,440 (0,963)	3,881 (1,000)	-2,726*** (0,006)	-4,179*** (0,000)
<i>Çeşitli Mal ve Hizmetler</i>	0,993 (0,915)	3,564 (0,999)	-2,810*** (0,005)	-11,224*** (0,000)

*, **, ***: sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Parantez içerisindeki değerler *p* değerlerini vermektedir.

ADF ve PP birim kök testinde sabit terimsiz ve trendsiz model kullanılmıştır.

için Genişletilmiş Dickey-Fuller (Dickey ve Fuller, 1979, Augmented Dickey Fuller, ADF) ve Phillips-Perron (Phillips ve Perron, 1988, PP) birim kök testleri kullanılmıştır. Seriler “birim köke sahiptir” yokluk hipotezli birim kök test sonuçları Tablo 1’de verilmektedir.

ADF ve PP birim kök testleri düzeydeki serilere uygulandığında hiçbir seri için yokluk hipotezinin reddedilemediği ve serilerin düzeyde durağan olmadıkları söylenebilir. Düzeyde durağan olmayan serilerin birinci sıra farklarına yeniden birim kök testi uygulandığında yokluk hipotezlerinin reddedildiği; petrol fiyatı, TÜFE ve harcama gruplarının birinci sıra fark durağan olduğu görülmektedir.

TÜFE harcama grupları ve *Petrol Fiyatları* arasındaki eşik eşbütünlüğe ve asimetric fiyat aktarımının incelenmesi amacıyla kurulan TAR, M-TAR, tutarlı TAR ve tutarlı M-TAR modelleri tahminleri sırasıyla Tablo 2, 3, 4 ve 5’te verilmektedir^{5,6}. Dört modelde yer alan değişkenlerin gecikme uzunlukları BIC’e (Bayesyen Bilgi Kriteri, Bayesian Information Criteria) göre belirlenmiştir. TAR ve M-TAR modellerinde kullanılan eşik değerleri τ ve τ' , sıfır olarak alınırken, tutarlı TAR ve tutarlı M-TAR modellerinde τ ve τ' eşik değerleri hata kareleri toplamını en küçük yapan ρ_1 ve ρ_2 değerleriyle birlikte tahmin edilmektedir.

İlk olarak; *Petrol Fiyatları* ile TÜFE ve alt harcama grupları arasında uzun dönem ilişkinin varlığı $H_0: \rho_1 = \rho_2 = 0$ yokluk hipotezli Φ istatistiği ile test edilmektedir. Tablo 2 ve 3’te TAR modelinde *Sağlık; Eğlence ve Kültür*, M-TAR modelinde *Sağlık* dışındaki tüm harcama grupları için yokluk hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilememektedir⁷. Bu gruplar dışında *Petrol Fiyatları* ile harcama grupları arasında eşik değerli uzun dönem ilişkisinden söz edilmektedir. Uzun dönem dengede, ayarlamının simetrik mi asimetric mi olduğu $H_0: \rho_1 = \rho_2$ yokluk hipotezi altında, F istatistiği ile test edilmektedir⁸. Buna göre, TAR modelinde tüm harcama grupları, M-TAR modelinde *Eğitim* haricinde tüm gruplar için yokluk hipotezi reddedilememektedir. Diğer bir ifadeyle *Petrol Fiyatları* ile harcama grupları arasında *Eğitim* dışında asimetric ilişki bulunmamaktadır.

Chan (1993) prosedürüyle tahmin edilen eşik değerli tutarlı model tahminlerinin, verilere diğer modellerden daha iyi uyduğu gösterilmektedir (bk.: Abdulai, 2002; Enders ve Siklos, 2001 ve Enders ve Granger, 1998). Bu çalışmada da, Tablo 2, 3, 4 ve 5’teki en uygun modelin seçiminde model seçme kriterlerinden AIC (Akaike Bilgi Kriteri, Akaike Information Criteria) kullanıldığında tutarlı TAR ve M-TAR modellerinin daha uygun olduğu görülmektedir. *Gıda, İçki ve Tütün* harcama grubu için tutarlı TAR modeli en küçük AIC’ye sahipken diğer tüm harcama grupları için en küçük AIC’ye sahip olan ve uygun olan model tutarlı M-TAR modelidir.

⁵ Modellerin parametre tahmininde *Rats 8.0* paket programı kullanılmıştır.

⁶ Dolar cinsinden petrol fiyatlarıyla da analizler yapılmış; fakat Türk lirasına çevrilmiş petrol fiyatlarının kullanımıyla yapılan analizler diğerine göre daha anlamlı sonuçlar vermiştir. Bu sonuçlar yazarlardan istenilebilir.

⁷ Ender ve Siklos (2001) kritik değerleri kullanılmıştır.

⁸ Standart F dağılım tablosu kullanılmıştır.

Tablo 2. Eşik Eşbütünleşme Modeli Parametre Tahmin Sonuçları

	<i>TÜFE</i>	<i>Gıda, İçki ve Tütün</i>	<i>Giyim ve Ayakkabı</i>	<i>Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar</i>	<i>Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri</i>	<i>Sağlık</i>	<i>Ulaştırma</i>	<i>Eğlence ve Kültür</i>	<i>Eğitim</i>	<i>Lokanta ve Oteller</i>	<i>Çeşitli Mal ve Hizmetler</i>
ρ_1	-0,067** (-2,888)	-0,062** (-2,740)	-0,047** (-2,293)	-0,074** (-2,929)	-0,058** (-2,784)	-0,038** (-2,053)	-0,065** (-2,864)	-0,043** (-2,391)	-0,086** (-3,042)	-0,051** (-2,254)	-0,059** (-2,701)
ρ_2	-0,064** (-2,385)	-0,085** (-3,025)	-0,067** (-2,754)	-0,089** (-2,883)	-0,053** (-2,338)	-0,029 (-1,526)	-0,046 (-1,863)	-0,035** (-1,855)	-0,088** (-2,966)	-0,087** (-2,935)	-0,046** (-1,912)
Φ	6,794**	8,014**	6,133**	8,090**	6,414**	3,171	5,719**	4,555	8,637**	6,400**	5,378**
F	0,007	0,419	0,388	0,137	0,030	0,119	0,333	0,106	0,002	1,021	0,192
<i>Gecikme</i>	2	2	7	2	3	7	2	2	2	4	2
<i>AIC</i>	169,826	197,070	165,135	236,291	86,017	154,048	135,409	71,229	372,175	211,066	146,561

*, **, ***: sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Parantez içerisindeki değerler t istatistik değerlerini vermektedir.

Tablo 3. Momentum Eşik Eşbütünleşme Modeli Parametre Tahmin Sonuçları

	<i>TÜFE</i>	<i>Gıda, İçki ve Tütün</i>	<i>Giyim ve Ayakkabı</i>	<i>Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar</i>	<i>Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri</i>	<i>Sağlık</i>	<i>Ulaştırma</i>	<i>Eğlence ve Kültür</i>	<i>Eğitim</i>	<i>Lokanta ve Oteller</i>	<i>Çeşitli Mal ve Hizmetler</i>
ρ_1	-0,082** (-3,262)	-0,082** (-3,225)	-0,074** (-3,284)	-0,099** (-3,467)	-0,066** (-3,023)	-0,051** (-2,704)	-0,073** (-3,055)	-0,056** (-3,158)	-0,136** (-4,715)	-0,069** (-2,674)	-0,069** (-2,969)
ρ_2	-0,050** (-2,012)	-0,061** (-2,430)	-0,038 (-1,721)	-0,063** (-2,327)	-0,045** (-2,106)	-0,017 (-0,899)	-0,040 (-1,671)	-0,019 (-1,053)	-0,038 (-1,310)	-0,058** (-2,298)	-0,038 (-1,678)
Φ	7,224**	7,973**	6,630**	8,460**	6,628**	3,966	6,035**	5,519**	11,781**	5,922*	5,756**
<i>F</i>	0,829	0,341	1,345	0,839	0,4401	1,675	0,943	1,979	5,953**	0,101	0,924
<i>Gecikme</i>	2	2	7	2	3	7	2	2	2	4	2
<i>AIC</i>	168,994	197,149	164,152	235,580	85,601	152,449	134,793	69,337	366,205	212,002	145,821

*, **, ***. sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Parantez içerisindeki değerler t istatistik değerlerini vermektedir.

Tablo 4 ve 5'te; tutarlı TAR ve tutarlı M-TAR modelleri ile asimetrik uzun dönemli ilişkinin varlığı test edildiğinde *Sağlık* grubu dışındaki bütün harcama gruplarında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmektedir. Eşik değerinin sıfır olduğu modellerde olduğu gibi ortak sonuç *Sağlık* grubu ile *Petrol Fiyatları* arasında uzun dönemde ilişkinin varlığı istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmamaktadır. Uzun dönem asimetrik ayarlamasının varlığı test edildiğinde, tutarlı TAR modelinde *Gıda, İçki ve Tütün; Eğitim; Lokanta ve Oteller* harcama gruplarında asimetrik ilişki tespit edilirken; tutarlı M-TAR modelinde ise *Gıda İçki ve Tütün; Mobilya Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri* dışında diğer tüm harcama gruplarında asimetrik ilişki görülmektedir. Burada dikkat çeken nokta *Gıda, İçki ve Tütün* harcama grubu için tutarlı M-TAR modeli asimetrik uzun dönem ilişkisi bulamazken tutarlı TAR modelinin bulmasıdır. TAR modelinin bir serideki asimetrik “derin” hareketleri yakaladığı biliniyorken, *Gıda, İçki ve Tütün* ile *Petrol Fiyatları* arasındaki uzun dönemli ilişkinin derin olduğu söylenebilir.

ρ_1 ve ρ_2 ayarlama hızı tahminleri için her ikisi de negatif (gerekli koşul) ise model yakınsamayı gösterir (Enders ve Siklos, 2001). ρ_1 pozitif sapmaları ρ_2 negatif sapmaları vermektedir. Bir zaman serisinin negatif derinliği ($|\rho_1| < |\rho_2|$), ortalamaya veya trende göre negatif çarpıklık sergilediği anlamına gelir (Sichel, 1993). Tablo 4'te tüm harcama gruplarında ρ_1 ve ρ_2 ayarlama hızı katsayıları negatif bulunduğundan modellerin yakınsama özelliği gösterdiği söylenebilir. Fakat tutarlı TAR modelinde en küçük AIC'ye sahip olan sadece *Gıda, İçki ve Tütün* modeli dikkate alınacaktır. *Gıda, İçki ve Tütün* harcama grubu için uzun dönemli asimetrik ilişki vardır ve mutlak değerce ρ_2 'in ρ_1 'den büyük olması ($|-0,053| < |-0,127|$) *Petrol Fiyatlarındaki* negatif sapmaların pozitif sapmalardan daha çabuk yakınsayacağı anlamına gelmektedir.

Tablo 4. Tutarlı Eşik Eşbütünleşme Modeli Parametre Tahmin Sonuçları

	<i>TÜFE</i>	<i>Gıda, İçki ve Tütün</i>	<i>Giyim ve Ayakkabı</i>	<i>Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar</i>	<i>Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri</i>	<i>Sağlık</i>	<i>Ulaştırma</i>	<i>Eğlence ve Kültür</i>	<i>Eğitim</i>	<i>Lokanta ve Oteller</i>	<i>Çeşitli Mal ve Hizmetler</i>
τ	0,2927	-0,2527	-0,2671	-0,2600	0,2896	0,2715	0,1572	0,1705	-0,3154	0,2023	0,2667
ρ_1	-0,082** (-3,208)	-0,053** (-2,576)	-0,045** (-2,361)	-0,069** (-3,035)	-0,072** (-3,090)	-0,051** (-2,502)	-0,076** (-3,252)	-0,052** (-2,819)	-0,058** (-2,327)	-0,039* (-1,733)	-0,069** (-2,847)
ρ_2	-0,052** (-2,123)	-0,127** (-3,644)	-0,081** (-2,809)	-0,111** (-2,936)	-0,043** (-2,154)	-0,021 (-1,179)	-0,036 (-1,510)	-0,026 (-1,453)	-0,153** (-4,229)	-0,101** (-3,558)	-0,041* (-1,871)
Φ	7,183**	9,632**	6,510**	8,498**	6,866**	3,768	6,304**	5,005*	11,228**	7,436**	5,686*
F	0,750	3,498**	1,114	0,910	0,898	1,287	1,461	0,982	4,906**	3,015**	0,789
<i>Gecikme</i>	2	2	7	2	3	7	2	2	2	4	2
<i>AIC</i> ⁺	169,074	193,972	156,608	235,508	85,137	152,847	134,270	70,344	367,247	209,045	145,957

* , ** , ***: sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Parantez içerisindeki değerler t istatistik değerlerini vermektedir.

⁺: Koyu işaretlenmiş değerler bu kritere göre seçilen modelleri göstermektedir.

Tablo 5. Tutarlı Momentum Eşik Eşbütünleşme Modeli Parametre Tahmin Sonuçları

	<i>TÜFE</i>	<i>Gıda, İçki ve Tütün</i>	<i>Giyim ve Ayakkabı</i>	<i>Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar</i>	<i>Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri</i>	<i>Sağlık</i>	<i>Ulaştırma</i>	<i>Eğlence ve Kültür</i>	<i>Eğitim</i>	<i>Lokanta ve Oteller</i>	<i>Çeşitli Mal ve Hizmetler</i>
τ'	-0,0515	-0,0384	-0,0381	-0,0575	0,0583	0,0403	-0,0454	-0,0386	0,0017	-0,0423	-0,0363
ρ_1	-0,086** (-4,315)	-0,088** (-4,098)	-0,088** (-4,549)	-0,103** (-4,628)	-0,099** (-2,937)	-0,069** (-2,911)	-0,085** (-4,471)	-0,055** (-3,840)	-0,137** (-4,746)	-0,084** (-3,898)	-0,077** (-4,016)
ρ_2	0,006 (0,159)	-0,033 (-1,047)	0,007 (0,281)	0,002 (0,048)	-0,045** (-2,587)	-0,018 (-1,123)	0,041 (1,169)	0,022 (0,791)	-0,038 (-1,301)	-0,012 (-0,370)	0,007 (0,230)
Φ	9,322**	8,892**	10,503**	10,732**	7,509**	4,758	10,638**	7,656**	11,871**	7,643**	8,113**
F	4,846**	2,090	8,791**	5,156**	2,133	3,227**	9,825**	6,132**	6,124**	3,412**	5,481**
<i>Gecikme</i>	2	2	7	2	3	7	2	2	2	4	2
AIC^+	164,963	195,385	156,608	231,249	83,888	150,863	125,949	65,186	366,035	208,644	141,252

*, **, ***: sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Parantez içerisindeki değerler t istatistik değerlerini vermektedir.

+: Koyu işaretlenmiş değerler bu kritere göre seçilen modelleri göstermektedir.

Tutarlı M-TAR modelinin *Gıda, İçki ve Tütün* dışındaki tüm harcama grupları için en küçük AIC'ye sahip olduğundan daha uygun model olduğu söylenebilir. Tablo 5'te ρ_1 ve ρ_2 nokta tahminleri işaret ve istatistiksel anlamlılıkları bakımından farklıdır. ρ_1 tahminlerinin hepsi negatif ve istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıyken, ρ_2 tahmin değerleri *Gıda İçki ve Tütün; Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri; Sağlık; Eğitim; Lokanta ve Oteller* harcama grupları için negatiftir ve sadece *Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri* dışındakiler istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde anlamsızdır. Tablo 5 sonuçları özetlenecek olursa; Harcama gruplarından *Sağlık; Eğitim; Lokanta ve Oteller; Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri* için pozitif ve negatif sapmalar uzun dönemde dengeye gelmektedir. Tutarlı M-TAR modelin geçerli olduğu tüm harcama grupları ve genel TÜFE için $|\rho_1| > |\rho_2|$ olması; *Petrol Fiyatlarında* meydana gelebilecek pozitif şok ayarlamalarının negatif şok ayarlamalarına göre daha hızlı dengeye geri döneceğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma dünya petrol fiyatlarında meydana gelebilecek değişimlerin, Türkiye'de yerel fiyatlar üzerindeki etkisini ölçen asimetrik fiyat aktarım mekanizmasını 1994-2019 yılları arası aylık veriler ile incelemektedir. Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığı göz önünde bulundurulduğunda, petrol fiyatlarındaki artış ve azalışlar TÜFE üzerinde etkili olurken, alt harcama grupları üzerindeki etkileri farklılık yaratabilecektir. Bu sebeple, söz konusu asimetrik fiyat aktarımını TÜFE alt harcama grupları bazında incelemek için Enders ve Siklos'un (2001) önerdiği, serideki mümkün asimetrik derin hareketleri yakalayabilen TAR ve asimetrik keskin hareketleri yakalayabilen M-TAR modelleri kullanılmaktadır.

Serilerin farklı özelliklerini yakalayabilen TAR ve M-TAR modellerinden, petrol fiyat değişimlerinin uzun dönemde TÜFE ve 10 farklı harcama grupları üzerine etkisinde sıfır eşik değeri yerine, tahminlerinin kullanıldığı tutarlı TAR ve M-TAR modellerinin uygun olduğu sonucuna varılmaktadır. Belirlenen modeller, literatürü destekler nitelikte (Brown ve Yücel, 1999; Cunado ve Perez de Gracia, 2005; İbrahim ve Chancharoenchai, 2014; Özata, 2019), petrol fiyatları ile TÜFE arasında uzun dönemli asimetrik ilişki bulmakta, harcama gruplarında yine literatürde olduğu gibi bu durumun farklılaştığı görülmektedir (Chou ve Tseng, 2011; İbrahim ve Chancharoenchai, 2014; Gao vd., 2014; Yoshizaki ve Haomori, 2014). Bulunan uzun dönemli asimetrik ilişki, rekabetçi olmayan bir piyasaya sahip petrol için beklenen bir sonuçken; asimetrik aktarımın sebebi; petrol fiyat artışlarının, üreticilerin girdi maliyetlerine hemen aktarması, petrol fiyatı düşüşlerinde ise bu aktarımın daha geç gerçekleşmesidir.

Petrol Fiyatları ile TÜFE ve alt harcama grupları arasında uzun dönemli asimetrik ilişkinin varlığı Φ ve F istatistikleri ile test edildiğinde; *Mobilya, Ev Aletleri ve Ev Bakım Hizmetleri* ve *Sağlık* harcama grupları ile petrol fiyatları arasında ilişki bulunmazken, diğer alt harcama gruplarından *Giyim ve Ayakkabı; Konut, Su, Elektrik, Gaz ve Diğer Yakıtlar; Ulaştırma; Eğlence ve Kültür; Eğitim; Lokanta ve Oteller ve Çeşitli Mal ve Hizmetler* harcama grupları ve genel TÜFE ile petrol fiyatları arasında uzun dönemli "keskin" asimetrik ilişki tespit edilmektedir. Bu ilişkide pozitif sapmaların negatif sapmalardan mutlak değerce büyük bulunması, uzun dönemde petrol fiyatlarında oluşabilecek ani ve keskin pozitif fiyat hareketlerin geçerli harcama grupları üzerindeki fiyat geçiş etkisinin daha hızlı olacağını göstermektedir. Ülkemizde petrolün yüksek oranda ulaşım sektöründe ana girdi olarak kullanılması bu sektörlerin petrol fiyat

değişimlerinden daha çabuk etkilenmesinin bir sonucudur. Ayrıca bu sektörlerin petrol ürünlerini ve petrol fiyatına endeksli malları ana girdi olarak kullanması ani değişimlerden etkilenmesinin diğer bir sebebidir. Diğer taraftan *Gıda, İçki ve Tütün* harcama grubu ile petrol fiyatları arasında uzun dönemli “derin” asimetrik ilişki olduğu ve negatif sapmaların pozitif sapmalara göre daha hızlı dengeye getireceğini göstermektedir.

Kaynaklar

- Abdulai, A. (2002). Using threshold cointegration to estimate asymmetric price transmission in the swiss pork market. *Applied Economics*, 34(6), 679-687.
- Abdulkabir, N. A., Mohammed, M., Jibrin, M. T. and Jiddah, M. A. (2019). How distortionary are oil price shocks to consumer prices? Empirical evidence from Nigeria using dynamic co-integration models. *Journal of Economics, Management and Trade*, 22(5), 1-13.
- Akçelik, F. ve Öğünç, F. (2016). Pass-through of crude oil prices at different stages in Turkey. *Central Bank Review*, 16, 41-51.
- Berument, H. and Taşçı, H. (2002), Inflationary effect of crude oil prices in Turkey. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 316, 568-580.
- Brown, S. P. A. and Yücel, M. K. (1999). Oil prices and U.S. aggregate economic activity: a question of neutrality. *Federal Reserve Bank of Dallas Economic Review*, Second Quarter, 16–23.
- Chan, K. S. (1993, March). Consistency and limiting distribution of the least squares estimator of a threshold autoregressive model. *The Annals of Statistics*, 21(1), 520-533.
- Chen, S. (2009). Oil price pass-through into inflation. *Energy Economics*, 31, 126-133.
- Chou, K. and Tseng, Y. (2011). Pass-through of oil prices to CPI inflation in Taiwan. *International Research Journal of Finance and Economics*, 69, 73-83.
- Cologni, A. ve Manera, M. (2008). Oil prices, inflation and interest rates in a structural cointegrated VAR model for the G-7 countries. *Energy Economics*, 30(3), 856-888.
- Cunado, J. and Perez de Gracia, F. (2005). Oil prices, economic activity and inflation: evidence for some Asian countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 45, 65-83.

- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1979, June). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a Unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Du, L., He, Y. and Wei, C. (2010). The relationship between oil price shocks and China's macro-economy: an empirical analysis. *Energy Policy*, 38(8), 4142-4151.
- Enders, W. and Granger, C. W. J. (1998). Unit-root tests and asymmetric adjustment with an example using the term structure of interest rates. *Journal of Business & Economic Statistics*, 16(3), 304-311.
- Enders, W. and Siklos, P. L. (2001). Cointegration and threshold adjustment. *Journal of Business & Economic Statistics*, 19(2), 166-176.
- Engle, R. F. and Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Erkuş, S. ve Karamelikli, H. (2016). Türkiye'de tüketici fiyatları ile ham petrol fiyatları arasındaki ilişkinin asimetrik analizi. *Conference on Business and Economics IV (ECBE)*.
- Gao, L., Kim, H. and Saba, R. (2014). How do oil price shocks affect consumer prices?. *Energy Economics*, 45, 313-323.
- Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since world war II. *Journal of Political Economy*, 91(2), 228-248.
- Hooker, M. A. (2002). Are oil shocks inflationary? asymmetric and nonlinear specifications versus changes in regime. *Journal of Money, Credit and Banking*, 34(2), 540-561.
- İbrahim, M. H. and Chanchaoenchai, K. (2014). How inflationary are oil price hikes? A disaggregated look at thailand using symmetric and asymmetric cointegration model. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 19(3), 409-422.
- Karacan, R. ve Yardım Kılıçkan, Z. (2018). Türkiye'de enflasyonun, petrol fiyatları, döviz kuru açısından değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 13(23), 185-194.
- LeBlanc, M. and Chinn M. D. (2004, April). Do high oil prices presage inflation? The evidence from g-5 countries. *Palgrave Macmillan Journals*, 39(2), 38-48.
- Long, S. and Liang, J. (2018). Asymmetric and nonlinear pass-through of global crude oil price to China's PPI and CPI inflation. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 240-251.

- Mercan, M., Peker, O. ve Göçer, İ. (2015). Ham petrol fiyat artışlarının enflasyonist etkisi: seçilmiş OECD ülkeleri için yapısal kırılmalı dinamik panel veri analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(2), 123-137.
- Öksüzler, O. ve İpek, E. (2011). Dünya petrol fiyatlarındaki değişimin büyüme ve enflasyon üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 15-34.
- Özata, E. (2019), Türkiye’de petrol fiyatlarından enflasyona asimetrik ve doğrusal olmayan geçişkenlik. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 17-32.
- Petruccelli, J. D. and Woolford, S. W. (1984, June). A Threshold AR (1) model. *Journal of Applied Probability*, 21(2), 270-286.
- Phillips, P.C.B. and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rafee, B. M. and Hidhayathulla, A. (2015). Relationship between international crude oil price and the inflation Rate (CPI) in India from 2011 to 2014. *International Journal of Advanced Research*, 3, 242-250.
- Sek, S. K. (2017). Impact of oil price changes on domestic price inflation at disaggregated levels: evidence from linear and nonlinear ARDL modeling. *Energy*, 130, 204-217.
- Sichel, D. E. (1993). Business cycle asymmetry: a deeper look. *Economic Inquiry*, 31(2), 224-236.
- Tang, W., Wu, L. and Zhang, Z. (2010). Oil price shocks and their short- and long-term effects on the Chinese economy. *Energy Economics*, 32, 3-14.
- Türkiye Cumhuriyeti Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, (2017), Türkiye’ de Petrol Üretimi, Erişim Tarihi: 16.05.2020, <https://www.petform.org.tr/arama-uretim-sektoru/turkiyede-petrol-uretimi>.
- Umar, G. and Abdulhakeem, K. A. (2010). Oil price shocks and the Nigeria economy: a variance autoregressive (VAR) model. *International Journal of Business and Management*, 5(8), 39-49.
- Utkulu, U. ve Ekinci, R. (2015). Uluslararası emtia fiyatlarından iç fiyatlara asimetrik ve doğrusal olmayan fiyat geçişkenliği: türkiye için nardl modeli bulguları. *Discussion Paper*, 15.
- Yoshizaki, Y. and Haomori, S. (2014). The effects of oil price shocks on expenditure category CPI. *Applied Economics*, 46(14), 1652-1664.

Zhou, D., Yu, H. and Li, Z. (2017). Effects of fluctuations in international oil prices on China's price level based on VAR model. *Journal of Discrete Mathematical Sciences and Cryptography*, 20(1), 125-135.

EXAMINING THE EFFECTS OF SMARTPHONE USE AT WORK ON JOB PERFORMANCE AND WORK ATTITUDES

Sefer YILMAZ¹
Azmi YALÇIN²
Murat TÜRK³

ABSTRACT

This study examines the effects of excessive smartphone use at work and examined its effects on job performance and work attitudes. Data were collected from a sample of 486 participants who work in IT and construction companies located in Ankara. In the analysis, smartphone addiction and daily duration of smartphone usage at work were found to be negatively associated with job performance. Meaningful differences were detected in terms of both gender and industry type. Female participants were found to have more daily smartphone use at work than male participants. Those who work for the IT company were also observed to have more daily duration of smartphone use at work than those from the construction company. Job satisfaction and organizational commitment had positively associated with each other and with job productivity. However, no meaningful relationship was detected between smartphone addiction and both job satisfaction and organizational commitment. It is concluded that the level of excessive smartphone use should be determined considering both gender and industry type in order to develop a balanced smartphone use arrangement, which would not harm the productivity at work.

Keywords: Smartphone Addiction, Technology-work Conflict, Job Satisfaction, Organizational Commitment, Job Performance

İŞ YERİNDE AKILLI TELEFON KULLANIMININ PERFORMANS VE İŞ TUTUMLARI ÜZERİNE ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

ÖZ

Mevcut çalışma iş yerinde aşırı derecede akıllı telefon kullanımının iş performansı ve iş tutumları üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışmanın verileri Ankara'da faaliyet yürüten, bilgi teknolojileri ve inşaat sektöründeki 486 çalışandan elde edilmiştir. Analiz sonuçları akıllı telefon bağımlılığının ve iş yerinde günlük akıllı telefon kullanımının iş performansı üzerinde negatif bir etki yarattığını ortaya koymuştur. Ek olarak, hem sektör hem de cinsiyet bazında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Kadın katılımcıların iş yerinde erkek katılımcılara göre daha fazla günlük akıllı telefon kullandığı görülmüştür. Yine, bilgi teknolojilerinde çalışan bireylerin inşaat sektöründe çalışanlardan daha fazla akıllı telefon kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca iş tatmini, işe bağlılık ve üretkenlik birbirleriyle ilişkili bulunmuştur. Ancak akıllı telefon bağımlılığı ile hem iş tatmini hem de örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki saptanmamıştır. Bu anlamda, işyerinde verimliliğe zarar vermeyecek dengeli bir akıllı telefon kullanım düzenlemesi geliştirmek için aşırı akıllı telefon kullanım düzeyinin hem cinsiyet hem de sektör türü dikkate alınarak belirlenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Akıllı Telefon Bağımlılığı, Teknoloji-iş Çatışması, İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık, İş Performansı

¹ Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İşletme Bölümü, seferyilmaz@osmaniye.edu.tr, 0000-0001-8784-2777

² Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İşletme Bölümü, azmiyalcin@cu.edu.tr, 0000-0002-9323-3350

³ Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İşletme Bölümü, muratturk@osmaniye.edu.tr, 0000 0001 7040 4180

Received/Geliş: 02/06/2020 Accepted/Kabul: 17/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Yılmaz, S., Yalçın, A., Türk, M. (2020), "Examining the Effects of Smartphone Use at Work on Work Attitudes", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.331-353.

Introduction

Smartphones have increasingly become an essential part of our life. 5.1 billion mobile users have been reported to exist in the world in 2019, 4.3 billion of which have a minimum one social media account (Digital, 2019). More than half of the population, almost 45 million people is reported to have smartphones in Turkey, in 2018 (Yıldız Durak, 2017, p. 1). Smartphones undoubtedly today are, more than just ways of communication as mobile phones once were. They have turned into very ingenious tools providing at the same time entertainment, social networking, shopping, learning, educating, trading, gaming and many more other functions. They allow for people to be connected anytime and anywhere if only there exists an internet connection.

This magic invention today has the potential to alter not just personal lives, but also organizations and communities. It has both positive and negative effects on people's lives and organizations' performance. However, the problems they create, have been argued to override their benefits, increasingly much more. This argument deserves serious attention regarding the extent of their use intensity. Indeed, smartphone addiction is rising at an unprecedented speed. More and more people sleep and wake up with their phones at hand. Smartphone use has been argued by Duke and Montag (2017, p. 90) to have the potential to turn into an addictive behavior, which could effect on people's daily lives. It is reported that people themselves admit that their smartphone usage has reached to an excessive point, where it causes serious negative consequences (Horwood and Anglim, 2019, p. 44).

The term "smartphone addiction" has been defined as the disproportionate and hysterical use of smartphones so that it disorders people's daily lives (Demirci, et. al., 2014; Jeong and Lee, 2015). A considerable body of evidence have been reported in the studies regarding relationship between excessive smartphone use and its negative outcomes such as physical health (Kim, Min, Kim and Min, 2017), poor sleep quality (Demirci, Akgonul and Akpınar, 2015), depression and anxiety (Elhai et al., 2017; Beranuy et al., 2009; Cheever et al., 2014). Physical and mental fatigue are some other symptoms, which were reported to have been caused by smartphone addiction (Davey and Davey, 2014; Rosen, Carrier and Cheever, 2013).

On the organizational level, a heated debate is going on regarding the direction of smartphone's effects on the work productivity and job performance. While some argue that extensive smartphone use affects negatively on employees' job performance, others contend that it fosters to some extent the productivity of employees by balancing work-life realms. For example, decreased job performance and work productivity were suggested to be associated with extensive smartphone use (Shepherd, 2011; Nucleus, 2009; Cao and Yu, 2019). Many companies have been reported to ban social media applications from the workplace and consider them as a waste of time (Ali-Hassan et al., 2015, p. 66). On the other hand, there have been a range of studies, which have suggested that a meaningful correlation existed between job performance and work-life balance (Smith, Smith, and Brower, 2016; Leftheriotis and Giannakos, 2014; McAfee, 2006). However, what is clear is that the widespread presence and dominance of smartphones make the boundaries between work and the life quite vague (White and Thatcher, 2015).

This pervasiveness and massive effects of smartphones has shifted the academic focus from internet addiction to smartphone addiction. Although there has been a huge body of academic research on smartphone addiction in the last decade, most of those

studies have concentrated on adolescents and particularly students. Despite the huge effects of smartphone addiction on work life, not too much emphasis has been given to the relationship between smartphone use and work outcomes from the point of organizational context. There is not enough empirical evidence concerning the impact of smartphones on work and job performance, which will help managers shape organizational strategies with respect to the use of smartphones in the workplace. An urgent need is felt to comprehend the relationship between smartphone use and their impact on job outcomes. This study enriches smartphone addiction research through examining the excessive smartphone use at work, to obtain an understanding of how the overuse of smartphones does impact on job performance and other various work attitudes in the workplace. Thus, in this paper, data from professionals were gathered to test the hypotheses of to what extent and in which direction excessive smartphone use creates effects on job performance.

First, a literature review will be provided. Then, the research model will be expounded with the hypotheses. The characteristics of the sample and the data collection will be described in brief. Thereafter, statistical analyses and their results will be presented. In the last section, after discussing the findings in light of the existing literature, contributions of this study will be elaborated.

Literature Review

Smartphones has changed not only the way people communicate with each other, but also the way they engage with their environment. Communication, entertainment, social networking, education and gaming are just some of the few reasons why people use smartphones (Kwon et al., 2013). Whatever reason people prefer using smartphones, an excessive use of smartphones which is difficult to control and affect people's lives negatively is called smartphone addiction (Park and Lee, 2012, Lee, Ahn, Choi and Choi, 2014). It has been labeled as an "addiction-like behavior" urging individuals to use their mobile phones compulsively, which leads to adverse consequences of daily life (Takao, Takahashi and Kitamura, 2009; Demirci et al., 2014; Kwon et al., 2013). In short, the term "smartphone addiction" refers to using smartphones for whatever purposes such as communication, information, or social media, with an excessive and uncontrollable manner. Terms such as "problematic smartphone use", "excessive use", "compulsive use", and "compensatory use" have also been used interchangeably to describe smartphone addiction (Long et al., 2016). Problematic smartphone use has been depicted as a type of compulsive usage, which affects negatively on productivity and physical health (Horwood and Anglim, 2019). The daily duration of calling and time spent while using other functions of mobile phones are related to problematic phone usage and may lead to addiction (Augner and Hacker, 2012). Studies have shown that problematic smartphone usage is negatively associated with well-being (David et al., 2018; Hughes and Burke, 2018), mental health (Lapierre and Lewis, 2018; Rotondi et al., 2017), and anxiety (Hong, Chui and Huang, 2012; Arpacı et al., 2017).

Smartphone addiction has been contended to exert various harmful effects on both individuals and organizations (Wang et al., 2015). It has been argued to be associated with psychological problems on the individual level as mentioned before, such as stress, anxiety, and depression (Müller et al., 2014; Lepp, Barkley and Karpinski 2014; Enez Darcin et al., 2016; Augner and Hacker, 2012; Van Deursen, Bolle, Hegner and

Kommers, 2015; Samaha and Hawi, 2016). On the organizational level, their personal use at work beyond work necessities has been argued to be controversial. Several authors have reported various negative effects of extensive smartphone usage on organizations (Kwon et al., 2013; Lanaj, Johnson and Barnes, 2014). Those addicted to smartphones tend to spend time to use their phones, which is regarded as to be beyond what is expected by work requirements. They devote more time and energy to using their smartphones than they dedicate to concentrate on working. They tend to be obsessed with their smartphones more than they worry about their work requirements and responsibilities. Excessive preoccupation with their phones while performing their jobs, anxiety when their phones are not in close proximity, being unable to refrain from using smartphones in situations where it is restricted, and productivity loss have been reported to be correlated with smartphone addiction (Kwon et al., 2013).

Although it is quite a hard job to make a clear distinction between the usage of smartphones for professional necessities and other purposes in the work place, “excessive smartphone use at work” refers to a situation in which an employee spends excessive time and energy using smartphone more than he or she devotes to work requirements. Rapid increase in the smartphone usage has been argued to develop a serious kind of addiction, which is associated with some certain effects on work attitudes such as commitment to work and work satisfaction. For example, smartphone addiction has been reported to be associated with poor academic performance (Rosen, Carrier and Cheever, 2013; Kibona and Mgaya, 2015). Excessive smartphone usage has also argued to induce stress and effect negatively the task performance (Brooks, 2015).

Social media use is usually considered as synonymous with usage of smartphones due to their pervasiveness (Giunchiglia et al., 2018, p. 178) and has played a vital role in our lives over the past decades. A massive amount of smartphone use nowadays, involves social networking. It is so usual that even employees are using them in the workplace during work hours, almost anytime and anywhere, without hesitating any moment considering whether it impedes the work they perform or not. In short, today, social networking addiction is usually associated with smartphone addiction (Kuss and Griffiths, 2017). Hence, in this study, social networking addiction will be used interchangeably with smartphone addiction.

Job Performance

Smart phone use by employees in the workplace, has been controversial in the literature. While some argue that it leads to a better employee productivity (Bennett et al., 2010; Patel and Jasani, 2010), others argue that it causes loss of performance (Shepherd, 2011). For those on the opposite side, excessive smartphone use in the workplace is argued to lead to distraction, reducing employees’ work performance and could lessen productivity (Nucleus, 2009; Shepherd, 2011). According to Kelly Global Workforce Index, it is revealed that 43% of respondents believed that social media use in the workplace impacted on productivity negatively (Kelly Services, 2012). Excessive social media use is also argued to cause technology conflict at work (Cao and Yu, 2019, p. 84).

A negative relationship was also reported to have been detected between extensive smartphone use and productivity in Duke and Montag (2017, p. 93) study. They attributed this finding to the time consumed on the smartphone at work and interruptions stem from the smartphones. Smartphones can hinder employees to perform their jobs

uninterruptedly (Montag and Walla, 2016). Studies revealed that interruptions had caused a negative effect on employees, which requires additional resumption time to complete the task (Zijlstra et al., 1999). For example, Nucleus Research (2009) suggested that access to Facebook at work resulted in a 1.5 percent decrease in job productivity. Alton et al. (2014) found that smartphone interruptions, even shorter than 3 seconds, had disrupted participants' concentration and led to an increase in the errors on their tasks. Cameron and Webster (2005, p. 98) has also argued that while instant messaging through smartphone technologies may increase connectivity, they also decrease performance due to the increased interruptions.

With respect to the academic productivity, smartphone addiction is argued to affect this performance negatively in adolescence (Hsiao, Shu and Huang, 2017; Lepp, Barkley and Karpinski, 2015). Kirschner and Karpinski (2010) had revealed in their research that students, who spent more time on Facebook, observed to had poorer academic performance. Studies revealed that spending an excessive amount of time on smartphone screens leads to a decrease in academic performance (Judd, 2014).

On the contrary, a variety of studies have revealed a meaningful relationship between work-life balance and job performance (Smith, Smith and Brower, 2016). They contend that, organizations which have not attain required amount of work-life flexibility through enabling smartphone use, tend to negatively impact on job performance (Kelly et al., 2014). For example, Leftheriotis and Giannakos (2014) suggested that social media might contribute to motivating work performance. Setting out from this point forward, many organizations encourage their employees to use the internal blogging platforms at work (McAfee, 2006). It is generally agreed that these corporate blogging systems provide a useful platform for collaboration among co-workers and eventually foster productivity (Huh et al., 2007). Bennett et al. (2010) also reported various positive effects of smartphone use in the workplace as increased productivity, and improved job satisfaction.

Organizational Commitment

Organizational commitment, in simple terms, is defined as the relative strength of an employee's identification with, emotional attachment to and involvement in an organization (Porter et al., 1974; Mowday, Steers and Porter, 1979; Allen and Meyer, 1990; Allen and Meyer, 1996). Allen and Meyer (1990) emphasize that there are three different aspects of organizational commitment namely affective commitment, continuance commitment and normative commitment. Affective commitment stresses the employees' emotional attachment to their organization, while normative commitment focuses on values, which the employee attaches importance regarding his/her organization. Continuance commitment refers to a situation, where the employees consider leaving the organization as costly.

Committed employees have been argued to possess a strong commitment to the organization's goals and values. They tend to exert considerable effort at work and have a strong desire to keep working in that organization (Mathews and Shepherd, 2002). Research has shown that organizational commitment is positively correlated with job involvement, job satisfaction, and job performance (Allen and Meyer, 1990; Meyer et al., 2002). Particularly, job performance is generally regarded as being positively associated with organizational commitment (Allen and Meyer, 1996). Organizations whose

employees were committed usually achieved higher work performance (Mowday, Steers and Porter, 1982).

Leidner et al. (2010) report that the opportunity of employees to access social networking sites/apps through their smartphones at work was an incentive for the organizational commitment as this opportunity enables employees to be in contact with both work and life milieu. For example, those who use social media such as Facebook, have been argued more likely to experience higher levels of pleasure, which eventually lead higher commitment to work (Valkenburg, Peter and Schouten, 2006; Leidner et al., 2010; Kim and Lee, 2011).

Job Satisfaction

Job satisfaction is described as the employee's positive emotional and behavioral orientation towards a job with respect to his/her consideration regarding the nature of work. It is defined as a positive emotional state of mind emanating from the evaluation of one's job quality or job experiences (Locke, 1976, p. 1297). It refers to a favorable emotional orientation and high moral of employees, regarding their jobs (Schmidt, 2007). Those who are more satisfied with their work have been argued more likely to contribute to organizational goals and help increase organizational performance (Scott and Stephens, 2009). It depends, among other things, on employee's career expectations, position in the company, training and promotion opportunities, wage qualities, organizational culture and life-work balance. Job satisfaction is most likely possible if organization members achieve to balance work, home and leisure successfully (Clark, 2001; Hobsor et al., 2001; Kanwar et al., 2009; Malik et al., 2010). Smartphone use is argued to help achieve this balance through communication and social networking (DiMicco et al., 2008). Users can satisfy their communicative, social, educational, and entertaining needs via their smartphones (Kang and Jung, 2014, p. 377).

Researches revealed that high level of interactions among workers are associated with higher levels of job satisfaction and job performance (Leiter and Maslach, 1988). It is generally expected to have a positive effect particularly on job performance (Judge et al., 2001). A positive relationship between job satisfaction and organizational commitment, has also been reported by a vast number of researches (Mowday et al., 1979; Cook and Wall, 1980; Balfour and Wechsler, 1990, 1991; Meyer, 2009). Some scholars considered job satisfaction as a component of organizational commitment, which could be deemed as the positive orientation of the individual toward the organization in a broader sense (Huang and Hsiao, 2007; Vandenberg and Lance, 1992).

Research Methodology

It will be empirically investigated in this study, a research model to explain how excessive smartphone use at work affects job performance. The hypotheses developed in this paper are depicted in a research model in Figure 1. It will be basically argued that the smartphone addiction is negatively associated with job performance. Several demographic variables such as age, gender, education level, industry type, and the duration of smartphone usage will be included as control variables in the model.

Hypotheses

In this paper the hypotheses will be constructed on the assumption that although there is a negative correlation between smartphone addiction and job performance, the level of

smartphone use intensity, particularly the duration of smartphone usage at work is the basic mediator of this relationship. From this point of view, six hypotheses were developed:

- H1.** Smartphone addiction is positively associated with job satisfaction.
- H2.** Smartphone addiction is positively associated with organizational commitment.
- H3.** Smartphone addiction is negatively associated with job performance.
- H4.** Job satisfaction is positively associated with organizational commitment.
- H5.** Job satisfaction is positively associated with job performance.
- H6.** Organizational commitment is positively associated with job performance.
- H7.** Daily duration of smartphone usage at work is positively associated with smartphone addiction and negatively associated with job performance.

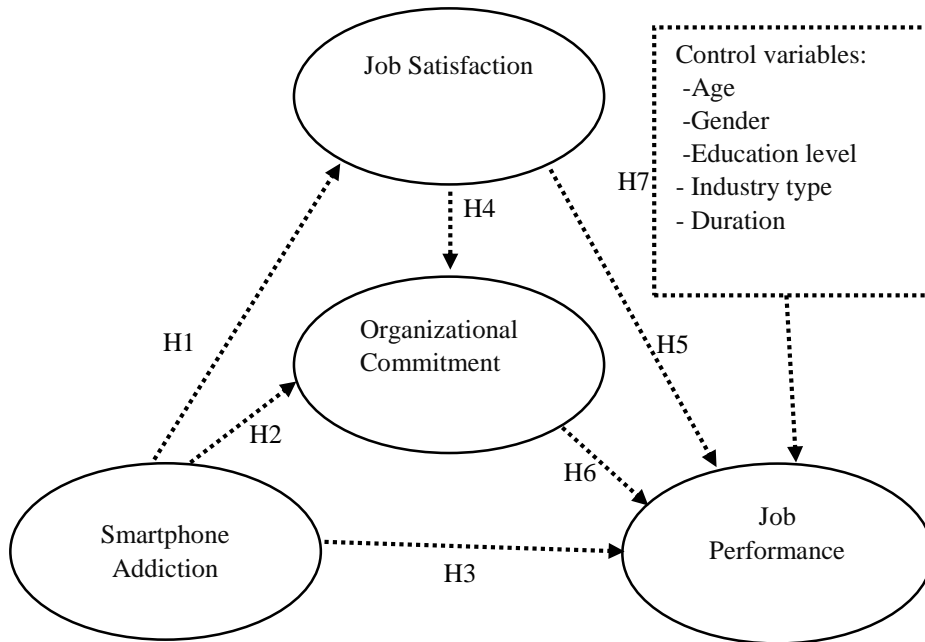

Figure 1. Research Model and Hypotheses

Measurement

Smartphone addiction was assessed with the short Smartphone Addiction Scale (SAS) (Kwon et al., 2013), which is adapted into Turkish by Demirci et al. (2014), was preferred. The SAS-SV has been reported to possess strong internal consistency (Cronbach's alpha = 0.849). Two Turkish samples yielded a similar reliability value as Cronbach's alpha of 0.88 (Akın et al., 2014; Demirci, et al., 2014). Males who scored 32 or above and females who scored 34 or above are considered to be disposed of a higher risk of smartphone addiction, compared to those who have lower scores than these cutoffs.

In this research, in order to measure participants' organizational commitment, the 6 items measuring affective commitment are used from Affective Commitment Scale

(AC) of Meyer et al. (1993), which was adapted into Turkish by Dağlı et. al. (2018). Job performance scale (JP) of Sigler and Pearson (2000) and Kirkman and Rosen (1999), which was adapted into Turkish by Çöl (2008), is preferred to measure participants' job performance evaluations. As it is clear from the items, this scale is a measurement constructed on the subjective performance evaluation. Therefore, it naturally does not reflect the actual performance of the participants. Job satisfaction scale (JSS) using five indicators were adopted from Rehman (2011). All the indicators were measured on a six-point Likert-type scale ranging from 1 (strongly disagree) to 6 (strongly agree). Smartphone addiction scale was measured using ten indicators, affirmative commitment was measured using six indicators, job performance was measured using four indicators and job satisfaction was measured using five indicators (Table 1).

Table 1. Items of Measurement Scales

Constructs	Items	Sources
Job performance (JP)	<i>To what extent do you agree or disagree with the following?</i> (JP1) I complete my tasks on time (JP2) I meet/exceed my goals (JP3) I make sure that services meet/exceed quality standards (JP4) I respond quickly when problems come up	Sigler and Pearson (2000)
Affective Commitment (AC)	(AC1) I feel emotionally attached to this organization (AC2) I would be very happy to spend the rest of my career with this organization (AC3) This organization has a great deal of personal meaning for me (AC4) I feel a strong sense of belonging to my organization (AC5) I really feel as if this organization's problems are my own (AC6) I feel like 'part of the family' at my organization	Meyer et al. (1993)
Job Satisfaction (JS)	(JS1) I am very satisfied with my current job (JS2) My present job gives me internal satisfaction (JS3) My job gives me a sense of fulfilment (JS4) I am very pleased with my current job (JS5) I will recommend this job to a friend if it is advertised/announced	Rehman (2011)
Smartphone Addiction Scale (SAS)	(SAS1) Missing planned work due to smartphone use.	Kwon et al. (2013)

- (SAS2) Having a hard time concentrating in class, while doing assignments, or while working due to smartphone use.
 (SAS3) Feeling pain in the wrists or at the back of the neck while using a smartphone.
 (SAS4) Won't be able to stand not having a smartphone.
 (SAS5) Feeling impatient and fretful when I am not holding my phone.
 (SAS6) Having my smartphone in my mind even when I am not using it.
 (SAS7) I will never give up using my smartphone even when my daily life is already greatly affected by it.
 (SAS8) Constantly checking my smartphone so as not to miss conversations between other people on Facebook or Twitter.
 (SAS9) Using my smartphone longer than I intended.
 (SAS10) The people around me tell me that I use my smartphone too much.

Sample and data collection

The sample were drawn from two companies, one is IT, the other is a construction company located in the capital city of Turkey, Ankara. The research was conducted between June and July 2019. 600 questionnaires were sent and 486 of them were returned being completed (81 percent response rate). Thus, the sample consisted of 486 responses. The demographic details of the respondents are depicted in Table 2.

Table 2. Respondents' Demographics

Demographics	Items	Count	Percent (%)
Gender	Male (1)	328	67,5
	Female (2)	158	32,5
Age	18-30 (1)	357	73,5
	31-45 (2)	94	19,3
	46-60 (3)	30	6,2
	61 and above (4)	5	1,0
Educational level	Middle school (1)	104	21,4
	High school (2)	221	45,5
	Graduate (3)	152	31,3
	Postgraduate (4)	9	1,9

Industry type	Information Technology	176	36,2
	(1)	310	63,8
Daily duration of smartphone use at work	Construction (2)		
	Up to 1 hour (1)	74	15,2
	1-2 hours (2)	62	12,8
	2-3 hours (3)	129	26,5
	More than 3 hours (4)	221	45,5

Data Analysis and Results

First, confirmatory factor analysis was conducted in order to assess the reliability of the measurement. Whether Cronbach's alpha and composite reliability (CR) are higher than 0.70 or not were investigated (Fornell and Larcker, 1981). After conducting the analysis, it was revealed that, the Cronbach's alpha and the composite reliability of each construct come out to be higher than 0.70 (Table-3). Therefore, the reliability of the model was reassured. Then, convergent validity of the model was tested by looking out the item loadings and average variance extracted (AVE) values. For evaluating convergent validity, all item loadings should be higher than 0.70 and AVE of the constructs should exceed 0.50. After the analysis, all item loadings were observed to be above 0.70 and the AVE value of the constructs come out to be as higher than 0.50. Hence, the convergent validity of the measurement was also confirmed.

Table 3. Values of The Items and Constructs

Construct	Item	Mean	Standard Deviation	Loading	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Job performance (JP)	JP1	3,67	1,17	,862	0.79	0.92	0.76
	JP2	4,04	1,19	,887			
	JP3	3,88	1,23	,859			
	JP4	4,02	1,26	,881			
Affective Commitment (AC)	AC1	4,15	1,26	,757	0.86	0.89	0.59
	AC2	4,19	1,31	,780			
	AC3	4,12	1,26	,774			
	AC4	4,16	1,31	,731			
	AC5	4,17	1,26	,797			
	AC6	4,14	1,25	,805			
Job Satisfaction (JS)	JS1	4,05	1,27	,755	0.93	0.86	0.56
	JS2	4,14	1,33	,771			
	JS3	4,09	1,28	,734			

	JS4	4,11	1,27	,779				
	JS5	4,17	1,28	,735				
Smartphone Addiction Scale (SAS)				,771				
	SAS1	4,19	1,37					
	SAS2	4,23	1,33	,813				
	SAS3	4,15	1,37	,767				
	SAS4	4,11	1,28	,720				
	SAS5	4,12	1,35	,705				
	SAS6	4,16	1,33	,709	0.92	0.92	0.55	
	SAS7	4,17	1,30	,748				
	SAS8	4,21	1,43	,721				
	SAS9	4,35	1,42	,762				
	SAS10	4,02	1,15	,730				

Then, whether the square root of AVE is bigger than the correlation findings or not was examined in order to find out discriminant validity of the instrument. It was revealed that the square roots of the AVE for each variable are greater than the correlation results, pointing out to a satisfactory discriminant validity (Table-4).

Table 4. Correlation Matrix with The Square Root of AVE

Construct	JP	AC	JS	SAS
JP	0.87			
AC	0.14**	0.76		
JS	0.09*	0.18**	0.74	
SAS	-0.42**	-0.52	-0.13	0.74

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

It was revealed from the analysis that, smartphone addiction had a negative association with job performance ($\beta = -0.42$, $P < 0.01$). However, it had no meaningful correlation with both job satisfaction and organizational commitment ($P > 0.01$). With these findings, H3 was verified, but H1 and H2 were rejected. Regarding H4, a significant relationship was observed between job satisfaction and organizational commitment ($\beta = 0.18$, $P < 0.01$). Therefore, H4 was also confirmed.

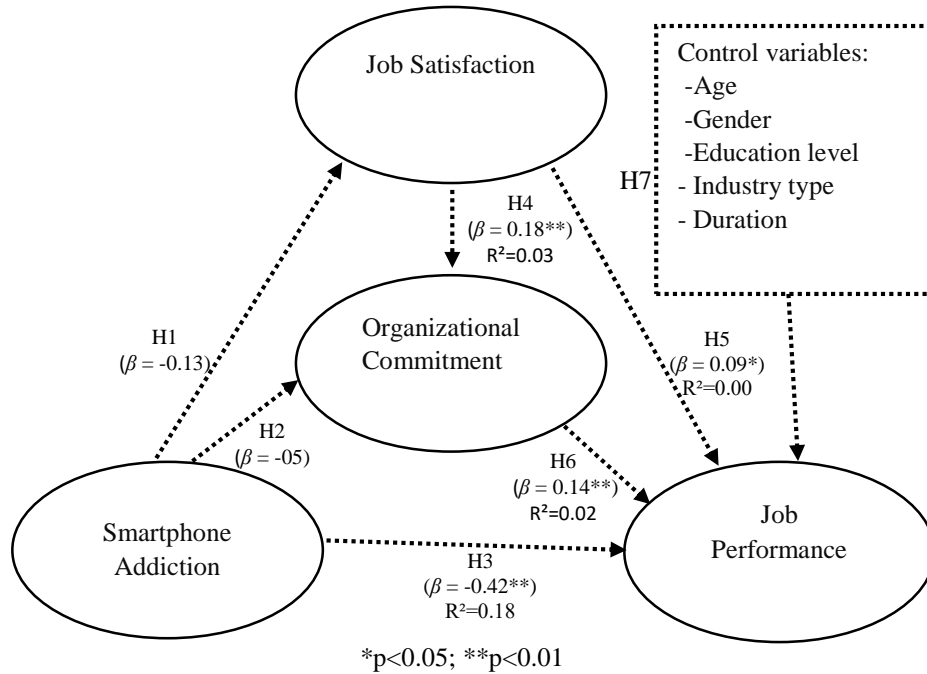

Figure 2. Hypotheses and Results

H5 suggested that a positive association existed between job satisfaction and job performance. Indeed, at the 0.05 level, a meaningful correlation was found between job satisfaction and job performance ($\beta = 0.09, p < 0.05$). A similar but more strong correlation was observed at the 0.01 level between organizational commitment and job performance ($\beta = 0.14, p < 0.01$). These findings suggest that the more satisfied employees are with and committed to their jobs, the higher the level of employees' job performances are. Thus, both H5 and H6 were verified.

Table 5. The Mean Values of SAS Scores According to Smartphone Usage Duration

Duration	Mean	N	Std. Deviation
Up to 1 hour	2,10	62	1,06
1-2 hours	2,80	32	1,12
2-3 hours	4,46	137	1,09
More than 3 hours	4,60	254	1,34

No meaningful difference was observed in terms of the control variables, except daily duration of smartphone usage at work. It was revealed that, a meaningful and a significant correlation existed between smartphone addiction and the daily duration of smartphone usage at work ($p < 0.001$). The average SAS scores of those, who use their smartphones more than 3 hours a day, come out to be as (4,6) pointing up to the situation

that those people are more likely to be smartphone addicted. On the contrary, the mean value of SAS was found to be as low as (2,1) for those who use their phones less than 1 hour a day in the workplace (Table-5). In other words, the more the daily duration of smartphone usage at work increases, the higher the probability of smartphone addiction rises.

Table 6. The Mean Values of Job Productivity According to Smartphone Usage Duration

Duration	Mean	N	Std. Deviation
Up to 1 hour	4,21	62	1,06
1-2 hours	4,33	32	1,12
2-3 hours	4,06	137	1,09
More than 3 hours	3,13	254	1,34

A negative correlation, which is significant at the 0.01 level, was detected between job performance and daily duration of smartphone usage at work ($\beta = -0,484, P < 0.001$). The means of job productivity scores have been observed to be decreasing as the daily duration of smartphone usage at work increased. For example, while the mean value of job productivity of those participants having a daily smartphone usage less than 2 hour at work was about (4,33), the mean value of that of those using their smartphones more than three hours come out to be as (3,13)(Table-6). Therefore, H7 was verified since it suggested that daily duration of smartphone usage at work is positively associated with smartphone addiction and negatively associated with job performance.

Table 7. Mediating Effects of the Constructs

IV	M	DV	Coefficient in regressions				Mediating
			IV→DV	IV→M	IV+M→DV		
					IV	M	
SAS	Duration	JP	-0.42***	0.70***	-0.17**	-0.34***	Partial
SAS	JS	JP	-0.42***	-0.13	-	0,87	Not
SAS	AC	JP	-0.42***	-0.52	-	0.41*** 0.12***	Not

** p < 0.05, ***p < 0.01.

IV=independent variable, M=mediator, DV=dependent variable

Daily duration of smartphone use was found to play a partial mediating role between smartphone addiction and job productivity. However, since the link between smartphone addiction and both job satisfaction and affirmative commitment were not significant ($P > 0.01$), job satisfaction and organizational commitment failed to mediate the relationship between smartphone addiction and job productivity (Table-7).

Table 8. The Mean Values of Daily Duration of Smartphone Use According to Gender

Gender	Duration	N	Std. Deviation
Male	2,72	328	1,11
Female	3,63	158	,73
Total	3,02	486	1,09

With respect to the duration of smartphone use intensity, meaningful differences were detected in terms of gender and industry type ($p < 0.01$). While the mean value of daily duration smartphone usage at work was about (2,72) for the male participants, it was quite higher than this number as (3,63) for the female respondents (Table-8).

Table 9. The Mean Values of Daily Duration of Smartphone Use According to Industry

Industry	Duration	N	Std. Deviation
IT	3,14	176	1,00
Construction	2,95	310	1,13
Total	3,02	486	1,09

The mean value of the daily duration of smartphone usage at work for the participants working in an IT company (3,14) was quite higher than that of those working in a construction company (2,95) (Table-9).

Discussion and conclusion

Few researches have been conducted studying the effects of smartphone addiction on the work attitudes. However, as mentioned before, smartphones pervade not only personal lives but also work environment deeply. Therefore, this study is an attempt to fill this gap, by focusing on the effects of smartphone addiction on work attitudes, particularly commitment to work, job satisfaction and job performance.

It is argued that technology use could have some harmful effects when a level, which is considered as optimal, is exceeded (Karr-Wisniewski and Lu, 2010). In this regard, “excessive smartphone use at work” refers to a situation, in which an employee spends excessive time and energy using smartphone more than he or she devotes to work requirements. Excessive smartphone use in the workplace is argued to reduce employees’ work performance and lessen productivity (Nucleus, 2009; Shepherd, 2011). For instance, too much engagement with social media via smartphones is argued to cause distraction and confusion in employee concentration, and difficulty in decision making (Mansi and Levy, 2013). A negative relationship was also reported to have been detected between extensive smartphone use and job productivity (Duke and Montag, 2017, p. 93).

In this study, in line with the previous researches, smartphone addiction and daily duration of smartphone usage at work were found to be negatively associated with job performance. The means of job productivity scores have been observed to be decreasing as the daily duration of smartphone usage at work increased. For example, the mean value of job productivity of those participants having a daily smartphone usage up to 1 hour was about (Mean=4,21), while the mean value of that of those using their smartphones more than 3 hours come out to be as (Mean=3,13). Therefore, in this case, more than 3 hours will be regarded as an excessive amount of smartphone use, since this duration of usage observed to be decreasing job performance drastically.

Female participants were observed to have more daily smartphone use at work (Mean=3,63) than their male counterparts (Mean=2,72). Meaningful differences were detected in terms of the industry type with respect to the daily smartphone use. Mean values of daily duration of smartphone use at work of those working in an IT company were significantly higher than that of those working in a construction company.

In line with the literature, positive associations were scrutinized both between job satisfaction and job commitment, and between those variables and job productivity. However, unlike some of the previous studies, which were arguing that smartphone and social media usage at work were incentives for the organizational commitment (Leidner et al., 2010; Kim and Lee, 2011; Valkenburg, Peter and Schouten, 2006), no meaningful relationship was detected between smartphone addiction and both job satisfaction and organizational commitment. In line with these findings, no mediating effects of these variables were detected between smartphone addiction and job performance. It is concluded in this research that although the rational use of smartphones might improve the job performance, as the literature suggests, their excessive usage can induce negative outcomes on the job productivity.

To conclude, this study provides three basic contributions to existing research. First, it improves our practical understanding of the relationship between excessive smartphone use and job performance. Second, it suggests that, in the assessment of excessive smartphone use intensity at work, industry type should be considered as one of the basic control variables. And third finding this paper contributes the literature is that there exist significant gender differences in terms of duration of smartphone use at work. Therefore, measures to be developed in order to discipline smartphone usage at work to lead this irresistible addiction to a point, where it would not harm the organizational productivity, should necessarily pay attention to these differences.

References

- Akın, A., Altundağ, Y., Turan, M. E. and Akın, U. (2014). The validity and reliability of the Turkish version of the smart phone addiction scale-short form for adolescent. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 152, 74-77.
- Ali-Hassan, H., Nevo, D., Wade, M. (2015). Linking dimensions of social media use to job performance: The role of social capital. *Journal of Strategic Information Systems*, 24, 65–89.
- Allen, N. and Meyer, J. (1996). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: an examination of construct validity. *Journal of Vocational Behavior*, 49(3), 252-276.
- Allen, N. J. and Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63(1), 1-18.
- Alton, E. M., Trafletton, J. G. and Hambrick, D. Z. (2014). Momentary interruptions can derail the train of thought. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143(1), 215–226.
- Arpaci, I., Baloğlu, M., Özteke Kozan, H. İ. and Kesici, Ş. (2017). Individual differences in the relationship between attachment and nomophobia among college students:

The mediating role of mindfulness. *Journal of Medical Internet Research*, 19(12), 404-404.

Augner, C. and Hacker, G. W. (2012). Associations between problematic mobile phone use and psychological parameters in young adults. *International Journal of Public Health*, 5(7), 437-441. <http://dx.doi.org/10.1007/s00038-011-Q234-z>

Balfour, D. L. and Wechsler, B. (1990). Organizational commitment: A reconceptualization and empirical test of public-private difference. *Review of Public Personnel Administration*, 10, 23-40.

Balfour, D. L. and Wechsler, B. (1991). Commitment, performance, and productivity in public organizations. *Public Productivity & Management Review*, 14, 355-367.

Bennett, J., Owers, M., Pitt, M. and Tucker, M. (2010), Workplace impact of social networking. *Property Management*, 28(3), 138-148.

Beranuy, M., Oberst, U., Carbonell, X. and Chamarro, A. (2009). Problematic Internet and mobile phone use and clinical symptoms in college students: The role of emotional intelligence. *Computers in Human Behavior*, 25(5), 1182–1187.

Brooks, S. (2015). Does personal social media usage affect efficiency and well-being?. *Computers in Human Behavior*, 46, 26–37.

Cameron, A. F. and Webster, J. (2005). Unintended consequences of emerging communication technologies: Instant messaging in the workplace. *Computers in Human Behavior*, 21(1), 85-103.

Cao, X. and Yu, L. (2019). Exploring the influence of excessive social media use at work: A three-dimension usage perspective. *International Journal of Information Management*, 46, 83–92.

Cheever, N. A., Rosen, L. D., Carrier, L. M. and Chavez, A. (2014). Out of sight is not out of mind: The impact of restricting wireless mobile device use on anxiety levels among low, moderate and high users. *Computers in Human Behavior*, 37, 290-297.

Clark, S. C. (2001), Work cultures and work/family balance. *Journal of Vocation Behavior*, 58(3), 348-365.

Cook, J. and Wall, T. (1980). New work attitude measures of trust, organizational commitment and personal need non-fulfilment. *Journal of Occupational Psychology*, 53, 39-52.

Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.

- Dağlı, A. Elçiçek, Z. and Han, B. (2018). Adaptation of the 'Organizational Commitment Scale' into Turkish: validity and reliability study. *Electronic Journal of Social Sciences*, 17(68), 1765-1777.
- Davey, S. and Davey, A. (2014). Assessment of smartphone addiction in Indian adolescents: A mixed method study by systematic-review and meta-analysis approach. *International Journal of Preventive Medicine*, 5(12), 1500–1511.
- David, M. E., Roberts, J. A. and Christenson, B. (2018). Too much of a good thing: Investigating the association between actual smartphone use and individual wellbeing. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 34(3), 265-275.
- Demirci, K., Akgonul, M. and Akpinar, A. (2015). Relationship of smartphone use severity with sleep quality, depression, and anxiety in university students. *Journal of Behavioral Addictions*, 4(2), 85–92. <http://dx.doi.org/10.1556/2006.4.2015.010>
- Demirci, K., Orhan, H., Demirdas, A., Akpinar, A. and Sert, H. (2014). Validity and reliability of the Turkish version of the smartphone addiction scale in a younger population. *Bulletin of Clinical Psychopharmacology*, 24(3), 226-234.
- Digital (2019). Global digital overview, accessed on 27.07.2019, <https://datareportal.com/reports/digital-2019-global-digital-overview>.
- DiMicco, J., Millen, D. R., Geyer, W., Dugan, C., Brownholtz, B. and Muller, M. (2008). Motivations for social networking at work. Paper presented at the Proceedings of the 2008 ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work, San Diego, CA, November 8-12.
- Duke, E. and Montag, C. (2017). Smartphone addiction, daily interruptions and self-reported productivity. *Addictive Behaviors Reports*, 6, 90–95.
- Elhai, J. D., Dvorak, R. D., Levine, J. C. and Hall, B. J. (2017). Problematic smartphone use: A conceptual overview and systematic review of relations with anxiety and depression psychopathology. *Journal of Affective Disorders*, 207, 251-259. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jad.2016.08.03>
- Enez Darcin, A., S. Kose, C. O. Noyan, S. Nurmedov, O. Yilmaz and N. Dilbaz (2016). Smartphone Addiction and Its Relationship with Social Anxiety and Loneliness. *Behaviour & Information Technology*, 35(7), 520–525.
- Fornell, C. and Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50.

- Green, S. G., Anderson, S. E. and Shivers, S. L. (1996). Demographics and organizational influences on leader-member exchange and related work attitudes. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 66, 203-214.
- Giunchiglia, F., Zeni, M., Gobbi, E., Bignotti, E., Bison, I. (2018). Mobile social media usage and academic performance. *Computers in Human Behavior*, 82, 177-185.
- Hobsor, C. J., Linda, D. and Dawn, K. (2001). Compelling evidence of the need for corporate work/life balance initiatives: results from a national survey of stressful life-events. *Journal of Employment Counseling*, 38(1), 38-44.
- Hong, F., Chiu, S. and Husang, D. (2012). A model of the relationship between psychological characteristics, mobile phone addiction and the use of mobile phones by Taiwanese university female students. *Computers in Human Behavior*, 28, 2152-2159. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2012.06.020>
- Horwood, S. and Anglim, J. (2019). Problematic smartphone usage and subjective and psychological well-being. *Computers in Human Behavior*, 97, 44-50.
- Hsiao, K. L., Shu, Y. and Huang, T. C. (2017). Exploring the effect of com-pulsive social app usage on technostress and academic performance: Perspectives from personality traits. *Telematics and Informatics*, 34(2), 679-690.
- Huang, T. C. and Hsiao, W. J. (2007). The causal relationship between job satisfaction and organizational commitment. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 35(9), 1265-1276.
- Hughes, N. and Burke, J. (2018). Sleeping with the frenemy: How restricting 'bedroom use' of smartphones impacts happiness and wellbeing. *Computers in Human Behavior*, 85, 236-244.
- Huh, J., Jones, L., Erickson, T., Kellogg, W. A., Bellamy, R. K. E. and Thomas, J. C. (2007). BlogCentral: The role of internal blogs at work. In CHI'07 extended abstracts on human factors in computing systems (pp. 2447-2452). New York, NY, USA: ACM.
- Jeong, H. S. and Lee, Y. S. (2015). Factors influencing smartphone addiction in nursing students: Focused on empathy. *Information*, 18(6), 2885-2890.
- Judd, T. (2014). Making sense of multitasking: the role of Facebook. *Computers & Education*, 70, 194-202.
- Judge, T. A., Thoresen, C.J., Bono, J. E. and Patton, G. K. (2001). The job satisfaction–job performance relationship: a qualitative and quantitative review. *Psychological Bulletin*, 127(3), 376-407.

- Kang, S. and Jung, J. (2014). Mobile communication for human needs: A comparison of smartphone use between the US and Korea. *Computers in Human Behavior*, 35, 376-387.
- Kanwar, Y. P. S., Singh, A. K. and Kodwani, A. D. (2009). Work-life balance and burnout as predictors of job satisfaction in the IT-ITES industry. *Vision*, 13(2), 1-12.
- Karr-Wisniewski, P. and Lu, Y. (2010). When more is too much: Operationalizing technology overload and exploring its impact on knowledge worker productivity. *Computers in Human Behavior*, 26(5), 1061-1072.
- Kelly Services (2012). When worlds collide – The rise of social media for professional and personal use. Retrieved August 7, 2019, from <https://www.scribd.com/document/98418685/When-Worlds-Collide-The-rise-of-social-media-for-Professionals-and-Personal-Use>
- Kelly, E. L., Moen, P., Oakes, J. M., Fan, W., Okechukwu, C., Davis, K. D., ... Casper, L. M. (2014). Changing work and work-family conflict: Evidence from the work, family, and health network. *American Sociological Review*, 79 (3), 485-516. <https://doi.org/10.1177/0003122414531435>
- Kibona, L. and Mgaya, G. (2015). Smartphones' Effects on Academic Performance of Higher Learning Students. *Journal of Multidisciplinary Engineering Science and Technology*, 2(4), 777-784.
- Kim, H. J., Min, J. Y., Kim, H. J. and Min, K. B. (2017). Association between psychological and self-assessed health status and smartphone overuse among Korean college students. *Journal of Mental Health*, 1-6. <http://dx.doi.org/10.1080/09638237.2017.1370641>.
- Kim, J. and Lee, J. E. R. (2011). The Facebook paths to happiness: Effects of the number of Facebook friends and self-presentation on subjective well-being. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14, 359-364. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2010.0374>.
- Kirkman, B. L. and Rosen, B. (1999). Beyond self-management: antecedents and consequences of team empowerment. *The Academy of Management Journal*, 42(1), 58-74.
- Kirschner, P. A. and Karpinski, A. C. (2010). Facebook and academic performance. *Computers in Human Behavior*, 26, 1237-1245.
- Kuss, D. J. and Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), e311.

- Kwon M, Kim D-J, Cho H, Yang S (2013). The Smartphone Addiction Scale: Development and Validation of a Short Version for Adolescents. *PLoS ONE*, 8(12): e83558.
- Lanaj, K., Johnson, R. E. and Barnes, C. M. (2014). Beginning the workday yet already depleted? Consequences of late-night smartphone use and sleep. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 124(1), 11–23.
- Lapierre, M. A. and Lewis, M. N. (2018). Should it stay or should it go now? Smartphones and relational health. *Psychology of Popular Media Culture*, 7(3), 384-398.
- Lee, H., Ahn, H., Choi, S. and Choi, W. (2014). The SAMS: Smartphone addiction management system and verification. *Journal of Medical Systems*, 38(1) <http://dx.doi.org/10.1007/s10916-013-0001-1>
- Leftheriotis, I. and Giannakos, M. N. (2014). Using social media for work: Losing your time or improving your work?. *Computers in Human Behavior*, 31, 134-142. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.10.016>.
- Leidner, D., Koch, H. and Gonzalez, E. (2010), Assimilating generation Y IT new hires into USAA's workforce: the role of an enterprise 2.0 system. *MIS Quarterly Executive*, 9(4), 229-242.
- Leiter, M. P. and Maslach, C. (1988). The impact of interpersonal environment on burnout and organizational commitment. *Journal of Organizational Behavior*, 9, 297-308. <http://dx.doi.org/10.1002/job.4030090402>.
- Lepp, A., Barkley, J. E. and Karpinski, A. C. (2014). The Relationship Between Cell Phone Use, Academic Performance, Anxiety, and Satisfaction with Life in College Students. *Computers in Human Behavior*, 31, 343-350.
- Lepp, A., Barkley, J. E. and Karpinski, A. C. (2015). The relationship between cell phone use and academic performance in a sample of us college students. *Sage Open*, 1-9, <https://doi.org/10.1177%2F2158244015573169>
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. In M. D. Dunnette (Ed.), *Handbook of industrial and organizational psychology*. Chicago: Rand McNally College.
- Long, J., Liu, T.-Q., Liao, Y.-H., Qi, C., He, H.-Y., Chen, S.-B. (2016). Prevalence and correlates of problematic smartphone use in a large random sample of Chinese undergraduates. *BMC Psychiatry*, 16(1), 408.
- Malik, M. I., Saleem, F. and Ahmad, M. (2010). Work-life balance and job satisfaction among doctors in Pakistan. *South Asian Journal of Management*, 17(2), 112-123.

- Mansi, G. and Levy, Y. (2013). Do instant messaging interruptions help or hinder knowledge workers' task performance?. *International Journal of Information Management*, 33(3), 591-596.
- Mathews, B. P. and Shepherd, J. L. (2002). Dimensionality of Cook and Wall's (1980) British Organizational Commitment Scale revisited. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 75, 369-375.
- McAfee, A. P. (2006). Enterprise 2.0: The dawn of emergent collaboration. *MIT Sloan Management Review*, 47(3), 21-28.
- Meyer, J. P. (2009). Commitment in a changing world of work. In: Becker, Thomas E.; Klein, Howard J; Meyer, John P. (Org). *Commitment in organizations: accumulated wisdom and new directions*. New York; Londres: Routledge, p. 37-68.
- Meyer, J. P., Allen, N. J. and Smith, C. A. (1993). Commitment to organizations and occupations: Extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78, 538-551.
- Meyer, J. P., Stanley, D. J., Herscovitch, L. and Topolnytsky, L. (2002). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: a meta-analysis of antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Vocational Behavior*, 61(1), 20-52.
- Montag, C. and Walla, P. (2016). Carpe diem instead of losing your social mind: Beyond digital addiction and why we all suffer from digital overuse. *Cogent Psychology*, 3(1), 1157281. <http://dx.doi.org/10.1080/23311908.2016.1157281>
- Mowday, R., Porter, L. and Steers, R. (1982), *Employee-Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover*. New York, NY: Academic Press.
- Mowday, R. T., Steers, R. M. and Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14(2), 224-247.
- Müller, K. W., Glaesmer, H., Brähler, E., Woelfling, K. and Beutel, M. E. (2014). Prevalence of Internet Addiction in the General Population: Results from a German Population- Based Survey. *Behavior & Information Technology*, 33 (7), 757-766.
- Nucleus (2009). Facebook: *Measuring the cost to business of social networking*. Nucleus Research Inc, Boston, MA.

- Park, N. and Lee, H. (2012). Social implications of smartphone use: Korean college students' smartphone use and psychological well-being. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(9), 491-497. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2011.0580>.
- Patel, N. and Jasani, H. (2010). Social media security policies: guidelines for organizations. *Issues in Information Systems*, 11(1), 628-634.
- Porter, L., Steers, R., Mowday, R. and Boulian, P. (1974). Organizational commitment, job satisfaction and turnover among psychiatric technicians. *Journal of Applied Psychology*, 59, 603-609.
- Rehman, M. S. (2011). Exploring the impact of human resources management on organizational performance: A study of public sector organizations. *Journal of Business Studies Quarterly*, 2, 1-16.
- Rosen, L. D., Carrier, L. M. and Cheever, N. A. (2013). Facebook and texting made me do it: Media-induced task-switching while studying. *Computers in Human Behavior*, 29(3), 948-958.
- Rotondi, V., Stanca, L. and Tomasuolo, M. (2017). Connecting alone: Smartphone use, quality of social interactions and well-being. *Journal of Economic Psychology*, 63, 17-26.
- Samaha, M. and Hawi, N. S. (2016). Relationships among smartphone addiction, stress, academic performance, and satisfaction with life. *Computers in Human Behavior*, 57, 321-325.
- Schmidt, S. W. (2007). The relationship between satisfaction with workplace training and overall job satisfaction. *Human Resource Development Quarterly*, 18(4), 481-498.
- Scott, C. R. and Stephens, K. K. (2009). It depends on who you're talking to ... : Predictors and outcomes of situated measures of organizational identification. *Western Journal of Communication*, 73, 370-394. <http://dx.doi.org/10.1080/10570310903279075>.
- Shepherd, C. (2011). Does social media have a place in workplace learning?. *Strategic Direction*, 27(2), 3-4.
- Sigler, T. H. and Pearson, C. M. (2000). Creating an empowering culture: examining the relationship between organizational culture and perceptions of empowerment. *Journal of Quality Management*, 5, 27-52.
- Smith, K. T., Smith, L. M. and Brower, T. R. (2016). How Work-Life Balance, Job Performance, and Ethics Connect: Perspectives of Current and Future Accountants. In C. Jeffrey (Ed.), *Research on Professional Responsibility and*

Ethics in Accounting (pp. 219-238). Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1574-076520160000020008>

Takao, M., Takahashi, S. and Kitamura, M. (2009). Addictive personality and problematic mobile phone use. *Cyberpsychology & Behavior*, 12(5), 501-507. <http://dx.doi.org/10.1089/cpb.2009.0022>

Valkenburg, P. M., Peter, J. and Schouten, A. P. (2006). Friend networking sites and their relationship to adolescents' well-being and social self-esteem. *Cyberpsychology & Behavior*, 9, 584-590. <http://dx.doi.org/10.1089/cpb.2006.9.584>.

Van Deursen, A., Bolle, C. L., Hegner, S. M. and Kommers, P. A. (2015). Modeling habitual and addictive smartphone behavior: The role of smartphone usage types, emotional intelligence, social stress, self-regulation, age, and gender. *Computers in Human Behavior*, 45, 411–420.

Vandenberg, R. J. and Lance, C. E. (1992). Examining the causal order of job satisfaction and organizational commitment. *Journal of Management*, 18(1), 153-167.

Wang, C., Lee, M. K. and Hua, Z. (2015). A theory of social media dependence: Evidence from microblog users. *Decision Support Systems*, 69, 40–49.

White, E. and Thatcher, A. (2015). How mobile phones affect the sustainability of the work/life balance of their users. Foundations of Augmented Cognition In D. D. Schmorrow, & C. M. Fidopiastis (Eds.). Proceedings of the 9th international conference AC 2015, Los Angeles, CA, USA, August 2-7 (pp. 393–400). Springer International Publishing.

Yıldız Durak, H. (2017). Investigation of nomophobia and smartphone addiction predictors among adolescents in Turkey: Demographic variables and academic performance. *The Social Science Journal*, <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2018.09.003>

Zijlstra, F. R. H., Roe, R. A., Leonora, A. B. and Krediet, I. (1999). Temporal factors in mental work: Effects of interrupted activities. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 163-185.

**POLITICAL PARTICIPATION AND SUBJECTIVE WELL-BEING:
INDIVIDUALS' E-PARTICIPATION ACTIVITIES ON TWITTER IN TERMS
OF LIFE SATISFACTION***

Şakir GÜLER¹

ABSTRACT

Political studies on well-being often question the effect of political concepts on well-being. But a growing literature in recent years claims that, contrary to popular belief, well-being can also affect political participation. This new literature focuses more on traditional behaviors (e.g. voting, protest) of political participation. The effect of well-being on e-participation has not yet been studied. For this reason, the presented research explores the effect of well-being on e-participation behaviors performed on Twitter to contribute to the developing literature. The main purpose of this research is to test the effect of well-being on e-participation activities. For this purpose, I designed causal research that adopts the relational scanning model. I collected research data from 573 Turkish participants via a survey. Data were analyzed using the Structural Equation Model (SEM). The results show that well-being has a negative effect on political expression behaviors and positively affect policy following behavior. Well-being has no significant effect on the dimension of participation in local government. The results show that well-being also affects e-participation behaviors, so it offers a new perspective on the developing literature.

Keywords: Well-being, Political Participation, e-participation, Twitter

**SİYASAL KATILIM VE REFAH: BİREYLERİN YAŞAM MEMNUNİYETİ
DOĞRULTUSUNDA TWİTTER'DA E-KATILIM FAALİYETLERİ**

ÖZ

Refahla ilgili siyasal araştırmalarda genellikle politik kavramların refah üzerindeki etkisi sorgulanmıştır. Fakat son yıllarda gelişmekte olan bir tartışma ortamında genel kanaatin aksine refahın da siyasal katılım üzerinde etkisi olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu yeni literatür daha çok geleneksel siyasal katılım davranışlarına (ör. oy kullanma, protesto) odaklanmaktadır. Refahın dijital platformlarda gerçekleştirilen e-katılım faaliyetleri üzerindeki etkisi henüz incelenmemiştir. Bu nedenle sunulan araştırma, gelişmekte olan literatüre katkı sağlayabilmek için refahın, Twitter'da gerçekleştirilen e-katılım davranışları üzerindeki etkisini inceler. Araştırmanın temel amacı refahın e-katılım faaliyetleri üzerindeki etkisini test etmektedir. Bu amaç için ilişkisel tarama modelini benimseyen, nedensel bir araştırma tasarladım. Araştırma verilerini 573 Türk katılımcı üzerinden anket aracılığıyla topladım. Veriler Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılarak analiz edildi. Sonuçlar refahın, *siyasal ifade* davranışlarını negatif yönde, politikayı takip etme davranışlarını ise pozitif yönde etkilediğini gösterdi. Yerel yönetime katılma boyutu üzerinde refahın anlamlı bir etkisi yoktu. Sonuçlar, refahın e-katılım davranışları üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir, bu nedenle gelişmekte olan literatüre yeni bir bakış sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Refah, Siyasal Katılım, e-katılım, Twitter

¹ Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Communication, Department of Public Relations and Publicity, sakirguler@yandex.com, ORCID: 0000-0002-7365-6639

*Ethics committee approval for this study was received from Süleyman Demirel University Ethics Committee on 09.06.2020, decision no: 91/15

Received/Geliş: 02/11/2020 Accepted/Kabul: 26/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Güler, Ş. (2020), "Political Participation And Subjective Well-Being: Individuals' E-Participation Activities on Twitter In Terms Of Life Satisfaction", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.354-372.

Introduction

People have developed various strategies to improve their living conditions from past to present. The awareness of living together and acting together is also a result of this process. They divide social work so that they desire to have a more efficient and comfortable life. They aim at having a more efficient and comfortable life by making a social division of labor. Especially in democratic systems; theoretically, there is a common interest of the people in elections and all decisions concerning the social order. Therefore, life satisfaction may also be affecting political participation activities (Lorenzini, 2015; Flavin and Keane, 2012).

However, in political literature, researchers have mostly examined the effect of political concepts on well-being (Radcliff, 2001; Di Tella and MacCulloch, 2006; Pacek and Radcliff, 2008). Studies examining the effect of life satisfaction of individuals on political participation behavior are quite limited (Lorenzini, 2015; Sulemana and Agyapong, 2019; Flavin and Keane, 2012; Weitz- Shapiro and Winters, 2008). Therefore, the current study explores the effect of subjective well-being on political participation. Since there is a dearth of research regarding e-participation behaviors on Twitter, this study contributes to the knowledge of understanding the relationship between well-being and e-participation.

The research data collected from 573 people were analyzed using the Structural Equation Model (SEM). The results showed that well-being affects e-participation activities on Twitter. As individuals' life satisfaction increases, they make the less political expression on Twitter. Also, the results show if the life satisfaction of the participants' increases, they will follow more policy related posts on Twitter.

The study consists of five sections. In the first and second sections, I describe the traditional and e-participation forms of political participation. In the third section, I mention the concept of well-being and life satisfaction. In the fourth section, I examine the relationship between these two concepts in light of past research. In the fifth section, I conduct empirical field research on Turkish Twitter users based on the theoretical background related to political participation and well-being.

The Concept of Political Participation in Traditional Context

Participation activity is the process of participating in a specific social event by communicating and acting together (Tdk, 2020). Therefore, the concept of participation essentially requires crossing a threshold and being involved. When participation is considered for the political field, citizens participate in management decisions and management levels. According to the comprehensive definition made by Verba and Nie (1987), the concept of political participation refers to the efforts of individuals to choose politicians and/or to influence the decisions taken by the management (p. 2). Therefore, citizens can use many methods for political participation. Citizens can vote in elections, write letters to public representatives, become a member of a political party, and submit a petition to convey their demands to the administrators (Teorell, Torcal and Montero, 2007). Also, the current developments in the digital platforms such as Twitter and Instagram provide opportunities for citizens to involve the political activities. Social media platforms that emerged with the development of digital technologies gained a new dimension to political participation. People can now make political expressions on social

media. These forms of participation on a digital platform are called as **e-participation** activities (Güler and Sezgin, 2020).

Until the 1980s, the concept of participation means voting in elections (Milbrath 1965; Milbrath and Goel 1977). Therefore, Verba and Nie's (1987) comprehensive definition has been adopted by many scholars in the literature and practice. Nevertheless, some researchers argue that this definition does not cover activities such as civil disobedience and political violence, so the definition is incomplete (Conge, 1988, p. 242). On the other hand, Kapani (2009) considers actions carried out within the democratic system as an activity of participation. Illegal activities such as the use of force to change the existing order, actions centered on violence, armed uprising, coup, and terrorism are not included in the scope of legal participation behaviors (p. 145-146). Therefore, political participation is an indispensable part of the democratic system (Çukurçayır, 2006).

Although the concept of political participation and democracy are intertwined, in non-democratic systems, sovereigns want to get the people's support to legitimize their power. Therefore, even in totalitarian systems, rulers mobilize the people and spread the dominant ideology to the grassroots (Kapani, 2009, p. 155). Elections, one of the main means of participation in pluralist democracies, are held perfunctorily in totalitarian systems. Another difference between political participation activities implemented in democratic and totalitarian systems is that; In the democratic system, while the decisions to be taken by the administration can be affected by the participation activity, the totalitarians mostly participate in the implementation of the decisions taken in the system (Çukurçayır, 2006). Eroğul (1990) explains these opposite forms of practice regarding the concept of participation by drawing attention to freedom. For democratic systems, not only the right to political participation but also the right to freedom is indispensable. Free will should also include participatory activities. Because participatory activities carried out outside of free will occur in repressive regimes (p. 17). Here it should be noted that; As a result of the industrial and political revolutions in Western societies, the concept of political participation, which constitutes the core of democratic systems, has been formed. However, most of the societies governed by democracy today have not experienced these social development processes as a requirement of democracy. Therefore, participation activities may differ in practice even in countries governed by a democratic system. Herein, it is useful to state that social processes are also an effective variable on participation activities (Çukurçayır, 2006, p. 40). For this reason, in the next section, I mention e-participation activities that have matured incidental to social and technological processes.

E-Participation Activities incidental to Social and Digital Developments

The routine of life and the responsibilities people have (work, family, etc.) cause the public to show less interest in traditional political participation activities. In the busy pace of the day, people rarely devote time to management decisions that concern them. Therefore, fewer people attend traditional public participation settings (eg. meetings, plenary sessions, etc.) today. The fact that the public does not participate in decisions that affect their future puts policymakers and local public planners in a difficult situation (Conroy, Evans-Cowley, 2006, p. 371). Indeed, one of the legal responsibilities of

governments is to encourage public participation in the decisions taken (United Nations, 2020). Already, the primary duty of political participation requires the participation of the people in management decisions. The participation of the people in management decisions is substantial for the functioning of the current system.

At this point, information communication technologies provide convenience for citizens to participate in management activities by removing time and space limitations (Zolotov, Oliveira and Casteleyn, 2018, p. 351). Political participation activities carried out through information communication technologies are conceptualized under the title of e-participation. Therefore, the concept of e-participation refers to the participation of citizens in public decisions, administration, and service processes through information communication Technologies (Macintosh, 2004). Citizens' active e-participation activities play an active role in the execution of a transparent administration, ensuring accountability, and making public services more sensitive to the needs of citizens. Furthermore, the active e-participation of citizens contributes to improving the quality of existing policies and legislation (Bindu, Sankar and Kumar, 2019, p. 394; United Nations, 2020, p. 115).

Besides, as Meriç (2014) pointed out, citizens who want to participate in politics more effectively in representative democracies can now realize their wishes through e-participation activities. The limited possibilities offered in representative democracies had severely restricted the range of action for citizens who wanted to participate in government through traditional means. But today, citizens who want to participate more actively can interact more easily and freely with government and local government representatives through digital technologies. In this respect, e-participation activities carry the interaction with the management to a more participatory and decentralized dimension (p.176).

At the same time, the use of information and communication technologies (ICT) by management mechanisms to interact with the public also paved the way for the development of e-government activities. In the early years of web technologies, ICT adopted a one-sided communication strategy due to the lack of budget and technological infrastructure, in other words, it undertook the task of informing the public. For instance, Conroy and Ewans-Cowley (2006) state that the planning departments in municipalities inform the public about the regulations, legislation, and plans that concern the public through their web pages. Thus, the public can later have the chance to vote on developments that concern them (p. 382). Although people could not give instant feedback in the early periods, the fact that the public was aware of the decisions that affected them and their participation in these decisions even through traditional voting contributed to the development of more coherent and inclusive policies. With the widespread use of Web 2.0 technologies, citizens have begun to provide instant feedback. The public has had the opportunity to express more detailed opinions on issues that concern them (Mossberger, Wu and Crawford, 2013; Naranjo-Zolotov, Oliveira, Casteleyn and Irani, 2019).

O'Reilly (2009) defines Web 2.0 as information communication technologies that enable users to produce content and provide instant feedback. Developments in social media tools since 2009 have accelerated citizen and government interaction in terms of

dialogue and transparency (Bindu, Sankar and Kumar, 2019; Berlot, Jaeger and Grimes, 2012).

According to the research conducted by Mossberger, Wu, and Crawford (2013) in 75 major cities of the United States of America (USA), even in just two years between 2009 and 2011, government bodies' habits of using social platforms increased six times. Researchers state that local governments share their policies through social networks and consider the public's feedback about these policies (p. 356). The mentioned developments have also been reflected in various research reports. The E-Government Research Report published by the United Nations since 2001 is one of these reports. Digital activities of countries are evaluated each year in these research reports in various categories (United Nations, 2020). In the 2020 E-Government Research Report, Estonia, the Republic of Korea, and the USA ranked first among the countries that enable e-participation and e-democracy by fully meeting the evaluation criteria. Member countries are in one of 4 categories according to their score in terms of meeting e-participation criteria. These categories are named as low, medium, high, and very high level. Turkey also e-participation criteria are among the countries that provide a very high level (United Nations, 2020, p.117-120).

The use of information communication technologies by governments for the purpose of interacting with the public and the use of citizens for participation and knowledge has strengthened the concept of e-democracy (Bindu, Sankar and Kumar, 2019). On the other hand, not only the government and local governments but also individuals have started to use digital technologies in a more planned and organized way. In particular, platforms such as Twitter allow the public to create digital agendas on specific issues (Sagolla, 2009; Güler and Çelik, 2017). People who want to use this opportunity more professionally for political participation create groups in applications such as Telegram and organize around certain purposes²(Urman and Katz, 2020; Kazanin, 2017).

Organized people in Telegram groups tweet with the hashtags they have previously determined to enter the popular topics (TT) on Twitter to make their voices heard (Can, 2020; Duymaz, 2020; Çam, 2020). In this way, organized groups convey their demands to the managers and try to make their voices heard. For example, health workers, who suffered from busy working hours and low salary during the Covid-19 period, organized in various Telegram groups to make their voices heard by the Ministry of Health. Through the hashtags³ they determined, they managed to be among the popular

² Whatsapp groups are limited to 256 people (Whatsapp, 2020). In Telegram, users can create groups of 200,000 quotas. Also, Telegram allows broadcasting to unlimited audiences through channels (Telegram, 2020). For this reason, users prefer the Telegram platform more often to get organized. Telegram is one of the more preferred alternative platforms in countries such as Iran where social platforms are prohibited (Kazanin, 2017). Platforms such as Facebook and Twitter may interfere with the shared content for hate speech and other reasons. In other words, the posts on these social platforms are subject to more frequent control. Contrary, Telegram adopts a more liberal policy than these platforms. For this reason, groups that want to express their ideas more freely prefer Telegram (Urman and Katz, 2020). This feature of Telegram provides an opportunity for the community if legitimate groups use the application...

³ Detaylı bilgi için bakınız:
#SağlıkcınaSahipÇıkTürkiye
#SağlıkcınınCanıYokmu,

agendas on Twitter at least 52 times in 2020 (Trendogate, 2020). Thereupon, the Ministry of Health didn't remain indifferent to these agendas and made statements to the health care workers (Koca, 2020). The ministry stated that they will make additional payments to healthcare workers and improve working conditions (Sağlık Bakanlığı, 2020).

Based on the aforementioned reasons, I think e-participation activities offer important opportunities for citizens to make their voices heard. Individuals use e-participation opportunities to improve their living conditions and to influence management decisions on issues that concern them. Therefore, in the next section, I mention life satisfaction, which is a substantial component of the concept of well-being. Because life satisfaction can have an effect on political participation (Lorenzini, 2015; Sulemana and Agyapong, 2019).

Life Satisfaction as a Reflection of Individuals' Subjective Well-being

The concept of well-being is discussed with more than one approach in the literature. The most known of them are hedonic and eudemonic approaches. According to hedonism, well-being refers to individuals' life satisfaction, pleasure, and the benefit they feel (Griffin, 1988). Therefore, the concept of well-being covered by hedonism is more related to subjective well-being (Diener, Lucas and Oishi, 2002). Eudemonic well-being includes more than short-term pleasure and benefit. It is about individuals' self-realization and striving for a life purpose. Latter is about individuals' self-realization and striving for a life purpose (Ryff, 2014). Therefore, the eudemonic approach is more concerned with the concept of psychological well-being (Hidalgo et al., 2010). Although these approaches deal with the concept from different aspects, well-being is a whole. This research focuses on subjective well-being, so a more detailed look at subjective well-being is needed. According to Diener (2018), subjective well-being includes more than one component. Components such as life satisfaction and positive and negative emotions form subjective well-being. An individual must feel more satisfaction with life and feel more positive emotions to improve her/his subjective well-being (p. 253).⁴

Life satisfaction is the opinion that a person experiences through comparing her/his current life based on her/ his ideal standards (Pavot, Diener, Colvin and Sandvik, 2010, p. 150). Therefore, all areas of work, family, and social life are considered within this scope (Doğan, 2013, p. 57; Diener, 2006, p. 401). Theoretical explanations show that subjective well-being has a wide range. For this reason, it can be stated that many factors affect well-being and well-being affects many factors.

Studies demonstrate that working conditions (Stansfeld et al., 2013), family life (Eryılmaz, 2010; Diener, 2006; Diener, 2018), perceived social support (Gülaçtı, 2010), genetic factors (Lykken and Tellegen, 1996), personality traits (Pollock, Noser, Holden

#3200TLHemşreMaaşnaÜçbinZam,
#SağlıkçıYorulduAtamaŞart,
#SağlıkçıyaAlkışYetmez,
#AlkışKorumazYasaKorur.

⁴ Studies have frequently used the concept of subjective well-being and life satisfaction interchangeably (Sulemana & Agyapong, 2019; Okulicz-Kozaryn, Holmes & Avery, 2014). In this research, I used the concepts of life satisfaction and subjective well-being interchangeably.

and Zeiger-Hill, 2015), demographic factors (Khan, Taghdısi and Nourijelyani, 2015; Doğan, 2013), and many other factors affect a person's subjective well-being.

Political studies examining life satisfaction have also shown that the concept of well-being is related to political notions (Radcliff, 2001; Di Tella and MacCulloch, 2006; Pacek & Radcliff, 2008; Okulicz-Kozaryn et al., 2014; Diener, Oishi & Lucas, 2015; Sulemana & Agyapong, 2019). However, political research focuses more on the effect of political factors on subjective well-being (Radcliff, 2001; Di Tella and MacCulloch, 2006; Pacek and Radcliff, 2008). For example, Radcliff (2001) argues that the life satisfaction of citizens will increase as the administrators adopt a social democratic approach (p. 941). Studies reveal that government ideologies and attributes of welfare state understanding have a significant effect on life satisfaction (Radcliff, 2001). Pacek and Radcliff (2008) also state that the industrial welfare state understanding has a significant effect on individuals' life satisfaction and happiness. Researchers particularly point out that the decommodification⁵ variable affects well-being to an appreciable. Decommodification affects well-being two times more than unemployment affects well-being (p. 185-187).

Based on their research in Europe, Diaz-Serrano and Rodriguez-Pose (2012) state that decentralized policies positively affect life satisfaction. The researchers emphasize that decentralization plays a substantial role in issues such as economic growth, eliminating regional inequalities and poverty reduction, as well as increasing the subjective well-being of citizens, and improving satisfaction with management (Diaz-Serrano, Rodriguez-Pose, 2012). Another study conducted in the European region shows that trust in institutions also has a significant effect on well-being. These institutions are the national government, the European Central Bank, the legal system, the United Nations, and the European Union. Three of these institutions are political institutions and have significant effects on macroeconomic policies set for European countries (Hudson, 2006, p. 58-59).

As can be seen in the aforementioned studies, subjective well-being is mostly considered as a dependent variable in political literature. There are even more studies where well-being is considered as the dependent variable. On the other hand, few studies examine the effect of subjective well-being on political participation and this literature is quite limited (Lorenzini, 2015; Sulemana and Agyapong, 2019; Flavin and Keane, 2012; Weitz - Shapiro and Winters, 2008). This limited literature assumes that the life satisfaction of individuals has an effect on political participation behaviors. The current study conducted in this context also contributes to this developing literature.

The Covid-19 pandemic has adversely affected countries in terms of both economically and health. For this reason, in 2020, individuals continue their lives under very difficult conditions. Under this adverse situation, the life satisfaction of individuals may affect their political participation behavior. Hence, in this research, I explore the effect of life satisfaction on political participation behaviors. Before the research section, the limited

⁵ The concept of decommodification refers to the ability of individuals to live in a socially acceptable living standard without being dependent on the market (Aydın & Çakmak, 2017, p. 3). The concept emphasizes the independence of individual well-being from commodities (Pacek & Radcliff, 2008).

literature examining the role of life satisfaction on political participation will be discussed. Thus, I show the conceptual underpinnings of current research.

The Role of Well-Being on Political Participation: A Theoretical Framework

As Flavin and Keane (2012) pointed out, two basic approaches dominate the field in studies dealing with the role of welfare on political participation. The first of these claims that after reaching the life satisfaction desired by the citizens, they will participate less in politics. According to this first argument, individuals are already satisfied with their current lives, thus reducing their political participation. The latter approach expresses the contrary view. The latter approach states that individuals' life satisfaction should reach a sufficient level for political participation. According to this approach, people start to be interested in social events and struggle in political matters only after satisfying their personal needs (p. 66).

However, as stated in the previous section, research examining the role of well-being on political participation is limited. Besides, since empirical results showing that well-being affects political participation have not yet reached sufficient satisfaction, researchers suggest new research on this issue (Pirralha, 2017, p. 796; Weitz-Shapiro and Winters, 2011; Sulemana and Agyapong, 2019). The results of cross-sectional studies do not adequately shed light on the extent to which welfare affects political participation, or whether one can speak of an effect in the full sense. On the other hand, although stable verification cannot be carried out on different populations, past studies provide cross-sectional data that well-being affects political participation in various dimensions. Flavin and Keane (2012) demonstrate that the life satisfaction of US citizens affects their voting behavior. They also state that well-being does not have a significant effect on conflictual participation activities such as political protest. Weitz-Shapiro and Winters (2011) indicate that there is a significant relationship between well-being and voting behavior. According to research conducted in Latin America, researchers argue that happiness affects voting behavior, although they cannot provide strong evidence (p. 118-119). Another study conducted on 179 participants in China reveals that individuals with low life satisfaction show less political participation. The perception of corruption towards the Chinese government reduces the participation activities of individuals with low life satisfaction. Corruption perception of the participants with high life satisfaction does not significantly affect their participation behavior. Thus, it can be said that individuals who are dissatisfied with their lives are more severely affected by difficult conditions and injustices, so they avoid political participation and feel resentment against the system (Zheng et al., 2017, p. 918-919).

Contrary to Zheng (2017), Weitz-Shapiro and Winters (2008) found a positive significant relationship between people's unhappiness and forced participation behaviors in Costa Rica. Although it is difficult to indicate a direction in the relationship, the researchers suggest that people's unhappiness forces them to participate (p. 43-44). Although it varies according to culture, it can be said that individuals' unhappy and difficult lives lead them to political participation activities. Perhaps unhappiness forces individuals to act to change current conditions. Lorenzini's (2015) research results also support this interpretation. According to the results of the comparative study conducted on working (n317) and unemployed (n301) young people, the level of life satisfaction

increases the likelihood of unemployed youth to participate in protest activities. Contrary, the life satisfaction of working youth reduces their likelihood of participating in protest activities (p. 393). Therefore, this result suggests that the work factor differentiates the youth's life satisfaction levels and their behavior in participating in protests.

Lorenzini (2015) states that the probability of participating in protest activities increases significantly in case of losing their jobs for individuals with high life satisfaction. According to another result of the same research, unemployed youth with low life satisfaction are more likely to participate in communication activities than working youth with high life satisfaction (p. 391-392). Therefore, life satisfaction significantly affects the behavior of participating in protest activities. This situation shows that subjective well-being also affects political participation activities. However, the source of this evaluation also has a cross-sectional data.

Studies in the literature consider that new research is needed to demonstrate the effect of well-being on political participation. Because although researchers (Lorenzini, 2015; Flavin and Keane 2012) have revealed the effect of well-being on political participation, some studies (Sulemana and Agyapong, 2019) have shown that there is no causal effect between concepts. For example, in Pirralha's (2018) study using long-term German Socio-Economic Household data, life satisfaction affects political participation at a very low level, but this effect does not have a long-term nature. Therefore, there are studies also showing that there is no significant effect between well-being and political participation (p. 802).

Based on this conceptual background, I conduct a study on the Turkish population in the next section, to contribute to the literature that examines the effect of well-being on political participation. Past studies focus mostly on voting, protest, and other traditional political participation activities. On the other hand, individuals make their life dissatisfaction visible through e-participation by frequently expressing the developments in their lives today on digital platforms. In this context, the effect of individuals' life satisfaction on e-participation activities can offer a new perspective on the relevant discussion. Especially Twitter is a productive resource for examining this issue because it has a political identity. Therefore, in the next section, I explore the effect of the Turkish public's life satisfaction on e-participation activities on the Twitter platform.

Research Method

This research tests whether the well-being of individuals affects their political participation behavior or not. For this purpose, the relational scanning model in Figure 1 was designed. The research model is based on the limited literature that assumes that well-being affects political participation (Flavin and Keane, 2012; Lorenzini, 2015; Sulemana and Agyapong, 2019). SWL represents the well-being of participants and sub-dimensions of TSKÖ represent their political participation behaviors. This research has a cross-sectional design. The target population of the research is Turkish citizens. Citizens (n573) residing in 7 different geographical regions were recruited using the convenience sampling method. Data were collected by questionnaire technique. The presented study is a survey study.

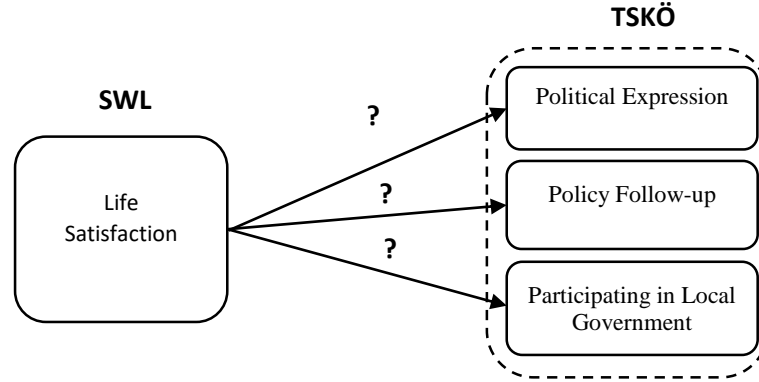

Figure 1. Research Model

Participants and Procedure

The research focuses on political participation behaviors carried out on Twitter. For this reason, using Twitter was a prerequisite to participate in the research. I sent the link of the research questionnaire digitally to the participants. Participants gave consent that they had voluntarily participated in the study, then fill out the research questionnaire. Participants had the opportunity to ask questions they did not understand to the researcher. The approval of the ethics committee of the study was obtained from Suleyman Demirel University on 09.06.2020 with the decision number 91/15. Descriptive information for the participants is shown in Table 1.

Table 1. Descriptive Information About Participants

Descriptive Information	Category	Percent	N	Descriptive Information	Category	Percent	N	
Gender	Female	53.4	306	Geographical Area of Residence	Mediterranean R.	16.2	93	
	Male	46.6	267		Black Sea Region	17.3	99	
	24 and -	30.9	177		Central Anatolia	22.0	126	
Age	25-34	50.8	291		Aegean Region	15.2	87	
	35-44	15.7	90		Marmara Region	14.7	84	
	45-54	2.1	12		Eastern Anatolia	5.2	30	
	55+	.5	3		Southeastern A.	9.4	54	
Marital status	Married	30.9	177		Working Sector	Public sector	28.8	165
	Single	56	321			Private sector	37.7	216
	Widow	13.1	75			not working	33.5	192
No income	26.2	150	Can read & write	1.6		9		
2324 TL	23.6	135	Primary school	.5	3			

Monthly Income	2325- 5000TL	27.2	156	Education Status	Middle School	1.6	9	
	5001-7000 TL	13.6	78		High school	25.7	14	
	7001- 10.000 TL	5.8	33		Bachelor	57.1	32	
	10.001- 15.000 TL	1	2		Master	9.4	18	
	15.001- 30.000 TL	2.1	4		PhD	4.2	8	
	30.001 +	.5	1		Civil Society O.Membership	member	26.7	51
						not a member	73.3	14
								0

Data Collection Tools

The research questionnaire consists of 3 separate sections. The questions in the first section are about political participation behaviors performed on the Twitter platform, and the questions in the second section are about life satisfaction of individuals. The third section includes demographic information for the participants.

Political Participation Scale in Twitter (TSKÖ)

TSKO was developed by Güler and Sezgin (2019) to measure the political participation behavior of individuals on Twitter. TSKÖ consists of sub-dimensions such as political expression, political debate, policy follow-up, participation in local government, and political action (propaganda-strike). It has been developed in 5-likert style ($1=strongly disagree$, $5=strongly agree$). The scale is reliable and valid on the Turkish population⁶. In this study, sub-dimensions of TSKÖ's political expression, policy follow-up and participation in local government were used. Political debate and political action sub-dimensions were not included in the model during CFA analysis because they did not match the general structure of the scale. PF1 and PE2 items in the dimension of political expression and policy follow-up were also removed from the scale because they did not match the general structure during CFA. Then, it was seen that TSKÖ's CFA values were in the ideal range for this research ($X^2=50.552$; $df=39$; $X^2/df=1.296$; $p=.102$; $RMSEA=.038$; $CFI=.99$; $GFI=.96$; $NFI=.95$). Reliability value was also very high ($\alpha=.94$).

The Satisfaction with Life Scale (SWL)

Diener et al. (1985) developed SWL to evaluate the life satisfaction of individuals. SWL has 7 likert style ($1=strongly disagree$, $7=strongly agree$). It contains one factor and 5 items. It is a valid and reliable tool for the Turkish population. Dağlı and Baysal (2016) tested the scale's compatibility with Turkish culture. Based on the results obtained, the reliability value of SWL is $\alpha=.88$, the test-retest result is $.92$. SWL's CFA values for this research are; $X^2=6.608$; $df=4$; $X^2/df=1.652$; $P=.158$; $RMSEA=.056$; $GFI=.98$; $NFI=.99$; $CFI=.99$; $IFI=.99$; $TLI=.99$; $RFI=.97$. The reliability of the SWL is $\alpha=.89$ within the scope of this study.

⁶ $X^2/df=1.980$; $RMSEA=.070$; $GFI=.87$; $NFI=.91$; $CFI=.97$; $IFI=.93$; $TLI=.93$; $RFI=.90$ - Cronbach Alfa= .94

Personal Information Form (PIF)

PIF asks questions about the participants' gender, age, marital status, monthly income level, the sector they work in, the geographical region of residence, their educational status, and whether they are a member of any non-governmental organization.

Analysis and Results

Research data were analyzed with IBM AMOS and IBM SPSS 24.0 programs. First, the data were examined in terms of normality with the help of SPSS. I removed the outliers data from the data set. Kurtosis and skewness values were between ± 2 . According to George and Mallery (2010), values between +2 and -2 provide the normality pre-condition. The mean, standard deviation, kurtosis, and skewness values for the research variables are presented in Table 2.

Table 2. Descriptive Information for Research Variables

	Mean	SD	Skewness		Kurtosis	
			Statistic	SE	Statistic	SE
Political Expression	1,9882	,87789	,876	,167	,151	,333
Policy Follow-Up	3,3092	,98775	-,639	,167	-,430	,333
Local Participation	2,0648	,86649	1,011	,167	,879	,333
Life Satisfaction	2,8142	,92828	-,120	,167	-,861	,333

Also, the normality of the data was re-evaluated through the AMOS program. The Assessment of normality results confirmed the distribution of the data (Multivariate= $t < 10.0$).

I used the Structural Equation Model (SEM) to test whether the life satisfaction of individuals affects their political participation behavior. In the first stage, the fit index values of the model were not among the acceptable values (Model 1).

Table 3. Fit Values of the Model

Model Fit Indexes	Values Achieved		Fit Index Values	
	Model 1	Model 2	Acceptable	Very good / Excellent
X ² /df	2.76	1.676	0 < X ² / df < 5	0 < X ² / df < 3
RMSEA	.09	.057	0,00 ≤ RMSEA ≤ 0,10	0,00 ≤ RMSEA ≤ 0,05
SRMR	.07	.056	0,00 ≤ SRMR ≤ 0,08	0,00 ≤ SRMR ≤ 0,05
GFI	.79	.91	0,90 ≤ GFI ≤ 1,0	0,95 ≤ GFI ≤ 1,0
CFI	.86	.96	0,90 ≤ CFI ≤ 1,0	0,95 ≤ CFI ≤ 1,0
NFI	.80	.91	0,90 ≤ NFI ≤ 1,0	0,95 ≤ NFI ≤ 1,0
IFI	.84	.96	0,90 ≤ IFI ≤ 1,0	0,95 ≤ IFI ≤ 1,0
TLI	.81	.95	0,90 ≤ TLI ≤ 1,0	0,95 ≤ TLI ≤ 1,0
RFI	.79	.88	0,90 ≤ RFI ≤ 1,0	0,95 ≤ RFI ≤ 1,0

References: (Bayram, 2010; Iacobucci, 2010; Erkorkmaz, 2013)

Thereupon, t (c.r) values were examined. PE4 and PE6 items were removed from the model in line with the modification suggestions. After the modification process, the

model values had an ideal fit (Model2 - CMIN=159,252; DF=95; CMIN/DF=1,676; p=.000; RMSEA=,057; CFI=,96; GFI=,91). The results show that life satisfaction affects political participation behaviors in various dimensions. The effect was statistically low. Beta coefficients, t values and standard error values of the path analysis are presented in Table 4.

Table 4. Testing the Theoretical Model - The Effect of Well-Being on Political Participation

			β	Std. β	S.E.	C.R.	P
Political Expression	<---	SWL	-,186	-,249	,059	-3,148	,002
Policy Follow-Up	<---	SWL	,15	,166	,074	2,043	,034
Local Participation	<---	SWL	,014	,014	,086	,165	,869
LS5	<---	SWL	,781	1			
LS4	<---	SWL	,69	,854	0,085	10,059	***
LS3	<---	SWL	,713	,918	0,088	10,437	***
LS2	<---	SWL	,848	1,024	0,081	12,66	***
LS1	<---	SWL	,829	,986	0,08	12,392	***
PE7	<---	Political Expression	,64	1			
PE5	<---	Political Expression	,797	1,206	0,129	9,323	***
PE3	<---	Political Expression	,875	1,403	0,136	10,312	***
PE1	<---	Political Expression	,832	1,362	0,141	9,641	***
PF5	<---	Policy Follow-Up	,636	1			
PF4	<---	Policy Follow-Up	,668	,954	0,122	7,843	***
PF3	<---	Policy Follow-Up	,749	1,145	0,135	8,509	***
PF2	<---	Policy Follow-Up	,843	1,307	0,146	8,942	***
LP3	<---	Local Participation	,759	1			
LP2	<---	Local Participation	,649	,717	0,096	7,477	***
LP1	<---	Local Participation	,617	,723	0,101	7,141	***

Based on the results in Table 4, the life satisfaction of individuals negatively affects their political expression on Twitter ($\beta = -.249$; $p < .05$). Based on this result, it can be expected that as the well-being level of Turkish citizens increases, they will make less political expression on Twitter. It should also be taken into account that the effect in question is very low.

Life satisfaction affects policy follow-up positively ($\beta = .15$; $p < .05$). Based on this result, the increase in the well-being of individuals increases their following of the policy on Twitter. However, the effect level of this result is also very low. Well-being has no significant effect on the variable of participating in local government ($p > .05$).

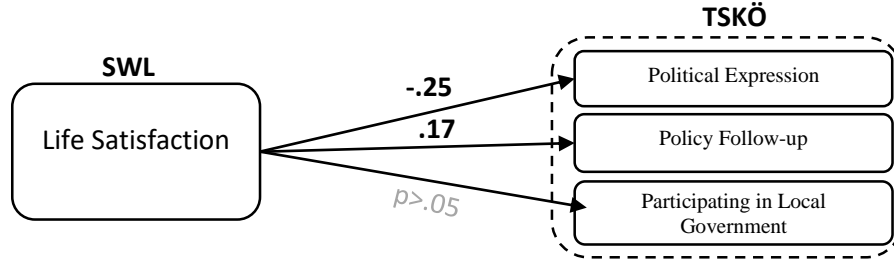

Figure 2. Testing the Research Model

Discussion and Conclusion

In this research, I tested the effect of subjective well-being on political participation in the Turkish population. The research focuses on political participation behavior on the Twitter platform. From this point of view, the effect of life satisfaction on e-participation behavior was questioned for the first time. Therefore, the presented research is a pioneering study in terms of exploring the effect of well-being on e-participation behaviors. The results provide new insight into the *limited literature* examining the effect of life satisfaction on political participation behaviors (Lorenzini, 2015; Sulemana and Agyapong, 2019; Flavin and Keane, 2012; Weitz-Shapiro and Winters, 2008).

The results of the research show that life satisfaction of individuals negatively affects their political expressions ($\beta = -.25$; $p < .05$). The political expression dimension is about individuals' sharing/liking/retweeting on Twitter when they want to make their voices heard on issues related to public order, politics, and administration. Therefore, when the life satisfaction ($x = 2.8$) of the participants increases, there is a decrease in their political expressions ($x = 1.9$). This result supports the approach that indicates citizens' less political participation once they reach the desired level of well-being (Flavin and Keane, 2012).

Also, the life satisfaction of individuals affects their follow-up of policy positively ($\beta = .17$; $p < .05$). With the increase in life satisfaction of the participants, their habits to follow the policy on Twitter also increase. However, it should be kept in mind that the prediction coefficient of the model is quite low. Because recent studies show that Turkish individuals who are Twitter users have a high level of policy following in general (Güler and Sezgin, 2020). Hence, there are other factors that have a higher effect on participants' following the policy.

It was observed that life satisfaction did not have a significant effect on participation in local government ($p > .05$). This result supports the studies of Sulemana & Agyapong (2019), Weitz - Shapiro & Winters (2011), and Pirralha (2017), which show that well-being has no significant effect on political participation. However, the current research differs from the aforementioned studies as it focuses on local government participation behavior on Twitter because the mentioned studies examine more traditional engagement activities, such as voting behavior (Sulemana and Agyapong, 2019; Weitz-Shapiro and Winters, 2011; Pirralha, 2017).

As stated in past studies, new studies should be conducted on different samples in order to understand the effect of life satisfaction on political participation behavior. Because these research results showed that just like the previous research results, welfare affects political participation behavior at a low level (Pirralha, 2017, p. 796; Weitz-Shapiro and Winters, 2011; Sulemana & Agyapong, 2019). Stronger evidence is needed to speak of the presence of a current effect. But as a researcher, I think that well-being has a significant effect on political participation, unlike Pirralha (2018), albeit a low effect. Because within the scope of this study, unlike traditional participation activities, a research was conducted on e-participation activities. The results confirm that well-being has a significant effect on dimensions of e-participation albeit at a low level. In this respect, the study's results reveal that well-being also has a significant effect on political participation activities in different environments. Therefore, more accurate results can be obtained on specific populations where probabilistic sampling is used. For example, according to the research conducted by Güler and Sezgin (2020), young and imaginative individuals show a more active political participation behavior on Twitter. Researchers can reveal the effect of well-being on participation more clearly by conducting research on samples that show active political participation.

The research presented has some limitations. First, participants were selected using the non-probabilistic sampling method. Therefore, the results are not sufficient to make a consistent inference about the universe. Also, Twitter platform was preferred to examine e-participation behaviors. For this reason, e-participation forms in other platforms are not included in the scope of the research.

References

- Bayram, N. (2010). Yapısal eşitlik modellemesine giriş. Bursa: Ezgi.
- Berlot, C. J., Jaeger, P. T. and Grimes, J. M. (2012). Promoting transparency and accountability through ICTs, social media, and collaborative e-government. *Transforming Government: People, Process and Policy*, 6 (1), 78-91.
- Bindu, N., Sankar, C. P. and Kumar, K. S. (2019). From conventional governance to e-democracy: Tracing the evolution of e-governance research trends using network analysis tools. *Government Information Quarterly*, 36(3), 385-399.
- Can, A. [AmirCAN76147523]. (2020, 2 Eylül). Sağlık çalışanları olarak bir araya gelmeliyiz. Telegram grubumuzun linki aşağıda belirtilmiştir. Sayımız ne kadar çok olursa o kadar güçlü sesimiz çıkar. [Tweet]. Erişim adresi: <https://twitter.com/AmirCAN76147523/status/1301130821902966784>.
- Conge, J. P. (1988). The Concept of political participation toward a definition. *Comparative Politics*, 20(2), 241-249.

- Conroy, M. M., and Evans-Cowley, J. (2006). E-participation in planning: an analysis of cities adopting on-line citizen participation tools. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 24(3), 371-384.
- Çam, Y. A. [Ahmetyusufc]. (2020, 21 Temmuz). Üniversite sağlık çalışanları telegram grubu. [Tweet].
Erişim adresi: <https://twitter.com/Ahmetyusufc/status/1285351587809046529>
- Çukurçayır, M. A. (2006). *Siyasal katılım ve yerel demokrasi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Diaz-Serrano, L. and Rodríguez-Pose, A. (2012). Decentralization, subjective well-being, and the perception of institutions. *Kyklos*, 65(2), 179-193.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J. and Griffin, S. (1985). *The Satisfaction with Life Scale*. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
- Diener, E., Oishi, S. and Lucas, R. E. (2015). National accounts of subjective well-being. *American psychologist*, 70(3), 234.
- Di Tella, R. and MacCulloch, R. (2006). Some uses of happiness data in economics. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 25-46.
- Duymaz, T. [TahirDuymaz]. (2020, 13 Eylül). Atanmış 39 sağlık branşlarının sesi olmak adına kurulmuş olan telegram grubumuza siz değerli sağlık çalışanları arkadaşlarımızı bekliyoruz [Tweet].
Erişim adresi: <https://twitter.com/TahirDuymaz/status/1305239075377549314>.
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, I., Demir, O., Özdamar, K. and Sanisoğlu, S. Y. (2013). Doğrulayıcı.
- Faktör Analizi ve Uyum İndeksleri. *Türkiye Klinikleri Journal Of Medical Sciences*, 33(1), 210-223. doi: 10.5336/medsci.2011-26747.
- Flavin, P. and Keane, M. J. (2012). Life satisfaction and political participation: Evidence from the United States. *Journal of Happiness Studies*, 13(1), 63-78.
- George, D. and Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson.
- Güler, Ş. and Çelik, R. (2017). Twitter hashtaglarının oluşturulma sürecinin nitel bir çalışma ile incelenmesi: 2017 anayasa referandumu örneği. *Journal of International Social Research*, 10(51), 987-993.
- Güler, Ş. and Sezgin, M. (2019). Twitter'da Siyasal Katılım Ölçeği (TSKÖ). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 517-530.

- Iacobucci, D. (2010). Structural equations modeling: Fit indices, sample size, and advanced topics. *Journal of consumer psychology*, 20(1), 90-98.
- Kapani, M. (2009). *Politika bilimine giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kazanin, V. E. (2017). Telegram-channels and twitch-broadcast as the prospective technologies in government transparency. *Contemporary Problems of Social Work*, 4(12), 61-68.
- Koca, F. [drfahrettinkoca]. (2020, 6 Eylül). Sağlık çalışanlarımıza yapılan ek ödeme süresi pandemi nedeniyle 3 ay daha uzatılmıştır. Canla başla verilen mücadelenin karşılığı elbette bu değil, biliyorum. [Tweet]. Erişim Adresi: <https://twitter.com/drfahrettinkoca/status/1302540675637039104>.
- Lindholm, A. (2020). Does subjective well-being affect political participation?. *Swiss Journal of Sociology*, 46(3), 467-488.
- Lorenzini, J. (2015). Subjective well-being and political participation: A comparison of unemployed and employed youth. *Journal of Happiness Studies*, 16(2), 381-404.
- Macintosh, A. (2004, January). Characterizing e-participation in policy-making. In *37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2004. Proceedings of the* (pp. 10-pp). IEEE.
- Meriç, Ö. (2014). *Dijital demokrasi: Türkiye’de yeni medya ve siyasal katılım*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Milbrath, Lester W. (1965). *Political participation. How and why do people get involved in politics?* Chicago: Rand McNally.
- Milbrath, L. W. and Goel, M. L. (1977). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics*. 2nd edn. Chicago: Rand McNally.
- Mossberger, K., Wu, Y., and Crawford, J. (2013). Connecting citizens and local governments? Social media and interactivity in major US cities. *Government Information Quarterly*, 30(4), 351-358.
- Naranjo-Zolotov, M., Oliveira, T., Casteleyn, S., and Irani, Z. (2019). Continuous usage of e-participation: The role of the sense of virtual community. *Government Information Quarterly*, 36(3), 536-545.
- Okulicz-Kozaryn, A., Holmes IV, O. and Avery, D. R. (2014). The subjective well-being political paradox: Happy welfare states and unhappy liberals. *Journal of Applied Psychology*, 99(6), 1300.

- O'Reilly, T. (2009). What is web 2.0. O'Reilly Media, Inc.
- Pirralha, A. (2018). The link between political participation and life satisfaction: A three wave causal analysis of the German SOEP household panel. *Social Indicators Research*, 138(2), 793-807.
- Radcliff, B. (2001). Politics, markets, and life satisfaction: the political economy of human happiness. *American Political Science Review*, 95(4), 939-952. <https://doi.org/10.1017/S0003055400400110>.
- Sagolla, D. (2009). *140 characters a style guide for the short form*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Sağlık Bakanlığı (2020). Duyurular (Sağlık çalışanlarına yönelik alınan kararlar ve ek ödeme duyuruları). Erişim Adresi: <https://www.saglik.gov.tr/TR,11693/duyurular.html>.
- Sulemana, I. and Agyapong, E. (2019). Subjective well-being and political participation: Empirical evidence from Ghana. *Review of Development Economics*, 23(3), 1368-1386.
- Telegram (2020). Gruplar ve Kanallar > Telegram gruplarını farklı yapan nedir? Erişim Adresi: <https://telegram.org/faq#s-telegram-gruplarini-farkli-yapan-nedir>.
- Teorell, J., Torcal, M. and Montero, J. R. (2007). 13 Political participation. Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis, 334.
- Trendogate (2020). Mart-Ekim 2020 dönemi arası sağlık çalışanları ile ilgili popüler gündemler. Erişim Adresi: <https://trendogate.com/>.
- Urman, A. and Katz, S. (2020). What they do in the shadows: examining the far-right networks on Telegram. *Information, communication & society*, 1-20.
- Verba, S. and Nie, N. H. (1987). *Participation in America: Political democracy and social equality*. University of Chicago Press.
- Weitz-Shapiro, R., Winters, M. S. (2008). *Political participation and quality of life, Working Paper*, No. 638. Inter-American Development Bank, Research Department, Washington, DCL.
- Weitz-Shapiro, R., and Winters, M. S. (2011). The link between voting and life satisfaction in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 53(4), 101-126.

WhatsApp (2020). Grup katılımcıları nasıl eklenir ve çıkarılır. Erişim Adresi: <https://faq.whatsapp.com/android/chats/how-to-add-and-remove-group-participants/?lang=tr>.

Zheng, W. W., Liu, L., Huang, Z. W. and Tan, X. Y. (2017). Life satisfaction as a buffer of the relationship between corruption perception and political participation. *Social Indicators Research*, 132(2), 907-923.

Zolotov, M. N., Oliveira, T. and Casteleyn, S. (2018). E-participation adoption models research in the last 17 years: A weight and meta-analytical review. *Computers in Human Behavior*, 81, 350-365.

Bu çalışmanın etik kurul onayı Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurul'undan 09.06.2020 tarihinde 91/15 sayılı karar ile alınmıştır.

INSTITUTIONAL STRUCTURE IN TAX INSPECTION: A CASE STUDY OF TURKEY

Mustafa Erkan ÜYÜMEZ¹
Ali Osman YILMAZ²
Sema ÜNLÜER³

ABSTRACT

Tax inspections in Turkey were carried out until 2011 by Inspection Board of Finance, Account Experts Board, Department of Revenue Controllers, and tax auditors under the 29 directorates of tax administration without coordination between them. Subsequently, as a result of bringing together the central tax inspectors and provincial tax auditors who have served within these units under the same umbrella of the Turkish Tax Inspection Board, it is needed to identify the problems and to develop solutions for these problems by revealing the changes and developments in tax inspections related to the institutional structure. The main objective of this study is to identify the problems related to the institutional structure of tax inspections in Turkey and to offer solutions for these problems. In this context, this study was conducted with a qualitative research method. Research data was obtained through semi-structured interviews with a total of 36 participants, consisting of 8 taxpayers, 11 members of the accounting profession, and 17 tax inspectors. Based on the questions of research, the findings are defined and interpreted. The revealed findings are gathered under 4 themes including; single-headedness and unification in tax inspections, selection, rising process, and training of tax inspectors, evaluation of tax inspectors' performance and being audited of tax inspectors.

Keywords: Tax Inspection, Qualitative Research, Interview Technique

VERGİ İNCELEMELERİNDE KURUMSAL YAPI: TÜRKİYE'DE BİR DURUM ÇALIŞMASI

ÖZ

Türkiye'de vergi incelemeleri, 2011 yılına kadar Maliye Teftiş Kurulu, Hesap Uzmanları Kurulu, Gelirler Kontrolörleri Daire Başkanlığı ve 29 vergi dairesi başkanlığı bünyesindeki vergi denetmenleri tarafından aralarında eşgüdüm olmaksızın yapılmaktaydı. Sonrasında bu birimlerde görevli olan merkezî ve taşra denetim elemanları Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı çatısı altında birleştirildi. VDK sonrasında vergi incelemelerindeki kurumsal yapıya ilişkin sağlanan değişim ve gelişimin ortaya çıkarılarak sorunların tespit edilmesi ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerinin geliştirilmesi ihtiyacı bulunmaktadır. Bu araştırmanın temel amacı, Türkiye'deki vergi incelemelerinin kurumsal yapısına ilişkin sorunları belirlemek ve bu sorunların giderilmesine yönelik çözüm önerileri getirmektir. Bu kapsamda, çalışma, nitel araştırma yöntemi ile

¹Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Finance, meuyumez@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0001-7567-3486

²Ph. D., Internal Auditor, Social Security Institution, Directorate for Internal Audit Unit, yilmazaliosman@yahoo.com ORCID: 0000-0001-7758-1323

³Asst. Prof., Anadolu University, School for The Handicapped, Department of Computer Use, semaaktas@anadolu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2958-9798

*This study is derived from "Problems and Solution Proposals in Tax Audit: A Case Study of Turkey" entitled doctoral thesis, This doctoral thesis was supported by Anadolu University Scientific Research Projects Commission/SRPC (ID Number: 1601E003). We thank Anadolu University SRPC for its support. It was presented orally at the 34th International Public Finance Conference (April, 24-27, 2019, Antalya/Turkey) and its text was presented in Proceedings Book of the Congress with e-ISBN Number e-ISBN: 978-605-07-0704-5/DOI:10.26650/PB/SS10.2019.001.

Received/Geliş: 31/10/2020 Accepted/Kabul: 26/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Üyümez, M.E., Yılmaz, A.O., Ünlüer, S. (2020), "Institutional Structure in Tax Inspection: A Case Study of Turkey", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.373-388.

gerçekleştirilmiştir Araştırma verileri, 8 vergi mükellefi, 11 muhasebe meslek mensubu (Yeminli Mali Müşavir ile Serbest Muhasebeci Mali Müşavir) ve 17 vergi müfettişinden oluşan toplam 36 katılımcı ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla elde edilmiştir. Çalışmada araştırma soruları temel alınarak bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Ortaya çıkarılan bulgular; vergi incelemelerinde tek başlılık ve birleşme, vergi müfettişlerinin seçimi, yetiştirme süreci ve eğitimleri, vergi müfettişlerinin performanslarının değerlendirilmesi ile vergi müfettişlerinin denetlenmesi şeklinde 4 tema altında toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi İncelemesi, Nitel Araştırma, Görüşme Tekniği

Introduction

Tax is one of the essential sources of revenue that the state receives gratuitously from natural and legal persons to fund its activities, based on its sovereign power (Oktar, 2019, p. 2). In today's tax understanding, taxes are generally levied upon notification. Through their tax administrations and other institutions, states shall take the necessary measures to ensure that the obligations of taxpayers are regularly, entirely, and accurately fulfilled. (Shoup, 1969, p. 12). Taxpayers' statements must be reliable in order to comprehend the tax base completely. Therefore, we need to check the tax statements and the records based on the tax statements. The most effective method of achieving this is the tax inspection (Turhan, 1979, p. 73). During the tax inspections, it is not targeted that all taxpayers are subject to complete examination and audit within a particular time. It can be said that one of the main objectives of the tax inspection is to ensure tax compliance for other taxpayers who are not audited as a result of the control and effectiveness provided by the tax inspection. States, therefore, need a reliable and effective tax inspection system to be able to bring the informal economy under control, to ensure that all taxpayer statements are correct, to increase the harmonization of taxpayers with tax, and to collect more tax revenue. (Yılmaz, 2019, p. 1,4).

Tax inspections in Turkey were carried out, without coordination with each other, by the Inspection Board of Finance, the Account Experts board, the Department of Revenue Controllers, and tax auditors under the 29 directorates of tax administration until 2011. With the legal amendment made on 07/10/2011, the central and provincial tax inspection units were merged under the title of the "Turkish Tax Inspection Board" (Decree-Law No. 646). As a result of bringing together of all tax inspection units within the TTIB, tax inspections have started to be conducted from a single center. The establishment of TTIB brought with it radical organizational change both in the organizational structure of the Ministry of Finance and in the Turkish tax inspection system. (Bakır, 2012, p. 82).

As can be understood from the analysis of the literature, much of the research on tax inspection is composed of quantitative studies conducted by the survey technique. Some of these studies are summarized below. According to Çoban's (2004) study, the vast majority of respondents (86.7%) stated that tax evaders were less likely to be caught. The lack of adequate tax inspection has been shown as one of the main reasons for this situation. Aslan (2008), In case of failure to maintain effective control over taxpayers, it has been observed that taxpayers may act in the direction of failing to meet their obligations. According to Savaşan, Şahbaz, and İnce (2014), $\frac{3}{4}$ of the respondents think that TTIB should be independent. It has been determined that the structuring of the TTIB as A, B, C, and D departments of the tax inspection group may prevent singularity. It has also been revealed that this partition in the departments of the tax inspection group may

hinder the formation of the organizational culture. In the study conducted by Organ and Çavdar (2017), it has been concluded that; information technology has not been used enough in audits; tax inspectors are unable to specialize in their own fields because there is no internal and external audit distinction in the TTIB structuring; the limits of authority among tax inspectors are uncertain.

When we look at the literature, it can be said that it is unlikely to obtain detailed information on tax issues as a result of quantitative studies in which the survey technique is mainly used. In the literature, it is observed that there is a minimal number of studies using the qualitative research method relating to tax. Bakır (2012), found that tax inspectors from the four audit units (Inspection Board of Finance, Account Experts Board, Department of Revenue Controllers, and tax auditors offices) that existed before the TTIB could not be integrated under the single identity of “tax inspector” and that tax inspectors could not internalize the new identity; hence, the expected objectives of tax inspections could not be achieved. Besides, as a result of the incorporation of the former inspection units into the TTIB, it has been determined that a unit carrying out administrative inspections and investigations did not exist any longer within the state organization. According to Beşel's study (2017), a new organizational culture and a sense of belonging among tax inspectors have not yet been established after the formation of the TTIB. Together with the TTIB, it has been seen that discrimination continued in favor of the former central tax inspectors. It has been determined that the training of the assistant tax inspectors for implementation is not satisfactory. Bişgin (2018), found that tax examinations conducted with frequent intervals lead to the idea that the possibility of an inspection may become widespread among the members of the accounting profession and the taxpayers. Researcher also discovered that frequent tax inspections would improve tax compliance for taxpayers and members of the accounting profession.

When the studies in the literature were assessed, it was observed that there was no qualitative research on the institutional structure in tax inspections in a way that included tax inspectors, members of accounting profession (Sworn-in CPA with CPA), and taxpayers. For this reason, there is a need for a study to understand and reveal the existing situations in the new organizational structure established as a result of the unification of the former central and provincial tax inspectors under a single umbrella as TTIB. With the founding of the TTIB, it is necessary to identify the problems and recommendations for solutions to these problems by revealing the change and development provided in the institutional structure of the tax inspections.

Starting from this point, it is aimed in this study to determine the problems related to the institutional structure in tax inspections in the context of the opinions of the participants consisting of tax inspectors, members of the accounting profession (Sworn-in Certified Public Accountant and Certified Public Accountant), and taxpayers, and to offer solutions for solving the problems. Depending on this general purpose, the research questions are as follows:

- 1-What is the institutional structure in tax inspections?
- 2-How do the respondents assess the unification of the former central and provincial tax audit units under the umbrella of the TTIB?
- 3-What are the developments and changes in the institutional structure of tax inspections?

4-What are the solutions for the problems in the institutional structure of the TTIB?

The results which came out in the field of study will be made available to scientists, especially tax administration, tax inspectors, taxpayers, members of the accounting profession. Furthermore, the findings obtained from this study are expected to serve to contribute to the field of study in which limited research findings are generated.

Method

Research Model

Since, in this study, it is aimed to determine in detail the situations about the problems encountered in the institutional structure in tax inspections in Turkey in its natural environment, the qualitative research method has been used. One of the patterns of this method is the case study. In a case study, the researcher focuses on a case or cases to thoroughly understand and investigate the phenomenon (Yin, 2003, p. 26-27; Stake, 2008: 121). In order to obtain in-depth information on the subject of the study by using various data collection techniques over a specific time, this research has been patterned as a case study.

Research Environment and Participants

In this study, snowball sampling, which is one of the purposeful sampling methods, was applied. In snowball sampling, it is essential to identify individuals or situations that may be a valuable source of information for the purpose (problem) of the research. While, in every step of this process, interviews are conducted, it is attempted to reach people in a chained manner who may be more knowledgeable in the next step. Thus, the data obtained as the research activities continue, grow, and progress in a snowball form (Sönmez and Alacapınar, 2018, p. 174-177). A total of 36 participants; including 17 tax inspectors working in different departments of tax inspection group in Ankara; 11 members of accounting profession (6 of which are CPA and 5 of which are Sworn-in CPA), and 8 taxpayers participated in this study. When the data obtained from the interviewees began to become repetitive and the acquisition of new data decreased, the interviews were terminated with the approval of the validity and reliability committee. In this study, interviews with participants were conducted between 11/01/2016 and 03/29/2017.

Data Collection

In the case studies, the data is not ubiquitous, waiting to be collected by the researcher. The researcher is in a state of interaction with data from different sources using data collection techniques during the data collection process (Glesne, 2015, p. 63). For the collection of data in qualitative research, mostly interview techniques are used (Denzin and Lincoln, 2005, p. 10). In addition to the interview technique, non-participant observation, archival records, and document review data collection techniques were also utilized in the research. During the data collection process of the study, interviews were conducted with tax inspectors, members of the accounting profession, and taxpayers using semi-structured interview questions. These interviews have been carried out in the form of face-to-face, email, and telephone. Participant numbers and interview duration according to the participant groups are given in Table 1 below.

Table 1. Participants and Interview Times*

Participants	Number (person)	Time (min./hour)
1 Tax Inspectors	17	1.347/22,45
2 Member of The Accounting Profession (Sworn-in CPA & CPA)	11	872/14,53
3 Taxpayers	8	364/6,07
Total	36	2.583/43,05

*See for details of the data collection chart, Yılmaz, 2019: 118-119

In this research, more than 40 interviews were conducted with 36 participants. The data was recorded using a voice recorder during face-to-face interviews. The total duration of the interviews is 2,583 minutes (43.05 hours).

Data Analysis

Content analysis was used in the interpretation of the data obtained in this research. The process of content analysis of qualitative data is an inductive structure in terms of configuration. In content analysis, concepts and themes are explored by examining the data in depth. At the beginning of the analysis, the goal was to subdivide (encode) the data, the ultimate goal, however, is to create a broader, unified, and holistic structure (Marshall and Rossman, 2006, p. 156-165; Gibbs, 2008, p. 38, 78). The process of data analysis started simultaneously with the collection of data in the field. The researcher, at this stage, developed his thoughts and analysis by taking evocative notes and keeping a reflective research diary on interviews. Research diaries have helped ensure a healthy follow-up of the data collection and analysis process by the validity and reliability committee.

After the data collection process is completed, in the second phase of data analysis, entry into the data mine has been performed. Reading activities were continued until the data inventory was fully comprehended. Breakdown of voice recordings, research diaries, pre-and post-interview logs were uploaded to the Nvivo 11 Pro qualitative data analysis program. In content analysis, the qualitative data analysis computer program was utilized. Members of the validity and reliability committee worked on the systematics of coding and examined the sections in which the encodings were made, to determine whether there were conflict and redundancy over code tags and themes. Following these studies, research themes were reached. These themes and sub-themes were organized in such a way that they expressed a general phenomenon.

Validity and Reliability of Data

The credibility of research results is one of the essential criteria of scientific research. "Validity and reliability" are, therefore, the two most commonly used criteria in research (Yıldırım and Şimşek, 2008, p. 255). Some measures need to be taken to ensure validity and reliability. In this context, various measures have been taken to ensure the believability (internal validity), generalizability (external validity), consistency (internal reliability), and verifiability (external reliability) of the research. Some of these measures are as follows:

- The interview questions were prepared in an easy-to-understand, focused, non-directional, non-versatile, sequential, and understandable in a manner from general to specific, then tested and then posed to the participant during the interviews in compliance with the interview technique.

- By interviewing people from three different groups of participants (tax inspectors, members of the accounting profession, and taxpayers), data triangulation was conducted.
- Throughout the research, long-term and in-depth data were collected.
- Detailed descriptions were made. The consistency of the data within itself was checked.
- In order to ensure the systematic progress of the research and to complete the study in compliance with the research method by guiding the researcher, the validity and reliability committee meetings were held with the participation of the field expert, the research method expert, and the researcher.

Research Findings

In this study, as a result of interviews conducted with participants and content analysis on data obtained through other data collection techniques, it is observed that the research findings are gathered under the underlying theme “institutional structure in tax inspections” and four sub-themes. This theme and sub-themes are shown in Figure-1 below.

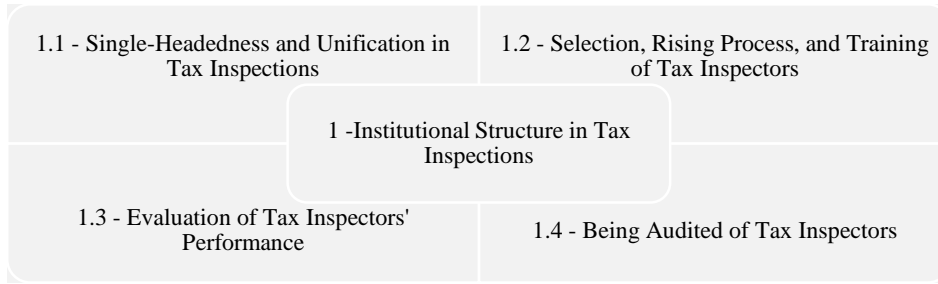

Figure 1. Sub-Themes of Institutional Structure Theme In Tax Inspections

The findings related to the theme and sub-themes titled "institutional structure in tax inspections" will be explained respectively.

Single-Headedness and Unification in Tax Inspections

The first sub-theme reached through the research data is titled “Single-headedness and unification in tax inspections.” As derived from the results of the study, incoordination, contention, competition, and friction between the former tax inspection units before the TTIB, accelerated the unification process under one umbrella. The unification of all tax inspection staff under the umbrella of the TTIB eliminated the ongoing lack of coordination between the tax inspection units. However, this unification under one umbrella can be said to have caused other problems. According to the evaluations of the participants, the unification of all the tax inspection staff under the umbrella of the TTIB has not yet been internalized by the tax inspectors. It has been revealed that integration among tax inspectors has not yet been fully achieved after the TTIB. It appears that at the psychological basis of some of the tax inspectors' behaviors, old contentions and rivalries lie. This reveals that "othering" is still going on between the former central tax inspection

staff and the former provincial tax auditors. In the current situation, it has been determined that there is a de facto dual distinction between tax inspectors from the former central tax inspection staff origin and tax inspectors from the former provincial tax auditors origin. The majority of the tax inspector participants affirm this in their statements. Only “the departments of the tax inspection group B” have been using instead of all the departments of the tax inspection group B, C, and D, which are the departments of the tax inspection group, where the tax inspectors from the former central tax inspection staff origin are employed (Yılmaz, 2019, p. 48). The departments of the tax inspection group A, where the former tax auditors are employed, are also referred to as “the departments of the tax inspection group A”. The statements of the members of the accounting profession, “the separation of the tax inspectors in the form of the departments of A, B, C and D tax inspection groups, is an effort to maintain the former status quo (structure) and leaving the integration of the tax inspectors under one umbrella on paper,” support this finding. According to the research findings, the fact that the former central tax inspectors (IBF, AEB, and DRC) had the same title and personal rights with the former tax auditors (provincial tax inspection staff) caused discontent among the former central tax inspectors. Many experienced former central tax inspection staff have left the TTIB in response to the unification of the tax inspection units under a single umbrella within the TTIB with the same title. As a result of the leaving of experienced and qualified tax inspection staffs and with the impact of the “discontent and lack of motivation” of the former central tax inspection staff, it was ascertained that the institutional background, experience and tax investigation methodology of the former tax inspection units on tax inspection could not be adequately relayed to the newly formed TTIB. It was revealed that this situation, which arose with the formation of the TTIB, led to the reduction of qualified and effective tax examination. Participants have expressed this negative development as “tax inspections have turned into fabricated audits.” One of the participants, member of the accounting profession (Sworn-in CPA) 9, made the following assessment regarding this situation:

“During the unification under the TTIB, the experience, backgrounds and institutional culture of the former central tax inspection boards have largely been disappeared” There are no central tax inspection boards available anymore that train high-quality executive candidates. The former central tax inspection staff has been made dissatisfied, and the current tax inspections have turned into “fabricated audits” **(Interview: Member of the Accounting Profession (Sworn-in CPA) 9).**

It is seen from research data that the effectiveness of tax inspections on other firms with vigorous lobbying activities, especially international companies, has been questioned, and the deterrence of tax inspections in the field has been considerably diminished.

Considering the findings obtained from the participants, in many of the tax inspectors from both former central tax inspection units and former provincial tax auditors offices, the “professional sense of belonging” appears to have decreased considerably. Regarding this finding, Tax Inspector 16 made the following assessment:

“The TTIB is currently a kind of Board at the level of “tax officer,” which is a lower position than the tax auditor, which does not conduct administrative inspections. Tax inspectors are just living in the moment. They have no vision and thoughts for the future. There is no culture of bureaucracy anymore. The

TTIB has been turned into an institution that performs whatever it is said. While we used to perform this profession for professional satisfaction, rather than considering its financial aspects, we are now spending time waiting for the beginning of the month.” (Interview: Tax Inspector 16).

As a result of the formation of the TTIB, the fact that the former provincial tax auditors had the same title and personal rights as all the tax inspection personnel has caused a substantial increase in the motivation of the tax inspectors from the former provincial tax auditor origin. However, this increase in motivation has remained limited in later processes. From the research findings, the reasons for the limited increase in the motivation of the tax inspectors from the former provincial tax auditor origin and their decreased professional sense of belonging towards the TTIB may be listed as follows:

- The unification under one umbrella has been limited in practice.
- There are cultural differences in examining between the former central tax inspection staff and the former provincial tax auditors.
- There are differences in the nature and scaling of tax inspections.
- Even if they have the title of a tax inspector, when they go to inspect in the provinces, they are not treated like tax inspectors from the former central tax inspection staff origin of the provincial units of the tax administration.

According to the data obtained from the study, there are problems in the ethical and professional control of the inspectors in the TTIB, where there are around 9 thousand tax inspectors are employed. While the professional development of tax inspectors under stricter supervision and control can be achieved within the former tax inspection boards, the number of inspectors under the departments of the tax inspection group has now reached a level that is difficult to manage; and thus, adequate moral and professional controls of the inspectors could not be performed. It can be said that the TTIB has turned into a structure that is difficult to manage. As a result of the bringing together of the former revenue controllers and former tax auditors within the TTIB, the supervisory power of the Turkish Revenue Administration (TRA) has perished. There is currently a gap in the tax inspection exercised by the TRA. It was, therefore, concluded that effective coordination between the Revenue Administration and the Tax Inspection Board, which does not have a tax inspection unit, should be established. It can also be stated that the administrative inspections and investigations of the main service units of the Ministry of Treasury and Finance have remained in the background more compared to before the TTIB.

One of the participants, Tax Inspector 12, stated the following assessment regarding "the rivalry and its consequences between the former central tax inspection staff":

“While people are colorless in the process of KPSS [as they have no professional label], and while they treat all Boards [IBF, AEB, and DRC] equally, and while they got one of the three Boards; from the first day [he started working on the Board], they try to use the time of ninety minutes well, as if there is a super league team competition, such as Galatasaray, Fenerbahce, Beşiktaş, and Trabzonspor. As soon as he walked into the Board's building, he would get that motivation and start acting like that. This is actually an exact competition for success. When we set aside behaviors such as contempt, disdain, or extreme

esteem stemming from human weaknesses, this [rivalry] was a competition that led the state bureaucracy to success.” (**Interview: Tax Inspector 12**).

From the results of the study, it is seen that the rivalry and competition within the tax inspection units before the TTIB lead to a substantial motivation for the improvement of the quality of the tax inspection staff and tax investigations, if let alone the negative issues between the tax inspection units before the TTIB (friction and disagreements between the tax inspection units, incoordination, reiterated examination of the taxpayers, and referring taxpayers to their own members of the accounting profession, etc.). It can also be stated that this situation has contributed to the development of the professional sense of belonging of the tax inspection staffs. During the interviews, it has been revealed that with the formation of the TTIB, the competition in the tax inspection and quality among the tax inspection staff disappeared.

Selection, Rising Process, and Training of Tax Inspectors

The second sub-theme of "institutional structure in tax inspections" is the theme of "selection, raising process and training of tax inspectors." While, at the end of 2012, the number of assistant tax inspectors accounted for 39.7% of the total number of tax inspectors, this rate reached 62.9% as of the end of 2015; and in the subsequent years 2016-2018, it was 58.2% to 63.2% (Yılmaz, 2019, p. 48). One of the main mistakes made after the TTIB, based on the research findings, has been the recruitment of a large number of assistant tax inspectors at frequent intervals. In the new recruitments, the merit system was not given enough importance. According to the results of the research, some developments in theoretical training have been made in the raising process of the assistant tax inspector, compared to before the TTIB. However, it has been found that excessive recruitment of tax inspectors constitutes an obstacle for the TTIB to provide efficient and effective "refakat training" (practical training in the form of master-apprentice). This has led to the failure of newly recruited assistant tax inspectors to be trained to the extent of the quality of the former central tax inspection staff, and the failure of relaying the culture of inspection, ability to examine, professional and ethical values to the assistant tax inspectors. After the TTIB, it is observed that the motives for enhancing the willingness of working among some of the former central tax inspection staff have decreased, and due to their displeasure, they may request that they are not be given an assistant tax inspector to be trained to their accompaniment. This may result in their inspection experience not being relayed to the new assistant tax inspector.

According to the other findings of the study, it was determined that just providing the assistant tax inspectors with excellent knowledge of the legislation as a result of theoretical training may not be sufficient alone in terms of carrying out adequate tax inspections. For this reason, tax inspectors who can't/don't go through an adequate practical training process may experience problems during tax inspections in the field. It can be supposed that the capacity of the TTIB to conduct a qualified tax inspection should be improved by providing the tax inspectors with the ability to inspect effectively and efficiently. One of the participants, a member of the accounting profession of account expert origin (Sworn-in CPA) 9, made the following assessment regarding the refakat training:

"Pure knowledge matters, but experience matters a lot [more] in our profession [tax inspectorate]. Thanks to the master-apprentice relationship, the master

conveys his experiences. There were some masters [in the Account Experts Board]. 10 or 15 of them would be assigned to accompany them [the apprentices]. By the time you finished the accompaniment, you would become a totally different man, with your style, with your attitude. The biggest handicap now [at the time of the Board] is that the refakat system does not work" **(Interview: Member of the Accounting Profession (Sworn-in CPA) 9).**

It also shows that the perception of "a career profession" towards the profession of tax inspectors is undermined by the frequent recruitment of a large number of assistant tax inspectors and the failure of assistant tax inspectors to go through adequately an applied raising process. Considering the results of the research, the challenging qualification process of the former central inspection staff may turn into a struggle to achieve a great goal due to the "professional sense of belonging" in the way of being accepted to the former Tax Inspection Boards and becoming a member of the former Tax Inspection Boards. As for former tax auditors (provincial tax inspection staff), however, the qualification process with similar difficulty can turn into a "life or death battle" due to "the fear of being eliminated (the fear of being eliminated from the profession and going back to normal civil service)." Tax inspectors may be obliged to postpone their plans, such as marriage, having children, making academic careers, and taking a holiday during the qualification process. Tax inspector 7 stated the following assessment on the challenging qualification process:

"Assistantship process is a kind of, you know how we can say; as if when you enter the profession [tax inspectorate], you resuscitate at the day of judgment; and when you cross the Bridge of Sirat you are being qualified; let it not be misunderstood; because candidate person is entering [tax inspectorate], and then if assistant tax inspector does not go through the necessary training, so the officer position is dismissed; if assistant tax inspector cannot exhibit enough performance, assistant tax inspector says, "let me have the qualification and competence." Always sanctions, heavy sanctions are these. If assistant tax inspector does not pass the competency twice, he goes back to the civil service; and if he does not pass the qualification, assistant tax inspector goes back to the civil service again. So we have too many sanctions, too much psychological warfare" **(Interview: Tax Inspector 7).**

The sense of being an tax inspector is a more obvious motivator for an assistant tax inspector recruited after the TTIB; however, the pressure to perform well in the qualification process and the fear of being eliminated can turn the qualification process into a process in which psychological traumas can be experienced. It has been determined that these issues affected the tax inspector's self-confidence, communication, and social life.

According to the results of the research, the general approach of all participants is that instead of employing tax inspectors from departments such as physics and literature, there is a need for human resources from specific areas such as computers, electronics, and software.

Evaluation of Tax Inspectors' Performance

The third sub-theme reached according to the findings of the study is "the evaluation of the tax Inspectors' performance". In the TTIB performance evaluation system, companies

are categorized according to the arithmetic mean of net sales and the size of assets and the size of shareholder's equity (TTIB, PESR Article 22/1, Addition-4). For this reason, tax inspectors under the department of Tax Inspection Group A are required to carry out more tax examinations in order to be successful in performance assessment or to reach the same score as tax inspectors under the other departments of Tax Inspection Group (B, C, and D).

According to the findings of the study, although it is difficult to examine a large and corporate firm which is in the first grade, obtaining information and documents from this firm can be performed relatively easily and quickly compared to smaller-scale firms. Although it is easier to examine small-scale firms, it may be more challenging compared to corporate firms to contact these firms to obtain information and documents for tax inspection. In this respect, it is seen the fact that the criteria for scoring used in performance measurement are not applied the same for the departments of the tax inspection group causes a breakdown of the business peace between the tax inspectors employed in different departments of the tax inspection group. The performance evaluation system may be inadequate to measure quality in tax inspections, where quality is essential; and beyond that, it may cause pressure to meet the target numerically even in a way that exceeds the objective (especially for the assistant tax inspectors who will take the competence and proficiency exam). This is supported by Tax Inspector 10 by the following assessment:

“The biggest problem of the performance evaluation based on the quantitative measurement system is that it is insufficient to measure quality in jobs where quality is also essential, such as tax inspection, and that the numerical criteria make pressure to meet targets even to the extent that exceeds the objective.”

(Interview: Tax Inspector 10).

According to the participants, the performance evaluation system is not considered as determinative for the tax inspectors who are qualified in the departments of the Tax Inspection Group B, C, and D; except for the department of the Tax Inspection Group A. It only appears to have an impact on the competence and qualification exams for assistant tax inspectors in the department of tax inspection Group B. It is understood that, especially in the pre-election periods, making the tax examinations de facto flexible can be an element of stress in terms of achieving the required performance score of the tax inspectors during this period. The performance evaluation of tax inspections in terms of quality is not yet adequate and therefore needs to be improved. Furthermore, it was observed in the current performance assessment that there was no “reward system or practice encouraging” tax inspectors and enhancing the quality of tax inspections.

Being Audited of Tax Inspectors

The sub-theme of “being audited of tax inspectors,” which was revealed according to the research data, also has two other sub-level themes, such as investigation of tax inspectors' illegal actions, and controlling of tax inspector reports and the Report Evaluation Commission (REC). The research findings point out that in a situation where the number of tax inspectors within the TTIB reaches nine thousand; the control and supervision (unwritten rules) of the tax inspectors could not be carried out, as performed during the time of the former boards (IBF, AEB, DRC). One of the participants, member of the

accounting profession of revenue Controller origin (Sworn-in CPA) 10, stated the following assessment regarding the importance of this finding:

"If you are assigning 9-10 thousand young boys with the age range of 25-30 years, who are given extensive authority; and, If these friends [tax inspectors] are showing a different approach without the awareness that businessmen are the ones who employ hundreds of people, contribute to the economy and are valuable manufacturers, then the audit of the tax inspectors also needs to be carried out at this point." **(Interview: Member of the accounting profession (Sworn-in CPA) 10).**

From the results of the field study, it is seen that in the framework of the work and operations done by the tax inspectors; there is a need to bind the tax inspectors accountability to the well-documented rules so as not to adversely affect the supervisory power, flexibility, and tax inspections, and to carry out effective follow-up and controls by using information technologies.

Investigation of Tax Inspectors Illegal Actions

The first sub-level of the sub-theme of auditing of tax inspectors is "investigation of tax inspectors illegal actions". According to the results of the study, it does not seem likely to ensure the control and supervision of tax inspectors in the current chaotic environment of the TTIB (as did in times of the former tax inspection boards). Relating to this finding, member of the accounting profession of finance inspector origin (Sworn-in CPA) 3 expressed the following assessment:

" [If there was] misconduct in these types of cases, and if the tax inspector made a mistake, that would be the following. They were going to call the tax inspector. Well, you made a mistake. You showed weakness. We can offer you another assignment. Leave the tax inspectorate, they would say. I mean, they would say resign. It was so in the past. The Inspection Board of Finance would work that way. The system was cleaning it as the sea threw the thing away" **(Interview: Member of the Accounting Professional (Sworn-in CPA) 3).**

According to the research, it can be said that there is no mechanism by which misuses -illegal actions- can be avoided unless tax inspectors adequately acquire professional and ethical values and they are not be effectively monitored.

Controlling of Tax Inspector Reports and Report Evaluation Commission

The other sub-theme of the sub-theme of the audit of tax inspectors is "the controlling of tax inspector reports and Report Evaluation Commission (REC)". According to the data obtained from the research, decisions may be handed down against the tax administration in the judicial process regarding the tax inspection reports deemed adequate by the report evaluation commissions. It was found that, within the TTIB, there was no systematic investigation process for the tax inspection reports and the decisions of the report evaluation commission, which were the basis for the court decisions that handed down against the tax administration. According to the results of the study, it could be able to carry out formal and legislative controls in the report evaluation commissions, provided that they do not interfere with the discretion of the tax inspector. It is observed that the implementation of the REC may not contribute sometimes favorably to the quality of the tax examination reports.

From the participants, the taxpayer and the members of the accounting profession stated that they had taken the matters that they could not get results in the Report

Evaluation Commissions (REC) to the court and that they were able to conclude the proceedings in their favor. Member of the accounting profession (Sworn-in CPA) 3 shared the following assessment regarding this situation:

"It's a good thing, but it doesn't work in practice [controlling of the tax inspection reports by the REC]. There are old habits from the past. With the instinct to protect his own colleague or on what other grounds... No matter how often I came over [to tax inspection report to the REC], I couldn't get a positive result. When the order of "listen" comes from above, politically, then the result can be obtained. Otherwise, just an ordinary tax inspector, an ordinary taxpayer, does not get results from the Report Evaluation Commission" (**Interview: Member of Accounting Professional (Sworn-in CPA) 3**).

This assessment of the participant reveals that the RECs, which were established after the TTIB and which could be very useful, need to be improved a little bit, but it is still required for some arrangements to ensure its independence and objectivity. Another finding of the study points out that the TTRs [Tax Technique Reports], which tarnish the tax administration's image, is not adequately controlled by the RECs. The fact that tax inspectors start preparing their reports according to the report evaluation commissions risks affecting the tax inspectors' taking of initiative and the quality of the tax examinations in a negative way.

Conclusion

In this case study, in the context of the views of tax inspectors, members of the accounting profession and taxpayers, as a result of the reorganization of the Turkish tax inspection structure in 2011; it was focused on identifying the problems related to the institutional structure in tax inspections and delivering solutions to these problems. The research findings reveal that the institutional structure of tax inspections in Turkey is, directly and indirectly, influenced by many situations and/or factors.

According to the research results, the control of the accuracy of taxpayer statements about taxes, which are the most fundamental source of income of the state, and thereby the power, effectiveness, and deterrence of tax inspections are of critical importance for those who may act contrary to the legislation. As a result of merging the tax inspection units under the umbrella of the Turkish Tax Inspection Board (TTIB) in 2011, some improvements have been achieved. Although there have been some improvements, it can be said that some other new problems have come out because of the mistakes made. One of the main mistakes made after the TTIB was the recruitment of a large number of assistant tax inspectors with frequent intervals. Merit was not given enough importance in the recruitment of new tax inspectors. This finding of the research differs from the finding that the number of tax inspectors is inadequate, mentioned in the studies of Organ and Çavdar (2017). In this study, the importance of having qualified and effective examination equipment of tax inspectors was revealed, rather than the number of tax inspectors of around nine thousand in quantitative.

It was concluded from the research findings that although some improvements were made in the theoretical training given to tax inspectors after the TTIB, compared to pre-TTIB period; the culture of inspection, investigation skills, professional and ethical values could not be adequately conveyed due to the inability to operate the refakat system. This finding of the study matches up with Beşel's (2017) finding that the performance-

oriented training of tax inspectors is not adequate. It can be said that this study will contribute to the literature in terms of revealing the results of the fact that practical training is not sufficient. The findings suggesting a loss of qualified human resources as a result of resignations from the inspectorate profession in the aftermath of the TTIB coincide with Güler's (2019) finding that the tax supervisory power weakened after the leaves from the TTIB.

According to the other results of the research, the institutional background, experience, and effective tax examination methodology that the former tax inspection units have gained over many years have not been adequately relayed to the TTIB. After the TTIB, with the expression of the participants, tax inspections have turned into "fabricated audits." It was concluded from the results of the study that the effectiveness and sanction power of the tax inspections were extremely adversely affected due to the decline in qualified tax inspections after the TTIB. This finding is consistent with Bişgin's (2018) view that frequent and effective tax inspections contribute to the compliance of taxpayers and members of the accounting profession with tax.

In addition, not to benefit from the former central inspection staff (IBF, AEB, and DRC) enough led to their work effort being reduced and their lack of motivation. It can be said that "professional sense of belonging" among many of the tax inspectors has declined. Moreover, there is still not able to achieve full integration between the tax inspectors within the TTIB. "Othering" is also continuing among tax inspectors from the former central and provincial inspection staff origin. These results of the study bear a resemblance to the research findings of Bakır (2012) and Beşel (2018). It can be stated that a great deal of work, dedication, and time is needed without deepening the mistakes made in order to adopt the TTIB's identity as a tax inspector, strengthen the professional sense of belonging of the tax inspectors and ensure integration under one umbrella.

Also, as a result of the incorporation of all tax inspection staff into the TTIB, a gap has emerged in the tax examination of the TRA, the unit responsible for collecting tax revenues. In addition to this, it can be stated that administrative inspections and investigations have remained more in the background than before the TTIB. This finding coincides with the results in Bakır's (2012) study. As a matter of fact, the "Department of Inspection" was re-established within the Ministry of Treasury and Finance on 08/07/2019 in order to address the organizational shortfall regarding administrative inspection and investigation.

According to the data obtained from the field, performance implementation may create pressure over tax inspectors (especially for assistant tax inspectors) to meet targets. In performance implementation, "no reward/incentive system" improves the quality of tax inspectors and their tax examinations. Within the TTIB, the control and supervision of the inspectors cannot be adequately performed. Furthermore, there is no systematic evaluation mechanism in the courts for the inspection reports within the scope of the files ruled against the tax administration.

In the next period, the following issues may be proposed for the solution of the problems revealed within the scope of the research: It is needed to improve the quality of tax inspections and to carry out effective, deterrent and efficient tax investigations by eliminating the deficiencies in the selection and training processes of tax inspectors (especially in the refakat system/the practical training procedure in the form of master-apprentice). The professional sense of belonging of tax inspectors should be strengthened.

In order to ensure integration among tax inspectors, other practices, particularly performance practices that disrupt business peace, must be revised. Since it is difficult to measure the essence of tax inspection reports mathematically, it is thought that improving performance practices will be beneficial by considering data such as court decisions. In order to make improvements to tax inspection reports that have been submitted to the judicial process and to prevent duplication of similar mistakes, it may be useful to conduct feedback on tax inspection reports systematically.

References

- Aslan, M. (2008). *The efficiency of penal sanctions under Turkish taxation system*. Ph.D. Thesis. Dokuz Eylül University, İzmir.
- Bakır, C. (2012). Organisational change in fiscal bureaucracy and the establishment of tax inspection board. *Journal of Public Administration*, 45(2), 81-102.
- Beşel, F. (2017). *Economic and judicial efficiency in tax audit in Turkey*. Unpublished Ph.D. Thesis, Sakarya University, Sakarya.
- Bişgin, A. (2018). *An analysis of the interaction between the accounting professionals and taxpayers in the context of tax compliance in Turkey*. Unpublished Ph.D. Thesis, Anadolu University, Eskişehir.
- Çoban, H. (2004). *An empirical investigation on taxpayers' behavior against tax: an example of Denizli*. Unpublished Master Thesis, Pamukkale University, Denizli.
- Decree-Law No. 646: Decree-Law relating to amendments to certain laws and decree-laws to establish the Turkish Tax Inspection Board.
- Denzin, N. K. and Lincoln, Y.S. (2005). *Handbook of qualitative research*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
- Gibbs, G.R. (2008). *Analyzing qualitative data*. London: Sage Publications Ltd.
- Glesne, C. (2015). *Introduction to Qualitative Research* (Translators: A. Ersoy and P. Yalçınoğlu). 5th Printing, Ankara: Anı Publishing.
- Marshall, K. and Rossman, G.B. (2006). *Designing qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
- Oktar, S. A. (2019). *Vergi hukuku*. 14th Printing, İstanbul: Türkmen Publications.
- Organ, İ. and Çavdar, F. (2017). Problems on tax audit in turkey from tax inspectors' perspective: evidence from İstanbul, Tekirdağ, Edirne And Kırklareli. Bişkek: *MANAS Journal of Social Studies*, 6(2), 145-168.

- Savaşan, F., Şahbaz, K. and İnce, T. (2014). Assessment of change in tax audit units through the eyes of tax inspectors: a field survey. *29th Turkey Public Finance Conference. May 16-20, 2014*, 37-58.
- Shoup, C. S. (1969). *Public finance*. Chicago: Adline Publishing Company.
- Sönmez, V. and Alacapınar, F. G. (2018). *Sampled scientific research methods*. 4th Printing, Ankara: Anı Publishing.
- Stake, R. E. (2008). Qualitative case studies (Ed.) N. K., Denzin and Y.S., Lincoln, *Strategies of Qualitative Inquiry* (page: 435-454), Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
- Turhan, S. (1979). *Vergi hukuku*. İstanbul: İstanbul Universty Publishing.
- Turkish tax inspection board. TTIB Performance Evaluation System Regulation.
- Yıldırım, A. and Şimşek, H. (2008). *Qualitative research methods in the social sciences*. 6th Printing, Ankara: Seçkin Publishing.
- Yılmaz, A. O. (2019). *Problems and solution proposals in tax audit: a case study of Turkey*. Unpublished Ph.D. Thesis, Anadolu Universty, Eskişehir.
- Yin, R. K. (2003). *Case study research: design and methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.

DÖNÜŞÜMSEL LİDERLİĞİN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞINA ETKİSİNDE ÖRGÜTSEL GÜVENİN ARACILIK ROLÜ

Sencer ÖZGÜR¹
Mehmet TURAN²

ÖZ

Çalışmanın amacı, dönüşümsel liderlik ve her bir alt boyutunun örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini ve dönüşümsel liderlik ve her bir alt boyutu ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide örgütsel güvenin aracı (mediator) rolünü incelemektir. Dönüşümsel liderlik, yapılan keşifsel faktör analizinde iki boyutta ortaya konmuş, çalışmadaki analizlerde dönüşümsel liderlik ve “karizmatik motivasyon” ile “geliştiren ilgi” adı verilmiş olan iki alt boyutu bağımsız değişken olarak alınmıştır. Sonuçta, dönüşümsel liderlik ve saptanan her iki alt boyutu ile örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif ve anlamlı ilişki bulunmuştur. Yapılan analizler, örgütsel güvenin dönüşümsel liderlik ve onun her bir alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışına olan etkisinde kısmi olarak aracılık ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dönüşümsel Liderlik, Örgütsel Güven, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

THE MEDIATOR ROLE OF ORGANIZATIONAL TRUST IN THE EFFECT OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP ON ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the effect of transformational leadership and each of its sub-dimensions on organizational trust and organizational citizenship behavior and the mediator role of organizational trust in relation to transformational leadership and each of its sub-dimensions and organizational citizenship. Transformational leadership has been introduced in two sub-dimensions in the exploratory factor analysis. In the following analyzes, the two sub-dimensions labeled as "charismatic motivation" and "improving interest" and transformational leadership itself were taken as independent variables. As a result, there was a positive and significant relationship between transformational leadership along with each of its two sub-dimensions and organizational trust and organizational citizenship. Analyzes show that organizational trust partially mediates the effect of transformational leadership and each of its sub-dimensions on organizational citizenship behavior.

Keywords: Transformational Leadership, Organizational Trust, Organizational Citizenship Behavior

Giriş

Günümüzde örgütlerde ve örgütlerin çevresindeki değişimin hızı ve sürekliliği artmış, bu durum örgütler içinde ortaya çıkan liderlik üzerine kavramsal ve boyutsal çeşitlenmeyi arttırmış görünmektedir. Liderliğin konu başlığı olarak birçok farklı bilim dalının araştırma konusu olması da bu konunun boyut sayısı ve derinliğini büyük ölçüde etkilemekte, liderlik kavramının farklı perspektiflerden yeni bulgular, kuramlar ve kavramlar ile açıklanmasını ve zenginleşmesini sağlamaktadır (Riggio ve Harvey, 2011).

¹ Dr., sencer.ozgur@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9511-3080

² Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İşletme Bölümü, mturan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1297-0461

Received/Geliş: 31/10/2020 Accepted/Kabul: 26/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Özgür, S., Turan, M. (2020), “Dönüşümsel Liderliğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisinde Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.389-405.

Liderlik kuramları içinde dönüşümsel lider kendisini takip edenleri saygı ve ahlaki temelli bir sistem ile etkili bir şekilde eğiten ve ortak hedefin peşinden sürükleyen lider olarak tanımlanmaktadır (Burns, 1978). DL’de liderler, çevresini değiştirebilecek liderdir. Bu liderler çevresel durumlara tepki vermekle kalmaz, eş zamanlı olarak yeni bir çevre yaratırlar (Bass ve Avalio, 1994). Çalışmalar, DL davranışını günümüzdeki en etkili ve etkin liderlik şekli olarak nitelendirmektedir (Bommer vd., 2005; Dabke, 2016).

Dönüşümsel liderlik ile örgütsel güven arasındaki ilişki, bu liderlik kuramının altını çizdiği önemli bir konu olup, dönüşümsel liderliğin örgütsel güven üzerindeki pozitif etkisi farklı zaman, alan ve kültürlere ait örgütlerde ortaya konmuştur (Browning, 2014; Ascencio ve Mujkic, 2016; De Lima Rua vd., 2016; Yolaç, 2011).

Değişen ve gelişen örgütlerde, rekabette en önemli fark yaratabildikleri unsur olan çalışanlarından proaktiflik, sorumluluk alabilme, hızlı kararlar verebilme ve yenilikçi davranışlar beklenmektedir (Coleman ve Henry, 1999). Bu tür davranışları da içeren örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütlerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ihtiyaç duyduğu temel rol davranışlarını aşan davranışlardır (Brief ve Motowidlo, 1986). Liderlik ise ÖVD’nin öncülleri arasında çok etkili ve önemli bir kavramdır (Farh vd., 1990).

Özetlemek gerekirse, örgütlerin etkinlik ve verimliliğinde bu üç kavram önemli rol oynamaktadır. Örgütlerdeki liderlik sürecinde lider, takipçi ve çevre şartları olarak ayırt edebileceğimiz bu kavramlar arasındaki ilişkilerin ortaya konması ve bunun da ötesinde dönüşümsel liderlik kavramını oluşturan boyutların ayırt edilerek bu ilişkilerdeki rolünün ayrı ayrı sergilenmesi önem taşımaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Kavram olarak ilk kez James MacGregor Burns’un Liderlik (1978) kitabında ifade edilen dönüşümsel liderlik, değişik türlerde siyasi liderleri karakterize edebilmek amacı ile liderlik yazınına sunulmuş bir liderlik kuramıdır. Zaleznik (1977) kuramı askerî, sanayi ve eğitim alanlarında çalışarak dönüşümsel liderliğin iş dünyasına uygulanmasına önderlik etmiştir. Çalışmalar aynı zamanda dönüşümsel liderliği sadece kâr amaçlı yapılarda değil, siyasi ve sosyal etkileri olan örgütlerin liderliğinde de değerlendirmiştir. Özetle, dönüşümsel liderliğin her türlü örgüt tipinde ve örgütlerin her kademesinde bulunan liderlerde ortaya çıkabileceği tespit edilmiştir (Avolio ve Bass, 1995, Alimo-Metcalfe ve Alban-Metcalfe, 2001). Dönüşümsel liderlik, Bass ve Avolio (1990) tarafından geliştirilen çok faktörlü liderlik ölçeği içinde etkileşimsel liderlik ile birlikte iki faktörden birini oluşturmuş ve dört alt boyutta ortaya konmuştur. Bu alt boyutlar sırasıyla; karizma, ilham veren motivasyon, entelektüel uyarım ve bireysel ilgi olarak adlandırılmaktadır.

Liderlerin, liderlik sürecini kullanarak takipçilerinin amaç ve değerlerini değiştirip şekillendirebiliyor olmaları, dönüşümsel liderlik adının altında yatan anlam olmuştur. (Burns, 1978). Dönüşümsel liderliğin çalışan tutumu, motivasyonu, bağlılığı ve performansı üzerindeki pozitif etkisi yapılan meta analiz sonuçlarında ortaya konulmuştur (Judge ve Picolo, 2004). Dönüşümsel liderliğin takım düzeyinde yapılan çalışmalarda da etkili olduğu ve performans üzerinde de pozitif etkiler yarattığı bildirilmiştir (Polychroniou, 2009; Wang ve Huang 2009).

Dönüşümsel liderlik ile ilgili yapılan araştırmaların sonuçları, bu liderlik tarzının birçok örgütsel çıktı üzerindeki pozitif etkisini örgütsel güven aracılığıyla gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bunlara örnek olarak performans (Goodwin vd., 2011; Nubold vd.,

2015; Indrayanto vd., 2015), iş tatmini (Braun vd., 2013; Yang, 2014), örgütsel gelişim (Katou, 2015), örgütsel efektiflik (Hoxha, 2015), takım performansı (Braun, 2013, Nubold vd., 2015), stresi azaltma (Liu vd., 2010); çalışanın psikolojik olarak iyilik hâli (Kelloway vd., 2012) gösterilebilir.

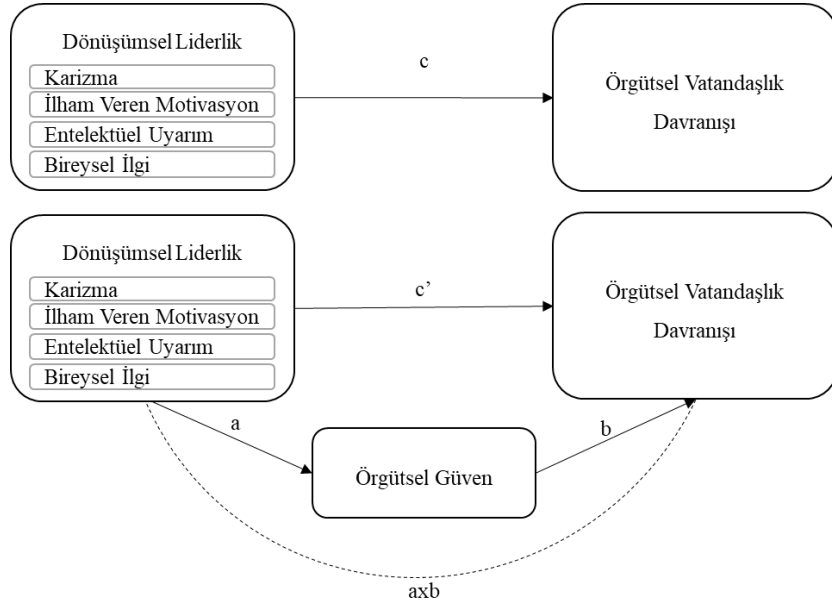
Örgütsel güven, çalışanların örgütsel rolleri, deneyimleri ve birbirlerine karşılıklı bağımlılıkları sebebiyle, birbirlerinin davranışları hakkında olumlu beklentiye sahip olmaları sonucu oluşan genel güven iklimidir (Fard vd., 2010). Güven önemli bir sosyal takas aracı olup, örgütler için pozitif tutum ve davranışlar içeren örgütsel vatandaşlık davranışı, iş tatmini ve bağlılığın ortaya çıkmasında kritik bir rol oynamaktadır (Cropanzano ve Mitchell, 2005). Güven karşılıklılık ilkesinin bir şekli olup, örgütsel vatandaşlık davranışına öncüllük etmektedir. Sosyal takas kuramı, güvenme eğilimi yüksek olan kişilerde karşılıklılık ilkesini esas almaktadır. Kişiler yapacakları iyiliklerin karşılıksız kalmayacağına inanırlar, bu sayede de olumlu ilişkiler gelişeceği öngörülmüştür. Sonuçta güven iş birliğine neden olmaktadır (Van Dyne vd., 1994).

Örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütün resmî ödül sisteminde doğrudan ve açık bir biçimde dikkate alınmayan ve fakat bütünsel şekilde örgütün işleyişini pozitif olarak etkileyen, gönüllü yapılan davranışlar olarak tanımlanmıştır (Organ, 1988; Köse vd., 2003). Örgütsel vatandaşlık davranışının öncülleri arasında çalışanın, görevin ve örgütün özellikleri yanı sıra liderin davranışlarının da bulunduğu bildirilmektedir (Podsakoff vd., 2000).

Liderlik gerek doğrudan ve gerekse dolaylı etkisi ile örgütsel vatandaşlık davranışının önemli bir öncülüdür (Nguni vd., 2006). Dönüşümsel liderlik davranışı ise, takipçilerinin örgütsel vatandaşlık davranışlarını ortaya koymaları için gerekli koşulları hazırlaması ve sonrasında takipçilerin bu davranışları sergilemesi suretiyle onların performanslarını hem niteliksel hem de niceliksel olarak arttırmaya yöneliktir (Podsakoff vd., 1990). Yapılan çalışmalar da dönüşümsel liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında anlamlı ve pozitif ilişki olduğunu göstermektedir (Podsakoff vd., 2000). Aynı zamanda, güvenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki olumlu ve anlamlı etkisi de yazında ortaya konmuştur (Podsakoff vd., 1990; Yücel ve Samancı, 2009). Örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde dönüşümsel liderliğin güven aracılığı ile oluşturduğu pozitif etki de tartışılmıştır (Goodwin vd., 2011; Podsakoff vd., 1990). Kısaca dönüşümsel liderin, takipçilerinin güven duygusunu artırarak hem takipçileri hem de örgüt için olumlu çıktılar sağlaması beklenmektedir.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırma amacı doğrultusunda ele alınan değişkenler ve bunlar arasındaki ilişkilerin gösterildiği araştırma modeli Şekil 1'deki gibi dizayn edilmiştir.

c:	Dönüşümsel liderlik veya karizma, ilham veren motivasyon, entelektüel uyarım ve bireysel ilgi alt boyutlarının her birinin örgütsel vatandaşlık davranışına toplam etkisi
c':	Dönüşümsel liderlik veya karizma, ilham veren motivasyon, entelektüel uyarım ve bireysel ilgi alt boyutlarının her birinin örgütsel vatandaşlık davranışına doğrudan etkisi
a:	Dönüşümsel liderlik veya karizma, ilham veren motivasyon, entelektüel uyarım ve bireysel ilgi alt boyutlarının her birinin örgütsel güvene toplam etkisi
b:	Örgütsel güvenin örgütsel vatandaşlık davranışına toplam etkisi
axb:	Dönüşümsel liderlik veya karizma, ilham veren motivasyon, entelektüel uyarım ve bireysel ilgi alt boyutlarının her birinin örgütsel vatandaşlık davranışına örgütsel güven aracılığı ile dolaylı etkisi

Şekil 1. Araştırmanın Yapısal Modeli

Yukarıda ortaya konmuş çalışmalar ışığında oluşturulmuş olan hipotezler aşağıdaki gibidir:

- H1 : Dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H1a : Dönüşümsel liderliğin karizma alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H1b : Dönüşümsel liderliğin ilham veren motivasyon alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H1c : Dönüşümsel liderliğin entelektüel uyarım alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi vardır.
- H1d : Dönüşümsel liderliğin bireysel ilgi alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi vardır.
- H2 : Dönüşümsel liderliğin örgütsel güven üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H2a : Dönüşümsel liderliğin karizma alt boyutunun örgütsel güven üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.

- H2b : Dönüşümsel liderliğin ilham veren motivasyon alt boyutunun örgütsel güven üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H2c : Dönüşümsel liderliğin entelektüel uyarım alt boyutunun örgütsel güven üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H2d : Dönüşümsel liderliğin bireysel ilgi alt boyutunun örgütsel güven üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H3 : Örgütsel güvenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.
- H4 : Örgütsel güven dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisine aracılık eder.
- H4a : Örgütsel güven dönüşümsel liderliğin karizma alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisine aracılık eder.
- H4b : Örgütsel güven dönüşümsel liderliğin ilham veren motivasyon alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisine aracılık eder.
- H4c : Örgütsel güven dönüşümsel liderliğin entelektüel uyarım alt boyutunun, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisine aracılık eder.
- H4d : Örgütsel güven dönüşümsel liderliğin bireysel ilgi alt boyutunun, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisine aracılık eder.

Yöntem

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evreni Türkiye’de ilaç sektöründe profesyonel olarak faaliyet gösteren beyaz yakalı çalışanlardan oluşmaktadır. Örneklem ise Türkiye’de ilaç sektöründe önde gelen bir grubun beş farklı firmasında çalışanlardan oluşmaktadır. Örneklemin tam olarak temsilini sağlamak amacıyla söz konusu grubun coğrafi olarak Türkiye’deki tüm bölümlerinden ve tüm coğrafi birimlerinden çalışanlara ulaşmak hedeflenmiştir. Bu amaçla örneklemdaki kişilere anket linki elektronik posta üzerinden gönderilmiş ve internet üzerinden anketi doldurmaları talep edilmiştir. Anket sayfası 30 gün boyunca katılıma açık bırakılmış, bu sürenin sonunda 485 kişilik katılım sağlanmıştır. Bu katılımcı sayısı ankette kullanılan ifade sayısının yedi katından fazla olduğundan, gerekli istatistiksel analizleri yapabilmek için yeterli bir örneklem büyüklüğü olarak kabul edilmektedir. (MacCallum vd., 2001; Tavşancıl, 2006).

Kullanılan Ölçekler

Araştırma için dört bölümden oluşan bir anket formu tasarlanmıştır. Demografik bilgilerin sorgulandığı ilk bölüm 10 sorudan oluşmaktadır. İkinci bölümde, katılımcının, liderinin dönüşümsel liderliğin özelliklerini değerlendirmesi için, Avolio vd. tarafından 1995 yılında ortaya konmuş olan Çoklu Faktör Liderlik Anketi’nden (Multi Factor Leadership Questionnaire-MLQ5X) faydalanılmıştır. Ölçek ifadeleri Erturgut (2007) tarafından kullanılmış 24 ifadeden oluşturulmuştur. Ölçekteki dört boyutun isimleri ve değerlendirildikleri ifade sayıları şu şekildedir: karizma yedi ifade, ilham veren motivasyon altı ifade, entelektüel uyarım altı ifade, bireysel ilgi beş ifade. Üçüncü bölümde, örgütsel güveni ölçmek amacıyla, 1997 yılında Nyhan ve Marlowe tarafından ortaya konmuş olan ve 12 ifadeden oluşan Örgütsel Güven Envanteri (Organizational Trust Inventory-OTI) kullanılmıştır. Son bölümde örgütsel vatandaşlık davranışı için kullanılan ölçek orijinali Organ (1988) tarafından ortaya konmuş, Podsakoff ve

arkadaşları (1990) tarafından geliştirilmiştir. Bu çalışmada Aydın (2015)'in kullandığı ve çalışanın kendisini değerlendirdiği ifadeler kullanılmıştır. İfadelerin yanıtlanmasında tüm anketlerde, 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır.

Analiz ve Bulgular

Demografik Verilerin Analizi

Ankete katılanların yaklaşık olarak %42'si kadın, %58'i erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların büyük kısmı (%67,01) evli çalışanlardan oluşurken, eğitim düzeyi olarak çoğunlukla lisans (%61,86) ve ardından yüksek lisans (%28,04) mezunu oldukları görülmektedir. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında yarısından fazlasının (%54,43) 31-40 yaşları arasında olduğu görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Demografik Bulgular

Demografik Özellikler		F	%	Demografik Özellikler		F	%
Cinsiyet	Kadın	206	42,47	Kurumda Çalışma Süresi	1 Yıdan Az	56	11,55
	Erkek	279	57,53		1-5 Yıl	221	45,57
Medeni Hal	Bekar	160	32,99		6-10 Yıl	102	21,03
	Evli	325	67,01		11-15 Yıl	53	10,93
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	1	0,21		16-20 Yıl	38	7,84
	Lise	10	2,06	21 ve Üstü	15	3,09	
	Ön Lisans	27	5,57	Pozisyon	Yönetim Altı Çalışan	311	64,12
	Lisans	300	61,86		Yönetici	138	28,45
	Yük. Lisans	136	28,04		Üst Düzey Yönetici	36	7,42
Yaş	Doktora	11	2,27	Yöneticiyle Çalışma Süresi	1 Yıdan Az	123	25,36
	25 ve alt	8	1,65		1-3 Yıl	217	44,74
	26-30	59	12,16		4-6 Yıl	87	17,94
	31-35	117	24,12		7-10 Yıl	25	5,15
	36-40	147	30,31		11-13 Yıl	19	3,92
	41-45	106	21,86	14 ve Üstü	14	2,89	
	46-50	31	6,39	Yöneticisine Bağlı Çalışan Sayısı	1-3	46	9,48
51-55	13	2,68	4-6		102	21,03	
56 ve üstü	4	0,82	7-10		125	25,77	
Bölüm	İnsan Kaynakları	21	4,33	11 ve Üstü	212	43,71	
	BT/Teknik	37	7,63	Yöneticisiyle Çalışma Şekli	Ofis İçi Aynı Alan (Açık Ofis)	104	21,44
	Finans	18	3,71		Ofis İçi Farklı Alan (Kapalı Ofis)	111	22,89
	Halkla İlişkiler	5	1,03		Mobil – Aynı Şehir	119	24,54
	Lojistik/Satın Alma	18	3,71		Mobil – Farklı Şehir	151	31,13
	Müşteri İlişkileri	8	1,65				
	Pazarlama/Satış	293	60,41				
	Üretim	7	1,44				
Diğer	78	16,08					

Güvenilirlik Analizi

Çalışmada kullanılan ölçeklerin ve içerdiği alt boyutların Cronbach α değerleri Tablo 2’de sunulmuştur. Güvenilirlik analizi sonucu elde edilen α değerleri kullanılan ölçeklerin oldukça güvenilir ila yüksek derecede güvenilir (α : 0,885-0,975) ölçekler olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 2. Ankette Kullanılan Ölçeklerin Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Ölçek	Cronbach's α	N
Dönüşümsel Liderlik	,975	24
Karizma	,915	7
İlham Veren Motivasyon	,934	6
Entelektüel Uyarım	,914	6
Bireysel İlgi	,926	5
Örgütsel Güven	,937	12
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	,885	23

Dönüşümsel Liderlik Alt Boyut Keşfi

Dönüşümsel liderlik ölçeği üzerinde uygulanan faktör analizi sonuçları Tablo 3’te görülmektedir. Dönüşümsel liderlik veri setinin KMO değerinin 0,978 olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonucunda anlamlı faktörler çıkarılabileceğini gösteren Barlett Küresellik Testi değeri ise 11009,654 olup istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır (p : 0,000).

Yazında dört alt boyutu ile tanımlanan dönüşümsel liderlik, yapılan faktör analizinde iki alt boyut olarak çıkmıştır. Bu boyutların toplam varyansı açıklama oranı %68,25 düzeyinde hesaplanmıştır. Elde edilen birinci boyut varyansın %36,01’ini, ikinci boyut ise %32,25’ini açıklamaktadır (Tablo 3).

Tablo 3. Dönüşümsel Liderlik Keşifsel Faktör Analizi Toplam Açıklanan Varyans Sonuçları

Bileşen	Kare Yüklemelerin Ekstrasyon Toplamları			Kare Yüklemelerin Dönme Toplamları		
	Toplam	Varyans %	Kümülatif %	Toplam	Varyans %	Kümülatif %
1	15,329	63,869	63,869	8,641	36,006	36,006
2	1,052	4,382	68,251	7,739	32,245	68,251

Döndürülmüş bileşen matrisinde, elde edilen iki boyutu oluşturan ifadeler detayları incelendiğinde ortaya çıkmıştır ki; orijinal ölçekte dört alt boyutta bildirilmiş olan dönüşümsel liderlik, çalışmamızda bir tarafta karizma ile ilham veren motivasyon boyutlarının ifadelerinin birleşmesi ve diğer tarafta da entelektüel uyarım ile bireysel ilgi boyutlarının ifadelerinin birleşmesi ile iki boyuttan oluşmaktadır (Tablo 3). Dönüşümsel liderlik ölçeği üzerine yapılmış daha önceki çalışmalar incelendiğinde, benzer sonuçlar elde edildiği görülmektedir (Erturgut, 2007; Demir ve Okan, 2008). Nitekim Bass (1997),

dönüşümsel liderliğin formülasyonunun belli oranda evrensel bir biçimde olmasına rağmen, bir liderin dönüşümsel olabilmesi için farklı kültürel bağlamlarda farklı şekillerde hareket etmesinin gerekebileceğini kabul etmiştir. Bunun nedeni, dönüşümsel liderliğin dört bileşenin davranışta nasıl ortaya çıktığıyla ilgili kültürel farklılıklar olmasıdır.

Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında dönüşümsel liderliğe ait alt boyutlar iki alt boyut ile ele alınmıştır: 1. boyut: “karizmatik motivasyon” (Karizma ve ilham veren motivasyon alt boyutlarını kapsar), 2. boyut: “geliştiren ilgi” (Entelektüel uyarım ve bireysel ilgi alt boyutlarını kapsar). Ortaya çıkan bu faktör yapısı içerisinde dönüşümsel liderliğe ait iki alt boyut için güvenilirlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Toplam 13 ifadeden oluşan karizmatik motivasyon alt boyutu analiz edildiğinde elde edilen Cronbach α değeri 0,958 olmuştur. İfade sayısı 11 olan geliştiren alt boyutunun güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach α değeri ise 0,953 olarak kaydedilmiştir.

Korelasyon Analizi

Dönüşümsel liderlik ile karizmatik motivasyon ve geliştiren ilgi alt boyutları ile örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla korelasyon analizi uygulanmıştır. Tablo 4’te araştırma değişkenleri arasındaki korelasyon katsayıları ayrıntılı olarak verilmiştir. Modelde yer alan değişkenler arasında istatistiksel olarak değişik düzeylerde anlamlı pozitif ilişki bulunmuştur.

Tablo 4. Araştırma Değişkenleri Korelasyon Katsayıları

	1	2	3	4	5
1. Dönüşümsel Liderlik	1				
2. Karizmatik Motivasyon	,974**	1			
3. Geliştiren İlgi	,965**	,851**	1		
4. Örgütsel Güven	,800**	,778**	,773**	1	
5. ÖVD	,351**	,357**	,322**	,334**	1

** Korelasyon 0.01 önem düzeyinde anlamlıdır.

Değişkenler Arası Toplam Etki ve Etkinin Anlamlılığı

Modelde belirtilen ilişkileri ortaya koymak amacıyla, araştırmada yer alan bağımsız değişken dönüşümsel liderlik, alt boyutları karizmatik motivasyon ve geliştiren ilgi ile aracı değişken örgütsel güven ve bağımlı değişken örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki regresyon analiz sonuçları bir arada özetlenmiş olarak Tablo 5’te sunulmaktadır.

Tablo 5. Araştırma Değişkenleri Regresyon Analiz Sonuçları

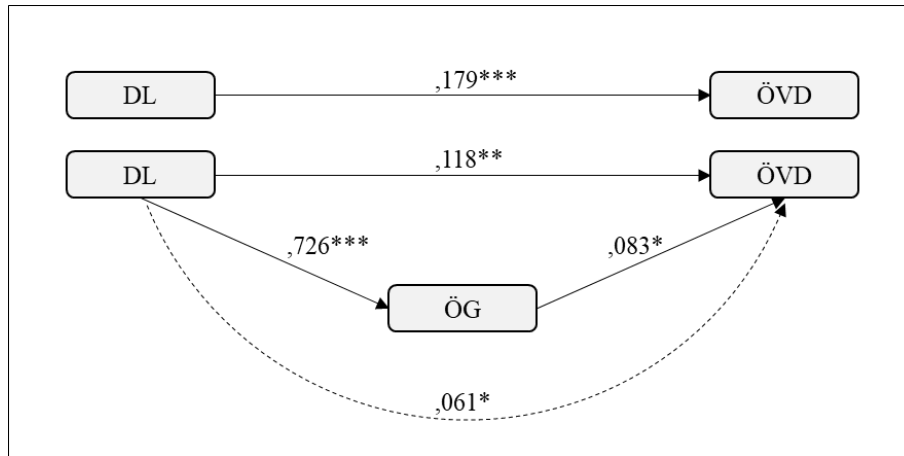
Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	R ²	β	p
Dönüşümsel Liderlik	Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	,123	,179	,000
Karizmatik Motivasyon	ÖVD	,127	,179	,000
Geliştiren İlgi	ÖVD	,103	,157	,000
Dönüşümsel Liderlik	Örgütsel Güven	,640	,729	,000

Karizmatik Motivasyon	Örgütsel Güven	,605	,696	,000
Geliştiren İlgi	Örgütsel Güven	,598	,674	,000
Örgütsel Güven	Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	,112	,178	,000

Yapılan analizler dönüşümsel liderlik ve tespit edilmiş olan iki alt boyutunun, örgütsel vatandaşlık davranışı ve örgütsel güvenin anlamlı birer yordayıcısı olduklarını ortaya koymaktadır ($p<0,001$). Aynı zamanda, örgütsel güvenin de örgütsel vatandaşlık davranışının anlamlı bir yordayıcısı olduğu görülmektedir ($p<0,001$). Tüm ilişkiler pozitif yönlüdür. Bu sonuçlar ışığında H1(abcd), H2(abcd), ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir.

Aracılık Etkisi Analizleri

Yukarıda dönüşümsel liderlik ve alt boyutları olan karizmatik motivasyon ve geliştiren ilginin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine olan toplam etkileri tespit edilmiştir. Bu toplam etkide örgütsel güvenin aracılık rolünün etki düzeyi ve anlamlılığı üzerine yapılan analizlerin sonuçları Şekil 2, 3 ve 4'te sunulmaktadır. Şekillerde, "a" değişkenler arasındaki toplam etkiyi, "c" bağımsız değişkenin bağımlı değişkenin üzerindeki doğrudan etkisini (aracı değişken olduğu durumda), "a" bağımsız değişkenin aracı değişken üzerindeki etkisini, "b" ise aracı değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ifade etmektedir. Bağımsız değişkenin bağımlı değişkene aracı değişken ile dolaylı etkisini ise "a × b" göstermektedir. Hipotezin testinde aracılık etkisinin ortaya konması amacıyla SPSS için geliştirilmiş Process yazılımı kullanılmıştır (Hayes, 2013).

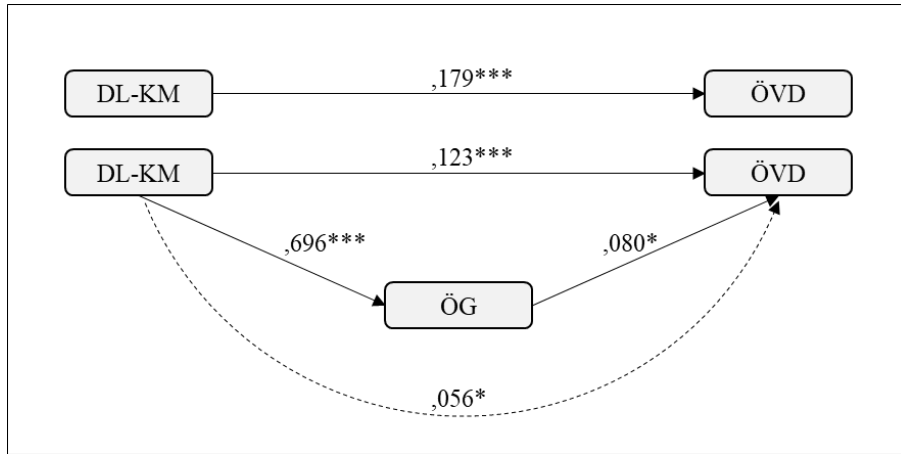

DL: Dönüşümsel Liderlik, ÖVD: Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, ÖG: Örgütsel Güven.
*: $p<0,05$; **: $p<0,01$; ***: $p<0,001$

Şekil 2. Dönüşümsel Liderliğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisinde Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü Analizi

İki bağımsız değişkenle (dönüşümsel liderlik ve örgütsel güven) bağımlı değişken olan örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde yapılan regresyon analizi sonucunda; dönüşümsel liderliğin örgütsel güven üzerinde ($\beta= 0,729$; $p: 0,000$) ve aynı zamanda örgütsel güvenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde ($\beta= 0,083$; $p: 0,036$) anlamlı etkisinin varlığı saptanmıştır. Bu durum, dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışına, örgütsel güven üzerinden de dolaylı olarak etki ettiğini işaret etmektedir. Aynı zamanda dönüşümsel liderliğin tek başına örgütsel vatandaşlık davranışı ile girmiş olduğu regresyon analizi sonucu ile karşılaştırıldığında, örgütsel güven aracılık etkisi ile birlikte, dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi azalmıştır. Bununla birlikte dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinin, direkt olarak da devam ettiği gözlenmiştir ($\beta= 0,118$; $p: 0,001$). Bu durum örgütsel güvenin, dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinde kısmi bir aracılık rolü olduğunu göstermektedir ($\beta = 0,061$; $p: 0,036$). Gözlemlenen bu etkinin anlamlılık testi sonucu da ortaya çıkan etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuştur ($Z: 2,1$, $p<0,05$). Elde edilen sonuçlara göre H4 hipotezi kısmi olarak kabul edilmiştir (Şekil 2).

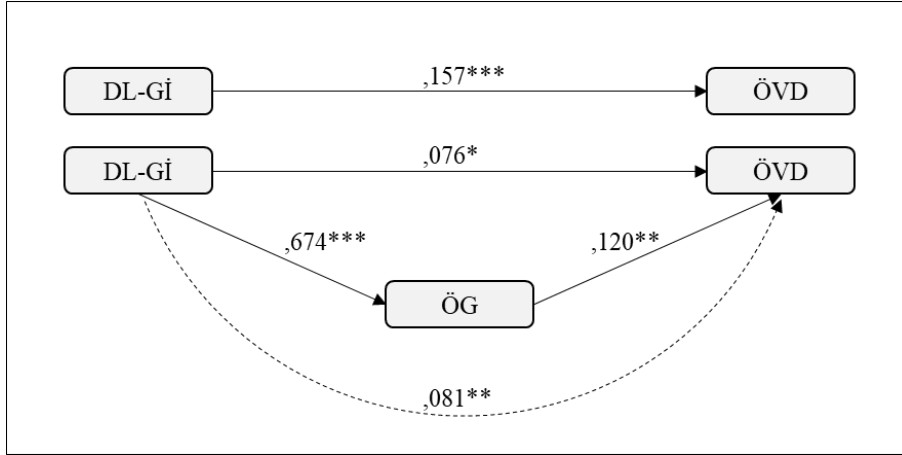
Dönüşümsel liderliğin karizmatik motivasyon alt boyutu, örgütsel güven değişkeniyle birlikte örgütsel vatandaşlık davranışı bağımlı değişkeni için girdiği regresyon sonucunda ($\beta= 0,123$; $p: 0,000$), tek başına girmiş olduğu regresyona göre ($\beta= 0,179$; $p: 0,000$) etkisinde bir düşüş olmakla birlikte, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etki anlamlılığını istatistiksel olarak sürdürmüştür. Örgütsel güven ise örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde zayıf bir etki göstermekle birlikte ($\beta= 0,080$; $P: 0,034$), karizmatik motivasyon alt boyutunun örgütsel güven aracılığı ile de dolaylı bir etki yaptığını ortaya koymaktadır. Bu etkinin istatistiksel olarak da anlamlı olduğu görülmüştür ($Z: 2,123$; $p: 0,034$). Bu sonuçlara göre örgütsel güvenin, karizmatik motivasyonun örgütsel vatandaşlık davranışına etkisinde kısmi aracılık etkisi bulunmaktadır. Aracılık testi analizlerine göre H4(ab) hipotezleri kısmi olarak kabul edilmiştir (Şekil 3).

DL-KM: Dönüşümsel Liderlik-Karizmatik Motivasyon, **ÖVD:** Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, **ÖG:** Örgütsel Güven. *: $p<0,05$; **: $p<0,01$; ***: $p<0,001$

Şekil 3. Dönüşümsel Liderliğin Karizmatik Motivasyon Alt Boyutunun Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisinde Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü Analizi

Son aracılık testi analizinde, dönüşümsel liderliğin geliştiren ilgi alt boyutu ve örgütsel güven bağımsız değişken, örgütsel vatandaşlık davranışı bağımlı değişken olarak alınmıştır. Analiz sonucu örgütsel güvenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir ($\beta = 0,120$; $p: 0,002$). Bu etki, dönüşümsel liderliğin geliştiren ilgi alt boyutunun örgütsel güven üzerindeki etkisinin ($\beta = 0,674$; $p: 0,000$), dolaylı olarak örgütsel vatandaşlık davranışına geçmesini sağlamaktadır ($\beta = 0,081$; $p: 0,002$). Geliştiren ilgi, örgütsel güven ile birlikte örgütsel vatandaşlık davranışı bağımlı değişkeni için girmiş olduğu regresyon sonucunda ($\beta = 0,076$; $p: 0,000$), örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi tek başına girmiş olduğu regresyondaki etkisine ($\beta = 0,157$; $p: 0,000$) göre düşüş göstermiş olup, etkisinin ve etki anlamlılığının devam ettiği görülmektedir. Bu sonuç dönüşümsel liderlik geliştiren ilgi alt boyutunun örgütsel güven aracılığında dahi örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde doğrudan etkisinin bulunmaya devam ettiğini ifade etmektedir. Dönüşümsel liderliğin geliştiren ilgi alt boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde doğrudan etkisinin devam etmesi ve ortaya çıkan dolaylı etkinin de anlamlı olmasından dolayı, geliştiren ilginin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine etkisinde örgütsel güvenin kısmi olarak aracılık etkisi olduğu görülmektedir ($Z: 3,148$; $p: 0,002$). Bu son analiz sonuçlarına dayanarak da H4(cd) hipotezleri kısmi olarak kabul edilmiştir (Şekil 4).

DL-Gİ: Dönüşümsel Liderlik-Geliştiren İlgi, **ÖVD:** Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, **ÖG:** Örgütsel Güven.
*: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$; ***: $p < 0,001$

Şekil 4. Dönüşümsel Liderliğin Geliştiren İlgi Alt Boyutunun Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisinde Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü Analizi

Sonuç

Bu çalışmada temel olarak dönüşümsel liderlik ve dönüşümsel liderliğin her bir alt boyutunun ayrı ayrı örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkileri ve bu ilişkide örgütsel güvenin aracılık rolünün araştırılması amaçlanmıştır. Yazında dönüşümsel liderlik modelinin örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi vurgulanmaktadır. Dönüşümsel liderliğin örgütsel güvene etkisi ve örgütsel güvenin örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkisi de yazında bildirilmektedir. Bu bilgiler ışığında ve sosyal takas kuramı çerçevesinde zincirleme olarak dönüşümsel liderlik davranışının takipçilerde örgütsel güvene ve örgütsel güvenin de örgütsel vatandaşlık davranışına yol açacağı düşünülmüştür.

Kişilerarası güvenin, dönüşümsel liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki aracılık etkisi konusunda kısıtlı sayıda da olsa çalışmalar bulunmaktadır. Burada iki nokta tartışmaya ve çalışılmaya açık konular olarak dikkat çekmektedir. İlki, ortaya konan modelin farklı bağlamlarda çalışıp çalışmayacağıdır. Çünkü farklı bağlamlarda gerçekleştirilen çalışmalarda bu aracılık etkisinin bulunmadığı görülmüştür (Abu-Nasra ve Heilbrunn, 2016). İkincisi, lidere güven ve örgüte güven boyutlarını birlikte içeren örgütsel güvenin dönüşümsel liderlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında aracılık etkisinin olup olmadığıdır. İlk defa bu çalışmada incelenen bu etki hakkında elde edilen bulguların önem taşıdığı öngörülmektedir.

Araştırmanın sonucunda, öncelikle yazında dört alt boyutta tanımlanmış olan dönüşümsel liderliğin çalışmanın yapıldığı örneklem üzerinde iki boyutta algılandığı görülmüştür. Bu iki boyutun da daha önce yazında tanımlı dört boyutun ikiyeşerli olarak birleşmesinden meydana geldiği saptanmıştır. İlaç sektörü içinden alınan bu örneklemedeki çalışanlar, daha önceki Türkiye’de yapılmış benzer çalışmalarda olduğu gibi (Erturgut, 2007; Demir ve Okan, 2008), karizma ile ilham veren motivasyon alt boyutlarını tek boyut, aynı şekilde entelektüel uyarım ile bireysel ilgi boyutlarını da tek boyut olarak algılamaktadırlar. Farklı bir taraftan yorumlanacak olursa, bu takipçilerin liderleri karizma ile ilham veren motivasyon özelliklerini birlikte ve entelektüel uyarım ile bireysel ilgi özelliklerini de birlikte göstermektedirler. Oluşan bu iki boyut bu çalışmada kapsadıkları boyutlardan yola çıkılarak “karizmatik motivasyon” ve “geliştiren ilgi” alt boyutları olarak adlandırılmışlardır.

Bu çalışmada, dönüşümsel liderliğin ve her bir alt boyutunun gerek örgütsel güveni gerekse örgütsel vatandaşlık davranışını arttırdığı tespit edilmiştir. Dönüşümsel liderlik davranışı tek başına örgütsel vatandaşlık davranışına pozitif yönde ve anlamlı katkı sağlamaktadır. Dönüşümsel liderlik davranışının örgütsel vatandaşlık davranışına etki miktarının düşük çıkması ise örgütsel vatandaşlık davranışının, liderin kendisine değil, örgüte karşı sergilenen bir davranış olduğu noktasına dikkat çekmektedir. Diğer taraftan, dönüşümsel liderliğin ve alt boyutları olarak tanımlanan karizmatik motivasyon ve geliştiren ilginin, sadece lidere olan güvene değil, kurum için daha bütünsel olan örgütsel güven üzerine de olumlu ve güçlü bir etkisi bulunmaktadır. Dönüşümsel liderlik özelliğine sahip liderler hem sahip oldukları bu özelliklerle hem de etki alanlarındaki sistemler ve süreçler aracılığıyla örgütsel güvenin gelişmesine katkıda bulunurlar.

Çalışma göstermektedir ki, çalışanların örgütsel güvenlerinin artması, kendilerine tanımlanmış rollerinin ötesine geçerek, örgüte fazladan katkı sağlayacak tutum ve davranışlar olan örgütsel vatandaşlık davranışlarını arttırmaktadır. Bu nedenle de

çalışanlardaki örgütsel güvenin artmasını sağlayacak uygulamaların, örgütsel performansı da olumlu şekilde geliştireceği beklenilebilir.

Örgütsel güvenin, dönüşümsel liderlik ile alt boyutları olan karizmatik motivasyon ve geliştiren ilginin, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisinde anlamlı bir aracılık etkisi olduğu görülmektedir. Dönüşümsel liderlik ve alt boyutları karizmatik motivasyon ve geliştiren ilgi, örgütsel güven üzerinden dolaylı etki yaratırken, eş zamanlı olarak direk etkilerini de sürdürmektedirler. Bu nedenle örgütsel güvenin, dönüşümsel liderliğin örgütsel vatandaşlık davranışına olan etkisinde aracılık rolünün kısmi olduğu görülmüştür. Ancak, iş tatmini, örgütsel adalet (Organ, 1988), lider-üye etkileşimi (Çetin vd., 2012), adalet algısı ve duygusal bağlılık (Alpkan vd., 2005) kavramları dönüşümsel liderin etkili olduğu ve aynı zamanda da örgütsel vatandaşlık davranışı için öncül kavramlar olarak tanımlanmaktadır. Bu da dönüşümsel liderliğin dolaylı olarak örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde farklı aracı değişkenlerle de etkili olabileceğinin düşünülmesi açısından önem taşımaktadır.

Liderlerine güvenen çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışı gösterme olasılığı daha yüksek olmaktadır. Bunun da ötesinde bu çalışmada görüldüğü üzere, dönüşümsel liderlik davranışları takipçilerinin örgüte güvenini de pekiştirerek, duyulan güvenin kurumsal boyuta taşınmasına etki etmektedirler. Böylelikle takipçiler sadece liderlerinin bulunduğu ya da etkilediği noktalarda değil, örgütsel sistemin tamamında risk veya inisiyatif olarak, proaktif davranışlar gösterebilmektedirler. Örgütsel güvene lider katkısının azalmasıyla birlikte takipçiler, sadece liderleri ile ilişkilerinde değil, tüm sisteme karşı savunmacı davranışlar göstererek, tüm süreçlerde kaynaklarını kendilerini korumak için kullanacaklardır.

Kaynaklar

- Alimo-Metcalf, B. and Alban-Metcalf, R. J. (2001). The development of a new transformational leadership questionnaire. *Journal of occupational and organizational psychology*, 74(1), 1-27.
- Alpkan, L., Dilek, H. ve Bozlağan, R. (2005). Liderlik tarzlarının güven ve adalet algısı yoluyla örgütsel bağlılık, iş tatmini ve örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine etkileri. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 4(1), 44-69.
- Asencio, H. and Mujkic, E. (2016). Leadership behaviors and trust in leaders: Evidence from the US federal government. *Public Administration Quarterly*, 156-179.
- Avolio, B. J. and Bass, B. M. (1995). Individual consideration viewed at multiple levels of analysis: A multi-level framework for examining the diffusion of transformational leadership. *The leadership quarterly*, 6(2), 199-218.
- Avolio, B. J., Bass, B. M. and Jung, D. I. (1995). MLQ Multifactor Leadership Questionnaire: technical report. Redwood City, CA: Mindgarden.
- Aydın, Y. (2015). *Liderlik tarzları ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide örgüt kültürünün rolü: bursa serbest bölgesinde faaliyet gösteren firmalar üzerine*

bir araştırma. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Tezi, Adana.

- Bass, B. M. (1997). Does the transactional–transformational leadership paradigm transcend organizational and national boundaries?. *American psychologist*, 52(2), 130.
- Bass, B. M. and Avolio, B. J. (1990). The implications of transactional and transformational leadership for individual, team, and organizational development. *Research in organizational change and development*, 4(1), 231-272.
- Bass, B. M. and Avolio, B. J. (Eds.). (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership*. Sage Publications.
- Bommer, W. H., Rich, G. A. and Rubin, R. S. (2005). Changing attitudes about change: Longitudinal effects of transformational leader behavior on employee cynicism about organizational change. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 26(7), 733-753.
- Braun, S., Peus, C., Weisweiler, S. and Frey, D. (2013). Transformational leadership, job satisfaction, and team performance: A multilevel mediation model of trust. *The Leadership Quarterly*, 24(1), 270-283.
- Brief, A. P. and Motowidlo, S. J. (1986). Prosocial organizational behaviors. *Academy of management Review*, 11(4), 710-725.
- Browning, P. (2014). Why trust the head? Key practices for transformational school leaders to build a purposeful relationship of trust. *International Journal of Leadership in Education*, 17(4), 388-409.
- Burns, J.M. (1978). *Leadership*. New York. Harper & Row.
- Coleman, Jr, H. J. (1999). What enables self-organizing behavior in businesses. *Emergence*, 1(1), 33-48.
- Cropanzano, R. and Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of management*, 31(6), 874-900.
- Çetin, Ş., Korkmaz, M. ve Çakmakçı, C. (2012). Dönüşümsel ve etkileşimsel liderlik ile lider-üye etkileşiminin öğretmenlerin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 18(1), 7-36.

- Dabke, D. (2016). Impact of leader's emotional intelligence and transformational behavior on perceived leadership effectiveness: A multiple source view. *Business Perspectives and Research*, 4(1), 27-40.
- Demir, H. ve Okan, T. (2008). Etkileşimsel Ve Dönüşümsel Liderlik: Bir Ölçek Geliştirme Denemesi. *Yönetim*, (19-61), 72-90.
- Erturgut, R. (2007). *Toplam kalite yönetimi uygulamaları ile dönüştürücü liderlik arasındaki ilişki: Ulusal kalite ödülü almış olan kamu örgütlerinde bir araştırma*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi SBE.
- Fard, H. D., Rajabzadeh, A. and Hasiri, A. (2010). Organizational trust in public sector: Explaining the role of managers' managerial competency. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 25, 29-43.
- Farh, J. L., Podsakoff, P. M. and Organ, D. W. (1990). Accounting for organizational citizenship behavior: Leader fairness and task scope versus satisfaction. *Journal of management*, 16(4), 705-721.
- Goodwin, V. L., Whittington, J. L., Murray, B. and Nichols, T. (2011). Moderator or mediator? Examining the role of trust in the transformational leadership paradigm. *Journal of Managerial Issues*, 409-425.
- Hayes, A. F. (2013). *An Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. New York, NY: Guilford Yayınları.
- Hoxha, A. (2015). Empowerment and trust as mediators of the relationship between transformational leadership and organizational effectiveness. *European Journal of Economic & Political Studies*, 8(1), 43-60.
- Indrayanto, A., Burgess, J. and Dayaram, K. (2014). A case study of transformational leadership and para-police performance in Indonesia. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*.
- Judge, T. A. and Piccolo, R. F. (2004). Transformational and transactional leadership: a meta-analytic test of their relative validity. *Journal of applied psychology*, 89(5), 755.
- Katou, A. A. (2015). Transformational leadership and organisational performance Three serially mediating mechanisms. *Employee Relations*. (37-3), 329-353.
- Kelloway, E. K., Turner, N., Barling, J. and Loughlin, C. (2012). Transformational leadership and employee psychological well-being: The mediating role of employee trust in leadership. *Work & Stress*, 26(1), 39-55.

- Köse, S., Kartal, B. ve Kayalı, N. (2003). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Tutuma İlişkin Faktörlerle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (20)1-19.
- Liu, J., Siu, O. L. and Shi, K. (2010). Transformational leadership and employee well-being: The mediating role of trust in the leader and self-efficacy. *Applied Psychology*, 59(3), 454-479.
- MacCallum, R. C., Widaman, K. F., Preacher, K. J. and Hong, S. (2001). Sample size in factor analysis: The role of model error. *Multivariate Behavioral Research*, 36(4), 611-637.
- Nasra, M. A. and Heilbrunn, S. (2016). Transformational leadership and organizational citizenship behavior in the Arab educational system in Israel: The impact of trust and job satisfaction. *Educational Management Administration & Leadership*, 44(3), 380-396.
- Nguni, S., Slegers, P. and Denessen, E. (2006). Transformational and transactional leadership effects on teachers' job satisfaction, organizational commitment, and organizational citizenship behavior in primary schools: The Tanzanian case. *School effectiveness and school improvement*, 17(2), 145-177.
- Nübold, A., Dörr, S. L. and Maier, G. W. (2015). Considering the orphan: Personal identification and its relations with transformational leadership, trust, and performance in a three-path mediation model. *Leadership*, 11(2), 230-254.
- Nyhan, R. C. and Marlowe Jr, H. A. (1997). Development and psychometric properties of the organizational trust inventory. *Evaluation Review*, 21(5), 614-635.
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington Books/DC Heath and Com.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Moorman, R. H. and Fetter, R. (1990). Transformational leader behaviors and their effects on followers' trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviors. *The leadership quarterly*, 1(2), 107-142.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B. and Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of management*, 26(3), 513-563.
- Polychroniou, P. V. (2009). Relationship between emotional intelligence and transformational leadership of supervisors. *Team Performance Management: An International Journal*.

- Riggio, R. E. and Harvey, M. (Eds.). (2011). *Leadership studies: The dialogue of disciplines*. Edward Elgar Publishing.
- Rua, M. M. D. L. and Araújo, J. M. C., (2016). Linking transformational leadership and organizational trust: has organizational commitment a mediating effect on it?. *Cuadernos de Gestión* 16(1), 43-62.
- Tavşancıl, E. (2006). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi [Measurement of attitudes and data analysis with SPSS]*. Ankara, Turkey: Nobel.
- Van Dyne, L., Graham, J.G. ve Dienesch, R.M. (1994). Organizational Citizenship Behavior: Construct Redefinition, Measurement and Validation. *Academy of Management Journal*. (37-4), 765-802.
- Wang, Y. S. and Huang, T. C. (2009). The relationship of transformational leadership with group cohesiveness and emotional intelligence. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 37(3), 379-392.
- Yang, Y. F. (2014). Studies of transformational leadership: Evaluating two alternative models of trust and satisfaction. *Psychological reports*, 114(3), 740-757.
- Yolaç, S. (2011). Yöneticinin algılanan liderlik tarzı ile yöneticiye duyulan güven arasındaki ilişkide lider üye etkileşiminin rolü. *Öneri*, 9(36), 63-72.
- Yücel, C. ve Samancı, G. (2009). Örgütsel Güven ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı. *Fırat Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*. (19-1), 113-132.
- Zaleznik, A. (1977). Managers and leaders: Are they different?. *Harvard Business Review*. (70-2), 126-135.

YAŞLILIK, MÜLTECİLİK VE SOSYAL DIŞLANMA: SURIYELİ YAŞLI MÜLTECİLERİN DENEYİMLERİ

Nilüfer KORKMAZ YAYLAGÜL¹
Melis ASLAN²

ÖZ

Suriye'deki iç savaşın bir sonucu olarak Türkiye'nin 2011 yılından itibaren Suriyeli göçmenleri kabul etmesiyle başlayan süreçte ekonomik, politik, sosyal ve kültürel pek çok yönden beklenmedik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Göçmenlerin Türkiye'nin büyük şehirlerine yerleşmeleri, barınma, sağlık, yoksulluk, istihdam gibi konularda politika üretilmesi ihtiyacını doğurmuş, göçmenlerin kentlerde yerli halkla karşılaşmaları ise etnik ve kültürel gerilimlere neden olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de Suriyeli mülteciler sorunu gündeme gelmiştir. Bu nüfus içerisindeki kırılgan gruplar için ise kendine özgü başka sorunlar da söz konusudur. Bunlardan biri olan mülteci yaşlılar açısından, sosyal izolasyon, yoksulluk ve sosyal dışlanma gibi riskler ortaya çıkmaktadır. Nitel araştırma deseni ile yürütülen bu çalışmada 55 yaş ve üzeri Suriyeli mültecilerin Türkiye'deki göçmenlik deneyimleri ve bu bağlamda sosyal dışlanma risklerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. 20 Suriyeli mülteci ile yapılandırılmış soru formu ile görüşmeler yapılmıştır. Göç sonrası Türkiye'de yaşam koşullarının yaşlanma süreci ile birlikte ne tür avantajlar/dezavantajlar yarattığı, sosyal dışlanma bağlamında ele alınmış, görüşmeler betimleyici nitel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre, işgücüne dâhil olamama sosyal dışlanma açısından en önemli risk olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşlı katılımcıların dil bilmemesi sosyal hayata katılım açısından önemli bir dezavantaj oluşturmakta yaşlılıkta ilişki ağlarının azalması sosyal ve sağlıkla ilgili riskleri de arttırmaktadır. Sosyal alanda ve ekonomik alanda yer alamayan yaşlı mülteciler, hareketsiz yaşam koşulları, yoksulluk, yalnızlık gibi risklerle karşı karşıya kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mülteci, Yaşlılık, Sosyal Dışlanma

OLD AGE, REFUGEESS AND SOCIAL EXCLUSION: EXPERIENCES OF OLDER SYRIAN REFUGEES

ABSTRACT

As one of the consequences of Syrian Civil War, Turkey has been receiving Syrian refugees since 2011. This process has brought about many unexpected challenges in many domains, including economic, political, social and cultural contexts. With the settlement of refugees in metropolitan cities, a need for policy development arose in diverse areas, such as shelter, health, poverty and employment. In addition, this migratory flow also caused ethnic and cultural tension between native and the refugees. In this context, Syrian refugee issue became of the first issues in the Turkish agenda. There are also specific problems associated with vulnerable groups in this community. From the perspective of older refugees, these are risks such as social isolation, poverty and social exclusion.

The aim of this research is to evaluate the risk of social exclusion of Syrian refugees aged 55 and over in the light of their living experiences in Turkey using qualitative research design. Face to face deep interviews were conducted with 20 Syrian refugees using a semi-structured questionnaire. The disadvantages/advantages of migration process in old age is evaluated in the context of social exclusion. The data was analyzed using

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Gerontoloji Bölümü, niluferyaylagul@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9918-7968

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, mls.aslan.95@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3055-5077

Received/Geliş: 04/08/2020 Accepted/Kabul: 26/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Korkmaz Yaylagül, N., Aslan, M. (2020), "Yaşlılık, Mültecilik ve Sosyal Dışlanma: Suriyeli Yaşlı Mültecilerin Deneyimleri", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.406-422.

qualitative descriptive analysis technique. According to the findings, lack of participation to labor force is the most important risk for social exclusion. The fact that older participants do not know the language of the host country constitutes another important disadvantage in terms of participation of older refugees in social life and increases health risks. Older refugees who do participate in social and economic life, are faced with the risks of sedentary living conditions, poverty and isolation.

Keywords: Refugee, Old Age, Social Exclusion

Giriş

İnsanlık tarihiyle başlayan göç, nedeni, kapsamı ve işleyiş süreci farklılık gösterse de, yaşanılan bölgedeki riskler ya da dezavantajlar ve göç edilen bölgelerdeki fırsatlar ile ilgilidir. Özellikle göç edilen bölgedeki riskler nedeniyle gerçekleştirilen göçler düşünüldüğünde çatışmalar, savaşlar, politik baskılar, doğal afetler gibi zorlayıcı koşullarda yaşadıkları yeri terk etmek zorunda kalan ve başka bir ülkeye göç eden insanların gerçekleştirdiği mülteci göçü dikkat çekmedir.

Türkiye de, sınır komşusu olan Suriye’de 2011 yılında başlayan iç çatışmalar nedeniyle milyonlarca Suriye vatandaşının ülkesini terk etmesine sadece tanıklık etmemiş, tarihinin en büyük mülteci göçünü alarak milyonlarca Suriyeli mülteciye kapılarını açmıştır. Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliği’nin güncel verilerine göre Suriye’den ayrılan 6,3 milyon Suriyeli mültecinin yaklaşık yarısı Türkiye’de kayıtlı olarak yaşamaktadır (UNHCR, 2017).

Türkiye’de yürürlükte olan 04/04/2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nun 91’inci maddesi ve bu maddeye dayanılarak çıkarılan 13/10/2014 tarihli ve 2014/6883 sayılı Geçici Koruma Yönetmeliği çerçevesinde Avrupa dışından gelen göçmenler, geçici koruma altındaki kişiler olarak adlandırılmaktadır. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün 2020 yılı Mayıs ayı raporuna göre ise bu kapsamda Türkiye’de 3.583.584 geçici koruma altında olan Suriyeli mülteci yaşamaktadır. Bu mültecilerden 55-59 yaş grubu 75.021, 60-64 yaş grubu 57.305, 65 yaş ve üzeri 74.527 kişi Türkiye’de ikamet etmektedir. (GİGM, 2020).

Türkiye’de hâlihazırda 55 yaş ve üzeri Suriyeli mültecilerin oranı, tüm grup içinde %5,7 olsa da yaş temelli değerlendirildiklerinde mültecilik sürecini farklı şekillerde deneyimleyebilmektedirler. Yaşlanma, yaşla birlikte kronik hastalıkların artması, hafızanın gerilemesi, işitme ve görme kaybı, bilişsel yeteneklerin azalması gibi değişimlerin, sosyal ve ekonomik kayıpların yaşanabildiği bir süreçtir. İleri yaşlarda yaşam ortamının değiştirilmesi, sosyal, ekonomik ve politik olarak yeni bir sosyal entegrasyon, yabancı dilli bir yaşam, sosyal statü ve ekonomik kayıplar gibi dezavantajlar yaratabilmektedir (Park ve Kim, 2013). Yapılan araştırmalar, yaşlı mültecilerin göç ve yerleşme süreçlerinin gençlere göre daha zor, bedensel ve ruhsal olarak daha zorlayıcı olduğunu göstermektedir (Porter ve Haslam, 2005; Chenoweth ve Burdick, 2001; Teshuva ve Wells, 2014). Öncelikle yaşanılan ülkeden göç etmek ve bunu zorunlu olarak can güvenliğinin olmadığı, baskı ve şiddet ortamından dolayı yapmak gönüllü olmayan bir yer değiştirmenin sonucudur. Yaşlılıkta yer değiştirme ile ilgili çalışmalarda mülteci göçü henüz tartışılmamış olsa da, zorunlu yer değiştirmeler yaşlı bireyler üzerinde çevre stresinin artmasına neden olurken, hastalıkların gelişme riskini önemli ölçüde arttırmakta hatta ölüme sebep olabilmektedir (Oswald ve Rowles, 2006). Buna ilaveten sığınılan ülkede maruz kalınan baskı ve şiddet, yakınlarını kaybetme deneyimleri ve zorlu yaşam koşulları, yaşlı mültecilerin bedensel ve ruhsal sağlıklarını etkilemektedir (Slewa-Younan

vd., 2016). Araştırmalarda genellikle yaşlı mültecilerin anksiyete, depresyon, uyku bozukluğu gibi problemleri olduğu ortaya konmuştur (Ahmadinejad-Naseh, ve Burke, 2017; Nashwan, Cummings ve Gagnon, 2017).

Göç süreci, geride kalan ve yeni edinilen koşullar açısından bir kayıp süreci olarak kabul edilebilir. Seedsman (2014, s. 250), bu kayıpları “aile ve akrabalık ilişkilerinin kaybı, statü kaybı, arkadaşların kaybı, dayanışma ağları ve memleketin kaybı, kimlik kaybı, mekân duygusunun kaybı, finansal belirsizlikler, güvenlik kaybı, kontrol kaybı” olarak sıralamaktadır. Yaşlı mülteciler açısından bu kayıpların yerine konması daha zorlu olmaktadır. Mülteci göçü ise, diğer göç süreçlerinden farklı olarak terk edilen ülkedeki zorlu ve zorunlu koşulların, illegal göç sürecinin baskın koşullarının da etkisini gösterir. Savaş, ekonomik ve politik sorunlar, doğal afetler gibi koşullar, öncelikle göç edilen yerde başlayan ve göç yolunda devam eden, sonrasında ise gelinen ülkede ortaya çıkan zorlayıcı koşullardan oluşmaktadır. Bu süreçte karşılaşılan sorunlar, yaşanan topluma farklı boyutlarda uyum sağlanamaması, bireyleri var olan sosyal risklere karşı daha savunmasız hâle getirebilmektedir (Yaylagül ve Korkmaz-Yaylagül, 2017). Mülteci çocukların ve gençlerin yeni bir topluma ve kültüre daha kolay adapte olmaları beklenirken sosyalizasyon sürecini önceki yaşam dönemlerinde tamamlayan yaşlılar için yeni bir kültüre ve topluma adapte olmalarının daha zor olacağı söylenebilir. Bu bağlamda diğer yaş gruplarındaki mültecilerden farklı olarak yaşlı mültecilerin göçten önceki deneyimleri, göç deneyimleri ve ev sahibi ülkedeki deneyimleri sarsıcı ve zor koşullarda gerçekleşebilmektedir. Bu durumda zaten dezavantajlı olan yaşlı mültecilerin sosyal dışlanmaya maruz kalma riskleri de yüksektir. Bu bağlamda bu araştırmada yaşlı mültecilerin göç deneyimleri ve sosyal dışlanma ile ilişkisi ele alınmaktadır.

Yaşlılıkta Sosyal Dışlanma

Sosyal dışlanma, belirli nedenlerle bir sosyal grubun kaynaklardan pay alamaması ve toplumdaki diğer gruplardan daha dezavantajlı konuma itilmesini ifade etmektedir. Sosyal dışlanma kavramı, ekonomik temelli kaynaklardan dışlanma olarak ortaya çıkmış olsa da daha sonra sosyal, siyasi, kültürel yönden meydana gelen dezavantaj biçimlerini de açıklamak için kullanılmıştır (Ogg, 2005). Sosyal dışlanmaya maruz kalan gruplar, ırk, toplumsal cinsiyet, etnisite, din, sınıf gibi farklı kategorileri içerebilir.

Yaşlılıkta meydana gelen sosyal dışlanma ise bireylerin yaşlılığa bağlı yaşam koşulları ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşlılık araştırmalarında, sağlık ve bakım hizmetlerine erişim, yoksulluk, sosyal destek, yalnızlık, yerleşim, sivil faaliyetlere katılım gibi konular sosyal dışlanma bağlamında ele alınmaktadır (Warnes ve Crane, 2006; Yuan ve Ngai, 2012; Parmar vd., 2014; Scharf vd., 2001). 2017 yılında Walsh ve arkadaşları, yaşlılık araştırmalarında sosyal dışlanma konusunu ele alarak tüm araştırmalardaki ortak alt alanları belirlemişlerdir. Buna göre yaşlılıkta sosyal dışlanma konusu, yaşam çevresi ve toplum, sosyal ilişkiler, hizmetler ve olanaklar, materyal kaynaklar, sosyo-kültürel alan, sivil katılım alt alanlarından oluşmaktadır (Walsh et al., 2017).

Türkçe literatürde yaşlılıkta sosyal dışlanma (Genç ve Dalkılıç, 2013) ve bu durumun problem olarak ele alınması (Dağ, 2016), bunun yanında yaşlılıkta sosyal dışlanma riskine karşı yaşlıların sosyal entegrasyonlarının sağlanması (Tufan, 2017) ile ilgili sayıları az da olsa çalışmalar mevcuttur. Suriyeli mültecilerle ilgili ise, yaşadıkları problemler (Boyras, 2015), bireylerin bu mültecilere karşı tutumlarının nasıl olduğu (Köksal vd., 2017) ve sosyal dışlanma bağlamında Suriyelilerin karşılaştıkları sosyal

dışlanma mekanizmalarının ne olduğu ile ilgili (Deniz, Ekinci ve Hülür, 2016; Küçükşen, 2017) çalışmalar bulunmaktadır. Buna karşılık Suriyeli mültecilerle ilgili belli yaş dönemine özgü çalışmalarda ise sadece okul öncesi dönem (Uzun ve Bütün, 2016) ve okul dönemindeki çocuklarla ilgili (Tamer, 2017) araştırmalar yapılmıştır. Türkçe literatürde yaşlı Suriyeli mültecilerin deneyimlerini ele alan Demir (2018)'in çalışması dışında bir bilimsel araştırmaya rastlanmamıştır. Mülteci kabul eden diğer ülkelerde ise yaşlı mültecilerin deneyimlerine ilişkin sınırlı sayıda araştırma vardır ve bunlar genellikle yaşlı mültecilerin sağlığı, iyi olma hâli, yerleşim durumu ve adaptasyonu ile ilgilidir (Hugman et al, 2004; Strong vd., 2015; Lewis, 2009; Chenoweth ve Burdick, 2001). Buradan hareketle bu çalışmada büyük bir Suriyeli mülteci nüfusu barındıran Türkiye'de yaşlı ve mülteci olmanın sosyal dışlanmaya neden olabilecek riskleri üzerinde durulmaktadır.

Yöntem

Araştırmada, Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye yerleşme süreci ve buradaki deneyimleri yaşlılıkta sosyal dışlanmaya yol açabilecek riskler bağlamında ele alınmıştır. Bu deneyimlerin ele alınmasında insan deneyimlerini derinlemesine ortaya koyan nitel araştırma (Creswell, 2013) türü seçilmiştir. Türkiye'ye Suriyeli mültecilerin göçü ile bu süreç ve sonrasındaki deneyimleri, bir durumu ya da bu duruma bağlı ilgili durumları birlikte ele alabilen durum çalışmasıyla incelenebilir. Durum çalışması, durumun gerçekleşen ortamdaki anlamını ve derinlemesine etkilerini ele almaya olanak verir (Yin, 2017). Bu araştırmada Suriyeli yaşlı mültecilerin sosyal dışlanma bağlamında göç süreci ve sonrasındaki deneyimlerinin nasıl olduğu sorusuna cevap aranmaktadır.

Alan ve Örneklem

Araştırma alanı belirlenirken, görüşmelerin gerçekleştirileceği ilde ikamet eden Suriyeli nüfusunun fazla olması ve görüşmeleri gerçekleştirecek araştırmacı için ulaşılabilir olması göz önünde bulundurulmuştur. Bu noktada Suriyeli mülteci sayısının en fazla olduğu 6. il olan Mersin ili tercih edilmiştir. Mersin'de ikamet eden Suriyeli mülteci sayısı 212 bin 447'dir. Bu sayı il nüfusuyla karşılaştırıldığında il nüfusunun %11,7'sini oluşturmaktadır. (GİGM, 2020).

Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) kronolojik açıdan yaşlılık alt sınırını 65 olarak belirlemesine karşın yaşlılık araştırmalarında farklı kültürlerin farklı yaşlılık desenlerine sahip olduğu da kabul edilmektedir. DSÖ'nün 2012 yılında yayımladığı Dünya Kalkınma Raporuna göre, savaş öncesine tekabül eden 2009 yılında Suriye'de, erkekler için beklenen ortalama yaşam ömrü 73, kadınlarda 76 iken 2018 yılında yayımlanan rapora göre erkeklerde yaşam beklentisi 59.4'e, kadınlarda ise 68.9'a gerilemiştir. Buna ilaveten yine 2018 raporuna göre Suriye'deki başlıca ölüm sebebi savaş olarak kayıtlara geçmektedir (DSÖ, 2018). Özellikle savaştan kaçan bir toplum için kabul edilebilecek yaşlılık sınırı mutlaka özgün olacaktır. Literatürde çatışma ve zorlu göç deneyimlerine sahip bireylerde 50-55 yaş ve üzeri yaşlı olarak tanımlanabilmektedir (Chenoweth ve Burdick, 2001). Bu durum göz önünde bulundurularak 55 yaş, araştırmada mülteciler için yaşlılık yaş alt sınırı olarak kabul edilmiştir ve 55 yaş ve üzeri Suriyeli mülteciler araştırmaya dâhil edilmiştir. Görüşmeler 1-30 Nisan 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya Mersin'de yaşayan 11'i kadın 9'u erkek olmak üzere 20 Suriyeli mülteci kartopu tekniği ve araçlar vasıtasıyla araştırmaya dâhil edilmiştir. Ele

alınan sorunun değerlendirilmesinde cinsiyet farklılığı çıkabileceğinden katılımcıların cinsiyet açısından eşdeğer sayılarda olmasına dikkat edilmiştir. Kartopu tekniği, konu ile ilgili ayrıntılı ve zengin veriyi elde edebilecek kişiyi bulmak amacına odaklanarak bir kişiden yola çıkarak yeterli kişiye ve veriye ulaşana kadar yola çıkılan veri sağlayıcıyı takip etme tekniğidir (Creswell, 2013). Bu noktada görüşme yapılacak ilk kişiye tanıdıklar aracılığıyla ulaşılmış, sonraki görüşmecilere ise bu ağ takip edilerek ulaşılmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada mültecilerle görüşme yapılabilmesi için Akdeniz Üniversitesi 17.12.2018-185 tarih ve sayılı etik kurul izni ve İç İşleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı 604.02.02-17981 sayılı izni alınmıştır. Araştırmada yarı yapılandırılmış soru formu ile yüz yüze görüşme yapılmıştır. Yarı yapılandırılmış soru formu, göç öyküsü, Suriye ve Türkiye’de yaşam, ekonomik koşullar, sosyal ilişkiler ve günlük yaşam pratikleri konularından oluşmaktadır. Görüşmelerde görüşme ve ses kaydı için katılımcıların aydınlatılmış onamları alınmıştır. Tüm görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Katılımcıların araçlar ve kartopu yöntemiyle araştırmaya dâhil edilmesi, görüşmeyi kabul etmeleri ve ses kaydına izin vermeleri açısından kolaylık sağlamıştır. Görüşme öncesi ve sonrasında önemli noktalar araştırmacı tarafından kısa notlar hâlinde tutulmuştur. Görüşmeler Suriye’de iken bir devlet üniversitesinde öğretim üyeliği yapan ve iyi düzeyde Türkçe bilen bir tercüman ile beraber gerçekleştirilmiş olup, tüm görüşmeler Arapça-Türkçe yapılmıştır. Bu kişinin olmadığı görüşmelerde tercümanlığı katılımcıların çocukları veya iyi Türkçe bilen Suriyeli komşuları yapmıştır. Görüşmeler katılımcıların evlerinde gerçekleştirilmiş ve 50-120 dakika sürmüştür.

Verilerin Analizi

Görüşmelerde alınan ses kayıtları bilgisayar ortamına aktarılarak çözümlenmiştir. Daha sonra görüşmenin hatırlanması açısından her bir katılımcının ve bu katılımcıyla görüşmenin genel özelliklerini anlatan bir özet yazılmıştır. Sonrasında görüşme çözümlenmeleri araştırmacılar tarafından ayrı ayrı okunarak kodlanmıştır. İki araştırmacı tarafından ayrı ayrı çözümlenmelerin kodlanması analizin güvenilirliğini sağlamıştır. Daha sonra araştırmacılar kodlamaları birlikte değerlendirerek literatür ve soru formu çerçevesinde kodlamaların yoğunlaştığı ana temaları saptamıştır. Bu doğrultuda veriler betimsel nitel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Temalara uygun alıntılar, her iki araştırmacı tarafından birlikte okunarak seçilmiştir.

Araştırmada etik ilkeler gereği analiz içinde atıf yapılan katılımcıların isimlerine yer verilmemiştir. Bunun yerine her bir katılımcıya ayrı bir kod verilmiştir. Kadın katılımcılar “K” harfi, erkek katılımcılar ise “E” harfi ile kodlanmıştır. Aynı cinsiyette olan katılımcıların özgünlüğü açısından 1’den başlayarak harf ile beraber kodlanmış ve yaşlarına yer verilmiştir. Katılımcıların özellikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Genel Özellikleri

Katılımcı	Yaş	Medeni Durum	Meslek	Çocuk Sayısı	Hanede Kişi Sayısı	Geçim Kaynağı	Çalışma Durumu Suriye Türkiye		Resmi bir kurumdan yardım
K1	57	Dul	Ev hanımı	7	3	Çocuğu	X	X	Almıyor
E1	66	Evli	Esnaf	6	5	Devlet yardımı	✓	X	Alıyor
K2	60	Evli	Ev hanımı	3	4	Çocuğu	X	X	Almıyor
E2	60	Evli	Avukat	5	3	Çocuğu	✓	X	Almıyor
E3	60	Evli	Çiftçi	6	4	Cemaat yardımı (Suriye)	✓	X	Alıyor
E4	57	Evli	Şoför	8	8	Kızılay, Çocuğu	✓	X	Alıyor
K3	63	Dul	Ev hanımı	4	3	Çocuğu	X	X	Almıyor
K4	57	Dul	Ev hanımı	9	4	Çocuğu	X	X	Almıyor
K5	58	Evli	Ev hanımı	6	7	Çocuğu	X	X	Almıyor
E5	65	Evli	Esnaf	7	6	Esnaf	✓	✓	Almıyor
E6	55	Evli	Esnaf	5	7	Esnaf	✓	✓	Almıyor
E7	70	Evli	Hayvancılık	2	2	Devlet, Akriba	✓	X	Alıyor
E8	58	Evli	Belediy e Başkanı	7	5	Çocuğu	✓	X	Almıyor
K6	66	Dul	Evden çalışan	4	5	Çocuğu	✓	X	Almıyor
E9	64	Evli	Esnaf	5	6	Esnaf	✓	✓	Almıyor
E10	61	Evli	Esnaf	3	4	Çocuğu	✓	X	Almıyor
K7	72	Evli	Ev hanımı	4	4	Çocuğu	X	X	Almıyor
K8	55	Evli	Tarım, hayvancılık	7	5	Çocuğu	✓	X	Almıyor
K9	56	Dul	Öğretmen	3	3	Çocuğu	✓	X	Almıyor
K10	60	Evli	Ev hanımı	15	3	Eşi para gönderiyor	X	X	Almıyor

*Yukarıdaki tabloda yer alan “Çalışma durumu” sütunu Suriye’de iken ve Türkiye’de iken çalışma durumlarını ifade etmektedir. X çalışmıyor, ✓ ise çalışıyor anlamını taşımaktadır.

Araştırma Bulguları

Ciobanu, Fokkema ve Nedelcu (2017), göçün, genellikle sosyal ağların kaybedilmesi ile sonuçlandığını, bunu yerine koyamayan yaşlı mültecilerin ise ev sahibi ülkenin yaşlılarına göre daha kırılgan olduklarını belirtmektedirler. Bu bağlamda sağlık, eğitim durumu, işgücüne katılıp katılmadığı, dinî aidiyeti, geldiği ülkede kaldığı süre ve yaşadığı çevrenin sosyo-kültürel özellikleri, yaşlı mültecilerin sosyal olarak dışlanmasını ve yalnızlığını etkilediğini ortaya koymuşlardır. Verilerin analizi sonucunda yaşlı mültecilerin mülteci olma deneyimlerinin benzer alanlarda toplandığı belirlenmiştir. Buna göre araştırmanın verileri, sosyal-kültürel ilişkiler, ekonomik ilişkiler ve yaşam çevresi ve hizmetlere erişim olmak üzere üç ana temada toplanmıştır. Bu ana temalar altında ise alt temalar bulunmaktadır. Sosyal-kültürel ilişkiler dil sorunu ve sosyal ilişkiler, ekonomik ilişkiler ekonomik kaynaklar ve işgücüne katılım, yaşam çevresi ve hizmetlere erişim ana teması ise yaşanan mahalle, konut, sağlık ve sosyal hizmetlere erişim alt temalarını içermektedir.

Sosyo-kültürel İlişkiler

Dil Sorunu

Sosyal ve kültürel yaşama dâhil olma açısından mültecilerin buldukları ülkenin dilini konuşmaları önem taşımaktadır. Görüşülen katılımcılardan E8, pratik olması açısından Arapça'da ve Türkçe'de ortak olan sözcüklerin listesini yaparak Türkçe öğrenmeye başlamış ve çevresindeki insanlarla iletişim kurabilecek, kendini ifade edebilecek kadar Türkçe öğrenmiştir. Bunun dışında dört katılımcı günlük hayatını sürdürebilecek, alışverişini yapabilecek düzeyde Türkçe bildiğini belirtmiştir. Geriye kalan katılımcılar ise hiç Türkçe bilmemektedir. Türklerle iletişim kurma ihtiyacı duyulduğunda birtakım çözümler de bulunmaktadır. Bunlardan biri; Türklerle iletişime geçmeleri gerektiği zaman Türkçe bilen diğer Suriyelilerden yardım almalarıdır. Katılımcılar, telefondaki aracı ile karşısındaki insanı konuşturmakta ve bu şekilde Türklerle iletişim kurmaktadır. Bu iletişim ağına üçüncü kişilerin dâhil olması kurulan iletişimin sağlıklı olmamasına neden olmaktadır. Diğer bir yöntem, resmî işlemlerde yakın çevrede var olan, geneli genç ve orta yaşlarda olan Suriyeli mültecilerin açmış oldukları tercümanlık ofislerinden yardım almalarıdır. Katılımcılar, yakınlarından birinin yardımı ile bu bürolara giderek, belli bir miktar ücret karşılığında işlerini halletmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Buna ek olarak, resmî Türkçe belgelerinin içeriğinin ne olduğunu da bu tercümanlar yardımı ile öğrenmektedirler.

Yaşanılan ülkenin dilinin konuşulması sadece günlük pratik işlerde önem taşımamaktadır. Ev sahibi ülkenin dilini konuşabilme, topluma adaptasyon için önemli bir koşuldur. Bu nedenle günlük yaşamda içinde bulunulan toplumun dilini konuşabilmek sosyal ilişkiler kurabilmenin ve kültürel uyumun kolaylaştırıcılarından biridir. Kocası öldükten sonra Türkiye'ye gelen K6, iki çocuğu ile birlikte Mersin'de yaşamaktadır. Suriye'de iken ev yemekleri yapıp satarak eve katkıda bulunan K6, burada çocuklarının çalışması ile geçimini sürdürmektedir. Komşularıyla herhangi bir problem yaşamamasına karşın dil bilmediği için onlarla iletişim de kuramamaktadır. K6'ya Türkçe öğrenmeyi düşünüp düşünmediği sorulduğunda ise bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Bu yaşımdan sonra nasıl öğrenicem, yürümeye bile zorlanıyorum"* (K6, 66). Benzer şekilde çoğu katılımcı Türkçe öğrenmek için çok yaşlı olduklarını ifade etmekte, bir kısmı ise istese

bile yaşlı olduğu için öğrenemeyeceğini düşünmektedir. Yaşadığı ülkenin dilini konuşamama, içe kapanma ve var olan ön yargıların sürmesine katkıda bulunarak kültürel dışlanma riskinin artmasına da sebep olabilmektedir.

Sosyal İlişkiler

Dil engeli ve kültürel farklılıklar mültecilerin sosyal ilişkilerinde gün yüzüne çıkmaktadır. Genellikle bu farklılıklar sosyal ilişkilere negatif yönde etki etmekte ve dışlanma riskini arttırmaktadır. Katılımcılardan 60 yaşındaki K2, Suriye'deki çatışmalar sırasında muhalifler ve iktidar askerleri arasında kaldığı için iki çocuğu ve eşi ile birlikte Türkiye'ye sığınmıştır. Geçimlerini eşinin ve oğlunun çalışmasıyla sağlayan K2, hem yaşadıkları evin hem de Türk komşularının çok kötü olduğunu dile getirmektedir. Savaş bitince geride kalan akrabalarının olması ve maruz kaldığı kötü muamele nedeniyle Suriye'ye tekrar dönmek istemektir. K2, Türklerin bütün Suriyelilere karşı aynı tutumu sergilediklerini, Türklerin özellikle Suriyelileri rahatsız ettiklerini düşünmektedir: *“Burda eski apartmanımızda her gün bizimle kavga ediyorlardı. Sadece bizimle değil bütün Suriyelilerle. Türkler çok rahatsız ediyorlardı. Çocuk ağlıyordu, neden çocuk ağlıyor diyorlardı. Yani çocuk bu sesini kesebilir misin”* (K2, 60). K5, ise kültürel farklılıklardan kaynaklı ön yargıları: *“Çok temizim her şeyim temiz ama Türk komşularım bana selam vermiyor, bizi pis görüyorlar, neden kötüler bilmiyorum.”* (K5, 58) şeklinde ifade etmiştir.

Etnik sınırlar pek çok etnik karşılaşmada ayırım yoluyla ortaya çıkmaktadır. Kendinden farklı olan ve genellikle azınlıkta olan gruplar, aşağı, pis, ahlaksız olarak damgalanmaktadır (Özmen ve Erden, 2018). Katılımcıların bir kısmı Türklerin bazen mültecilere karşı şiddete dek varan davranışları olduğunu belirtmektedir. Ziyaretler sırasında informel görüşmelerde Türk komşular ise bazı durumlarda bu davranışların bir önyargıdan kaynaklanmadığını aksine gerçek olduğunu savunmaktadırlar. Suriyelilerin gelmesi ile mahallelerindeki ev fiyatlarının yükseldiğini, Suriyelilerin açtığı market ve bakkalların, Türk bakkalların gelirlerini düşürdüğünü dile getirmektedirler. Bunun yanında mahallelerine Suriyelilerin yerleşmesi ile esnafın dükkânlarına Arapça tabelalar da eklemeleri ile birlikte her yerde Arapça yazı görmekten hoşnut olmadıklarını, Suriyelilerin varlığının mahallelerinin hem ekonomik hem de kültürel ortamını bozduğunu ifade etmişlerdir.

Bazı mülteciler ise komşularının kendileri ile selamlaşmamasını normal karşılamaktadır, kavga etmemek ve çevre ile sorun yaşamamak kişiler için yeterli görülmemekte ve bu durum “iyi geçinme” olarak adlandırılmaktadır: *“Komşularla alaka yok, selam yok, alışveriş yok, görüşme yok, normal olarak”* (E5, 65).

Yaşlı mültecilerin çevre ile sosyal ilişkiler kurmalarında fiziksel engeller de söz konusudur. Çoğunlukla sağlık durumları nedeniyle evlerinden dışarı çıkmakta zorlanan hareket yeteneği kısıtlı olan ileri yaştaki mülteciler, bu durumda komşuları ile ilişki kurmakta daha da zorlanmaktadırlar. Çevresinde Suriyeli tanıdıkları olmayanlar ise daha eve kapalı bir yaşam sürmektedir ve yalnızlaşmaktadır. Bunun diğer bir sebebi ise ailenin daha genç üyelerinin işe veya okula gidiyor, yani bir şekilde günlerinin büyük bir bölümünü dışarıda geçiriyor olmalarıdır. Katılımcı K3, bu durumda komşularından ilgi beklemektedir: *“Yaşlı ve yalnız olmama rağmen komşular kapımı çalıp bir ihtiyacımın olup olmadığını sormuyorlar, en büyük sıkıntım yalnızlık”* (K3, 63).

Göçmenler açısından kurulan sosyal ilişkiler ve oluşturulan sosyal ağlar, onların sağlık ve diğer hizmetlere erişimi, ekonomik kaynaklara erişim ve güven sağladığı için topluma dâhil olma açısından önem taşımaktadır. Aynı zamanda bir yere aidiyet ve güvenlik duygusunun gelişmesinde de önemli bir araçtır (Low ve Altman 1992). Göçmenler, geldikleri yerlerde yerli toplulukla sosyal ilişkiler kuramadıklarında ise etnik, ulusal veya dinî kimliklerle tanımlanan ortaklıklar temelinde ilişkiler kurmaktadır (Spicer, 2008; Çelik, 2005). Sosyal yaşamda Suriyeli mülteciler, aynı dili konuşmaları, aynı kaderi paylaşmaları ve ortak acıları çekmeleri nedeniyle birbirlerine destek olmakta ve dayanışma ağları geliştirmektedirler. Yerli toplum ile ilişki kuramama, onları bir araya getirmekte ve bu yeni dayanışma ağlarını doğurmaktadır. Mülteciler, kendi aralarında sosyal hayat içerisinde farklı alanlarda birbirlerine destek olmaktadır. Örneğin, mülteciler alışveriş yapacakları zaman Türklerin dükkânları yerine Suriyelilerin dükkânlarını tercih etmektedirler. Bir araya gelecekleri zaman erkekler Suriyelilerin işlettikleri kıraathanelerde oturmaktadır. Türkçe anlamalarının gerekli olduğu durumlarda Türkçe bilen mülteciler bilmeyenlere yardım etmektedirler. Bunun yanı sıra daha önce göç eden mülteciler, ekonomik yardım dışında, yeni gelen mültecilere sosyal destek de sağlamaktadır. Bu tür etnik ağlar ise, buldukları ülkeye uyumu daha güçleştirmektedir. Bu yönüyle sosyal ilişkilerin niteliğinin sosyal dışlanma riskini arttırabileceği söylenebilir.

Ekonomik İlişkiler

Materyal Kaynaklar

Görüşülen mülteciler, Suriye'den ayrılırken ekonomik varlıklarını ve sosyal güvencelerini geride bırakmışlardır. Özellikle yaşlı mülteciler için sosyal güvenliğin kaybı ekonomik dışlanma riskini daha da arttıran bir durumdur. Katılımcılar Suriye'den ayrılırken oldukça güvensiz bir ortamda ikamet etmekte olduklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların çoğu savaşın ortasında kalmış ve ailesine herhangi bir zarar gelmemesi için buldukları yeri herhangi bir hazırlık yapmadan terk etmişlerdir. Geriye kalanlar ise yakınları vefat edince orada daha fazla kalamayacaklarını düşünerek kısa bir süre içinde evlerini terk etmişlerdir. Mal varlığı olanlar bile nakit paraları dışında herhangi bir şekilde bankadan paralarını dahi alamadan oradan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu süreci yaşayan ve Suriye'de iken Fen bilgisi öğretmenliği yapan K9, eşinin kalp krizi geçirip ölmesinin ardından iki çocuğu ile birlikte Türkiye'ye gelmiştir. Suriye'den ayrılırken sadece yanına nakit parasını alabilmiş ve banka hesaplarındaki parayı çekememiştir. K9'un, Suriye'de iken ekonomik durumu oldukça iyidir. K9 sahip oldukları ekonomik varlıkları kaybedişlerini şöyle anlatmaktadır:

“Bizim bankada 500 bin dolar paramız vardı, Suriye’de avukatla anlaştık yarısı sana olsun yarısı bize en azından bir para kurtaralım diye, baya denedi olmadı. Ondan sonra başka biriyle anlaştık yüzde yetmiş sen alırsın yüzde yirmi beşi biz alırız o da olmadı. Yani Suriye’den çıktığın anda artık her şeyi unutmak zorundasın” (K9, 55)

Türkiye'ye geldiklerinde Suriye'de iken varlıklı olanlar da dâhil olmak üzere, mülteciler yoksullukla karşı karşıya kalmışlardır. Türkiye'de yoksulluk, kimsesizlik, belli sayıda çocuk sahibi olma, yaşlılık gibi kriterleri sağlayan geçici koruma ve uluslararası koruma statüsüne sahip kişiler, Sosyal Uyum Yardımından yararlanabilmektedir. Sosyal

Uyum Yardımının finansmanını Avrupa Birliği karşılamaktadır (UNCHR, 2020). Diğer özel kuruluşlar ve Avrupa Birliği destekli projeler aracılığıyla da bazı yardımlar mevcuttur. Ancak yoksun durumda olsa bile bu şartları karşılayamadığından bu yardımlardan yararlanamayan mülteciler de vardır. Katılımcılardan dördü dışında diğerleri, bu tür yardımları alamadıklarını belirtmişlerdir (bk.: Tablo 1).

İşgücüne Katılım

Düşük ücretlerle de olsa çalışmak zorunda olduklarını bilen işverenler tarafından Suriyeliler, ucuz iş gücü kaynağı olarak görülmektedirler. Suriyeli mülteciler Türkiye’de hayatta kalabilmek için düşük nitelikteki işlerde düşük ücretlerle çalışmaya razı olmaktadır (Çoban, 2018). Bu durum nedeniyle ücretlerin düşmesi ve var olan işlerde Suriyelilerin istihdamı yerel halkta bir gerilime neden olmaktadır (Gülyaşar, 2017). Genç mülteciler için durum böyleyken yaşlı mülteciler ne kadar ucuz iş gücü olurlarsa olsunlar kendi işlerini kurmak dışında yapacak herhangi bir iş bulamamaktadırlar. Yaşlılıkla ortaya çıkan “iş göremez” algısı kişilerin iş bulamamalarının önündeki en büyük engellerdendir. İçlerinde sağlıklı ve çalışabilecek durumda olan kişilerin olmasına rağmen işverenler genç Suriyelilerin de sayısının fazla olması nedeni ile yaşlı Suriyelileri çalıştırmayı tercih etmemektedirler. Katılımcılardan 70 yaşındaki E7 bunlardan biridir. Suriye’de iken savaşta kızını, kız kardeşlerini ve yeğenlerini kaybeden E7, karısı ile birlikte Türkiye’ye gelmiştir. Türkiye’de iki oğlu yaşamaktadır; fakat oğulları başka bir şehirde ikamet etmekte ve E7 ile karısına herhangi bir maddi yardımda bulunamamaktadırlar. Eşi sakat olduğu için devletten cüz’i bir miktar aylık (görüşme yapıldığı dönemde 140 lira olduğunu belirtmişlerdir) alan çiftin, birkaç ayda bir akrabalarının gönderdiği ufak yardımlar dışında hiçbir geliri bulunmamaktadır. Aç kalmamak için iş bulmak adına, çok cüz’i ücretlerle çalışmayı kabul etmesine rağmen E7 iş bulamamaktadır. Bu iş arama sürecini şu şekilde dile getirmiştir: “25 liraya beni çalıştırır mısın yanında diyorum yok diyor, 15 liraya çalıştırır mısın diyorum, yok amca seni ne çalıştırıcım diyor. Lan 10 liraya beni çalıştır dedim yok diyor” (E7, 70).

E4, görece daha genç yaşta olmasına rağmen o da iş piyasasında yer bulamamıştır. Bir gün evlerine bomba düşmesi ile aniden Türkiye’ye sığınmaya karar veren E4, çocuklarını ve eşini alarak kaçakçılar aracılığıyla Türkiye’ye ulaşmaya çalışmış, o ve ailesi diğer aileler ile birlikte sınırın diğer tarafına bir haftada geçerek Türkiye’ye gelmişlerdir. Suriye’de iken şoförlük yapan fakat burada iş bulamayan E4 geçimini Kızılay’dan aldığı maaşla ve iki çocuğunun çalışması ile sağlamaktadır. “Burada ne iş olsa çalışacağım ama iş yok” (E4, 57) diyerek iş bulamamasından şikâyetçi olmaktadır.

Öte yandan maddi durumu görece daha iyi olan ve özellikle Suriye’de iken esnafılık yapan yaşlı mülteciler Mersin’de kendi dükkanlarını açıp geçinebilmektedirler. Bunlardan biri olan E5, Suriye’de iken esnafılık yaptığı dönemlerde Türkiye’nin farklı illerine birçok kez hem ticaret hem de tatil amacıyla gidip gelmiştir. Savaş sebebiyle dört çocuğu ve eşi ile Mersin’e yerleşmiş, üç çocuğu ise Suriye’de kalmıştır. Sermayesi olduğu ve önceden yaptığı ticari alışverişler sayesinde burada tanıdıkları olduğu için Mersin’de bir tekstil dükkanı açmıştır. Fakat yaşamın Türkiye’de çok pahalı olması ve çocuklarının bir kısmının Suriye’de olması sebebiyle Suriye güvenli bir hâle gelince tekrar dönmeyi planlamaktadır.

Katılımcıların ifadelerine göre, devletten veya herhangi bir kuruluştan maddi yardım alamayan veya çok cüzi miktarda yardım alan ve özellikle ailede çalışacak

çocukları olmayan yaşlı mülteciler için yaşamak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir ve bir kısmı maddi imkânsızlıklardan dolayı savaş devam etse bile Suriye'ye dönmek zorunda kalmışlardır. Dönmeyenler ise yaşam için insani koşulların bile sağlanmadığı, oldukça kötü ortamlarda hayatlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Bunlardan biri olan K4, dokuz çocuğu ile beraber kaçakçılar aracılığıyla Türkiye'ye sığınmıştır. Savaşta kocası kaybolan K4 hiçbir geliri olmadığı için diğer akrabalarıyla beraber aynı evi paylaşmaktadır. Bu şartlara ve maddi yetersizliklere dayanamayıp dokuz çocuğundan altısı Suriye'ye dönmüştür. Üç aile ile beraber aynı evde yaşayan K4, geçimini oğullarından birinin iş bulmasıyla sağlamaya başlamıştır. Katılımcının yaşayabilmesi için gerekli olan asgari fiziksel yaşam koşulunun oldukça altında bir yaşam ortamında yaşamaya çalıştıkları gözlemlenmiştir.

Yaşam Çevresi ve Hizmetlere Erişim

Yaşam Çevresi

Türkiye'de mültecilerin belirli bölgelerde yoğun olarak yaşadıkları dikkat çekmektedir. Bunun nedenleri arasında; bölgenin iklim koşullarının ılıman olması, sığınma kamplarına yakın olması, ekonomik açıdan görece daha uygun olmaları, enformel kanalların varlığı, iş bulma ihtimalinin yüksek olması ve diğer sığınmacıların sayısının bu bölgelerde fazla olması gibi faktörler yer almaktadır. Çoğunlukla kendi sosyal ilişki ağları ile Türkiye'ye gelen Suriyeliler, bu kişiler aracılığıyla geldikleri şehrin belli bölgelerinde yoğunlaşmaktadırlar. Mekânsal olarak aynı bölgelerde yoğunlaşmaları yaşam çevresinde de Suriyeli mültecilerle ilişki kurmalarını kolaylaştırmaktadır.

Hangi bölgeye giderlerse gitsinler, konutla ilgili olarak çeşitli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Bu sorunlardan en önemlisi, kiralık ev bulmakta zorluk yaşamalarıdır. Ücreti ne olursa olsun ev sahipleri Suriyelilere ev vermek istememektedir. Diğer sorun ise, kira ücretlerinin mülteciler talep ettiğinde arttırılmasıdır. Aynı ev için Suriyelilere ve Türklere farklı fiyatlar uygulanabilmektedir. Bu durumda Suriyeliler daha fazla kira ödemek zorunda kalmaktadır. Yaşlı ve işgücüne katılamayan Suriyeli mülteciler açısından bu durum ekonomik olarak son derece zordur. Çoğunlukla aile üyeleri bir arada yaşararak ve ortak harcama yaparak bu durumu aşmaktadırlar. Katılımcıların çoğu, çocukları ve torunları ile aynı hanede yaşamaktadırlar. K10, bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“Başka bir evi tutmaya çalışıyoruz. Aslında saçma sapan sebeplerden dolayı çıkartıyorlar evden mantıklı bir sebep yok ortada. Sadece aaa Suriyeliymişsin artık sana evimi vermiyorum diyorlar. Suriye'de savaş var. Bizim buraya gezmeye geldiğimizi ya da turist olarak yaşamaya çalıştığımızı sanıyorlar. Affedersin bu evin kirası 1000 lira, eğer Suriye'de savaş olmasaydı bu evin kirası 300-400 arasındaydı. Ama biz 950 lira ödüyoruz, iki katından fazla. Suriye'de savaş var siyasi olarak zor durumlardan dolayı geldik ve Suriyeli vatandaşların ev kiralaması kolay değil, ev yok. Hem pahalı, aynı zamanda ev vermiyorlar öyle şey olur mu? Bir kefil olmalı, sadece kefil de değil hem kefil hem kira, hem de sana kolay bir şey vermiyorlar ve istediği anda evinden çıkarabilir” (K10, 56).

Ev kirasını bir tek ailenin karşılamakta zorlanması, bir arada yaşayan ailelerin bulunmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda bu evler, konut kalitesi açısından da

çoğunlukla yetersizdir. Bu nedenle yaşanan mahalle ve konut özellikleri mekânsal dışlanma açısından değerlendirilebilir.

Hizmetlere Erişim

Yaşadıkları bölgeye kayıtlı yaşayan Suriyelilerin hastane ve ilaç masrafları ücretsiz olarak karşılanmaktadır. Kayıtlı olmadıkları şehirlerde mülteciler ise sağlık hizmetlerinden yararlanamamaktadırlar. Bu durum, mekânsal olarak hareketliliği de bir ölçüde engellemektedir.

Sağlık hizmetlerine erişim açısından katılımcılar, hizmetlere erişebildiklerini belirtmektedirler. Ancak topluma entegrasyonun yeterli olmadığı durumlarda ilgili hizmetlerle ilgili bilgilenmenin de yetersiz olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Hizmetlerle ilgili temel engel, katılımcılar tarafından dil sorunu ve hizmetlerin kullanımında ortaya çıkan tercüman ihtiyacı olarak belirtilmiştir. Yaşlı mülteciler, Türkçe bilen bir aile üyesi ya da tanıdık bir Suriyeli mültecinin tercümanlığı vasıtasıyla sağlık hizmeti almaktadır. Tercüman ihtiyacı ve iletişimde üçüncü bir aracının olması, sağlık personeli ve hasta arasındaki iletişimin sağlıklı kurulmasına engel olmaktadır. Hastalanan Suriyeliler açısından ise kendi tercümanını bulma sorunu bulunmaktadır. Örneğin katılımcılardan K1, Türkçe bilmediği için hastane gibi resmî kurumlarda veya Türkçe iletişim kurması gereken herhangi bir durumda kendisinden daha genç olan ve aynı apartmanda ikamet eden Suriyeli bir komşularını arayıp telefonda karşı taraf ile komşusunu görüştürerek komşusu aracılığıyla sorunu çözmeye çalıştığını ifade etmiştir. Yaşlı mültecilerin yeni dili öğrenme konusundaki sosyal, kültürel ve bilişsel olarak daha dezavantajlı oldukları göz önünde bulundurulduğunda, hizmetlere erişimde dil sorununun ve ilgili kurumlardaki tercüman ihtiyacının da sosyal dışlanma riskine yol açacağı düşünülebilir.

Tartışma ve Sonuç

Yaşlı mültecilerin, yeniden yerleşim koşulları ve yaşam koşulları diğer mültecilerin koşullarından daha zorlayıcıdır. Aynı zamanda savaş ve çatışma gibi ortamlardan geldikleri için yaşadıkları deneyimler sarsıcı ve kendi bedensel, bilişsel ve ruhsal kırılma noktalarını olumsuz yönde arttıran deneyimlerdir (Gozdziak ve Collett, 2005; Korkmaz-Yaylagül, 2019). Yeni bir sosyal ortama adapte olmaları zordur ve bunda en büyük etken geldikleri ülkenin diline ve kültürüne yabancı olmalarıdır. Bu ise yaşlılıkta başkalarına bağımlılıklarını daha da arttırmaktadır. Bu bağımlılık, dışarıdaki sosyal hayattan daha izole bir yaşam sürdürmelerine yol açarken aile içinde de saygınlık ve otorite kaybına neden olabilmektedir (Chenoweth ve Burdick, 2001). Knapp ve Kremla (2002), Avrupa'daki yaşlı mültecilerle ilgili araştırmalarında, yaşlı mültecilerin ve sığınmacıların karşılaştığı temel sorunların düşük gelir, dil engeli, yalnızlık ve sosyal ağların eksikliği ve sosyal statü kaybı olduğunu ortaya koymuştur. Bu araştırmanın bulguları da önceki araştırmaları doğrular niteliktedir.

Araştırmanın en çarpıcı bulgusu, yaşlı mültecilerin ileri yaşlarda olmamasına rağmen üretim alanından dışlanmasıdır. İş bulamama, kamusal hayata katılımlarını etkilemekte ve adaptasyon sürecini zora sokmakta, ekonomik sıkıntıları da arttırmaktadır. Bu bulgu, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla da örtüşmektedir. Chenoweth ve Burdick, (2001) Amerika'daki İranlı yaşlı mültecilerle ilgili araştırmalarında yaşlı

mültecilerin üretim alanından dışlandıklarını tespit etmiş ve bunun ekonomik ve sosyal sonuçlarına değinmişlerdir.

Etnik sınırların yarattığı gerilimler, yaşlı mültecilerin pek çok kaynağa erişiminde risk yaratmaktadır. Ancak etnik sınırları da yalnızca sosyal ve kültürel bir olgu olarak değerlendirmek tehlikeli bir tespittir. Ben ve öteki ayrımı, yaşamsal risklerin (savaş, politik ve ekonomik gerilimler vb.) arttığı durumlarda daha da belirginleşmektedir. Türkiye’de Suriyeli mültecilere yönelik etnik ayrımlar, çok daha derinlemesine tartışılması gereken bir konudur. Ancak burada vurgulanması gereken, Suriyeli mültecilerin topluma adapte olamamaları ve toplumun da onlara yönelik etnik ayrımlar oluşturduğudur. Bu ise damgalanmaya ve kültürel dışlanma riskinin artmasına neden olabilir (Tunç, 2015; Ünal, 2014). Silver (1994), yeni ülkeye adapte olamamaya ve kaynaklardan dışlanmaya paralel olarak mülteci olan toplulukta dayanışma ağlarının geliştiğini ifade etmektedir. Dayanışma ağları ile yaşam ise var olan sosyal dışlanmanın yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır (Silver, 2007). Araştırmada katılımcıların geliştirdikleri dayanışma ağları, sosyal destek ve kaynaklara doğrudan erişimin mümkün olmadığı durumlarda ortaya çıkmıştır ve bu durum Türkiye’de Suriyeli toplulukların oluşturduğu etnik ekonomik ve sosyal nişlere neden olmaktadır. Bu, uzun vadede sosyal içe kapanmaya neden olabilir.

Sosyal ilişkiler kuramama, yaşlı mültecilerde diğer yaş gruplarındaki mültecilere göre daha yaygındır. Yaşlı mültecilerin evde vakit geçirmeleri, Türkçe konuşamamaları bu duruma yol açan önemli sebeplerdendir. Literatürde de benzer sonuçlarla karşılaşılmıştır (Lewis, 2009; Chenoweth ve Burdick, 2001). Knapp ve Kremla (2002), yaşlı mültecilerin dil öğrenme becerisinin de hafıza ve biliş ile ilgili olarak ileri yaş nedeniyle azalmış olduğunu, dil öğrenme ile ilgili geleceğe yönelik motivasyonlarının da gençlere oranla daha az olduğunu belirtmektedir. Yaşadıkları ülkenin dilini konuşamamaları sosyal ilişkilerin oluşmasında önemli bir dezavantajdır. Aynı zamanda kültürel özellikler de buna katkıda bulunmaktadır. Kişinin yaşlı olduğu için arkadaşının olmayacağını düşünmesi, diğer insanlarla bu yüzden iletişim kurmaması, yaşlının kendini fizyolojik ve psikolojik nedenlerden ötürü toplumdan “geri çekmesi” de yaşlı mültecilerin yalnızlaşmasını beslemektedir.

Strong ve arkadaşları (2015), bir genelleme yapılmamış olsa da yapılan araştırmalarda yaşlı mültecilerin çoğunlukla ilerleyen bir sağlık problemine sahip olduğunu, bunun temel sebebinin yaşla birlikte yaşanan travmalar ve kötü yaşam koşulları olabileceğini belirtmektedirler. Dolayısıyla Suriyeli mülteciler arasında da yaşlı olanlar sağlık hizmetlerine en fazla ihtiyaç duyanlardır. Sağlık hizmetlerine erişimde ise Türkçe bilmemeleri araştırmada bu yöndeki en önemli dezavantaj olarak ortaya çıkmıştır. Yaşam kalitesi açısından ise katılımcıların birçoğunun hareketliliğinin kısıtlı olması ve evlerinden dışarıya çıkmalarının güç olması, ileri yaşta ortaya çıkabilecek hastalık riskini arttırmaktadır.

Araştırmanın bir başka sonucu, yaşlı mültecilerin büyük çoğunluğunun iş bulamamaları ve bunun neticesinde geçinememeleri, aile ve akrabalarının Suriye’de kalması, vatanlarını özlemeleri ve göç edilen toplumun dilini bilmemeleri ile yerleşik nüfusla yeterli ilişkilerin kurulamaması gibi nedenlerle vatanlarına geri dönme isteğidir. Ancak var olan koşullar, bunun gerçekleşmeyeceğini de göstermektedir.

Sonuç olarak, yaşlı mülteciler, ileri yaşta olmaları ve daha genç yedek işgücü bulunması nedeni ile iş bulamamakta, sağlık sorunları ile sosyal ve kültürel nedenlerle evden yeterince dışarı çıkamamakta, içinde yaşadıkları toplumun dilini öğrenememektedirler. Bu nedenlerle sosyal dışlanma riskine maruz kalan bu grup, diğer yaş gruplarındaki mültecilere göre daha kırılgandır ve bu kırılganlıklara müdahale edecek sosyal politikalara gereksinim vardır.

Kaynaklar

- Ahmadinejad-Naseh, M. and Burke, S. L. (2017). They survived, we can help them thrive: older adult refugees in the United States. *Journal of gerontological social work*, 60(3), 189-192.
- Boyraz, Z. (2015). Türkiye'de göçmen sorununa örnek Suriyeli mülteciler. *Journal of World of Turks*, 7(2), 35-58.
- Chenoweth, J. and Burdick, L. (2001). The path to integration: meeting the special needs of refugee elders in resettlement. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 20(1), 20-29.
- Ciobanu, R. O., Fokkema, T. and Nedelcu, M. (2017). Ageing as a migrant: Vulnerabilities, agency and policy implications. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(2), 164-181.
- Creswell, J.W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri-beş yaklaşıma göre nitel araştırma deseni*. (M. Bütün – S.B. Demir, Çev.) Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Çelik, F. (2005). İç göçler: teorik bir analiz. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2):167-184.
- Çoban, B. (2018). Türkiye'de işsizlik profili bağlamında Suriyeli gençlerin İstanbul işgücü piyasasına katılım sorunları. *Çalışma ve Toplum*, 56(1), 193-216.
- Dağ, A. (2016). Toplumsal cinsiyet bağlamında yaşlılık ve sosyal dışlanma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 28, 480-500.
- Demir, S. A. (2018). Sakarya'daki yaşlı Suriyelilerin göç deneyimleri ve sorunları. *Göç Dergisi*, 5(2), 205-218.
- Deniz, A. Ç., Ekinci, Y., ve Hülür, A. B. (2016). Suriyeli sığınmacıların sosyal dışlanma mekanizmaları. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 27, 17-40.
- Genç, Y. ve Dalkılıç, P. (2013). Yaşlıların sosyal dışlanma sendromu ve toplumsal beklentileri. *International Journal of Social Science*, 6(4), 461-482.

- GİGM (2020). *Türkiye göç raporu*. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2020 <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> erişim tarihi: 25.04.2020
- Gozdziak, E. M. and Collett, E. A. (2005). Research on human trafficking in North America: A review of literature. *International Migration*, 43(1-2), 99-128.
- Gülyaşar, M. (2017). Suriyeliler ve vatandaşlık: Yerel halk ve suriyeli sığınmacılar çerçevesinde bir değerlendirme. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 7 (13), 678-705.
- Hugman, R., Bartolomei, L. and Pittaway, E. (2004). It is part of your life until you die: older refugees in Australia. *Australasian Journal on Ageing*, 23(3), 147-149.
- Knapp, A. and Kremla, M. (2002). Older Refugees in Europe: Survey Results and Key Approaches Guide to Good Practice in the Reception and Integration of Refugees. *European Council on Refugees and Exiles (ECRE)*, Renner Institute.
- Korkmaz-Yaylagül, N. (2019). *Yaşlılık-yeni yüzyılın gerçeği* (V. Kalınkara, Der.), Göç ve Yaşlılık (217-234), Ankara: Nobel Yayınları.
- Köksal, Ç., Köksal, T. ve Köksal, M. (2017). Suriyelilere yönelik bakış açısı ölçeği geliştirme çalışması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), 538-550.
- Küçükşen, K. (2017). Suriyeli sığınmacı kadınlarda sosyal dışlanma algısı üzerine nitel bir çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2399-2413.
- Lewis, D. C. (2009). Aging out of place: Cambodian refugee elders in the United States. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 37(3), 376-393.
- Low, S. M. and Altman, I. (Ed.) (1992). *Place attachment*. Boston: Springer.
- Nashwan, A., Cummings, S. M. and Gagnon, K. (2019). Older female İraqi refugees in the United States: Voices of struggle and strength. *International Social Work*, 62(2), 653-668.
- Ogg, J. (2005). Social exclusion and insecurity among older Europeans: the influence of welfare regimes. *Ageing & Society*, 25(1), 69-90.
- Oswald, F. and Rowles, G. D. (2006). Beyond the Relocation Trauma in Old Age: New Trends in Elders' Residential Decisions. *New dynamics in old age: Environmental and societal perspectives*, 127-152.
- Özmen, S. ve Erdem, R. (2018). Damgalanmanın kavramsal çerçevesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 185-208.

- Park, H. J. and Kim, C. G. (2013). Ageing in an inconvenient paradise: The immigrant experiences of older Korean people in New Zealand. *Australasian Journal on Ageing*, 32(3), 158-162.
- Parmar, D., Williams, G., Dkhimi, F., Ndiaye, A., Asante, F. A., Arhinful, D. K. and Mladovsky, P. (2014). Enrolment of older people in social health protection programs in West Africa–Does social exclusion play a part? *Social science & medicine*, 119, 36-44.
- Porter M. and Haslam N. (2005). Pre-displacement and post-displacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons. *Jama*, 294(5), 602-612.
- Scharf, T., Phillipson, C., Kingston, P. and Smith, A. (2001). Social exclusion and older people:exploring the connections. *Education and Ageing*, 16(3), 303-319.
- Spicer, N. (2008). Places of Exclusion and Inclusion: Asylum-Seeker and Refugee Experiences of Neighbourhoods in the UK. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(3), 491–510. doi: 10.1080/13691830701880350
- Seedsman, A. T. (2014). *Küreselleşme ve Yaşlılık Eleştirel Gerontolojiye Giriş* (N. Korkmaz-S. Yazıcı, Der.). Yaşlı Göçmenler: Değişim, Dönüşüm, Kayıp ve Keder Üzerine Yaklaşımlar (ss.233-264). Ankara: Ütopya.
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity:three paradigms. *International Labour Review*, 133, 531-578.
- Silver, H. (2007). The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept. Chronic Poverty Research Centre Working Paper No. 95
- Slewa-Younan, S., Santalucia, Y., McDonald, R. and Salem, M. (2016). Enhancing the lives of older refugees: an evaluation of a training resource. *International journal of mental health systems*, 10(36), 1-6.
- Strong, J., Varady, C., Chahda, N., Doocy, S. and Burnham, G. (2015). Health status and health needs of older refugees from Syria in Lebanon. *Conflict and health*, 9(12), 1-10.
- Tamer, M. (2017). Geçici koruma kapsamındaki Suriyeli çocukların Trabzon devlet okullarındaki durumu. *Göç Dergisi*, 4(1), 119-152.
- Teshuva, K. and Wells, Y. (2014). Experiences of ageing and aged care in Australia of older survivors of genocide. *Ageing & Society*, 34(3), 518-537.

- Tufan, İ. (2017). Yaşlılıkta sosyal dışlanma riski ve sosyal entegrasyon. *Gerobarometre*, Eylül 2017 <http://www.akdeniz.edu.tr/duyuru/bhim/gerobaroyazi.pdf> Erişim: 10.08.2018
- Tunç, A. (2015). Mülteci davranışı ve toplumsal etkileri Türkiye’deki Suriyelilere ilişkin bir değerlendirme. *Tesam Akademi Dergisi*, 2(2),29-63.
- UNHCR, (2017). Inter-agency information sharing portal. The UN Refugee Agency/UNHCR <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>. erişim: 10.05.2019
- UNCHR, 2020. Inter-agency information sharing portal. The UN Refugee Agency/UNHCR <https://help.unhcr.org/turkey/tr/social-economic-and-civil-matters/social-and-financial-assistance/> erişim: 4.05.2
- Uzun, E. M., ve Bütün, E. (2016). Okul öncesi eğitim kurumlarındaki Suriyeli sığınmacı çocukların karşılaştıkları sorunlar hakkında öğretmen görüşleri. *Uluslar arası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 1(1),72-83.
- Ünal, S. (2014). Türkiye’nin beklenmedik konukları: “Öteki” bağlamında yabancı göçmen ve mülteci deneyimi. *Journal of World of Turks*, 6(3), 65-89.
- Walsh, K., Scharf, T., Keating, N. (2017). Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework. *European Journal of Ageing*, 14(1), 81-98.
- Warnes, A., Crane, M. (2006). The causes of homelessness among older people in England. *Housing Studies*, 21(3), 401-421.
- Yaylagül, L., Korkmaz-Yaylagül N. (2017). *The Migration Conference 2017 Proceedings* (F. Tilbe, E. İskender, İ. Sirkeci, Ed.), Cinema and Migration: The Representation of Illegal Immigration of First and Third Generation Turkish Worker to European Countries in Turkish Cinema: A Comparative Analysis of the Films “The Bus”(1977) and “The Island of Hope”(2007) (p. 151-164). London: Transnational Press.
- Yin, R. K. *Durum Çalışması Araştırması Uygulamaları* (İ. Günbayı, Çev.). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Yuan, R. and Ngai, S. S. Y. (2012). Social exclusion and neighborhood support: A case study of empty-nest elderly in urban Shanghai. *Journal of gerontological social work*, 55(7), 587-608.

CREATING A SHARED MEANING TOWARDS ORGANIZATIONAL CHANGE INITIATIVES: YAHOO CASE STUDY*

Umut UYAN¹

ABSTRACT

In recent years, the intensification of research that treat organizational change as the new normality has led to a renewed interest in organizational change and has entailed redefining the role of leadership and other stakeholders in terms of the success of the process. Since the need for change has become an unpredictable fact as a result of constantly evolving environment, it tends to be more unplanned and often subject to a certain level of resistance. Unlike previous organizational change practices, the attention has shifted towards more an inclusive perspective to create shared meanings instead of centralized approaches. The purpose of this paper is to, first, explore the role of transformational leadership in mediating emerged organizational change in Yahoo! and then, second, investigate the role of constructive communication in diminishing resistance to change that comes from different interest groups based on power/interest that they possess. A single case study approach has been applied in order to examine the dynamic nature of organizational change in Yahoo! between 2012 and the beginning of 2016. The data for this study is collected through analyzing the range of quality researches that were done before and derived from a variety of newspaper and journal articles and online collections.

Keywords: Organizational Change, Transformational Leadership, Resistance to Change, Power-Politics, Yahoo!

ÖRGÜTSEL DEĞİŞİMLERE YÖNELİK ORTAK BİR ANLAMIN YARATILMASI: YAHOO VAKA İNCELEMESİ

ÖZ

Son dönemde örgütlerin deneyimledikleri değişimin yoğunlaşması hatta 'yeni normal' haline gelmesi örgütsel değişime yönelik akademik çabaların yoğunlaşmasına ve değişimde yer alan aktörlerin rollerinin yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Sürekli değişen çevre koşulları belirsizliği arttırmış ve değişimler çoğunlukla plansız hale gelmiştir. Bu anlamda geçmişte olanın aksine değişime yönelik daha kapsayıcı bir bakış açısının benimsenmesi fikri yaygın bir şekilde desteklenmiştir. Bu çalışmanın amacı Yahoo firmasının 2016 yılında satın alma sürecinde deneyimlediği değişimde dönüşümcü liderlik ve politik söylemlerin değişime direncin azaltılmasındaki rolünü ortaya koymaktır. Mevcut araştırma tekli vaka incelemesi olarak tasarlanmış olup, veriler daha önce yapılan akademik araştırmalardan, çevrim içi kaynaklardan ve gazete-dergi makalelerinden toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Değişim, Dönüşümcü Liderlik, Değişime Direnç, Güç-Politika, Yahoo!

Introduction

In recent years, organizations have experienced enormous changes in order to meet market conditions which subject to constant change and volatility. Heerwagen et al. (2010) suggest that organizations should acquire new skills such as being more team-based and collaborative, being more mobile and less dependent on geography and more customer-focused. Particularly, there is the need for knowledge-based organizations to be “*agile*”, and to continuously adapt to volatile market conditions. These new conditions

¹ Res. Asst., Çukurova University, Business Administration, uyanumut00@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-8466-2903

This study is an extended version of the dissertation submitted to University of Sussex in 2016.

Received/Geliş: 04/08/2020 Accepted/Kabul: 28/12/2020, Research Article/Araştırma Makalesi

Cite as/Alıntı: Uyan, U. (2020), “Creating A Shared Meaning Towards Organizational Change Initiatives: Yahoo Case Study”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 29, sayı 4, s.423-442.

also require new workplace settings and new working arrangements such as teleworking and flexible working. Interestingly, when Marissa Mayer took over the CEO position of Yahoo in 2012, she banned remote-working and invite all workers to work in the company office. The decision has been criticized by many researchers and commentators based on possible negative effects on productivity and commitment. Despite certain critiques, there are some evidence that support Mayer's idea as Guthrie (2013) pointed out "*Yahoo has been facing significant challenges as they are considered stodgy and lethargic in comparison to its competitors*". In order to decrease bureaucracy and regain necessary skills for innovation and creativity, Mayer has been transforming Yahoo working environment into an attractive place for talented workers based on her prior experiences in Google. Apart from challenges that are triggered by Yahoo's organizational culture, the company has been facing several difficulties in terms of strategic direction. Mayer is Yahoo's eighth CEO since the company was founded in 1995 and its fourth from 2011 and all these CEOs possess their own ideas about what actually Yahoo is (Tsukayama, 2012). At the end of the first year of her tenure, Mayer determined a vision for Yahoo which transforming the company into a media company for the mobile age.

Recent studies suggest that leadership positively and significantly affect change readiness (Seo et al., 2012; Santhidran et al., 2013; Penava and Sehic, 2014). In general, the success of an organizational change process is associated with effective communication and participation of all parties. In this sense, it is crucial to creating a vision about organizational change and not the only sharing this vision but also delegates it within the organization. Nevertheless, leadership is not the only factor that may influence organizational change. There are many different interest groups that can influence or are influenced by these transformations. Followers, shareholders or even suppliers may affect organizational change process according to their power/interest. Therefore, it is important to ensure all these different parties ready to organizational change. In this respect, the current study purposes to outline key changes happening in Yahoo's organizational culture under the leadership of Marissa Mayer. The study mainly focuses on the role of leadership during organizational changes and investigates the effects of communication as a political factor in this change process. After providing relevant literature, this paper will analyze the transformation of Yahoo as a case study and will be finalized with discussion and conclusion.

Theoretical Background

Organizational Change

One of the first systematic studies of organizational change was originally reported by Lewin (1947 cited in By, 2005). Lewin's theory suggests that a successful change project must involve the three steps of unfreezing the present level, moving to the new level and refreezing this new level. Although there are many changes since the theory was established, it is still relevant with contemporary change initiatives and most of other theories were built based on this model. One question that needs to be asked, however, is whether the model adequately addresses complex and uncertain nature of the environment of organizations. Yet, Thomas et al. (2011) suggest that organizations should not be seen as a fixed entity but rather they are emergent properties of change, therefore, change is natural and on-going process for any type of organizations. Another seminal piece of

work was published by Kotter (1996 cited in Appelbaum et al., 2012). This model suggests eight steps in order to transform an organization: establish a sense of urgency about the need to achieve change, create a guiding coalition, develop a vision and strategy, communicate the change vision, empower broad-based action, generate short-term wins, consolidate gains and produce more change and anchor new methods in the corporate culture. Despite the universal acceptance of the model, it consists of several limitations such as lack of scientific evidence and it needs validation (Learmonth, 2006).

The generalizability of much published research on the categorization of organizational change is problematic due to the presence of many different jargons that are used by different researchers to define the model of change in an organization. However, there is a consensus about drivers of change that often compel organizations to adapt a transformation: Internal factors such as management philosophy, organizational structure; external factors such as new technology, changes in the marketplace and competitors' activities (Balogun and Hope Hailey, 2004; Burnes, 2003; Kitchen and Daly, 2002). Although there is a discrepancy of characterizing an organizational change, By (2005) reviewed a great deal of organizational change literature and classified organizational changes into three distinct categories: *by the rate of occurrence*, *by how it comes about* and *by scale*. This study suggests two main organizational changes based on the rate of occurrence: *incremental* and *continuous* (Burnes, 2003; Luecke, 2003). Based on how an organizational change comes, the literature mainly addresses two types of organizational changes: *planned* and *emergent* (Bamford and Forrester, 2003). However, planned approach has been criticizing due to assumptions that organizations operate in a stable environment (Bamford and Forrester, 2003). At this point, Burnes (2003) points out 'successful change is less dependent on detailed plans and projections than on reaching an understanding of the complexity of the issues concerned and identifying the range of available options. Lastly, based on the scale of initiatives, Dunphy and Stace (1993) suggested four different organizational changes: *fine-tuning*, *incremental adjustment*, *modular transformation*, and *corporate transformation*.

Although there are many factors undeniably contribute to failure of organizational change process such as ineffective leadership (Burnes, 2003; Penava and Sehic, 2012) and organization culture (Kleiner and Corrigan, 1989); scholars and practitioners increasingly emphasized the importance of eliminating the resistance factors that are predominantly caused by "*human element*" (Seo et al., 2012). Williams (1989) point out organizational transformations often creates turbulences and individuals are often unclear about the impact that change will have on them personally, and unsure whether they will be able to meet the new demands which are being made of them. William (1989) also suggests that change can disclose poor practices and relationships which had been accommodated within the existing setup. Bernerth (2004) also suggests that employees seek predictable relationships and dependable and consistent job functions. However, change initiatives often subject to uncertainty. During these processes, employees who experience more positive affect are likely to exhibit more supportive and creative behaviors in the long term whereas, negative influences tends to foster defensiveness and various competitive behaviors (Seo et al., 2012).

In the first place, the frequency of communication during a change initiative has been portrayed as a key success factor of employee readiness by many different researchers and practitioners (Armenakis et al., 1993; Cardon and Philadelphia, 2015;

Quirke, 1996; Kotter, 2008). Marques and Esposito (2014) suggest “*a continuous exchange of messages can allow new meanings to develop, and these will stem from changes in each individual’s original meanings, which can lead to a process of meaning convergence that can be understood as the beginning of communication, the possession of something in common*”. Apart from the volume of internal communication, the quality of it has been outlined by various studies (Armenakis et al., 1993; Bernerth, 2004; Quirke, 1996). Bernerth (2004) asserted five components that are necessary for successful change communication:

“The **discrepancy** element addresses the gap between the desired state of the organization and the current state. The **appropriateness** component involves whether the change is the right answer to bridging the gap. Most appropriateness statements address the decision-making process for a change policy and explicitly address why the change is superior to alternatives. The **efficacy** factor refers to the capability of the business to implement the change. The **principal support** element relates to the commitment of leaders and stakeholders to the change. Lastly, the **personal valence** component relates to benefits to the employees”.

Organizational Change and The Role of Leadership

There is a large volume of published studies describing the role of leadership in an organizational change. Particularly, organizations have become more complex than ever which means leading an organizational change also becomes problematic in terms of considering many different factors at the same time. Recent studies argue that the role of leadership has changed and the traditional role of leadership has become obsolete along with novel outcomes of globalization such as “*deregulation, the rapid pace of technological innovation, a growing knowledge workforce, and shifting social and demographic trends*” (Graetz, 2000). In addition, organizations work with a new type of generation. Compared with older generations, millennials tend to more readily adopt workplace values such as teamwork, community orientation, collaboration, and sharing (Cardon and Philadelphia, 2015). Since therefore, the role of leadership in an organizational transformation process has shifted through more participative approach. The role of the change agent in shaping employees’ perceptions of the desirability of change is to present an attractive vision that will minimize the negative aspects of change (Penava and Sehic, 2014). At this point, Manning (2012) pointed out leadership is crucial in terms of building a network of support for the vision and stir up feelings of welcome so that they have the necessary skills and knowledge for the change(s) to succeed.

Numerous studies have attempted to link certain types of leadership and successful organizational change (Graetz, 2000; Herold et al., 2008; Seo et al., 2012). Mainly, these studies address *transformational leadership* as a tool for effective organizational transformations because it treats followership as a part of reciprocal interactions rather than leader-centric approaches (Bien et al., 2014). There are five dimensions associated with transformational leadership (Bass and Avolio, 1997 cited in Harms and Crede, 2010):

“**Idealized influence (attributed)** denotes the socialized charisma of the leader and whether or not he or she is perceived as being confident and committed to high-order ideals. **Idealized influence (behavioral)** defines charismatic actions

by the leader that are based on values, beliefs, or ideals. **Individualized consideration** is the extent to which a leader attends to the needs and concerns of his or her followers by providing socio-emotional support. This involves mentoring followers, maintaining frequent contact, encouraging followers to self-actualize, and empowering them. **Inspirational motivation** is the degree to which leaders inspire and appeal to followers by setting challenging objectives and communicating optimism with regard to goal attainment. **Intellectual stimulation** refers to the extent to which leaders engage in behaviors that cause followers to challenge their assumptions, think creatively, take risks, and participate intellectually”.

Despite the widely acknowledged idea of “*transformational leaders motivate their followers to perform beyond expectations by making them more aware of the importance and value of goals*” (Bien et al., 2014), one question that needs to be asked, however, is whether transformational leadership approach is appropriate for a specific change initiative especially in which organizations experience several difficulties. Although Herold et al.’s study (2008) suggest that transformational leadership has a strong impact on followers' change commitment, there is a little attempt to explain the role of transformational leadership in organizational change literature. Lastly, most studies in the field of transformational leadership have only focused on face-to-face job setting and the virtual job setting has been neglected in the current organizational change literature.

Organizational Change and Politics

Although extensive research has been carried out on the role of leadership in an organizational change literature, researchers have not treated politics in many details. The concept of organizational politics is often rooted in Machiavellian political theory which focuses on the rational and strategic use of power bases in political processes (Blazejewski and Dorow, 2003). According to Pfeffer (1978, cited in Kitchen and Daly, 2002) organizations are political systems and coalitions of interests and when status quo or balance is changed, politics within an organizational context can inhibit the change initiatives. An actor’s influence in organizational change processes depends on the accessibility and applicability of power bases and on the accredited interests and resources available to his/her opponents who might build up resistance to the change efforts (Blazejewski and Dorow, 2003). Pfeffer (1992: 299 cited in Blazejewski and Dorow, 2003) suggests four steps in order to manage changes with politics effectively: First, recognizing the colliding interests and strategies of the relevant power-holders; secondly, analyzing to what extent and why these interests and strategies differ from each other’s within the business; thirdly, managing with power requires a relative power surplus in relation to opponents; and fourthly, outlining the strategies through which power is developed and used in organizations.

Kitchen and Daly (2002) consider power and politics as an important aspect of internal communication during an organizational change. Depending on employees’ perceptions of a change, they will transmit positive or negative messages to other important stakeholders and coalitions inside and outside the entity. In this respect, McClellan (2011) argues that organizational changes fail because talk of change often suppresses, rather than celebrates, the emergence of conflicting organizational meanings.

Besides, McClellan (2011) also argues that “*Organizational change is no longer directly related to how successfully managers communicate information, but to a practice of enabling creative conversations among organizational participants*”. Thomas et al. (2011) suggest that senior managers may hold privileged positions in terms of their capability to introduce new patterns but, ultimately, the meanings of these texts have to be negotiated with other organizational participants, as a result of which they may be interpreted differently. Thus, organizational change has become a “*multi-authored*” process (Buchanan and Dawson, 2007). At this point, the importance of “*value alignment*” is stressed by different researchers in terms of preventing unintentional alternative meanings about the organizational change (Branson, 2008; Thomas et al., 2011).

To sum up, this review of the literature maintains that today’s organizations are being forced to change constantly due to the extremely competitive and unpredictable nature of their environment. Unlike previous change practices in the past, the human factor is no longer taken for granted while new structures and systems are paid attention. While the widely acknowledged internal communication is addressed as the critical aspect for those organizations desiring to change, the accessibility of powers those who are supposed to shape the perception of workers is too narrowly focused and generally neglected. Yet, change agents who are not equipped with necessary powers adequately may not prosper in eliminating colliding interests within the company. In this sense, communication might be considered as a political practice that limits the conflicts inherent in the constitution of new equilibrium by challenging pre-defined meanings. Consequently, the incorporation of generating convergent meanings and enabling others to perform on those meanings is vital in terms of necessary enthusiasm and commitment.

Methodology

A variety of methods is used to assess organizational change in the current literature. Each has its advantages and drawbacks. Due to the explanatory nature of the research, a *qualitative case study* methodology was adapted to this study. Despite certain types of prejudice about the case study strategy such as being the lack of evidence for scientific generalization and being the lack of rigor (Yin, 1994, p. 9), Yin argues that a case study is a distinctive form of empirical inquiry. Yin maintains (1994, p. 13) the case study examines a contemporary phenomenon within a real-life context, especially and to explore those situations in which the intervention being assessed has no clear set of consequences. One of the important rationales for designing a *single-case study* is to investigate whether transformational leadership approach has an impact on Yahoo!’s organizational change and the role of political issues in terms of resistance to change.

The data for this study is gathered through analyzing the range of quality researches that were done before and derived from a variety of newspaper and journal articles and online collections. Although collecting secondary data includes several drawbacks in terms of research ethic such as lack of control over the quality of existing data (Robertson, 1993) and some attempts to manipulate the data into a suitable form (Cowton, 1998); There are two main advantages of collecting secondary data according to Hakim (1982, p. 16 cited in Cowton, 1998): The first benefit of secondary data analysis is that it forces the researcher to think more closely about the theoretical objectives and substantive issues of the study rather than the practical and methodological problems of

collecting new data. Secondly, the time and effort involved in obtaining funds for and creating new data can be dedicated instead to the analysis and interpretation of outcomes.

Case Study: Organizational Change Experienced in Yahoo

The Company Background

One of the world's leading internet media companies, Yahoo! Inc., was founded in 1994 by two Stanford University students. Initially, Jerry Yang and David Filo spent their time cataloguing their favorite website as a hobby and then they established their own website which was called "Jerry's Guide to the World Wide Web". When they realized the potential of their website, they decided to change the name of the website to Yahoo!. Due to the World Wide Web boom in the late 1990s, co-founders of the company decide to commercialize their product. At first, the main revenue of the company was generated through banner advertisement and following years the company also started to make distribution agreements with companies who would like to enhance their own websites traffic. The company also provide extra services to their customers such as free e-mail and chat areas.

As the website grew both in the number of users and the number of clients dramatically, the company went public in 1996. Soon after, the company increased its marketing activities via national-scale advertisement campaigns on television. Meanwhile, the company accelerated its acquisition and partnership activities by purchasing many different size and types of companies across the world. At the end of 1998, the number of regular Web users grew to 142 million and the total dollars spent on Web advertising was about double that of 1997 and registered e-mail users reached at 12 million (Yahoo!, 1998). However, right after millennium, the company started experiencing difficulties due to increase in the number of new competitors such as Google and Facebook. Besides, the company has failed to catch the new trends in the mobile industry while their competitors highly focus on mobile services based on the idea of being mobile is the critical success factor for high-tech companies in the near future. Bureaucratic organizational culture has been mainly addressed as the main source of the being incapable of innovative and in 2012, Marissa Mayer was hired as the CEO of the company in order to overcome the problems and shift the company on the right track again.

Arising Problems at Yahoo That Led to Organizational Change

Since the World Wide Web revolution, the internet service industry has overwhelmed by many different size and type of competitors. Besides, some of them started to catch public attention and dominate the industry by providing innovative product and services to their customers. For instance, the companies such as Google and Facebook create a great organizational culture to support constant innovation process, in fact, they integrate innovation into their company strategy as a core aspect. These require high levels of collaboration, an agile team, individual creativity and knowledge sharing among team members (Pathak et al., 2015). In contrast, Yahoo has been considered as a bureaucratic organization and far from being innovative. Therefore, the company has been struggling to protect its strong position in the market and sustain its competitive advantage. Some commentators suggest that Yahoo!'s investments in Alibaba and Yahoo Japan have saved

the company from the danger of confronting more severe financial problems (Solomon, 2015). As it is illustrated in *Figure 1. and Figure 2.* (Orbis, 2016), there is a dramatic decline in the company turnover between 2006 and 2015 respectively.

Operating Revenue (Turnover) 2006

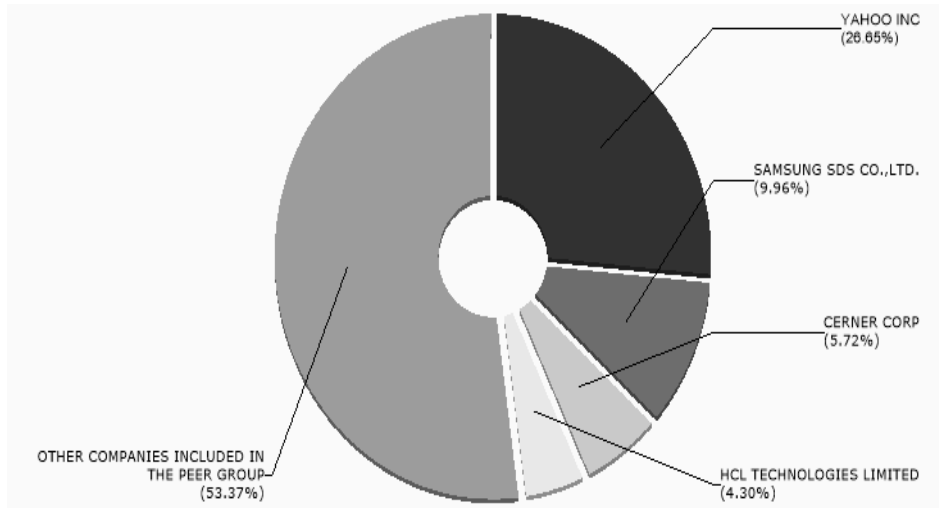

Figure 1. Peer Group Comparison According to the Operating Revenue, Adopted from Orbis

Operating revenue (Turnover) 2015

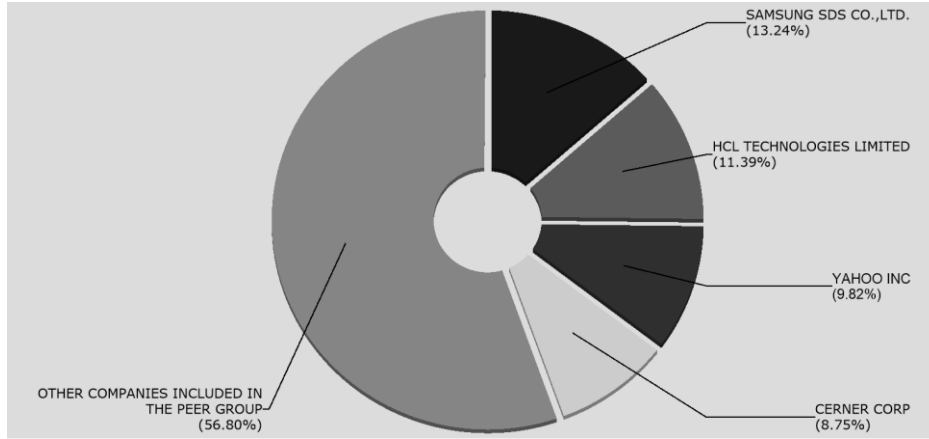

Figure 2. Peer Group Comparison According to the Operating Revenue, Derived from Orbis

Besides, Yahoo! has amended CEO position of the company four times since 2011, and each individual possess her/his idea about what Yahoo! is. Naturally, the company has also experienced confusion about strategic mission and values of the company. The company derived its major revenue from internet search industry. Apart from this, the company also operates as an online advertising company. However, it can be suggested that Yahoo! did not realize the importance of being mobile while others build a strong position in this industry. Due to the absence in the mobile services industry, the company missed the opportunities such as innovating their own operating system as Samsung and Apple did and reaching much more individuals. Although, the company has acquired several well-known mobile services such as Tumblr and Flickr recently, the questions arise whether these mobile services are well enough to prove Yahoo!'s presence in the mobile service industry and more importantly to what extent these services help to the company to understand new trends in the industry and assist in regaining innovative organizational identity. All in all, Yahoo! has been struggling to create innovative product and services in order to prevent further financial problems and find ways to turn the company around.

Creating A Flourishing Culture: Mayer's Turnaround Efforts

Due to the nature of organizational changes, organizational transformations often creates instabilities and individuals are often unclear about the impact that change will have on them personally, and unsure whether they will be able to meet the new demands which are being made of them Williams (1989). In the case of Yahoo!, the situation is even more problematic since, on one hand, the company had to follow lay off strategy due to financial difficulties, on the other hand, they had to create an innovative organization culture at the same time. Right after Marissa Mayer was assigned to the CEO position of

the company, she had to confront with a huge dilemma; resolving the trust issue within the company triggered by fear of losing their job, as well as encouraging workers to be more productive and innovative. Primarily, she prioritized creating a clear vision and sharing the vision within the company in order to prevent confusion about Yahoo. In pursuit of Mayer scrutinizes the company closely, she came up with a clear vision which emphasizes the strong presence in the mobile service industry.

In the first place, Marissa Mayer banned telecommuting and invited to employees who work from remote places to the company offices in 2013. The decision has been heavily criticized by external and internal parties based on the idea of teleworking boost the flexibility of talented knowledge workers which is essential for innovation. Flexibility is an instrument that enables firms to cope with growing uncertainty as it facilitates a quick response (Sanchez, et al., 2007). The question arises why Marissa Mayer banned remote working despite certain benefits for productivity and innovation such as high-level autonomy (Newell et al., 2009, p.13) and low-level work-family conflict (Gajendran and Harrison, 2007). The answer is hidden in her public discourse after the decision was made “the ban was necessary in order to foster a collaborative, creative environment and it may not be relevant to other companies’ situations”. Her decision to changing work arrangement is likely to be based on a cautious analysis of Yahoo employees’ productivity and with a desire to imitate the vibrant creative working environment she experienced at Google. As Harris (2015) claimed that “*workplace is likely to continue to form a hub for bringing colleagues together for networking, knowledge sharing, mentoring and collaborating*”.

Meanwhile, in order to support the idea of co-location, she attempted to create an attractive working environment for knowledge workers such as providing free lunch in the cafeteria and renewing old company mobile phones with the newest model. Furthermore, she introduced several initiatives in order to reduce bureaucracy and augment collaboration. One initiative she introduced to facilitate this effort was her “*Friday town hall*” meetings where she encouraged employees to come up with ideas and to discuss and vote on each other’s ideas (Sellers, 2012). In addition, she also announced “Process, bureaucracy, jams” (*PB&J*) program in order to reduce bureaucracy and removing jams within the company. Her intention was also bringing the new talents to the company in order to obtain fresh perspectives. Kleiner and Corrigan (1989) suggest, transformational change often requires new blood that is brought in from the outside and placed in key positions. The changes are small in number, but are necessary, as new executives are more likely to provide the necessary motivation, commitment to the new mission, energy to overcome organizational inertia. All these attempts hold only one purpose which makes Yahoo best place to work by facilitating internal processes and eliminating barriers in front of the current organizational change.

It is clear that Mayer adopted several aspects of Kotter’s eight steps model during the current organizational change. She created a change vision for the company and shared the vision through all parties although the way and the quality of her communication have been criticized by different commentators. Then, Mayer created a supervisory coalition by the help of freshly hired middle level managers and ensure that the coalition holds several essential characteristics such as position power, expertise, credibility and leadership. Most importantly, she empowered broad-based actions by eliminating bureaucracy, jams and other obstacles within the company. She also provides

short-term wins such offering rewards for creative ideas in order to turn this process into a sustainable change and achieve long-term goals. However, it can be suggested that she neglected to create a sense of urgency via emphasizing the current situation of the company before sending a memo to all employees demanding that all staffs work on-site. Besides, the seventh step of the model “*consolidate gains and produce more change*” can be seen as irrelevant for this organizational change due to the uncertain outcomes of the process.

The positive relationship exists between transformational leadership and commitment to change described as “*more transformational leaders seem to get more “buy in” to an organizational change regardless of their specific behaviors in planning or implementing that change*” by Herold et al. (2008). They also emphasized the strength of the relationship may vary based on the trust that has been constructed over time. Undoubtedly, Marissa Mayer possess some aspects of transformational leadership: *idealized influence (attributed)* such as socialized charisma based on her former experiences in Google; *Idealized influence (behavioral)* such as banning telecommuting in order to share the values and beliefs more effectively; *individualized consideration* that requires encouraging followers to self-actualize, and empowering them (i.e. introducing FIY program). On the other hand, the high credibility of Marissa Mayer is a crucial aspect when reformulating the organizational culture. However, the question arises to what extent the change message of Mayer aligned with other parties’ values within the company. In the case of Yahoo, as Herold et al. suggest (2008) the lack of trust that has been built up over time between parties created difficulties in terms of employee readiness which will be outlined in the further discussion.

Contextual Challenges During the Change Process: Power & Politics

In February 2013, when an internal memo was leaked to the media, it was considered as a scandal and heavily criticized by internal and external stakeholders of the company. This decision has been considered as a backwards step in an era when remote working is easier and more effective than ever. The initial reaction of the employees to this decision was negative as expected especially, female workers want to telecommute to retain their jobs and take care of their children. Yet, Mayer built a nursery for her young son next to her office made parents working at Yahoo even angrier (Miller and Perlroth, 2013). Furthermore, several activist shareholders in the board declared their contradiction to this decision based on productivity and employee rights (Reisinger, 2016). Failure to build a sense of urgency before taking actions has been portrayed as the main reason of these oppositions by Gersch (2013). She also suggests that if she had created an awareness within the company, the changes may have received more cheers than jeers. It is clear that different interest groups within the company inferred different meanings from the change process. In order to compensate negative outcomes of the decision and make all employees willing to work from their offices, Marissa Mayer intended to create a home-like atmosphere in the workplace to reconstitute team spirit and synergy. In July 2016, employee ratings on the website Glassdoor (2016) exposed that employee satisfaction in Yahoo has increased and arrived at 3.5 (out of 5). Nevertheless, this rating can be still considered as poor when it is compared with other rivals such as Google 4.4 and Facebook 4.5.

Another important factor that creates resistance to current change was unavoidable lay off strategy resulting from financial difficulties. In such cases, trust between managers and employees weaken and it must be dealt with by managers in order to increase employee motivation for organizational changes. Organizations like Yahoo, are complex organisms and they profoundly dependent on talented knowledge workers in terms of competing with other rivals. The constant fear triggered by job cuts may have influenced these talented workers negatively in terms of commitment to the change even if they did not verbalize it explicitly. Kegan and Lahey (2001) explain the situation from a psychological perspective as those individuals generally resist changes because of their *competing commitment* and *big assumptions* that they often hold. In addition, they suggest people often reluctant to disclose, because admitting to big assumptions makes them uncomfortable. In the case of Yahoo, individuals may have held an assumption such as “*Even if I do a good job, they will fire me soon*”. Therefore, the disclosure process should be managed by leaders otherwise, the employee perception can shape the reality. Most importantly, if these sorts of assumptions become prevalent within the company, it may well poison the change process as a whole. In this respect, the role of senior level managers should be emphasized in terms of creating communication channels, unrevealing hidden assumptions and diagnosing them.

Evaluation of The Organizational Change

After all structural organizational changes that Mayer envisioned, analysts suggest that the company still struggle to maintain its core business (search industry) despite the various partnership with strong institutions such as Google, Microsoft and Apple (Helft, 2015). Furthermore, in spite of considerable changes, there is a consensus that outlines the ongoing risk of being acquired by other rivals. After the fourth year of her tenure, Mayer points out that Yahoo still needs to prove that it can launch new apps that can capture the dreams of massive numbers of customers. Recently, the company has launched new strategy which is called “*MaVeNS*”. The name of the strategy stands for the acronym of mobile, video, native advertising and social services. Making significant money via mobilizing the company has become the core aspect of Yahoo’s new business strategy, however, they must create an innovative organization culture that supports the growth of the company. It is clear that expectation from Mayer is very high, nonetheless, other factors such as capability and willingness of followers, organization culture and communication must be considered as the sources of sustainable change creation.

There are two different perspectives about Marissa Mayer and what she has done: Firstly, several practitioner and researcher portray that Mayer is a visionary leader and put the necessary synergy for shifting the company to the right track. They also believe that this size of the organizational change takes time and cannot be completed over a night and Mayer can manage to turn the company around if she is given enough time and resources. In contrast, others possess skeptical thoughts whether Mayer is capable of reinventing Yahoo. Most argue that Mayer has not a vision for Yahoo and she has been characterized as an over defensive person (an unwillingness to delegate) (Seller, 2012). In fact, she was blamed using threats or intimidation to force employees to accept desired changes instead of making employees support and encourage these changes of their own volition (Roth, 2013). In addition to these, the idea of Ms. Mayer was hired in order to

prepare the company for future acquisition might be considered in order to fully understand this organizational change.

Parenthetically, in the second half of 2016, the company's operating business was acquired by a well-known American mobile company, Verizon, for \$4.83 Billion excluding Yahoo's shares held in other companies such as Alibaba. Right after the acquisition Mayer published a letter which explains the underlying reasons for this acquisition and states that "*Today's announcement not only brings us an important step toward separating Yahoo's operating business from our Asian asset equity stakes, it also presents exciting opportunities to accelerate Yahoo's transformation*" (Solomon, 2016). Although this acquisition has considered as the failure of Mayer in terms of transforming the company by many commentators, yet, Mayer's performance may be considered well enough if she was hired for a future smooth acquisition of the company. All in all, the transformation process of the company that changed the world once can be evaluated differently according to various lenses adapted.

Discussion

This study set out with the aim of assessing the role transformational leadership in employee readiness to Yahoo's organizational change and to measure the impacts of value creation by effective communication on overcoming colliding meanings through organizational changes. Although scholars have generally presumed that transformational leadership has an important role in the success of organizational change initiatives, the context of organizational change (e.g., scale and type of organizational change) has been relatively neglected. Carter et al. (2013) have claimed that organizational changes in hard times require employees to adjust not only work routines but also social practices (e.g., relationships with their executives and peers). Thus, these individuals often experience a certain level of pressure and tensions while adapting to their new job requirements. Yahoo's female CEO, Marissa Mayer, initially challenged unproductive processes within the company then create a change vision and encourage employees to co-creation of new organizational culture. In addition, she established several initiatives in order to deal with possible obstacles that may have inhibited the change process. By doing so, Mayer managed to reduce initial resistances triggered by previous work practices and help employees to embrace new meanings. The results of this study indicate that transformational leadership has a significant impact on the willingness of workers by "*challenging the status quo*" (Graetz, 2000). The findings of the current study are consistent with those of Bernerth (2004); Herold et al. (2008) and Seo et al. (2012) who suggest transformational leadership behaviors were both positively and negatively associated with positive and negative affect, respectively, among their employees, which in turn related to greater commitment to change in addition to more supportive, more creative, and less resistant employee behaviors during organizational change. Besides, this finding is in agreement with Herold et al. (2008) findings which showed that "*under conditions of high personal job impact, transformational leadership is positively associated with change commitment regardless of whether change leadership was seen as good or bad*".

As mentioned in the literature review, transformational leadership comprises five distinctive characteristics and it may be hard to show and perceive these transformational behaviors in electronically-mediated communication settings (Thompson and Coovert,

2003). The reason for this assumption clarified by Kirkpatrick and Locke (1996) as “*both charisma (idealized influence) and inspirational motivation employ non-verbal and para-verbal cues*”. Besides, the results of Hambley et al. (2007) study supports the idea of leaders may involve fewer individualized consideration (behaviors) in virtual job settings, such as taking the time to form close relationships with individual team members. In the case of Yahoo, Mayer banned virtual job setting in order to create internal cohesiveness and to establish collaborative teamwork within bricks and mortar. However, Purvanova and Bono (2009) found that leaders change their behaviors across team types and leaders often scale up their transformational leadership behaviors with virtual teams. Therefore, the results of the study proved that transformational leadership has a stronger effect on team performance in virtual than in face-to-face teams. In addition to these contradictory arguments, the idea of bringing all employees to offices challenge to the notion of knowledge workers need a certain level of autonomy and flexibility for innovation (Newell et al.,2009, p.13).

These contradictory findings suggest that effectiveness of job setting can vary depends on the specific situation of the organization. As Pathak et al. (2015) suggest technology companies may arrange their job settings according to types of project that they carry out: First, projects intended to the improvement of new products. These require high levels of collaboration and knowledge sharing among team members. Therefore, working together in an office is highly favorable. Second, projects that perform bespoke software application development. These types of projects can be considered as similar to the new-product-development projects. In these projects, working together in an office would be beneficial, but not vital and, thus, the company can allow working from home. Third, maintenance projects for providing support and minor upgrades to existing software applications. Most of the work in these projects relates to fixing errors (or bugs) and carrying out routine maintenance. Companies do not expect innovation in these projects. The main focus is to do these tasks as efficiently and cost-effectively as possible. For these projects, locating employees in an office offers no additional value to the company. Offering work-from-home is highly recommended for employees engaged in such projects. In this sense, it can be suggested that Yahoo’s projects might be predominantly categorized in the first group and Mayer’s decision about banning remote working can be justified according to these criteria.

As noted earlier, this study also assessed power relations during an organizational change and it must be emphasized that organizational changes have evolved through multilateral processes. In spite of the fact that the role of leadership is heavily addressed as the key success factor of organizational changes by many researchers, the ability and willingness of followers have become more of an issue in terms of achieving long-term purposes of these processes. In this way, change is transformed from the strategic practice of persuasion into a collective practice of conversation aimed at generating new ways to organize (McClellan, 2011). Mostly, organizational scholars address existing colliding meanings about the proposed change as the central reason for the conflict. Parallel to this, they emphasize the role internal communication during the change initiatives regardless the type of transformation (Buchanan and Dawson, 2007; McClellan, 2011; Waddell and Sohal, 1998). However, few study treats communication as a tool for aligning different meaning in spite of simplistic approach (Blazejewski and Dorow, 2003; Johnson et al., 2000). In addition, some of them neglect the uniqueness of each organizational change

process even though organizational transformations comprise similarities. For instance, in the case of Yahoo, due to lack of mutual trust between parties triggered by the layoff strategy, restrict change agent's scope of action. Thus, practical guidelines and recipes that suggest specific checklists for steps to adhere tend to oversimplify the highly dynamic nature of organizational changes.

Since organizational changes are often non-linear and politicized (Dawson, 2003, p. 81), Blazejewski and Dorow (2003) argue that "*change agents will safeguard them depending on their access to power bases against resistance*". In their seminal piece of work, French and Raven (1959, pp. 150-167) identified five sources of power: *coercive power, reward power, legitimate power, referent power, expert power*. In 1965, Raven identified the sixth source, *informational power*, and once he recognises the new base, he portrayed the informational power as the only catalyzer of cognitive change. Turning now to Yahoo case, despite the increase in using information power after Mayer take over the responsibility (e.g., FYI meetings and regular electronic memos), one question arises whether being a female CEO of one of the well-known tech company affect especially access to *referent power* refers to recognition by the target through enabling him or her to maintain a satisfactory relationship with the agent and consider themselves as similar to the agent at some points. At this point, it is suggested that the association between gender of agents and access to these powers is investigated in future studies. It is also worth to be questioned that whether or not resistance to change should be considered the pure enemy of an organizational change. If not, can it be used as a tool for reconsidering organizational transformations and discovering ineffective processes that are embedded in the organization culture?

The current project was limited in several ways that point to future investigation directions. First, the study solely relied on secondary data due to time and resource constraints. This fact raises questions about the degree of appropriateness of the data used in the study and the transferability of the results to other cases. In order to increase reliability, *maintaining chain of evidence* (Yin, 1994) has been applied which allows external observers to trace steps in the process. However, what is now needed is a multiple source study involving collecting data directly from employees as well as managers in order to assess the perceptions of the related parties about current change process. Another limitation that may undermine the value of the current study is the undertaken change process is to be continued for a while and therefore consequences of the change process are not still evident. Hence, further researches should be conducted after the results come along. Finally, the most important limitation lies in the fact that addressing subjective research lenses when evaluating the data. In this sense, the study has become open to possible systematic bias. Therefore, it is strongly suggested that future studies integrate multiple (both subjective and objective) approaches while assessing the employee behavioral outcomes related to the examined organizational change.

Conclusion

The case of organizational change at Yahoo challenge the idea of organizational transformations can be dealt with pre-checklists or recipes due to the dynamic nature of these scale organizational changes. In fact, beyond the several similar characteristics, each organizational changes encompasses a number of unique aspects that should be analyzed cautiously. The company attempted to transform its environment under severe

financial problems and there was a confusion about the strategic direction of the company. Therefore, time constraints to turn the firm around created great pressure on both employees and change agent. In addition, in parallel with requisite lay off strategy, trust between workers and the change agent was degraded. All, these factors are considered together, challenging current equilibrium and reshaping shared meanings within the company requires transformational leadership behaviors such as *individual consideration* and *inspirational motivation*. It is suggested that the perception of Yahoo's employees on the leadership of Ms. Mayer should be investigated with objective methods in the future. Because information derived by parties directly on this relationship would help us to establish a greater degree of accuracy on this matter. Lastly, further research might focus on two questions about leadership in terms of legacy; first, does gender of leaders has any influence on the perception of leaders' adequacy? and secondly, is there any relationship between the background of leaderships and power of influence on others?

The evidence from this study also suggests that creating new meanings predominantly depends on challenging different power coalitions triggered by colliding interests. At this point, most researchers emphasize the vitality of internal communication. However, beyond sharing the necessary information through up to down, generating an enabling environment which allows to all parties involve creating new meanings and negotiating them has become a crucial factor for executing a transformation successfully. As indicated from Yahoo case, the new meanings were attempted to create in a collaborative way by the help of new initiatives such as FYI meetings and PB&J program. Moreover, the change agent created a home-like environment in order to reduce post-resistance to change triggered by banning telecommuting. In other words, the agent followed a compromise strategy wisely which absorb the certain level of resistance. On other hand, power bases that change agents possess against those who resist changing essential for resolving the conflict of interests particularly, where the organizational changes are carried out under various difficulties. The main reason for this, crises often divert attention from transformations process and individuals heavily concentrate on not losing their positions or jobs. At this point, it is critical transforming cognitions by convincing followers that the change will preserve their rights. If the debate is to be moved forward, a better understanding of potential positive effects of resistance over *learning from the process* needs to be developed. Yet, significant decisions are taken by senior managers may always not represent absolute right but rather that decisions need be altered according to different perspectives within the company.

References

- Appelbaum, S. H., Habashy, S. and Shafiq, J. M. H. (2012). Back to the future: Revisiting Kotter's 1996 change model. *Journal of Management Development*, 31(8).
- Armenakis, A. A., Harris, S. G. and Mossholder, K. W. (1993). Creating readiness for organizational change. *Human Relations*, 46(6).

- Balogun, J. and Hope Hailey, V. (2004). *Exploring Strategic Change*. 2nd edn Prentice Hall: London.
- Bamford, D. R. and Forrester, P. L. (2003). Managing planned and emergent change within an operations management environment. *International Journal of Operations & Production Management*, 23(5).
- Bernerth, J. (2004). Expanding our understanding of the change message. *Human Resource Development Review*, 3(1).
- Bien, M. U. et al. (2014). Followership theory: A review and research agenda. *The Leadership Quarterly*, 25(1).
- Blazejewski, S. and Dorow, W. (2003). Managing organizational politics for radical change: The case of Beiersdorf-Lechia S.A., Poznan. *Journal of World Business*, 38(3).
- Branson, C. M. (2008). Achieving organizational change through values alignment. *Journal of Educational Administration*, 46(3).
- Buchanan, D. and Dawson, P. (2007). Discourse and audience: Organizational change as multi-story process. *Journal of Management Studies*, 44(5).
- Burnes, B. (2003). Managing change and changing managers from ABC to XYZ. *Journal of Management Development*, 22(7).
- By, R. T. (2005). Organizational change management: A critical review. *Journal of Change Management*, 5(4).
- Cardon, P. W. and Philadelphia, M. (2015). The role of motivational values in the construction of change messages. *Business and Professional Communication Quarterly*, 78(2).
- Carnall, C.A. (1999). *Managing Change in Organizations*. 3rd edn. FT/Prentice-Hall: Harlow.
- Carter, M. Z., et al. (2013) Transformational leadership, relationship quality, and employee performance during continuous incremental organizational change. *Journal of Organizational Behavior*, 34(7).
- Cowton, C. J. (1998). The use of secondary data in business ethics research. *Journal of Business Ethics*, 17(4).
- Dawson, P. (2003). *Understanding Organizational Change: The Contemporary Experience of People at Work*. Sage Publication.

- Dunphy, D. and Stace, D. (1993). The strategic management of corporate change. *Human Relations*, 46(8).
- French, J. and Raven, B. H. (1959). *The bases of social power*. In D. Cartwright (Ed.), *Studies in social power*. Ann Arbor, MI: Institute for Social Research.
- Gajendran, R. S. and Harrison, D. A. (2007). The good, the bad, and the unknown about telecommuting: Meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *Journal of Applied Psychology*, 92(6).
- Graetz, F. (2000). Strategic change leadership. *Management Decision*, 38(8).
- Hambley, L. A., O'Neill, T. A. and Kline, T. J. B. (2007). Virtual team leadership: The effects of leadership style and communication medium on team interaction styles and outcome. *Organizational behavior and human decision processes*, 103(1).
- Hammer, M. and Champy, J. (2001). *Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution*. HarperCollins: New York.
- Harms, P. D. and Crede, M. (2010). Emotional intelligence and transformational and transactional leadership: A meta-analysis. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 17(1).
- Harris, R. (2015). The changing nature of the workplace and the future of office space. *Journal of Property Investment & Finance*, 33(5).
- Heerwagen, J.H., Kelly, K. and Kampschroer, K. (2010). The changing nature of organizations, work, and workplace. Available at: www.wbdg.org/resources/chngorgwork.php.
- Herold, D. M. et al. (2008). The effects of transformational and change leadership on employees' commitment to a change: A multilevel study. *Journal of Applied Psychology*, 93(2).
- Johnson, G., Smith, S. and Codling, B. (2000). Microprocesses of institutional change in the context of privatization. *Academy of Management Review*, 25(3).
- Kegan, R. and Lahey, L. L. (2001). The real reason people won't change. *Harvard Business Review*, 79 (10).
- Kirkpatrick, S. A. and Locke, E. A. (1996). Direct and indirect effects of three core charismatic leadership components on performance and attitudes. *Journal of applied psychology*, 81(1).
- Kitchen, P. J. and Daly F. (2002). Internal communication during change management. *Corporate Communications: An International Journal*, 7(1).

- Kleiner, B. H. and Corrigan, W. A. (1989). Understanding Organizational Change. *Leadership & Organization Development Journal*, 10(3).
- Kotter, J. P. (2008). *A Sense of Urgency*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Learmonth, M. (2006). Is there such a thing as 'evidence-based management?': A commentary on Rousseau's 2005 presidential addresses. *The Academy of Management Review*, 31(4).
- Luecke, R. (2003). *Managing Change and Transition*. Harvard Business School Press Boston.
- Manning, T. (2012). Managing change in hard times. *Industrial and Commercial Training*, 44(5).
- Marques, P. M. and Esposito, S. M. (2014). Improving change management: how communication nature influences resistance to change. *Journal of Management Development*, 33(4).
- McClellan J. G. (2011) Reconsidering communication and the discursive politics of organizational change. *Journal of Change Management*, 11(4).
- Newell, S. et al. (2009). *Managing knowledge work and innovation*. 2nd edn London: Palgrave Macmillan.
- Pathak, A. A., Bathini, D. R. and Kandathil, G. M. (2015;). The ban on working from home makes sense for Yahoo: It needs the innovation and speed of delivery that come from office-based employees. *Human Resource Management International Digest*, 23(3).
- Quirke, B. (1996). Putting communication on management's agenda. *Journal of Communication Management*, 1(1).
- Raven, B. H. (1965). *Social influence and power*. In I.D. Steiner & M. Fishbein (Eds.), *Current studies in social psychology*. New York: Wiley.
- Reisinger, D. (2016). How Yahoo Keeps Trying to Reinvent Itself. Eweek, p. 3. [Online]. Business Source Premier, EBSCOhost,
- Robertson, D.C. (1993). Empiricism in business ethics: Suggested research directions. *Journal of Business Ethics*, 12(8).
- Roth, W. F. (2013). Who Makes the Most Productive Executive?. *Performance Improvement*, 52(9).

- Sanchez, A. M., et al. (2007). Teleworking and workplace flexibility: A study of impact on firm performance. *Personnel Review*, 36 (1).
- Santhidran, S., Chandran, V. G. R. and Borromeo, J. (2013). Enabling organizational change-leadership, commitment to change and the mediating role of change readiness. *Journal of Business Economics and Management*, 14(2).
- Seo, M. G. et al. (2012). The role of affect and leadership during organizational change. *Personnel Psychology*, 65(1).
- Thomas, R., Sargent L. D. and Hardy, C. (2011). Managing organizational change: Negotiating meaning and power-resistance relations. *Organization Science*, 22(1).
- Thompson, L. F. and Coovert, M. D. (2003). Teamwork online: The effects of computer conferencing on perceived confusion, satisfaction, and post discussion accuracy. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 7(2).
- Waddell, D. and Sohal, A. S. (1998). Resistance: A constructive tool for change management. *Management Decision*,36(8).
- Williams, H. (1989). Learning to Manage Change. *Industrial and Commercial Training*, 21(3).
- Yin, R. K. (1994). *Case Study Research Design and Methods*. 2nd edn. Sage Publication: California.